

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ

વર્ષ ૯	વિક્રમ સં ૧૯૬૮ : વીરનિ. સં. ૨૪૬૯ : ઇસ્વીસન ૧૯૪૩	ક્રમાંક
અંક ૧	આગ્રે વહિ ૨ : શુકેવાર : એપ્રિલ ૧૫	૯૭

વિષય — દર્શન

- ૧ શ્રી હીન્દિવિગ્રહચિન્તિત મહાવીરસ્તોત્રમ : શ્રી અમરચંદ્રજી નાટ્ટા : ૧
- ૨ નવમું વર્ષ : તંત્રીસ્થાનેશ્રી : ૨
- ૩ નવત વર્ષની નવી વાતો : શ્રી. મોહનલાલ દીપચંદ્ર વ્યાકરણી : ૩
- ૪ મુનિશ્રી ચતુરવિજયચક્ર
મેત્રાણાતીર્થની ઉત્પત્તિનું સ્તવન : શ્રી. જોશિગલાલ નાગરદાસ શાહ : ૫
- ૫ દદ પ્રતિજ્ઞા (કથા) : N. : ૮
- ૬ મુનિશ્રી માનસાગરજીવિચિત્ર
“સિંહલકુમારચોપાધ”નો પરિચય : પૂ. મુ. મ. શ્રી કાંતિસાગરજી : ૧૫
- ૭ કતિપય જલ્લો પર વિચાર : શ્રી મુલરાજજી જૈન : ૨૯
- ૮ નિહલવાદ : પૂ. મુ. મ. શ્રી ધુરંધરવિજયજી : ૨૧
- ૯ ‘ઠવળામચ્ચે’ : પૂ. મુ. મ. શ્રી. વિક્રમવિજયજી : ૨૪
- ૧૦ કવિ શ્રી સમયસુંદર ઉપાધ્યાયે કહેલું
વિ. સં. ૧૬૮૭ના ભયંકર દુષ્કાળનું વર્ણન : પૂ. મુ. મ. શ્રી મહિમાપ્રભવિજયજી : ૨૭
- ૧૧ શ્રી જિનેન્દ્રમુરિ-ગજ્ઞાય : પૂ. આ. મ. શ્રી. વિજયયતીન્દ્રમુરિજી : ૩૮
- ૧૨ તપાગચ્છાધિપતિ શ્રી વિજયપ્રભસુરિનો
વિ. સં. ૧૭૨૩નો ક્ષેત્રાદેશપટ્ટક : શ્રી અંબાલાલ પ્રેમચંદ શાહ : ૨૯
- ૧૩ ઉ. શ્રી જ્ઞાનસાગરજીગણિતકૃત તીર્થમાલા સ્તવન : પૂ. મુ. મ. શ્રી જયંતવિજયજી : ૩૩
- ૧૪ ‘વિક્રમ-વિશેષાંકની’ ની યોજના : ૩૬
નવી મદદ. આભાર. સમાચાર. સુધારો. ૩૬ની સામે

મુદ્રણ—આ માસિક અંગ્રેજી મહિનાની પંદરમી તારીખે પ્રગટ થાય છે તેથી સરનામાના ફેરફારના ખર્ચ બારમી તારીખે સમિતિના કાર્યાલયે પહોંચાડવા.

લવાજમ—વાર્ષિક—એ રૂપિયા : છૂટક ચાલુ અંક—ત્રણ આના

મુદ્રક : નરેશભાઈ હ. પંડયા; પ્રકાશક : ચીમનલાલ ગોકળદાસ શાહ; પ્રકાશનસ્થાન શ્રી જૈનધર્મ સત્યપ્રકાશક સમિતિ કાર્યાલય, જોશિગલાલની વાડી, વીકાંટા રોડ, અમદાવાદ, મુદ્રણસ્થાન : સુભાષ પ્રિન્ટરી, મીરજાપુર રોડ, અમદાવાદ.

॥ वाराय नित्य नमः ॥

श्रीमहावीरजिन-स्तोत्रम्

॥ ६ ॥

कभांड ६७

[अ' १]

श्रीहीरविजयसूरिकृतम्

श्रीमहावीरजिन-स्तोत्रम्

संग्राहकः—श्रीयुत अगरचंदजी भंवरलालजी नादटा

भक्त्या नमस्कृत्य गुरुं गुरुं गुरुं, बुद्ध्या सतां सर्वदया दयादया ।
भास्वत्प्रभावं विभयाभयाभया, मुनिस्तारं सुदरं दंरंरम् ॥१॥
श्रीवीरमहत्तमहोमहोमहो—दयं स्तुवे भक्तहितं हितं हि तम् ।
देवाधिदेवं सुमनोमनोमनो—द्वारानुभावं सकलं कलंकलम् ॥२॥
श्रीनिशलेयोवृजिनो जिनोजिनो—नंगाधरातो ममतामतामता ।
देयादलं वः परमारमारमा—पीयूषगिर्देवती रतीरती ॥३॥
श्रीज्ञानपुत्रं विरतारनारता—सिद्धयैश्रयध्वं समयामयामया ।
सदा समाधैर्वसुधासुधासुधा—करो परं साधु परंपरंरम् ॥४॥
श्रीवर्द्धमानो सुमतो मतोमतो, भवावटवाच कलं कलं कलम् ।
तीर्थतमत्रासदयो दयादयो—हितोपि कामं जलतालतालता ॥५॥
भदंत देवार्थ भवाभवाभवा—वतार कामे पिहिते हिते हिते ।
निःश्रेयसानंदकृते कृतेकृते, ज्ञानामृतातोदममाममाममा ॥६॥
अकारिते गाःमुधया धयाधया—ग्रस्तो विमुक्तो मितयातयातया ।
यानंतमाहात्म्यमया मयामया, सितित्तैधेयां (?) मुरसारसारसा ॥६॥

इत्थं स्तुतो जिनवरीऽग्निलभावेदी,

सिद्धार्थभूषकुलकाननकल्पवृक्षः ।

सूरीसितुर्विजयदानगुरोर्विनय-

सूरीश-हीरविजयेन मुदा प्रसन्नः ॥८॥

॥ इति श्री हीरविजयसूरिकृतं वारस्तोत्रम् ॥

[न्या रतोत्र के रीति कथन आधुनिक तमों आधुनिक गतिनी दृष्टिसे परम्परा नही बरि शक्यो. जे केने पदम्परा पदापार करवामों आवे तो ते क्षोभनी विक्षेप भूला गथासमा आवी शके. तेथी जे डोह विद्वान् मुनिशाल केने पदम्परा क्षणी भावसवानी कृपा करणे तो अमे आ रतोत्र इरीथी प्रगट करीश. ता'त्री ।

≡≡≡ નવમું વર્ષ ≡≡≡

“શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ” આ અંકે નવમા વર્ષમાં પ્રવેશ કરે છે.

જૈન શ્રવેતાંબર મૂર્તિપૂજક સમસ્ત મુનિસમુદાયના પ્રતિનિધિરૂપ જે મુનિસમ્મેલને શ્રી જૈનધર્મ સત્યપ્રકાશક સમિતિની સ્થાપના કરી હતી તે સમસ્ત પૂજ્ય મુનિસમુદાયને સમિતિ ‘શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ’ દ્વારા સંતુષ્ટ કરી શકી છે અને તેમનો આહ મેળવી શકી છે એ અતિહર્ષની વાત છે.

પૂજ્ય મુનિસમુદાયના સમિતિ પ્રત્યેના આ આહ અને મમતાનું જ એકાગ્ર છે કે દરેક ગચ્છ અને દરેક સમુદાયના પૂજ્યો સમિતિને મદદ આપવાનો શ્રી સંઘને કે સફળરૂપે ઉપદેશ આપી સમિતિને સમૃદ્ધ બનાવે છે; તેમજ ‘શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ’નાં પૃષ્ઠોને ઉપયોગી લેખોથી સમૃદ્ધ બનાવવા માટે પણ દરેક ગચ્છ અને દરેક સમુદાયના પૂજ્યો તરફથી લેખસામગ્રી મળતી રહે છે.

અમદાવાદમાં મુનિસમ્મેલન વિ. સં. ૧૯૯૦ ની સાલમાં મળ્યું હતું. અને ‘શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ’નું પ્રકાશન તે પછી એક વર્ષે એટલે વિ. સં. ૧૯૯૧ માં કરવામાં આવ્યું હતું. આ સમિતિ અને આ માસિકનો વિચાર આવતાં મુનિસમ્મેલનનો એ અમૂલ્યપૂર્વ, લબ્ય, પુનીત પ્રસંગ નજર સામે ખરેખર થાય છે. આથી એમ કહી શકાય કે ‘શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ’ના નવા વર્ષનો પ્રારંભ એ મુનિસમ્મેલનના વાર્ષિક સંભારણરૂપ છે.

આ નવમા વર્ષની મહત્ત્વની વાત તે માસિકનો ૧૦૦ મો ક્રમાંક વિક્રમ-વિશેષાંક’ તરીકે પ્રગટ કરવાની અમારી યોજના છે. અમને આશા છે કે વિદ્વાનો અને ધનવાનો બન્ને તરફથી આ અંકને સમૃદ્ધ બનાવવામાં અમને સંપૂર્ણ સહકાર મળશે.

નવ વર્ષ જેટલું જીવન એ એક માસિક માટે ખડુ મોટી વાત ન ગણી શકાય. સમસ્ત મુનિસમુદાયના પ્રતિનિધિરૂપ અને સમસ્ત શ્રીસંઘની સંપત્તિરૂપ આનું માસિક તો અમર થવું જોઈએ, એમ અમને લાગે છે.

શ્રમણપ્રધાન સમસ્ત શ્રી સંઘની પ્રમતતા અતે કૃપાદષ્ટિથી આ માસિક આર્થિક ચિંતામાંથી મુક્ત બની પોતાનું જીવન અમર બનાવે એમ પ્રાર્થના.

શ્રી સંઘ અને શાસનની સેવાના મનોરથો સેવતા અમે નવમા વર્ષમાં પ્રવેશ કરીએ છીએ.

—ત્રી.

નૂતન વર્ષની નવી વાત

લેખક: શ્રીયુત મોહનલાલ દીપચંદ મોહસી.

‘ શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ ’ માસિક એ રાજનગર મુનિસમેલનની સ્મૃતિનું જીવંત સંભારણું છે. આસમાની-સુલતાનીના વિવિધ રંગી પડછાયા વચ્ચે એણે આઠ વર્ષનો પ્રવાસ પૂરો કરી દીધો છે. આછા-પાતળાં સાધનો, જાતજાતની અગવડો, જૈન સમાજનું રોજ બરોજ અવનવી ચર્યાઓથી ડહોળાતું વાતાવરણ, જગતભરમાં પ્રસરી રહેલી યુદ્ધની બીબણ આંધિ અને નાણાકીય સ્થિતિ માટે સતત ચિંતા હોવા છતાં, સાચે જ માસિકે પોતાના ધ્યેય માટે શક્ય પ્રયત્નો કર્યા છે એટલું જ નહીં પણ જૈન-જૈનેતર જનતામાં પોતાની સુંદર છાપ પાડી છે, અને પોતાની અગત્ય પુરવાર કરી આપી છે.

આઠમા વર્ષની અંત સુધીના ૬૬ અંકોમાં જે ત્રણ વિશેષાંકો આપ્યા છે એ કોઈ પણ સાહિત્યપ્રેમીને આનંદ ઉપજાવે તેવા કોઈ લાયકેરી અને પુસ્તકાલયના શણગાર રૂપ છે.

એ ઉપરાંત અંક ૪૩ જૈનધર્મમાં પણ માંસાહારને સ્થાન છે એવી ખૂણે-ખાંચે રેલી ભૂખા-પટાણે બહાર આવતી હવાને મૂળથી ઉગ્રેહન કરતી સામગ્રીના સંગ્રહ-રૂપ છે. અને અંક ૪૫ કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રસૂરિની પ્રતિભા અને સરસ્વતી ઉપાસના સબંધમાં સુંદર પ્રકાશ પાડનાર લેખોથી અલંકૃત કરાયેલ છે. એ અંક વાંચ્યા પછી હરકોઈ તટસ્થ દષ્ટિવાળા અભ્યાસીને સહજ લાગે કે આવા પ્રતિભા-સંપન્ન અને સમર્થ વિદ્વાનને, ગુજરાત સબંધી નવલકથાઓ લખનાર શ્રી. મુનશીજીએ કદિપત પાત્ર ‘ મંજરી ’નો સહયોગ કદબી પોતાની કલમને હલકી પાડી છે એટલું જ નહિ પણ કદપનાના પ્રદેશમાં ઉડવા જતાં હૃદ ઉપરાંતની છૂદ લઈ એતિહાસિક નવલકથાના આશયને ઉજ્જવ પહોંચાડી, સાહિત્યના સુંદર ભેત્રને કાબરચીતરૂં બનાવી મૂક્યું છે.

આ તો આગળ પડતા અંકોની વાત થઈ. એ ઉપરાંતનાં પૃષ્ઠોમાં જે મસાલો ભરવામાં આવ્યો છે એ નવનવી વાતોથી ભરપૂર છે. એમાં જૈનધર્મ કે એના સાહિત્ય અથવા તો મૌલિક તત્ત્વ પર થયેલા આશ્વેષોના રહિયા પુણ્ય છે, શોધ-

સુદ તેરસના દિવસે વરસગાંઠ ઉજવાય છે. પરંતુ નવીન દેરાસરમાં પ્રભુને સં. ૧૯૪૭ માં અખાત્રીજને દિવસે પ્રતિષ્ઠિત કરેલ છે.

‘ મૂળ કાવ્ય ’

(દ્રઢા)

સરસતી શ્રી વરદાઇકા, સાસનનાયક રીધ;
 ગુર્જર દેશ સોહાંમણો, પાટણવાડો પરસીધ. ૧
 આવન તરે જાણિઈ, સિધપુર સુલતાન;
 ગાઉ પાંચ તિહાં થકી, મેત્રાણે મંડાણ. ૨
 સંવત ઓગણીસેં સધકા સમે, શ્રાવણ માસ મઝાર;
 વદિ તીથી એકાદસી, સોમવાર સુખકાર. ૩
 પરવ પબુસણનેં દુરેં, પ્રગટિ પ્રતીમા ચ્યાર;
 બાઇ માંનાં તસ દિકરી, જવલ નાતેં લવાર. ૪
 તસ નંદન ચ્યાર છે, પતીલજ્ઞ તે નાર;
 મેત્રાણાપુરમંડણો, સુણજ્યો સઉ અધીકાર. ૫
 તસ મહીમા તેહનો કહું, લવીયણ થઇ ઉજમાલ;
 સાંલલજે સહુ કો તુમે, પસરી મંગલ માલ. ૬

(લાળ) (દેશી. વેંછુઆની)

સુપનું દિધું સાહેબે, અમે આવ્યા છીએ યાંહ રે લાલ;
 પુત્રી મા પ્રતેં ઇમ કહે, ઇહાં શો અચંલો એહ રે લાલ. સું ૧
 તતખીણુ ઉઠી તે બીહુંજણી, ચક્રીયેં બેઠી જાય રે લાલ;
 ઘર ધંધો કરવા લણિ, માતા પુત્રી કહે આય રે લાલ. સું ૨
 નાત તે જાણો લવારની, પિણ કસમેં સુત્રધાર રે લાલ;
 કોઠ હતી ઘર આગલેં, લેવાં છોડાં તેણી વાર રે લાલ. સું ૩
 છોડાં વેણી સુંડલી ભરે, વલી કરે છોડની આલ રે લાલ;
 આવે (૨) ખણતાં થકાં, પ્રભુ પલાંડી નીહાલ રે લાલ. સું ૪
 અરહિ પરહિ રજ પરિ કરે, એહવે દિઠા પ્રભુ પેખ રે લાલ;
 જુગલ (૨) ને જોડલે, પુરવ પછમ સુખ રે લાલ. સું ૫
 પેખી પ્રતીમા ચ્યારએ, નયણે નરખી નીહાલ રે લાલ;
 ધન (૨) શ્રી જિન સાસનેં, હોવે મંગલ માલ રે લાલ. સું ૬
 પુરવ પુન્ય પ્રયોગથી, આવ્યા શ્રી જિનરાય રે લાલ;
 રૂપલ શાંતિ કુંથું પદમ જે, ચતુર નમે પ્રભુપાય રે લાલ. સું ૭

(દૂહા)

પ્રગટયા પુન્ય સંજોગથી, અતુલી બલ અરીહંત;
બાઈ માંનાં તસ દિકરિ, પુરવ પુન્ય મહંત. ૧
આગત સ્વાગત સાચવે, દિપ દુપ કુલમાલ;
અરચા અરચે નવનવી, સંઘ થયો ઉજમાલ. ૨
વચન અગોચરથી વહે, પ્રભુજી પરમ કયાલ;
રાંમસેજીથી આવિયા, અનોપમ કાંતિ રસાલ. ૩

(ઢાળ) (દેશી. હે હલધરજી, હવે કોમ કરવું, નેમી પરાક્રમ મોકું.)

પ્રભુ કયા કરી રાજ પધાર્યા, આજ સફળ દિન માહરેં આંકણી.
ઇહાં બેઠા પ્રભુ મુખ જોવે છે, ઘણું (૨) રીઢ્યમાં રાજ હોવે છે;
ઢરીસણ કરતાં દુખકાં ખોવે છે, પ્રભુ કયા કરી રાજ પધાર્યાં ૧
તસ પરીકરં સયલો મળીઓ છે, ગાંમનો લોક પિણુ ભટ્ટીયો છે;
સરવે વંધામણાં દેવા વલીઓ છે, પ્રભુ કયા કરી રાજ પધાર્યાં ૨
ભેર ભુંગલ સરણાઈ સાંજે છે, પંચસબદી વાળાં વાળે છે;
પ્રભુમુખ જોતાં અંબર ગાળે છે, પ્રભુ કયા કરી રાજ પધાર્યાં ૩
તસ ઘર ઘરની પડસાલા છે, લેઈ તીહાં પ્રભુને પધરાવે છે;
નીત (૨) મંગલીક ગાવે છે, પ્રભુ કયા કરી રાજ પધાર્યાં ૪
પરવ પબુસણ દિન જાવે છે, ઠાંમ (૨) તે ઓછવ થાવે છે;
પરવ પછી બહુ સંઘ આવે છે, પ્રભુ કયા કરી રાજ પધાર્યાં ૫
પસરી કીરત જગ જાણી, જિનમુખથી તે સૂણિ વાંણી;
કહે ચતુર ચિતમાં આંણી, પ્રભુ કયા કરી રાજ પધાર્યાં ૬

(દૂહા)

ખજમતમાં ખડા રહે, ઉભા કરે અરદાસ;
આસપાસ રચનીઓ રચે, ઘટ (૨) લીલ વીલાસ. ૧
સાંનીધકારી સાહેબા, પરભુજી પરમ કૃપાલ;
જગનીધી જગતું જયો, સ્તવું તુઝ ગુણમાલ. ૨

(ઢાળ)

મન મોહન જિનરાયા, હું તો પ્રેમે પ્રભુમું પાંચા;
મુઝ આણુંદ અંગ ન માયા રે. મન ૧
મેત્રાણે મહારાજ વીરાજે, જસ ચોત્રીસ અતીસય છાજે;
વાંણી પાંત્રીસ ગુણે જાળે રે. મન ૨
પરસાદ મનોહર સુદર કિધો, ઉત્તર દિસે મુખ પરસીધો;
પરભુ ઢરીસણ કરી મુખ લીધો રે. મન ૩

માહ માસ મનોહર માહ રે, તીથી તેરસ ભૃગુવારે;
 સુકલ પક્ષ સુવીચારે રે. મન ૦ ૪
 મુલનાયક જિન ઋષભ વીરાજે, આસપાસ જિન પડિયા છાજે;
 એ તો દિન (૨) ચઢેતે હીવાજે રે. મન ૦ ૫
 આજ મહોદય મોટો હમારો, દેખી મુખ દરીસણ તાહરો;
 કહે ચતુર તે પાર ઉતારો રે. મન ૦ ૬

(દૂહા)

દરીસણથી મુખ સંપજે, દરીસણથી દુઃખ દૂર;
 તુમ દરીસણ મુખ સંપદા, હું પામું ભરપૂર. ૧
 મોહ મિથ્યા મત પરીહરિ, જેહ ધરેં તુઝ ધ્યાન;
 તેહના વંછીત પુરવે, આપે બહુલો દાન. ૨

(ઢાળ) (દેશી. ભવીજન વંદે મુની ઝંઝરીયો.)

તિરથ થાપન ભવી તુમે વંદો, વંદિને આણુંદો રે;
 પંચમ આરે પડીમા પ્રગટિ, બલીહારિ સુખકંદો રે. તિ ૦ ૧
 દેસદેસથી સંઘ બહુ આવે, મેત્રાણુ મન લાવે રે;
 પુજે અરચે જિનને નીહાલે, આણુંદ અંગ ન માવે રે. તિ ૦ ૨
 મહિમા મોટો ઈણુ બુગમાંહે, પસર્યો છે ભલી ભાંતે રે;
 જે સમરે તેહના વંછીત પુરે, અહોનીસ દિન રાતે રે. તિ ૦ ૩
 નરનો ઈંદ્ર રાજ રાજેસર, મહારાજ જિન રાજે રે;
 ભવ (૨) ચરણ કમલની સેવા, દેવ દેવાધી હીજે રે. તિ ૦ ૪
 ચાર નીવારક ચારે જિનવર, પ્રગટ થયા તતખેવ રે;
 ચતુરવિજય જિન ધ્યાન ધરતાં, નવલ પ્રગટયો નેહ રે. તિ ૦ ૫

(કળાસ)

રૂપભ શાંતિ કુંથું જિનવર, પદમ પ્રભુને પ્રણમીધ;
 ધન સુધન સુવાસ સુંદર, કનક કચોલે અરચીધ. ૧
 હાપધુપ પુદ્ગલ માલ બહુવીધ પગર પુરિઓ;
 શ્રી જિનસાસન ભક્તિ કરતાં, સકલ સંકટ ચુસીઓ. ૨
 શ્રી વિજયપ્રભ પાટ મુનીવર, જિનવિજય ચિત ધ્યાઈઓ;
 નવલવીજય જિન સેવા કરતાં, મન વંછીત ફલ પાઈઓ. ૩

। इति श्री मेधाङ्गाजिनस्तवत-फुलमाला संपूर्णम् ।

૬૯ પ્રતિજ્ઞા

[એક ઐતિહાસિક કથા]

[૧] પ્રતિજ્ઞા-અહણ

આચાર્ય શ્રી ધર્મધોષસૂરીશ્વરજી મહારાજની અપૂર્વ દેશનાશક્તિએ જનતાનું ખૂબ જ આકર્ષણ કર્યું હતું. જુસ્સાદાર મીઠી વાણી, ઉજ્જવલ ચારિત્ર, અગાધ શાસ્ત્રીય જ્ઞાન અને નમ્રતા આદિ ગુણોથી તેમનો પ્રભાવ ખૂબ પડતો. એમના લબ્ય લલાટ ઉપર દેખાતી ત્રણ રેખાઓ તેમના જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રના પ્રભાવને જાણે વ્યક્ત કરતી હતી. વિદ્યુત્સમ ચમકારા ભારતી તેમની આંખો મોટા મોટા રાજ-મહારાજઓને પણ મ્હાત કરતી અને તેમના ચરણે નમવા ખેંચતી હતી. એમનું લબ્ય અને સૌમ્ય મુખારવિદ્ધ કૂરમાં કૂર માનવીને પણ શાંત બનાવી દેતું.

આવા પ્રતાપી આચાર્ય મહારાજ વિહાર કરતા કરતા એક વખત ઉદિરા ગામમાં પધાર્યા. ગામની જનતા તેમનો ધર્મોપદેશ સાંભળી કૃતકૃત્ય બની. એ હતા તો જ્ઞેનાચાર્ય, પરંતુ તેમનો એ સર્વવ્યાપી ઉપદેશ સાંભળી મનુષ્યમાત્ર કલ્યાણનો અર્થો બની જતો. આખું ગામ આ પ્રતાપી પુરુષને લાવથી નમતું અને તેમની ભક્તિ કરી પોતાને કૃતકૃત્ય માનતું.

સૂરિજી મહારાજની નિષ્પરિગ્રહિતાથી બધા મુગ્ધ થતા. તેઓ ગૌચરી, પાણી કે સંયમ-પાલનમાં અનિવાર્ય ઉપકરણ સિવાય કશુંયે લેતા નહિ. ધનવાનો ધન આપવા જાય, ખેડુતો ધાન્ય આપવા જાય, ઝવેરીઓ ઝવેરાત લઈ જાય, તો આ ત્યાગમૂર્તિ આચાર્ય બધાને પ્રેમથી સમજાવતા: 'સાધુને શરીરને ભાડું આપ્યા સિવાય ચાલે તેમ નથી એટલે આહાર પાણી લ્યે છે. 'બાકી બીજા કશાની આવશ્યકતા નથી. કંચન અને કામિનીનો ત્યાગ એ તો અમારું જીવનસૂત્ર છે. જો સાધુઓ દ્રવ્ય સંગ્રહે, જમીન રાખે, ધાન્ય સંગ્રહે તો પછી સાધુ અને ગૃહસ્થમાં શો ફેર ? ”

‘ઉદિરા’ ગામની જનતાના આગ્રહથી સૂરિજી મહારાજે અહીં વધુ સ્થિરતા કરી હતી. આવતીકાલે આચાર્ય મહારાજ વિહાર કરવાના હતા એટલે આજે પુષ્કળ માનવમેદની ઉપદેશ સાંભળવા આવી હતી. સૂરિજી મહારાજે ઉપદેશની ધારા વહાવતાં એવટે જણાવ્યું— મહાનુભાવો !

દુતં ચ માસં ચ સુરા ચ વેદ્યા, પાપલિચૌર્ય પરદારસેવા ।

પતાનિ સપ્ત વ્યસનાનિ લોકે, ઘોરાતિઘોરં નરકં નયન્તિ ॥

(‘જુગાર, માસ, મદિરા, વેશ્યા, શિકાર, ચૌરી (અદત્ત), અને પરદારંગમન; આ સાતે વ્યસનો દુનિયામાં ઘોરમાં ઘોર નરકમાં લઈ જનારા છે.)

આ વ્યસનોને સેવનાર પ્રાણી દુર્ગતિનો ભાગીદાર બને છે. જો તમારા આત્માનું કલ્યાણ કરવું હોય અને શાશ્વત સુખના ભોક્તા થવું હોય તો આ વ્યસનોનો ત્યાગ કરો !

સૂરિજી મહારાજની વાણીએ જાણે બધાને પીગળાવી નાખ્યા. આખાલવૃદ્ધ દરેકે જોભા થઈ દૈવ પ્રતિજ્ઞા લીધી કે આજથી અમારે સાતે વ્યસનોનો ત્યાગ છે. સંજ્ઞન શેઠ અને તેમના આખા કુટુંબે પણ દૈવ પ્રતિજ્ઞા કરી લીધી અને સાતે વ્યસનોનો ત્યાગ કર્યો.

સૂરિજીએ છેવટે કહ્યું: “ મહાનુભાવો ! આ વ્યસન-ત્યાગની પ્રતિજ્ઞાનું બરોબર દૃઢતાથી પાલન કરજો.” અને સૂરિજી મહારાજ બીજે દિવસે વિહાર કરી ગયા.

સંજન મહેતાનું કુટુંબ પણ સુખી સુખી થઈ ગયું. મહેતાજી સમજવા લાગ્યા કે આ બધા ધર્મનો પસાય છે.

[૨] ઉદય અને અસ્ત

સંજન મહેતાને ત્યાં લક્ષ્મીની જોગો ઉજળતી હતી. કુટુંબમાં વૃદ્ધિ થતી જતી હતી. જનતામાં યશ અને કીર્તિ વધતાં જતાં હતાં. આજીવ્યાજીવનાં ગામોમાં પણ મહેતાજીની પ્રામાણિકતા, ધર્મપ્રિયતા, ન્યાયપ્રિયતાનાં વખાણ થતાં. તેમાંયે તેમની દયા ભાવનાની તો ચોતરફ ખૂબ જ તારીફ થતી.

સંજન મહેતાને ધર્મગુરુનો ઉપદેશ બરાબર લાગ્યો હતો. રાજ પ્રાતઃકાલમાં પ્રતિક્રમણ સામાયિક સ્વાધ્યાય પૂર્ણ ભક્તિ વગેરેથી પરવાર્યા પછી જ તેઓ બહાર જતા. પહેલો ધર્મ અને પછી વ્યવહાર. આખા કુટુંબમાં તેમની ધર્મક્રિયાની છાપ પડતી.

આમ સુખમાં દિવસો ચાલ્યા જતા હતા. પણ કોઈના બધા દિવસ એક સરખા જતા જ નથી. ચડતી અને પડતી, ઉદય અને અસ્ત, તડકોતે હાંપકો ચાલ્યા જ કરે છે. સંજન શેઠ પણ એ નિયમમાંથી કેમ બાદ રહી શકે ?

તેમની મહાનુભાવતા, ઉદારતા અને દયાળુતાનો કેટલાક ગેરલાભ પણ લેતા. તેમનાં ખેતરોમાં ઘણીવાર અનાજ ચોરાતું. શેઠે ઘણા પ્રયત્ન કરાવ્યા પણ હોશિયાર ચોર હાથ જ ન આવે. એકવાર શેઠ પોતે જ ખેતરમાં સંતાઈને રહ્યા. સાથે યુવાન પુત્ર પણ હતો. બરાબર મધ્ય રાત્રે ચાર કલાકે માણસો હાથમાં કુહાડી લઈ ખેતરમાં પેકા. શેઠે એક પછી એક ચોરે પકડવાને ખેતરમાં પેસતા જોયા અને શેઠ સળવળ્યા, ધીમે પગલે આગળ વળ્યા અને એક આંખાના ઝાડની ઝોથે બેસા રહ્યા. ચોરે જણા વાતો કરતા આવતા હતા. શેઠે એ ચોરેના અવાજ પારખ્યા અને એ ચોરે પોતાના ચિરપરિચિત પુરુષો લાગ્યા. એ ચોરેને જોઈ શેઠ એક વાર તો ચમક્યા. એમની નસોમાં ક્ષત્રિયનું લોહી ફરતું હતું, એ જેવા કલમશૂર હતા એવી જ તલવાર પણ ચલાવી જાણતા હતા. શેઠે ક્ષણભર વિચાર કરી સિદ્ધ ગર્જના કરી વચલા બેને બે હાથથી પકડ્યા.

શેઠના બાવડામાં એવું જોર હતું કે પકડમાં આવનાર રાડ પાડવા લાગ્યા, જે સાંભળી બીજા બે જણ નાસી જવા લાગ્યા. પણ શેઠના જોકરાએ એકને છુટી કુહાડી મારી નીચે પાડી દીધા. બધાયને આશ્ચર્ય થયું કે આ છે કાણુ ? ચોરમાંથી એકેય શેઠને ન ઓળખી શક્યો. દયાના અવતાર ગણાતા શેઠની તાકાત અને બળની આ લોકોને ખબર જ ન હતી. બન્ને જણાએ છૂટવા માટે ઘણાં વંદખાં માર્યાં, પણ બંધું નકાસું ગયું. એટલે કરગરવા લાગ્યા. શેઠે કહ્યું: અરે કમનસીમો ! આ તમને શું સૂઝ્યું ? મારો રોટલો ખાઓ, રૂપિયા દ્યો અને ચોરીયે મારી જ કરો છો ? યાદ રાખજો ! મહારાજ સિદ્ધરાજ જયસિંહદેવનું રાજ્ય તપે છે. જે બાવડામાં બળ હોય તો સાંભી છાતીએ લંડવા આવો. કાયરની જેમ ચોરીના ધંધા કરી જાતને હલકી કાં પાડો છો ? ચોરે જણું ખૂબ શરમાઈ ગયા; ધરતી મારગ આપે તો બાણે તેમાં પેસી જવાનું મન થયું. આખરે તેમણે શેઠની મારી માગી, અને કાલાવાલા કર્યાં. ગંદની જિહારતા અને દયાએ જોર કર્યું. અને થોડા શિખામણ આપી શેઠે તેમને જવા દીધા.

મહારાજ સિદ્ધરાજનું રાજ્ય આવા વીરોથી જ શોભે છે. ચારે જણા શેઠને અહેશાન માનતા વાતો કરતા ઘર તરફ ચાલ્યા. પણ એમાંનો એક વધુ નીચ સ્વભાવનો હતો તેના મનમાં એવું નહોતું. એના હૃદયમાં કિનાની આગ સળગી રહી હતી: એક વાણીયો મને પકડે ? અરે, ચાર જણને એ પહોંચ્યો ? જાણે એના દિલમાં દાહ ઊઠ્યો હતો. એ બોલ્યા ચાલ્યા વિના ઘેર ગયો.

શેઠના ખેતરમાં હવે ચોરી નથી થતી. શેઠે કાંઈને કાંઈ વાત કરી નહિ, પણ વા વાત લઈ જાય એમ અનેક જાતના ગપાટા ઉડ્યા.

છ મહિના પછી એક વાર શેઠના ખેતરમાં અને ઘરોમાં એક સાથે ભયંકર આગ લાગી. જાણે અગ્નિ દેવતા પોતાની સહસ્ર જિહ્વા રૂપી ઝાળોથી પ્રગટી ઊઠ્યો. ક્ષણવારમાં તેણે બધું બાળી-જલાવી ખાખ કરી નાખ્યું.

શેઠ અને તેમનું કુટુંબ પહેરેલે વસ્ત્રે જીવ બચાવી બહાર નીકળી ગયું. શેઠના ચોપડા અનાજ ઘાસ અને ઘર બધું જળીને ભરમ થયું. પણ શેઠનું રવાડું ન ફરક્યું. તેમણે વિચાર્યું: જે મારા તગદીરમાં હતું એ બન્યું, ભાવિ કાણુ મિથ્યા કરી શકે ?

આખા ગામમાં વાત ફેલાઈ, કાણુ આગ લગાડી ? પાપ છાનું ન રહ્યું. પણ શેઠે તો મૌનજ રાખ્યું. એમણે તો ફરિયાદ ન કરી કે તપાસે ન કરાવી.

ભાવિ કાણુ મિથ્યા કરી શકે છે. ઉદય અને અસ્ત એ તો દુનિયાનો અચલ નિયમ છે.

[૩] પરીક્ષા

સજ્જન શેઠે ફરીથી વ્યાપાર શરૂ કર્યો, પણ એમાં ફાવટ ન આવી, એકવાર સ્વપ્નમાં તેમનાં કુલદેવીએ આવીને કહ્યું: “ ખંભાત જા ! તારો ઉદય ત્યાં છે. ”

ખીજે દિવસે શેઠ કુટુંબ સહિત ઉપડ્યા. જતાં જતાં પોતાની જન્મભૂમિને પ્રણામ કર્યા, હવે તો અંજલ હશે ત્યારે આવીશ ! જય જન્મભૂમિ !

રસ્તામાં જતાં એક નાનું ગામડું આવ્યું. અહીંથી ખંભાત નજીક જ હતું. શેઠે વિચાર્યું: શહેરમાં આપણને કાણુ ઓળખે ? ગામડું સારું, અહીંથી ખંભાત ક્યાં છેડું છે ?

એક રંગરેજનું ઘર ભાડે રાખી સજ્જન મહેતા કુટુંબ સહિત તે ગામડામાં રહેવા લાગ્યા. સામે જ સુંદર નાનું જિનમંદિર હતું. ઉપાશ્રય પણ પાસે જ હતો. શેઠ નિયમિત ધર્મારાધન કરવા પૂર્વક વ્યાપાર ચલાવવા લાગ્યા. શેઠના ઘરના ફળીયામાં બે ગાયો બાંધવામાં આવતી. શેઠાણી બધું ઘર કામ સંભાળતાં હતાં. ત્યાં ચોમાસામાં એકવાર ખૂબ વરસાદ પડ્યા પછી ચોતરફ કાદવ કાદવ થયો. તેમાં રાત્રે ગાયે તોફાન કર્યું અને તે ખીલો છોડી નાઠી. શેઠ સુશ્કેલીએ ગાયને શોધી લાવ્યા અને ફરીથી ખીલો ઠોકવા માંડ્યો ત્યાં નીચેથી ખજુખજુ અવાજ થવા માંડ્યો. શેઠાણી પાસે જ ગાયને પકડીને ઊભાં હતાં. તેમણે આ મીઠી રણુકાર સંભળી શેઠને કહ્યું: “સંભળતા નથી, કંઈક અવાજ થાય છે તે.” ફરીથી જોરથી ખીલો ઠોકતાં અવાજ વધારે સ્પષ્ટ સંભળાયો. શેઠ પણ ચમક્યા, ખાંપી લઈ ખોદી કાઢ્યું. ત્યાં તો એક કઠાઈ દેખાઈ. શેઠ વધુ ચમક્યા. ધીમેથી માટી કાઢી બરાબર જોયું તો જણાયું કે કઠાઈમાં કપડા નીચે કંઈક છે. કપડું ખસેડ્યું તો અંદર ચમકારા થઈ રહ્યા હતા. “ઓહો આ તો સોના મહેરો !” શેઠાણી બોલી ઊઠ્યાં. શેઠે પણ ખાત્રી કરી લીધી. આ પછી શેઠ-શેઠાણી વચ્ચે વાતચીત ચાલી:

શેઠાણી—“કાઈ અત્યારે જાગતું નથી. ધીમે રહીને આ કઢાઈ ઉપાડી લ્યો એટલે થયું. આપણું દાળદર ગયું. જે થાય તે સારા માટે, આપણા પુણ્યનો ઉદય થયો.”

શેઠ—“પણ તને ખબર છે ? આ ધન આપણું નહિ, પણ મકાનમાલિકનું જ કહેવાય.”

શેઠાણી—“એવું કશું નહિ. આપણને મર્યું માટે આપણે જ તેના માલિક.”

શેઠ—“મારે નિયમ છે કે કાઈનુંયે અદત લેવું નહીં.”

શેઠાણી—“એ બધું પછી વિચારજો, પહેલાં કઢાઈ લઈને ઘરમાં મૂકી દેવા દો.”

શેઠ—“આ અન્યાયનું અદત ધન આપણા ઘરમાં જઈ જ ન શકે.”

એની વાંત સાંભળી જીવાન પુત્ર જાગ્યો અને બહાર આવીને એ દસ્ય જોતાં જ ઉત્સાહમાં આવી ગયો.

પુત્ર—“મા, ચાલ, આપણે બન્ને કઢાઈ ઉપાડી લઈએ.”

શેઠ—“બેટા, એમ ઉતાવળા ન થઈએ. ઉતાવળે આંખા ન પાકે. શાંતિ રાખ. આપણે શ્રાવક છીએ. આવી શુદ્ધિ આપણાથી કેમ થાય ? મકાનમાલિકને જ આ બધી સેના મહોરો આપવી જોઈએ.”

ત્યાં તો સહવાર પડી. પાસેના ઘરમાંથી સજ્જન મહેતાના સંબંધીઓ આવ્યા. બધાએ ધન રાખવાની ઇચ્છા બતાવી, પણ એક સજ્જન મહેતા જ નિશ્ચલ રહ્યા. આ ધન ઉપર આપણો લગારે હક્ક નથી, એના ઉપર તો મકાનમાલિકનો અને નહિ તો મહારાજ સિદ્ધરાજદેવનો જ હક્ક પહોંચે.

સજ્જન શેઠ પોતાની પ્રાતઃકાલીન પ્રતિક્રમણાદિ ક્રિયાઓ કરી, પૂજા આદિ કરી મકાનમાલિક રંગરેજને ખોલાવી લાવ્યા અને સેના મહોરોની કઢાઈ પાસે લઈ ગયા.

રંગરેજ—“શેઠજી, આમાં મને શું બતાવો છો ? અત્યારે આ ઘર તમારું છે, એટલે આ ધન પણ તમારું જ કહેવાય.”

શેઠ—“ના ભાઈ, મકાનમાલિક તમે જ છો. અમે તો ભાડુઆત છીએ. આ ધન-આ સેના મહોરો તમારી છે તે તમે લઈ જાઓ.”

રંગરેજ—“શેઠજી, તમારી સત્યપ્રિયતા અને ધર્મપ્રિયતા જોઈ મને આનંદ થાય છે. શ્રાવક-જૈન આવા પ્રામાણિક, સત્યપ્રિય અને ઉદાર જ હોય. શેઠજી, હું તમને ઠીક કહું છું, આ ધન મહારું નથી. હું તેનો માલિક થવાને લાયક નથી. મેં આ આખું મકાન એકવાર નહિ, બે વાર નહિ, અરે એકવોશ વાર ખોદાવ્યું છે. મહારા નસીબમાં હોત તો મને પહેલાં જ ન મળત ? માટે તમને કહું છું, તમે જ આ ધન રાખો.”

સજ્જન—“ભાઈ, હું તો ન્યાયથી કમાઉં એ જ ધન મહારું. હું કાઈનું અદત લેતો જ નથી. પારકાનું ધન હું શા માટે લઉં ?”

શેઠાણી—“પણ હવે આ ધન અદત ન કહેવાય. તેમજ આપણને જરૂર પણ છે. આ ગરીબાઈ ક્યાં સુધી વેકવી ?”

સજ્જન—“તું ન સમજી ! જમીનમાં પડેલા ધનના આપણે માલિક કેવી રીતે થઈ શકીએ ? આ ધન આપણું નથી એ તો ચોક્કસ જ છે. ભાઈ રંગરેજ, તું લઈ જા, નહિ તો હું તો આ કઢાઈ મહારાજ સિદ્ધરાજ દેવને પહોંચાડીશ.”

રંગરેજ—“ હા, એ ઠીક છે.”

સન્નજન શેઠ રંગરેજની પ્રામાણિકતા અને ચુકિત ઉપર ખુશી ખુશી થઈ ગયા. અને તે જ દિવસે ગાકું જેડી કઢાઈ લઈ ખંભાત પહોંચ્યા.

રસ્તામાં સન્નજન મહેતાએ વિચાર્યું: આવી ગરીબાઈ છતાં રંગરેજે ધન લેવાની ધમ્મજા જ ન કરી, એ જોવું તેવું કાર્ય નથી. ધન્ય છે એ રંગરેજની નિસ્પૃહવૃત્તિ !

મહેતા ખંભાત આવી ઉપાશ્રયે ગયા, અને ધર્મશ્રવણ કર્યું.

ત્યાં ઉપાશ્રયમાં જ ઉદાયન મહેતા મદ્યા. સન્નજને બધી વાત કરી. ઉદાયનને એમ થયું: ધન્ય છે આના પ્રતિજ્ઞા-પાલનને ! આવી ગરીબાઈ છે, મહેનત કરી મુસ્કેલીથી ધન કમાય છે, છતાં આ મળેલું પારકાનું ધન લેવાની આની વૃત્તિ નથી.

ઉદાયન મહેતા સન્નજનને પોતાને ઘેર લઈ ગયા. સ્વામીઆઈ તરીકે તેની ખૂબ આગતા સ્વાગતા કરી. ત્યાં તો સમાચાર આવ્યા કે મહારાજ સિદ્ધરાજ ખંભાત પધારવાના છે.

થોડા દિવસોમાં જ મહારાજ આવ્યા. પ્રજાએ રાજનું ખુશ સન્માન કર્યું. દરબાર ભરાયો. ઉદાયન મહેતાએ સન્નજનને સલા વચ્ચમાં જ હાજર કર્યા. રાજને પહેલાં કંઈક આશ્ચર્ય થયું: આવા માણસનું રાજસભામાં શું કામ છે ? ત્યાં તો એ મનૂર કઢાઈ લઈને આવ્યા.

ઉદાયન મહેતા—“ બાપુ, સન્નજન શેઠને એમના મકાનમાંથી સોના મહોરો ભરેલી કઢાઈ મળી છે. એ પોતે તો અન્યનું ધન લેતા નથી. તેમને અદત્તના નિયમ છે એટલું જ નહિ, જૈનધર્મી હોવાના પ્રથમ ગુણ-લક્ષણ “ ન્યાયોપાર્જિત વિભવ: ” ના ઉપાસક છે એટલે તેમણે આ કઢાઈ મૂલ માલિકને આપવા માંડી, તેણે પણ ન રાખી એટલે શેઠ પોતે કઢાઈ લઈ આ ધન આપણને આપવા આવ્યા છે.”

સિદ્ધરાજ—“ કેમ શેઠ, આ સોના મહોરો તમે રાખોને, તેમાં તમને શું વાંધો છે ? રાજ્યને કાંઈ કમી નથી.”

સન્નજન—“ બાપુ, આ ધન મહારુે તો નથી જ. હું તો ન્યાયથી કમાયેલા ધનનો જ માલિક થઈ શકું. વળી આ અદત્ત પણ ગણાય.”

રાજને મનમાં થયું: ધન્ય છે તેની ઉદારતાને, નિસ્પૃહતાને અને પ્રામાણિકતાને. જેના રાજ્યમાં આની પ્રામાણિક પ્રજા વસે, એ રાજ્ય પણ ધન્યાર્હ છે. પછી મહારાજએ કહ્યું: “ ઠીક છે, કઢાઈ મૂકી જાઓ ! કાલે પાછા મને મળજો, જરૂરી કામ છે.”

આખા દરબારમાં સન્નજન મહેતાની અને રંગરેજની વાહવાહ થઈ રહી હતી. કાંઈ સન્નજન મહેતાને તો કાંઈ રંગરેજને વખાણતું. એમ બંનેની પ્રશંસાની સુવાસ ફેલાઈ રહી.

જાણે સન્નજન મહેતાની પ્રતિજ્ઞાની અગ્નિપરીક્ષા પૂર્ણ થઈ.

[૪] સોરઠનું મંત્રીપદ.

ખીજે દિવસે દરબાર ખીચોખીચ ભરાયો હતો. ઉદયન મહેતાને સિદ્ધરાજે પૂછ્યું: “ સન્નજન શેઠને શું આપીશું ? મને તો લાગે છે કે આવા પુરુષની કદર કરવી જ જોઈએ.”

ઉદાયન—“ બાપુ, આપ જાણકાર છો. આવા માણસને તો રાજ્યમાં ખેંચી લેવા જોઈએ.”

સિદ્ધરાજ—હાં હાં ઠીક વાદ કર્યું. હમણાં સોરઠમાં શુદ્ધિમાન, ઉદાર અને પ્રામાણિક

દંડનાયકની જરૂર છે. સજ્જનની આખોમાં તેજ છે, ખોલી ઉપરથી ખાનદાન અને વ્યવહારદક્ષ પણ લાગે છે. તેમજ બહાદુર પણ હશે જ. ”

ઉદાહરણ—“ હાં, તો ઠીક છે, એને જ દંડનાયક બનાવો. બાપુ, મને પણ આ વ્યક્તિ લાયક જ લાગે છે. ”

દરબારમાં સિદ્ધરાજ જયસિંહે સજ્જન મહેતાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞાની પ્રશંસા કરી, અને સાથે જ બહારે કર્યું કે સજ્જન મહેતાને સોરઠના દંડનાયક નીમવામાં આવે છે. મહેતા મંત્રી અને દંડનાયક પદના અધિકારી બની સૌરાષ્ટ્રમાં આવે છે. ત્યાંનાં શુભ કાર્યો અને તેમની કાર્યદક્ષતાનું અવલોકન આપણે આ જ માસિકના અંક ૯૫-૯૬ માં કર્યું છે. અન્તે સચનો જય જ થયો. તેમની પ્રતિજ્ઞા ફળી અને તે ઉચ્ચ અધિકારના સ્વામી બન્યા.

[૫] પાપનું ફળ

આજે ઘણે વર્ષે સજ્જન મહેતા પોતાની જન્મભૂમીમાં આવ્યા છે, તે કેવળ એક રાજ્યાધિકારી તરીકે જ નહિ પણ વતનના સપુત તરીકે. ગુર્જર રાષ્ટ્રના એક તેજસ્વી નક્ષત્ર માફક પ્રકાશમાન સજ્જન શેઠને ગામ લોકોએ ખૂબ જ પ્રેમથી સત્કાર્યા. સજ્જન શેઠે દંડનાયક બન્યા પછી જન્મભૂમીમાં મકાનો બનાવ્યાં હતાં, જમીન સંભાળ લીધી હતી અને તેમના કુટુંબીઓ-ભાઈઓ એ બધું સંભાળતા હતા. મહેતાજીના ગ્રામપ્રવેશ વખતે આપુ ગામ સામે ગયું હતું. ઢાલ ત્રાંસાં વાગતાં હતાં. કુમારીકાઓ મંગળગીત ગાઈ રહી હતી. લાં રસ્તા ઉપર એક ઝાડ નીચે એક રોગી બેઠો હતો. તેના શરીર ઉપર માંખો બમણતી હતી. તે દુઃખથી પીડાતો હતો. ગામવાળા એને જોઈ મ્હોં ચઢાવી આગળ ચાલતા થયા. લાં તો મહેતાજી સકુટુચ્ચ લાં આવ્યા. જાણે કાઈ દેવતા આવ્યો હોય એવા એ ભવ્ય લામતા હતા. ત્યાં બધાની વચ્ચે પેલો રોગી દોડી આવ્યો. દૂરથી મહેતાજીને પગે પડી આંખમાં આંસુ લાવી બોલ્યો :

“ સચનો જય અને પાપના ક્ષય ”. જય હો સજ્જન મહેતાનો. બાપુ, મને ન ઓળખ્યો ? હું જ તમારા ઘર-ખેતરને આગ લગાડનાર પાપીઓ ! પાપનું ફળ ભોગવવા હજી જીવતા છું અને તમારાં ઘર-ખેતર બાળ્યાં તેનું ફળ ભોગવું છું. બાપુ, મેં પાપ કરવામાં પાછું નથી જોયું. તમે સચના અવતારે તે જીત્યા અને હવે એથી ઘણું પામ્યા. અને હું તો મારાં ઘેર પાપનું ફળ ભોગવું છું.”

મહેતાજી પણ આ જોઈ કમકમી ઊઠ્યા. તેના શરીરમાંથી પર વહ્યું જતું હતું. તેના પ્રગ્નાં આંગળાં ગળી ગયાં હતાં. એનું દુઃખ જોઈ શેઠને થયું “ કર્મ ન છૂટે રે પ્રાણીયા.”

શેઠ બોલ્યા : “ભાઈ, હું તો તને તારા પાપોની માફી આપું છું. કર્મરાજ પાસે મારું કે તારું કાર્તવ્ય નથી ચાલતું. જતાંયે તને હું દુઃખ નહિ આપું, તું મ્હારે ઘેર રહે. હું તારી દવા કરાવીશ. તારી બધી વ્યવસ્થા કરીશ. તું ગભરાઈશ નહિ. હમણાં જ તારી વ્યવસ્થા કરું છું. પણ ત્યાં તો રોગીઓ દોડ્યો નાઠો અને ‘પાપનો ક્ષય’ બોલતો બોલતો ચાલ્યો જ ગયો. તેના મગ-હોઠા ઉપડતા છતાં ગયો.

સજ્જન મહેતાની ઉદારતા અને મહાનુભાવતાની બધાએ પ્રશંસા કરી. અને કર્મનાં ફલ કેવાં ભોગવવાં પડે તે પણ રોગીયાથી સમજ્યા. સજ્જન મહેતા અમર થઈ ગયા. N.

મુનિ શ્રી માનસાગરજીવિરચિત “ સિંહલકુમાર-ચોપાઈ ” નો પરિચય

લેખક : પૂજ્ય મુનિમહારાજ શ્રી કાંતિસાગરજી, સાહિત્યાલંકાર, રાજનાંદગામ (C. P.)

પ્રાચીન જૈન ગુર્જર સાહિત્ય અત્યંત સમૃદ્ધ છે. અને એ વિદ્યાવિલાસી જૈન મુનિઓને આભારી છે, જેમણે પોતાની માતૃભાષામાં પોતાના ધર્મના સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ સિદ્ધાન્તો અતિ સરલતાથી સર્વસાધારણની જ્ઞાનવૃદ્ધિ માટે રજુ કર્યા. જૂની ગુજરાતી ભાષાનું સાહિત્ય એ ભાગોમાં વિભાજિત થઈ શકે છે: ગદ્યમાં અને પદ્યમાં. ગદ્યમાં મૌલિક સાહિત્ય બહુ ઓછું છે, અને જે છે તેમાં ઘણો ભાગ અનુવાદિત છે, જેમકે ટપાઓ, આલાવખોધ આદિ. પદ્યમાં પણ અમુક વિષયોના ગ્રન્થોના ભાવાનુવાદો અવશ્ય મળે છે, છતાં પણ મૌલિકતા વાળા રાસાઓ આદિની સંખ્યા પણ વિશાળ છે. અને એવા પ્રતિભાસંપન્ન અનેક કવિઓ થઈ ગયાં છે, જેમનો ફાળો આ દિશામાં અદ્વિતીય છે. એમનાં કાવ્યો પણ એવાં છે કે જેમાં સાહિત્યશાસ્ત્રનાં તમામ લક્ષણો ચરિતાર્થ થાય છે. “કાવ્યં રસાત્મકં વાક્યમ્” કાવ્યનો આત્મા રસ છે. રાસાઓ નવે રસોથી પૂર્ણ રહે છે. કાઈ કાઈ રાસાઓમાં તો એટલો બધો રસ ઉભરાઈ જાય છે કે, વાંચનારથી રાસનું વાંચન છોડાતું જ નથી. ઉદાહરણ તરીકે નેમ્બિજયજીનો “શીલવતીનો રાસ”.

આવી કવિતાનો મુખ્ય વિષય ધર્મ-દાન, શીલ, તપ, ભાવના હોય છે, તો પણ ઇતર વિષયની કવિતાઓ પણ વિસ્તૃત પ્રમાણમાં મળે છે, જે તેમનું કવિત્વવૈવિધ્ય સૂચવે છે. કાઈને કદાચ એવી કલ્પના ઉઠે કે-જૈન મુનિઓએ ગુજરાતી ભાષામાં રચના કરવાનું એ પણ કારણ હોય કે તેઓ સંસ્કૃત-પ્રાકૃતાદિ ભાષાથી કદાચ અનભિજ્ઞ હોય. પણ એ કલ્પના બરાબર નથી. આવા કવિઓ ભાષાવિશારદો હોવા છતાં તેમણે લોકભાષાને અપનાવવાનું ખાસ કારણ એ જ કે તેનાથી સર્વસાધારણને જ્ઞાન થઈ શકે છે. સામાન્ય જન-સમાજને વિદ્વદ્ભોગ્ય સાહિત્ય સમજવામાં કઠિનાઈ અવશ્ય ભોગવવી પડે છે. ભગવાન મહાવીર સ્વામી અને ગૌતમશુદ્ધ જેવા મહાન પુરુષોએ પણ પોતાના દિવ્ય સિદ્ધાન્તોનો પ્રચાર તત્કાલીન લોકભાષામાં કર્યો હતો. લોકભાષાથી જ સર્વ સાધારણને સમજ પડે છે. અને પ્રચાર માટે એ જ ભાષા કામ આપી શકે છે.

કવિતા એવો સરસ પ્રભાવ પાડી શકે છે, જે કદાચ ગદ્ય ન પાડી શકે. મનુષ્યેતર પ્રાણીઓ પણ કવિતામાં એટલાં મસ્ત બની જાય છે, કે પોતાનું વૈર સુધ્ધાં મૂલી જાય છે. કવિતામાં પ્રચારિત સિદ્ધાન્તો અત્યંત અસરકારક નિવડે છે તેનું કારણ એ છે કે કવિતામાં સંગીત વિદ્યાનો છૂટથી ઉપયોગ કરી શકાય છે. વળી યાદ કરનારને ગદ્ય કરતાં પદ્યાત્મક કૃતિ અધિક સરળ થઈ પડે છે. આ બધાં કારણોથી જ જૈન મુનિઓએ પોતાના રાસાઓ કેવળ જંગ-વૃત્તોમાં જ નહીં, પણ સિત્ત રાગ રાગિણીઓમાં નિર્માણ કર્યાં છે, જે તે તે સમયનો સંગીતશાસ્ત્રનો વિકાસ સૂચવે છે.

પ્રસ્તુત ચોપાઇ-અત્ર જે તદ્દન અપ્રકટ ચોપાઈ નો પરિચય કરાવવામાં આવે છે તે સિંહલકુમાર ચોપાઈ છે. તે ૧૮ મા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં ગુજરાતી ભાષામાં ગુન્ધિત છે. પ્રસંગોપાત્ત સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ગાથાઓનો પણ કવિએ છૂટથી ઉપયોગ કર્યો છે.

સિંહલકુમાર ચોપાઈનો મુખ્ય વિષય તેમનું ચરિત્ર વર્ણવી દાનની મહત્તા પ્રદર્શિત કરવાનો છે, પ્રથમ ઢાલમાં સિંહલદેશની તત્કાલીન સંસ્કૃતિની થોડી ઝલક આપી છે. ત્યાંના લોકોની રિતીઓની ખૂબી બતાવી છે. બીજી ઢાલમાં સિંહલકુમારે પ્રાપ્ત કરેલ વિદ્યાઓનું વર્ણન ભાવવાહી ભાષામાં કરેલ છે. ઋતુરાજ વસંતઋતુનું વર્ણન આપ્યું છે, જે ગુજરાતી વર્ણનાત્મ દૃષ્ટિએ અત્યંત મહત્વનું છે. ત્રીજીથી પાંચમી ઢાલો સિંહલકુમારના લગ્નના વર્ણનથી ભરપૂર છે. સાથે સાથે તે દેશના લગ્ન સંબંધી રીત-રિવાજોનો પણ ઉલ્લેખેલ છે. સંગીત શાસ્ત્ર પર પણ થોડો પ્રકાશ પાડ્યો છે. કવિએ વયમાં લગ્ન પ્રસંગે ગવાતાં સંગીતનો ઉલ્લેખ કરેલ છે તે અપૂર્ણ લાગે છે. હૈરવ રાગના ભેદ સંબંધી જે અભિપ્રાય કવિએ ગ્રાપન કરેલ છે તે પણ વિચારણીય છે. તેમનો મત છે: હૈરવ ત્રણ જાતના થાય છે. પરંતુ વસ્તુતઃ હૈરવના પાંચ ભેદ છે. ૧ હૈરવ, ૨ આનંદહૈરવ, ૩ શિવહૈરવ, ૪ બંગાલહૈરવ, ૫ અહીર હૈરવ. ૬ થી ૧૩ ઢાલ સુધી કુમારના પૂર્વજવનું ચમત્કારિક વર્ણન આપ્યું છે: સાર માત્ર એટલો જ છે કે દાન આપવાથી કુમાર આટલા ગિયં કુલમાં જનમ્યો, અને ક્રમશઃ દીક્ષા અંગીકાર કરી નિરતિચારપણે ચારિત્રનું આરાધન કરી, માસક્ષમણાદિ ઉગ્ર તપો કરી મોક્ષપુરીમાં ગયો. ૧૪-૧૫ ઢાલમાં માતા-પિતાનો વિયોગ બહુ જ માર્મિક ભાષામાં વર્ણવ્યો છે. આમાં માતા-પિતાને ધન્યવાદ આપવાની સાથે લોકોને ઉદ્દેશી કવિ કહે છે: ધન્ય છે એવાં માત-પિતાને કે જેમણે આવા રત્નને ઉત્પન્ન કરી સ્વકલ્યાણની સાથે પરકલ્યાણ કરાવ્યાં. પછી માત-પિતા વૈરાગ્યપૂર્વક જીવન પાલન કરી અંતે દીક્ષા અંગીકાર કરે છે. સોળમી ઢાળમાં કવિએ પોતાનો પરિચય કરાવ્યો છે, જે પાઠકો સન્મુખ છે.

સાખી, ચોપાઈ, ફૂલ, સોરઠો, ઢાળો અને સંસ્કૃતના શ્લોકો બધાં મેળવી ૩૨૨ માં સમાપ્ત કરવામાં આવી છે. સોરઠો, હૈરવ, કાલિંગડો, ગોડી, ધન્યાત્રી આદિ રાગોનો પણ ઉપયોગ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ઘણે કેાણે દોહા, સોરઠો, એવાં છે કે જેમનો લક્ષણો સાથે સમન્વય કરવો મુશ્કેલ લાગે છે.

કવિ અને તેમની અન્યકૃતિઓ—મુનિ શ્રી માનસાગરજી સાગરગચ્છીય મુનિ શ્રી જીતસાગરના શિષ્ય છે. એમની બીજી બે કૃતિઓ ગુર્જર સાહિત્યમાં ઉપલબ્ધ થાય છે: ૧ વિક્રમ-સેન ચોપાઈ, રચનાસંવત ૧૭૨૪ અને ૨ કાન્હડ કંઠિયારા રાસ, રચના સંવત ૧૭૪૬, પદ્માવતીનગર સારવાડમાં. આ બન્ને કૃતિઓની તોંધ સાક્ષર શ્રી મોહનલાલ દલીયંદ દેસાઈએ પોતાના “જૈન ગૂર્જર કવિઓ પૃ. ૨૨૦-૨૪ માં લીધી છે. અહીં આદિ અંત ભાગો સહિત જે ‘સિંહલકુમારચોપાઈ’નો પરિચય કરાવવામાં આવે છે, તે અન્ય કથાંય અઘાવધિ પ્રકટ થઈ નથી. અર્થાત્ સર્વ પ્રથમ ‘શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ’ દ્વારા પ્રગટ થાય છે.

પ્રસ્તુત કૃતિ મુનિશ્રીએ વિ. સં. ૧૭૪૮ માં રાયપુર નામના નગરમાં નિર્માણ કરી. આ રાયપુર કયું? અને કયાં આ આબું? એ એક પ્રશ્ન છે.

ઉપરોક્ત ચોપાઈ મારા સંગ્રહના એક પુરાતન ગુટકામાં ઉલ્લિખિત છે. એની આજુમાં કાન્હડ કઠિયારાની ચોપાઈ પણ લખેલી છે. અને એની આજુના ભાગમાં કાન્હડ કઠિયારાનો રાસ પણ આપેલો છે, જેની પુષ્પિકા આ પ્રમાણે છે.—

“ સંવત ૧૭૭૪ વર્ષે મિતિ ફાગુણ સુદિ ૧૨ દિને પૂજ્યજી શ્રી.પ. તિલોષી શિષ્ય ઋષિ પીથા લિપી કૃતા. ગુદોલ ગ્રામે ॥

મુનિ શ્રી માનસાગરજીવિનિર્મિત રાસ ચોપાઈની ઉપલબ્ધ પ્રતિઓમાં આ પ્રતિ પ્રાચીન છે. અર્થાત્ નિર્માણ થયા આદિ ૨૬ મે વર્ષે લખાઈ છે. લેખક સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયના જાણુાય છે. ઉપરના ગુટકામાં બીજી પણ કેટલીક છૂટી છૂટી ઐતિહાસિક સામગ્રી, હરિયાલો, વૈદ્યક, જ્યોતિષ, શકુન આદિ ઉલ્લિખિત છે.

સિંહલકુમારચોપાઈ

આદિ

(દ્વિતી)

પુરસાદાણી પાસજી, પ્રાણુમું તોરા પાચ;
સાનિધ કરિજો સાહિબા, સેવકનંદ સુખ થાય. ॥ ૧ ॥

સરસતિ પદ પ્રણુમું સદા, હિત કરિ જોડી હાથ;
અવિરલ વાણી આપજ્યો, સેવક હવંદ સનાથ. ॥ ૨ ॥

જોડી બારઈ પરષદા, વંદ જિનવર ઉપદેસ;
ધર્મ મૂલ્ય એહિ જ ધુરા, દીજઈ દાન વિશેસ. ॥ ૩ ॥

અરિહંત દિખ્યા અવિસરઈ, દીધો પહિલાં દાન;
ભવિયણુ દીજો ભાવસું, તિણુ દીપક જગિ દાન. ॥ ૪ ॥

દુઃખ અતિ સખરો આદર કરી, દીજઈ ભવિયણુ દાન;
લીલા રાજતણી લહઈ, પાંચાં માહિ પ્રધાન. ॥ ૫ ॥

દુઃખ દોહગ દૂરઈ ટલઈ, હાંણુઈ દોલતિ થાય;
યાચકજન જયજય કરઈ, દાનઈ માનઈ રાય. ॥ ૬ ॥

વેરભાવ ભાંજઈ ધુરા, દાંનઈ તુસઈ દેવ;
સાલિભદ્ર સુખ સંપદા, લાધી સુરનર સેવ. ॥ ૭ ॥

પહિલાલ્યો પ્રેમઈ કરી, મોટો એક મહંત;
સીંહલ સીહ તણી પરઈ, ફલ તો તુરત ફલંત. ॥ ૮ ॥

કથા કહું કોતુક ભણી, સાંભલજ્યો સહુ સંત;
સાંભલતા સુખ સંપજઈ, દાન તણો દધાંત. ॥ ૯ ॥

અન્ત

(ઢાળ સોળમી)

(રાગ ધન્યાસી—એ દેશી)

ઇણુપરિ દાંનં લલિપરિ દીણ્યૈ, સીંહલ સીંહ કુમાર;
 તેહ તણી પરિ દેસી ઉત્તમ સાધુને રે, તે લહસી ભવપાર. ઇણુ ॥૧૧॥
 દાંન સીયલ તપ ભાવના રે ચ્યારે લલા છધ રે, તે માંહિ દાંન પ્રધાન;
 ભગવંત પહિલા સૈ સુખે એહ પ્રસંસિયો રે, જાણુઈ સહુ સંસાર. ઇણુ ॥૧૨॥
 એહ અધિકાર સુણી સાહુ શ્રાવક હરખીયા રે, દાન વડો સંસાર;
 સાલીભદ્ર સુખ સંપદા પામી દાંનથી રે, જાણુઈ સહુ સંસાર. ઇણુ ॥૧૩॥
 સંવત સતરૈ અડતાલોસૈ સમૈ રચ્યો રે, પ્રીય મેલિક અધિકાર;
 ભણુતાં શુણુતાં ભવિ નિધ સંપન્ને રે, વરતે જયજયકાર. ઇણુ ॥૧૪॥
 પાટ પરંપર વીરતણા એહ જાણીયૈ રે, શ્રીવિજયદેવસૂરીસ;
 વાહીગજ ભંજણુ જિમ અભિનવ કેસરી રે, જીવો કોડિ વરિસઈ. ઇણુ ॥૧૫॥
 તસપટ ગૌતમ ઉપમ વિરુદ્ધ સદા લલો રે, તપગચ્છ તિલક સમાન;
 શ્રીવિજયદેવસૂરીસર પદ પ્રભાકર રે, રૂપઈ મયણુ સમાન. ઇણુ ॥૧૬॥
 તસગછ સૂરિ સવાઈ સિરોમણી રે, વિજયરત્નસૂરીસ;
 વાહીગજભંજણુ અભિનવ કેસરી રે, તેજ પ્રતાપ દિણુંદ. ઇણુ ॥૧૭॥
 તસગછ સુવિહત શ્રી જયસાગર ઉવજાપ, આંખિલ તપ વર્દમાન;
 પૂરણુ જિણુ કિધો સદા રે, નામિં પાતિક જ્ઞય. ઇણુ ॥૧૮॥
 ચોવિસ તિર્થકર પંચ કથ્યાણિક ભેટીયા રે, મેટયા ભવના પાપ;
 ચિત ચોખે કરી ચરણકમલ સુદ્ર રાખીયા રે, કીધો જિનવર જાપ. ઇણુ ॥૧૯॥
 તસ સીસ જપતપગુણમણિકેરુ આગરુ રે, જીતસાગર ગણિરાય;
 તસ પદપંકજ ભાવ ધરી પ્રણમી કરી રે, ગ્રન્થ રચ્યો સુખ દાય. ઇણુ ॥૨૦॥
 ધરમધુરંધર શ્રાવક ધોરી તિહાં વસે રે, રાયપુર નયર મઝારી;
 પ્રીયમેલિક ચોપઈ ચતુરાં ચિત રંજી રે, સ્વીય દાંના અધિકાર. ઇણુ ॥૨૧॥
 સીંહલ સિંહતણે સંબંધ સુણી હરખ્યા સહુ રે, દેખ્યો અઢગક દાન;
 દીધઈ ત્રિણુ જગમૈ જસકીરતિ વિસ્તરે રે, મહીયલ વાધઈ વાન. ઇણુ ॥૨૨॥
 સોલમી ઢાલ રાગ અનોપમ ધન્યસરી રે, માનસાગર કવિરાય;
 પામી સુખ સંપતિ દિનદિન ચઢતી કલા રે, સદ્ગુણ તણે સુપસાય. ઇણુ ॥૨૩॥

॥ इति श्री सीहलकुमारस्य चउपदी सम्पूर्ण ॥

॥ સંવત ૧૭૭૪ વ. મિં પાગુણ સુદી ૫ દિને ॥

कतिपय शब्दों पर विचार

लेखक : श्रीमान् मूलराजजी जैन, M. A., L. L. B.

[प्रिन्सीपाल श्री आत्मानन्द जैन कालिङ्ग, अंबालासीटी]

१. जैन संस्कृत “आवलि, आवलिका”

आवलि, आवलिकाका साधारण अर्थ है “पंक्ति, माला” । लेकिन जैन संस्कृतमें इस शब्दका पंक्तिके अतिरिक्त ‘आपत्ति’ अर्थ भी होता है । देखिये—

तुरङ्गावलिका पुण्याद् विलयं यदि यास्यति ।

यन्त्रयुक्तप्रतोली द्रागस्योपरि पतिष्यति ॥२६२॥

रत्नसाराख्यसन्मित्रादावलीनां चतुष्टयम् ।

छुटिष्यति कुमारश्चेत् तदा राजा भविष्यति ॥२६७॥

[बुद्धिविजयकृत चित्रसेनपद्मावतिचरित्र]

इस अर्थमें जैन लेखकोंने यह शब्द संस्कृत “आपद्” के प्राकृतरूपसे ‘ल’ प्रत्यय लगाकर बना लिया है । जैसे—आपद् + ल + इका → प्राकृत ‘आवलिया’ ।

तुलना कीजिये—प्राकृत विञ्जुलिया=सं. विद्युत् + ल + इका ।

चित्रसेन—पद्मावतीका श्लोक ३५८ इस कथनका समर्थन करता है—

चित्रसेन नराधीश पुण्यपुण्य प्रभावतः ।

एतत्ते विलयं प्राप यज्ञोक्तापञ्चतुष्टयम् ॥३५८॥

जैन संस्कृतका यह शब्द हिन्दीमें अवतक मिलता है । परंतु हिन्दीके कोषकार आवलि शब्दसे परिचित न होनेके कारण इसकी व्युत्पत्तिमें भूल करते हैं । देखिये—

“औल [S. उप + प्लव ?] s. m. Any great calamity, (as a) plague, cholera, etc.

आवली, औली s. f. Any great calamity, mortal danger (=अली)”

Platts : *Hindustani Dictionary*,

२. अर्धमागधी “आलिसंदग”

जैन सूत्रोंमें खाने योग्य दाल, फली आदि धान्योंकी एक सूची मिलती है, जिसमें “कुलथ” के पश्चात् “आलिसंदग” शब्द आता है । स्थलोंके लिये देखिये “अभिधान सजेन्द्र” जहां भगवती ६, ७; स्थानाङ्ग ५, ३, सूत्र ४५९; दशवैकालिक तथा जम्बु-द्वीपप्रज्ञप्ति टीकाका निर्देश है ।

कुलथ एक प्रकारकी फली होती है । आलिसंदग शब्दकी व्याख्या करते हुए श्रीमान् अमयदेवसूरिजी इसे भी एक प्रकारका चावला बतलाते हैं (चवलक प्रकार—) । दूसरे टीकाकार इसे चावला ही मानते हैं (चवलक एवान्ये) । स्थानाङ्गवृत्तिमें श्रीमान् अमयदेव-सूरिजी भी आलिसंदगको चवलक ही कहते हैं । अब चवलकका तात्पर्य चावल नहीं,

प्रत्युत एक प्रकारकी फली है, देखिये प्लैट की “हिन्दुस्तानी डिक्शनरी” में चौला शब्द =s.m. A kind of bean or pulse. (लोभिया, बोड़ा); तथा भाई काहनसिंह द्वारा संकलित “गुरुशब्दरत्नाकरमहाकोष” में “चावला”=एक अन्न, जो माषकी किस्मका होता है। इसकी फली बहुत लम्बी होती है। भारतवर्षमें चावलाकी पैदावार बहुत कम है। पंजाबमें होती ही नहीं, बंगालमें बहुत थोड़ा। यह गुजरात और कनाराके समुद्री तटपर होती है।

फ्रांसके प्रसिद्ध विद्वान सिलवां लेवीका मत है कि आलिसंदगका व्युत्पत्तिमूलक अर्थ है “सिकन्दरिया (अलैजैड्रिया) नगरीसे आया हुआ” जो ईजिप्ट देशकी बन्दरगाह है। गुजरात और कनाराके समुद्री तट पर वहां से जहाज आते जाते थे। संभव है कि यह फली वहांसे आती हो और इसी लिये आलिसंदग कहलाती हो। आजकल भी कई एक वस्तुएं नगरेके नामसे प्रसिद्ध हैं। जैसे—सहारनी=सहारनपुरका आम; नागपुरी=नागपुरका सन्तरा आदि। सिकन्दरका स्पष्ट उल्लेख भारती साहित्यमें केवल महाराज अशोककी धर्म-लिपियोंमें पाया जाता है, जहां शाहाबाज और मानसेहरामें “अलिकसुदर” तथा कालसीमें “अलिक्यसुदल” रूप मिलते हैं।

उपर्युक्त कल्पनाका आधार है सिलवां लेवीका “भारतीय साहित्यमें अलैगूजैडर और अलैजैड्रिया” शीर्षक लेख, जो “मैमोरियाल सिलवां लेवी” Memorial sylvain Levi नामक ग्रन्थ में पृ. ४१३-२३ पर प्रकाशित हुआ है। पैरिस, सन् १९३७।

३. जैनसंस्कृत मुखरी=मुहर, सावरेन।

मुखरी शब्द विनयधरचरित्रके पत्र १८ (ग्व) पर मिलता है, जिसका परिचय जैन सत्य प्रकाशके अंक नं. ८४ में कराया जा चुका है। प्रसंग इस प्रकार है : दो पथिक आपसमें बातें करते जा रहे थे। एकने कहा कि आज मैंने छः मुखरियां उपार्जन की हैं। उसका यह कथन एक छूटेरेने सुन लिया। छूटेरेने मुखरीका अर्थ सोनेकी मुहर समझकर उस पथिकको मार डाला, लेकिन जब उसकी तलाशी ली तो तांबेकी दमडियां मिलीं।^१

मुखरी शब्द फ़ारसी भाषाके मुहर शब्दका संस्कृत रूप बनाया प्रतीत होता है। लेकिन संस्कृतमें मुहरके लिये मुद्रा शब्द मिलता है जिसे “निष्क” और “दीनार” भी कहते हैं। कई विद्वानोंका मानना है कि संस्कृत शब्द मुद्रा भी प्राचीन कालमें फ़ारसी भाषासे लिया गया था। चूंकि इस अर्थमें मुखरी शब्द संस्कृत कोषोंमें नहीं मिलता, इस लिये संभव है कि इसे विनयधरचरित्रके रचयिताने स्वयं गढ़ा हो।

१. एकदा कोपि पात्थः पथिकेन वार्तां कुर्वन् याति मयाय षड् मुखर्य उपार्जिताः। एता-
सामान्यद् वस्तु समानयिष्यामीति श्रुत्वा लुप्टाकेन व्यापादितः सुवर्णमुखरी भ्रान्त्या। तदनु दृष्टास्तान्-
मन्यो लोकभाषया दमडी।

નિહ્નવવાદ

લેખક: પૂજ્ય મુનિમહારાજ શ્રી હુરંધરવિજયજી

(ક્રમાંક ૬૫ થી ચાલુ)

સાતમા નિહ્નવ : શ્રી ગોળ્ડા માહિલ

(જીવ અને કર્મના સમ્બન્ધમાં વિપરીત દૃષ્ટિવાળા.)

(૧)

એક મુનિ બીજા ફટલાક મુનિઓ સાથે, વિશેષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા વિશિષ્ટ જ્ઞાની પાસે જવાના ધીરાદાથી, વિહાર કરતા કરતા અનુક્રમે ઉજ્જયિનીમાં પધાર્યા. તે સમયે ત્યાં પરમ વૃદ્ધ આચાર્ય મહારાજ શ્રી ભદ્રગુપ્તસૂરિજી મહારાજ વિરાજતા હતા. તે મુનિએ તે ઉપાશ્રયમાં આશ્રય ગ્રહણ કરી પોતાનો ઉદ્દેશ તેઓશ્રીને વિદિત કર્યો. મહારાજશ્રી તેથી ધણુ હર્ષિત થઈ તેમને કહેવા લાગ્યા : ‘વત્સ ! તું ધન્ય છે. કૃતાર્થ છે. શ્રીમાન્ છે. તું અહીં આવ્યો તે ધણું ઉત્તમ થયું. મારું આયુઃ હવે સ્વલ્પ માત્ર રહ્યું છે. માટે હું તારી પાસે એક માંગણી કરું છું: મને નિજમણુ કરાવીને પછી તું તારી ઇષ્ટસિદ્ધિ માટે વિહાર કરજે.’

મુનિ ત્યાં સુધી ત્યાં રહ્યા. ભદ્રગુપ્તસૂરિજી મહારાજ અનશન કરી પંકિત મરણુથી સ્વર્ગગામી થયા તે પહેલાં તેમણે મુનિને એક સૂચના કરી:

‘વત્સ ! તું વજ્ર પાસે અધ્યયન કરવા જાય છે તો ખુશીથી અધ્યયન કરજે, પણ વજ્ર જ્યાં આહારપાણી વાપરતા હોય ને શયન કરતા હોય ત્યાં તેમની સાથે વાપરતો નહીં ને શયન પણ કરતો નહીં, અન્ય આવાસમાં વાસ કરજે. કેમકે જે એક વખત પણ વજ્ર સાથે વાપરે છે કે શયન કરે છે તે જો સોપકમી આયુષ્યવાળો હોય તો તે પણ વજ્રની સાથે જ અનશન કરી દેહને તજશે.’

‘જી, આપના કહેવા પ્રમાણે કરીશ.’ એમ કહી નિર્ધોમણુ કરાવી મુનિ આગળ વધ્યા. અને પુરી નામે નગરીમાં વજ્રસ્વામીજી મહારાજ વિરાજતા હતા, ત્યાં આવી નગરી બહાર રાત્રિ વિતાવી પ્રાતઃસમયે વજ્રસ્વામી પાસે પધાર્યા.

રાત્રિએ વજ્રસ્વામીને એક સ્વપ્ન આવ્યું હતું કે હીરપૂણું પાત્ર તેમની પાસેથી કાઢી અતિથિએ આવીને પીધું. ધણું પીધું, સ્વલ્પ માત્ર પાત્રમાં રહી ગયું. સ્વપ્નકલ્પ સંભળાવતા વજ્રસ્વામીએ મુનિઓને જણાવ્યું: ‘કાંઈ અતિથિ મુનિ આજે અહીં આવશે અને અમારી પાસે પૂર્વના અભ્યાસ કરી જ્ઞાનનો મોટો ભાગ લાણુશે. પૂર્વજુતનો અવશેષ માત્ર અમારી પાસે રહી જશે.’

મુનિ દ્વાદશાવર્ત વન્દન કરી વજ્રસ્વામી પાસે બેઠા, એટલે વજ્રસ્વામીએ પૂછ્યું: ‘ક્યાંથી આવો છો ?’ મુનિએ કહ્યું: ‘પૂજ્ય તોસલિપુત્ર આચાર્ય મહારાજ પાસેથી.’ તમારું નામ મુનિ આર્ચરક્ષિત છે ?’ ‘જી’ વન્દનપૂર્વક મુનિએ કહ્યું. ‘સારું થયું, તમે અહીં આવ્યા તે. તમે ક્યાં જિતયાં છો ?’ ‘જી અમે બહાર વસતિમાં આવાસ કરેલ છે.’ ‘મહાનુભાગ ! બહાર વાસ કરીને અધ્યયન કેમ કરી શકશો ? શું તમારી બધુ બહાર છે કે અધ્યયન તો ગુર્વાવાસમાં વસીને કરવું જોઈએ.’

‘આચાર્ય શ્રી ભદ્રગુપ્તસૂરિજી મહારાજની આજ્ઞાથી અમારે જુદા આવાસમાં વાસ કરવો પડ્યો છે.’ ‘યુક્ત છે. પૂજ્યસ્થવિર ભગવન્ત કદી મિથ્યા ન કહે. તમે યથાર્થ કર્યું છે.’

(૨)

“અન્ધો ! આપશ્રીને અધ્યયન કરતાં વર્ષો વીત્યાં. આપના આગમનની પ્રતીક્ષા કરતાં માતાપિતા, બાઈબિગિની આદિ અન્ધુવર્ગ વિદ્વજ અને દુઃખી થઈ રહ્યો છે. જો કે આપે સ્નેહનો ત્યાગ કરેલ છે, ને સાક્ષાત્ વજ્રહૃદય વજ્રસ્વામીજી પાસે રહીને વૈરાગ્ય વળથી પ્રેમ-પર્વતના ચૂરેચૂરા કરી નાખ્યા છે તોપણ કદ્યાણુના કારણજૂત કારુણ્ય તો આપનામાં છે જ. શોકસાગરમાં ડૂબતા સ્નેહીવર્ગનો ઉદ્ધાર કરવો આપને ઉચિત છે. માટે આપ દશપુર પધારી સર્વને દર્શનનો લાભ આપો.” એક દિવસ આચાર્ય ક્લેશુમિત્રે સાગ્રહ અરજ કરી.

આચાર્ય રક્ષિતજી અને આચાર્ય ક્લેશુમિત્ર બન્ને સહોદર બાઈ થાય. દશપુર નગરમાં સોમદેવ નામના ચુસ્ત બ્રાહ્મણને ત્યાં રુદ્ર સોમા નામે જૈનધર્મમાં અભિરુચિવાળી બ્રાહ્મણીથી તેમનો જન્મ થયો હતો. ઉપરીત થયા બાદ તરત આચાર્ય રક્ષિતજીએ પિતા પાસેથી તેમનો સર્વ જ્ઞાનખગ્નનો સ્વરૂપ સમયમાં મેળવી લીધો. ને વિશેષ અભ્યાસ માટે પાટલીપુત્ર નગરમાં ગયા. ત્યાં છયે અંગ સહિત ચાર વેદ, મીમાંસા, ન્યાય, પુરાણ, અને ધર્મશાસ્ત્ર એમ ચૌદે વિદ્યાઓ કડકડાટ કંથસ્થ કરી દશપુર પાછા આવ્યા. રાજ્યએ ચતુર્વેદી વિદ્વાનનો, બહુમાન સહિત હાથીના હોદ્દા ઉપર આરૂઢ કરી, સામૈયા પૂર્વક નગર પ્રવેશ કરાવ્યો. નગરના સર્વ જન તેમને મળવા આવ્યા. બેટણા કરીને તેમની પ્રશંસા કરતા પાછા વળ્યા. એક દિવસ માત્રમાં તે મહાશ્રીમન્ત થઈ ગયા. છેવટ તેમને વિચાર આવ્યો કે મારી માતા, જેણે મને જન્મ આપ્યો છે, આટલી ઉચ્ચ રિચિતિમાં મૂક્યો છે, મારામાં બાલ્યાવસ્થાથી શુભ સંસ્કાર રેડ્યા છે તેને હું હજી સુધી ન મળ્યો, સૌથી પ્રથમ મારે તેની પાસે જઈ તેને અભિનંદન કરવું જોઈએ. તો હવે શીઘ્ર જઈ માતાને મળું ને મારા વૃત્તાન્તથી તેને આનન્દિત કરું. તરત તે માતા પાસે આવ્યા. વિનયપૂર્વક પગે પડ્યો. ‘ચિરાયુ ને અમર થા’ એમ આશીર્વાદ આપીને માતાએ સામાન્ય જનની માફક મૌન ધારણ કર્યું. ‘હું વિદ્યારૂપ સાગરનો પાર પામીને આવ્યો છતાં હે માતા, તું પહેલાંની માફક પ્રેમપૂર્વક કેમ બોલતી નથી ને મૌન ધારણ કરે છે? શું મારી ભક્તિ કે વિનયમાં તને ખામી જણાય છે.’ માતા બોલી: “પુત્ર ! હિંસાના ઉપદેશથી ભરેલ અને નરકમાં લઈ જનાર વિદ્યા ભણવાથી શું ? મારી કુખે જન્મેલા તને નરક પ્રત્યે જતો જોઈને હું આનન્દ કેમ પામું ? કાદવમાં ખૂતેલ ગાયની માફક ખેદમાં નિમગ્ન થઈ હું દુઃખિત છું. તારા ભણતરથી મને સર્વથા અસંતોષ છે. જો તને મારામાં શ્રદ્ધા હોય તો સ્વર્ગ અને મોક્ષના કારણજૂત દષ્ટિવાદનું અધ્યયન કર.” “મા ! મને દષ્ટિવાદ કોણ ભણાવશે ? જે તે વિષયના જ્ઞાતા હોય તેમને બતાવ. હું તેમની પાસેથી તે શીખીશ.” માતાએ કહ્યું: “સાધુઓ-જૈન મુનિઓ દષ્ટિવાદ બોલે છે, તું તેમનો ઉપાસક બન. તેમની સેવા કરીને દષ્ટિવાદને શીખ.” પુત્રે કહ્યું: “તારું વચન મને માન્ય છે. તે ગુરુ પણ મને પ્રમાણ છે. તેમનું નામ ને ઠામ મને બતાવ, હું તેમની પાસે જઈશ.” પુત્રના વિનયથી હર્ષિત થયેલી માતાએ વચ્ચના છેડા વડે આચાર્ય રક્ષિતજીને વીંજતા વીંજતા કહ્યું: “આચાર્ય શ્રી તોસલીપુત્ર મહારાજ આપણી ઈક્ષ્વાટિકામાં વિરાજે છે. તેમની

પાસે જા, તેઓ તને દષ્ટિવાદ બણાવશે.” “સવારે તેમની પાસે જઈશ ” એમ કહી આર્થ-રક્ષિતજી દષ્ટિવાદના જ વિચાર કરતા કરતા રાત્રિમાં સૂતા.

• સવારે માતાને પૂછીને આર્થ રક્ષિતજી દષ્ટિવાદના અધ્યયન માટે ચાલ્યા. માર્ગમાં તેમના પિતાના મિત્ર તેમને મળવા માટે આવતા હતા, તે સામે મળ્યા. તેઓ બેટણા માટે નવ શેરડીના સમ્પૂર્ણ સાંકા ને એક થોડો કપાયેલ ખંડ લઈને આવતા હતા. રસ્તામાં આર્થરક્ષિતજીને જોઈને, તે તેમને ઓળખતા ન હતા. છતાં, દિવ્યાકૃતિ અને દિવ્ય તેજથી અનુમાને ઓળખી પૂછ્યું: “તમે જ આર્થરક્ષિત છો ?” આર્થરક્ષિતે મસ્તક નમાવી મૌન બાવે હકાર બણ્યા. એટલે તે તેમને બેટી પડ્યા. અને બોલ્યા: “આ શેરડીના સાંકા હું તમારે માટે લાવ્યો છું. તમે કંઈ તરફ જવ છો ?” “હું બહાર જઈ છું. આપ તે સાંકા મારી માતાજીને આપજો ને કહેજો કે બહાર જતા આર્થરક્ષિતને આ પ્રથમ શુકન થયેલ છે.” બ્રહ્મણે જઈ તે પ્રમાણે કહ્યું. ત્યારે માતાએ વિચાર્યું કે આ શુકનથી મારો પુત્ર નવ પૂર્વ સમ્પૂર્ણ બણીને દશમા પૂર્વના ખંડને બણશે.

શ્રી તોસલિપુત્ર મહારાજના ઉપાશ્રય પાસે આવી આર્થરક્ષિતજીએ વિચાર્યું કે ગુરુ મહારાજ પાસે જઈ શું વિનય કરવો એ મને ખબર નથી. રાજની માફક ગુરુની પાસે પણ જેમ તેમ જવું એ પરિચિતને પણ યોગ્ય નથી તો હું તો અપરિચિત છું. માટે કાર્મ શ્રાવક આવે તેની સાથે જઈ એ ઉચિત છે. એમ વિચારી આર્થરક્ષિતજી બહાર કાર્મ શ્રાવકની પ્રતીક્ષા કરતા બેઠા, અને મધુર સ્વરે સ્વાધ્યાય કરતા સાધુઓને સાંભળતા-સાંભળતાં તેઓ ત્યાં મૃગની માફક તલ્લીન થઈ ગયા. તેટલામાં તે સમયે પ્રાતઃવન્દન માટે ઢઢૂર નામે શ્રાવક ત્યાં આવ્યા. તેની સાથે આર્થરક્ષિતજીએ પણ ત્રણ વખત ‘નિસ્સહી’ કહેવા પૂર્વક પ્રવેશ કર્યો. ઇરિયાવહી પડિસ્કમી આચાર્ય મહારાજ આદિ સર્વ સાધુઓને વિધિસહિત ઢઢૂર શ્રાવકે વંદન કર્યું. તીવ્ર ક્ષયોપશમ અને શીઘ્ર ગ્રહણશક્તિના બળે આર્થરક્ષિતજીએ પણ તેની પાછળ પાછળ સર્વ સાંભળીને યાદ રાખી વિધિપૂર્વક વંદનાદિ કર્યું, ને યાવત બન્ને પૂંજને આસને બેઠા. આર્થરક્ષિતજીએ ઢઢૂર શ્રાવકને અભિનંદન ન કર્યું તે કારણે આચાર્ય મહારાજને લાગ્યું કે આ કોઈ અભિનવ શ્રાવક છે. સાવલંકાર-પાપપ્રવૃત્તિ જેણે ક્ષણ માત્ર પણ પૂર્વે ત્યજ્ય છે તે પછીનાને માટે અભિવંદનીય છે. આ આશ્ચર્યને છુદ્ધિમાન માણસ પણ શિક્ષણ વગર ક્યાંથી જાણી શકે ? એટલે આચાર્ય મહારાજે ધર્મલાલ પૂર્વક પૂછ્યું: ‘તમે કોની પાસેથી ધર્મવિધિ શીખ્યા છો ?’ ‘આ શ્રાવક પાસેથી મને ધર્મપામ થયેલ છે. અન્ય પાસેથી નહીં’ આર્થરક્ષિતજીએ ઉત્તર આપ્યો. પાસે રહેલ મુનિએ પણ પરિચય કરાવતાં કહ્યું ‘ભગવન્ ! વેદવેદાંગના પારગત વિદ્વાન્ આ આર્થરક્ષિતજી આચાર્ય રુદ્રસોમાના પુત્ર છે. હાથીના હોદ્દા પર રાજ્યે જેમનો પ્રવેશ કરાવ્યો હતો, તે આજે આ શ્રાવકાચારને અનુસરે છે એ અદ્ભુત છે.” “શું શરીરધારીઓ નવા નવા ભાવપરિણામને ન પામી શકે ? હવે હું શ્રાવક છું” એમ કહી આર્થરક્ષિતજીએ આચાર્ય મહારાજને વિનંતી કરી કે ‘ભગવન્ ! દષ્ટિવાદ બણાવવાનો મારા પર અનુગ્રહ કરો. વિવેક વગર મેં નરકમાં લઈ જનાર હિંસોપદેશક સર્વ શાસ્ત્રનું અધ્યયન કર્યું પણ હવે મને અર્હિસક શાસ્ત્રોના અધ્યયનની તીવ્ર રુચિ છે.” શાન્ત અને યોગ્ય જાણી આચાર્ય મહારાજે કહ્યું: “જો દષ્ટિવાદ બણવાની અભિલાષા હોય તો દીક્ષાગ્રહણ કરો. દીક્ષિત થયા પછી તમને કંમે કરીને તેનું અધ્યયન કરાવાશે.”

“मने दीक्षा आपो. भारा मनोरथ पूरवाने कामधेनुकल्प दीक्षा मने क'र्ध हुण्डर नथी. परन्तु भारी जेक विन'ती छे के भारी उपर कृपा करीने मने दीक्षा आपीने तरत आपे अन्य स्थाने विहार करवा जेध'शे, केमके राज्ज अने नागरिका जे हुं अहाँ होध'शे तो भारा तरङ्गना प्रेभने कारखे मने सध'मथी न्युत पणु करशे.” आर्यरक्षितज्ये कहुं. आचार्य महाराज तेभने दीक्षा आपीने अन्यत्र विहार करी गया, अने सारी रीते बाणुवी विशेष बाणुववा भाटे तेभने श्री वज्रस्वामीज्ये पासे मोक्षदया. त्यां केटवाक वर्ष आद तेभना बाध तेभने जोखाववा आव्या, ते आपखे पूर्वे जेध' गथा.

आर्यरक्षितज्ये महाराज बाधना आग्रहने वश शुं करे छे ? तथा तेभना शिष्य-भांना जेक शिष्य सातमा निह्व व'वी रीते थाय छे ? ते सर्व हुवे पछी जेध'शुं. (याधु)

‘ ठवणासच्चे ’

लेखक:—पूज्य मुनिमहाराज श्री विक्रमविजयजी

ता. १६-३-४२ के ‘स्थानकवासी जैन’ पत्रमें डोसीजीने जो लिखा है उसका जवाब इस प्रकार है ‘जैसे लठीके घोड़े बनाकर खेलते हुए लडकोंके आगे तेरे घोड़ेको इधर हटाव ऐसे बोला जाता है, न कि तेरी लठीको हटा ले ऐसा। यहां स्थापनाके सत्यका बराबर अर्थ निकलता है।’ ऐसा सूरिजीका कथन है। तुम—‘हमें भी मान्य है, यही भाव हमने भी बताया है, परंतु इससे मान्य मूर्तिपूजा तो सिद्ध नहीं होती है’ ऐसा भी कहते हो और आगे चलकर स्थापनाके नाते ब स्थापनाकारको बुरा नहीं लगे इसीलिये लठीको घोड़ा कहा जाता है।’ ऐसा भी लिखते हो। जरा सोचो, स्थापनाकारको बुरा क्यों लगे ? उसको लठी कह देनेसे, स्थापनाकारको अप्रसन्नतारूप अशुभ भाव उत्पन्न होता होगा, और उसको घोड़ा कहनेसे स्थापनाकारको प्रसन्नतारूप शुभ भाव उत्पन्न होता होगा तब ही न ? असदृश घोड़ेकी स्थापना भी जैसे स्थापनाकारको शुभ भावोत्पादक होती है, उसमें कोई भी खल्ले नहीं डालना चाहिए, डाले तो पाप है, इसी तरह सदृश मूर्तिमें स्थापना भी स्थापनाकारको शुभ भावोत्पादक है, एवं उसमें खल्ले डालनेसे मूर्तिविरोधियोंको महापाप लगता है, यह भी मान्य ही हुआ। २०-२५ लठियोंका बयान भी उचित ही है। साक्षात् जो वस्तु जितना काम कर सकती है, स्थापित वस्तु यानाम भी इतना ही काम करता है ऐसा कौन मानता है ? स्थापित वस्तु सर्वथा काम नहीं करती है, यही तो हमारा खंडनीय विषय है।

सोलहवें प्रकरणको आलोचनाके उपर जो आक्षेप किया है, यह तुम्हारी स्याद्वादकी सर्वथा अनभिज्ञताको बता रहा है। जिस तरह नाम जड़ होते हुए भी वह भगवानका वाचक होनेसे उसका भगवानसे कश्चित् अभेद है, उसी तरह मूर्ति (स्थापना) के साथ भी उनकी कश्चित् अभिन्नता है। ‘कौनसा पर्याय मूर्तिमें है’ यह प्रश्न उपेक्षणीय है, क्योंकि मूर्तिके पर्याय-बंध है, ऐसा सूरिजीने कहा ही नहीं है; आरंभ जो कहा उसका मतलब तुम

समझे ही नहीं । 'कथंचित् क्यों ? सर्वथा कहनेमें क्या शर्म आती हैं ?' यह प्रश्न भी उपेक्षणीय ही है, क्योंकि कोई भी जैन सर्वथा भेद या सर्वथा अभेदका व्यवहार करता ही नहीं, करे तो वह जैन नहीं, मिथ्यात्वी है । और 'कथंचित् भिन्नका मतलब तो थोड़ीसी भिन्नता बहुतसी एकता है' ऐसा लिखते हो यह भी केवल लिखना मात्र ही है । कथंचित् अभिन्नका यह मतलब कहाँसे पाया ? मनमानी करना हो तो, कथंचित् भिन्नका मतलब बहुतसी भिन्नता थोड़ीसी एकता क्यों न हो ? एवं च यह मतलब ही गलत होनेसे 'पत्थर आदिकी मूर्तिमें भावस्वरूपकी अधिक एकता किस तरह हैं ?' इस प्रश्नका उत्तर देना भी अनावश्यक ही है; यद्यपि कथंचित् भिन्नताका यह अर्थ है ही नहीं । 'मैं जानना चाहता हूँ कि पत्थर आदिकी मूर्तिसे प्रभुकी एकता किस तरह हो सकती है' । इसका उत्तर यही हैं कि जिस तरह जड़ नामसे हो सकती हैं । और 'सूरिजीके न्यायसे भी वह सिद्ध होता है' इत्यादि जो लिखा है वह भी उन लेखोंका विपरीत अर्थ समझके ही लिखा है । कुम्हारका जो महावीररूप नाम पर्याय है, वह भगवानका पर्याय नहीं है, और मूर्ति तो भगवानका पर्याय है । जब भगवानका पर्यायभूत नाम वंघ है, तब उन्हींकी पर्यायभूत मूर्ति (स्थापना) भी वंघ ही है, यह स्वयंसिद्ध है । और 'कुम्हारका पुत्र महावीररूपसे रहित होनेसे वंदनीय नहीं तो गुणरहित मूर्ति पूजनीय क्यों ?' । यह प्रश्न भी असंगत है, क्योंकि कुम्हारके अवंदनीयत्वमें महावीरत्व-राहित्य प्रयोजक है । ऐसे मूर्तिमें गुणरहितत्व अभीतक सिद्ध नहीं है ।

'नामस्मरण भावस्वरूपका होता है' यह भी असंभवित हैं । नाम और भावका कोई संबंध नहीं हो सकता है । नाम मूर्त है, और भाव अमूर्त है, तो भी संबंध है तो मूर्ति और भावका संबंध क्यों नहीं ? जिससे 'मूर्तिपूजा करते हैं भावसे भिन्न स्थापनाकी पूजा' ऐसा कहते हो । 'नामस्मरण व मूर्तिपूजामें इतना बड़ा अंतर है, स्मरण करनेवाला मूल वस्तुको ही यादकर नाम लेता हैं, किन्तु मूर्तिपूजा तो मूल वस्तुसे भिन्न दूसरी चीजकी पूजा करते हैं अतएव नामस्मरण करनेसे मूर्तिपूजाकी समानता नहीं हो सकती,' यह भी केवल पाक्षिक आग्रहमात्र है । नामस्मरण और मूर्तिपूजामें किसी प्रकारका अंतर हैं ही नहीं, जैसे भावसे मूर्ति भिन्न है, ऐसे नाम भी भिन्न है । जिस प्रकार मूल वस्तुको यादकर उससे भिन्न नामको स्मरते हैं, इसी प्रकार मूल वस्तुको ही यादकर मूर्तिकी भी पूजा की जाती हैं, तो अंतर कहाँ रहा ? 'कल्पित आकृतिके सिवा मूर्तिमें जैसा कोई संबंध नहीं है' कहते हो उसी प्रकार कल्पित वाचकत्व संबंधके सिवा दूसरा कोई संबंध नामके साथ है ही नहीं, इस लिये तुमको नामस्मरण भी नहीं करना चाहिए । अतएव नाम और मूर्तिमें समानता होनेसे ही मूर्तिको नहीं माने तो नामका भी स्मरण व्यंजनीय ही है । प्रमाण समान होने पर भी एक देशमें ही आग्रह करना कदाग्रह ही है, प्रामाणिकता नहीं ।

विधवा स्त्रीका पतिनामस्मरणका दृष्टान्त भगवत्नामस्मरणके साथ बिल्कुल संगत है । प्रभुके नामका स्मरण करनेवाला भी प्रभुको परोक्ष समझकरके ही करता है, और स्त्री भी

पतिकों परोक्ष समझकरके ही उसका नामस्मरण करतो है। जैसे वह विधवा स्त्री पतिसे साक्षात् होनेकी आशा नहीं रखती है, उसी प्रकार प्रभुके नामस्मरण करनेवाले भी प्रभुसे साक्षात् होनेकी आशा नहीं रखते, तो यह सब पतिनामस्मरणके साथ प्रभुनामस्मरणका समान धर्म होनेसे दृष्टान्त असंगत कैसे हो सकता है ? और जैसे तुम्हारे कथनके अनुसार विधवा पतिका नाम लेनेसे उससे साक्षात् होनेकी आशा नहीं रखती कारण सधवा नहीं हो सकती है, उसी तरह तरह प्रभुके नामस्मरणसे भी प्रभुके साक्षात् होनेकी आशा न होनेसे नामस्मरण निरर्थक सिद्ध हो जायगा, यही उदाहरणकी सफलता है, और यहां ठीक भी जम गया। और 'विधवा परोक्ष मानकर स्मरण करतो है, और आप प्रत्यक्ष मानकर पूजा करते हैं।' इत्यादि लेख भी असंगत हैं, क्योंकि वह परोक्ष मानती है और हम प्रत्यक्ष मानकर मूर्ति पूजते हैं। नामस्मरणके साथ तो दृष्टान्त बराबर संगत है, क्योंकि उभयत्र स्मरण होनेसे परोक्ष है, अतएव हमारे विषयमें वह दृष्टान्त नहीं हो सकता है।

‘भावस्वरूपसे भिन्न नामनिक्षेपको यदि हम वैदनीय मानते तब तो आपका उदाहरण सफल हो सकता’ यह कथन भी असत्य है। नाम तो भावसे भिन्न ही है, यह बात उपर बताई है। ऐसा होने पर भी उसका भावसे कथंचित् अमेद है, अतएव पूजनीय भी है ही।

‘हमारा उदाहरण सफल और सार्थक है’ यह भी लेख निरर्थक है। वह तो पतिको परोक्ष समझती है और मूर्तिपूजक तो प्रत्यक्ष समझते हैं यह तुमने ही पूर्वमें लिख दिया है अतएव वह थाल्यादि नहीं रखती है, और मूर्तिपूजक पूजासामग्री रखते हैं, इस लिए स्मरणका यह दृष्टान्त सफल और सार्थक है, और मूर्तिपूजाके विषयमें यह उदाहरण विरुद्ध है, इस लिए मूर्तिपूजाको अप्रामाणिक करनेके लिए दूसरा ही उदाहरण पेश करना होगा।

‘हुंडी वा नोटके जो रुपैया मिलते हैं वो रुपैयाँकी स्थापनाके संबंधसे नहीं, किन्तु उनके स्वतः भावसे प्राप्त होते हैं,’ यह लिखना गलत है। यदि नोट स्वतः भावसे चलते हों तो विदेशोंमें भी चलने चाहिए, किन्तु चलते नहीं हैं, अतः स्वतः भावसे चलते हैं कहना गलत ही है। और नोट व हुंडी स्वतः के भावसे प्राप्त हो तो नोटके समान हुंडी भी सर्वत्र रुपैयाँकी प्रापक होनी चाहिए। रुपैयाँ जो आजकल मुद्रासहित चांदीका गोलाकारविशेष देखा जाता है, वो ही भाव है, नोट और हुंडी उसकी स्थापना ही है।

सूरिजीने—भाव रूपैयाँको अपेक्षया हुंडी और नोट स्थापना ही है, और हुंडी और नोट—रूपसे वे भाव ही है—ऐसा जो कहा है वह बिल्कुल यथार्थ और प्रमाणसंगत है।

इस तरह अनेक प्रमाणोंसे और सूत्रोंसे भी भावोच्छासकत्वेन स्मरणीय समझते हुए भी इतरोंके तथाविध कार्यका अनादर करना यह एक मनुष्यके एक अवयवकी सेवा शुश्रूषा करना और अपर अवयवकों दण्डादिसे ताड़न करना ही है। इस लिये जो प्रमाणसिद्ध पदार्थोंको मान्य करते हैं, उन सबके लिये ‘गुरुविरहम्मि गुरुठवणा’ इत्यादि शास्त्रवाक्य और प्रमाण अवश्य ही उपकारी ही है, न कि अप्रामाणिकोंके लिए।

કવિ શ્રી સમયસુંદર ઉપાધ્યાયે કરેલું

વિ. સં. ૧૬૮૭ ના ભયંકર દુષ્કાળનું વર્ણન

સંગ્રાહક—પૂજ્ય મુનિમહારાજ શ્રી મહિમાપ્રભવિજયજી

પરમ પૂજ્ય પ્રાતઃસ્મરણીય આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજયલાવણ્યસૂરીશ્વરજી મહારાજના જ્ઞાનભંડારનાં પુસ્તકોની યાદો તૈયાર કરતી વખતે, કવિશ્રી સમયસુંદર ઉપાધ્યાયવિરચિત 'વિશેષશતક' ની ઇછાપાણેલી પ્રત જોવાનો પ્રસંગ સાંપડ્યો. આ ગ્રંથની અંતિમ પુષ્પિકા જોતાં એ ગ્રંથ શ્રી મેડતાનગરમાં વિ. સં. ૧૬૭૨ માં રચવામાં આવ્યો હતો. જે હસ્તલિખિત પ્રતના આધારે આ ગ્રંથનું મુદ્રણ કરવામાં આવ્યું છે તે પ્રત વિ. સં. ૧૬૮૭ માં કર્તાએ પોતાના હાથે જ લખેલી છે. અને તે પ્રતમાં અંતમાં પુષ્પિકા આધ્યા પછી વિ. સં. ૧૬૮૭ માં પડેલા ભયંકર દુષ્કાળનું વર્ણન કરતા ચાર શ્લોકો કર્તાએ મૂક્યા છે. માત્ર ચાર શ્લોકો જેટલા ટૂંક વર્ણનમાં પણ કર્તાએ તે વખતના દુષ્કાળનો તાદૃશ ચિતાર આપ્યો છે. એ વર્ણન જાણે અત્યારના જ સમયને અનુલક્ષીને ન લખાયું હોય એવું લાગવાથી અહીં પ્રગટ કરવામાં આવ્યું છે.

મુનિવસુષોઢશર્વે ગુર્જરદેશે ચ મહિત દુષ્કાલે ।

મૃતકૈરસ્થિગ્રામે જાતે શ્રીપત્તને નગરે ॥ ૧ ॥

મિધ્નુમયાત્ કપાટે જટિતે વ્યવહારિભિર્મિશં बहुभिः ।

પુરુષેર્માને મુક્તે જ્ઞાદતિ સતિ સાષ્ટ્વર્ગેઽપિ ॥ ૨ ॥

જાતે ચ પञ्ચરજતૈર્થાન્યમાણે સકલવસ્તુનિ મહર્થ્યે ।

પરદેશગતે લોકે મુક્ત્વા પિતૃમાતૃવન્ધુજનાન્ ॥ ૩ ॥

દ્વાદ્વાકારે જાતે મારિકૃતાનેકલોકસંહારે ।

કેનાપ્યદૃષ્ટપૂર્વે નિશિ કોલિકલુણ્ટતે નગરે ॥ ૪ ॥

તસ્મિન્સમયેઽસ્માભિઃ કેનાપિ ચ હેતુના ચ તિષ્ઠદ્ભિઃ ।

શ્રીસમયસુન્દરોપાધ્યાયૈર્લિખિતા ચ પ્રતિરેષા ॥ ૫ ॥

મુનિમેઘવિજયશિષ્યૌ ગુરુમક્તો નિત્યપાર્શ્વવર્તી ચ ।

તસ્મૈ પાઠનપૂર્વે દત્તા પ્રતિરેષા પઠતુ મુદા ॥ ૬ ॥

પ્રસ્તાવોચિતમેતત્તુ શ્લોકષટ્કં મયા કૃતમ્ ।

વાચનીયં વિનોદેન ગુણગ્રાહિવિદારૈઃ ॥ ૭ ॥

અર્થ—(૧) સં. ૧૬૮૭ ની સાલમાં ગૂજરાતમાં મોટો દુષ્કાળ પડવાથી, શ્રી પત્તન (પાટણ) શહેર મઠઢાંઓના લીધે હાડકાઓના સમૂહ જેવું થઈ ગયું હતું. (૨) ઘણાખરા શેઠીઆઓ લિખારીઓની બીકથી ખારણાંઓ બંધ કરી દેતા હતા, પુરુષોએ માન-સન્માન મૂકી દીધું હતું અને સાધુસમુદાય પણ હિરાન થતો હતો. (૩) અનાજનો ભાવ પાંચ રૂપિયે મળ્યોનો થઈ ગયો હતો અને બીજી બધી વસ્તુઓના ભાવ પણ બહુ વધી ગયા હતા, અને લોકો પિતા-માતા ભાઈ વગેરેને છોડીને પદ્ધરદેશ ત્યાજ્યા જતા હતા. (૪) મરકીના લીધે અનેક

મનુષ્યોનો સંહાર થવાથી, પહેલાં કોઈએ નહીં જોયેલ એવો, હાહાકાર થઈ ગયો હતો અને રાત્રે કોળી લોકો નગરમાં લૂંટ ચલાવતા હતા. (૫) આવા વખતમાં કોઈકે કારણસર (પાટણમાં) રહેતા એવા અમે—શ્રી સમયસુન્દર ઉપાધ્યાયે—આ નકલ લખી. (૬) અને શુરુભક્ત અને હમેશાં પાસે જ રહેતા એવા મુનિ મેઘવિજય નામના શિષ્યને અધ્યયન કરાવવા પૂર્વક આ પ્રતિ અમે આપી. તે હમેશાં આનંદપૂર્વક લેણો ! (૭) પ્રસંગને અનુકૂળ એવા આ છ શ્લોકો મેં બનાવ્યા છે તે શુભચાહી વિકાનો વિનોદપૂર્વક વાંચો !

શ્રીજિનેન્દ્રસૂરિ—સજ્ઞાપ

અન્વેષક—પૂજ્ય આચાર્ય મહારાજ શ્રીવિજયયતીન્દ્રસૂરિજી

(ચાલ—કહવાની)

આજ ગચ્છરાજ મહારાજ માંને મળ્યા, મુજ શાસનદેવ તૂઠા ।
 રયણચિંતામણિ કલ્પ ફલિયો કહું, આજ સુરધેનુ મુજ ગેહ વૂઠા ॥૧॥
 સોહમવંશ મેં હીર જિસડા હુજા, રયણધર્મ વિરુદ્ધ સુજસ ધારું ।
 સોહની સૂરતિ મોહની મુરતિ, દેખિયો સાધુપતિ સુદીદારું ॥૨॥
 પાટ તપગચ્છ તળે ઠાટના કારણે, ઘાટ વિધુનાથ સુઘડ ઘડિયો ।
 જગત મેં વીર યું ધીર તો જાણિયે, હેમરી મુઢડી હીર જડિયો ॥૩॥
 મરુધરદેશમેં નગર બહુ મોટકો, શહર સોજત જગમાર્હી સોહે ।
 ઓસવંશે સુગુરુ આયને ડપન્યા, મહીયલ વિચરંત મોહે ॥૪॥
 ચંદ અરુ વેદ વસુ શશિધર વરસે (૧૮૪૧) સહો, ધવલ મૃગશિર વિધુવાર આયો ।
 વનિ(દિ)ય દસમી દિને અમૃતવેલા સુખદ, પ્રગટ તપગચ્છનો પાટ પાયો ॥૫॥
 મરુધરદેશ મેં સંઘ ને બહુ મુનિવર મળ્યા, શહર જેતારણે તપ્ત સાજે ।
 વાણિ અમૃત જિસી વદન તુજ વરસતી, ગુહિર આષાઢ જલધાર ગાજે ॥૬॥
 મૂરિ રણતૂરિ બાજિત્ર બહુલા બજે, ગોરડી બહુલી વાહ લગાવે ।
 ધૂમળી દેવતી હુંલની લેવતી, થાલ ભર મોતિયાં ગુરુ વધાવે ॥૭॥
 માતા ગુમાનદે જાત એહવો જન્યો, તાત હરચંદરો વંશ તારુ ।
 પુન્ય અંકૂર મમ સુરઘટ કિયો, સયલ સંસારના કાજ સારુ ॥૮॥
 ક્રોડ દિવાલિયે રાજરો જસ સ્વરો, પ્રવલ જિનેન્દ્રસૂરિ પ્રતાપી ।
 વિબુધ આગમતળો શીષ વ્રલભ વદે, થિર લગ્ન-અડગ તુજ્ઞ થાપી ॥૯॥
 સંવત્ ૧૯૨૨ ભાદ્રપદસુદિ ૧૧ દિને લિ૦ મુવનસાગરેણ. સીરોહીનગરે
 (મૂપેન્દ્રસૂરિ—જ્ઞાનમંડાર વિ૦ નં૦ ૮)

તપાગચ્છાધિરાજ શ્રી વિજયપ્રભસૂરિનો

સં. ૧૭૨૩ નો ક્ષેત્રાદેશપટ્ટક

સંગ્રાહક-શ્રીયુત પં. અ'બાલાલ પ્રેમચંદ શાહ

જેનાની સંઘીય વ્યવસ્થાનાં જે જે ઐતિહાસિક સાધનો પ્રાપ્ત થતાં જાય છે તે પરથી જૈન સાધુઓ અને શ્રાવકોની પારસ્પરિક મર્યાદાનો ખ્યાલ આવે છે. સાધુઓ જેઓ ગચ્છપતિ આચાર્યની આજ્ઞામાં રહી આજીવ ધર્મોનું યથાર્થ રીતે પાલન કરતા તે ક્ષેત્રાદેશપટ્ટકો ઉપરથી, અને શ્રાવકો પોતાની સહીથી પોતાના ગામ-નગરમાં આચાર્યને જ્યેષ્ઠ સ્થિતિ-ચાતુર્માસ માટે વિનંતિ કરતા તે વિજ્ઞસિપત્રો પરથી જાણી શકાય છે. આથી શ્રાવકોની વિજ્ઞસિ-વિનંતિ અને આચાર્યોના આદેશમાં ધર્મમૂલક મર્યાદા-ભાવના સચવાઈ રહેતી. આમ ઘટતી સંખ્યામાં પણ જૈનસંઘનું સંગઠન જીવિતરૂપ બની રહેતું. આજના સમાચારપત્રો અને રેલગાડીના વિદ્યુદ્ધવેગી જરૂરિયાતમાં આવા આદેશપટ્ટકો અને વિજ્ઞસિઓ અદૃશ્ય બન્યાં છે.

શ્રાવકો પોતાના ગામ-નગરમાં ચાતુર્માસ માટે ગચ્છપતિ આચાર્યને વિનંતિ કરતા-લખતા. જે સ્થળેથી વિનંતિ આવી હોય તે અને ક્ષેત્રસ્પર્શનાતે યોગ્ય બીજાં નગરોમાં સ્વયં ગચ્છપતિ આચાર્ય પોતાના આજ્ઞાનુવર્તી સમુદાયમાંથી સામાન્ય રીતે ઉપાધ્યાય, પંન્યાસ, પંડિત આદિ પદવી ધરાવનારા યોગ્ય સાધુઓને તેમના શિષ્યાદિવર્ગ સાથે તે તે ગામ-નગરમાં ચાતુર્માસ કરવા માટે નિર્ણય આપતા. આવા નિર્ણયિત આદેશનો ખરડો બનાવી, તેની નકલો તે તે સાધુઓને મોકલી આપતા. તેમાં સામાન્ય રીતે આદેશક ગચ્છપતિના સ્વર્ગસ્થ ગુરુને નમસ્કાર લખાતો અને તે પછી આદેશક અમુક સૂરિએ અમુક સાલની જ્યેષ્ઠસ્થિતિ-ચાતુર્માસનો આદેશપટ્ટક લખ્યો છે, અમુક દેશે, એ પ્રમાણે મથાણું કરાવું. તે પછી તે તે ઉપાધ્યાય, પંન્યાસ કે પંડિત અને ઋષિ પદવીધારી સાધુઓનાં નામો અને તેની સામે ગામોનાં નામો લખતાં, જેમાં ૧-૨-૩-૪ ગામો પોતાના શિષ્યાદિવર્ગથી સંભાળી લેવાની તોંધ હોય છે. આજા બહાર થયેલા સાધુઓ માટે ગણાદ્ બહિઃ લખાવું, જેથી પ્રતિક્રિત ગ્રામ-નગરના સંઘો તેમને સન્માનતા નહિ, અંતમાં સાધુઓને શોડાક ઉપદેશ લખાતો.

આવા પટ્ટકો જોતાં લાગે છે કે ક્ષેત્રાદેશપટ્ટકો તે જ સાધુઓ માટે હશે, જેઓ જુદે જુદે સ્થળે શેષ કાળમાં વિચરતા હોય છે. પોતાની પાસે કે આસપાસ વિચરતા સાધુઓ, જેમને મૌખિક સમાચાર આપી શકાય તેવા હોય તેમનો આવા આદેશપટ્ટકોમાં ઉલ્લેખ કરાતો નહિ હોય. કેમકે શ્રી વિજયપ્રભસૂરિનો આજ્ઞાનુવર્તી સમુદાય તો ખૂબ વિશાળ હતો, જેમાંના કેટલાક વિદ્વાન સાધુઓનાં નામો આમાં નથી, અસ્મત્પાર્શ્વ એમ જે લખાય છે તે પણ અન્યત્ર વિચરતા સાધુએ તેમની પ્રાંસે આવી જવું એવું સચવવા માટે હોય એમ લાગે છે. વળી આચાર્યોને ચાતુર્માસ કરવાનો આદેશ પણ ક્યાંક ક્યાંક પટ્ટકમાં ઉલ્લેખાયો નથી તેથી તેમને નિર્ણય કરવાનો સ્વયં અધિકાર હશે. અથવા તેઓ ગુરુને પૂછાવી લેતા હશે; જેમાં આદેશ-હુકમની ભાવના હળવી બનેલી હોય, એમ લાગે છે.

આવાં ક્ષેત્રપટ્ટકોમાં વિજ્ઞાપિત્રોની માફક ઐતિહાસિક બાબતો નોંધાતી નહોતી. છતાં જૈન સંઘની રહેણી-કરણી ઉપરથી આપણને કેટલાંક ઐતિહાસિક સૂચનો અવશ્ય મળી રહે છે, જે જૈનોની તત્કાલીન સામાજિક સ્થિતિ પર પ્રકાશ પાડે.

સામાન્ય રીતે તેવાં જ સ્થળોમાં સાધુઓ ચાતુર્માસ માટે જતા જ્યાં શ્રાવકોની બહોળી સંખ્યા હોય, સુખી-સમૃદ્ધ હોય અને ઓછામાં ઓછું એકાદ દેરાસર અને ઉપાશ્રય હોય. આવા પટ્ટકો તે તે સાધુઓની, આદેશપટ્ટકમાં જણાવેલી સાલની આગળ પાછળ ૫૦-૭૫ વર્ષ ગણીને, વિદ્યમાનતા અંકવામાં સહાયક નિવડે. આવા ક્ષેત્રપટ્ટકો ગૂજરાત અને મેવાડનાં મળી આવે છે. ગૂજરાતના પટ્ટકોમાં કેટલાંક આજે ગૂજરાત બહારનાં ગામો પણ જણાય છે; તેથી તે સમયે ગૂજરાતની સીમા ક્યાં સુધી હતી તેનો પણ ખ્યાલ આવે છે. મારા ધારવા મુજબ ગૂજરાત બહારનાં ગામ-નગરોનો મેવાડમાં સંગ્રહ કરાતો, કેમકે ગૂજરાત સિવાયના પંજાબ આદિ દેશોમાં જૈનોની સંખ્યાનું પ્રમાણ તે સમયે પણ ઓછું હતું. તેથી તેનો અલગ નિર્દેશ થતો નહિ.

ક્ષેત્રપટ્ટકોમાં નોંધાયેલાં ગામ-નગરોની શોધ કરવામાં આવે તો તેમાંથી કેટલાંયે ભૂશાથી કે ભૂગર્ભમાં બળી ગયાં હશે, ત્યાં જૈનોની સંખ્યા ઘટવાની કે ગણવાની વાત જ શી ! આજે તો આ ગામડાંઓ પણ વિજ્ઞાનયુગની કારમી ફાળમાં સપડ્યાં છે. અને તેનું મૌલિક હીર લૂંટાતું જાય છે.

આવા ક્ષેત્રપટ્ટકોનો પરિચય પુરાતત્ત્વવિદ્ શ્રીમાન જિનવિજયજીએ, તેમના જૈન સાહિત્ય સંશોધકના ખંડ ૧ ના અંક ૩ માં કરાવ્યો છે. તેમણે સં. ૧૭૭૪ થી ૧૯૦૩ સુધીનાં દશ અને તે પછીના અંકમાં સં. ૧૬૬૭ અને ૧૮૪૫ ના ક્ષેત્રપટ્ટકો આપ્યાં છે.

મારી પાસેનાં એ ક્ષેત્રપટ્ટકો સં. ૧૭૨૩ અને ૧૭૮૬-૮૮ નાં છે. પ્રથમનું તો શ્રી વિજયપ્રભાસુરિ-કે જેમના ગુરુના સમયથી જ લગવાન મહાવીરની પટ્ટપરંપરા માટે મોટી ઉચલપાથલ મચી હતી, એટલું જ નહિ, એ પરંપરાનો તેમની પછી લગભગ વિચ્છેદ થયો. -તે અંતિમ ગચ્છપતિ આચાર્યનું સં. ૧૭૨૩ નું છે, જે પ્રકાશિત થયેલા પટ્ટકોમાં પ્રાચીનતાની દૃષ્ટિએ બીજા નંબરનું ગણાય. બીજું ક્ષેત્રપટ્ટક તૂટક હોવાથી અધૂરું છે. આ ક્ષેત્રપટ્ટક બીજાઓથી કંઈક જિન રીતનું છે. તેમાં ગામોની સામે આપેલ સાધુઓનાં નામો કેટલેક સ્થળે તો ખાલી પડેલાં છે. અને ઉપર આદેશક ગચ્છપતિ કે તેમના ગુરુનું નામ સુધી નથી. અચી જણાય છે કે આ પટ્ટક વ્યક્તિગત ક્ષેત્રાદેશપટ્ટકની સંગ્રહ-નોંધ હશે. છતાં તે પણ ઉપયોગી થઈ શકે એ હેતુથી આપું છું.

* શ્રી વિજયપ્રભાસુરિનો જન્મ કચ્છના મનોહરપુરમાં સં. ૧૫૭૭ માં સુદિ ૧૧ ના દિવસે થયો હતો. પિતાનું નામ એસવાલ વંશી શા. શિવગણ અને માતાનું નામ વાણી હતું. તેમણે સં. ૧૬૮૬ માં એટલે ૯ વર્ષની ઉંમરે શ્રી વિજયપ્રભાસુરિ પાસે શિક્ષા લઈ શ્રી વીરવિજય નામ ધારણ કર્યું હતું. સં. ૧૭૦૧ માં ખેડાસમૃદ્ધ સં. ૧૭૧૩ ના વૈશાખ સુદિ ૧૦ ને દિવસે ગધારમાં આચાર્યપદ મેળવી શ્રી વિજયપ્રભાસુરિ નામ ધારણ કર્યું હતું. તેમનું સવિસ્તર વિવેચન મારા તરફથી સંપાદિત થતા વિગ્ગવિજય મહાકાવ્યમાં આવશે.

श्री पार्थ

॥ ॐ नत्वा भट्टारक-श्रीविजयदेवसूरीश्वरगुरुभ्यो नमः ॥

संवत् १७२३ वर्षे श्रीविजयप्रभसूरिभिर्ज्येष्ठस्थित्यादेशपट्टको लिख्यते श्रीमेवातदेशे ॥

पं. धर्मविजय ग०	पटण्डो १
पं. दर्शनसौभाग्य-पं. भानसाभाग्य	सथाण्डो १, वाधण्डाडो २, शंकराण्डो ३
पं. कनकविमल ग०	पुर १, साहिपुर २
पं. कल्याणसागर	नरायण्डो १, पीपलाण्ड २, नेवनेर ३
पं. तेजसागर	सभाण्डो १, लाहोर २
पं. भाग्यसौभाग्य ग०	कृष्णगढ १
पं. लक्ष्मीविमल	मालपुरो १, मनोहरपुर २
पं. विद्याहंस ग०	आगरापार १
पं. गुणविजय	हुंकरवाडि १, रूपाक्षी २
पं. हर्षविजय-जुतविजय	वृद्धभरुदेशे
पं. तेजसुंदर-पं. रत्नसुंदर	याहनावाड १, जूनी दिहली २
पं. नरसागर	वाण्डोडो १, मांडलि २
पं. भानविजय-डि. लावण्यस.	कंप १
पं. मुनिसोम	बोरुहो १
पं. हर्षविजय ग०	टोडा १
पं. अभूतविजय-लक्ष्मीविजय	मालवदेशे
पं. मुक्तिसुंदर	मुलतान तथा सरसा बटने
पं. दीपसौभाग्य	इतेपुर १, लाडगुं २
पं. मुक्तियुद्ध	मालवदेशे
पं. नरसुखल ग०	नासवल्लु १
पं. मुनिविजय ग०	दांतडो १
पं. विनयविजय	देवाण्डो १
पं. दयाविजय	नाडि १, पीसागिल्लु २, समेल ३
पं. कपूरविजय	थामको १
पं. प्रेमविजय	रूपनगर १
पं. भीरसागर-हीरसागर.	सरवाडि १, इण्डो २, सावरधटियाली ३
पं. सिंहसौभाग्य	गोविंदगढ १
पं. विजयसौभाग्य	हरसोर १, गडिल्लु २
पं. नयचंद्र	इगोली १
पं. सहाकुशल	पं. गंगकुशलपार्थ
पं. प्रेमधर्म	भरतुं १, डा. नोजेला २
पं. जलहंस	अलवर १, तणरा हंसीहंसार
पं. दयाण्ड	वृद्धभरुदेशे

પં. લીલસાગર	ગણાદ્વિધિ:
પં. પ્રતાપકુશલ	મસદો ૧, લીહડી ૨
પં. ઋદ્ધિહર્ષ	મહિમ ૧
પં. ઉદ્યવિજય-શ્રી અનૂ. સ.	વીકાનેર ૧
પં. લલિતસાગર	ભિણ્યાય ૧
પં. જસસાગર	સાંગાનેર ૧
પં. ભાવાણુંદ	પીહિ ૧
પં. શુભવિજય-પ્રેમહંસ	વૃદ્ધમરુદેશે
પં. પ્રમેદસાગર	વૃદ્ધમરુદેશે
પં. સુખસાગર	ચાટસૂ ૧
ઋ. રત્નસાગર	હીરાપુર થાનવાસ
ઋ. નયવર્દન	સેરપુર
ઋ. જસવિમલ	ભગવંતગઢ ૧, ઊણીયારુ ૨
ઋ. ચતુરસાગર	બાવરા ૧
ઋ. ભીમવિજય	વૃદ્ધમરુદેશે
ઋ. હસ્તિવિજય	ટુંકે ૧
ઋ. મેરુસૌભાગ્ય	રાજગઢ ૧
ઋ. સુખમુંદર	લવાદર ૧

અત્રોદ્ધરિતક્ષેત્રાદિચિન્તા પં. હર્ષવિજય-પં. પ્રેમવિજયગણિભિર્વિધેયેતિ મફમ્ ।

ગૌતમસ્વામિભ્યો નમઃ

સં. ૧૭૮૬-૧૭૮૮

શ્રી શ્રીમાલનગરે	વા. ભીમસાગરગણિ	વા. મેધરાજ
શ્રી ધાણુસાસુસ્થાને	વા. જ્ઞાનકીર્તિ	વા. હંસરાજ
શ્રી જલોર દુર્ગે	વા. ન્યાનકીર્તિ	વા. હંસરાજ
શ્રી મોરસીમનગરે	વા. લાલરત્ન	વા. ન્યાનકીર્તિ
શ્રી સાયોરનગરે	વા. હંસરાજ	પં. લક્ષ્મીહંસ
શ્રી રુદ્રહાનગરે	વા. મેધરાજ	વા. ભીમસાગર
શ્રી શુદાનગરે	વા. મેધરાજ	વા. ભીમસાગર
શ્રી બાહ્લમેરુદુર્ગે	વા. હંસરાજ	વા. જ્ઞાનકીર્તિ
શ્રી વિશાલગ્રામે		
શ્રી કોટકા		
શ્રી ઉનડી	મુ. લખમણ	
શ્રી સોજિતનગરે	વા. સુમતિરાજ-વા. ધર્મરાજ-	વા. નરરાજ
શ્રી બીલાકાસુસ્થાને	વા. નરરાજ	લખમણ
શ્રી પાડુનગરે	વા. જ્ઞાનરાજ	મુ. માણિક્યરાજ
શ્રી આઉઆનગરે	વા. નરરાજ	વા. સુમતિરાજ

શ્રી પેંખાનગરે	વા. નરરાજ	વા. ધર્મરાજ ૨
શ્રી ગુંદવચનગરે	મુ. માણિક્યરાજ	પં. જ્ઞાનરાજ ૧
શ્રી ખીમાડાઆમે	મુ. મુનિરાજ	શ્રી ચંદ
શ્રી ખીમેલઆમે	મુ. શ્રીચંદ	મુ. મુનિરાજ
શ્રી જયોરા		
શ્રી પીલવણી		
શ્રી સાંડેરા	પં. ન્યાયરત્ન	
શ્રી દેવસૂરીનગરે	મુ. ચારિત્રરત્ન	પં. નગરાજ
શ્રી નાડૂલનગરે	પં. લક્ષ્મીહંસ	પં. વા. લાલરત્ન
શ્રી નાડૂલાઈનગરે	પં. ન્યાનરત્ન	મુ. ચારિત્રરત્ન
શ્રી સાંઢીનગરે	પં. નગરાજ	પં. ન્યાનરત્ન
શ્રી નાંદસમાનગરે	મુ. ચારિત્રશેખર	પં. નગરાજ
શ્રી દેલવાડાઆમે	મુ. અખેરત્ન	મુ. વિનયરાજ
શ્રી ગુલવાડાઆમે	મુ. વિનયરાજ	મુ. અખેરત્ન
શ્રી ઉદયપુરે	પં. નગરાજ	મુ. ચારિત્રશેખર
શ્રી ઉંટલા		
શ્રી ઝીલવાડા		
શ્રી દિલ્લી મહાનગરે	મુ. હેમકીર્તિ	લલિતસાગર
શ્રી આગરા દુર્ગે		

ઉપાધ્યાય શ્રી જ્ઞાનસાગરજી ગણિકૃત

તીર્થમાલા-સ્તવન

[વિ. સં ૧૮૨૧ માં રચાયેલી એક મહત્વની કાવ્યકૃતિ]

સંગ્રાહક તથા સંપાદક-પૂજ્ય મુનિમંહારાજ શ્રી જયંતવિજયજી મહારાજ.

(ગતાંકથી ચાલુ)

ઠાળ ૯ (દૂહા)

પાટણ નયર તે પરગડો,	કુંભુગર ગામે જાય;	
ક્રીયો ઉત્સવ શ્રી સિદ્ધચક્રનો,	દિવસ ત્રિષ્ટય તિહાં થાય.	૧
દેહરૂં તિહાં એક મોટકું,	ખીજે બે છે અન્ય;	
વાંદી પૂજી હરખીયા,	તન્મય કરી તનમન્ન.	૨
ભૂપણ્ડાસ આગળ ગયા,	રાધનપુર લાણી તાંમ;	
શ્રી ગોડીચારાયની(?)	યાત્રાવવસ્થા કામ.	૩
સંઘ પાછળથી ઉપડ્યો,	વચે તલાવે ઠાય;	
ખીજે દીન સંઘ આવીઓ,	શ્રી સખેશ્વર સુભ ઠાય.	૪

ઠાળ ૯ દૂહા [૧] પરગડો=પ્રગટ. [૩] યાત્રાવ્યવસ્થા કામ=યાત્રાની વ્યવસ્થા કરવા માટે.

(હાલ-મધુકરની)

શ્રી સંખેશ્વર પ્રભુ હીઠા, ભવ ભવ પાતીક નીઠા;	
અમૃતથી લાગા મીઠા, સુખકર સાહેબને સેવા.	૧
સંખેશ્વર તિરથ જુદું, વાંદતાં ન રહ્યું કાંઈ ઉણું;	
જનમ સફલ તેહથી થણું, સુખકર૦	૨
મૃગમદ કેસર સ્યું થોલી, પ્રભુ પૂજે મલી મલી ટોળી;	
ગુણ ગાઈ ભમર લોલી, સુખકર૦	૩
ઉછવ મહોછવ બહુ થાવે, નાટિક ગીત ભાવના ભાવે;	
સમકિત નિરમલતા પાવે, સુખકર૦	૪
રાધનપુરના વ્યવહારી, નામ મસાલીયા સુવિચારી;	
આવે ભૂષણ સાથે નિરધારી, સુખકર૦	૫
તેહ કહે રાધનપુર આવ્યે, તુમ્હ સઘલા વાંછિત ફાવે;	
ઉદમ સવી વગમે આવે, સુખકર૦	૬
વાત તે સંઘવી મન બેઠી, સરવ લોકને મન લાગી મીઠી;	
ચિત્ત ચિંતા સવિહું નીડી, સુખકર૦	૭
પાસ નમી કીધું પ્રયાણું, ગામ સમી પૂજ્યા જાણું;	
તિહાં મહાવીર દેવ વખાણું, સુખકર૦	૮
જિનવર વાંદી આગળ આવે, ગામ ચંદુર વિચમે આવે;	
જેત્ય એક વાંદી સુખ પાવે, સુખકર૦	૯
રાધનપુર નિકટે આવ્યા, સંઘ સાહમીઉ મોટું લાવ્યા;	
સંઘવીને પધરાવ્યા, સુખકર૦	૧૦
સેઠ તિહાં હરખચંદ હાથી, મસાલીયા જીવણ સાથી;	
સેઠ ગોડો ધરમનો હાથી, સુખકર૦	૧૧
ઇત્યાદિક સંઘ સુવહિતા, સંઘવીના સહુએ પ્રીતા;	
સંઘભક્તિ કરે સુપ્રતિતા, સુખકર૦	૧૨
તિહાં ઉંચાં જિનમંદિર સોહે, બાર સંખ્યાઈ મન મોહે;	
જિન પૂજે મૂઝી દોહે, સુખકર૦	૧૩
જ્વજ દંડ અતિ ઉન્નત લહકે, સોભા અતિશયની ઝબકે;	
મન તિહાંથી આધુ નવિ સલકે, સુખકર૦	૧૪
સવિ દેહરે ચાત્રા કીધી, શિવસુખની વધાઈ દીધી;	
મન વંછિતની લઈ સિદ્ધી, સુખકર૦	૧૫

સંવેગી ઉત્તમવિજય કહાવે, નિજ પરિકર સહુ સાથે લાવે;		
તે પણિ સંઘ સાથે આવે,	સુખકર૦	૧૬
સાહજ ગુણુચંદ સુવિચારી, સોની હીરાચંદ વ્રતધારી;		
શ્રી સંઘને હોઈ વ્રતધારી,	સુખકર૦	૧૭
અઠમ તપ યક્ષને ધ્યાયો, સુહૃણામાં તતખિણુ આવ્યો;		
દરિસણુ દીઠે મન ભાયો,	સુખકર૦	૧૮
જે સાનો(?) ગઢવી આવે, કહે સંઘ જો સોઈ ગામ આવે;		
તો પ્રભુ દરિસણુ પાવે,	સુખકર૦	૧૯
ગઢવીને નાણું કીધું, ગયો ગઢવી પ્રયાણું કીધું;		
લીલોટ પ્રયાણું કીધું,	સુખકર૦	૨૦
ગયા કોરડે જિનપતિ દીઠા, પૂછ જળમે જઈ બેઠા;		
જિન નમતે પાતીક નીઠા,	સુખકર૦	૨૧
રાજબાઈનું વોલાવું સાથ, ગજસિંહ વલીયતનો નાથ;		
તે ભાભરીઓ સવિ સાથ,	સુખકર૦	૨૨
અનુકમે સોઈ ગામે આવ્યા, આદિલ જિન દરિસન પાવ્યા;		
સંઘ ઠેરા સુપરિ ઠાવ્યા,	સુખકર૦	૨૩
બેણુપમાં શ્રી શાંતિનાથ, સંઘે ભેટયા બેડી હાથ;		
જે મેલે મુગતિનો સાથ,	સુખકર૦	૨૪
ઉચોસણુમાં જિન ભેટયા, ભવ ભવનાં હકૂત ભેટયા;		
મત માન્યા લાભ સમેટયા,	સુખકર૦	૨૫
ઠાકુર જેસોણ આવે, માંન સંઘવીનું બહુ પાવે;		
તેતો અભિનવી વાંતો બનાવે,	સુખકર૦	૨૬
માંહિ ઘાલ્યા રૂડા માઝી, તિણે ઉક્તીચુક્ત કીધી ઝાઝી;		
પિણુ વાત ન આવી ઝાઝી,	સુખકર૦	૨૭
વૃષડીઈ થાપના કીધી, તેહ વંદીને વળતી કીધી;		
વાટ રાધનપુરની લીધી,	સુખકર૦	૨૮
પાછળ જેસોણ આવે, વાત વિગતિ કરી મનાવે;		
ગાઓ વ્યારથી પાછા વ્યાવે,	સુખકર૦	૨૯
સા નાહલચંદ સુગુણુ સાળ, મસાલીઈ થઈ નઈ માઝી;		
તેડવા મોકલ્યા થઈ રાળ,	સુખકર૦	૩૦
તે પોહતા થલપતિ દીઠા; ફલી મનવંછીત ઇઠા;		
પિણુ જેસોણ ફિરિ બેઠા,	સુખકર૦	૩૧

(ચાલુ)

[૧૮] સુહૃણામાં=સોણુલામાં=સ્વપ્નામાં. તતખિણુ=તત્ક્ષણુ. [૨૨] વલીયત=વેળાવિમા.
૩] આદિલ=આદીશ્વરપ્રભુ. સુપરિ=સારી રીતે. [૨૫] સમેટયાં=બેગા ક્યાં.

‘શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ’નો ચોથો વિશેષાંક.

૧૦૦ મો ક્રમાંક વિક્રમ-વિશેષાંક તરીકે

પ્રગટ કરવાની યોજના

આવતા વર્ષે સમ્રાટ વિક્રમના સંવત્સરને બે હજાર વર્ષ થશે. આથી બુદ્ધે બુદ્ધે સ્થળે અને ખાસ કરીને ગ્વાલિયર રાજ્યમાં ઉજ્જયિની નગરીમાં આ પ્રસંગ ઉત્સવરૂપે ઉજવવામાં આવનાર છે.

જૈનોનો સમ્રાટ વિક્રમ અને ઉજ્જયિની સાથે ધનિષ્ઠ સંબંધ હોવા છતાં તે સંબંધીનો જૈન ઇતિહાસ સાંવ અંધારામાં જ છે. આ અવસરે પણ જો સમ્રાટ વિક્રમ સંબંધી જૈન ઇતિહાસ પ્રગટ કરવામાં ન આવે તો એ અંધકાર ચાલુ જ રહેશે. આથી અમારી સમિતિએ ‘શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ’નો નવમા વર્ષનો ચોથો અંક, જે ક્રમાંક પ્રમાણે ૧૦૦ મો અંક થાય છે તે, વિક્રમ-વિશેષાંક તરીકે પ્રગટ કરવાનો નિર્ણય કર્યો છે. અને તેમાં જૈન ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ નીચેના કે એના જેવા ઉપયોગી વિષયોના લેખો આપવામાં આવશે.

વિક્રમનો સમય
વિક્રમનું અસ્તિત્વ
વિક્રમનું મૂલ નામ
વિક્રમ સંવત્
વિક્રમનો વંશ
વિક્રમનો રાજ્યવિસ્તાર
વિક્રમ પહેલાંના ઉજ્જયિનીના શાસકો
અને રાજવંશ
વિક્રમ અને જૈનો
ઉજ્જયિની સાથેનો જૈનોનો સંબંધ

વિક્રમના સમયની મહત્ત્વની જૈન ઘટનાઓ
વિક્રમના ગુરુ
વિક્રમનાં ધર્મકાર્યો
વિક્રમની રાજસભાના પંડિતો
વિક્રમના સમકાલીન મહાપુરુષો
શ્રીકાલકાચાર્ય અને વિક્રમ
વિક્રમ સંબંધી દંતકથાઓ અને તેનું
રહસ્ય

વિક્રમના સમયમાં રચાયેલ જૈન સાહિત્ય
વિક્રમચરિત્રનાં ઉપલબ્ધ સાધનો

આથી અમે સર્વ પૂજ્ય આચાર્ય મહારાજ આદિ મુનિરાજો તેમજ જૈન અને જૈનેતર વિક્ષાનોને આ વિશેષાંકમાં આપી શકાય તેવા, ઐતિહાસિક દૃષ્ટિવાળા મુદ્દાસરના લેખો, ગુજરાતી, હિન્દી કે અંગ્રેજી ભાષામાં લખી મોકલીને અમને સહકાર આપવાની આશ્રય પૂર્વક વિનંતી કરીએ છીએ.

અવસ્થાપક

શ્રી જૈનધર્મ સત્યપ્રકાશક સમિતિ
જેશિંગભાઈની વાડી, ધોડાંટા, અમદાવાદ.

- ૫૦) પ. પૂ. આ. મ. શ્રીવિજયલક્ષ્મીસૂરીશ્વરજી મ. ના સદ્ગુપદેશથી શેઠશ્રી દોસી મણિલાલ માધવજી રેવાજી. વડાલી
- ૩૦૧૧ પ. પૂ. મુ. મ. શ્રીચંપકસાગરજી મ. ના સદ્ગુપદેશથી જૈન પંચમહાજન સમસ્ત, પોમાવા.
- ૨૫) પ. પૂ. આ. મ. શ્રીવિજયમોહનસૂરીશ્વરજી મ. ના સદ્ગુપદેશથી શ્રીજૈન સાહિત્ય મંદિર, પાલીતાણા.
- ૨૫) પ. પૂ. ઉ. મ. શ્રીભુવનવિજયજી મ. ના સદ્ગુપદેશથી જૈન સંઘ, પિંડવાડા.
- ૨૫) પ. પૂ. આ. મ. શ્રીવિજયઅમૃતસરિજી મ. ના સદ્ગુપદેશથી શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઠી, વઢવાણ કેમ્પ.
- ૨૧) પ. પૂ. મુ. મ. શ્રીકનકવિજયજી મ. ના સદ્ગુપદેશથી જૈન સંઘ, મહેસાણા.
- ૧૫) પ. પૂ. મુ. મ. શ્રીહેમન્દ્રસાગરજી મ. ના સદ્ગુપદેશથી જૈન સંઘ, પ્રાંતીજ.
- ૧૧) પ. પૂ. મ. શ્રીચંદ્રવિજયજી મ. ના સદ્ગુપદેશથી પંચ મહાજન, વાંકડીયા વડગામ.
- ૧૦) પ. પૂ. પં. શ્રીપ્રવીણવિજયજી મ. ના સદ્ગુપદેશથી જૈન સંઘ, હંડર.
- ૫) પ. પૂ. પં. શ્રીસુમતિવિજયજી મ. ના સદ્ગુપદેશથી જૈન સંઘ, ગારિયાવાર.
- ૫) પ. પૂ. મુ. મ. શ્રીચતુરવિજયજી મ. ના સદ્ગુપદેશથી જૈન સંઘ, જંખૂસર.
- આ મહદ માટે અમે સર્વ પૂજ્યોને તેમજ શ્રીસંઘો અને સદ્ગુરુશ્રીઓ આભાર માનીએ છીએ.

૯૫૦

આભાર

‘શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ’ ના વિક્રમ-વિશેષાંકમાં ખર્ચ કરવા માટે અમદાવાદની શેઠશ્રી આણંદજી કલ્યાણજીની પેઠી તરફથી સમિતિને ડા. ૫૦૦) ની મહદ મળી છે. આ માટે અમે તેમને આભાર માનીએ છીએ

૯૫૦

સમાચાર

[છેલ્લા કેટલાક અંકોથી સમ ચાર નથી આપી શક્યા તે હવેથી દર અંકે આપવામાં આવશે. તેથી પ્રતિષ્ઠા, દીક્ષા, પદવી, કાળધર્મ અદિના સમાચાર લખી મોકલવા વિનંતી કરીએ છીએ] ૯૫૦

કાળધર્મ—અચલગદમાં ભાદરવા વદી ૧૦ ને ગુરુવારના પાઠ્ઠી રાત્રે ૩-૩૦ વાગે પરમપૂજ્ય આચાર્ય મહારાજ શ્રીવિજયશાંતિસરિજી મહારાજ કાળધર્મ પામ્યા.

અમદાવાદમાં અ.સો. સુદી ૧ ને ગુરુવારના અપોરના ૨-૫૫ વાગે પરમપૂજ્ય આચાર્ય મહારાજ શ્રીવિજયમેધસરિજી મહારાજ કાળધર્મ પામ્યા.

સુધારો

ગયા અંકમાં છપાયેલ ‘જૈન દર્શકની લોકોત્તર આસ્તિકતા’ લેખમાં તેના લેખક પૂ. મુ. મ. શ્રીભદ્રંકરવિજયજી મહારાજ નીચે મુજબ સુધારો લખી મોકલ્યો છે:

(૧) પૃષ્ઠ ૩૭૪, ચોથા પેરેગ્રાફમાં—“આહારાદિ છ પર્યામિઓમાં કાષ્ઠપિણ્ડ પર્યામિ શક્તિરૂપે કે પ્રવૃત્તિરૂપે હોતી નથી.” એમ છપાયું છે તેના બદલે “આહારાદિ છ પર્યામિઓમાં કાષ્ઠપિણ્ડ પર્યામિ પ્રવૃત્તિરૂપે હોતી નથી.” એમ વાંચવું.

(૨) એ જ પેરેગ્રાફમાં—“કર્મબંધ રહિત અવસ્થા માત્ર સિદ્ધિને અથવા અયોગીને અથવા કેવલીસમુદ્ધાત સમયે યોગન્યાપાર નહીં હોવાના કારણે કેવલીને અમુક સમય સુધી હોય છે.” એમ છપાયું છે તેના બદલે “કર્મબંધ રહિત અવસ્થા સિદ્ધિને અથવા અયોગીને હોય છે.” એમ વાંચવું.

દરેકે વસાવવા ચેત્ત

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશના ત્રણ વિશેષાંકો

(૧) શ્રી મહાવીર નિર્વાણ વિશેષાંક

ભગવાન મહાવીરસ્વામીના જીવન સંબંધી અનેક લેખોથી સમૃદ્ધ અંક : મૂલ્ય છ આના (ટપાલખર્ચનો એક આનો વધુ).

(૨) શ્રી પર્યુષણ પર્વ વિશેષાંક

ભગવાન મહાવીરસ્વામી પછીનાં ૧૦૦૦ વર્ષના જૈન ઇતિહાસને લગતા લેખોથી સમૃદ્ધ અંક : મૂલ્ય એક રૂપિયા.

(૩) દીપોત્સવી અંક

ભગવાન મહાવીરસ્વામી પછીનાં ૧૦૦૦ વર્ષ પછીનાં સાતસો વર્ષના જૈન ઇતિહાસને લગતા લેખોથી સમૃદ્ધ સચિત્ર અંક : મૂલ્ય સવા રૂપિયા.

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશના બે વિશિષ્ટ અંકો

[૧] ક્રમાંક ૪૩-જૈનદર્શનમાં માંસાહાર હોવાના આક્ષેપોના

જવાબરૂપ લેખોથી સમૃદ્ધ અંક : મૂલ્ય ચાર આના.

[૨] ક્રમાંક ૪૫-ક. સ. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના જીવન સંબંધી

અનેક લેખોથી સમૃદ્ધ અંક : મૂલ્ય ત્રણ આના.

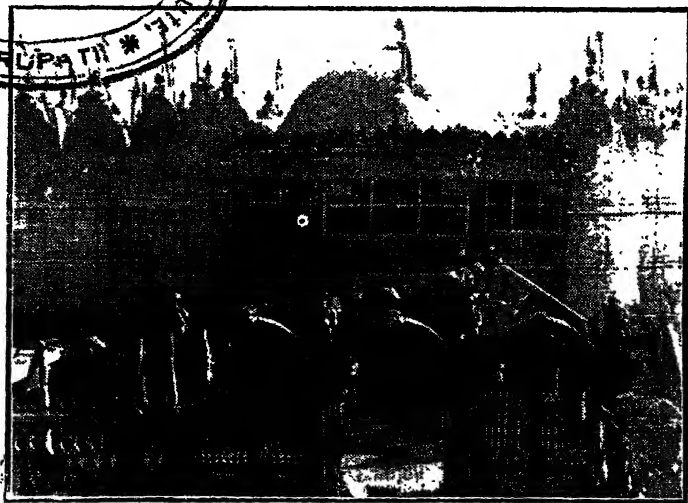
કાચી તથા પાકી ફાઇલો

‘શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ’ની ત્રીજી, ચોથા, પાંચમા, છઠ્ઠા, સાતમા, આઠમા વર્ષની કાચી તથા પાકી ફાઇલો તૈયાર છે. મૂલ્ય દરેકનું કાચીના બે રૂપિયા, પાકીના અઠી રૂપિયા.

—જાઓ—

શ્રી જૈનધર્મ સત્યપ્રકાશક સમિતિ

જેશિંગમાઈની તાડી, ઘીકાંરા, અમદાવાદ.

॥ अहम् ॥

अखिल भारतवर्षीय जैन श्वेताम्बर मूर्तिपूजक मुनिसम्मेलन संस्थापित
श्री जैनधर्म सत्यप्रकाशक समितिनुं मासिक मुखपत्र

श्री जैन सत्य प्रकाश

वर्ष ९	विक्रम सं. २००० : वीरनि. सं. २४७० : धनुषीसन १९४३	क्रमांक
अंक २	कार्तिक वदि प्रथम ४ : सोमवार : नवेम्बर १५	९८

विषय-दर्शन

१ श्री मेरुनंदन उपाध्याय रचित

श्री अजित-शांतिजिन स्तवन : पू. व्या. म. श्री. विजयवतीन्द्रसरिण : ३७

२ त्रयु क्षेत्रादेशपट्टे : पू. सु. म. श्री. क्षांतिसागरण : ३८

३ छेटीलांक महत्त्वनां इरमानपत्रो : पू. सु. म. श्री. न्यायविजयण : ४७

४ उ. श्री. ज्ञानसागरणगणिकृत
तीर्थभाला-स्तवन : पू. सु. म. श्री. जयंतविजयण : ५५

५ कविवर समयसुंदरजी रचित

संघपति सोमजी निर्वाणवेलि : श्री. अगरचंदजी नाहटा : ६१

६ सिद्धहेमकुमारसंवत् : पू. सु. म. श्री. न्यायविजयण (न्यायतीर्थ) : ६२

७ वीरशासन-जयंति-महोत्सवना नामे

‘अनेकान्त’ ना संपादको श्वेतांभरोभां विचित्र प्रचार : तंत्रीस्थानेथी : ६३

८ वैरनी वसुलातथी लयंकरता : पू. सु. म. श्री. पद्मविजयण : ६५

९ ‘विक्रम-विशेषांकनी’ नी योजना : : ६८

नवी महद. समाचार. स्वीकार. अंक माटे जडरी सयना.

६८ नी सामे

सूचना-आ मासिक अत्रेण महिनानी पद्धरंभी तारीणे प्रगट थाय छे
तेथी सरनामाना इरक्षारना अजर भारभी तारीणे समितिना कार्यालये
पहोल्याडवा.

लवाजम-वार्षिक-मे इपिया : छूटके ग्यालु अंक-त्रयु आना

मुद्रक : नरोत्तम ड. पंड्या; प्रकाशक : श्रीमन्नाल गोखलास शाह; प्रकाशनस्थान
श्री जैनधर्म सत्यप्रकाशक समिति कार्यालय, जेशिंगबाघनी वाडी, धीकाटा रोड, अमदावाद,

श्रीवैतसत्याप्रकाश

वर्ष ६]

कभांक ६८

[अंक २]

श्री मेरुनन्दन उपाध्यायरचित

श्री अजित-शान्तिजिनस्तवन

संशोधकः परमपूज्य आचार्य महाराज श्री विजयतीन्द्रसूरि

- मंगल कभला कंडुं ओ, सुभसागर पूनिम थंडुं ओ;
 जगशुक्र अजित्य जिष्ठिंडुं ओ, सतीसर नयणुण्डुं ओ. १
- भिहुं जिष्ठवर पणुमेवि ओ, भिहुं शुष्ण गाधसु सजेवि ओ;
 पुष्पय लंठार लरेसु ओ, मानवभव सद्ध करेसु ओ. २
- कोडिडिं लाभ पयासु ओ, सागर जिष्ठसासणु लासु ओ;
 रिसड जिष्ठेसर वंसु ओ, उवगाय सुरवर डंसु ओ. ३
- धुष्ण अवसर तिहां राणुयो ओ, राजा नितशत्रु जग गाणुयो ओ;
 विजया तसु धरि नारी ओ, मेहुं रमध ति पासा सार ओ. ४
- कुंभीडिं जिष्ठ अवतारु ओ, तिष्ठ राय मनायो डारु ओ;
 उअर वस्यड हस मासु ओ, प्रभु पूरिय जणुणी आसु ओ. ५
- भहुं जणु भणु आणुं हियड ओ, सुत नाम अजित्यजिष्ठुं तो हिय ड ओ;
 तिहुंयणु सयल उछाहुं ओ, कभि कभि वाधध जगनाड ओ. ६
- डंस धवल सारस तणु ओ, गति सुदलित निजगति निरजणु ओ;
 मलपति आलध. गेलु ओ, जणु नयणु अभियरसरेलु ओ. ७
- अवर न समडं संसारु ओ, वलि ज्ञान विवेक विचारु ओ;
 शुष्ण देणी गज गडगहो ओ, लंछणु भिस पग लागी रहो ओ. ८
- नेवणु वर्ध जण आवियड ओ, तण वररमणु परणुवियड ओ;
 प्रिय साले सवि काणु ओ, प्रभु पालध पहुवर्ध रानु ओ. ९
- हिवि हयिणुडर ठामि ओ, विससेणु नरेसर नासु ओ;
 राणी अर्धरादेवी ओ, मणुडर सुभमानर्ध भेवि ओ. १०
- यवदे सुपने परवर्धुं ओ, अथरा उयरिडिं सुत अवतर्धुं ओ;
 मानवदेव वभाणुयो ओ, यच्छीसर जिष्ठवर न्णियड ओ. ११
- देश नयर हुं सांति ओ, तिष्ठे नाम हियो सिरि संति ओ;
 जिष्ठ शुष्ण कुणु न्णु कही ओ, त्रिहुं लुवणु तसु उपमा नही ओ. १२

નયણ સદ્ગુણ ઉદિરન લઉ એ, વન સંઘઈ બીહઈ એકલઉ એ;
 નયણ સમાધ નિરોધુ એ, અનય નયણે નારિ વિરોધુ એ. ૧૩
 ગીતઈ રાગ સુરંશુ એ, પણિ પલણઈ લોગ કુરંશુ એ;
 તઉ એલગ એશસંકુ એ, તિણિ પામિઉ નામ કલંકુ એ. ૧૪
 ઇણિપરિ મૃગ અતિ ખલલલિઓ એ, લયલંજણુ સામી સાંલલિઓ એ;
 આણુદિયો મન આપણુઉ એ, પાય સેવઈ મિસ લંછણુ તણુઈ એ. ૧૫
 લીલાવતિ પરણી ઘણી એ, નવ નવીય કુમરી રાયાં તણી એ;
 ખલ છલ અરિયણુ ભોગવઈ એ, પ્રિયરાજ તલે પરિભોગવિ એ. ૧૬
 કુમરતાણુઈ મંડલ સમો એ, તો તેણું દિનયર સમો એ;
 ઉપન્યો ચક્કરયણુ જિસો એ, પચાસ સહસ વરસાં ગમે એ. ૧૭
 સાધીય ભરહ છ ખંડ એ, વરતાવિય આણુ અખંડ એ;
 ચઉદ રયણુ નવ નિધિ સહી એ, વલિ સોલ સહસ જખખે અહિ એ. ૧૮
 સહસ બહુતર પુરવરા એ, બત્રીસ મઉઠધર નરવરા એ;
 પાયક ગામિહિ કેડી એ, છિનવઈ નવે કર ભેડિ એ. ૧૯
 હય ગય રહ વર બુબુઆ એ, લાખ ચોરાસી મિંદર હુઆ એ;
 લાખ ત્રિ વાણત્ર ધમધમઈ એ, બત્રીસ સહસ નાટક રમઈ એ. ૨૦
 રૂપ જિસી સુર સુંદરી એ, લખખણુ લાવન્ય લીલાં ભરી એ;
 જંગમ સોહગ દેહરી એ, ઇસી ચોંસઠિ સહસ અંતેઉરી એ. ૨૧
 અવર જરીઈ પ્રકાર એ, મણિકંચણુ રયણુ લંડાર એ;
 તિહાં કહિવઈ કુણુ બાણુ એ, વપુ વપુ રે પુણ્ય પ્રમાણુ એ. ૨૨
 ઈમ ચક્કીસર પાંચમો એ, ચોથો હસમ સુસમ સમઉ એ.
 વરસ સહસ પચવીસ એ, સવિ પૂરિય મન જગીસ એ. ૨૩
 ઇણુપરિ બિહું તિત્થંકરા એ, ચિર પાલી રાજ વિવહાં પરા એ;
 બાણીય અવસર સાર એ, બિહું લીધો સંજમ ભાર એ. ૨૪
 બિહું શમદમ ધીરિમ ધરી એ, બિહું મોહમયણુ મદ પરિહરી એ;
 બિહું જિણુ ઝાણુ સમાણુ એ, બિહું પામ્યઉ કેવલનાણુ એ. ૨૫
 બિહું દેવકોઠડી મહીય એ, બિહું ચઉતીસય અતિશય સહી એ;
 સમોસરણુ બિહું ઠાણુ એ, બિહું ભેયણુ વાણિ વખાણુ એ. ૨૬
 નાચે રણુકત નેઉરી એ, બિહું આગલી ઇન્દ્રઅંતેઉરી એ;
 ટિંગભિંગ ભેવઈ જગ સહુ એ, રંગઈ શુણુ ગાંવે સુરવહુ એ. ૨૭
 બિહું સિરછત્ર ચમર વિમલા એ, બિહું પગતલિ નવસોવન કમલા એ;
 બિહું જિણુ તણુઈ વિહાર એ, નવ રોગ ન સોગ ન માર એ. ૨૮
 બિહું ઉવચાર ભુવન ભરી એ, બિહું સિદ્ધિરમણીસુ વર વરી એ;
 બિહું ભંજીય ભવ છંદી એ, બિહું ઉદયો પરમાણુદી એ. ૨૯

ધમ બીજે ને સોલમઉ એ, જાણો ચિંતામણિ સુરતરુ સમો એ;
 શુભિય તિસંઝ વિહાણું એ, તિહાં નવપરિ ભુવણુ વિહાણું એ. ૩૦
 બિહું ઉચ્છવ મંગલ કરણુ, બિહું સંઘ સયલ દુરિય હરણુ;
 બિહું પર કમલ વચણુ નયણુ, બિહું શ્રી જિનરાય ભુવન રચણુ. ૩૧
 ધમ ભગતે લોલિમ તણી એ, સિરિ અન્નિયસંતિ જિણુ શુચ ભણી એ;
 સરણુ બિહું જિણુ પાય એ, ‘સિરિમેરુનંદન’ ઉવગાય એ. ૩૨

નોંધ—આ સ્તવનમાં બીજા તીર્થંકર શ્રી અન્નિતનાથ પ્રભુ અને સોળમા તીર્થંકર શ્રી શાંતિનાથ પ્રભુનું ચરિત્ર આપવામાં આવ્યું છે. આ કૃતિના રચયિતા શ્રી મેરુનંદન ઉપાધ્યાય છે. અને “જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ”માં પૃ. ૪૪૭ ઉપર જણાવ્યા મુજબ તેઓ ખરતરગચ્છના છે અને તેમણે આ સ્તવન વિ. સં. ૧૪૩૨ ના અરસામાં બનાવ્યું છે. આ રીતે આ કૃતિને બન્યા ૫૬૮ વર્ષ થયાં. આ સ્તવન શ્રી હર્ષદાન ભંડાર-સિયાણાના હસ્ત-લિખિત બાંડલ ૩૪ મા સંવત ૧૮૫૪ આસો વદિ ૬ ના લખેલ ચોપડા (પુટકા) માંથી ઉતારેલ છે. આ ચોપડામાં સ્તવન, સજ્જાય, ચોઢાલિયા ઉપરાન્ત કેટલાક ઉપયોગી શાસ્ત્રીય બોલોનો સારો સંગ્રહ થયેલ છે. અક્ષરો પણ શાસ્ત્રી લિપિમાં બહુ સારા લખાયેલાં છે. એના ૧૮૨ પત્ર છે. દરેક પૃષ્ઠમાં ૧૬ પંક્તિ અને દરેક પંક્તિમાં ૩૦ અક્ષરો છે.

ત્રણ ક્ષેત્રાદેશપટ્ટકો

સંગ્રાહક તથા સંપાદક : પૂજ્ય મુનિમહારાજ શ્રીકાંતિસાગરજી, સાહિત્યાલંકાર

પુરાતન જૈન ઇતિહાસનાં સાધનોમાં ક્ષેત્રાદેશ પટ્ટકોની પરિગણના થાય છે, જે જૈનોના અને ખાસ કરીને ગુજરાતના ભૌગોલિક ઇતિહાસમાં મહત્વપૂર્ણ સ્થાન રાખે છે. આવા પટ્ટકો જૂના જ્ઞાનભંડારોમાં વિપુલ પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. આવા ચોડા પટ્ટકો પ્રકાશમાં આવ્યા છે, એ પરથી જ એની ઉપયાગિતા જણાઈ આવે છે. આવા લગભગ ૧૦૦ થી પણ વધારે પટ્ટકોના શ્રીયુત અગરચંદણ, ભંવરલાલજી નાહટાએ સંગ્રહ કર્યો છે, જેમાં ઘણા તો ખરતરગચ્છીય શ્રીપૂજ્યોના છે. તેમણે એ પટ્ટકોનું વર્ણનાત્મક સૂચીપત્ર મને નાગપુરમાં બતાવ્યું હતું અને મારી પાસે ૨ વર્ષ રહ્યું હતું. એમાં મુખ્યત્વે મારવાડનાં ગામોનો સમાવેશ થયેલો છે. એ પટ્ટકો પ્રગટ થાય તો જૈન ઇતિહાસ માટે ઉપયોગી થઈ પડે.

ખાસ કરીને ક્ષેત્રાદેશપટ્ટકો લખવાની પ્રવૃત્તિ યતિસમાજમાં હતી. અને ઘણા ખરા પટ્ટકો શ્રીપૂજ્યોના જ મળે છે, પણ લોકો તેને સાધુસમુદાયના માને છે, આમ છતાં તે વખતના સાધુસમુદાયના પટ્ટકો ન જ મળે એમ હું નથી માનતો. અહીં જે હું ત્રણ પટ્ટકો રજૂ કરું છું તે ત્રણે યતિસમાજના છે, એમ અંતમાં આપેલી શિક્ષા પરથી વિદિત થાય છે. અંતમાં જણાવ્યું છે કે “ક્ષેત્ર ક્યવિક્ય કરસે” આ શબ્દો શું મુનિસમાજને લાગુ પડે?

અહીં ત્રણ પટ્ટકોમાં પ્રથમ પટ્ટક વિજયધર્મસૂરિનો છે, પણ તે મૂળ નથી, પટ્ટકની પ્રતિલિપિ છે. અને બીજો પટ્ટક વિક્રમ સંવત ૧૬૪૧નો વિજયધરજીન્દ્રસૂરિના શિષ્ય વિજયરાજસૂરિજીનો છે. તે મૂળ છે, કારણ કે તેના ઉપર સહી અને અંતમાં તેમના હસ્તાક્ષર છે. પટ્ટકના સરનામાના સ્થાન પર ॥ રાઘણપુરનયરૈ ॥ સંવત ૧૯૪૧ના વર્ષે ॥ ના શબ્દો પરથી અનુમાન થાય છે કે રાઘણપુરથી લખ્યો હશે.

ત્રીજો પટ્ટક પણ શ્રી ધરજીન્દ્રસૂરિના શિષ્ય વિજયરાજસૂરિજીનો છે, જે સંભવતઃ રામ-સૈંધુથી લખાણો હશે. આ પટ્ટક પણ મૂળ છે. અને અન્ત ભાગમાં શ્રીપૂજ્યજીના હસ્તાક્ષર છે. ત્રણ પટ્ટકો મારા સંગ્રહમાં છે.

ખરતરગચ્છીય આચાર્ય જિનચંદ્રસૂરિના પત્રરૂપે આપેલા ચોમાસા માટેના આદેશોના ૫૦ થી વધુ પત્રો મારા સંગ્રહમાં છે, જેમાં ખાસ મધ્યપ્રાન્તનાં ગામોનો સમાવેશ થાય છે. જેની જાણમાં આવા પત્રો હોય તેઓ અવશ્ય પ્રગટ કરાવી દેશે એવી આશા છે. મૂળ પટ્ટકો આ પ્રમાણે છે—

પહેલો પટ્ટક

॥ પર્વ ॥ ૐ નત્વા મટા. શ્રીશ્રી વિજયધર્મસૂરીગુરુમ્બો નમઃ ॥

સંવત ૧૮૬૬ના વર્ષની પદાની નકલ વાંચી ધારજોજી

[સાધુનું નામ]	[સ્થિતિનો દેશ]	[સાધુનું નામ]	[સ્થિતિનો દેશ]
પં. દાનવિજય ગ.	શ્રીજીસપરિકર ગુર્જરદેશે.	પં. હર્ષવિજય ગ૦	વણથલી, છત્રાસો
પં. વિનોદરુચિ ગ૦	ધોરાજી મારડ	પં. શ્રીવંતકુશલ ગ૦	પાટણ
પં. દેવકુશલ ગ૦	નવોનગર પીઠડીયો	પં. જયરૂચિ ગ૦	ગણાદખહી
પં. દયાવિમલ ગ૦	તલાજો	પં. હસ્તિવિજય ગ૦	જૂનોગઢ
પં. હર્ષવિજય ગ૦	દર્શનસતુક કંડોરજો	પં. વિનયરુચિ ગ૦	સિહોર, વાલોડક
પં. રૂપવિજય ગ૦	પદ્મસતુક નવોનગર, વડલીજી	પં. હંસકુશલ ગ૦	ગણાદખહી,
પં. રૂપચંદ્ર ગ૦	ભાગ્યસતુક પોરબંદર	પં. પ્રતાપવિજે ગ૦	મહુવા
પં. રાજસાગર ગ૦	દિવ	પં. હિતકુશલ ગ૦	વણથલી શેકની,
પં. ગુમાનવિજય ગ૦	ભાવનગર વરતેજ		પકધરી
પં. દેવેન્દ્રરુચિ ગ૦	વેલાવલ	પં. ખાંતિકુશલ ગ૦	ખંભાલિયો,
પં. કેસરવિજય ગ૦	ગુર્જર દેશે		ભલસાંજી
પં. સુદાનવિજય ગ૦	" "	પં. નેણચંદ્ર ગ૦	દાકા
પં. પ્રતિકુશલ ગ૦	ધોધા	પં. જીવણવિજે ગ૦	જેતપૂર
પં. ભીમવિજય ગ૦	દાદા	પં. પદ્મરુચિ ગ૦	ખોટાદ, વલા
પં. નેમવિજય ગ૦	વાંકાનેર, સરધાર	પં. ખિમાકુશલ ગ૦	ધરૌલ
પં. વીરચંદ્ર ગ૦	માંગરોલ	પં. ચંદ્રકુશલ ગ૦	ઝાંઝેર, પ્રાપલ

સમસ્તજ્ઞાનુસમવાયજોગ સં. ૧૮૬૬ના શ્રી સૌરાષ્ટ્ર દેશે ॥

બીજો પદક

સહુ

॥ ૬૦ ॥ ૐ નત્વા મં શ્રી વિજયધરણેન્દ્રસૂરીશ્વરજી પરમગુરુભ્યો નમઃ ।

મં શ્રીશ્રી વિજયરાજસૂરિભિર્યજ્ઞસ્થિત્યાદેશપદકો લિખ્યતે

સંવત્ ૧૯૪૧ના વર્ષે ગુર્જરદેશે પદકો

[સાધુનું નામ]

પં. મોતીવિજય ગં

પં. માણિક્યવિજય ગં

પં. રત્નવિજય ગં

પં. રંગવિજય ગં

પં. રૂપસાગર ગં

પં. નવલવિજય ગં

પં. હેતવિજય ગં

પં. સુમતિવિજય ગં

પં. રત્નવિજય ગં

પં. રંગવિજય ગં

પં. મોતીવિજય ગં

પં. લાલવિજય ગં

પં. કલ્યાણવિજય ગં

પં. ધર્મકુશલ ગં

પં. કલ્યાણકુશલ ગં

પં. પ્રતાપવિજય ગં

પં. વિદ્યાવિજય ગં

પં. લક્ષ્મીવિજય ગં

પં. ધીરવિજય ગં

પં. લઘ્વિવિજય ગં

પં. જીતવિજય ગં

પં. દોલતવિજય ગં

પં. ગુણરત્ન ગં

પં. સુરેન્દ્રવિજય ગં

પં. કેસરવિજય ગં

પં. ગુલાબવિજય ગં

પં. કિસ્તુરસાગર ગં

શ્રીજસપરિકરા

ઉ. સુગ્રામ સં

પં. સૌભાગ્ય સં

પં. વીર સં

પં. ક્ષેત્ર સં

પં. નરોત્તમ સં

પં. અમર સં

પં. ધીર સં

પં. ગુલાબ સં

પં. હીર સં

પં. તેજ સં

પં. રૂપ સં

પં. અમૃત સં

પં. વિનય સં

પં. દોલત સં

પં. નિત્ય સં

પં. શાંતિ સં

પં. દેવ સં

પં. રત્ન સં

પં. ક્ષેત્ર સં

પં. શુભ સં

પં. શુભ સં

પં. તેજ સં

પં. ચતુર સં

પં. મોહન સં

પં. વીર સં

પં. સૌભાગ્ય સં

[સ્થિતિનો પ્રદેશ]

લઘુમરુધરદેશે મટાડ

વડોદરા

રાજનગર મધ્યે

રાજનગર મધ્યે

પાટણ, તુણગર, વાંસા, દૂનાવાડો,

ઉંમ, કંથરાળી, ઉનાવો, ઘાઉં.

સરત, નવસારી ધણદેવી.

ખંભાયત મધ્યે.

રાજનગર મધ્યે

ગઢ મંડાણા

કલાણા, થરા, જમપુર વડા

ચાંગા, રાજપુર

ઝોડપાડ, વાલોલ

રાતેર

વસુ

સોરઠ દેશે

પ્રલોલ, પીપલવહર, કર-

પટીયો, ડાલલા, ઘેણપ

માલણ, ઘોતાસકલાણા

ડીસો, ભાલ, કુવાલા

કુકુઆવ, દેડાવાડો

દશાડા, કલાડા, પંચાસરા

વણોદ, જંઝવાડો, વીરમગામ,

ઝોરીયો

મેસાણા, કડી, પીપલી, ડાંગરવા

છડીયારડો

ભાલક

પાટડી, ચંદ્ર, દૂધખા

પં. રાજવિજય ગ૦	પં. રૂપ સ૦	} ઈકર, જમલા
પં. જીવવિજય ગ૦	પં. ઉમેદ સ૦	
પં. પૃથ્વીચંદ્ર ગ૦	પં. અમી સ૦	દક્ષણદેશે
પં. હીરવિજય ગ૦	પં. રૂપ સ૦	આગલોલ
પં. દેવચંદ્ર ગ૦	પં. કલ્યાણ સ૦	ખંભાચત મધ્યે
પં. રાજવિજય ગ૦	પં. ચતુર સ૦	થરાદ, ગોઠડા, ઉંબરી
પં. વિનયવિજય ગ૦	પં. જિન સ૦	
પં. રિષભવિજય ગ૦	પં. વિનય સ૦	
પં. દયાવિજય ગ૦	પં. ઋષભ સ૦	વીળપુર
પં. માણુકવિજય ગ૦	પં. દયા સ૦	સમી
પં. અમૃતવિજય ગ૦	પં. રત્ન સ૦	વીળપુર મધ્યે
પં. ભાગ્યવિજય ગ૦	પં. પુન્ય સ૦	દક્ષણદેશે
પં. મનરૂપવિજય ગ૦	પં. મયા સ૦	} વડાવલી
પં. ભાનુવિજય ગ૦	પં. મયા સ૦	
પં. ભાગ્યવિજય ગ૦	પં. કનક સ૦	હાકું, હરસોર
પં. પ્રેમવિજય ગ૦	પં. મહિમા સ૦	ઐમનગર
પં. લાલચંદ્ર ગ૦	પં. પ્રેમ સ૦	સિદ્ધપુર
પં. વીરવિજય ગ૦	પં. ઉદય સ૦	ચાંણસમા
પં. લાલવિજય ગ૦	પં. ચતુર સ૦	ધાનોરા
પં. શ્રીવિજય ગ૦	પં. પ્રતાપ સ૦	રાધનપુર, વારાઈ, નવોગામ,
		તેરવાડો, કમલાપુર
પં. લઙ્ગધવિજય ગ૦	પં. લાવન્ય સ૦	} કચ્છદેશે
પં. ન્યાયવિજય ગ૦	પં. નાયક સ૦	
પં. પ્રેમવિજય ગ૦	પં. માણુક્ય સ૦	મોરવાડો
પં. લાલવર્હન ગ૦	પં. ખુશાલ સ૦	વઢવાણ
પં. ધર્મવિજય ગ૦	પં. રત્ન સ૦	ગોતરકા
પં. રૂપવિજય ગ૦	પં. રત્ન સ૦	સાંકડા, અડીયા,
પં. અમીવિજય ગ૦	પં. સુકિત સ૦	કચ્છદેશે
પં. પદ્મવિજય ગ૦	પં. રવિ સ૦	કચ્છદેશે
પં. પ્રતાપવિજય ગ૦	પં. ભગવાન સ૦	દ્રાપરા, પાદરા
પં. સુકિતવિજય ગ૦	પં. નેમ સ૦	બોરસદ
પં. માનવિજય ગ૦	પં. સુકિત સ૦	ખંભાત
પં. મણિવિજય ગ૦	પં. હેત સ૦	દક્ષિણદેશે
પં. લક્ષ્મીવિજય ગ૦	પં. હીર સ૦	દાવડ
પં. દીપવિજય ગ૦	પં. કૃષ્ણ સ૦	અંકેસવર

પં. મોહનવિજય ગ૦	પં. સુચુધિ સ૦	ગેડ, અંતરેલી, નંદાસણ, સડીયાડ.
પં. ભાગ્યવિજય ગ૦	પં. જય સ૦	ડભોઈ
પં. કુચરવિજય ગ૦	પં. લક્ષ્મી	સોઈગામ, ગોલા
પં. પ્રેમવિજય ગ૦	પં. યસ સ૦	માંડલ, બગણા
પં. હીરવિજય ગ૦	પં. ચતુર સ૦	રણજ, મણજ, ધિણોજ, પાટણ, તુણગર, પસરી, ચિત્રાસણી, સંખેસ
પં. કુતકુશલ ગ૦	પં. જીત સ૦	દક્ષણદેશે
પં. ચતુર્વિજય ગ૦	પં. દયા સ૦	વડાવલ
પં. મોહનવિજય ગ૦	પં. માણક્ય સ૦	સાબલી
પં. અમૃતકુશલ ગ૦	પં. જયવંત સ૦	બગાઈ, મેંમ, વેણુટગો
પં. ઉત્તમચંદ્ર ગ૦	પં. રાજેન્દ્ર સ૦	દેવા, ડભો
પં. ભક્તિવિજય ગ૦	પં. કિસ્તુર સ૦	લીંબડી
પં. કીર્તિવિજય ગ૦	પં. ઝવેર સ૦	દક્ષણદેશે
પં. તિલોકવિજય ગ૦	પં. હીર સ૦	દમણ
પં. અમૃતવિજય ગ૦	પં. હીર સ૦	વગવાડો, ગાંભુ, મુંડોરો
પં. શુભાશ્વિજય ગ૦	પં. સ્યામ સ૦	કચ્છદેશે
પં. મેઘવિજય ગ૦	પં. કુંગર સ૦	
પં. પદ્મસાગર ગ૦	પં. રત્ન સ૦	રાંજનગર
પં. નંદસાગર ગ૦	પં. ઉદય સ૦	પાલણપુર, ચિત્રાસણી, વીલુચો, ગોલા, કંથરાવિ, પોરિયો, કાંણિદર, મગદર, મગરવાડો, ધાંણડો.
પં. દોલતચંદ્રિ ગ૦	પં. લાલ સ૦	સીપુર
પં. કેસરવિજય ગ૦	પં. જય સ૦	દક્ષણદેશે
પં. મોતીવિજય ગ૦	પં. કસ્તુર સ૦	ગણાદ્યાહિ

અત્રોક્તક્ષેત્રાદેશપત્રં વિધેયાનિ “મંગલં”

(શ્રીપૂજ્યજીના હસ્તાક્ષર છે)

અપરં સહુ પટા પ્રમાણે પોતપોતાને ક્ષેત્રદેશે જઈ પુકુચજો, જો કોઈ પાંચકા ક્ષેત્રમાં રહસ્યે । તા ક્ષેત્ર કિયવિક્રય કરસ્યે ત. ક્ષેત્ર આલટ પાલટ કરસ્યે ત. ચોમાસા માંહી હિરસ્યે ફિરસ્યે ત. ગૃહસ્થ થકી ચઢી બોલસ્યે તેહને આકરો ઉપાલંબ આવસ્યે. સર્વથા ગૃહરાસ્યે નહીં એવું જાણી મર્યાદામાં પ્રવર્તવું ॥

ત્રીજો પટ્ટક

સહી

॥ ૬૦ ॥ ॐ નત્વા મ. શ્રી. શ્રી. વિજયધરણેન્દ્રસૂરીશ્વરજી પરમગુરુમ્યો નમઃ
મ. શ્રી. શ્રી. વિજયરાજસૂરિભિર્યેષ્ઠસ્થિત્યાદેશપટ્ટકો લિખ્યતે.

સંવત ૧૯૪૨ વર્ષે ગુર્જરદેશે પટ્ટકો.

[સાધુનું નામ]

[સ્થિતિ પ્રદેશ]

પં. મોતીવિજય ગ૦	શ્રીજીસપરિકરા	લઘુમરુધરદેશે, રામસીણ
પં. માણિક્યવિજય ગ૦	પં. સુજ્ઞાન સ૦	વડોદરે
પં. રત્નવિજય ગ૦	પં. સૌભાગ્ય સ૦	રાજનગર મધ્યે
પં. રંગવિજય ગ૦	પં. વીર સ૦	રાજનગર મધ્યે
પં. રૂપસાગર ગ૦	પં. દત્તે સ૦	પાટણ, સરીમદ, તુણગર, વાંસા, સંખેસર, દૂનાવાડો, કંથરાવી, જિંન, ઉનાવો.
પં. નવલવિજય ગ૦	પં. નરૌતમ સ૦	} સરત, નવસારી, ધણુદેવી
પં. હેતાવજય ગ૦	પં. અમરસ સ૦	
પં. સુમતિવિજય ગ૦	પં. ધીર સ૦	ખંભાયત મધ્યે
પં. રત્નવિજય ગ૦	પં. ગુલાબ સ૦	રાજનગરે
પં. રંગવિજય ગ૦	પં. હીર સ૦	ગઢ મંડાણો
પં. મોતીવિજય ગ૦	પં. તેજ સ૦	કલાણા, થરા, જામપુર વડા
પં. લાલવિજય ગ૦	પં. રૂપ સ૦	} આંગા, વડગાવ
પં. કલ્યાણવિજય ગ૦	પં. અમૃત સ૦	
પં. ધર્મકુશલ ગ૦	પં. વિનય સ૦	વાલોલ, ઓડપાડ.
પં. કલ્યાણકુશલ ગ૦	પં. દોલત સ૦	રાંનેર
પં. પ્રતાપવિજય ગ૦	પં. નિત્ય સ૦	વસુ
પં. વિદ્યાવિજય ગ૦	પં. શાન્તિ સ૦	કચ્છ દેશે
પં. લક્ષ્મીવિજય ગ૦	પં. દેવ સ૦	ઈલોલ, પીપલવદર, કરપટીયો, વૈણપ
પં. જીતવિજય ગ૦	પં. શુભ સ૦	કુકુઆવ, દેઝવાડો
પં. દોલતવિજય ગ૦	પં. શુભ સ૦	દશાડો, કલાડો, પંચાસરો
પં. ગુણરત્ન ગ૦	પં. તેજ સ૦	વણોદ, જાંઝવાડો
પં. સુરેન્દ્રવિજય ગ૦	પં. ચતુર સ૦	} પીપલી, ડાંગરવાં, છડીયાડો
પં. કેશરવિજય ગ૦	પં. મોહન સ૦	
પં. ગુલાબવિજય ગ૦	પં. વીર સ૦	બાલક
પં. કિસ્તુરસાગર ગ૦	પં. સૌભાગ્ય સ૦	પાટડી, ચાંદર, દૂધખા
પં. રાજવિજય ગ૦	પં. રૂપ સ૦	} ઈંદર, જામલા.
પં. જીતવિજય ગ૦	પં. ઉમેદ સ૦	

પં. પૃથ્વીચંદ્ર ગ૦	પં. અમી સ૦	દક્ષણદેશે
પં. હીરવિજય ગ૦	પં. રૂપ સ૦	આંગલોલ
પં. દેવચંદ્ર ગ૦	પં. કલ્યાણ સ૦	ખંભાયત મધ્યે
પં. રાજવિજય ગ૦	પં. ચતુર સ૦	થરાદ, ગોઠડા, ઉંબરી
પં. વિનયવિજય ગ૦	પં. જિન સ૦	
પં. ઋષભવિજય ગ૦	પં. વિનય સ૦	
પં. દયાવિજય ગ૦	પં. ઋષભ સ૦	વીળપુર
પં. માણિક્યવિજય ગ૦	પં. દયા સ૦	મુ'બઈ, મે'મ, વેણુટપો
પં. અમૃતવિજય ગ૦	પં. રત્ન સ૦	વીળપુર મધ્યે
પં. ભાગ્યવિજય ગ૦	પં. પુણ્ય સ૦	દક્ષણદેશે,
પં. મનરૂપવિજય ગ૦	પં. મયા સ૦	} વડાવલી
પં. ભાનુવિજય ગ૦		
પં. ભાગ્યવિજય ગ૦	પં. કનક સ૦	હાકું
પં. પ્રેમવિજય ગ૦	પં. મહિમા સ૦	ઐ'મનગર
પં. લાલચંદ્ર ગ૦	પં. પ્રેમ સ૦	સિદ્ધપુર
પં. શ્રીવિજય ગ૦	પં. પ્રતાપ સ૦	રાધનપુર, વારાઈ, ગોતરકો,
		કમલાપુર, નવોગામ, તેરવાડો.
પં. વીરવિજય ગ૦	પં. ઉદય સ૦	ચાલુરમો, રણજ, મણજ, ધીણોજ
પં. લાલવિજય ગ૦	પં. ચતુર સ૦	ધાનોરા
પં. લઙ્ગિધવિજય ગ૦	પં. લાવણ્ય સ૦	} કચ્છ દેશે
પં. ભાનુવિજય ગ૦	પં. નાયક સ૦	
પં. પ્રેમવિજય ગ૦	પં. માણિક્ય સ૦	મોરવાડો
પં. લાલવર્દન ગ૦	પં. ખુસાલ સ૦	વઢવાણ
પં. ધર્મવિજય ગ૦	પં. રત્ન સ૦	ગોતરકો
પં. રૂપવિજય ગ૦	પં. રત્ન સ૦	સાંકરા, અડીયા
પં. અમીવિજય ગ૦	પં. મુક્તિ સ૦	કચ્છદેશે
પં. પદ્મવિજય ગ૦	પં. રવિ. સ૦	કચ્છદેશે
પં. પ્રતાપવિજય ગ૦	પં. ભગવાન સ૦	દ્રાપરા, પાઠરા
પં. મુક્તિવિજય ગ૦	પં. નેમ સ૦	ખોરસક
પં. માનવિજય ગ૦	પં. મુક્તિ સ૦	ખંભાયત
પં. મણિવિજય ગ૦	પં. હેત સ૦	દક્ષણદેશે
પં. લક્ષ્મીવિજય ગ૦	પં. હીર સ૦	દાવડ
પં. દીપવિજય ગ૦	પં. કૃષ્ણ સ૦	અંકલેશ્વર
પં. મોહનવિજય ગ૦	પં. સુશુધિ સ૦	વેડ, આતરોલી, નંદાસણ,
		મરીયાડ, ત્રિભોડા

પં. ભાગ્યવિજય ગ૦	પં. જય સ૦	ડમોઈ
પં. કુવરવિજય ગ૦	પં. લક્ષ્મી સ૦	સોમગામ
પં. પ્રેમવિજય ગ૦	પં. જસ સ૦	માંડલ, બજાણો
પં. હીરવિજય ગ૦	પં. ચતુર સ૦	સમી
પં. કૃતેકુશલ ગ૦	પં. જીત.સ૦	દક્ષણદેશે
પં. ચતુરવિજય ગ૦	પં. દયા સ૦	વડાયલી
પં. મોહનવિજય ગ૦	પં. માણિક્ય સ૦	સાપલી
પં. અમૃતકુશલ ગ૦	પં. જયવંત સ૦	દમણ, દિવ
પં. ઉત્તમચંદ્ર ગ૦	પં. રાજેન્દ્ર સ૦	દેવા ડમો,
પં. ભક્તિવિજય ગ૦	પં. કિસ્તુર સ૦	લીંબડી
પં. કીર્તિવિજય ગ૦	પં. જવેર સ૦	દક્ષણદેશે
પં. ત્રિલોકવિજય ગ૦	પં. હીર સ૦	પારડી, વડસાલ
પં. અમૃતવિજય ગ૦	પં. હીર સ૦	બગવાડો, ગાંભુ, મુંડેરો
પં. ગુલાબવિજય ગ૦	પં. શ્યામ સ૦	કચ્છદેશે
પં. મેઘવિજય ગ૦	પં. કુંગર સ૦	
પં. પદ્મસાગર ગ૦	પં. રત્ન સ૦	કડી, વીસનગર
પં. નંદસાગર ગ૦	પં. ઉમેદ સ૦	પાલજીપુર, ચિત્રાસણી, પીંચુઓ,
		કાણોદર, મળદર, મગરવાડો.
પં. દોલતજી	પં. લાલ સ૦	સીપુર
પં. કેશરવિજય	પં. જય સ૦	દક્ષણદેશે
પં. મોતીવિજય	પં. કરતુર સ૦	ગણાદ્યાહિ

અમ્મો તૃતક્ષેત્રાદેશપત્રં વિધેયાનિ મગલમ્

(આ અક્ષરો શ્રીપૂજ્યના હાથથી લખેલા છે.)

[નોંધ—ખીખ અને ત્રીખ પટ્ટક ઉપરથી જોઈ શકારોક-ખીખું પટ્ટક ૧૯૪૧ તું અને ત્રીખું ૧૯૪૨ તું છે એટલે બે વચ્ચે એક જ વર્ષનું અંતર છે : અને તે બન્નેમાં જણાવેલ સાધુઓ તેમજ પ્રદેશ-ગામનગર-નાં નાંમો લગભગ મળતાં આવે છે.]

કળા અને શાસ્ત્રીય દષ્ટિએ સર્વામસુંદર

ભગવાન મહાવીરસ્વામીનું ત્રિરંગી ચિત્ર

૧૪"×૧૦" સાઇઝ : આર્ટકાર્ડ ઉપર ત્રિરંગી છપાઈ : સોનેરી
ઘાડેર : મૂલ્ય-ચાર આના (ટપાલ ખર્ચનો દોઢ આનો બુદ્ધો.)

શ્રી જૈનધર્મ સત્યપ્રકાશક સમિતિ

જેશિંગભાઈની વાડી : ઘીકાંટા, અમદાવાદ.

કેટલાંક મહત્વનાં ફરમાનપત્રો

સંગ્રાહક-પૂજ્ય મુનિમહારાજ શ્રી ન્યાયવિજયજી.

મોગલકુલતિલક સમ્રાટ અકબરે જગદ્ગુરુ શ્રી હીરવિજયસૂરીશ્વરજી અને તેમના શિષ્યપરિવારને આપેલાં ફરમાનો ‘કૃપારસકાષ’ અને ‘સૂરીશ્વર અને સમ્રાટ’ વગેરે ગ્રંથોમાં પ્રકાશિત થયેલાં છે. તેમજ જહાંગીર, શાહજહાં અને ઔરંગઝેબ વગેરેનાં ફરમાનો ‘સૂરીશ્વરને સમ્રાટ,’ ‘શત્રુજય પ્રકાશ,’ શત્રુજય મેમોરેન્ડમ, ‘રખોપાના જરૂરી પત્રો’ વગેરેમાં પ્રકાશિત થયાં છે. હું અહીં કેટલાંક મહત્વનાં ફરમાનોનો પરિચય અને અનુવાદ આપવા ધારું છું.

આ ફરમાનો બાવનગરમાં ભરાયેલી ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદના ધ. સ. ૧૯૨૪ ના અધિવેશનના રીપોર્ટમાં પ્રકાશિત થયાં છે. ફારસી ભાષાના સમર્થ અભ્યાસી અને ગુજરાતના સાક્ષરરત્ન શ્રીયુત કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ એ ફરમાન સંપાદિત કર્યાં છે. શ્રી ફ્રાન્સિસ ગુજરાતી સભાના સંગ્રહમાં કેટલીક જૂની સનદો અને જૂનાં બાદશાહી ફરમાનો છે, તે તેમણે ગુજરાતના ઇતિહાસને ઉપયોગી ધારી તેમાં સંપાદિત કર્યાં છે.

આ ફરમાનો ગુજરાતના ઇતિહાસમાં જેમ ઉપયોગી છે, તેમજ જૈનધર્મના પ્રભાવ ઉપર પણ સુંદર પ્રકાશ પાડનારાં છે. મુસ્લીમ સમયમાં અને તેમાંથી મુગલાઈ જમાનામાં જૈનધર્મમાં પ્રાભાવિક આચાર્યો અને પ્રાભાવિક શ્રાવકો કેવા હતા તેનો ખ્યાલ આ ફરમાનો આપે છે. હું પહેલા સંક્ષેપમાં તે ફરમાનોનો પરિચય આપીશ અને પછી મૂળ ફરમાનોનો અનુવાદ આપીશ, જેથી વાચકો તેને બરાબર સમજી શકે.

‘પહેલું’ ફરમાન જનરલ ગોડાર્ડનું છે. એક વિજયી સેનાપતિ પોતાના વિજયપ્રવેશ વખતે પ્રજાને જે આશ્વાસન અને શાંતિ આપે છે તે આ ફરમાનમાં છે. દરેક વિજયી સેનાપતિ આવાં જ જાહેરનામાં બહાર પાડે છે. અંગ્રેજોએ અમદાવાદમાં પ્રવેશ કરતાં આ ફરમાન બહાર પાડ્યું હતું. અમદાવાદની જનતાને આ ફરમાન જણાવે છે કે “અમદાવાદની રૈયતે શાંતિથી રહેવું અને પોતાનું નિયમિત કામકાજ કરવું. તેમને તેમના કામમાં કોઈ ખલેલ નહિ પહોંચાડે. હીજરી સં. ૧૧૯૪ માં આ ફરમાન બહાર પડ્યું છે, તા. ૫ મહિનો સફર. આ ફરમાનમાં સંવત્ મુસલમાની આપ્યો છે. અને મહોરમાં શાહઆલમનું નામ છે, જે વાચકો ફરમાનથી જોઈ શકશે.

આ સિવાયનાં ફરમાનો મોગલ સમ્રાટ જહાંગીર અને શાહજહાંનાં છે. આ ફરમાનોમાં મોગલ બાદશાહોનાં પોતાની ધિનમુસ્લીમ જનતા પ્રત્યેનાં સદ્બાવ, તેમના ધર્મને માન આપવાની લાગણી અને તેમના પ્રત્યેની પક્ષપાતરહિત મનોવૃત્તિ જણાઈ આવે છે. આ બાદશાહોને પોતાના ધર્મ પ્રત્યે પ્રેમ અને આદર હોય તે સ્વાભાવિક છે, પણ અન્ય ધર્મવાળી પ્રજાનું મન ન દુઃખાય એનો પણ તેઓ પૂરો ખ્યાલ રાખતા હતા. આ નીતિ બાદશાહ અકબરથી વધુ પ્રસિદ્ધિ પામી હતી.

જીવહિંસાની મનાઈ, શિકારનો પ્રતિબંધ અને જૈનમંદિરો, ધર્મશાળાઓ અને ધર્મસ્થાનોના ઉપયોગમાં પરંધર્મીઓની ડખલોનો અટકાવ; એ આ ફરમાનોની મુખ્ય મતલબ છે.

બીજું ફરમાન અમદાવાદના નગરશેઠ શાંતિદાસને આપેલું છે. તેમાં પાલીતાણા મંજૂ-

કુર શેકને ઈનામમાં આપ્યાનો ઉલ્લેખ છે. તેમજ ત્યાં આવનાર યાત્રિકોને કોઈએ સતાવવા નહીં, કે હરકત કરવી નહીં તેની તાકીદ છે. આ ફરમાન શાહજહાંનના સમયનું છે. તેને ગાદીએ બેઠાને ત્રણ વરસ થયાં છે અને તા. ૨૯ મહોરમ ઉલહરામ મહિનો છે. સનદ ઉપર બાદશાહ શાહજહાંની મહોર ને સિક્કો છે.

ત્રીજું ફરમાન તે વખતના જૈન સંઘમાં ઉઠેલા એક વંદોળ ઉપર અચ્છો પ્રકાશ પાડે છે. જૈન સંઘમાં પ્રાયઃ દરેક બે કે ત્રણ સૈકા પછી કોઈ ને કોઈ નવો મતવાડો બોલો થયા જ કરે છે અને તેનો પ્રત્યાઘાત આખા સમાજમાં બોલો થાય છે. અને એક વાર તો વંદોળની જેમ તેની અસર મૂકતો જાય છે. આવો જ એક વંદોળ લોકાશાહે લોકા-મત ચલાવ્યા પછી ઊઠ્યો હતો. અને જેમ અત્યારે કાનજીસ્વામીના નૂતન પંથથી જે વંદોળ ઊઠ્યો છે તેવું જ વાતાવરણ તે વખતે પ્રગટેલું જણાય છે.

આ ફરમાન એમ સૂચવે છે કે લોકાશાહના નવીન મતવાદીઓએ બાદશાહના દર-બારમાં અરજ પેશ કરી છે કે અમદાવાદના શેઠ શાંતિદાસ અને સૂરદાસ વગેરે મહાજનોએ અમારી સાથે ખાનપાન, રોટી અને બેટી વ્યવહાર બંધ કર્યો છે તે પુનઃ ચાલુ થાય. પરંતુ આ અરજનો જવાબ આપતાં ફરમાનમાં ફરમાવામાં આવ્યું છે કે ખાન-પાન-રોટી-બેટીનો વ્યવહાર એ દરેકની મરજી ઉપર આધાર રાખે છે, તેમાં કોઈનું દબાણ ચાલી શકે નહિ. પણ એટલી સૂચના છે કે કોઈએ કોઈને અડચણ ન કરવી, કોઈએ કોઈને હેરાન ન કરવા.

આ અરજ તે વખતના ગુજરાતના સુબા મહમદ દારા શકુહ (શિકોહ) ને થયેલી છે.

ચોથું ફરમાન આ ફરમાનમાં તો તે વખતના મુગલ સમ્રાટોની હિન્દુ જાતિ પ્રત્યે, હિન્દુ ધર્મ પ્રત્યેની નિષ્પક્ષપાત નીતિનું આહું દર્શન બહુ જ સુંદર રીતે થાય છે.

પ્રસંગ એવો છે કે સમ્રાટ શાહજહાં દિલ્હીના તખ્ત ઉપર ગાદીનશીન થયો છે. ન્યાય અને નીતિથી ભારતવર્ષનું પાલન કરે છે.

આ વખતે ઔરંગઝેબને ગુજરાતની સૂબાગીરી સોંપાયેલી છે. એના ઝનૂની અને ધર્મીય સ્વભાવ મુજબ સૂબાગીરોના તોરમાં શેઠ શાંતિદાસે બંધાવેલા એક લઘ્વ જૈનમંદિર ઉપર તેની ધર્મીયતાની કૂર દષ્ટિ પડી છે અને ત્યાં થોડો મેહેરાબ (કમાનો) બનાવી તેને મસીદ બનાવી છે. બાદશાહ પાસે આ સંબંધી ફરિયાદ જતાં બાદશાહે મહેરાબવાળા ભાગ અને જૈન મંદિર વચ્ચે હીવાલ ચણાવો લેવાની જૈન મંદિરમાં પૂર્વવત્ દર્શન પૂજન હક્ક-વ્યવસ્થા શાંતિદાસ શેકની મરજી મુજબ થાય તેવો હુકમ આપ્યો છે, તેમજ કેટલાક ફકીરોએ ત્યાં ધામા નાખ્યા હશે અને મંદિરમાં જતા આવતા લોકોને અડચણ કરતાં હશે, બાદશાહે તેમને માટે ત્યાંથી બહાર જવાનો હુકમ કાઢી મંદિરને અને ભક્તજનોને શાંતિ આપી છે. વળી તે વખતે ‘બાવરી’ જાતના કેટલાક માણસો જૈન મંદિરની ઇમારતનો મસાલો ઉપાડી લૂંટી ગયા છે તે પાછો અપાવવા અને તેમ ન બને તો રાજ્યના ખર્ચે તે મસાલો-તેની કિંમત અપાવવાનું સૂચ્યું છે. મોતાના પુત્રનીયે પરવા કર્યા સિવાય બાદશાહ શાહજહાંએ કરેલો આ હુકમ તેની નિષ્પક્ષ વૃત્તિનો અચૂક પુરાવો છે એમાં તો સંદેહ નથી જ. આ ફરમાન ૧૦૮૨ હીજરી સંવતનું છે. ફરમાન ઉપર મહોર સમ્રાટના પુત્ર મહમદ દારા શકુહની છે.

પાંચમું ફરમાન શેઠ શાંતિદાસની મોગલ સમ્રાટના દરબારમાં કેટલી લાગવગ, કેટલું ચલણ હશે તે સૂચવે છે.

શેઠના આગળગીયા, હવેલીઓ, દુકાનો-પેઢીઓના રક્ષણ માટે આ ફરમાન છે. તેમને, તેમનાં ફરજદારને કે નોકરોને અડચણ ન પડે; તેમનાં આગળગીયા, હવેલીઓમાં કોઈ અફસરોના ધામા ન નંખાય, તેમજ તેમની મિલકત જપ્ત ન થાય, અને તેમના નોકરોને ભાડું વગેરે ઉધરાવતાં કોઈ ડમ્પલગીરી ન કરે તે સંબંધી સખત આજ્ઞા છે.

આ ફરમાન હીન્દી સં. ૧૦૪૫ નું છે. લેખના ઉપરના ભાગમાં મહોર સિક્કો સમ્રાટ શાહજહાંનો છે અને ખીજે સીકો દ્વારા શકુલનો છે.

છઠ્ઠું ફરમાન આખા જૈન સંઘને લગતું છે. મોગલ સમ્રાટના દરબારમાં જૈનોનું કેટલું માન હતું તેનું આ ફરમાન આપણને પૂરેપૂરું જ્ઞાન કરાવે છે. જૈનો સદાય ન્યાયપ્રિય, ધર્મપ્રિય, અને શાંતિપ્રિય રહ્યા છે. તેમણે અન્યાય અને અનીતિ સામે પુણ્યપ્રકોપ પ્રગટાવ્યો છે, સમાજની-પ્રજ્ઞની નેતાગીરી કરી છે અને પ્રજ્ઞના હિતમાં પોતાનું હિત માની રાજ્ય અને પ્રજા વચ્ચે પુલરૂપ બની દેશભક્તિ અને પ્રજાહિતના કાર્યો કરી પોતાનાં ધર્મસ્થાનોની પણ ખૂબ ખૂબ રક્ષા કરી છે.

આ ફરમાનમાં શેઠ હરખા પરમાનંદજીએ સમ્રાટ જહાંગીરના દરબારમાં અરજ કરી, તે વખતના મહાન યુગલ જૈનાચાર્યો શ્રી વિજયસેનસૂરિ, શ્રી વિજયદેવસૂરિ અને ખુશકુદમ? નંદિવિજય તેમનાં ધર્મસ્થાનો ઉપાશ્રયો અને મંદિરોની રક્ષાની માંગણી કરી છે. ધર્મસ્થાનોમાં કોઈ જતરે નહીં, આશાતના કરે નહીં અને ધર્મકાર્યમાં દખલ કરે નહીં તેમજ સિદ્ધગિરિ-શત્રુંજય તીર્થ ઉપર જતાં યાત્રાળુઓનો કર માફ કરાવ્યો છે. અને આ ફરમાનમાં જણાવ્યા મુજબના દિવસોમાં અહિંસા-અમારી પળાવી છે.

મોગલ સમ્રાટ અકબરના દરબારમાં જઈ જગદ્ગુરુ શ્રી હીરવિજયસૂરિજીએ જૈન શાસનની જે પ્રભાવના કરી, જૈનધર્મનો જે પ્રચાર કર્યો અને જૈન સાધુઓનાં ત્યાગ-તપ-સંયમનો જે પ્રભાવ ખેસાડ્યો અને અહિંસા ધર્મની જે ઉદ્દેશીયણા કરાવી; તે માર્ગે તેમના શિષ્ય-પ્રશિષ્યોમાં, શ્રાવકોમાં અને અન્ય ગચ્છીય આચાર્યો દ્વારા પણ ચાલુ રહ્યો હતો; જેનાં ફળ આપણે આવાં ફરમાનો દ્વારા જાણી શકીએ છીએ.

આ છયે ફરમાનોના સાક્ષર શ્રી કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ કરેલો અનુવાદ, જૈન જનતા માટે ઉપયોગી સમજીને, ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ઇ. સ. ૧૯૨૪ ના અહેવાલ-માંથી સાહાર લઈને અહીં આપું છું.

૧ સારી લુક્ષિવાળા. 'ખુશકુદમ' ખિન્દ ખાદશાહ જહાંગીરે સિદ્ધિચંદ્રને આપ્યું છે તેમજ સમ્રાટ અકબરે નંદિવિજયને આપ્યાનું પ્રસિદ્ધ છે. આ નંદિવિજયજી કદાચ એ જ હોય, ખુશકુદમ સારી લુક્ષિવાળા. શ્રી વિજયસેનસૂરિજી જગદ્ગુરુ શ્રી હીરવિજયસૂરીશ્વરજીના મુખ્ય પટ્ટધર છે. તેઓ પણ સમ્રાટ અકબરની વિનંતિથી લાહોર અબ્બરને મળ્યા હતા. શ્રી વિજયદેવસૂરિ, શ્રી વિજયસેનસૂરિજીના પટ્ટધર છે. અને સમ્રાટ જહાંગીર તેમને માંડવગઢમાં મળ્યા હતા.

કેટલાક અપ્રસિદ્ધ જૂના લેખો

સંપાદક—શ્રીયુત રા. રા. શ્રી કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી

૧ (પહેલું ફરમાન)

શ્રી ફ્રાન્સ ગુજરાતી સભાના સંગ્રહમાં કેટલીક જૂની ફારસી સનહો અને કેટલાંક જૂનાં બાદશાહી ફરમાનો છે. એ સનહો તથા ફરમાનોની સંખ્યા મહોટી નથી. પરંતુ જે છે તે કેટલેક ભાગે ગુજરાતના ઇતિહાસને ઉપયોગી છે. એ સંગ્રહમાંથી એક ફારસી લેખનું ભાષાંતર થોડા વખત પર “ગુજરાતી”ના દીવાળીના અંકમાં “પેશ્વા સાથેનો એક કરાર” એ મથાળા હેઠળ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું હતું. ગુજરાતની અર્વાચીન સ્થિતિને લગતો એ કરાર હતો. એ સ્થિતિ જોડે સંબંધ રાખતો એક બીજો લેખ એ સંગ્રહમાંથી મળી આવ્યો છે. જે વખતે જનરલ ગોડાર્ડ (General Goddard)ના હાથમાં અમદાવાદ આવ્યું તે વખતે એણે એક જાહેરનામું પ્રસિદ્ધ કરેલું. તે જાહેરનામાની ખરી નકલ ગોડાર્ડની સહી સાથેની એ સંગ્રહમાંથી મળી આવી છે. દરેક વિજયી સેનાપતિ એવી રીતનાં જાહેરનામાં કે ઢંઢેરા પોતાના તાબામાં આવેલી રૈયતના સાન્તવન અર્થે બહાર પાડતા, અને હજી પણ પાડે છે. છેલ્લી મહોટી લડાઈ વખતે જર્મનો પણ એવાં જાહેરનામાં ઠેર ઠેર બહાર પાડતા હતા. આ જાહેરનામું હુંકું પણ મુદ્રાસર છે.

શાહ આલમ બાદશાહ ગાઝી અમીર
ઉદ્દૌલા જનરલ ગોડાર્ડ બહાદુર
ફતેહજંગ ફીદવી સને ૧૧૯૪

અસલ મુજબ નકલ:—

નથુ (નાનુ) શંકર સુખા વગેરે અમદાવાદની રૈયત, એ શહેરના વતનીઓ તથા ત્યાં રહેનારા અને વસનારા સઘળાને માણુમ થાય—

એમ થાઓ કે હવે સૌ લોકોએ ખાતર જમા રાખી પોતાના મકાનમાં રહેવું. અને કોઈ પણ રીતનો અદેશો કે ડર પોતાની હંમેશની રહેણી કરણી સંબંધે ન રાખતાં રાજના કામકાજમાં મશગૂલ રહ્યા જવું, કારણ કોઈ પણ માણુસ તેમને કોઈ રીતની અડચણ કે અટકાવ કરશે નહિ. આ બાબત તેમણે ખાતરી રાખવી, અને આમાં લખ્યા મુજબ તહેમણે વર્તવું. લખ્યું તારીખ ૫ મહીનો સફર હી. સ. ૧૧૯૪ તે ગાદીએ બેઠાનો સને ૩૫.

(અંગ્રેજીમાં સહી) Thomas Goddard

૨

જહાંગીર અને શાહજહાંન બાદશાહના વખતમાં અમદાવાદનો જૈન વેપારી, ઝવેરી શાંતિદાસ (કે સતિદાસ) બહુ વગવાળો માણુસ થઈ ગયો હોય એમ જણાય છે. એ બાદશાહોના તરફથી એને ધણાં ફરમાનો મળ્યાં હોય એમ લાગે છે, અને તે સર્વે જૈનધર્મના સિદ્ધાંતોને અનુસરી ચાલનારાઓને દરેક રીતે અડચણમાંથી મુક્ત રાખવાને માટે એણે કઢાવ્યાં છે. જીવહિંસાની મના, શિકારનો પ્રતિબંધ, જૈન દહેરાસર તથા ધર્મશાળાઓ વિગેરેના ઉપયોગમાં પરધર્મીઓ તરફથી થતી અડચણોનો અટકાવ, એ આ ફરમાનોની મુખ્ય મતલબ

છે. પોતાની હિંદુ રૈયતને ત્હેનો ધર્મ, ત્હેની મરજી મુજબ અબાધિત રીતે પાળવા દેવા માટે ત્હેમાં દરેક રીતે કાળજી દર્શાવવામાં આવી છે. શેત્રુંજીની આસપાસ જનવસોની કતલ કે ત્હેનો શિકાર ન થાય તથા ત્યાં માછલાં મારવાં કે પકડવાં નહિ, એવો કોઈ ફરમાનથી હુકમ થયો છે, તો કોઈ બીજા ફરમાનથી હિંદુઓની ધર્મની જગ્યા પાસે કોઈ એક મુસલમાન ફકીર ગેરકાયદે દરગાહ બનાવી બેઠો હતો ત્હેને એકદમ ખસી જવાની આજ્ઞા થઈ છે. આ ફરમાનોની ભાષા ફારસી છે ને મજકુરમાં અપક્ષપાતપણું લીટીએ લીટીએ તરી આવે છે. ધર્મ સંબંધી છૂટ ત્હેમાં વાકયે વાકયે દેખાઈ આવે છે. એ ફરમાનોમાંથી થોડાંક નમૂનારૂપે આપ્યાં છે.

અ (બીજું ફરમાન)

સોરઠ સરકાર હાલમાં કામ કરતા તથા લવિષ્યમાં થનાર અમલદારો જેઓ સુલ્તાનની મહેરબાનીની આશા રાખે છે, તથા તે મહેરબાનીને યોગ્ય ગણાવા માગે છે ત્હેમને માલુમ થાય કે ગૂબ્દે ઉલ્ અકરાન (એક ખેતાય છે) શાંતિદાસ ઝવેરીએ, સ્વર્ગ સમાન અમારી દરબારમાં એક અરજદાર તરીકે, અરજ કરી જણાવ્યું કે સદરહુ સરકારના તાબાના પરગણામાં મોજે પાલીતાણા નામે એક ગામ આવેલું છે ત્હેમાં હિંદુઓની પૂજનું એક સ્થાન જેને શેત્રુંજી કહે છે તે આવેલું છે અને ત્યાં આસપાસના માણસોની તીર્થ માટે જત્રા કરવા-આવળવ થયા કરે છે તેથી ઉંચા દરજ્જા અને ઉમદા પદોવાલા (આદશાહ)ને હુકમ કાઢવા તથા પ્રદર્શિત કરવામાં આવે છે કે પાનખર ઝગતુની શરૂઆતથી (પીચીઈલ મહીનાથી) મજકુર મોજે (ગામ) ઉપર જણાવેલા ગૂબ્દે ઉલ્ અકરાનને હુમે મહેરબાનીની રાહે ઈનામમાં આપીએ છીએ અને તેથી સૌની ફરજ છે કે, એ ઈનામ ત્હેમણે કબૂલ રાખી કોઈ પણ રીતે તેને હરકત કરવી નહિ. અને આસપાસના માણસો ત્યાં નિશ્ચિતપણે તીર્થ કરવા આવે જાય, ત્હેમને આ હુકમની રૂએ કોઈ પણ રીતે હરકત હુદ્દો કરવો નહિ. લખ્યું તા. ૨૯ મોહોરમ ઉલ્ હુરામ મહીનો. ગાદીએ બેસવાનું વર્ષ ત્રીજું.

આ સનદના ઉપરના ભાગમાં શાહજહાન આદશાહનાં મહોર ને સિક્કો છે, અને કોઈ અલીતકીબાન મારફત એ મોકલવામાં આવી છે એવું લખ્યું છે.

(બ) (ત્રીજું ફરમાન)

આ ફરમાન પણ ગુજરાત (શહેર)ના હાકિમ તથા અમલદારોના ઉપર કાઢવામાં આવ્યું છે.

સદરહુ શહેરમાં રહેતા મહાજનોમાં લોકા નામની એક કોમ વસે છે. તે કોમ અમારા દરબારમાં આવી, ને ત્હેણે અમારી મદદ માટે અરજ ગુજરી કે શાંતિદાસ, સૂરદાસ વગેરે મહાજનો અમારી નેડે ખાનપાનનો તથા સગપણનો વ્યવહાર રાખતા નથી. આ ઉપરથી આફતાય જેવી પ્રકાશિત દરબારમાંથી એવો હુકમ કાઢવામાં આવે છે કે ઉંચા દરજ્જાના શરીઅત તથા ફેદીખમાન એવા (હુમારા) ધર્મ પ્રમાણે પરસ્પર ખાવા પીવાનો કે સગપણનો વ્યવહાર રાખવો એ બંને પક્ષની રાજીખુસી તથા રજામંદી (ઈચ્છા) ઉપર આધાર રાખે છે. તેથી જો એમની તે બાબતની ઈચ્છા હોય તો ત્હેમણે એક બીજા નેડે સગપણનો વ્યવહાર બાંધવો તથા પરસ્પર જમવા ખાવાની છૂટ રાખવી; પણ જો તેમ ઈચ્છા ન હોય તો કોઈ પણ શખસે કોઈ બીજાને તે બાબત અગમ્ય કરવી નહિ અને એને સંબંધે કોઈએ કોઈને હેરાન કરવું નહિ. તેમ છતાં જો કોઈ કોઈને હેરાન કરશે

તો (હમારા) ધર્મ પ્રમાણે ત્હને ન્યાય થશે. તેથી કોઈએ હમારા ફરમાનથી વિરુદ્ધ વર્તવું નહિ. લખ્યું તારીખ ૨૭ માહે રજ્ય ઉલ્ મુરજ્ય. ગાદીએ ખેડાનું વરસ ૧૮ મું તે હીઝરી સને ૧૦૩૪.

આ લેખના ઉપરના ભાગમાં એક મ્હોટી ચોરસ મહોર છે, તેમ એક વર્તુલ આકારની મહોર છે, તે વર્તુલની આસપાસ નવ ગોળાકાર મહોર છે. અને તે દરેકમાં આદશાહના વડવાઓનાં તમૂર સુધીનાં નામ છે. પાછળ મહમદ દારા શકુહની મહોર છે અને ઇસ્લામખાન મારફત એ સનદ નીકળી છે એમ લખ્યું છે.

(ક) (ચાશુ' ફરમાન)

[ગુજરાતના સુબા તથા અમલદારોના અંગે જે ખેતાઓ વગેરે વાપર્યા છે તેનો અમે અનુવાદ કર્યો નથી]

ગુજરાતના હાલના તથા હવે પછીના સૂબાઓને માલુમ થાય કે અત્યાર પહેલાં ગુજ્ઞે ઉલ્ અકરાન્ શાંતિદાસ ઝવેરીના દેરાસરની આખતમાં ઉમદ્ ઉદ્મુદ્ક શાયસ્તખાનના નામ પર ફરમાન નીકળ્યું હતું કે શાહજાદા સુલતાન ચૌરંગઝેમ બહાદુરે ત્યાં થોડા મેહોરાય (કમાનો) બનાવી તેને મસ્જિદનું નામ આપેલું, અને ત્યારબાદ મુલ્કાં અબ્દુલ હકામે અરજ કરી જણાવ્યું કે એ મકાન પર બીજી માણસ પોતાનો હુક હોવાનો દાવો કરે છે, તેથી આપણા પાક ધર્મ મુજબ એ મસ્જિદ ગણાય નહિ. આ ઉપરથી આદશાહી હુકમ નીકળ્યો હતો કે એ મકાન સતિરાસ (શાંતિદાસ)ની મીસ્કત બોડે તાલુકા (સંબંધ) ધરાવે છે અને નામદાર શાહજાદાએ મેહોરાયની શિકલવાળા મકાનનો ત્યાં પાયો નાખ્યો છે, તેથી તેને કોઈ રીતે હરકત થવી જોઈએ નહિ, તેથી એ મેહોરાયને ત્યાંથી ખસેડી નાંખવો અને મજકુર મકાન તેને હવાલે કરી દેવું; હવે આ આખતમાં આખી દુનિયા જોને તામે છે એવા આદશાહનો એવો હુકમ નીકળ્યો છે કે ઉંચા દરજ્જાના નામદાર શાહજાદાએ જે મેહોરાય બનાવ્યો છે તે કાયમ રાખવો અને દેરાસર અને મેહોરાયની વચમાં મેહોરાયની પાસેથી એક દિવાલ ચણી લેવી કે જેથી એ બન્ને એક પડદા થાય. એટલા માટે હુકમ કરવામાં આવે છે કે ઉંચા દરજ્જાના આદશાહના બંદાઓએ જ્યારે મજકુર સતિદાસ (શાંતિદાસ)ને એ દેરાસર મહેરબાનીની રાહ બક્ષિસ જ આપ્યું છે, ત્યારે આગળની રીત મુજબ તે તેનો કબજો લઇ લે, અને પોતાના ધરમ મુજબ જેમ ચાહે તેમ તેમાં પૂજા કરે અને કોઈ પણ માણસ તેમાં તેને હરકત કે અટકાવ કરી શકે નહિ. અને વળી કેટલાએક ફકીરો જેઓ ત્યાં મુકામ કરી પડ્યા છે! તેમને ત્યાંથી ખસેડી સતિદાસને તેમના તરફથી થતી અડચણ તથા તેમના તરફથી ઉભા થતા કળ્યામામાંથી મુક્ત કરવો, અને વળી હમને એવું પણ જણાવવામાં આવ્યું છે કે બાવરી ખતના કેટલાએક માણસો એ દેરાસરની ઈમારતનો મસાલો ઉપાડી લૂંટી ગયા છે. તો ગમે તે પ્રકારે પણ એ મસાલો પાછો મેળવી મજકુર અખસને આપવો, અને જો તે લોકોએ તે વાપરી નાખ્યો હોય તો તેમની પાસેથી ત્હની હીમત લઈને સતિદાસને આપવી. આ આખત આ આદશાહી ફરમાન છે એમ ગણી તેનાથી વિરુદ્ધ યા ઉલટું કોઈએ ચાલવું નહિ. લખ્યું તારીખ ૨૧ મહીનો જમાદી ઉલ્સાની સને (હી) ૧૦૮૧

મથાળે મહોર સીકો શાહજાદાના પુત્ર મહમદ દારા શકુહનો છે.

(ડ) (પાંચમું ફરમાન)

ગુજરાત સુબાના હકિમને માલુમ થાય કે સતિદાસ ઝવેરી અરજ કરે છે કે આથી

દરજાના બાદશાહના હુકમ મુજબ મજકુર શહેરમાં તેની માલિકાની હવેલીઓ, દુકાનો, ખીજી મીલકત તથા બાગબગીચા છે. આ ઉપરથી હુકમ કરવામાં આવે છે કે જહાંપનાહ બાદશાહની કચેરીનો એ ઝવેરી તથા ખેરખાહ વેપારી છે. તેથી કાંઈ પણ માણસ એ હવેલીમાં જઈ ઉતારો કરે નહિ એવો મનાઇહુકમ કાઢવો અને એ દુકાનોનું એ જાકું ઉઘરાવે ત્હેમાં એને કાંઈએ અડચણ કરવી નહિ, અને બાદશાહી ફરમાન મુજબ જે બાગ-બગીચા એને મળેલા છે તે બાગમાં કાંઈએ કાંઈ દખલ કરવી નહિ. વળી વિશેષ હુકમ કરવામાં આવે છે કે એ સૂબાના અમલદારોમાંથી કાંઈ પણ માણસે કાંઈ પણ રીતના કાયદાનું બહાનું કાઢી એની માલ મિલકત લઈ લેવાનો પ્રયત્ન એના પ્રત્યે યા એના ફરજનો પ્રત્યે કરવો નહિ, કે જેથી એ તથા એનાં ફરજદો નિશ્ચિત-પણે પોતાના વતનમાં આબાદ થઈ હમારી પાદશાહત હમેશ ચાલુ રહે એવી દુઆ ખુદા પાસે કરતા રહે. હમારા આ હુકમથી વિરુદ્ધ યા ઉલટું કાંઈએ વર્તવું નહિ. લખ્યું તા. ૨ જૂન ૧૦૪૫ માહ ઇલાહી સને ૮ મો.

લેખની ઉપરના ભાગમાં મહોર સિક્કો શાહજહાન બાદશાહનો છે, અને ખીજે સિક્કો દારા શકુહનો છે (ઈ. સ. ૧૦૪૫)

(ઈ) (છઠું ફરમાન)

આ નીચેનું ફરમાન જહાંગીર બાદશાહ તરફથી નીકળેલું છે. એની નકલમાં કંઈક અક્ષરો પડેલા છે. અને લખ્યા સાલ વગેરે કેટલીક બાબત તેમાં ઉતરી નથી, છતાં પણ પોતાની રૈયતમાં શ્રાવક કામ પ્રત્યે બાદશાહની કેટલી લાગણી હતી, તે એમાંથી ખુદ્દી રીતે દેખાઈ આવે છે.

આ ફરમાન પોતાના કુલ રાજની અંદર નીમાએલા હાકિમો, અમલદારો, જાગીરદારો, કચેરીઓ, મુત્સદ્દીઓ, અને આખી શુજરાતના સુબા પર કાઢવામાં આવ્યું છે. એમાં તેમને જણાવ્યું છે કે પરમેશ્વરની પ્રીતિ ત્યારે જ મેળવી શકાય છે કે જ્યારે રાજમાં રહેતી દરેક જાતની યા કામની રૈયતના મનને આસુદગી અને નિશ્ચિતપણું રહેલું હોય. હાલમાં શ્રાવક હરખાં પરમાનંદજીએ જહાંપનાહની દરખાસ્તમાં આવી અમલદારો મારફતે અરજ કરી કે વિજયસેનસૂરિ વિજયદેવસૂરિ અને ખુસરૂહુમ નંદજી (!) એઓ હમારા આઆર્યો છે, અને ઠેકઠેકાણે તેમનાં દેરાં ને ધરમશાળા છે, અને તેઓ હંમેશાં પવિત્ર-ધાર્મિક-કામમાં, સેવાપૂજામાં, અને ઈશ્વરને યાદ કરવામાં મશગૂલ રહે છે, અને ખરે-ખર હુમને મજકુર શ્રાવક હરખાં પરમાનંદજીની વફાદારીની ખબર છે કે એ હમારું એય આહુનાર, વફાદાર માણસ છે, તેથી હમારી જહાંપનાહની-દરખાસ્તમાંથી હુકમ કાઢવામાં આવે છે કે એ કામની ધરમશાળા કે તેમના દેરામાં કોઈએ મુકામ કરવો નહિ અને તેની નજીલીકમાં પણ કોઈ રીતની દખલગીરી ન કરવી, અને તેઓ ત્હેને ફરીથી નવાં બનાવવા માગે તો તેમાં પણ અડચણ ન કરવી. વળી ત્હેમના શિષ્યોના મકાનમાં પણ કોઈએ ઉતારો રાખવો નહિ, અને તેઓ જે સોરઠના મુલકમાં શેત્રુંજે જાત્રા કરવા જાય તો કોઈએ તેમની પાસે કશું માગવું નહિ. વળી એ જ માણસની માગણી અને અરજ ઉપરથી હુકમ કરવામાં આવે છે કે દરેક અઠવાડીઆમાં, બે વાર-દિવસ એટલે રવિ તથા ગુરુવારે, દર મહીને તે મહીનાને પહેલે દહાડે, તેમજ ધડ (તહેનાર)ને દહાડે, તેમજ દર વરસે

ધૂર માસમાં.....(?) તેમજ હુમારી ઉમરનાં જેટલાં વર્ષ વીતી ગયાં છે તે વર્ષ ગણી દર વર્ષે એક દિવસ એ પ્રમાણે, હુમારા આખા રાજમાં કોઇ પણ જન-વરને કતલ કરવું નહિ, તેમ તેના શિકાર કરવો નહિ, તેમજ પક્ષી માછલાં, વગેરે જીવોને પકડવાં નહિ યા મારવાં નહિ. આ હુકમ પ્રમાણે ચાલવાને સૌએ કાશિશ કરવી. એનાથી વિરુદ્ધ વર્તવાને કોઇને અવકાશ જ નથી

આ ફરમાન ખાનજહાન મારફત નીકળેલું.

શ્રી કૃ. મો. ઝવેરીએ અનુવાદિત કરેલ આ જ ફરમાનોમાંની હકીકતને જ પુષ્ટ કરે એવું એક લખાણ શ્રી હરગોવિન્દદાસ દ્વારકાદાસ કાંટાવાળાએ લખેલ 'ટયુકડી ચોથી સો વાતો' નામક પુસ્તકમાંથી ઉદ્ધૃત કરીને અહીં પરિશિષ્ટ રૂપે આપું છું.

પરિશિષ્ટ

શાન્તિદાસ અને શાહજહાન

સામાન્ય રીતે એવું મનાય છે મુસલમાનો હિંદુઓને જીલમથી વટાળતા, તેમનાં દેવાલયો તોડી નાંખતા, અને હિંદુ ધર્મનો ઉચ્છેદ કરવા મથતા; પરંતુ જેમ કેટલાક મુસલમાન બાદશાહો એવાં કાર્ય કરવાને પોતાના ધર્મને લાલ થાય છે એમ ગણુતા, ત્યારે ખીજાઓ, હિંદુ મુસલમાનોને સરખા ગણી તેમને અદલ ઈન્સાફ આપવામાં, સર્વ ધર્મને માન આપવામાં આવે, અન્ય ધર્મી સાથે ભાઈત્યારે વધારવામાં આપણું કર્તવ્ય રહેલું છે એમ સમજતા; બાબર, અકબર, જહાંગીર અને શાહજહાન આ ખીજા વર્ગના બાદશાહ થઈ ગયા.

અમદાવાદના નગરશેઠ શાન્તિદાસ ઝવેરીએ ધણા પૈસા ખર્ચીને મોટું જૈન દેવાલય બંધાવ્યું હતું. શાહજહાન ઔરંગઝેબના હુકમથી તે દેવળ તોડી પાડીને તેને ઠેકાણે મસ્જિદ બાંધવામાં આવી, તેથી નારાજ થઈ શાન્તિદાસ બાદશાહને ફરિયાદ કરવા માટે દીલ્હી ગયા. શાહજહાને શેઠની સર્વ હકીકત સાંભળીને ન્યાયની ખાતર પોતાના શાહજહાન દારાશિકોહની સહીથી પરવાનો લખી મોકલ્યો. તેમાં અમદાવાદના હાકિમને એવું ફરમાવ્યું કે તેણે મસ્જિદને સ્થળે નવું દેર બાંધી આપવું, જૂના દેવળને જે સરસામાન મુસલમાનોએ લઈ લીધો હોય તેનો કબજો શેઠને સોંપવો. હવે પછી કોઇએ તેમને હેરાનગતિ કરવી નહિ તથા અમુક અમુક જૈન તહેવારોએ શહેરમાં જીવહિંસા કરવી નહિ. પરધર્મી બાદશાહે જેવો ઈન્સાફ આપ્યો, તેવો ઈન્સાફ ખીજા પરધર્મી મહારાજ ભાગ્યે જ આપી શકે.

વળી શાહજહાન બાદશાહે જૈનોના પૂજ્ય શેત્રુંજી પર્વતની આસપાસ તેમ પાલીતાણામાં જીવહિંસા ન કરવાનો પરવાનો કાઢ્યો હતો. એ જ પ્રમાણે અકબર અને જહાંગીર બાદશાહે પણ જીવહિંસા ન કરવાના પરવાનો કાઢ્યા હતા, એ જ પ્રમાણે અકબર અને જહાંગીર બાદશાહે પણ જીવહિંસા ન કરવાના તથા જૈનધર્મને મદદ આપવાના હુકમો કર્યા હતા. આવા ન્યાયી બાદશાહો મુસલમાનો છતાં પણ તેમને માટે હિંદુઓ વફાદારી ખતાવે એમાં શી નવાઈ ?

શેઠ શાન્તિદાસ ઠેક દીલ્હી દ્વાર જૈ ચઢ્યા.

પાદશાહ પાસ અર્જ આપવા ત્યાં અકચા.

દેહરો બાંધી આપવા, મસ્જિદ પાડી નાખવા.

ન્યાયનો ઠરાવ કીધ, શાહ નામ રાખવા.

ઉપાધ્યાય શ્રી જ્ઞાનસાગરજી ગણિકૃત

તીર્થમાલા-સ્તવન

[વિ. સં. ૧૮૨૧ માં રચાયેલી એક મહત્વની કાવ્યકૃતિ]

સંગ્રાહક તથા સંપાદક-પૂજ્ય સુનિ મહારાજ શ્રી જયંતવિજયજી મહારાજ.

(ક્રમાંક ૯૪ થી ૨૩ : ગતાંકથી ચાલુ : આ અંકે સંપૂર્ણ.)

ઠાણ ૧૦ (દ્વિહા)

સંઘ સહુ અધૃત કરે, દરિસણને જગનાથ;
સન્મુખ થઈ કરે વિનતિ, જુગતેં જોડી હાથ.

(માહરાજ દેવાની ઢાવલાં-એ દેશી.)

સંઘ હવે ચિત્તને રાગે, કરી વિનતિ દરશન માંગે રે;
વાહલા પાસજી દરિસણ આવો, માહરાં ભવભવનાં દુઃખ ટાળો રે;
વાહલા થલપતિ દરિસણ આવો. એ આંકણી.

અહોં તુમ દરિસણ રસિઆ, આન્યાં દૂરથી ચિત્ત ઉલ્લસીઆ રે; વા. ૧
તુંમે જગખંધુ જગસયણ, તુંમ દરિસણ તરસેં નયણાં રે; વા.
તુમ દરિસણ વિ(ણ) જગભાણ, જે જીવતું કુણ પરમાણ રે. વા. ૨
અતિ કટુક નેં હલુંઉં તુંમ, પણ તારે સજ્જન સુંમ રે; વા.
તુંમે મીઠા મોટા રાજ, તુંમ ખાંહિ ગદ્યાની લાજ રે. વા. ૩
તુંમે જગત વહલ ઉપગારી, કિમ બિરુદની વાત વીસારી રે; વા.
મન વચ તો તુમ આધીન, એક નયણનો વિરહો છિન્ન રે. વા. ૪
અતિશય સ્વરૂપ ઉપગાર, તુમ સંપદા તિ ઉપગાર રે; વા.
તુમ દરિસણથી તે વિરહો, જાઈ દુઃખદાઈ તે પરહો. વા. ૫
તુમ વિરહ થકી ગુણધામ, અન્ન પાંણી નિઠ હરામ રે; વા.
ખહુ ગુનહી પણિ અમેં તુમચા, તુંમે દાયક નાયક અમચા રે. વા. ૬
મોટા તે દોષ ન દાખે, આશ્રિતને સુખ ભર રાખે રે; વા.
કહો તારક કોઈ તુમ પાખે, જેહને સેવીજે દીલ ધરી સાખે. વા. ૭
તુમ દર્શન દર્શના પાવે, તુમ ભાવ તે દિલમાં આવે રે; વા.

ઠાણ ૧૦ [૨] જગસયણ=જગશરણ. તરસેં=ઝંખે. કુણ પરમાણ=શા કામનું. [૩] ખાંહિ=ખાંભ-હાથ. [૬] ગુનહી=ગુન્હાવાળા. તુમચા=તમારા, આમાં છટ્ટી વિભક્તિના અર્થમાં વપરાયેલ 'ચા' પ્રત્યયનું મૂળ મરાઠી ભાષામાં હોય એમ લાગે છે, કારણ કે અત્યારે પ્રચલિત મહારાષ્ટ્રી ભાષામાં છટ્ટી વિભક્તિદર્શક પ્રત્યય તરીકે 'ચા' પ્રત્યય જ વપરાય છે. [૭] દાખે=દેખાડે. પાખે=સિવાય.

શ્રમહાનિ નહીં તુમ કોઈ, જસ વામે અમ સુખ હોઈ રે. વા. ૮
 વિરહ-શમન લણી શયણ, જલ લરિ લરિ છાંટે નયણાં રે; વા.
 તો હિ ન તે યોદાઈ, તુમ દર્શનઈ શીતળ થાઈ રે. વા. ૯
 સાહિબનો તો સહજ વિલાસ, સવિ સેવક પૂર્વે આસ રે; વા.
 પરદુઃખ લંબે તે સંત, તુમે પરમ સજન લગવંત રે. વા. ૧૦
 લવ અગનિથી નાગ ઉગાર્યો, તેણે કિહાં પ્રભુ તુમ સંભાર્યો રે; વા.
 રામચંદ્રની લજ્જા રાખી, આવ ચિરતા તુંમ દગ શાખી રે. વા. ૧૧
 અલયદેવનો કુદ કુયોગ, તુમે પ્રગટી ટાલ્યો રોગ રે; વા.
 તુમે આવી પાતાલથી નાથ, સજ્જ કીધો ચાલવ સાથ રે. વા. ૧૨
 રાય એલગદેનો રોગ, તુમે ટાલ્યો દર્શન યોગ રે; વા.
 નાગાનંદન યોગી કલેશ, તુમે આનંદે લાગો અશેસ રે. વા. ૧૩
 શ્રી કલ્યાણસિંધુ મુનિદ, આપે દર્શન દીધું આનંદ રે; વા.
 ઇમ લગતતલી ઉદારી, અમ વેલા વાત વીસારી રે. વા. ૧૪
 સોઠાની વાત પ્રમાણે, શ્રી સંઘને દિલ કિમ નાણો રે; વા;
 પ્રભુ અણુ પ્રારથતા તારો, વિલવલતા નવિ સંભારો રે. વા. ૧૫
 તુમે અરિહંત સમતા સંગી, કરો પંક્તિલેહ એકંગી રે; વા.
 મણી ઓષધી ને સુરવૃક્ષ, પૂરે કામીત સમરે દક્ષ રે. વા. ૧૬
 તુમે કરિ કરિયા સાહિબ આવો, વહી અધિકું સિદ્ધ યોદાવો રે; વા.
 અમે લગતિ ગહિલા લોક, આતુરને નહિ અવિવેક. વા. ૧૭
 સાહિબ તે લેખે નાણે, તુમ લાવ તે દિલમાં આણે રે; વા.
 સેવકની વાત પ્રમાણે રે, સો વાતે એક જ વાત દિઓ દર્શન જગના તાત રે. વા. ૧૮
 તું ગતિ તું મતિ શરણ, આધાર તુંહિ હિતકર્ણ રે; વા.
 તાત, માત, તુંહિ જ લાઈ, સાહિબ તું આથિ સગાઈ રે. વા. ૧૯
 દીનમંદુ જાણુ મ જાણુ, મેં તો કીધું એહ પ્રમાણુ રે; વા.
 ઈહ પરલવ નિરવાણિ, તુંજ આણુ સાધન ઠાણુ રે. વા. ૨૦
 ઇમ સંઘે વિનતિ કીધી, પ્રભુ પાસજઈ માની લીધી રે; વા.
 જેહસાજને સુહણો દીધો, શ્રી સંઘનો કારજ સીધો રે. વા. ૨૧

ઢાલ ૧૧ (ફૂલ)

તવ ગજસિદ્ધ ઠાકુર લલો, જાઈ જેહસા પાસ;
 સમજાવી બાહર થઈ, પધરાવે પ્રભુ પાસ. ૧

[૮] દર્શના=દષ્ટિ. [૧૧] દગ=નજર. [૧૫] વિલવલતા=વલવલતા-વિલાપ કરતા.
 [૧૬] એકંગી=એકંગી-એક પક્ષની. [૧૭] કરિયા=કૃપા. ગહિલા=ઘેલા. આતુર=દુઃખી.
 [૨૧] સુહણો=સોણું-સ્વપ્ન.

આવી વધાઈ સંઘમાં, જણ જણ હર્ષ ન માય; ઓછવ રંગ વધામણાં, ગોરિ મલિ મલિ ગાય.	૨
જ્યૈષ્ઠ સુદિ પંચમી, શશિવારે પ્રગટયું નૂર; પાસ ગોડીયાં આવીયા, આનંદ સુખ ભરપૂર.	૩
વાસ્તવ વન ખંડી ઉપરે, થાપ્યો પાટ અનૂપ; ખડું આડંબર આવીને, ખેંઠા ત્રિભુવન ભૂપ.	૪
ગૂજર્જર દક્ષિણ મેવાડના, મસ્તકર સોરઠ કંછ; માલવ પારકર દેશથી, આળ્યા મન ધરી સ્વચ્છ.	૫
વાવિ ચિરા સાથલપુર, પટણુ રાધનપુર જેહ; સંઘ ખડુદ્યો મિદ્યો, તિહાંકિણ વર્ણ અઢાર અનેક.	૬
ગામ નગર પુર દેશથી, મલિયા લોક અનેક; શ્રી ગોડિ પ્રભુ લેટવા, આણિ સખલ વિવેક.	૭

(ગુરૂત્રી ખોલડીઈ વડ વખતે તખતે પ્રભુ કાંઈ ખેડા પાસ જિણુંદ રે-એ દેશી.)

સંઘવી સજ્જ થઈ આવીયા, દેખણ પ્રભુ મુખઅંદ; ગોડીયા લેટયા;
આજ ઉગ્યો સફલ વિહાણુ, ગો. આજ પ્રગટયાં નવે અ નિહાણુ; ગો.
આજ વરત્યાં કોડિ કલ્યાણુ; ગો. આજ અમીઈ મેહ મંડાણુ; ગો.
આજ જિત્યો મોજમહિરાણુ, ગો. આંકણી. ૧

નયન હસે મન ઉલસે, કાંઈ રોમાંચિત હુઈ કાય રે;
પ્રભુ ઠરિસણુ સુખ આગલે, કાંઈ અવર ન આવે હાય. ગો. ૨
શાંતિ સુધારસ વરસતો, કાંઈ અભિનવ પુનિમ ચંદ રે;
ભાવ મહોદધિ ઉલસે, કાંઈ દીઠે અતિ આનંદ. ગો. ૩
જ્યોતિ જગામગ જલકતિ, સ્વયે મોહ્યા લોક રે;
નયણુ નિમેષ જોઈ રહ્યા, કાંઈ દેવપરે નરલોક. ગો. ૪
હાર મુગટ કુંડળ કહાં, ચામર છત્ર ઉલોચ રે;
લગતિ કીધાં લેટણાં, સુકી તન મન શોચ. ગો. ૫

હાલ ૧૧ દોહા [૩] શશિવારે=સોમવારે. [૫] મસ્તકર=મારવાડ. [૬] વાવિ=વાવગામ.
ચિરા=ચિરાદ ગામ. સાથલપુર=સાંતલપુર. તિહાંકિણુ=ત્યાંકણે-ત્યાં.

હાલ ૧૧-૧૧ [૧] વિહાણુ=વહાણુ-દિવસ. નિહાણુ=નિધાન. અમીઈ=અમીનો. મોજ
મહિરાણુ=આનંદનો મહાસાગર. [૨] હાય=હામ-મૂલ્ય.

ભગતિ લોલા માનવી, નાવ બાણ વસ્તુ ાવવક ર;	ગો. ૬
ધન જિમ શ્રીફળ સામટાં, કાંઈ વધાવેં અવિવેક રે.	
હવેં સંઘવિ વિધિસ્થું કરેં, પ્રભુની ભગત ઉદાર રે;	ગો. ૭
સત્તરેં લેદે શોભતિ, કાંઈ વાસ્ત વિધિં વિસ્તાર.	
સાહ ગણેશ તિમ વેલણ, સા હીરા નેં હેમચંદ રે;	ગો. ૮
પ્રેમચંદાદિક તિહાં મક્ષી, કાંઈ વિરચે વિધિ ગુણવૃંદ.	
સ્નાત્ર અઠોતરી ખંતસ્થું, દિન ત્રિજેં સુખદાય રે;	ગો. ૯
શાંતિ હુઈ સંઘમાં, કાંઈ ગોડી પાસ પસાય.	
શાસન ઉન્નતિ થાપીઓ, ધ્વજ ધવલો અતિચંગ રે;	ગો. ૧૦
ઈંદ્ર માલ પહિરણ ભણી, સંઘવીનેં ઉછરંગ.	
શુભ મુહુરત માલા બની, મંત્રી સુરીવર વાસ રે;	ગો. ૧૧
આંણી જિનપતિ આગલેં, વાજતે ગાજતે ખાસ.	
માલ પ્રથમ મંગલ કરી, થાપી સંઘવી કંઠ રે;	ગો. ૧૨
સંઘવિણુ રત્ન વહુ તણેં, થાપી કંઠ ઉત્કંઠ.	
ત્રીણ ધર્મચંદ સાહનેં, ચોથી તસ પ્રમદા બાંણિ રે;	ગો. ૧૩
કુલખાઈનેં કુટરી, પાંચમી માલ વખાણિ.	
છઠી તસ વહુ કંઠમાં, થાપી સાતમી જેહ રે;	ગો. ૧૪
ગોડીદાસ ભાંણેજનેં, સોભાવી ગુણગેહ.	
માલ મહોછવ અતિ ઘણો, રંગ રસનો નહિ માંન રે;	ગો. ૧૫
લોક લાવેં સહુ લેટણાં, વાજેં દોલ નિશાંન.	
ઈંદ્રમાલ કંઠે ધરી, પ્રભુમી ગોડી રાય રે;	ગો. ૧૬
ચાચક દાંન સંતોષતા, સંઘવી આઠ્યા આપણેં કાય.	
હવેં સામગ્રી ખોટકી, સાહમી વછલની કીધ રે;	ગો. ૧૭
ઠલ દોઠાં (ઠહીંધરાં) અતિ શોભઠાં, સુરભિ દ્રવ્ય સમૃદ્ધ.	
સંઘ સહુકો નુતર્યો, તેડ્યા સાધ મહંત રે;	ગો. ૧૮
પરિઘલ તિણેં પડિલાલિયા, દીધાં વસ્ત્ર ગુણવંત.	
સંઘ જિમ્યો ભલિ ભાંતિસ્થું, ચાચક સંતોષ્યા દાંન રે;	ગો. ૧૯
સંઘવિ ચિત્ત ઉદારતાં, જિમ વાધ્યું મિષ્ટાન્ન.	

[૬] ધન=વાહળ. [૬] ખંતસ્થું=ઉત્સાહ પૂર્વક. [૧૦] પહિરણ ભણી=પહેરવા તરફ. [૧૧] વાસ=વાસકેપ. [૧૨] સંઘવિણુ=સંઘવણુ-સંઘવીની ધર્મપત્ની. [૧૩] કુટરી=કુટર. [૧૪] ગુણગેહ=ગુણનું ઘર-ગુણધામ. [૧૬] કામ=કેકાણે. [૧૮] નુતર્યો=નોતર્યો.

સંઘ માંહિ લહેણી કરી, પોખ્યા વૃષભ જોડિ રે;	
તોહિન ખુકું કુંજ કરે, સંઘવી પુન્યની હોડિ.	ગો. ૨૦
ત્રિજી યાત્રા પ્રભુ તણી, કરીને માંગી શિખ રે;	
ભવ ભવ તુંમ પદ સેવના, કાંઈ વિરહ મ હોજ્યો રેખ.	ગો. ૨૧
સંઘવી હાંન સંતોષીઓ, બાલે જેસોજી એમ રે;	
જે તુંમ કાગલ લાવસ્યે, તેહનું મોડકું લેવા નેમ.	ગો. ૨૨
સંઘ સહૂ ચિત્ત ઉલ્લસી, કરે સંઘવી ગુણગામ રે;	
દીલ પ્રતિ નહું હુતી જે, લેટસ્યું ગોડિ સ્વામી.	ગો. ૨૩
સંઘવિ ભક્તિ સાહિબે, કરે કૃપા ચક્ષરાજ રે;	
પગિ પગિ પાણી ઉમટ્યાં, વળી લેટયા ત્રિભુવનરાજ.	ગો. ૨૪
દીન દીન દોલતિ દીપજ્યો, કાંઈ વધજ્યો વધતી માંમ રે;	
શાસન ઉત્તતિ વલી વલી, કરજ્યો સ્વડાં કાંમ.	ગો. ૨૫
ધમ આસિસ સહૂ દીધ, એહવે આંબો લેખ રે;	
સંઘવી ફેરે સાહનો, સંઘવિ વાંચે વિશેષ.	ગો. ૨૬
હવે વહિલા ધર આવજ્યો, માથે આંબો મેહ રે;	
વાંચી સંઘવી સજ્જ થયા, કાંઈ આવજીને નીજ ગેહ.	ગો. ૨૭

ઢાલ ૧૨ (ઢૂંહા)

ઉત્તમ ભૂષણુ તિમ વલી, દેવચંદ ધૃત સાર;	
લહેણી કરે શુચી લાવથી, સોઈ ગામ મજ્જર.	૧
મોદી મુકોમલ સાહ તિમ, હેમચંદ ને શાંતિદાસ;	
બાઈ કલ્યાણી ગોલની, લહેણી કરે ઉલ્લાસ.	૨

(રાગ ધન્યાસી, ભરત નૃપ લાવસ્યું-એ દેશી)

સોઈ ગામથી ઉપડ્યો એ, સંઘ આંબો રાધનપુરજાંમ;
જ્યો જ્યો સહૂ કહે એ.

એક દિવસ વાસો વસી, આંબો ખારઠલ ગાંમ.	જ. ૧
ચૈત્ય એક તિહાં લેટીઉં એ, વળી આંબો વાસા ગાંમ;	જ.
કુંજુગર ગામે આવીઆ એ, દિન ત્રિજી તિહાં વિશ્રામ.	જ. ૨
સંઘ તિહાંથી સિધાવીઓ એ, આંબો વિશલપુર માંહિ;	જ.
ગામ કહે કરી ધૃત તણી એ, સા કુખેર મીઠા ચિત્ત આહિ.	જ. ૩

[૨૦] તોહિન=નિદા. (?) [૨૨] મોડકું=મુડકું-મુડકાવેરા. નેમ=પ્રતિજ્ઞા. [૨૫]
માંમ=મહિમા. [૨૬] લેખ=લખાણ-કાગળ.

પેથાપુર વાસો વસી એ, આળ્યા ગુજરખંડ માંહિ; જ.
 ખેડા વસુ મહી ઉત્તરી એ, રહ્યા છાણી આંમ માંહિ. જ. ૪
 તિહાંથી સંઘ સિદ્ધાવીઓ એ, આળ્યો વીરક્ષેત્ર ગાંમ; જ.
 પરિખ આણુંદળ તિમ ભલો એ, ફલીઓ વધુ પરિણામ. જ. ૫
 ઈંદ્ર ત્રિકુત્ર ત્રિણ મહી એ, સંઘ ભગતિ કરે તંત; જ.
 સા કુશલ કરે ઘૃત તણી એ, સા ચક્રવો ગોલ મહંત. જ. ૬
 ગાંમ ઈંદોલો આવીઆ એ, ઘૃત લહેણી મહી હોય; જ.
 લખમીચંદ વીરદાસનોએ, હીરા સભાચંદ હોય. જ. ૭
 તિહાંથી ભરવઅચે આવીઆ એ, સંઘ જિન્યો તિહાં એક; જ.
 શ્રાવિકા રત્ન સોહામણી એ, તેહનો એહ વિવેક. જ. ૮
 તિહાંથી અકલેશ્વર આવીઓ એ, પૂર વહેંતી સુણી કિમ; જ.
 સંઘવિના પુણ્યથી ઉત્તરી એ, કેઈ ન લોપી સીમ. જ. ૯
 કૃશલે સૂરતિ આવીઆ એ, સિદ્ધાં સઘલાં કાજ; જ.
 બહુ પરિવારે આવીઆ એ, સાથે સખલ સમાજ. જ. ૧૦
 સાહ ફત્તેચંદ હરખીઆ એ, દેખી સંઘવીની માંમ; જ.
 સંઘવી પશ્ચિ કાકા પગે એ, નમી પૂછે સુખ તાંમ. જ. ૧૧
 ગાજતે વાજતે રંગસ્થું એ, પધરાળ્યા સૂરતિ સહેર; જ.
 લોક સહુ નિજ ધર ગયા એ, માનતા મનથી લહેર. જ. ૧૨
 તિરથમાલા જે સુણે એ, તેહને તીરથ યાત્રા ફળ થાય; જ.
 નિજ વિરજ ઉલ્લાસથી એ, સવિ દુઃખ દૂરે બાય; જ.
 મંગલ લીલા થાય. જ. ૧૩

કલશ

ઈમ પાસ જિનવર સચલ સુખકર, દુરિત ભયહર જગધણી,
 મહીયુગમનાગચંદ્ર (૧૮૨૧) વર્ષે, સુરતિ ણિદરમાં શુણી;
 શ્રી પૂન્યસાગર સૂરીરાજે, પાઠક જ્ઞાનસાગર ગણિ;
 જસ ઉદ્યોત જગમાંહિ જેહનો, તિરથમાલ જેણે બાણી. ૧

इति श्री तीर्थमाला स्तवनं संपूर्ण ॥ आवक पुन्यप्रभावक सा. श्री.
 नथुभाई अवेचंद पठनार्थ ॥ श्रीरस्तु ॥ कल्याणमस्तु ॥ भद्रं भूयात् ॥ श्री ॥

હાલ ૧૨ [૪] વસુ=વસોગામ. મહી=મહી નદી. [૧૦] સિદ્ધાં=સિદ્ધ થયાં-સફળ થયાં.
 [૧૧] તામ=તે વેળા. [૧૩] વિરજ=વીર્ય-પરાક્રમ.

કલશ-આ કલશમાં જણાવ્યા પ્રમાણે આ સ્તવન વિ. સં. ૧૮૨૧ માં શ્રી પૂન્ય-
 સાગરસરિજના શિષ્ય ઉપાધ્યાય શ્રી જ્ઞાનસાગરજી ગણિએ બનાવ્યું છે.

कविवर समयसुंदरजी रचित संघपति सोमजी-निर्वाणवेलि

संपादक—श्रीयुत अगरचन्दजी नाहटा, बीकानेर.

[सतरहवीं शताब्दीके धर्मप्रेमी गुजरातके श्रावकोंमें संघपति सोमजी शाहका महत्वपूर्ण स्थान है । सं. १६५२ वैशाखशुदि ५ को आपने लिखाई हुई रायपसेणीसूत्र वृत्तिकी प्रति श्री. बाबू पूर्णचंद्रजी नाहरके संप्रहमें है, उसकी प्रशस्तिमें आपके सम्बन्धमें निम्नोक्त विशेषण दिये हैं—“कृतसकलश्रीशत्रुजयमहातीर्थयात्राकेन, कृतश्रीखरतरगच्छीयसर्वश्राद्धलंभानिकेन, समहामहं प्रतिष्ठापितातीतानागतवर्द्धमानाद्यनेकजिनप्रतिभाकेन, बहुशः कृतसाधर्मिकवात्सल्येन, कृतानेकजिनचैत्येन, विरचितानेकपुण्यकृत्येन, सदोचित्येन, सल्लोषितसकलदर्शनेन, संघपतिश्रीसोमजीकेन”]

आपके सम्बन्धमें हमने अपने ‘युगप्रधान जिनचंद्रसूरि’ “ग्रन्थके पृ. २४० से २४५ एवं संघपति सोमजीशाह पुस्तिकामें विशेष ज्ञातव्य प्रकाशित किया है । कविवर समयसुंदरजीने उनकी प्रशंसा अपनी कल्पलता वृत्तिकी प्रशस्तिमें भी की है । कुछ वर्ष पूर्व हमें बीकानेरके खरतर आचार्य शाखाके भंडारका अवलोकन करते हुए कविवरने रचित प्रस्तुत वेलि प्राप्त हुई अतः यहां प्रकाशित की जा रही है । इनके निकाले हुए शत्रुजय संघकी चैत्यपरिपाटी हमें अपूर्ण मिली है, किसीको पूरी मिले तो सूचित करें । सं.]

संघपति सोम तणउ जस सगलह, वरण अढारह करइ वखाण ।

मूधउ कहइ तिके नर मूरिख, जीवइ जगि जोगी सुत जामि ॥ सं. १ ॥

दीपक वंश मंडायउ देहरउ, अदमुत करण धर्यउ अधिकार ।

नलनीगुलम बिमान निरखवा, सोम सिधायउ सरग मझार ॥ सं. २ ॥

मोटा सबल प्रासाद मंडायउ, करिवा मांड्यउ सोम सुकाज ।

पृथिवीमांहि तिसउ नहिं परिकर, इंद्रपास लेण गयउ आज ॥ सं. ३ ॥

आख्यउ जुगप्रधान शाहि अकबर, जिवचंद्रसूरि गुरु वडउ जतीश ।

सोम गयउ पूछण सुरलोके, वासह कहस्यइ विसवा वीस ॥ सं. ४ ॥

भामउ अनइ करमचंद भाखइ, राजका जतणि सवि रीति ।

हरि तेड्यउं सोम तुं हिवणां, पूछण धर्मतणी परतीति ॥ सं. ५ ॥

नास्तिक मत थापइ गुरु नित नित, सभा मांहि पोषइ सिणगार ।

इंद्र धर्म धुरंधर आण्यउ, सत्यवादी साहां सिरदार ॥ सं. ६ ॥

पुण्य कतूल किया अति परिषल, सुरपति सबल पडी मन संक ।

पहुंता सोम इंद्र परिचावा, वरस्युं सुगति नहीं तुम वांक ॥ सं. ७ ॥

વડ દાતાર દાન ગુણ વિક્રમ, સંઘપતિ જોગીસાહ સુતજ ।

સોમ મયડ ધનદ સમજાવા, ધરમદ કાય ન સ્વરચદ ધન ॥ સં. ૮ ॥

વિંવ પ્રતીઠ સંઘ કરિ વહુલ, લાહણિ સાહમી સઘલે લાહિ ।

હ્યાતિ ઘણી સ્વરતર ગચ્છિ કીધી, વડહથ લીધડ વારડ વાહિ ॥ સં. ૯ ॥

પ્રાગર્વશ વિંહું પવિ પૂરડ, રૂઢડ ગુરુ ગચ્છ ઉપરિ રાગ ।

સાનિધ કરે સોમ સદગુરુનદં, સુન્દર જસ દોષદ સોભાગ ॥ સં. ૧૦ ॥

इतिश्री सोमजी निर्वाणवेलीगीतं सम्पूर्णं कृतं विक्रमनगरे ।

समयसुन्दरगणिना । शुभं भवतु ।

“ સિદ્ધહેમકુમારસંવત્ ”

લેખક-પૂજ્ય મુનિમહારાજ શ્રી ન્યાયવિજયજી, ન્યાયતીર્થ.

‘ત્રિષષ્ઠિશલાકાપુરુષચરિત્ર’ના દશમા પર્વ (શ્રીમહાવીરચરિત્ર)માં આરમા સર્ગમાં, જ્યાં હેમચન્દ્રાચાર્ય લગવાનું મહાવીર દેવના મુખથી પોતાના અને મહારાજા કુમારપાલના જીવનનો વિશિષ્ટ હેવાલ કહેવરાવે છે તે વર્ણનના પ્રસંગમાં ૭૭ મો શ્લોક—

दायं दायं द्रविणानि विरचय्याऽनुष्ठं जगत् ।

अकयिष्यति मेदिन्यां स संवत्सरमात्मनः ॥

કહે છે કે—“રાજા કુમારપાળ ધન આપી આપીને જગતને ઋણમુક્ત બનાવી પૃથ્વીમાં પોતાનો સંવત્સર ચલાવશે.”

આ સંવત્સર જીએ કોઈ નહિ, પણ એ ‘સિદ્ધહેમકુમારસંવત્’ છે. અને એ શ્રી કુમારપાળ રાજા તરફથી પ્રવર્તાવેલો છે. આ પ્રકારનો સંવત્ પ્રવર્તાવવાની હેમચન્દ્રાચાર્યની ઉત્કટ ઇચ્છા હતી, અને પોતાના ગુરુ (દેવચન્દ્રસૂરિ)ની આગળ પણ એમણે એ કાર્ય સિદ્ધ થાય એવો માર્ગ બતાવવાની પ્રાર્થના કરી હતી. જો કે ગુરુએ તો એ પ્રાર્થનાની અવગણના કરેલી, છતાં એ ‘સંવત્સર’ ચલાવવાની ભાવના પૂરી થયેલી, અને એ “સિદ્ધહેમકુમારસંવત્”એ નામે ચાલેલો.

[નોંધ-‘શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ’ના ક્રમાંક ૯૩ માં પરમ પૂજ્ય મુનિમહારાજ શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજે શ્રી સિદ્ધાચલજી તીર્થ ઉપરની ચોમુખજીની ટૂંકમાંની એક ધાતુ-પ્રતિમાનો લેખ પ્રકાશિત કરી સૌ પહેલાં ‘સિદ્ધહેમકુમારસંવત્’ વિષે જોવાનું ધ્યાન દોરેલું. ત્યારપછી ક્રમાંક ૯૪ માં પરમ પૂજ્ય મુનિમહારાજ શ્રી ન્યાયવિજયજીએ (ન્યાયતીર્થ) શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યવિરચિત ‘અભિધાનચિંતામણિ’ કાવ્યમાંનો ઉલ્લેખ ટાંકીને ‘સિદ્ધહેમકુમારસંવત્’ની વાતને પુષ્ટિ આપી હતી. એ એ લેખોના અનુસંધાનમાં જ આ લેખ પણ ‘સિદ્ધહેમકુમારસંવત્’ના અસ્તિત્વની પુષ્ટિ કરે છે. આ સંબંધી વિશેષ જાતવ્ય વિદ્વાનો હજી પણ પ્રગટ કરે એમ અને ઇચ્છાએ છીએ.

—ત્રી.]

વીરશાસન-જયન્તી-મહોત્સવના નામે

‘ અનેકાન્ત ’ના સમ્પાદકનો શ્રેતામ્બરોમાં વિચિત્ર પ્રચાર

[તિન્ત્રીસ્થાનેથી]

દિગંબર જૈન સંપ્રદાયમાં શ્રાવણ વદિ ૧ ના દિવસને, ભગવાન મહાવીર સ્વામીએ પ્રથમ દેશના આખ્યાના દિવસ તરીકે માનવામાં આવે છે. છેલ્લા કેટલાક સમયથી આ દિવસને મહોત્સવના દિવસ તરીકે ઉજવવા માટે સવિશેષ પ્રચાર અને પ્રયત્ન થઈ રહ્યા છે, અને તેમાં મુખ્યત્વે શ્રી જુગલકિશોરજી મુખતારના વીરસેવામંદિર, સરસાવાનો આગળ પડતો ભાગ છે.

કેાઈ સંપ્રદાયવાળાઓ પોતાને પવિત્ર લાગતો દિવસ પોતાને યોગ્ય લાગે તે રીતે ઉત્સવ-મહોત્સવ તરીકે ઉજવે તેમાં કેાઈને કશું જ કહેવાયું ન હોઈ શકે. પણ જ્યારે આવા ઉત્સવ-મહોત્સવના પ્રચારનો હેતુ પોતાના સાથી સંપ્રદાયવાળાઓને બનાવી જવાનો કે તેમને આંખે પાટા બાંધી કુવામાં ઉતારવાના પ્રયત્ન જેવો લાગે ત્યારે તેની સામે ચેતવણીનો સૂર કાઢીને એ સંપ્રદાયને સાવધાન બનાવવું જરૂરી થઈ પડે છે.

જૈન શ્રેતાંબર સંપ્રદાય માને છે કે ભગવાન મહાવીરસ્વામીને વૈશાખ શુદ્ધ દશમના દિવસે કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું, અને તે જ દિવસે તેમણે સમવસરણમાં બેસી ધર્મદેશના આપી. પણ એ પ્રસંગે કેવળ દેવો જ હાજર હોવાથી અને મનુષ્યોની ગેરહાજરી હોવાથી, એ દેશના અકુળ ગઈ. એટલે બીજા દિવસે ભગવાને મધ્યમા નગરીમાં જઈ ધર્મદેશના પ્રવર્તાવી અને તે સફળ થઈ.

દિગંબર સંપ્રદાય એમ માને છે કે કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી ૧૬ દિવસ સુધી ભગવાનની વાણી ન બરી, તેથી ભગવાને ૧૬ દિવસ સુધી મૌન પાળ્યું અને ત્યાર પછી શ્રાવણ વદિ ૧ ના દિવસે રાજગૃહી નગરીના વિપુલાચલ પર્વત ઉપર ભગવાને પ્રથમ દેશના આપી. અને આ કારણે શ્રાવણ વદિ ૧ ના દિવસને દિગંબર જૈનો મહાન્ દિવસ તરીકે માને છે.

આ વર્ષે, દિગંબર જૈનો અને ખાસ કરીને જુગલકિશોરજી મુખતારનું વીરસેવામંદિર, આ દિવસ બહુ મોટા ઉત્સવરૂપે ઉજવાય અને સ્થાનકવાસી તેમજ શ્રેતાંબર બંને સંપ્રદાયના જૈનો તેમાં ભાગ લે તે માટે પ્રચાર અને પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે.

પોતાના સાથી સંપ્રદાયના ઉત્સવ-મહોત્સવના પ્રસંગે બીજા સંપ્રદાયવાળા તેમાં પોતાનો સહયોગ આપે તેમાં કશું જ અજુગતું નથી. પણ આ શ્રાવણ વદિ ૧ ના ઉત્સવમાં સ્થાનકવાસીઓ અને શ્રેતાંબરોને ભાગ લેવા માટે દિગંબરો તરફથી જે રીતે પ્રચાર થઈ રહ્યો છે તે બેતાં એક વાત સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે તેમના આ પ્રયત્નનો મુખ્ય આશય એ જ છે કે-શ્રેતાંબરો, ભગવાન મહાવીર સ્વામીએ કેવળજ્ઞાન પછી બીજા જ દિવસે સફળ દેશના આપી-એ પોતાની બિનલાપિત પ્રાચીનતમ આગસોમાં પ્રરૂપેલી વાતને ભૂલી જાય અને દિગંબર

શાસ્ત્રોમાં વર્ણવેલી કેવળજ્ઞાન પછી ૬૬ દિવસના મૌન પછી લગવાને દેશના આપી એ વાતને માનવા લાગે.

આટલું જ શા માટે ? ઉત્સવના પ્રચાર માટે તો જે કંઈ લખવામાં આવે છે—આવું છે તે એટલી હદે આગળ વધેલું છે કે તે શ્વેતાંબરોના પોતાના મૂળ આગમોમાં વર્ણવેલી ખીનાને પણ, સાચી—ખોટી દલીલો અને યુક્તિઓ દ્વારા, ખોટી કરાવવા પ્રયત્ન કરે છે. આ ઉત્સવના પ્રચાર માટે લખાયેલ આવાં લખાણો વાંચ્યા પછી તેમાં શ્વેતાંબરો લાગ લે તેનો અર્થ એટલો જ થાય છે કે તેમણે પોતાની આગમકથિત માન્યતાને વેગળી મૂકી છે, અને દિગંબર શાસ્ત્રોમાં વર્ણવેલી માન્યતાને કબૂલ રાખી છે—સ્વીકારી છે.

પોતાના આગમોની પોતાના હાથે જ અવગણના ન થાય તે માટે આ ઉત્સવમાં લાગ ન લેવાતું અમારે, હુભાતે મને પણ, સર્વ શ્વેતાંબર લાઈ-બહેનોને જણાવવું પડે છે. સાચી સંપ્રદાયના ઉત્સવમાં લાગ ન લેવા માટે આ રીતે પોતાના સંપ્રદાયને ચેતવણી આપવી એ કોઈ રીતે સુખદ નથી, પણ પરિસ્થિતિના કારણે આવી ચેતવણી પ્રગટ કર્યા વગર છૂટકો નથી, ત્યાં અમે લાચાર છીએ.

કોઈ લાઈ-બહેનને કદાચ એમ લાગશે કે શ્વેતાંબરો દિગંબરોના ઉત્સવમાં લાગ લે તેમાં અનુગતું શું છે ? અમે પણ કહીએ છીએ કે જો વિશુદ્ધ ભાવના અને સરળ વૃત્તિથી જ કામ લેવાતું હોય તો તેમાં કશું જ અનુગતું નથી; ઉદાહરણ તરીકે તેમાં ઔચિત્ય રહેલું છે. કોઈને કદાચ એમ પણ લાગે કે આ રીતે સામે પ્રચાર કરવામાં અમે ભૂલ કરીએ છીએ. તો તે મહાનુભાવોને અમારી એટલી જ વિનંતી છે કે તેઓ આ ઉત્સવના પ્રચાર અંગે પ્રગટ થતું સાહિત્ય બરાબર વિશુદ્ધ દૃષ્ટિથી વાંચી જુઓ; અને કદાચ એ બધું સાહિત્ય વાંચવાનો પ્રસંગ ન બને તો છેવટે વીરસેવામંદિર, સરસાવાથી શ્રી જીગલકિશોરજી સુખતારના સંપાદકપણા નીચે પ્રગટ થતા ‘અનેકાન્ત’ નામના હિન્દી ભાષાના માસિકના ઈ. સ. ૧૯૪૩ના સપ્ટેમ્બર મહિનાના વર્ષ ૬, કિરણ ખીજમાંનો તંત્રીસ્થાનેથી લખાયેલ ‘વીર-શાસનની ઉત્પત્તિકા સમય ઔર સ્થાન’ શીર્ષક લેખ વાંચી જુઓ.

‘અનેકાન્ત’ માસિકના ઉક્ત લેખનો પ્રધાન ધ્વનિ એ જ છે કે શ્વેતાંબરોની માન્યતા ખોટી છે અને દિગંબરોની માન્યતા સાચી અને યુક્તિસંગત છે.

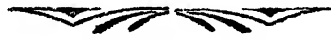
અમને ખાતરી છે કે આ લેખ વાંચ્યા પછી ‘વીરશાસન—જન્મતી મહોત્સવ’ માં શ્વેતાંબરોને લાગ લેવા માટે પ્રચાર કરતા દિગંબર લાઈઓનાં દિલમાં કેવી ભાવના રમી રહી છે તે વિષે લેશ પણ શંકા નહીં રહે; અને અમે કરેલ આ સામો પ્રચાર બરાબર સમયસરનો અને વ્યાજબી છે એમ લાગ્યા વગર નહીં રહે.

આ ઉત્સવના પ્રચાર અંગે એમ પણ લખવામાં આવે છે કે આ માટે સુખ્ય સુખ્ય શ્વેતાંબર વિદ્વાનો અને આગેવાનોને આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું છે, અને તેઓ તેમાં લાગ લેવાના છે. દિગંબરોએ શ્વેતાંબરોને આમંત્રણ મોકલ્યું હોય તે બનવા જેવું છે. પણ આ બધું બધ્યા છતાં, શ્વેતાંબર વિદ્વાનો

અને આગેવાનોએ એ આમંત્રણનો સ્વીકાર કર્યો છે કે કેમ એ સુખ્ય સવાલ છે. અમારા જાણુવા પ્રમાણે તો અમે ભારપૂર્વક કહી શકીએ એમ છીએ કે કોઈ પણ શ્વેતાંબર આગેવાન કે વિદ્વાન દિગંબરોના આ આંતરિક હેતુથી અપરિચિત નથી અને તેથી આ ઉત્સવમાં ભાગ લેનાર નથી.

અમે ઇચ્છીએ છીએ કે દિગંબરોના આ પ્રચારથી શ્વેતાંબર જનતા ન છેતરાય અને પ્રચાર માટે ઉપયોગમાં લેવાતાં શ્વેતાંબર આગેવાનોનાં નામોથી ન ભોળવાય. અને વધુમાં અમે એમ પણ ઇચ્છીએ છીએ કે જેમનાં નામોના આ પ્રચારમાં ઉપયોગ કરાતો હોય તે શ્વેતાંબર આગેવાનો અને વિદ્વાનો પણ પોતાનો અભિપ્રાય જાહેર કરી જનતાને ગેરસમજમાં પડતી અટકાવે.

અત્યારે તો આટલું જ લખી વિરમીએ છીએ. જરૂર પડતાં આ સંબંધી વધુ લખીશું.

વૈરની વસુલાતની ભયંકરતા

[તાજેતરમાં બનેલી એક સત્ય ઘટના]

લેખક-પૂજ્ય મુનિમહારાજ શ્રી પદ્મવિજયજી [પૂ. આ. મ. શ્રી વિજયલઙ્કિધસૂરીશ્વરશિષ્ય.]

જાહસરાહ મન્ને હમાઈ નયણાઈ સયલલોચસ્સ ।

વિયસંતિ પિયે વિદ્ધે અવ્વો ! મડલિતિ વેસમ્મિ ॥૧॥

“ખરેખર, દરેક પ્રાણીઓનાં ચક્ષુઓ જ નતિરમરણનું કાર્ય કરે છે. પ્રિયને દેખીને નયનો વિકસિત થાય છે, તેવી જ રીતે પૂર્વના વૈરના કારણે દ્રૃષ્ય બનેલ આત્મા (ભલે તે ગમે તે ગતિમાં કે સ્થિતિમાં રહેલો હોય તે) ને જોતાંની સાથે જ સામાના અંતરમાં દ્રૃષ્ય પ્રગટ થાય છે.”

લગભગ નવસો વરસ પૂર્વે થઈ ગયેલા એક જૈન ગ્રંથકાર મુનિવરના આ શબ્દો છે.

નિકટ મોક્ષગામી, સદૃશ્યોથી ભરેલા, સદાચારી અને પવિત્ર આત્માને પણ આ ભવચક્રમાં બ્રમણ કરતાં કોઈક વખતે તેવા અધોગતિગામી, નિર્દય અને ભયંકર પાપી આત્માના સંસર્ગમાં આવી પડવાથી, તેના તરફથી કરવામાં આવતી ભારે યાતનાઓને અનેક ભવોમાં સહન કરવી પડે છે. જૈન આલમમાં સુપ્રસિદ્ધ સમરાદિત્યકેવલીચરિત્ર ઉપરથી તેનો સારો ખ્યાલ આવી શકે છે. એક ઉચ્ચતમ આત્મા નવ ભવો સુધી, પ્રાણાન્ત કષ્ટો, બીજા તરફથી અપાતાં પોતે જાણુવા છતાંય, પોતાની ઉત્તમતાને ખૂબજ દૃઢતાપૂર્વક વળગી રહી, સ્વકૃત કર્મના પરિણામનો જ વિચાર કરી, સહે છે; અને ઉત્તરોત્તર આત્મગુણોની વૃદ્ધિ કરતો જાય છે. સુવર્ણને જેમજેમ અગ્નિમાં તપાવવામાં આવે છે, તેમતેમ તેની ઉત્તમતા વધુ ને વધુ પ્રગટ થતી જાય છે; ચંદનને જેમજેમ ધસવામાં આવે છે, તેમ તેમ તે વિશેષ સુગંધી આપે છે; સનજનને કવિઓ સુવર્ણ અને ચંદન વગેરેની ઉપમાઓ આપે છે, તે યથાર્થ છે.

પોતાને કરેલા મહાન ઉપકારને પણ જૂલી જઈ ધવલશેઠ શ્રીપાલકુમાર ઉપર આક્રોશનો વરસાદ વરસાવે છે. ઇરાદાપૂર્વક કષ્ટમાં પાડનાર ધવલશેઠને જાણુવા છતાં પણ, શ્રીપાલકુમારની તેના પ્રત્યેની ક્યાંલાવના જરાયે ઘટતી નથી. ખરેખર, ઉદારતા, ક્ષમા, સહનશીલતા

અને એકાન્ત આત્મહિત-કામિત્વ આદિ સર્વોત્તમ ગુણસમૃદ્ધથી વિભૂષિત તેવા મહાન પુરુષો વડે જ આ પૃથ્વી અલંકૃત અને નિર્ભય છે. અને અધમ આત્મા તો ખીમને દુઃખ આપવાની પ્રવૃત્તિને દૃઢતાપૂર્વક આગળ વધારતો જ નય છે. હીક જ કહ્યું છે કે-

યઃ સ્વભાવો હિ યસ્ય સ્યાત્ તસ્યાસૌ દૂરતિક્રમઃ ।

શ્વા યદિ ક્રિયતે રાજા સ કિં નાશ્નાત્યુપાનહમ્ ॥

“જેનો જેવો સ્વભાવ હોય છે, તેનું તે ઉત્સર્ગ કરી શકતો નથી. કદાપિ કૂતરાને રાજા બનાવવામાં આવે તો શું તે પગરખાને નથી કરડતો ?”

ભગવાન શ્રી મહાવીરદેવના જીવે વાસુદેવના ભવમાં મારેલ સિંહનો જીવ ખેડુત, શ્રી ગૌતમ-સ્વામીથી પ્રતિબોધ પામી આત્મભાવની અતીવ વૃદ્ધિપૂર્વક સમવસરણ તરફ આવી રહ્યો છે. જેઓશ્રીના નામસ્મરણ માત્રથી પણ કોડાભવસંચિત પાપ-કર્મો નાશ પામી નય છે, સર્વે ઉપદ્રવો શમી નય છે, જેમનું ત્રણ જગતમાં અદ્વિતીય અને અદ્ભૂત રૂપ છે, જે પ્રભુનું મુખ વારંવાર જેવા છતાં નેત્રોને અતૃપ્તિ જ રહે છે, ચક્ષુનો નિમેષ પણ દેખવામાં અંતરાય રૂપ લાગે છે, ત્રણ ભુવનવર્તી સમસ્ત પ્રાણીઓમાં શારીરિક અને આત્મિક ગુણોમાં જેઓશ્રીની હોડ કાઠ પણ કરી શકતું નથી, એવી મહાન વિભૂતિ-સમવસરણસ્થ પરમાત્મા શ્રી મહાવીરદેવને પણ જોતાંની સાથે જ, ખેડુતના હૃદયમાં પૂર્વનું વૈર પ્રગટ થઈ ગયું. તેને નથી જાતિસ્મરણજ્ઞાન કે નથી અવધિજ્ઞાન, છતાં પણ સિંહના ભવમાં મરતી વખતે તે આત્માએ વૈરના જે સંસ્કારો દૃઢ કરેલા હતા, તે અત્યારે બંને બિન્ન સ્વરૂપમાં હોવા છતાં પણ, જન્યુત થઈ ગયા. પ્રભુને જોતાંની સાથે જ રજોહરણ મૂકીને તે પલાયન કરી ગયો.

સુકાશ્વ મુનિને દીક્ષા નહિ લેવા દેવા માટે તેની માતાએ બની શકતા દરેક પ્રયત્નો કર્યા, છતાં સફલતા ન મળી. તેથી તેમના ઉપર અત્યંત દ્રેષ ધારણ કરતી તે મરીને પહાડમાં વાધણ તરીકે ઉત્પન્ન થઈ. રાગ મહાણુરો છે. રાગાંધ મનુષ્યો ધષ્ટ વિયોગમાં ખૂરે છે. સુખની ખીજ દરેક સામગ્રીઓ પોતાની પાસે મેળુદ હોવા છતાંય, એક ધષ્ટ વ્યક્તિના વિયોગથી તે આત્મા અહીં જ નારકીની વેદના જેવા દુઃખનો અનુભવ કરે છે, જેમકે-

રાગાંધા રૂઢ જીવા દુલ્લહલોચમિ ગાઢમણુરત્તા ।

જં વૈદંતિ અસાયં કત્તો તેં હંદિ ! નરપવિ ॥૧॥

“રાગાંધ પ્રાણીઓ ધષ્ટ વસ્તુને વિષે ગાઢ અનુરાગ ધારણ કરે છે. તેની અપ્રાપ્તિથી જે દુઃખનો અનુભવ કરે છે, તે નરકમાં પણ ક્યાંથી હોય ?”

સર્વ દુઃખોનું મૂળ રાગ છે. કાંઈ પણ કારણથી રાગ જ્યારે વિપરીત બને છે, ત્યારે તે જ દ્રેષ રૂપે પરિણામ પામી નય છે.

રાગાઓ હોઈ દોસો દોસાઓ હોઈ વૈરસંબંધો ।

વૈરાઓ પાણિઘાઓ, તત્તો ગુહકમ્મસંબંધોત્તિ ॥ ૧ ॥

“રાગથી દ્રેષ થાય છે. દ્રેષથી વૈર સંબંધ-વૈરથી પ્રાણીઓનો ધાત અને પ્રાણીધાતથી ભારે કર્મબંધ થાય છે.”

એટલે ત્યાં બ્યાન માટે રહેલા તે મુનિવરને વાધણુ જેવા. કર્મની અકળ કળાને છદ્મસ્થ મનુષ્ય નણી શકતો નથી. પૂર્વભવધિત અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ સંયોગોમાં મુકાવું એ પણ કર્મની વિચિત્ર રચનાને આભારી છે. મુનિને જોતાંની સાથે જ પૂર્વભવનું વૈર યાદ આવવાથી વાધણુ ભારે રોષપૂર્વક મુનિના ઉપર ત્રાપ મારી. થોડી જ વારમાં વાધણુ શરીરને ફાડી નાખી મુનિને પ્રાણવિમુક્ત કરી દીધા. મુનિ શુદ્ધ આત્મ-ભાવમાં દૃઢ રહી સદ્ગતિગામી બન્યા.

વૈર એ ભયંકર દુર્ગુણ છે. પણ જેવી અજ્ઞાન જાતિમાં પણ વૈરનો અદ્ભુત લેવા માટે ફટલી બધી રોષયુક્ત પ્રવૃત્તિ થાય છે, તે માટે હુમલાં જ બનેલી એક ઘટના સાંભળવા પ્રમાણે, અહીં જણાવવામાં આવે છે.

આ ઘટના ચાલુ સાલના ભાદરવા મહિનામાં બનેલી છે. ઈડર રોડમાં શામળાજી નામનું એક વૈષ્ણવ તીર્થ છે જે ટીટાઇ ગામથી ઉત્તરમાં પાંચ કોશ છે. તે શામળાજી ગામની નજીક એક નેળીયા (બન્ને બાજુ વાડ અને વચ્ચે જવાના રસ્તાવાળું સ્થાન)માંથી એક ભીલ આલ્યો જતો હતો. સામેથી એક મદોન-મત પાડો આવી રહ્યો હતો. ‘પાડો મારે નહિ’-એ ધરાદાથી પેલો ભીલ પાડાના જવાના માર્ગને છોડી બાજુમાં કાંટાની વાડની ઓથે ઊભો રહ્યો. પાડો નજીક આવ્યો. અને બાજુપર રહેલા ભીલને જોતાંની સાથે જ તેને મારવા માટે ભારે રોષપૂર્વક તેની તરફ ધસ્યો. ખરું જ કહ્યું છે કે-

યં હૃદ્વા વર્જતે સ્નેહઃ ક્રોધઃ પરિહીયતે ।

સ વિજ્ઞેયો મનુષ્યેણ યથ મે પૂર્વવાન્ધવઃ ॥૧॥

યં હૃદ્વા વર્જતે ક્રોધઃ સ્નેહઃ પરિહીયતે ।

સ વિજ્ઞેયો મનુષ્યેણ યથ મે પૂર્વવૈરજઃ ॥૨॥

“જેને દેખવાથી સ્નેહ વધે અને ક્રોધ દૂર થાય, તેને મનુષ્યે પોતાના પૂર્વભવનો બાંધવ વગેરે સ્નેહી સમજવો જોઈએ; અને જેને જોવાથી ક્રોધ વૃદ્ધિ પામે, તથા સ્નેહ દૂર થાય, તેને પોતાના પૂર્વભવનો વૈરી સમજવો.”

ભીલને બચાવ માટે બીજો કોઈ રસ્તો ન જડ્યો, એટલે તે ત્યાં જ રહ્યો. પાડાએ શીંગડાથી તેને નીચે પાડી તેના શરીર ઉપર જોરથી પગ મૂક્યો. ભીલે ધણી ખૂમો પાડી, પણ ત્યાં કોઈ હાજર ન હોવાથી કોઈ વહારે આવી શક્યું નહિ. પાડાએ પગથી શરીર દબાવી પેટમાં અણીદાર શીંગડાં માર્યાં. શીંગડાં વાગવાથી પેટ ફૂટી જતાંની સાથે જ આંતરડાં બહાર નીકળી આવ્યાં. અને થોડી વારમાં જ ભીલ મરણ પામ્યો. છતાં પાડો ત્યાંથી ખસ્યો નહિ. કોઈ રસ્તે જનાર મનુષ્યે ગામમાં જઈ ખબર આપી. તેની જાતિના કેટલાક લોકો ત્યાં આવ્યા. ભીલને મરણ પામેલો જોઈ તેના મૃતક દેહને લેવાનો જેટલામાં પ્રયત્ન કરે છે, ત્યાં તો પાડો લેવા આવનારને પણ મારવા તત્પર બન્યો. છેવટે ધણી લોકોએ એકઠા મલી લાકડી વગેરેથી પાડાને દૂર હઠાવી મૃતક દેહને ત્યાંથી હટાવ્યો.

સ્મશાને લઈ જતાં ફરી પાછો પાડો આવી મૃતકને ઉપાડનારાઓને મારવા તે તરફ ધસ્યો. ધણી મહેનતે ત્યાંથી તેને કાઢ્યો. સ્મશાનભૂમિમાં આવ્યા બાદ લાકડાં ગોઠવી મૃતકદેહને તેમાં મૂક્યો. જેટલામાં અગ્નિ મૂકવાની તૈયારી કરે છે, તેટલામાં કંચાંચથીય એકદમ દોડતો તે પાડો ત્યાં આવી લાગ્યો. અને ચિત્તા નજીક જઈ શીંગડાંથી લાકડાંને દૂર કરી ભીલના શબને મારવા લાગ્યો. લોકોએ તેને કાઢવા બહુ પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે ખસ્યો નહિ. લોકો કંટાળ્યા. તેવી નીચી જાતિમાં દયાનાં સંસ્કારો ક્યાંથી હોઈ શકે? કંટાળીને ધારીયા વગેરેથી તે પાડાને પણ તે નિર્દય જાતિએ ત્યાં જ મારી નાખ્યો. બન્ને મૃતકોનો અગ્નિકાલ ત્યાં જ સાથે કર્યો.

વૈરની વસુલાત ફટલી ભયંકર છે, તે આ રોમાંચક કિસ્સાથી વાચકો સમજે. અને કપાયાધીન બની તેવા અનિષ્ટ માર્ગે જતા આત્માને રોકી, સર્વે જીવો પ્રત્યે મૈત્રીભાવને ધારણ કરે, એ જ કામના.

સ્વામેમિ સત્ત્વ જીવે સત્ત્વે જીવા સ્વમંતુ મે ।

મિત્તિ મે સત્ત્વભૂમસુ, વૈરં મજ્ઞં ન કૈણહ ॥

‘શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ’નો ચોથો વિશેષાંક.

૧૦૦ મો ક્રમાંક વિક્રમ-વિશેષાંક તરીકે

પ્રગટ કરવાની યોજના

આવતા વર્ષે સમ્રાટ વિક્રમના સંવત્સરને બે હજાર વર્ષ થશે. આથી બુદ્ધે બુદ્ધે સ્થળે અને ખાસ કરીને ગ્વાલિયર રાજ્યમાં ઉજ્જયિની નગરીમાં આ પ્રસંગ ઉત્સવરૂપે ઉજવવામાં આવનાર છે.

જૈનોનો સમ્રાટ વિક્રમ અને ઉજ્જયિની સાથે ઘનિષ્ટ સંબંધ હોવા છતાં તે સંબંધીનો જૈન ઇતિહાસ સાવ અંધારામાં જ છે. આ અવસરે પણ જો સમ્રાટ વિક્રમ સંબંધી જૈન ઇતિહાસ પ્રગટ કરવામાં ન આવે તો એ અંધકાર આલુ જ રહેશે. આથી અમારી સમિતિએ ‘શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ’નો નવમા વર્ષનો ચોથો અંક, જે ક્રમાંક પ્રમાણે ૧૦૦ મો અંક થાય છે તે, વિક્રમ-વિશેષાંક તરીકે પ્રગટ કરવાનો નિર્ણય કર્યો છે. અને તેમાં જૈન ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ નીચેના કે એના જેવા ઉપયોગી વિષયોના લેખો આપવામાં આવશે.

વિક્રમનો સમય

વિક્રમનું અસ્તિત્વ

વિક્રમનું મૂળ નામ

વિક્રમ સંવત્

વિક્રમનો વંશ

વિક્રમનો રાજ્યવિસ્તાર

વિક્રમ પહેલાંના ઉજ્જયિનીના શાસકો

અને રાજવંશ

વિક્રમ અને જૈનો

ઉજ્જયિની સાથેનો જૈનોનો સંબંધ

આથી અમે સર્વ પૂજ્ય આચાર્ય મહારાજ આદિ મુનિશાસ્ત્રી તેમજ જૈન અને જૈનેતર વિદ્વાનોને આ વિશેષાંકમાં આપી શકાય તેવા, ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિવાળા મુદ્દાસરના લેખો, ગુજરાતી, હિન્દી કે અંગ્રેજી ભાષામાં લખી મોકલીને અમને સહકાર આપવાની આગ્રહ પૂર્વક વિનંતી કરીએ છીએ.

વ્યવસ્થાપક

શ્રી જૈનધર્મ સત્યપ્રકાશક સમિતિ

જેશિંગભાઇની વાડી, ધોધાટા, અમદાવાદ.

- ૫૧) પૂ. આ. મ. શ્રી. વિજયલાઙ્ઘસૂરીશ્વરજી મ. ના સદુપદેશથી જ્ઞેન સંઘ, વડાલા.
 ૫૨) પૂ. સુ. મ. શ્રી. વિદ્યાવિજયજી મ. ના સદુપદેશથી જ્ઞેન સંઘ, દેહગામ.
 ૫૦) પૂ. સુ. મ. શ્રી. ત્રૈલોક્યસાગરજી મ. ના સદુપદેશથી ગોહીજી મહારાજનું દેરાસર, મુંબઈ.
 ૩૫) પૂ. પં. મ. શ્રી. નયવિજયજી મ. ના સદુપદેશથી ગુહાનો જ્ઞેન ઉપાશ્રય, ગોધરા.
 ૧૫) પૂ. આ. મ. શ્રી. વિજયમહેન્દ્રસૂરિજી મ. ના સદુપદેશથી સીપોર મહાજન સમરત સીપોર.
 ૧૦) પૂ. આ. મ. શ્રી. વિજયલક્ષ્મિસૂરિજી મ. ના સદુપદેશથી સંઘસમરત, સમી.
 ૧૦) પૂ. સુ. મ. શ્રી. મંગળવિજયજી મ. ના સદુપદેશથી જ્ઞેન શ્વે. મ. સંઘ, વાવ.
 ૧૦) પૂ. પં. મ. શ્રી. પૂર્ણાનંદવિજયજીના સદુપદેશથી શ્રી. ભાઈચંદ ત્રિભોવનદાસ દ્વારા,
 વડોદરા.

૫) પૂ. પં. મ. શ્રી. મંગળવિજયજી મ. ના સદુપદેશથી જ્ઞેન સંઘ, ગોલા.

આ માટે અમે પૂજ્ય સાધુ મહારાજો તથા સધા અને ગૃહસ્થોનો આભાર માનીએ છીએ.

૯૫૦

સમાચાર

ગણિપદ-પંન્યાસપદ—

કપડવંજમાં પૂ. આ. મ. શ્રી. સાગરાનંદસૂરીશ્વરજી મહારાજે પૂ. સુ. મ. શ્રી. હેમ-સાગરજી મહારાજને આસો વદિ ઉના દિવસે ગણિપદ તથા પંન્યાસપદ આપ્યું.

ખંભાતમાં પૂ. પં. મ. શ્રી. ચંદ્રસાગરજી મહારાજે પૂ. સુ. મ. શ્રી. દેવેન્દ્રસાગરજી મહારાજ તથા પૂ. સુ. મ. શ્રી. હીરસાગરજી મહારાજને આસો વદિ ઉના દિવસે ગણિપદ તથા પંન્યાસપદ આપ્યું.

સ્વીકાર.

૧ ઓજિનગુણચમ્પકવાટિકા—રચયિતા—પૂ. સુ. મ. શ્રીચંપકસાગરજી મં., પ્રકાશક—નોંબજગ્રામ શ્રમગોપાસકગણ, પૃષ્ઠસંખ્યા ૧૮૪, મૂલ્ય—ચાર આના.

૨ યન્ત્રદોષશિક્ષા—પ્રયોજક પૂ. સુ. મ. શ્રીચમ્પકસાગરજી મં., પ્રકાશક—થુર જ્ઞાન મળ્હાર થુર, પોસ્ટ રામસેળ (મારવાડ), મેટ.

૩ શ્રીમહેન્દ્ર જ્ઞેન પંચાંગ—કર્તા—પૂ. પં. મ. શ્રી. વિકાસવિજયજી મં., પ્રકાશક—શ્રી અમૃતલાલ કેવળદાસ મહેતા, નાગજીભુદરની પોળ, અમદાવાદ, મૂલ્ય આઠ આના.

૪ સુરિમન્થપટાલેખનત્રિધિ—સંશોધક પૂ. પં. મ. શ્રી. પ્રીતિવિજયજી ગણિ; પ્રકાશક—શા. ડાહ્યાભાઈ મોહીકમલાલ, પાંજરાપોલ, અમદાવાદ. પ્રતાકાર, પૃષ્ઠસંખ્યા ૧૨.

અંક માટે જરૂરી સૂચના

હવે ચતુર્માસ પૂર્ણ થયું છે એટલે વિહાર દરમ્યાન પૂજ્ય મુનિ મહારાજોને ‘શ્રી જ્ઞેન સત્ય પ્રકાશ’ માસિકનો દરેક અંક નિયમિત મળે અને વિહારના કારણે ગેરવધે ન જાય તે માટે એક સૂચના એ કરવાની છે કે—જેમને ‘શ્રી જ્ઞેન સત્ય પ્રકાશ’ મોકલવામાં આવે છે તે પૂજ્ય મુનિમહારાજોને અમને તેમનું એક નિશ્ચિત સરનામું લખી જણાવે, ન્યાં આગામી ચતુર્માસ સુધીના શેષ કાળમાં અમે માસિક મોકલ્યા કરીએ. ટપાલના કાયદા મુજબ અમુક નિશ્ચિત કરેલ સરનામે મંગાવેલું માસિક, તેનું પેકીંગ તોડવામાં ન આવ્યું હોય તો, વધારાનું ટપાલ ખર્ચ ક્યાં વગર જ તેઓ પોતાને ઠીક લાગે તે ખાંજે સ્થળે ટપાલ દ્વારા મંગાવી શકે છે. આશા છે, આ રીતે અમને નિશ્ચિત સરનામું લખી જણાવવાની પૂ. મુનિમહારાજો અવશ્ય કૃપા કરશે.

૯૫૦

દરેકે વસાવવા યોગ્ય

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશના ત્રણ વિશેષાંકો

(૧) શ્રી મહાવીર નિર્વાણ વિશેષાંક

ભગવાન મહાવીરસ્વામીના જીવન સંબંધી અનેક લેખોથી સમૃદ્ધ અંક : મૂલ્ય છ આના (ટપાલખર્ચનો એક આનો વધુ).

(૨) શ્રી પર્યુષણ પર્વ વિશેષાંક

ભગવાન મહાવીરસ્વામી પંચીનાં ૧૦૦૦ વર્ષના જૈન ઇતિહાસને લગતા લેખોથી સમૃદ્ધ અંક : મૂલ્ય એક રૂપિયા.

(૩) દીપોત્સવી અંક

ભગવાન મહાવીરસ્વામી પંચીનાં ૧૦૦૦ વર્ષ પંચીનાં સાતસો વર્ષના જૈન ઇતિહાસને લગતા લેખોથી સમૃદ્ધ સચિત્ર અંક : મૂલ્ય સવા રૂપિયા.

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશના બે વિશિષ્ટ અંકો

[૧] ક્રમાંક ૪૩-જૈનદર્શનમાં માંસાહાર હોવાના આક્ષેપોના જવાબરૂપ લેખોથી સમૃદ્ધ અંક : મૂલ્ય ચાર આના.

[૨] ક્રમાંક ૪૫-ક. સ. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના જીવન સંબંધી અનેક લેખોથી સમૃદ્ધ અંક : મૂલ્ય ત્રણ આના.

કાચી તથા પાકી ફાઇલો

‘શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ’ની ત્રીજી, ચોથા, પાંચમા, સાતમા, આઠમા વર્ષની કાચી તથા પાકી ફાઇલો તૈયાર છે. મૂલ્ય દરેકનું કાચીના બે રૂપિયા, પાકીના અઠી રૂપિયા.

[પહેલા, બીજા અને છઠા વર્ષની ફાઇલો નથી]

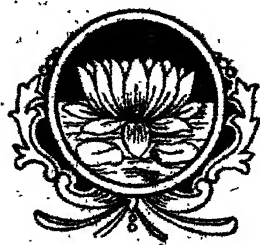
—સૂચો—

શ્રી જૈનદર્શન સત્યપ્રકાશક સમિતિ
જેશિજભાઈની વાડી, ધીકાંદા. અમદાવાદ.

Vol. 9.

No. 3

[अंक ६]

कलांक ६६

[अंक ३]

॥ अहम् ॥

अखिल भारतवर्षीय जैन श्वेताम्बर मूर्तिपूजक मुनिसम्मेलन संस्थापित
श्री जैनधर्म सत्यप्रकाशक समितितुं मासिक मुखपत्र

श्री जैन सत्य प्रकाश

वर्ष ९ ॥ विक्रम सं. २००० : वीरनि. सं. २४७० : छन्दवीसन १६४३ ॥ क्रमांक
अंक ३ ॥ भाग्यसर वहि ४ : बुधवार : डिसेम्बर १५ ॥ ९९

विषय-दर्शन

- १ 'अनेकान्त' ना सम्पादकनो वधु प्रचार : तंत्रीस्थानेथी : १६
- २ अनुपम धर : पू. सु. म. श्री. रामविजयल : ७१
- ३ निहतववाद : पू. सु. म. श्री. धुरधरविजयल : ७३
- ४ दर्शनोनी गणुना अने घटना : श्री प्रो. हीरादास रसिकदास कापडिया : ७७
- ५ श्री विजयसिंहसूर-स्वाध्याय : पू. आ. म. श्री. विजययतीन्द्रसूरिण : ८४
- ६ भौन ओकादशीनो अपूर्व प्रभाव : पू. सु. म. श्री. सुशीलविजयल : ८५
- ७ पूज्यताका विचार : पू. सु. म. श्री. विक्रमविजयजी : ८०
- ८ आराधनानुं विशेष साहित्य : श्री. पं. लालचन्द्र जगवान गांधी : ८३
- ९ ज्योतिषकरंडका 'लम' और म. म. डॉ. आर. शामशास्त्री : श्री. भा. रं. कुलकर्णी : ८५
- १० कवि श्री लावण्यसमयविरचित :

श्री. अंतरीक्ष पार्श्वनाथनो छंद : श्री. साराभाई भल्लुलाल नवाय : ८७
आगामी अंक पू. ८४ : लेखो माटे आभंत्रण पू. १०० : नवी मईदे समाचार : १०० नी सामे.

सूचना-आ मासिक अत्रेण महिनांनी पंढरमी तारीजे प्रगट थाय छे.
तेथी सरनामाना इस्कारना अणर पारमी तारीजे समितिना कार्यालये
पहोवाडवा.

लवाजम-वार्षिक-जे रुपिया : छूटके आलु अंक-त्रणु आना

मुद्रक : नरोत्तम ड. पंड्या; प्रकाशक : गीमनदास जोषणदास शाह; प्रकाशनस्थान
श्री जैनधर्म सत्यप्रकाशक समिति समालय, जे शिवगार्हनी वाली, वीकंटा रोड, अमदावाद,
मुद्रणस्थान : सुभाष प्रिन्टरी, भीरुनपुर रोड, अमदावाद.

श्री जैन सत्य प्रकाश

वर्ष ६]

ક્રમાંક ૯૯

[અંક ૩]

‘अनेकान्त’ना संपादकनो वधु प्रचार

[લેખીસ્થાનેથી]

‘શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ’ના ગયા અંકમાં ‘વીરશાસન-જયન્તી-ઉત્સવ’ અંગે અમે લખેલ નોંધ વાંચ્યા પછી, ‘અનેકાન્ત’ માસિકના સંપાદક મહાશયે ‘અનેકાન્ત’ના વર્ષ છઠ્ઠાના ચાથા કિરણમાં, જેને તેઓ ‘સણસણુતી’ કહેવા લલચાય એવી એક લાંબી નોંધ પ્રગટ કરી છે. આ નોંધમાં તેમણે અમને શિખામણુ આપવાના બહાને બની શકે તેટલાં વધુ કડવાં વેણાં સંભળાવીને, સ્વેતાંબરોને અનેક પ્રકારની વાતો અને ટીકાઓ સંભળાવવાનો એક વધુ પ્રસંગ સાધ્યો હોય એમ લાગે છે.

અમને તો આ નોંધ વાંચીને જરાય નવાઈ કે દુઃખ નથી થયાં; ઉલટું એણે તો ગયા અંકમાં અમે લખેલ નોંધના આશયને વધુ વાજબી કરાવ્યો છે, એટલા પૂરતો અમને તો હર્ષ જ થયો છે. ‘અનેકાન્ત’ની આ નોંધ વાંચ્યા પછી જે કોઈના મનમાં અમારા લખાણના વાજબીપણા વિષે દોશ પણ શંકા હશે તે પણ દૂર થઈ જશે, એટલે અંશે એ નોંધ અમારા માટે ઉપયોગી જ કહી શકાય. એટલે ‘અનેકાન્ત’ની એ નોંધ પ્રત્યે રોષ કરવાનું અમારે કશું કારણ નથી.

ઉપરથી સ્થિર અને સ્વચ્છ જણાતા પાણીની નિર્મળતા તપાસી જોવા કોઈ એકાદ કાંકરી એમાં નાખી જુએ, અને એ કાંકરી નાખતાંની સાથે એ સ્વચ્છ જણાતા જળના તળિયેથી કાદવ-કીચડ ઉપર તરી આવે અને એ જળનું સાચું સ્વરૂપ પ્રગટ કરી દે તો તેમાં કાંકરી નાખનારનો શો દોષ ગણી શકાય? આ પ્રસંગ પણ એવો જ બન્યો છે. ‘અનેકાન્ત’ના છઠ્ઠા વર્ષના બીજા કિરણમાં પ્રગટ થયેલ ‘વીરશાસનની ઉત્પત્તિકા સમય ઔર સ્થાન’ શીર્ષક સંપાદકીય નોંધ વાંચ્યા પછી અમને લાગ્યું કે ‘અનેકાન્ત’ના આ પ્રચાર સામે સ્વેતાંબરોએ બાંધત થવું જોઈએ, અને તેથી અમે એક નોંધ ગયા અંકમાં પ્રગટ કરી. અને એ નોંધે ‘અનેકાન્ત’ના સંપાદકનું અંદરનું સ્વરૂપ વધુ સ્પષ્ટરૂપે પ્રગટ કર્યું, જે ‘અનેકાન્ત’ના છેલ્લા અંકની સંપાદકીય નોંધ ઉપરથી જોઈ શકાય છે.

‘અનેકાન્ત’ના સંપાદક અને બીજા સૌ કોઈ જાણે છે કે-‘વીરશાસન-જયન્તી-ઉત્સવ’ માટે ‘અનેકાન્ત’માં કેટલાય વખતથી પ્રચાર થતો હોવા છતાં, અમે અમારા પત્રમાં એ સંબંધી એક પણ અક્ષર લખ્યો નથી. પણ બ્યારે અમને લાગ્યું કે એ પ્રચાર કરવામાં ‘અનેકાન્ત’ના સંપાદક, લગવાન મહાવીરસ્વામીની કેવળજ્ઞાન પછીની પ્રથમ દેશના સંબંધી સ્વેતાંબરીય

માન્યતા માટે, 'જીકો લગતી હુઈ માલુમ નહીં હોતી'-જીવને ગમે એવી નથી લાગતી-એમ લખીને એ માન્યતાને ગેરવાજબી ઠરાવવા, અને જે આગમો શ્રીજિનેશ્વરદેવપ્રદીપિત અને ગણધરરચિત છે તે સ્વેતાંબરીય આગમો માટે- 'દેવદ્વિગણિકે સ્વેતામ્બરીય આગમ' -દેવદ્વિગણિના એટલે કે દેવદ્વિગણિએ રચેલા સ્વેતાંબરીય આગમ-એમ લખીને એ આગમો ગણધરરચિત નથી એમ ઠરાવવા સુધી આગળ વધી ગયા છે, ત્યારે જ અમે અમારા ગયા અંકમાં એ સંબંધી નોંધ પ્રગટ કરી છે.

વિશેષ ખૂબીની વાત તો એ છે કે જે લેખમાં 'અનેકાન્ત' ના સંપાદક સ્વેતાંબરીને પોતાનો નજીવો મતલેદ બાળૂએ મૂકી 'વીરશાસન-જયન્તી-ઉત્સવ' માં ભાગ લેવાનું સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરી તેમને આમંત્રણ આપે છે, અને તેમના સહયોગની આશા રાખે છે તે જ લેખમાં તેમણે, ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે, સ્વેતાંબરીય માન્યતાને ખોટી ઠરાવવાનો અને સ્વેતાંબરીય આગમો ગણધરરચિત નથી એમ ઠરાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. અમુક ઘટના વિષયક એકબીજા સંપ્રદાયની લિન્નલિન્ન માન્યતા સંબંધી ચર્ચા જ કરવાની હોય તો તે સાવ નીરાળી વાત ગણાય. અને તેવે પ્રસંગે તે સંબંધી યોગ્ય ઉત્તર પણ આપી શકાય. પણ જ્યાં મતલેદને બાળૂએ મૂકીને સહકાર કરવાની વાત કરવામાં આવતી હોય, ત્યાં આવી ચર્ચાને કઈ રીતે અવકાશ હોઈ શકે એ જ સમજી શકાતું નથી. આમ છતાં 'અનેકાન્ત' ના સંપાદકને પોતાનું લખાણ સમયસરનું અને વાજબી જ લાગતું હોય તો સ્વેતાંબરીના સહકારની તેમની આશા સફળ ન થઈ શકે એ નિશ્ચિત છે.

પોતાને ત્યાંના કોઈ પ્રસંગે એક માણસ બીજા માણસને આમંત્રણ મોકલે, અને એ આમંત્રણપત્રિકામાં જ સ્પષ્ટ રૂપે પોતાની વચ્ચેના વિરોધની વાત ચર્ચે, પોતાની વાત સાચી હોવાનો અને બીજા માણસની વાત ખોટી હોવાનો દેંસલો આપે અને એ બીજા માણસના વડવાઓ સુદાં ઉપર ટીકા કરવાનું ન છોડે-અને આ બધું કરવા છતાંય એ આમંત્રણનો સ્વીકાર થશે અને બીજો માણસ સહકાર આપશે એવી આશા રાખે-એના જેવી જ 'અનેકાન્ત' ના સંપાદક મહાશયની આ વાતો લાગે છે.

અમને તો ચોક્કસ લાગે છે કે-સહકાર મેળવવાની આશાથી લખેલ પોતાની નોંધમાં 'અનેકાન્ત' ના સંપાદકે સ્વેતાંબરી વિરુદ્ધની જે વાતો લખી છે અને હજી પણ છૂટથી લખે જાય છે, તેનાં અસમયોચિતતા અને ગેરવાજબીપણું, આજે નહીં તો કાલે પણ, જ્યારે તેમને સમજશે ત્યારે તેમને પોતાની કલમ પ્રત્યે અફસોસ થયા વગર નહીં રહે.

સ્વેતાંબરીઆગેવાનો કે વિદ્વાનોના નામે 'અનેકાન્ત' ના સંપાદક જે પ્રચાર કરી રહ્યા છે તે સંબંધી સત્ય પણ અમે સમયે પ્રગટ કરી શકીશું એવી આશા છે.

અ નુ પ મ ધ ર

[નવ નરવની તાત્ત્વિક વિચારણા સ્મૃતિ કરતું એક કથક]

લેખક-પૂજ્ય મુનિમહારાજ શ્રી રામવિજયજી [પૂ. આ. મ. વિજયઅમૃતમિત્રશિષ્ય]

[૧] પ્રમાદી છવ

એક મોટી નગરીમાં એક દર્શનીય ઘર છે, જો કે ચાલુ સ્થિતિમાં તો તે જોવું પણ ગમે નહિ એવું છે. તે ઘરમાં ઘણાં બારી-બારણાં છે. તેની આબુઆબુમાં સારું ને નરસું અને પ્રકારનું વાતાવરણ છે. તે અને પ્રકારના વાતાવરણની અસર તે ઘરને અને તેના માલિકને થયા કરે છે. ઘરનો માલિક તે વાતાવરણને દૂર કરવા ચાહે તો તેમ કરવા સમર્થ છે. છતાં ઘણા કાળથી એવા ને એવા જ વાતાવરણમાં રહેવા ટેવાઈ ગયો છે. તેથી સજ્જનો અને સારા ઘરમાં વસતાં લોકો તેની આવી સ્થિતિ જોઈને કહે છે કે: “ આ કેટલો પ્રમાદી ને આળસુ છે કે જાણી જોઈને દુઃખી થાય છે, ને આટલા મોટા ઘરમાં તેને વાપરવાને બહુ જ ઓછી જગ્યા મળવા છતાં ખીર્મ બારી-બારણાંનો કાગ સાફ કરી તે બંધ કરતો નથી. ગમે ત્યાં દષ્ટિ નાંખો તો ધૂળના મોટા ઢગલા સિવાય અન્ય કંઈ ત્યાં દેખવામાં જ નથી આવતું”. આ રીતે કમેકમે તે ઘરમાં જે કંઈ શોભા કે સુંદરતા હતી તે સર્વ ધૂળથી ઢંકાઈ ગઈ. જો કે કુદરતી વાયુથી તે ઘરમાંથી કેટલોક કચરો બહાર જાય છે એટલે તે ઘણાં જોવામાં આવે છે, પણ પહેલાં તો વિશિષ્ટ યાત્રી સિવાય એ ઘરની કોઈને ખબર પણ ન હતી. આ સજ્જન પુરુષો કરુણાથી કોઈ કોઈ વાર તેને તેની ગાઢ નિદ્રામાંથી જગાડી ઘરની સંભાળ લેવા ને સાફસુક કરવા પ્રેરણા કરતા હતા ને કરે છે. સજ્જનોના ખૂબ કહેવાથી થોડું તે ઘણું ઘરને વાળે-બુકે છે, પણ પાછો નિદ્રા ને પ્રમાદમાં મશગૂલ બની પડી રહે છે.

[૨] અજીવની સહાય

હવે આપણે તેની આબુઆબુનું ને ઘરનું થોડું વાતાવરણ તપાસીએ. ત્યાં તેને ચાલવાને માટે એક કુદરતી યંત્ર સહાય કરે છે. જો તે યંત્ર ન હોય તો તેનામાં ચાલવાની શક્તિ છતાં પણ તે ચાલી શકે નહીં. એ જ પ્રમાણે તેને એસવાને માટે એક યંત્ર સદાને માટે ત્યાં ચાલુ છે. તેને રહેવા માટે ને વસ્તુઓ રાખવા માટે જગ્યા. અવકાશનો તો કોઈ સુમાર જ નથી. નવી નવી મનોહર ને અમનોહર ચીજો પણ ઘણી છે. તે ચીજો કેટલાં કાળની જૂની છે, તે સર્વ સમજાવવા ઘડિયાળ પણ ત્યાં છે. ત્યાં ને તેની આબુઆબુ કાળા-લાલ-લીલા-પીળા ને સફેદ રંગવાળા, સુગંધી ને દુર્ગંધી, ખાટા-ખારા-મીઠા-કડવા ને કસાયેલા, કોઈ બારે તો કોઈ હલકા, કોઈ ચીકણા તો કોઈ લુખ્યા, કોઈ કોમળ તો કોઈ ખડખડ, કોઈ ઠંડા તો કોઈ ગરમ પદાર્થોની લેવડદેવડ મોટા પ્રમાણમાં થયા કરે છે. આ સર્વની અસર તેના માલિકને થાય છે. કોઈ વખત ત્યાં મોટા અવાજો સંભળાય છે તો કોઈ વખત શાંત વાતાવરણ રહે છે, કોઈ વખત પ્રકાશ હોય છે તો કોઈ વખત અંધારું આકુલઆકુલ કરી મૂકે છે. કોઈ વખત તાપ હોય છે તો કોઈ વખત ઢાંચા પડે છે. સદાકાળ ત્યાં આવું ને આવું વાતાવરણ ચાલુ રહ્યું કરે છે.

[૩-૪] પુણ્ય-પાપનો પ્રભાવ

ત્યાં વસતા અન્ય લોકો તે ઘરનાં માલિકને કોઈ વખત કહીને કહે છે તો ક્યારેક નીચકુલનો કહે છે. કોઈ વખત તેનામાં માનવતા છે એમ કહે છે તો કોઈ વેળા પશુતા

છે એમ પણ કહે છે. કાષ્ઠ તેને દેવ કહે છે, કાષ્ઠ નારકી કહે છે, કાષ્ઠ એકેન્દ્રિય કહે છે તો કાષ્ઠ પંચેન્દ્રિય કહે છે. વળી કાષ્ઠ લંગડો-લુલો-એરો-આંધળો કહે છે, તો કાષ્ઠ સારો કહે છે, કાષ્ઠ બળવાન કહે છે તો કાષ્ઠ નિર્બલ કહે છે. એ રીતે તેને માટે રૂપવાન, કાળા કાલસા જેવો, દુર્ગંધી શ્વાસવાળો, કમળ જેવી સુગંધવાળો, કાયલ જેવા કંઠનો, યશસ્વી, અપયશનો ભાગી, સૌભાગ્યવાળો, દુર્ભાગી, જ્ઞાની, અજ્ઞાની, નિર્વિષય, કંજુસ દાનેશ્વરી, ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ તેની કરુણી પ્રમાણે તેને માટે લોકો બોલ્યે જ નય છે.

[૫] કચ્છરાનાં દારો : આશ્રવ

તે ધરની ચાર દિશામાં મોટાં મોટાં આરણ્યો છે. એક દિશામાં પાંચ આરણ્ય છે, તેમાંનું બીજું આરણ્ય બહુ જ મજબુત ને બંધ કરવું અત્યંત કઠિન છે. બીજી દિશામાં ચાર દાર છે, તેમાં પ્રથમ દાર ઘણું ઉગ્ર છે, બીજું ઘણું ઉંચું છે, ત્રીજું વાંકુચું છે ને ચોથું ઘણું જ ગહન છે. તે પણ બંધ કરવું મુશ્કેલ છે. ત્રીજી દિશામાં પાંચ દાર લગભગ સરખાં છે, છતાં ચોથું દાર ઘણું ભયંકર ગણાય છે. ચોથી દિશામાં ત્રણ દાર છે, તેમાં ત્રીજું દાર બંધ કરવું બારે છે. ઉપર છાપરામાં નાનામોટા પચીશ છિદ્રો છે, તે સર્વમાંથી સારી નરસી રજ ભરાયા જ કરે છે ને ધરના માલિકને સુખી કે દુઃખી કરે છે.

[૬] કચ્છરાની જમાવટ : બંધ

જે કચ્છરા ત્યાં પડ્યો છે તથા નવો આવે છે તે સર્વ ચાર જાતિનો હોય છે. કાષ્ઠ શુભ સ્વભાવનો ને કાષ્ઠ અશુભ સ્વભાવનો, કાષ્ઠ થોડા કાળ પછી ખરી જનારો તો કાષ્ઠ ભણિ કાળે ખરનારો, કાષ્ઠ તિવ્રપણે સ્ખળ-દુઃખ ઉત્પન્ન કરે તો કાષ્ઠ મંદ પણે, કાષ્ઠમાં થોડા આશુ હોય છે તો કાષ્ઠમાં વધારે હોય છે. આ રીતે એ ઉધાડા આરણ્યોમાંથી આવતો કચ્છરો એ ધરમાં જમાવટ કર્યો જ નય છે.

[૭] આશ્રવનાં દારોની કળો : સંચર

તે આરણ્યો સહેલાઈથી બંધ કરી શકાય તે માટે દરેક આરણ્ય પાસે કળ ગોઠવવામાં આવી છે. બધી થઇને સત્તાવન કળો છે. તે સત્તાવન કળોમાં મુખ્ય છ કળો છે. તેમાં પહેલી મોટી કળની પાંચ ઉપકળો છે, બીજીની ત્રણ ઉપકળો છે, ત્રીજીની બાવીશ છે, ચોથીની દશ છે, પાંચમીની ચાર ઉપકળો છે. તેમાંથી કેટલી કળો તો એવી છે કે એક દબાવવાથી ચારે દિશાનાં આરણ્યો ટપોટપ બંધ થઈ જાય. ઘણા ધરવાળા આ કળનાં પ્રતાપે જ ધરમાં આવતી રજ બંધ કરે છે. વિવક્ષિત ધરના માલિકને કળનાં નજીકારોએ ઘણી વખત તે કળો ખતાવીને તેનો ઉપયોગ કરતાં શિખર્યું છે. છતાં પ્રમાદવશ તે ભૂલી જાય છે. ફરી ફરી પણ દયાળુ જ્ઞાની પુરુષો તેને સચેત કર્યા કરે છે.

[૮] કચ્છરાની સાફસુફી : નિર્જર

તે ધરમાં ભરાયેલ રજને સાફ કરવા માટે ચાર સાવરણી રાખવામાં આવી છે. તેમાં કેટલીક સાવરણીનો પ્રભાવ એવો છે ધરમાં નિર્ગિત થઇ ગયેલ અને કાષ્ઠથી પણ કાષ્ઠ પણ ઉપાયે ન નિકળી શકે એવા કચ્છરાને પણ તે ક્ષણવારમાં ઝાડી નાંખે છે, દૂર કરે છે. કાષ્ઠ તો ત્યાં ને ત્યાં તેને બાળી ભસ્મ કરીને ઉડાડી મૂકે છે. કાષ્ઠ વખત તે સાવરણીનો ઉપયોગ કરતાં ન આવડે તો ધરમાં કચ્છરો વધુ પણ ભરાય જાય છે. આરણ્યો બંધ કર્યા વગર પણ વાળવામાં આવે તો કચ્છરો વધારે પડી જાય. આ બધું શિક્ષણ સમજાવ જન વારંવાર આપે છે.

[૬] કચ્છરાનેા સર્વથા નાશઃ ધરની સર્વોગશુદ્ધિઃ મોક્ષ

કેટલાએક ધરવાળા આ સર્વ કચ્છરાને દૂર કરી પરમ શાંતિને પામ્યા છે ને પામે છે. તે સર્વ કચ્છરાને દૂર કરનાર માણસ આ પ્રમાણે દશ ગુણવાળો હોવો જોઈએ. મનુષ્ય હોય પંચેન્દ્રિય-ત્રસ-ભય-સંજ્ઞિ, સંપૂર્ણ ચારિત્રી, અચળ સમ્યક્ત્વવાળો, અનાહારિ, કેવળગ્ધાન ને કેવળદર્શનવાળો. આટલા ગુણવાળો ધરનો માલિક ગમે તે સ્થિતિમાં હોય તો પણ સર્વ કચ્છરાને દૂર કરી ધરને સર્વથા શુદ્ધ કરી શકે છે. આવા માલિકની પદર સ્થિતિ ખતાવી છે.

સમજૂતી

આ નવ તત્ત્વનું રૂપક આ પ્રમાણે સમજવું:- (૧) ધર અને ધરનો માલિક તે અબેદ દૃષ્ટિએ જીવ. (૨) ધર અને તેમાં રહેલ યંત્રો, અવકાશ, સમય અને વસ્તુઓ, તે ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, કાળ ને પુદ્ગલાસ્તિકાયરૂપ અજીવ છે. (૩-૪) ધરના માલિકને કોઈ સારો નરસો વગેરે કહે છે ને તે શુભાશુભ વેદે છે તે પુણ્ય ને પાપ છે. (૫) તે ધરમાં આરણ્યું છે તે આશ્રવ છે. (૬) ચાર પ્રકારે સર્વ કચ્છરા ત્યાં ભેગો થાય છે તે બંધ છે. (૭) આરણ્યમાં બંધ કરવાની કળા તે સંવર છે. (૮) સાવરણી સ્વરૂપ નિર્જા છે. અને (૯) સર્વ કચ્છરા દૂર કરી પરમ શાંતિ મળે છે તે મોક્ષ છે.

આ પ્રમાણે નવતત્ત્વનું સ્વરૂપ એક વ્યક્તિને આત્રીને ધરાવ્યું છે તે યથાર્થ સ્વરૂપ સર્વ માટે સમજવાનું છે. તે સમજી સર્વ જીવો શુભ વર્તન કરે. તે કર્મનાં બંધનોથી મુક્ત થાય એ જ અભિલાષા છે.

ભીષાઃ નમ પચસ્થે, જો જાણઃ તસ્ત હોઃ સમ્મતં ।

ભાષેણ સદ્દહમ્તો અયાણમાણેવિ સમ્મતં ॥ ૧ ॥

જીવ વગેરે નવ પદાર્થોને જે જાણે છે તેને સમ્યક્ત્વ હોય છે. અને તે ન જાણતો હોય પણ ભાવથી શ્રદ્ધા પૂર્વક માનતો હોય તેને પણ સમ્યક્ત્વ હોય છે.

નિહ્નવવાદ

લેખક:- પૂજ્ય મુનિમહારાજ શ્રી ધુરંધરવિજયજી

(ક્રમાંક ૯૭ થી ચાલુ)

સાતમા નિહ્નવ : શ્રી ગોષ્ઠામાહિલ

(જીવ અને કર્મના સમ્યન્ધમાં વિપરીત દૃષ્ટિવાળા)

(૩)

પૂજ્ય શ્રી વજ્રવામીજી પાસે અભ્યાસ કરતાં ઘણો સમય ગયો એટલે માતા-પિતાની પ્રેરણાથી દેહુરક્ષિતજી આયરક્ષિતજીને બોલાવવા માટે આવ્યા ને દશપુર પધારવા આમ્રહ કર્યો. શ્રી આયરક્ષિતજીએ જણાવ્યું- ‘જો તને મારા ઉપર સ્નેહ હોય તો હું અહીં રહી જા.’ પણ દીક્ષા લીધા વગર ત્યાં રહી શકાય નહીં. એટલે શ્રી દેહુરક્ષિતજી દીક્ષા મહણ કરી ત્યાં રહ્યા અને વારંવાર દશપુર પધારવા વિનંતિ કરવા લાગ્યા. શ્રી આયરક્ષિતજી મહારાજે પૂજ્ય શ્રી વજ્રવામીજીને પૂછ્યું: ‘ભગવન્, મારે હવે કેટલું અભયન બાકી છે?’

તેઓશ્રીએ કહ્યું. 'વત્સ ! બિન્દુ જેટલું થયું છે અને સાગર જેટલું અવશિષ્ટ છે.' શ્રી આર્યરક્ષિતજી જ્ઞાન પૂર્વક ભણવા લાગ્યા, પણ મન કશપુર જ્યાં ઉત્સુક થયું હતું. ફરી એક વખત પૂછ્યું. શ્રી વજ્રસ્વામીએ વિચાર્યું કે બાકી શ્રુત મારામાં જ રહી જવાનું છે. આથી વિશેષ આ અઢણુ કરી શકે તેમ નથી. એટલે તેઓશ્રીએ રજા આપી. એટલે શ્રી આર્યરક્ષિતજી, પોતાના વન્ધુ વગેરે કેટલાએક મુનિઓ સાથે, પાટલિપુર નગરમાં શ્રી તોસલિપુત્ર આચાર્ય મહારાજ પાસે પધાર્યા. આચાર્ય મહારાજને તેમના શ્રુતજ્ઞાનથી આનન્દ થયો, પોતાના પદ પર શ્રી આર્યરક્ષિતજીને સ્થાપન કરી તેઓશ્રી સ્વર્ગ પધાર્યા. પછી શ્રી આર્યરક્ષિતજી, વિહાર કરી કશપુર પધાર્યા. તેઓશ્રીના આગમનના સમાચાર શ્રી કૃષ્ણરક્ષિતે માતાપિતાને જણાવ્યા. સર્વ સમ્મન્ધિઓ વન્દન માટે આવ્યા અને આનન્દિત થયાં. તેઓશ્રીના પિતાએ સાંસારિક વાતો કરીને વિવાહ માટે આમ્રહ કર્યો. તેમને સમગ્રવતા શ્રી આર્યરક્ષિતજી બોલ્યા—

...તાત ! ત્વં મોહવાતકી । વાહીક इव शास्त्राणां, भारं वहसि दुर्धरम् ॥
મથે મથે પિતા માતા, આતા જામિઃ પ્રિયા સુતા ।

તિરક્ષામપિ જાયન્ને, હર્વસ્તજ્ઞેતુરત્રયકઃ ॥

પિતા, તમે મોહથી વિહલ થયા છો. મનૂરની માફક જ શાસ્ત્રોનો ન હિમ્મતી શકાય એવો બોજ વહન કર્યો છે. માતા પિતા બાઈ ભગિની શ્રી કુટુંબ તિર્થંચોને પણ ભવો-ભવમાં થાય છે. તેથી ક્યો આનન્દ છે ?)

ઇત્યાદિ ઉપદેશ આપી સર્વેને દીક્ષા આપી. માતા પ્રવર્તિની થયાં, પિતા સોમદેવને બ્રાહ્મણધર્મના ચિર સંસ્કાર હતા, તેથી દીક્ષામાં પણ તેઓ કચ્છ (કાછડી), પાકુકા (લાકડાની ચાખડી), છત્ર, જનોઇ વગેરે છૂટ લઈ રાખતા હતા.

શ્રી આર્યરક્ષિતજીએ બાળકોને શિષ્યકાવ્યું. બાળકો સર્વ સાધુઓને વંદન કરી, વૃદ્ધ મુનિ પાસે આવી કહેતા કે 'છત્રીવાળા મહારાજને કાણુ વન્દન કરે ?' વૃદ્ધ મુનિએ વન્દનિક થવા માટે અનુક્રમે છત્ર પાકુકા જનોઇ આદિનો ત્યાગ કર્યો. છેવટ બાળકો કહેવા લાગ્યા કે 'અમે કાછડીવાળા મહારાજને નહીં વાંદીએ.' વૃદ્ધ મુનિએ શ્રી આર્યરક્ષિતજી પાસે જઈને કહ્યું કે 'મને ન વાંદે તો કાંઈ નહિ, પણ હું કાછડી કાઢી નાગો નહીં થાઉં.'

એકલા ગચ્છમાં કાઈ મુનિ કાળધર્મ પામ્યા. તેમને ગામ બહાર સાધુઓ જ લઈ જતા. તે સમયે એવી પ્રવૃત્તિ હતી. શ્રી આર્યરક્ષિતજી મહારાજે સાધુને ગામ બહાર લઈ જવામાં મહાન લાભ બતાવ્યો. સાથે માર્ગમાં ઉપદ્રવ પણ થાય છતાં રસ્તામાં તેને મૂકી દેવાય નહીં, માર્ગમાં મૂકવાથી મહાપાપ લાગે, ઇત્યાદિ કહ્યું. તેમના આ અસરકારક વક્તવ્યથી વૃદ્ધ મુનિ લઈ જવા તૈયાર થયા. લઈને ચાલ્યા. હરબળ્લરમાં આવ્યા ત્યારે બાળકોએ આવી કાછડી કાઢી નાખી અને ચોળપટ્ટો પહેરાવી કન્દોરો ? બાંધી દીધો. વૃદ્ધ મુનિએ એ સર્વ સહન કર્યું, ને ચલિત થયા વગર મુનિના મૃતકને નગર બહાર લઈ જઈ પરઠવ્યું. ઉપાશ્રય આવ્યા ત્યારે શ્રીઆર્યરક્ષિતજી મહારાજે ખૂબ આશ્વાસન આપ્યું તે કહ્યું કે 'આ લ્યો મોઢું વસ્ત્ર-ચોળપટ્ટો કાઢી નાખો,' વૃદ્ધ મુનિએ કહ્યું. 'થવાનું હતું તે થઈ ગયું. હરબળ્લરમાં હું નગ્ન થયો. હવે શું ? હવે તો જો છે એ જ દીક છે.'

! સાધુઓમાં ત્યાજી કન્દોરો બાંધવાની પ્રવૃત્તિ થઈ, એવી પરંપરા છે.

ત્યારથી સર્વ સાધુની માફક તેઓ વેષ ધારણ કરવા લાગ્યા, છતાં તેમને બિલ્લા માંગવામાં શરમ લાગતી હતી. પિતા મુનિધર્મના એ આચરણથી વંચિત રહે એ શ્રીઆચાર્યરક્ષિતજી મહારાજને ઠીક નહોતું લાગતું. માટે એક વખત તેમણે મુનિઓને શિખડાવ્યું કે 'તમારે વૃદ્ધ મુનિને આહાર માટે મંડલીમાં ન ખોલાવવા.' ઇચ્છા વગર કચવાતે મને મુનિઓએ સ્વીકાર્યું' ને શ્રીઆચાર્યરક્ષિતજી મહારાજ ત્યાંથી વિહાર કરી ગયા. વૃદ્ધ મુનિને એ દિવસના ઉપવાસ થયા. એ દિવસે શ્રીઆચાર્યરક્ષિતજી મહારાજ પાછા આવ્યા. વૃદ્ધ મુનિએ ફરિયાદ કરી. મહારાજે મુનિઓને ખૂબ કંપકા આપ્યો. મુનિઓએ કહ્યું: 'આપશ્રીના ગયા પછી અમને બિલકુલ ગમતું નહોતું, અમારું મન અસ્વસ્થ હતું તેથી અમે ભૂલી ગયા. અપરાધ ક્ષમા કરો.' આચાર્ય મહારાજે વૃદ્ધ મુનિને કહ્યું કે 'એવી પરાધીન વૃત્તિથી સચું'. લાવો હું ગોચરી લાવી આપું.' એમ કહી ઝોળી-પાત્રાં તૈયાર કર્યાં. સહસ્રા વૃદ્ધ મુનિ બોલી ઝડપ્યા. 'આપ રહેવા દો. હું લઈ આવું.' આચાર્ય મહારાજે તેમને જવા દીધા. ગૃહસ્થને ત્યાં ગયા. શરમથી આગળના દરવાજેથી ન જતાં પાછળના દ્વારે અન્દર ગયા. ધર્મલાભ દીધો. શ્રાવકે પૂછ્યું. 'મહારાજ! પાછલે બારણે કેમ પધાર્યા?' તેમણે ઉત્તર આપ્યો. 'લક્ષ્મી કોઈ પણ દારેથી પ્રવેશ કરે છે. તે કંઈ આગળ-પાછળનો વિચાર કરતી નથી.' જવાબથી શ્રાવકને આનંદ થયો. ગોચરીમાં બત્રીશ મોદકનો લાભ મળ્યો. આચાર્ય મહારાજે પ્રથમ ગોચરીના શુકનથી બત્રીશ શિખના લાભનું ફળ પ્રકાશ્યું. એ પ્રમાણે સાધુધર્મના સર્વ આચારવિચારથી પરિચિત કરાવી પિતાને આત્મકલ્યાણ કરાવ્યું.

(૪)

શ્રી આચાર્યરક્ષિતજી મહારાજના ગમ્મમાં ત્રણ પુણ્યમિત્ર મુનિ હતા: ૧ ઘૃતપુણ્યમિત્ર, ૨ વસ્ત્રપુણ્યમિત્ર અને ૩ દુર્બલિકા પુણ્યમિત્ર. ત્રણેમાં જુદી જુદી લખિંધ હતી. દુર્બલિકાપુણ્યમિત્રના કુટુમ્બિઓ બૌદ્ધધર્મી હતાં. તેઓ પૌષ્ટિક આહાર વાપરવા છતાં અભ્યયનમાં અપૂર્વ મહેનત કરતા, તેથી શરીર પુષ્ટ ન થતું, ને અત્યંત દુર્બલ રહેતા. એકદા તેમના સમ્યન્ધિઓએ આવી આચાર્ય મહારાજને જણાવ્યું કે-અમારા પુત્રને તમે પૂરું ખાવા પણ નથી દેતા, તેઓ આટલા દુર્બલ કેમ રહે છે? આચાર્ય મહારાજે કહ્યું-ઇચ્છા પ્રમાણે વાપરે છે, છતાં જ્ઞાનધ્યાનમાં લીન રહેવાને કારણે શરીર દુર્બલ જણાય છે. જો તમને પ્રતીતિ ન આવતી હોય તો તમે વહોરાવો એ તે વાપરે. પછી જો જો.' અમુક કાળ સુધી આ પ્રમાણે થયું. દુર્બલિકા પુણ્યમિત્રના શરીરમાં કંઈપણ ફેર ન પડ્યો. પછી આચાર્ય મહારાજે થોડા દિવસ બાજુવાની મહેનત ઓછી કરવા કહી આયત્તિલ (હુખ્ખો આહાર) કરવા જણાવ્યું. થોડા જ દિવસમાં શરીરમાં સ્થૂલતા આવી. સમ્યન્ધિઓ સતોષ પામ્યા ને જૈનધર્મમાં અભિરુચિવાળા થયા.

તે ગમ્મમાં દુર્બલિકાપુણ્યમિત્ર, વિન્ધ્ય મુનિ, ફલગુરક્ષિતજી અને ગોષ્ઠામાહિલ એમ ચાર સાધુઓ વિદ્વાન અને પ્રધાન હતા. એકદા વિન્ધ્ય મુનિએ આચાર્ય મહારાજને જણાવ્યું કે સાધુઓ મોટે સ્વરે સ્વાધ્યાય કરે છે તેથી મારો પાક હું તૈયાર કરી શકતો નથી, ને કેટલુંક વિસ્મરણ થઈ જાય છે. મહાન શુદ્ધિમાન છતાં તેની અર્થવિસ્મૃતિ જોઈ આચાર્ય મહારાજે તેમના અને બાવિ મુનિઓના ઉપકાર માટે અનુયોગની વ્યવસ્થા કરી. અત્યાર સુધી દરેક સૂત્રમાંથી ચરણકરણાનુયોગ, ધર્મકથાનુયોગ, ગણિતાનુયોગ અને દ્રવ્યાનુયોગ એમ ચાર ચાર અર્થ સિખવવામાં આવતા, પણ આચાર્ય મહારાજે અંગ-

ઉપાંગ-મૂલ-અને છેદ સૂત્રોમાં ચરણકરણાનુયોગ પ્રધાનપણે રાખ્યો. ઉત્તરાધ્યયન વગેરે સૂત્રોમાં ધર્મકથાનુયોગ રાખ્યો. મૂર્ચપ્રત્યક્ષિ વગેરેમાં ગણિતાનુયોગ રાખ્યો. અને દષ્ટિવાદ નામના બારમા અંગમાં દ્રવ્યાનુયોગ પ્રધાન રાખ્યો. જે માટે કહેવાયું છે કે :

વિશ્વધાર્મમિતિ સૂત્રસ્ય, વ્યવસ્થા સ્થરિભિઃ કૃતા ।

પુરા ચૈકવ્ર સૂત્રે-મૂદનુયોગચતુષ્ટમ ॥

એકલા સીમન્ધરસ્વામીજી પાસે ઇન્દ્રે નિગોદ સ્વરૂપ સાંભળ્યું ને પછી પૂછ્યું કે ‘ભગવન ! નિગોદનું’ યથાર્થ સ્વરૂપ કહી શકે એવું કોઈ હાલ ભરતક્ષેત્રમાં હશે ?’ ભગવાન સીમન્ધરસ્વામીજીએ આર્યરક્ષિતજીને બતાવ્યા. ઇન્દ્ર તેઓની પાસે આવ્યા અને નિગોદનું યથાર્થ સ્વરૂપ સાંભળી ખુશી થયા. વૃદ્ધ બ્રાહ્મણને વેષે આવ્યા હતા. પછીથી પોતાનું આયુષ્ય પૂછ્યું. શ્રુતગાનના બળે સાંગરોપમનું આયુષ્ય બતાવ્યું. સ્વરૂપ પ્રકટ કર્યું. સાધુઓ ગોચરી ગયા હતા. તેમની શ્રદ્ધા દૃઢ થાય માટે ઉપાશ્રયનું દાર ફેરવી નાખી ગયા. સાધુઓ આવ્યા. દારનો ફેરફાર જોઈ આશ્ચર્ય પામ્યા. આચાર્ય મહાસાગરે સર્વ હકીકત કહી. મુનિઓને પશ્ચાત્તાપ થયો. આ પ્રસંગ મથુરામાં બન્યો હતો. પૂર્વે પણ શ્રી કાલકાચાર્ય મહારાજને આવે જ પ્રસંગ થયો હતો.

મથુરાથી વિહાર કરી શ્રી આર્યરક્ષિતજી મહારાજ અન્ય સ્થળે પધાર્યા. ત્યાં મથુરામાં એક અક્રિયાવાદી નારિકવાદી આવ્યો. વાદ કરવા માટે ગોષ્ઠામાહિલ ત્યાં આવ્યા ને વાદમાં તેને હરાવ્યો. શ્રાવકોએ અત્યંત આશ્ચર્ય તેમને ત્યાં ચોમાસું કરાવ્યું.

શ્રી આર્યરક્ષિતજી મહારાજ પોતાનો અન્તિમ સમય જાણી શિષ્યસમુદાય ભેગો કર્યો. શિષ્યોના મનમાં હતું કે આચાર્ય મહારાજ પોતાની પાટે ફલ્ગુરક્ષિતને કે ગોષ્ઠામાહિલને સ્થાપન કરશે, કારણ કે તે બન્ને સમ્યક્ધર્મ અને ચોગ્ય વિદ્વાન હતા. પરંતુ આચાર્ય મહારાજે કહ્યું કે જેમ ત્રણ ઘડામાંથી એકમાં વાલ ભર્યા છે, બીજામાં તેલ ભર્યું છે અને ત્રીજામાં ધી ભર્યું છે; તે ત્રણેને ઊંઘાવાળી બીજામાં ઢાલવીએ તો વાલ અથવા નિકળી જાય, તેલ થોડું ઘણું નીતરવા જોઈતું રહી જાય, અને ધી ઘણું જ રહી જાય, તેમ હું દુર્બલિકાપુષ્પમિત્રને જણાવવામાં વાલઘટની જેવો થયો છું. મારું સર્વ જ્ઞાન મેં તેને આપી દીધું છે. ફલ્ગુમિત્રને માટે તેલના ઘડા તુલ્ય છું ને ગોષ્ઠામાહિલને માટે ધીના ઘડા જેવો છું. મારી પાટ ઉપર હું દુર્બલિકાપુષ્પમિત્રને સ્થાપન કરું છું. તમે સર્વ મારા પ્રત્યે જેવો વિનય દાખવતા તેમજ, તેથી પણ અધિક-વિનય તેમના પ્રત્યે દાખવજો. દુર્બલિકાપુષ્પમિત્રને પણ ગમ્મ અને સંધને સાચવવાની ને તેમને પ્રેમ પ્રાપ્ત કરવાની સચનાઓ આપી તેઓ સ્વર્ગે સિધાવ્યા. દુર્બલિકાપુષ્પમિત્રે પણ સમુદાયને વશ કર્યો અને તેમનું સ્થાન ખૂબ દીપાવ્યું. ગમ્મે પણ ખૂબ વિનય કર્યો.

શ્રી ગોષ્ઠામાહિલની આકાંક્ષા હતી, કે હું પાટે આવીશ, પણ તે અપૂર્ણ જ રહી, તેથી તે આકાંક્ષાનું સ્થાન ઇર્ષ્યા અને વિદ્રેષે લીધું. ચોમાસું પૂર્ણ થયે તેઓ દુર્બલિકાપુષ્પમિત્ર પાસે આવ્યા. તેઓત્રીએ ઉચિતતા ખૂબ સાચવીસ પણ આ અતડા જ રહ્યા અને ઊંઘ જેવા લાગ્યા. અને છેવટ નિહનવ તરીકે બહાર થયા. તેમની નિહનવતાના બીજાકા હવે પછી તપાસીશું.

(માલ)

દર્શનોની ગણુના અને થટના

લેખક-શ્રીયુત ગ્રા. હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા, એમ. એ.

‘દર્શન’ એ અનેકાર્થી શબ્દ છે. એના (૧) અવલોકન યાને જોવાની ક્રિયા, (૨) ભક્તિભાવથી જોવાની ક્રિયા, (૩) દેખાવ, (૪) નેત્ર, (૫) દર્પણ, (૬) શાસ્ત્ર, (૭) શ્રદ્ધા અને (૮) સામાન્ય જ્ઞાન-એમ આઠ અર્થો પ્રચલિત છે. આ પૈકી છેલ્લા એ અર્થ જૈન મંતવ્ય સાથે સંબંધ ધરાવે છે. આકાના છ અર્થ જૈનોને તેમજ અજૈનોને પણ સંમત છે. એ પૈકી ‘શાસ્ત્ર’ એ અર્થ અહીં પ્રસ્તુત છે. એને માટે અંગ્રેજીમાં system of philosophy (સિસ્ટમ ઓફ ફિલોસોફી) એવો પ્રયોગ કરાય છે. એનો અર્થ ‘દાર્શનિક પદ્ધતિ’ એમ કરાય છે.^૧ આવી દાર્શનિક પદ્ધતિની વિવિધ રીતે ગણુના થઈ શકે, કેમકે એ હકીકત એ ગણુના કરનારના દષ્ટિકાણ ઉપર આધાર રાખે છે; તેમ છતાં આજે દોઢેક હજાર વર્ષ થયાં તો દર્શનો^૨ છ ગણુવાતાં જોવાય છે.

ઠાણુ નામના ત્રીજા અંગમાં ‘દંસણુ’ (સં. દર્શન) શબ્દ વપરાયેલો છે. એનો અર્થ ‘શાસ્ત્રવિશેષ’ એટલે કે ‘એક જાતનું શાસ્ત્ર’ એમ છે. પંચાસગમાં પણ આ અર્થમાં ‘દંસણુ’ શબ્દ નજરે પડે છે, અને એના રચનાર યાકિની મહત્તરના ધર્મસૂત્ર તરીકે સુપ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્ય હરિભદ્રસૂરિ છે. એમનો જીવનકાળ લગભગ વિ. સં. ૭૫૭ થી વિ. સં. ૮૨૭ નો છે એમ ધણાખરા વિદ્વાનો માને છે. આનંદસાગરસૂરિજી આથી વિરુદ્ધ મત ધરાવે છે. એઓ તો એમણું સ્વર્ગગમન વિ. સં. ૫૮૫ માં થયેલું માને છે.

આ સુપ્રસિદ્ધ હરિભદ્રસૂરિએ પદ્મદર્શન સમુચ્ચય^૩ રચેલ છે. એના નિમ્નલિખિત પદ્યમાં એમણે (૧) બૌદ્ધ, (૨) નૈવામિક, (૩) સાંખ્ય, (૪) જૈન, (૫) વૈશેષિક અને (૬) જૈમિનીય એમ છ દર્શનો ગણુા્યાં છે:

“બૌદ્ધં નૈયાયિકં સાંખ્યં જૈનં વૈશેષિકં તથા ।

જૈમિનીયં ચ નામાનિ દર્શનાનામનુચ્યહો ॥૩॥ ”

૧ આ અર્થ બુદ્ધદારણ્યક ઉપનિષદ (૨-૪-૫)માં નીચેની પંક્તિમાં જે ‘દર્શન’ શબ્દ જોવાય છે તેને આભારી હશે એમ ઉમેશ મિત્રે “Synthetic Gradation in Indian Thought” નામના લેખમાં સૂચવ્યું છે :

“આત્મા વાડરે દ્રષ્ટવ્યઃ...આત્માનો વાડરે દર્શનેન...વિજ્ઞાનેનેદં સર્વં વિદિતમ્ ।”

આ લેખ Allahabad University studies (vol. I)માં ઈ. સ. ૧૯૨૫માં છપાયો છે.

૨ મોઝાક્લાન શેર દ્વારા રચાયેલ અભિધાનપદીપિકા (પૃ. ૨૬)માં આ ‘દર્શન’ના અર્થમાં દસન, દિદ્ધિ, લક્ષિ, સિદ્ધંત અને સમય એમ પાંચ શબ્દો વપરાયેલા છે. એ પૈકી દિદ્ધિ, સિદ્ધાંત અને સમય એ ત્રણ સંસ્કૃત રૂપાંતરો જાણીતાં છે. જૈન શાસ્ત્રોમાં પણ ‘સમય’ શબ્દ વપરાયેલો છે, અને જૈન આચાર્યો સ્વસમય અને પરસમયના જ્ઞાતા હોય એમ પ્રતિપાદન કરાયેલું છે.

૩ આના ઉપર ‘રૂદ્રપદ્ધતિ’ ગ્રંથના સંઘતિલકસૂત્રિના શિષ્ય વિદ્યાતિલકે ઉર્ફે સોમતિલક-સૂત્રિએ વિ. સં. ૧૩૬૨માં દીકા રચી છે અને તે હજી સુધી અપ્રસિદ્ધ દશામાં જ હોય એમ જણાય છે. આ ઉપરાંત બીજી ત્રણેક દીકાઓ છે. તેમાં ૪૨૫૨ શ્લોક જેવડી અને તર્કરહસ્યદીપિકાના નામથી જાણીતી દીકા સોમસુન્દરસૂત્રિના શુરુભાઈ અને વિ. સં. ૧૪૬૬માં કિયારત્નસમુચ્ચય રચનારા ગુણરત્નસૂત્રિની કૃતિ છે અને તે બે સ્થળેથી પ્રસિદ્ધ થયેલી છે. આ દીકા કરતાં નાની દીકા મણિભદ્રસૂત્રિએ રચેલી છે અને તે કાશીથી ચોખંબા ગ્રંથમાળામાં પ્રસિદ્ધ થયેલી છે. જૈન અન્યાયલીમાં જે ૧૨૫૨ શ્લોકપ્રમાણુક દીકાનો ઉલ્લેખ છે તે શું આ જ છે? કર્તાના નામ વિનાની એક બીજી ૭ પત્રની દીકાનો પણ આ જૈન અન્યાયલીમાં ઉલ્લેખ છે, એ અપ્રસિદ્ધ છે.

આની પહેલાના પદ્યમાં એમણે કહ્યું છે કે મૂળ બોદની અપેક્ષાએ દર્શનો જ ન છે. અને એ દેવના અને તત્ત્વના બેદ અનુસાર શુદ્ધિશાળીઓએ જાણવાં.

સિદ્ધર્ષિએ વિક્રમ સંવત ૯૬૨ માં રચેલી ઉપમિતિભવમપ્રખ્યા કથા (પ્રતાવ ૪, પત્ર ૪૩૨) માં જ નગરની ઉપમા દ્વારા (૧) નૈયાયિક, (૨) વૈશેષિક, (૩) સાંખ્ય, (૪) બૌદ્ધ, (૫) મીમાંસક અને (૬) લોકાયતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. વિશેષમાં દર્શન તરીકેની ગણના મુજબતાં એમણે અહીં કહ્યું છે કે મીમાંસક સિવાયનાં પાંચ દર્શનો છે, કેમકે આ મીમાંસક નગર અર્વાચીન છે અને એથી લોકો દર્શનની સંખ્યા ગણાવતાં એનો નિર્દેશ ક્રાંતા નથી, અને વિશેષમાં છઠ્ઠા દર્શન તરીકે જૈનનો તેઓ લોકરૂઢિથી ઉલ્લેખ કરે છે, જો કે એ બીજાં દર્શનો કરતાં ઘણી બાબતમાં ચડિયાતું છે.

આ ઉપરથી એ વાત ફક્ત થાય છે કે સિદ્ધર્ષિના મત મુજબ નૈયાયિક, વૈશેષિક, સાંખ્ય, બૌદ્ધ, લોકાયત અને જૈન એમ છ દર્શનો છે.

આ બધાંનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ ૪૩૩-૪૩૭ પત્રમાં અપાયેલું છે. વિશેષમાં ૪૩૬મા પત્રમાં વૈભાષિક, સૌત્રાન્તિક, યોગાચાર અને માધ્યમિક એ ચાર બૌદ્ધ શાખાઓનું ટૂંકમાં નિરૂપણ કરાયેલું છે.

વિ. સં. ૧૨૬૫ની આસપાસમાં થઈ ગયેલા અને 'વાયડ' ગચ્છના સુપ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્ય જિનદત્તસૂરિએ વિવેકવિલાસ રચ્યો છે, એના નિમ્નલિખિત પદ્યમાં એમણે હરિભદ્રસૂરિ કરતાં જુદી રીતે છ દર્શનો ગણાવ્યાં છે:

“જૈન મૈમાંસકં બૌદ્ધ સાંખ્યકં શૈવ, ચ નાસ્તિકમ્ ।

સ્વસ્વતર્કવિમેદેન જ્ઞાનીયાદ્ દર્શનાનિ ષટ્ ॥”

અર્થાત્ જૈન, મીમાંસક (જૈમિનીય), બૌદ્ધ, સાંખ્ય, શૈવ અને નાસ્તિક એમ છ દર્શનો પોતપોતાના તર્કના બદ વડે જાણવાં.

વિ. સં. ૧૪૦૫માં પ્રખંધકેશ યાને ચતુર્વિંશતિપ્રબન્ધ રચનારાથી અલિન મનાતા મહધારી રાજશેખરસૂરિએ પદ્મદર્શનસમુચ્ચયમાં નીચે મુજબના પદ્ય દ્વારા જૈન સાંખ્ય જૈમિનીય, મૌળ (શૈવ), વૈશેષિક અને સૌગત (બૌદ્ધ) એમ છ દર્શનો ગણાવ્યાં છે:

“જૈન સાંખ્યકં જૈમિનીયં મૌળ વૈશેષિકં તથા ।

સૌગતં દર્શનાન્યેષ નાસ્તિકં તુ ન દર્શનમ્ ॥”

નાસ્તિક દર્શન એ દર્શન નથી એમ જે આ પદ્યના ચોથા ચરણમાં કહ્યું છે તે-શું ઉપ-યુક્ત વિવેકવિલાસગત ઉલ્લેખના ખડંગરૂપે છે કે પરલોકને જે માને તે આસ્તિક જે આસ્તિકોની જ દૃષ્ટિ તે 'દર્શન' એમ કહેવું યુક્તિસંગત છે એમ માનીને તેમણે આમ કર્યું છે કે

'અચ્યવ' ગચ્છના મહેન્દ્રપ્રભસૂરિના શિષ્ય અને વિ. સં. ૧૪૪૪ માં કાતન્ત્ર બાકરણ ઉપર સંસ્કૃતમાં બાલાવબોધ રચનારા મેરુતુંગસૂરિએ પદ્મદર્શનનિર્ણય નામનો ગ્રંથ બનાવ્યો છે. એમાં બૌદ્ધ, મીમાંસક, સાંખ્ય, નૈયાયિક, વૈશેષિક અને જૈન એ છ દર્શનો વિષે જોડાપોહ છે. આ ગ્રંથ કોઈ સ્થળેથી પ્રસિદ્ધ થયો હોય એમ જાણવામાં નથી, જો એમ હોય તો એ સત્વર પ્રકાશિત કરવા જૈનોની સુપ્રસિદ્ધ સંસ્થાઓને કું વિનંતું હું.

વિ. સં. ૧૭૭૨ માં 'સૂરિ' પદવી પામેલા લાવપ્રભસૂરિએ જૈનમહાસૂત્રસંતોષ (મ્શે. ૩૦) ની સ્વોપજ બાખ્યામાં છ દર્શનોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ત્યાં એમણે જૈન સ્વાધ્યાદી આદર્શ, બૌદ્ધ શૂન્યવાદી સૌગત, શૈવશાસન નૈયાયિક અણ્ણપાદ મૌળ, સાંખ્ય

કાપિલ, વૈશેષિક કબ્યાહ ઔલૂક્ય અને જૈમિનીય ભાદ્દર્શન એમ છ દર્શનોનો નિર્દેશ કર્યો છે. વિશેષમાં એમણે એ ઉમેર્યું છે કે કેટલાક વૈશેષિકને અને નૈયાયિકને અભિન્ન માને છે એટલે એ દૃષ્ટિએ વિચારતાં પાંચ આસ્તિકવાદી છે અને છઠ્ઠો નાસ્તિક મત છે. આર્હસ્ત્ય, નાસ્તિક, ચાર્વાક અને લૌકાયતિક એ સમાનાર્થક છે.

ઉપાખ્યાય શુભતિલકે ગાયત્રીનું સમસ્ત દર્શનોના મંતવ્ય મુજબ વિવરણ રચ્યું છે. એમાં આર્હત, નૈયાયિક, વૈશેષિક, સાંખ્ય (કાપિલ), વૈષ્ણવ, બૌદ્ધ અને જૈમિનીય (ભાદ્) એમ સાતનો ઉલ્લેખ જોવાય છે.

વિક્રમની અરાધમી શતાબ્દીમાં વિદ્યમાન અને ‘લાલાનંદ’ એ અપર નામવાળા આનંદચંદ્રજીએ નમિનાથના સ્તવનની પહેલી પંક્તિમાં છ દર્શનોનો નિર્દેશ કર્યો છે અને એની પછીની પંક્તિઓમાં છ દર્શનો એ જિન-અંગ કેવી રીતે ગણી શકાય તે સૂચવ્યું છે. પ્રસ્તુત પંક્તિઓ નીચે મુજબ છે:

“૫૮ દરિસણુ જિનઅંગ ભણીજે, ન્યાસ ષડંગ જો સાધે રે;”

નમિ જિનવરના ચરણઉપાસક, ૫૮ દરિસણુ આરાધેરે. ૫૮૦ ૧

જિન સુર પાદપ પાય વખાણું, સાંખ્ય જોગ હોય બેઠે રે;

આતમસત્તા વિવરણુ કરતાં, લહો દુગ અંગ અખેદે રે. ૫૮૦ ૨

બેદ અબેદ સૌગત મીમાંસક, જિનવર હોય કર ભારી રે;

લોકલોક અવલંબન લજીએ, ગુરુગમથી અવધારી રે. ૫૮૦ ૩

લૌકાયતિક કુખ જિનવરની, અંશ વિચારી જો કીજે રે;

તત્ત્વવિચાર સુધારસ ધારા, ગુરુગમ વિણુ કેમ પીજે રે. ૫૮૦ ૪”

આમાં સાંખ્ય, યોગ, સૌગત, મીમાંસક અને લૌકાયતિક એ પાંચ દર્શનોનો નિર્દેશ છે, અને એમાંનાં પહેલાં બેનો જિનેશ્વરનાં બે ચરણ તરીકે, બીજાં બેનો એમના બે હાથ તરીકે અને છેલ્લાં બેનો એમની કુક્ષિ તરીકે ઉલ્લેખ છે.

આ તો દર્શનોની નિયત સંખ્યા દર્શાવનારા ઉલ્લેખો થયા. હવે દર્શનોની ઝાંખી કરાવનાર ઉલ્લેખો વિચારીશું.

સામાન્ય રીતે વિક્રમની પાંચમી શતાબ્દીમાં થઈ ગયેલા મનાતા સુપ્રસિદ્ધ દિગંબરાચાર્ય સમન્તભદ્રના સમકાલીન—અર્ધે પૂર્વકાલીન જણાતા સિદ્ધસેન દિવાકરની કેટલીક દ્વાનિશિકાઓમાં—બ્રહ્મીસીમાં અમુક અમુક દર્શનોનાં મંતવ્યો જણાય છે. જેમકે નવમી સદીવાદ નામની બ્રહ્મીસીમાં ઉપનિષદનું અદ્વૈતત્ત્વ આલેખાયું છે અને તેમ કરતી વેળા એતીશ્વર ઉપનિષદનો આધાર લેવાયો હોય એમ જણાય છે. વળી એમાં અદ્વૈતવર્ણનને લગતી જગદેશની ઋચાઓ પણ સંકળાયેલી જોવાય છે.

આરમ્ભી, તેરમી અને ચૌદમી બ્રહ્મીસીમાં ન્યાય, સાંખ્ય અને વૈશેષિક દર્શનોનું અનુક્રમે નિરૂપણ છે. પંદરમી બ્રહ્મીસીમાં બૌદ્ધ દર્શનની શૂન્યવાદ વગેરે શાખાઓનું વર્ણન છે. સોળમી બ્રહ્મીસીમાં વિષય નિયતિવાદ હોય એમ જણાય છે. સત્તરમીથી વીસમી સુધીની ચાલુખંડીસીમાં જૈનદર્શનનું અવ્યક્ત આલેખાયેલું છે. દસમી બ્રહ્મીસીમાં ચોમની વિવિધ પ્રક્રિયાનું દર્શન થાય છે.

એક માન્યતા પ્રમાણે વિક્રમની પહેલી શતાબ્દીમાં થઈ ગયેલા અને બીજી માન્યતા પ્રમાણે એની ત્રીજી-ચોથી શતાબ્દીમાં થઈ ગયેલા વાચકવર્ગ ઉમાસ્વામિએ તત્ત્વચાર્વાકી-

અણવાદી, તેરમાને અને ચૌદમાને અનુક્રમે નિરીક્ષત અને સેશ્વર અને પંદરમાને અઢાદૈત-વાદી તરીકે નિર્દેશિત છે.

મહામહોપાધ્યાય લીમાચાર્ય^૧ ન્યાયકોશ (પૃ. ૩૧૭-૩૧૮)માં નીચે મુજબ ૭ મુખ્ય આસ્તિક યાને વૈદિક ધર્મચ્યુસ્ત દાર્શનિક શ્રેણિઓ ગણાવી છે:—

(૧) સાંખ્ય, (૨) પાતંજલ, (૩) પૂર્વ મીમાંસા, (૪) ઉત્તર મીમાંસા, (૫) તર્ક અને (૬) ન્યાય.^૨

અહીં તર્કથી એઓ વૈશેષિક કહેવા માગે છે. આગળ જતાં પૃ. ૩૭૧-૩૭૨માં એઓ ચાર્વાક, માધ્યમિક, યોગાચાર, સૌત્રાન્તિક, અને વૈભાષિક એમ બૌદ્ધની ચાર શાખાઓ અને દિગંધર એમ છનો નાસ્તિક દર્શનો તરીકે ઉલ્લેખ કરે છે. વિશેષમાં ‘યોગાચાર’ શીર્ષક-હેતુ-ભાવવાદ વેદાન્તનો નિર્દેશ વાચ્યસ્પત્ય કોશમાં કરાયેલો છે એમ એઓ કહેતે છે.

મહાસદન સરસ્વતી એમની કૃતિ નામે પ્રસ્થાનભેદમાં અનેક દાર્શનિક શ્રેણિ-ઓનો નિર્દેશ કરે છે.

મહાદેવ મોરેશ્વર કુન્તેએ સંસ્કૃત, મરાઠી અને અંગ્રેજીમાં પદ્દર્શનચિન્તનિકા રચી છે અને તે પૂનાથી ઈ. સ. ૧૮૭૭-૮૨માં પ્રસિદ્ધ થયેલી છે એમ લૌકિક ન્યાયા-જલિ (ભાગ ૧, પૃ. ૬) ઉપરથી જણાય છે, પણ આ પુસ્તક મારા જ્ઞેવામાં આવ્યું નથી એટલે એમાં ક્યાં ૭ દર્શનોનો નિર્દેશ છે તેની મેધ લેવી આડી રહે છે.

લજ્જન ઈ. સ. ૧૬૧૫ થી લગભગ ઈ. સ. ૧૬૭૫ સુધી વિદ્યમાન અને અમદા-વાદનો સોની વેદાન્તો અખ્યાએ પોતાની અખેગીતાના રદમા કડવામાં ૭ દર્શનોનો તેમજ ૭ ઉપદર્શનોનો નિર્દેશ કર્યો છે. પ્રસ્તુત પંક્તિઓ નીચે મુજબ છે:

“ન્યાય પાતંજલ મીમાંસા, વૈશેષિક સાંખ્ય વેદાન્ત;

દરશન ઉપદરશન ભેદ કીધા, તે જણાવે તમે સંત.

જૈવ સાંખ્ય મીમાંસક, ચાર્વાક બૌદ્ધ જો જૈન;

એ ઉપદરશન એકને જણો, શરીરસંબધી ચિદ્ર.—૨-૩”

આ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે દર્શનોની સંખ્યા છની દર્શવનારા અનેક છે, અને એ સૌમાં હરિવંશદેશ્વર પ્રથમ છે એમ ઉપલબ્ધ સાહિત્ય જોતાં જણાય છે, એમની એક કૃતિ તરીકે કેટલાક પદ્દર્શની ગણાયે છે, પણ એ શું પદ્દર્શનસમુચ્ચયથી ભિન્ન છે?

દર્શન, તર્ક, તંત્ર, તીર્થ, સંપ્રદાય, પંથ એ એક રીતે સમાનાર્થક છે. સત્યના દર્શનની આશિક ઝાંખી કરાવનાર દણ્ડિકાણુ તે ‘દર્શન’ નામને લાયક છે, એટલે જુદાં જુદાં દર્શનો પડે સત્યની ભિન્ન ભિન્ન બાજુઓનું જ્ઞાન થાય છે. આથી જ્યાં સુધી કોઈ પણ દર્શન પોતાની મર્યાદામાં રહે ત્યાં સુધી તે સત્યના શોધકને એની સાધનામાં સહાયક

૧ આના સમયનાં એમણે નીચે મુજબનું અવતરણ આપ્યું છે :

હો મોક્ષેશ્વર જો મોક્ષસંદેશ સંકલિતિ વદ્ મુખી :

જેમ અહીં જે તર્કનો ઉલ્લેખ છે તેમ મહાદેવમુનિએ પણ તર્કનો નિર્દેશ કર્યો છે. એ આપણે આગળ વિચારી ગયાં એવું પણ પ્રકરણ ઉલ્લેખ છે કે જે આ ગ્રંથ તર્કમાં અહીં ગણવેલાં જે તર્કનો સમાવેશ થાય છે ?

છે; પણ જ્યારે એ દર્શન ખીજાં દર્શનોનો અનુચિત અનાદર કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય ત્યારે એ દર્શન દર્શનાભાસ અને છે અને એનો અનુયાયી 'ધર્માન્ધ' ગણાય છે.

દુઃખનો આત્યન્તિક વિનાશ અને સાચા સુખની શાશ્વત પ્રાપ્તિ એ દરેક જાણુને હજી છે. એ મેળવવામાં દર્શનો સાધનરૂપ છે. એ દર્શનો તો જાણે એક જ પર્વતમાંથી નીકળતી નદીનાં ખાડા, ટેકરા, ખીણ વગેરેમાં થઈને વહેતાં જતજતનાં ઝરણાં છે, જે આગળ ઉપર એકત્રિત થઈ એક જ મહાસાગરમાં મળે છે. આ ઝરણાંનાં નામ ઘાટ અને માપ ભિન્ન ભિન્ન હોય એ સ્વાભાવિક છે. ખીણ રીતે વિચારીએ તો પર્વતના ઉચ્ચતમ શિખરે પહોંચવા માટે જુદા જુદા માર્ગો ભિન્ન ભિન્ન પ્રકૃતિના માણસો પસંદ કરે, એ પ્રમાણે મોક્ષે જવા માટે જે ભિન્ન ભિન્ન માર્ગોનો આશ્રય લેવાય તે દર્શનો છે.

આ ઉપરથી જાણીશો કે દરેક માર્ગની-દરેક દર્શનની સાર્થકતા છે, જો કે એ સાર્થકતાની માત્રામાં ભિન્નતા છે.

ઉમેશભિષ્મ આવાકની દૃષ્ટિને સૌથી સ્થૂળ ગણે છે. એના કરતાં ન્યાય-વૈશેષિકની દૃષ્ટિ એમના મતે સૂક્ષ્મ છે. વળી એના કરતાં સાંખ્યની દૃષ્ટિ વિશેષ સૂક્ષ્મ છે અને વેદાન્તની દૃષ્ટિ તો એથી પણ સૂક્ષ્મ છે. વિશેષમાં એઓ વૈભાષિક, સૌત્રાન્તિક, યોગચાર અને માધ્યમિક એ બૌદ્ધોની ચાર શાખાઓને ઉત્તરોત્તર ચડિયાતી માને છે. એ ચારના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરતાં તેઓ કહે છે કે પહેલી શાખા બાહ્ય જગતનું પરલક્ષી અસ્તિત્વ સ્વીકારે છે, અને એ અસ્તિત્વ પ્રત્યક્ષનો અને કેટલીકવાર અનુમાનનો પણ વિષય છે. બીજી શાખા પણ આ અસ્તિત્વ તો સ્વીકારે છે, પણ તેને ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય ન માનતાં. અનુમાનનો વિષય ગણે છે. ત્રીજી શાખા બાહ્ય જગતનું પરલક્ષી અસ્તિત્વ સ્વીકારતી નથી. એ વિજ્ઞાનનું અવલંબન લે છે, અને અવિદ્યાને એક વિચારથી ખીજા વિચારના ભેદના પ્રકારણો દર્શાવે છે. ચોથી શાખામાં તો આ વિજ્ઞાનને તેમજ આ વિચારને પણ સ્થાન નથી એટલે કે કેવળ શૂન્યતા છે.

જગતના કારણનો પણ જે વિવિધ દર્શનોએ વિચારે છે, એમાંથી સર્વાધિક, ન્યાય-વૈશેષિક, સાંખ્ય અને વેદાન્ત એ દર્શનોને એઓ અનુક્રમે એકેએકથી ચડિયાતાં ગણે છે.

એમણે વૈદિક અને અવૈદિક દર્શનોનો સમન્વય સાધ્યો નથી કે જે કાર્ય આત્મ-ધનશ્રીએ, ૭૯મા પૃષ્ઠમાં નોંધેલા સ્તવનમાં કર્યું છે.

આ વિષયને વિશેષ ન લખાવતાં હું એના ઉપસંહાર તરીકે એટલું જ કહીશ કે વિવિધ નયાભાસનાં ઉદાહરણ રજૂ કરતી વેળા અન્યાન્ય દર્શનોનો ઉલ્લેખ જૈન ગ્રંથોમાં કરાયેલો જોવાય છે. જેમકે ન્યાય અને વૈશેષિક દર્શનો એ નૈગમાભાસનાં અને સાંખ્ય અને વેદાન્ત એ સંગ્રહાભાસનાં ઉદાહરણો છે. એવી રીતે ચાર્વાક એ વ્યવહારાભાસનું, સૌત્રાન્તિક બૌદ્ધ દર્શન એ ઋગ્વેદાભાસનું, વૈભાષિક શમ્ભાભાસનું, યોગચાર સમભિ-રૂદાભાસનું અને માધ્યમિક એવંશુત્રાભાસનું ઉદાહરણ છે. આ હકીકતને તેમજ નૈગમ વગેરે સાત નયો ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધ છે એ બાબતને લક્ષ્યમાં લેતાં વિવિધ દર્શનોની ભરતમતા વિષેની જૈન દૃષ્ટિ સમજી શકાય છે.

શ્રીવિજયસિંહસૂરિ-સ્વાધ્યાય

અન્વેષક-પૂજ્ય આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજયતીન્દ્રસૂરિજી

સરસતિ સામિથિ મન ધરી, હું તો માશું હે એક પસાય કે;
ગાઈ શ્રી તપગણપતિ, આચારિજ હે વિજયસિંહ સવાય કે. ૧

શુરુ ગણપતિ ગુણ ગાયસ્થું. (આંકણી)

સખિ વંદો હે ગણપતિ પાય કંઈ, થાલ ભરી ભરિ મોતીઆં;
વધાવો હે વિજયસિંહસૂરિરાય કે.

શુરુ ૨

મરુધર મંડળ મેડતો, જિમ સોભઈ હે ઈંદ્રપુરી એહ કે;
તિહાં વસઈ નાથુ ગુણનિલો, કુલતિલો હે દિનકર જેહ કે.

શુરુ ૩

તસ ધર ધરણી અતિભલી, ગુણવંતી હે નાયકેદે નાર કે;
રૂપઈ અપસર સારિણી, તસ કૂંખઈ હે હુઓં અવતાર કે.

શુરુ ૪

શુભ દિવસ સુત જનમીઓ, તવ હરજ્યો હે સહુ પરિવાર કે;
ધરિ ધરિ રંગ વધામણા, વલિ બાંધ્યા હે તોરણ બારિ કે.

શુરુ ૫

અનુકમઈ જોવન પરવર્યા, તવ ભેટ્યા હે શુરુ સુવિચાર કે;
શ્રી વિજયદેવસૂરીસર, તસુ પાસઈ હે લ્યઈ સંયમભાર કે.

શુરુ ૬

સુખ જાણે સારહ ચંદલો, રૂપઈ છપઈ હે રતિપતિ એહ કે;
મોક્ષવંશ સોહાકરુ, શુરુ દીસઈ હે ગુણમણી ગેહ કે.

શુરુ ૭

સીલઈ ચૂલિભદ્ર સમવડઈ, શુરુ વિદ્યા હે વચરકુમાર કે;
લબધિ ગોચમ સારિણો, શુરુ વિચરઈ હે ભવિન તાર કે.

શુરુ ૮

કનકવિજય વાચકવરુ, જાણે દીસઈ હે પુન્ય અંકુર કે;
ઈંદ્રજનયર સોહામણો, તિહાં આવઈ હે વિજયદેવસૂર કે.

શુરુ ૯

સંવત સોલઈકયાસીઈ, શરુ જોઈ હે મુહુરત સાર કે;
વેશાખ સુદિ છઠિ અતિભલી, જિહાં થાપઈ હે નિજ પટધાર કે.

શુરુ ૧૦

શ્રી વિજયદેવપટોધરુ, ઉદિયો ઉદિયો હે અભિનવો સૂર કે;
શ્રી વિજયસિંહસૂરીસરુ, શુરુ ગાજઈ હે જલધર પૂર કે.

શુરુ ૧૧

વિદ્યાહંસગણિવરતણો, સીસ નમઈ હે નિજશુરુ પાંચ કે;
વૃદ્ધિહંસ મુનિ ઈમ ભણઈ, શુરુ દીકઈ હે શિવસુખ થાય કે.

શુરુ ૧૨

સખિ વંદો હે ગણપતિ પાયકે, થાલ ભરી ભરિ મોતીઆં;
વધાવો હે વિજયસિંહસૂરિરાય કે, શુરુ ગણપતિ ગુણ ગાયસ્થું. ૧૩

इति श्रीविजयसिंहसूरि-स्वाध्याय । गणविद्याहंसलिखित । आविका

जगीमां पठनार्थ । शुभं भवतु श्रीरस्तु कल्याणमस्तु ।

આ સ્વાધ્યાય સિયાણા (ભારવાડ)ના શ્રી સુવિધિનિન જ્ઞાનભંડારમાંના ખંડેલ નંબર ૧૦ માંના હસ્તલિખિત પાના ઉપરથી ઉતારીને અહીં આપી છે.

મૌન એકાદશીનો અપૂર્વ પ્રભાવ

લેખક: પૂજ્ય મુનિમહારાજ શ્રી સુશીલવિજયજી, પાંજરાપોલ, અમદાવાદ.

વિશ્વવંદ્ય દેવાધિદેવો ભવ્ય પ્રાણિઓના કલ્યાણને અર્થે અહર્નિશ ઉપદેશી રહ્યા છે કે હે મહાનુભાવો ! પ્રતિદિન ધર્મારાધના કરો. તે કરવાને માટે જો અશક્ત હો તો પર્વના દિવસે તો અવશ્ય ધર્મારાધન કરજો ! આવાં પર્વો પણ પ્રતિવર્ષ અનેક સંખ્યામાં આવે છે. તેથી તેની આરાધના કરવા માટે પણ અશક્ત પ્રાણિઓએ ત્રણ પર્વની આરાધના તો ગમે તે ભોગે કરવા કટિબદ્ધ થવું જોઈએ. વૃદ્ધ પુરુષોનું પણ એમ જ કહેવું છે કે બાર મહિનામાં ત્રણ પર્વની આરાધના તો અવશ્ય કરવી જોઈએ. બસે પથારી વશ હો, કે બસે મરણની અંતિમ દશામાં પડેલા હો !

આ ત્રણપર્વો તે-પ્રથમ સંવત્સરી (બાદરવા શુદ્ધ ચોથ)નો, બીજો જ્ઞાનપંચમી (સૌભાગ્યપંચમી-કાર્તિક શુદ્ધ પાંચમ)નો અને ત્રીજો મૌન એકાદશી (માગશર શુદ્ધ અગિયારસ)નો દિવસ છે. બાર મહિનાના ત્રણસો સાઠ દિવસોમાં આ ત્રણ દિવસ રત્ન સમાન છે. મૌન એકાદશીની વિશેષતા એ છે કે-તે દિવસ તીર્થંકર ભગવંતોનાં દોહસો કલ્યાણકોની આરાધનાનો અમૂલ્ય સમય છે. શ્રી નેમિનાથ જેવા બાલસ્રલ્હચારી પ્રભુએ કૃષ્ણ મહારાજ જેવા ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વના ધણીને બતાવેલો એ અપૂર્વ દિવસ છે. આ મૌન એકાદશીના કલ્યાણકર્મોનું શુભાશીર્વાદનું પદ નીચે પ્રમાણે છે.

અરસ્ય પ્રવ્રજ્યા નમિજિનપતેર્જ્ઞાનમતુલં

તથા મહોર્જનમ્ વ્રતમપમલં કેવલમલમ્ ॥

બલસ્યૈકાદશ્યાં સદસિ લસદુદામમહસિ

અદઃ કલ્યાણાનાં શિપતુ શિપદઃ પશ્ચકમિદમ્ ॥૧॥

“અહારમા તીર્થંકર શ્રી અરનાથ પ્રભુની દીક્ષા, એકનીશમા તીર્થંકર શ્રી નમિનાથ પ્રભુને કેવલજ્ઞાન, અને ઓગણીશમા તીર્થંકર શ્રી મહિસનાથ પ્રભુનો જન્મ, દીક્ષા, અને કેવલજ્ઞાન,-ઉછળતું છે મોટું” તેજ જેમાં એવી માગશર શુદ્ધ એકાદશીમાં થયેલાં આ પાંચે કલ્યાણકો વિપત્તિને દૂર કરનારાં થાઓ.”

આ શ્લોકમાં જે પાંચ કલ્યાણકો બતાવ્યાં છે તે આ ભરતક્ષેત્રની વર્તમાન ચોવી-શીતે આશ્રયીને બતાવ્યાં છે. એટલે પાંચ ભરત અને પાંચ ઐરાવત એમ દશે ક્ષેત્રમાં થયેલાં કલ્યાણકો ભોગાં કરીએ ત્યારે કુલ પચ્ચાસ કલ્યાણકો થાય છે. અને ત્રણ કાળનાં એટલે વર્તમાન-ભૂત-ભવિષ્યનાં ભોગાં કરીએ ત્યારે દોહસો કલ્યાણકો થાય છે. માટે જ આ દિવસને શ્રેષ્ઠતમ ગણવામાં આવ્યો છે. આ દિવસે કરેલો ઉપવાસ દોહસો ઉપવાસના ક્ષણે આપનારો થાય છે. તથા અહોરાત્રિપૂર્વક માત્ર ભણવા-ગણવા સિવાય મૌન રીતે કરેલો ઉપવાસ મહાન ક્ષણે દેનારો થાય છે.

આ મૌન એકાદશી વ્રત અગિયાર વર્ષ અને અગિયાર મહિને પૂર્ણ થાય છે. પ્રાંતે બારમા વર્ષે ઉજમણું કરવાનું હોય છે. તેમાં અગિયાર જાતના પકવાન્ન, અગિયાર જાતનાં ફલ, અગિયાર જાતનાં ધાન્ય, અગિયાર જાતની સુંદર વસ્તુ વગેરે મુક્યાની હોય છે. જ્યન્યથી અગિયાર આવકનું વાત્સલ્ય, સંઘપૂજા, અગિયારે અંગને લખાવાવાં વગેરે વગેરે કરવાનું હોય છે.

એક સમયે બાવીશમા તીર્થંકર શ્રી જેમિનાથ ભગવંત દારિકા નગરીના ઉદ્યાનમાં સમવસ્યા. ઉદ્યાનપાલકે શ્રીકૃષ્ણ મહારાજને ખબર આપી, એટલે તે પરિવાર સહિત ભગવંતના વંદનાર્થે ત્યાં આવ્યા, અને વંદન-મસ્કારાદિ કરી યોગ્ય સ્થાને બેસી બોલ્યા: હે સ્વામિન! ત્રણસોને સાઠ દિવસમાં સારભૂત એવો એક દિવસ ખતાવો, કે જેનું દાન શીલ અને તપ કરવાની શક્તિથી હોઈ એવો હું પણ આરાધન કરી શકું. ત્યારે ભગવાને કહ્યું: માગશર શુઃ અગિયારસનું અવસ્ય આરાધન કરો. જેમ દરેક પર્વમાં પશુપણ પર્વ મુખ્ય છે, તેમ દરેક દિવસોમાં આ દિવસ મુખ્ય છે. માટે સાધુ-સાધ્વી-શ્રાવક-શ્રાવિકા સર્વેએ આ દિવસે મૌનવ્રત, તપશ્ચર્યા, દેવવંદન, ગરણું ગણવું ઇત્યાદિ કરવું જોઈએ. આ રીતે મૌન એકાદશીને મહિમા સાંભળી શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા: ‘હે પ્રભો! પૂર્વે કોઈએ આ એકાદશી આરાધી હતી? અને આરાધનારને કયા ફલની પ્રાપ્તિ થઈ હતી? આથી શ્રીજેમિનાથ ભગવંતે સુવ્રત શ્રેષ્ઠીનું કથાનક નીચે પ્રમાણે કહી સંભળાવ્યું.

ઘાતકી ખંડમાં ઇષુકાર પર્વતથી પશ્ચિમ દિશામાં વિજય નામનું નગર છે. ત્યાં પૃથ્વીલ નામનો રાજા રાજ્ય કરે છે. તેને શીલાદિગુણશાલિની ચન્દ્રાવતી નામે રાણી છે. આ જ નગરમાં સુપુત્રે કરી સહિત, જિતેન્દ્ર ભક્તિમાં તક્તિન એવો સુર નામનો વયો-વૃદ્ધ ધનવાન શ્રેષ્ઠી છે તેનું શરીર દુર્ગળ અને ક્ષીણ થઈ જવા છતાં તેની ધર્મભાવના જાગતી જીવતી તેના હૃદય સરોવરમાં રાજહંસની માફક રમ્યા કરે છે.

એકદા તે શ્રેષ્ઠીએ ગુરુભગવંત પાસે આવી પૂછ્યું: ‘હે ગુરુવર્ણ! હવે મારાથી વિશેષ ધર્મનું આરાધન થતું નથી. માટે કૃપા કરી મને એવો કોઈ માર્ગ ખતાવો કે મારા કર્મનો ક્ષય થાય.’ ગુરુભગવંતે એકાદશીવ્રત કરવાનું કહ્યું. શ્રેષ્ઠીએ તહત્તી કહી તે વાત સ્વીકારી. ઘેર આવી તે વ્રતનો પ્રારંભ કર્યો. અગિયાર વર્ષ અને અગિયાર માસે તે વ્રત વિધિપૂર્વક પૂર્ણ કરી બારમે વર્ષે ઉદ્યાપન કર્યું. ઉદ્યાપન દિવસથી પંદરમે દિવસે અક્ષમાત પેટમાં એકદમ શૂન્યતા બ્યાધિ ઉત્પન્ન થયો. અને શેક મરણ પામ્યા. શેકનો જીવ ધર્મપ્રભાવે અગિયારમા આરણ્ય દેવલોકમાં એકવીશ સાગરોપમની સ્થિતિવાળો દેવ થયો. ત્યાં દૈવિક વૈભવો ભોગવી, એકવીશ સાગરોપમની સ્થિતિનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરી, સ્વર્ગમાંથી ચળી સૌર્યપુરમાં સમૃદ્ધિશાળી બ્યવહારીને ત્યાં તેની પ્રીતિમતી નામની પ્રિયાની કુક્ષિમાં પુત્ર-પણે ઉત્પન્ન થયો. ગર્ભના પ્રભાવથી માતાને વ્રતની અભિલાષાઓ થવા લાગી. પૂર્ણ સમયે માતાએ પુત્રરતનને જન્મ આપ્યો. નાલસ્થાપવાને માટે જે ખાડો ખોદવામાં આવ્યો તેમાંથી પુષ્કળ નિધાન નીકળ્યું. આ વાત જોત જોતામાં સર્વત્ર ફેલાઈ ગઈ. દમ્પતીને આવું પુણ્યવંત પુત્રરતન પ્રાપ્ત થવાથી ઘણો જ આનંદ થયો. બારમે દિવસે પિતાએ યાતિપુત્રોને ભોજનાદિ કરાવી, સૌની સમક્ષ, એ પુત્ર તેની માતાના ગર્ભમાં હતો ત્યારે તેની માતાને વ્રતની ઇચ્છા થઈ હતી તેથી, એ પુત્રનું સુવ્રત એવું નામ પાડ્યું. પાંચ ધાવ માતાઓથી લાલત પાલન કરાતો સુવ્રત બીજાના ચંદ્રમાની માફક વધવા લાગ્યો. પુત્ર આઠ વર્ષની ઉમ્મરનો થયો એટલે માતા-પિતાએ તેને પુરુષની બહો-તેર કક્ષાઓમાં નિપુણ બનાવવા તથા ધાર્મિક સંસ્કારો પ્રાપ્ત કરાવવા ઉપાધ્યાયને ત્યાં સોંપ્યો. થોડાજ સમયમાં શુદ્ધિનો ભંડાર એવો તે પુત્ર બહોતેર કક્ષા તથા ધાર્મિક સંસ્કારોથી અલંકૃત થયો. પુત્રે યૌવન અવસ્થામાં પ્રવેશ કર્યો એટલે માતાપિતાએ ઉચ્ચ

કુટુમ્બોનાં અગિયાર કન્યાઓ સાથે તેનું ગાણિગ્રહણ કરાવ્યું. અને પિતાએ પુત્રને મવં આર સોંપી પ્રવ્રજ્યા અંગીકાર કરી આત્માના કલ્યાણને માર્ગ મહણ કર્યો.

સુવ્રત શ્રેષ્ઠીએ પોતાના દેવભવ પહેલાંના ભવમાં અગિયારસનું રૂડી રીતે આરાધન કર્યું હતું તેથી તે અગિયાર કોડ સોનૈયાનો ભોક્તા, દાનવીર, રાજ્યનો માનીતો થયો અને ધર્મકાર્યથી દીપ્તો થયો. આ રીતે સાંસારિક સુખોને અનુભવતાં સુવ્રત શ્રેષ્ઠીને ત્યાં અગિયાર વધુઓએ એકેક પુત્રરત્નને જન્મ આપ્યો. સુવ્રતશેઠ અગિયાર પુત્રોના પિતા થયા.

એક સમયે ઉદ્યાનમાં ધર્મધોષ નામના મુનિ સપરિવાર પધાર્યો. રાજ વગેરે તથા સુવ્રત શેઠ સૌ વંદનાર્થે ગયા. પૂ. આચાર્ય મહારાજે ઉપદેશ આપતાં તપનું ખૂબ જ સમર્થન કર્યું. અને પ્રાંતે જણાવ્યું કે-પંચમીના તપ વડે પાંચ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે, અગિયારસના તપ વડે અગિયાર અંગ સુખપૂર્વક આવડે છે, ચતુર્દશીના તપ વડે ચૌદ પૂર્વ આવડે છે અને પૌર્ણમાસીના તપ વડે સર્વસ્વનું આગમન થાય છે. આ રીતે તપનો અનુપમ મહિમા સાંભળી સુવ્રત શ્રેષ્ઠીના મનમાં બહાપોહ થવા લાગ્યો. તેમને એકદમ મૂંઝાં આવી અને જાતિસ્મરણ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું અને એના પ્રતાપે તેમણે પોતાનો પૂર્વભવ નીહાળ્યો. અને પોતે મૌન એકાદશીની આરાધના કરી હતી તે જણાવ્યું. આ ભવમાં પણ મારે તે વ્રતની જિંદગી પર્યંત આરાધના કરવી એવો સંકલ્પ કર્યો. એટલે ગુરુમહારાજે કહ્યું: “હે શ્રેષ્ઠી! પૂર્વભવે તમે તેને રૂડી રીતે આરાધી છે તેથી આ ભવમાં તમને નિર્મલ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ છે, તમે અગિયાર કોડ સોનૈયાના માલિક થયા છો અને ધર્મની દૃઢ શ્રદ્ધા વગેરે પામ્યા છો. માટે હવેથી તે વ્રતનું વિશેષે કરીને આરાધન કરો. હવે શ્રેષ્ઠી કુટુમ્બ સહિત આઠ પહેરના પૌષધ પૂર્વક મૌન એકાદશીનું આરાધન કરવા લાગ્યા, એટલે લોકમાં પણ મૌન એકાદશીની ખૂબ ખૂબ પ્રસિદ્ધિ અને માન્યતા થઈ.

ત્રેયાંસિ बहुविघ्नानि એ ઉક્તિ અનુસાર સારા કાર્યમાં પણ વિઘ્ન આવે છે. પણ જ્યારે તેમાંથી પસાર થઈ જવાય છે ત્યારે તે કાર્ય મહાફલાયી થાય છે. દૃઢ શ્રદ્ધાવાન સુવ્રત શ્રેષ્ઠી એકદા પૌષધ લઈ તેનું સમ્યક્ રીતે આરાધના કરી રહ્યા છે. રાત્રિમાં સૌ કાર્યોત્સર્ગમાં લીન થયા છે. આ બાબુ ચોરાને ખબર પડી કે સુવ્રત શ્રેષ્ઠી મહાધનવાન છે, અને મૌન એકાદશીએ વ્રત કરીને મૌન રહે છે, લેશમાત્ર પણ બોલતા નથી. માટે આપણને ઠીક લાગ-મળ્યો છે. એમ વિચારી ચોરાએ સુવ્રત શ્રેષ્ઠીના ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો. એક તો રાત્રિ એટલે ઘેર અધારુ તેમાંય સૌ પૌષધમાં એટલે દિવાનું તો નામ નિશાન નહીં. ચોરાએ દીવો કર્યો એટલે દીવાના તેજમાં જ્યાં દષ્ટિ નાખે ત્યાં સોનાના જ ઢગલા દેખાયા. એ જોઈને ચોરા તો આભા જ બની ગયા. વાહ ! આજ તો ખૂબ જ માલ મળશે. પણ જ્યાં કર્મરાજ રુક્યો હોય ત્યાં મનની લાવના મનમાં જ અદૃશ્ય થઈ જાય. સુવ્રત શ્રેષ્ઠીનું પુણ્યબળ પણ જળ્પરજસ્ત તપનું હતું. વળી તે મૌન એકાદશી જેવા વ્રતમાં તક્ષીન થયા હતા. એટલે તુરંત જ શાસનદેવીએ બધાય ચોરાને સ્તંભિત કરી દીધા.

પ્રભાતકાલ થયો, એટલે સ્તંભિત થયેલા ચોરાને જોઈ સર્વે લોકો ભેગા થયા. કાટવાલોને ખબર આપી. કાટવાલો આવીને ચોરાને બાંધી બિલા રહ્યા. કુટુમ્બસહિત સુવ્રત શ્રેષ્ઠી સ્થાપનાચાર્ય સમીપે પૌષધ પારી ઉપાશ્રયે જઈ, ગુરુ મહારાજને વંદન-નમસ્કારાદિ કરી, ધર્મદેશના સાંભળી પાછા ઘેર આવ્યા. અને એ બધું જોવા છતાં મૌન જ રહ્યા.

ઠાટવાલોને પણ શાસનદેવીએ સ્તંભિત કરી દીધા. રાજાને ખબર પડી એટલે રાજા ત્યાં આવ્યા. સુવ્રત શ્રેષ્ઠીએ રાજાજીનું ખડુમાન કરી તેમને સર્વવૃત્તાંતથી વાકેફ કર્યા, અને ધર્મના ઉપદેશક વચનો કહ્યાં. રાજા પણ હર્ષિત થયો. સુવ્રતે કહ્યું કે ચોરાને બંધનથી મુક્ત કરો. રાજાએ તે સ્વીકાર્યું. બાદમાં શાસનદેવીએ તલારક્ષકો અને ચોરને છોડી દીધા, સૌને બંધનથી મુક્ત કર્યા, અને શ્રેષ્ઠીએ કુટુંબસહિત પારણ્યાં કર્યાં.

એકવાર આખા નગરમાં એકાએક દાવાનલ સળગી ઊઠ્યો. નગરના લોકો આમ તેમ નાસભાગ કરવા લાગ્યા. સુવ્રત શ્રેષ્ઠી પૌષધમાં હોવાથી લેશમાત્ર ડગ્યા નહીં. જોતજોતામાં આખું નગર અરણ્યની જેમ બળી ગયું. પણ સુવ્રત શ્રેષ્ઠીનું સર્વસ્વ અન્વલિત રહ્યું. પ્રભાતમાં દાવાનલ શમી ગયો. સમુદ્રમાં દ્વીપની માફક માત્ર સુવ્રત શ્રેષ્ઠીનાં ધરબારને સુરક્ષિત જોઈ બધા નગરવાસી સુવ્રત શ્રેષ્ઠીની ભૂરીભૂરી પ્રશંસા કરવા લાગ્યા.

સુવ્રત શ્રેષ્ઠીને મૌન એકાદશી આરાધતાં અગિયાર વર્ષ અને અગિયાર મહિના પસાર થઈ ગયા. બારમે વર્ષે મોટું ઉજમણું માંડયું. તેમાં મુકતાફલો, રત્નો, શંખો, પ્રવાલો, સુવર્ણ, રૂપ, તાંબુ, પિત્તલ, કાંસુ, પટ્ટકુલો અનેક પ્રકારનાં ધાન્યો, પકવાન્નો, શીફલો, દ્રાક્ષો, ફલો, સોનારૂપાનાં ફુલો, અશોકાદિનાં પુષ્પો, ઈત્યાદિ અનેક વસ્તુઓ અગિયાર અગિયાર જિનેશ્વરની આગળ મૂકી. આ રીતે વિસ્તાર પૂર્વક ઉઘાપન કરી સંઘપૂજન સાધર્મિક વાતસલ્ય કરી મનુષ્યજન્મને કૃતાર્થ કર્યો.

હવે સુવ્રત શ્રેષ્ઠી વૃદ્ધાવસ્થાએ પહોંચ્યા. એકદા રાત્રિમાં તેમને નિદ્રા આવતી ન હતી, અને મન ધર્મવિચારણામાં ચડી ગયું હતું. તેમને થયું: મેં શ્રાવકવ્રત પાલ્યું, મૌન એકાદશીને રૂઢી રીતે આરાધી, સંસારના વૈભવો પણ ભોગવ્યા, પુત્રરત્નોને પણ રમકડ્યા, હવે તો મારે માત્ર એક જ કાર્ય આ જન્મમાં કરવાનું બાકી રહ્યું છે. જે માર્ગે મારા પૂજ્ય પિતાશ્રી પધાર્યા તે જ માર્ગે જવા હવે મારું મન તલસી રહ્યું છે. ક્યારે મને સદૃશ્યુનો સમાગમ થાય અને હું સર્વસ્વ તણ દઈને દીક્ષા સ્વીકારું અને મારા આત્માનું કલ્યાણ સાધું. શેઠે આ ભાવનામાં ને ભાવનામાં આંખી રાત્રી પસાર કરી. સદૃશ્યે પ્રભાતમાં જ ખબર આવી કે નગરના ઉઘાનમાં ચાર જ્ઞાનના ધારક ગુણ્યસુન્દર આચાર્ય પરિવાર સહિત પધાર્યા છે. આખી નગરી દર્શનાર્થે ઉલટી છે. સુવ્રત શ્રેષ્ઠી પણ પરિવાર સહિત ત્યાં ગયા. આચાર્ય મહારાજે સંયમ માર્ગની ખૂબ જ પુષ્ટિ કરતાં જણાવ્યું કે—

ચારિત્રસ્તાન્ન પરં હિ રત્નં, ચારિત્રવિસ્તાન્ન પરં હિ ચિત્તમ્ ॥

ચારિત્રલાભાન્ન પરો હિ લાભઃ, ચારિત્રયોગાન્ન પરો હિ યોગઃ ॥૧॥

દીક્ષા ગૃહીતા દિનમેકમેવ, યેનોગ્રચિત્તેન શિર્ષં સ યાતિ ॥

ન તત્ કદાચિત્તદવશ્યમેવ, વૈમાનિકઃ સ્યાત્ ત્રિદશપ્રધાનઃ ॥૨॥

“ચારિત્ર રત્ન જેવું બીજું કોઈ રત્ન નથી. ચારિત્ર, ધન જેવું બીજું કોઈ ધન નથી, ચારિત્ર લાભ જેવો બીજો લાભ નથી, અને ચારિત્ર યોગ જેવો બીજો યોગ નથી. એક દિવસનું ચારિત્ર પણ જો સમ્યગ્ પ્રકારે ઉત્ત ચિત્તથી પાળ્યું હોય તો જીવ મુક્તિમાં જાય છે. કદાચ કાલની પ્રતિકુલતાને લઈ મુક્તિમાં ન જાય તો પણ અવશ્ય પ્રધાન એવો વૈમાનિક દેવ તો થાય છે જ.”

આ રીતે ગુરુ ભગવંતની દેશના સાંભળીને સુવ્રત શ્રેષ્ઠી બન્ને હાથ જોડી કહેવા લાગ્યા: “હે ગુરુ ભગવંત ! હું એ ભાગવતી પ્રવ્રજ્યા સ્વીકારવા ચાહું છું એટલે જરૂરો

સર્વ બાર પુત્રોને સોંપી આપની પાસે દીક્ષાવ્રતને અંગીકાર કરીશ.” ગુરુભગવંતે કહ્યું કે—‘યથાસુખં પ્રવર્તસ્વ, પ્રતિબન્ધં મા વિધેદિ’ હે મહાનુભાવ ! જેમ તમને સુખ ઉપજે તેમ કરો, વિલંબ ન કરો. પછી સુવ્રત શ્રેષ્ઠી ઘેર આવ્યા. સૌ સાથે ભોજનાદિ કર્યું અને પછી પુત્રો-પત્નીઓ પાસે દીક્ષાની અનુમતિ માગી. પુત્રોએ અનુમતિ આપી. પત્નીઓએ કહ્યું કે અમે પણ તમારી સાથે જ દીક્ષા લઈશું. પત્નીનો ખરો ધર્મ એ જ છે કે પતિ સારે માર્ગે જતો હોય તો પત્નીએ પણ તે જ માર્ગે સ્વીકારવો. સુવ્રત શ્રેષ્ઠીએ ઘરનો તમામ બાર પુત્રવ્રતોને સોંપ્યો, અને પોતાની અગિયાર પત્નીઓ સાથે સંયમ માર્ગને સ્વીકાર્યો. સંયમનું સમ્યગ્ પ્રકારે આરાધન કરતાં અગિયારે સ્ત્રીઓ માસના અનશન વડે કાયબલક્ષીણ થવાથી ધાત્રીયાં કર્મોનો નાશ કરી કેવલજ્ઞાન પામી અધાત્રીયાં કર્મોને તોડી મોક્ષગામિની બની. અને સુવ્રત મુનિ સંયમ માર્ગમાં દિવસે દિવસે આગળ વધતા જ ગયા. તપશ્ચર્યાદિથી પોતાના આત્માને ખૂબ જ રંગી નાખ્યો છે. તેમની તપશ્ચર્યાની નોંધ પણ જાણુવા જેવી છે, જે આ પ્રમાણે છે : યસો જક, સો અક્રમ, ચાર ચોમાશી તપ, એક છ માસી તપ, અને મૌન એકાદશી તિથિનો તપ, આ રીતે વિશેષે કરીને તપતા, બાર અંગના ભણુવનાર, શુદ્ધ દીક્ષાના પાલનારા થયા. ધન્ય હો આવા મુનિવરને કે જેમણે વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ દીક્ષા લઈ આવી ઉગ્ર તપશ્ચર્યાઓ કરી.

આવા ઉગ્ર તપસ્વી મુનિ એક સમયે મૌન એકાદશીનું આરાધન કરતાં મૌન રહ્યાં છે. તેમની પરીક્ષા કરવા માટે કોઈ મિથ્યાદષ્ટિ દેવ આવ્યો છે. અન્ય મુનિના બંને કાનમાં મહાનું વેદના ઉત્પન્ન કરી છે. ઘણાઘણા ઉપચાર કરવા છતાં પણ વેદના શમી નહીં. ત્યારે તે દેવે વેદનાવાળા સાધુને કહ્યું કે તમારી વેદના સુવ્રત મુનિના ઔષધથી શમી જશે, ક્યારે કે પોતાના સ્થાનથી બહાર આવીને ઉપચાર કરશે ત્યારે. વેદનાવાળા સાધુએ જ્યાં સુવ્રત મુનિ હતા ત્યાં આવીને ઉપચાર માટે પ્રાર્થના કરી. મૌન એવા સુવ્રત મુનિ રાત્રિમાં સ્વસ્થાનથી બહાર આવ્યા નહીં. ત્યારે વેદનાથી અત્યંત પીડાતા તે મુનિ સુવ્રત મુનિના મસ્તકે માર મારવા લાગ્યા. તે સમયે સુવ્રત મુનિવરને અસહ્ય વેદના થતા લાગી. છતાં લેશમાત્ર ચલાયમાન થયા ક્ષિવાય વિશેષે કરી સદ્ધ્યાનમાં લીન થયા. અને ચિંતવવા લાગ્યા કે—હે જીવ ! અત્યારે કર્મ ખપાવાનો શુભ અવસર પ્રાપ્ત થયો છે. આ વેશમાં અનંતા મુનિવરો કર્મ ખપાવી ખપાવીને મુક્તિને પામ્યા છે. તીર્થંકરોને પણ કર્મ રાજન્યે છોડ્યા નથી તો પછી તારે તો ગલરાવાનું શેનું જ હોય. એમ ઉત્તમ ભાવના ભાવતા જાય છે, અને કર્મના ચોકને હિંચવતા જાય છે. મુનિ લેશમાત્ર પણ ચલાયમાન થતા નથી, એમ વિલંબ જ્ઞાનથી બાણી મિથ્યાદષ્ટિ દેવ વિવિધ પ્રકારના ઘેર ઉપસર્ગો કરવા માંડ્યો. સુવ્રત મુનિવર પણ ક્ષપક શ્રેણીએ ચઢ્યા હતા એટલે તેમણે ધાત્રીયાં કર્મોને અકચૂર કર્યા અને કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું. પછી લબ્ધ જીવોને પ્રતિષેધી અધાત્રી કર્મોને પણ ચૂરિ મુક્તિ મંદિરમાં ખિરાજમાન થયા.

આ રીતે બાલબ્રહ્મચારી શ્રી નેમિનાથ પ્રજુના મુખારવિન્દ્યો સુવ્રત શ્રેષ્ઠીનો વૃત્તાંત સાંભળી શ્રી કૃષ્ણ વાસુદેવ પણ મૌન એકાદશીના આરાધનમાં આદરવાળા થયા. ત્યારથી આ મૌન એકાદશીનો લોકમાં વિશેષે કરીને પ્રસિદ્ધિ થઈ.

લબ્ધ જીવો પણ મૌન એકાદશીને રૂઢી રીતે આરાધા એ જ શુભ ભાવના !

पूज्यताका विचार

लेखक—पूज्य मुनिमहाराज श्री विक्रमविजयजी [भा. म. श्रीविजयलब्धिसूरीश्वरशिष्य]

ता. ३१-३-४२ के स्था. पत्रमें डोसीजी लिखते हैं कि 'इन्द्रों द्वारा तीर्थकरोंका जन्मोत्सव किया जाना, दाढ़ाओंकी पूजा होना ये धार्मिक कृत्य नहीं हैं' उनका यह कहना ठीक नहीं है, क्योंकि जंबूद्विपप्रज्ञप्तिमें साफ साफ कहा गया है कि 'केइ जिणभत्तीप' अर्थात् कितनेक जिनेश्वर भगवानकी भक्तिसे दाढ़ाओंका ग्रहण और जन्मोत्सव करते हैं। तो फिर त्रिभुवनस्वामीका जन्मोत्सव और दाढ़ाओंकी पूजा करना धार्मिक कृत्य क्यों नहीं? प्रभुका जिन दाढ़ाओंसे संबंध है उनकी पूजामें जो लोग धार्मिकता नहीं स्वीकारते हैं उन लोगोंको नामका सहारा भी छोड़ना चाहिए, क्योंकि दाढ़ा तो साक्षात् शरीरका अवयव होनेके कारण भाव तीर्थकरके संबंधसे युक्त है। नाम तो बुर है। और सूत्रोंमें भगवानका जन्मोत्सव और दाढ़ाओंकी पूजाकी अधार्मिक कहा ही नहीं है। किन्तु 'केइ जिणभत्तीप' इत्यादि तो कहा ही है। जिन क्रियाओंको साधु करे वे क्रियाएं ही धार्मिक हैं ऐसा कोई नियम नहीं है। क्योंकि श्रावक दानक्रिया करते हैं, साधुओंकी स्मशानयात्रामें जाते हैं, और साधु न तो दान देते हैं या न तो स्मशानयात्रामें भाग लेते हैं, तो भी इन कार्योंको अधार्मिक नहीं कहा जाता है।

तीर्थकर प्रभु लोकोत्तर पुरुष हैं अतः इनके लिये दूसरोंके उदाहरण निकलते हैं। जन्मसे ही तीर्थकर प्रभु अतिशयवाले होते हैं, गर्भमें रहने पर भी इन्द्रोंद्वारा नमुस्थुण से स्तुति किये जाते हैं। सेनप्रश्नमें किसी भी स्थान पर गृहवासमें रहे हुए तीर्थकर, साधुको नमस्कार करते हैं ऐसा पाठ है ही नहीं इस लिए सेनप्रश्नके नामसे डोसीजीने जो लिखा है वह यथार्थ नहीं है।

'गृहवास छोड़ने पर ही ये साधुओंके लिए वंदनीय हो सकते हैं' ऐसा लिखते हो तो क्या, उनके पूर्ववर्ती साधुओंसे वे वंदनीय होते हैं कि पश्चाद्वर्ती साधुओंसे? पूर्ववर्ती साधुओंसे वंदनीय हो सकते हैं तो किस शास्त्रके आधारसे? और पश्चाद्वर्ती साधुओंसे वंदनीय होते हैं तो इसमें कोई आश्चर्यकी बात नहीं है, क्योंकि उनसे इतर साधु भी पश्चाद्वर्ती साधुओंसे वंदनीय होते ही हैं, तो फिर गृहवास छोड़नेपर इत्यादि लेख निरर्थक ही रहा। 'देवों या इन्द्रोंका अनुकरण करनेवालेको विवाह करवानेमें भी धर्म मानना चाहिए' इसका जवाब यही है की कर्तव्यमें देव व इन्द्रोंका अनुष्ठान ही प्रयोजक है ऐसा कोई नियम नहीं है। और इन्द्रोंने सभी तीर्थकरोंका विवाहोत्सव कराया नहीं है, और जन्मोत्सव और पूजन आदि तो सभी तीर्थकरोंका, इन्द्र और देव करते ही हैं।

'जेन जनताके लिये देव और गुरु दोनों पूज्य हैं फिर एकका पूज्य और स्थापना प्रहय है तो दूसरोंका क्यों नहीं?' इस लेखके पूज्यतामें प्रयो-

जक देवत्व और गुरुत्वको बताया सो ठीक ही किया है, क्योंकि इनके निक्षेप पूज्य ही हैं, पूज्य नहीं हैं ऐसा कौन कहता है ? अगर कहे कि सूरिजीने ही तीर्थकरके चारों निक्षेप पूज्य हैं और साधुका भाव निक्षेप ही बंध है—ऐसा कहा है तो उसका मतलब नहीं समझे हो ऐसा ही कहना होगा। और इसीसे सूरिजीके कथनको सफेद झूठ कह रहे हो। तीर्थकर तो तीर्थकर नामकर्मके प्रभावसे बंध होते हैं। तीर्थकर नामकर्मकी व्याख्या ही ऐसी है इस लिए जन्मसे ही वे पूज्य हैं। अतः जन्मादि मरणान्त स्थायि उन तीर्थकरोंका द्रव्य निक्षेप भी पूज्य और वेदनीय है। इस मतलबसे तीर्थकरोंके चारों निक्षेप पूज्य कहे गये हैं। परन्तु साधुकी आत्मा मात्र पूज्य नहीं किन्तु साधुत्व पर्यायापन्न आत्मस्वरूप ही पूज्य है इस मतलबसे साधुका भाव निक्षेप ही बंध है ऐसा कहा गया है। इससे साधुका जन्म मरण व्यापि द्रव्य निक्षेप ही अव्यय सिद्ध होता है, न तु साधुत्व पर्यायापन्न द्रव्यादिक। इसीसे होरविजयसूरि आदिकी स्मृति पूजी जाती है। 'लोगस्सके-बारमें नहीं कहा था उसमें क्या प्रमाण है' ऐसा सूरिजीके वचनको लेकर कहते हो कि 'यह तो निश्चय हो गया कि सूरिजीके पास इसकी मान्यता (को) पुष्ट करनेवाला कोई प्रमाण नहीं, हमसे निषेधक प्रमाण मांगते हैं परन्तु मैंने पहिले ही प्रमाण दे दिया है, सूरिजीने नहीं देखा होगा' ऐसा जो लिखते हो यह तो तुम्हारे ही गले पड़ गया, क्योंकि सूरिजीने अपने पक्षका साधक प्रमाण बहुत विस्तारसे दर्शाया है, जिसको नहीं देखते हुए नाटक जनताको भ्रममें डालनेके लिये ऐसा लिखते हो।

जो लोगस्सका पाठ है वो ही प्रथम जिनेश्वराश्रित संघ में कहा जाता था, इस विषयमें प्रमाण है। यह स्तुति मोक्षप्राप्त जिनेश्वरोंकी है भव-भ्रमणमें भटकते हुए जीवोंकी नहीं। और 'लोगस्सका चतुर्विंशतिस्तव नाम भी प्रभु महावीरके शासनमें ही हुवा है पहिले नहीं था' ये दोनों वचन परस्पर विरुद्ध हैं, क्योंकि जिस ब्रह्म महावीरने तीर्थ स्थापित किया उस ब्रह्म महावीर तो मोक्षप्राप्त नहीं थे तो उस ब्रह्म भी लोगस्सका पाठ नहीं रहा होगा और चतुर्विंशतिस्तव नाम नहीं पड़ा होगा। यदि करते थे और नाम पड़ा था ऐसा कहोगे तो यह स्तुति मोक्षप्राप्त जिनेश्वरोंकी है यह तुम्हारा कथन मिथ्या होगा, यदि मोक्षप्राप्त होने पर लोगस्सका पाठ चला और नाम पड़ा ऐसा कहोगे तो भी गलत है, क्योंकि महावीरके शासनमें तीर्थस्थापनके दिनसे चडावश्यक करना नियत है, और लोगस्सका नाम चतुर्विंशत्यो ही है, क्योंकि सामायिक-चउवीसत्यो-वदणय-पडिकमण काउसगो इसी प्रकार ही आवश्यकके छ अध्ययनके नाम नदीमें भी कहे गये हैं—'ते कि ते आवस्सयं छविहं पत्तं ते जहा-सामायं १ चउवीसत्यो २ वदणयं ३ पडिकमणं ४ काउसगो ५ पच्चक्खणं ६ ते ते आवस्सयं'।

सनप्रभ्रम कहीं पर भी लोगस्सको भद्रबाहुस्वामीने बनाया है ऐसा कहा नहीं है, इसमें तो लोगस्स भद्रबाहु स्वामीने बनाया नहीं है यही सिद्ध किया

है। लोगस्सको मोक्षप्राप्त जिनेश्वरोंकी स्तुति कहते हो और आगे जाकर लोगस्ससे भूतकालीन भावस्वरूपका स्मरण होता है ऐसा लिखते हो यह दोनों वचन परस्परव्याहत है, भूतकालीन भाव जब विद्यमान था उस वस्तु इस लोगस्ससे यह स्तुति विषय नहीं था, क्योंकि मोक्षप्राप्त जिनेश्वरोंकी स्तुति कहते हो तब उससे भूतकालीन भावका स्मरण भी कैसे हो सकता है? जो वाक्य तीर्थंकरको स्पर्शा ही नहीं यह वाक्य किसी भी कालमें उनका स्मारक कैसे बन सकता है? लोगस्स नोसिद्धोंको विषय करता है ऐसा आप लिखते हो, जिस प्रकार केवलज्ञानसे पूर्व वे मोक्षप्राप्त जिनेश्वर नहीं कहलायेगें अतः लोगस्ससे भूतकालीन भावस्वरूपका स्मरण असंभाव्य है इस लिए सूरिजीकी तर्क कुतर्क नहीं है, किन्तु सतर्क है आपकी ही कुतर्क है। कहीं पर मोक्षप्राप्त जिनेश्वरोंकी स्तुति कहते हो और कहीं पर भूतकालीन भावस्वरूपका स्मरण होता है, तीर्थंकरके गुणानुवाद होते हैं, तब उसी अवस्थाका चिन्तन होता है ऐसा कहते हो अतः पण्डित इसके विषयमें गुरुजयंतीका उदाहरण असंगत है। क्योंकि जयंती पर जो हमारे वचन होते हैं वे भूतकालीन भावके ही होते हैं नकि उनकी वर्तमान अवस्थाके। तुम तो लोगस्सको मोक्षप्राप्त जिनेश्वरोंकी स्तुति कहते हो तब तीर्थंकरोंका गुणानुवाद उससे हो ही नहीं सकता और तीर्थंकरत्व सिद्धावस्थामें नहीं है क्योंकि जब तक तीर्थंकर नामकर्म होता है तब तक वे तीर्थंकर कहलाते हैं उसका क्षय होजानेसे तीर्थंकरत्व पर्याय सिद्धावस्थामें रह नहीं सकता है। जब लोगस्स 'यह वचन सिद्ध विषयक माना जाय तो इससे भूत तीर्थंकरोंका गुणानुवाद असंभवित ही होगा। इस लिये इसके अछावा' इत्यादि लिखकर सूरिजीकी दीर्घ वाधाको व्यर्थ सिद्ध नहीं कर सकते। और जिनको नयका ज्ञान न होवे वे ही 'सृतिपूजक लोग समवसरणके बाहर उन्हें जिनेश्वर नहीं मानते होंगे' ऐसे आक्षेप करें।

(कमशः)

अंक भाटे जइरी सुयना

हवे यतुभास पूरुं थयुं छे ओटले विहार दरभ्यान पूज्य मुनि महाराजने 'श्री जैन सत्य प्रकाश' भासिकने। इरेक अंक नियमित भजे अपने विहारना कारछे जेवस्थे न जय ते भाटे ओके सुयना ओ करवानी छे के-जेभने 'श्री जैन सत्य प्रकाश' भोक्षवामा आवे छे ते पूज्य मुनिमहाराजने अपने तेभुं ओके निश्चित सरनायुं लपी जथावे, न्यां आगामी यतुभास सुधीना शेष कागजमां अपने भासिक भोक्ष्या करीअे। टपालना कायदा मुज्य अभुं निश्चित करेले सरनामे भंजावेहुं भासिक, तेनुं पेकींग तोडवामां न आव्युं होय तो, वधारायुं टपाल अर्थ क्यो वगर न तेओ पौताने ठीक लागे ते पीजे स्थले टपाल द्वारा भंगानी शके छे। आशा छे, आ रीति अपने निश्चित सरनायुं लपी जथाववानी पू. मुनिमहाराजने अवश्य कृपा करे।

આરાધનાનું વિશેષ સાહિત્ય

લેખક:—શ્રીયુત પં. લાલચંદ્ર ભગવાન ગાંધી, પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર, વડોદરા

‘જૈન સત્ય પ્રકાશ’ ના ૮મા વર્ષના અં. ૧૧, પૃ. ૩૪૮થી ૩૫૧માં મુનિરાજ શ્રી કુન્દકવિજયજીનો એક લેખ ‘અંતિમ આરાધનાના પ્રકારો (અને તેને અંગેનું આપણું કેટલુંક સાહિત્ય)’ પ્રકાશિત થયો છે; તેમાં સૂચવેલ ૧૯ નામોમાં કેટલાંકનો નામ-નિર્દેશ થયો જણાતો નથી, તેથી તે તરફ લક્ષ્ય ખેંચવું-અહિં ઉચિત લાગે છે.

સંવેગરંગશાલા—આ નામની આરાધના, શ્વેતાંબર જૈન સાહિત્યમાં વિશિષ્ટ આરાધનાશાસ્ત્રરૂપ છે—એ તરફ બહુ થોડા વિદ્વાનોનું ધ્યાન ખેંચાયું જણાય છે. ગૌતમ-સ્વામીએ નવદીક્ષિત રાજર્ષિ મહાસેનને ઉદ્દેશી આરાધનાનું જે સ્વરૂપ સૂચવ્યું હતું, તેનું વિસ્તારથી વિવેચન આ ગ્રંથમાં કરવામાં આવ્યું છે. દસહજારગાથા-પ્રમાણવાળા પ્રાકૃતભાષામય મહત્વના આ ગ્રંથમાં ૪ મૂલ્ય દ્વારો અને અનેક પ્રતિદ્વારો દ્વારા ભગવતી આરાધનાના વિવિધ પ્રકારોને અમૂલ્ય ઉપદેશ સાથે સમગ્રગ્યા છે, સાથે એ વિષયનાં બોધક દૃષ્ટાંતો પણ પ્રસંગે પ્રસંગે દર્શાવવામાં આવ્યાં છે. સંવેગ-રંગની શાલારૂપ હોવાથી અથવા સંવેગ માટે રંગશાલા (નાટ્યભૂમિ-થિયેટર) રૂપ હોવાથી આ ભગવતી આરાધનાને સંવેગરંગશાલા નામથી આચાર્યે પ્રસિદ્ધ કરી જણાય છે.

આ ઉપદેશાત્મક મહત્વના ગ્રંથની રચના વિ. સં. ૧૧૨૫માં સુપ્રસિદ્ધ જિનચંદ્રસૂરિએ નવાંગીવૃત્તિકાર અભયદેવસૂરિની અભ્યર્થનાથી કરી હતી—એમ એ ગ્રંથના ઉલ્લેખથી જણાય છે. પ્રસ્તુત જિનચંદ્રસૂરિ, ચૈત્યવાસિ-વિજેતા સુપ્રસિદ્ધ જિનેશ્વરસૂરિ અને શ્વેતિસાગરસૂરિના પૃથ્વર હતા, તથા નવાંગીવૃત્તિકાર અભયદેવસૂરિના વડીલ ગુરુબંધુ હતા એમ તેની અંતિમ પ્રશસ્તિ-પરિચયથી સ્પષ્ટ સમગ્રય છે.

આ આરાધનાશાસ્ત્રની વિ. સં. ૧૨૦૭ માં વટપદ્રક (વડોદરા)માં લખેલી તાડ-પત્રીય પોથી જેસલમેર-કિલ્લા (મારવાડ)ના ‘અકાલંકાર’ નામે ઓળખાતા જૈનગ્રંથ લંકારમાં છે. જેસલમેર જૈનલંકાર-ગ્રંથસૂચી (ગા. ઓ. સિ. ૨૧) માં પૃ. ૨૧ માં તથા ત્યાં અપ્રસિદ્ધગ્રંથ-ગ્રંથકૃત્પરિચય [પૃ. ૩૮-૩૯] માં અમ્હે મૂળ અવતરણો સાથે આ ગ્રંથનો સંક્ષિપ્ત પરિચય સં. ૧૬૭૮માં કરાવ્યો હતો, તે સાથે તે ગ્રંથની પાછળના આચાર્યોએ કરેલી સંસ્મરણીય પ્રશંસા પણ ત્યાં ઉદ્ધૃત કરીને દર્શાવી હતી. વડોદરાના રાજકીય પ્રાચ્ય-વિદ્યામંદિરમાં આ આરાધનાશાસ્ત્રની અર્વાચીન અશુદ્ધ એક હ. લિ. પ્રતિ છે.

જિનદત્તસૂરિઆચીનપુસ્તકોદ્ધારકેડ તરફથી સં. ૧૯૮૦માં આ ગ્રંથનો ૨૨૦ પત્ર જેટલો પ્રથમ ભાગ [અં. ૧૩] સંસ્કૃત છાયા સાથે છપાયા પછી બાકીનો ભાગ બહાર પડ્યો હોય—તેમ જણવામાં નથી. આવા ગ્રંથોને શુદ્ધ સ્વરૂપમાં પ્રકાશમાં લાવવાની આવશ્યકતા છે. અન્યત્ર જેસલમેરના સંવેગરંગશાલા આરાધનાશાસ્ત્રનો પણ ઉલ્લેખ મળે છે. તથા પાટણ અને જેસલમેરના જૈનગ્રંથલંકારોમાં જણવામાં આવેલ આરાધના, આરાધનાશ્રક, આરાધનાકુલક, આરાધનાપતાકા, આરાધનાપ્રકરણ અને આરાધનાસાર નામના સંક્ષિપ્ત ગ્રંથોનું પણ સૂચન અમ્હે તેની ગ્રંથસૂચીઓમાં થયું છે; જેમાંનાં કેટલાંક જ પ્રકાશિત થયાં જણાય છે. આરાધનાપત્ર્યક, આરાધનાસતરી, આરાધનાવિધિકુલક (સવૃત્તિ) વગેરે નામના ઉલ્લેખો અન્યત્ર વાંચવામાં આવે છે. આવા આરાધનાવિષયક નાના ગ્રંથોના પણ સંગ્રહ કરી સમુચ્ચયરૂપમાં સારી આવૃત્તિ પ્રકાશિત કરવાની જરૂર

છે. પ્રાચીન ગુજરાતીમાં પણ આરાધના-સંબંધમાં કેટલુંક સાહિત્ય મળી આવે છે.

શા. શ્લો. સિ. ના પ્રાચીનગુર્જરકાવ્યસંગ્રહમાં પૃ. ૮૬ થી ૯૨ સુધીમાં પ્રકટ થયેલ વિ. સં. ૧૩૩૦ થી ૧૩૬૯માં લખાયેલાં તાડપત્રો પરથી આપેલા પ્રાચીન ગુજરાતી ગદ્યના નમૂનાઓ શ્વે. આરાધના સાથે સંબંધ ધરાવે છે.

[૨.]

દિગંબર જૈન સાહિત્યમાં પણ આરાધના-વિષયક કેટલાક ગ્રંથો જણાય છે.

લગવતી આરાધના—શિવાચે શૌરસેની પ્રાકૃતભાષામાં રચેલો ૨૧૭૦ ગાથા-પ્રમાણવાળો આ ગ્રંથ સોલાપુરથી અનંતકીર્તિગ્રંથમાલા દ્વારા પ્રકાશિત થયો છે. આ ગ્રંથ પર અપરાજિતસુરિએ વિજયોદ્યા ટીકા રચેલી છે, તથા ખીજાઓએ પણ પંજિકા, દીપિકા વગેરે ટીકા-ટિપ્પની રચી જણાય છે. આચાર્ય અમિતગતિએ આ ગ્રંથના આશયને સંકેતનમાં પદાનુવાદમાં ઉતાર્યો જણાય છે. પં. આશાધરે આના આધારે આરાધના-દર્પણની રચના કરી જણાય છે.

આરાધના કથાકોશ (૩)—હરિષેણ નામના વિદ્વાને વિ. સં. ૯૮૯ માં રચેલા સાડાબાર-હજારશ્લોકપ્રમાણુ પદ્ય ગૃહકથાકોશને કેટલાકે આરાધનાકથાકોશ તરીકે ઓળખાવ્યો છે; જેના આધારે પં. પ્રભાચંદ્રે ધારામાં જયસિંહ-રાજ્યે ખીજે આરાધનાકથાકોશ ગદ્યમાં રચ્યો હતો અને ત્રીજે યદ્વતેભિદતે સં. ૧૫૮૫ લગભગમાં પદ્યમાં રચ્યો હતો.

આરાધના-સાર—૧૧૫ ગાથાવાળો આ પ્રાકૃત-ગ્રંથ દેવસેનાચાર્યે રચ્યો હતો, તે પં. રત્નકીર્તિની સં. ટીકા સાથે ખાણિકગ્રંથ દિ. જૈન. ગ્રં. સમિતિદ્વારા પ્રકટ થયેલ છે.

આરાધના—નયનંદી નામના વિદ્વાન મુનિએ અપભ્રંશ ભાષામાં એક વિસ્તૃત ગ્રંથ રચ્યો જણાય છે, જેના ૫૬ થી ૫૮ સંધિ-પરિચ્છેદો આરાધના-સંબંધમાં છે. ૫૬મી સંધિમાં કાલ-જ્ઞાન પ્રકરણ અને ૫૭મી સંધિમાં અનુપ્રેક્ષા-જ્ઞાપના પ્રકરણ પણ એ વિષય સાથે સંબંધ ધરાવતું છે. વડોદરાના રાજકીય પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરમાં આની નવીન-અશુદ્ધ એક હ. દિ. પ્રતિ. છે.

આશા છે કે-આરાધના-સંબંધમાં સંશોધન કરનાર અભ્યાસીઓને આ નિવેદન અમુક અંશે ઉપયોગી થશે.

આગામી અંક

‘શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ’ નો હવે પછીનો અંક ‘વિક્રમ-વિશેષાંક’ તરીકે પ્રગટ થશે. આ વિશેષાંક માટે છેલ્લો મેઝવવામાં કે અંકને છપાવીને તૈયાર કરવામાં ઘાપી કરતાં વધુ વિલંબ થવાનો સંભવ છે. અંક તૈયાર થયે તરત જ સ્થાપના કરવામાં આવશે. તેથી તે માટે પૂજો લેખીને પૂછપરછ કરવાનો જરૂર નથી.

—અવસ્થાપક.

ज्योतिषकरंड का 'लघ' और म. म. डॉ. आर. शामशास्त्री

लेखक : श्रीयुत भा. रं. कुलकर्णी, बी. ए. [राजवाडे सं. मंडळ, धुलिया, ज्ञानदेश.]

'श्री जैन सत्य प्रकाश' क्रमांक ७१ में 'ऐतिहासिक दृष्टिसे प्राचीन जैन वाङ्मय का महत्त्व और उसके संशोधनकी आवश्यकता' इस शीर्षकसे मैंने एक लेख लिखकर, मैसूर-के ख्यातनाम विद्वान म० म. डॉ. शामशास्त्री साहेबने जो वेदांग ज्योतिषका जैन ज्योतिषकी सहायतासे अभूतपूर्व संशोधन किया है, उसमें 'ज्योतिषकरंड'के एक श्लोकके अर्थमें विसंगति हो गई है ऐसा दिखाकर उसपर संभवतः कोई अन्य विद्वान कुछ प्रकाश प्रदान करेंगे, ऐसी आशा प्रकट की थी। किन्तु मैंने देखा कि इस विषयकी ओर, कोई महानुभाव ध्यान देना नहीं चाहते, अतः स्वयं ही तत्संबंधी जैन ग्रंथ देखना चाहा। और सम्भाव्यसे उन दिनोंमें मू. आचार्य विजयअमृतपुरी तथा पू. सु. धुरंधरविजयजीका कुछ सहवास मुझे प्राप्त हुआ, जिनके प्रोत्साहन और सहायतासे वह समस्या हल हुई इतना ही नहीं, किन्तु और ऐतिहासिक दृष्टिसे जैन ज्योतिषके वैशिष्ट्यका अभ्यास करनेकी सुलभता प्रतीत हुई। उसके फलस्वरूप 'जैन ज्योतिषका ऐतिहासिक महत्त्व' शीर्षक लेख यथावकाश विद्वानोंके पर्यालोचनके लिये 'श्री जैन सत्य प्रकाश'में प्रकट करनेकी उम्मीद है। यहां तो सिर्फ डॉ. शामशास्त्रीजीने ज्योतिषकरंडके श्लोक २८८ का अर्थ दियानेमें जो विसंगति की है वह स्पष्ट करता हूं।

लघं च दक्षिणायनं विष्णुसु वि अस्स उत्तरं अयणे ।

लगां सारं विष्णुसु पंचसु वि दक्षिणं अयणे ॥२८८॥

इसमें दक्षिणायन विषुव याने शरदसंपात और उत्तरायण विषुव याने वसंतसंपात दिनके लग्न बताये गये हैं। आचार्य मलयगिरिजीने अश्विनी और स्वाति इन दो उपर्युक्त लग्नोंसे क्रमशः शरद और वसंतका संबंध बताया है। किन्तु डॉ. शामशास्त्रीजीने मलयगिरिजीकी इस टीकासे बिल्कुल विरुद्ध अश्विनी और स्वातिका संबंध वसंत और शरद संपातसे ध्वनित किया है (वेदांग-ज्योतिष पृ. ३० अंग्रेजी विभाग)। प्रत्यक्ष ज्योतिषकरंड देखने पर यह संबंध यथार्थ नहीं है, ऐसा स्पष्ट होता है। शामशास्त्रीजीने लग्नसे उस दिनका पहला नक्षत्र, जो कि पूर्व क्षितिज पर उदित होता है वह याने सूर्यनक्षत्र समझ लिया है। लेकिन इस लग्नके पूर्वका मध्य स्पष्टतया संपातदिनोंके सूर्यनक्षत्र इस प्रकार बताया है—

दक्षिण अयणे सूर्यो पंचविषुवाणि वासुदेवेण ।

जोषइ उत्तरेणवि आइर्यो आस देवेण ॥ २८७ ॥

इसमें शरदसंपातका सूर्यनक्षत्र वायुदेवतात्मक याने स्वाति, और वसंतसंपातका

सूर्यनक्षत्र अश्विदेवतात्मक याने आश्विनी दिया है । और एक अत्यंत महत्वका वैशिष्ट्य डॉ. शामशास्त्रीजीके ख्यालमें नहीं आया है वह है विषुवकाल विषयक । ज्योतिषकरंडमें वह जगह इसका निर्देश है ।

पन्नरस मुहुत्तरिणो दिवसेण समा यजा हवइ राई ।

सो होइ विषुवकालो दिणराइणं तु संधिम्मि ॥ २८० ॥

अर्थात्—पंद्रह मुहूर्तके दिन और रात होते हैं वह विषुव काल दिन और रात्रीके संघीमें होता है ।

और देखिये—

मंडलमज्झत्थंमि अचक्खुविसयं गर्यमि सूरंमि ।

जो खलु मत्ताकालो सो कालो होइ विसुवस्स ॥ २९० ॥

अर्थात्—सूर्य दृष्टिसे पर और मंडलके मध्यमें जाने पर जो मात्रा याने गिनती या गणनाका अथवा कालके परिमाण स्वरूप काल है वह काल विषुवका होता है ।

‘काललोकप्रकाश’में भी इस विषयपर यही विचार प्रकट किये हैं ।

तच्च शामादिचसयोः पञ्चदशमुहूर्तयोः ।

प्रदोषकाले चिन्नेयं निश्चयापेक्षया बुधैः ॥ ७५ ॥

विषुलकालकी गणना और उसका नक्षत्र देखनेकी प्रदोषकालकी यह प्राचीन प्रणाली उपर्युक्त लोन विषयक पद्यमें आई है । और जिस समय वसंतसंपातका सूर्य अश्विनीमें था उस समय उस दिनके प्रदोषकालमें स्वाति नक्षत्रका पूर्वक्षितिज पर उदय तथा शरदसंपात के दिन अश्विनीका उदय ही ‘चक्षुर्वै सत्यं’ प्रतीत हो सकता है । ज्योतिषकरंड पद्य २८९ से इस और यह चक्षुर्वै सत्यंका प्रमाण मिल जाता है ।

दक्षिणमयणे विसुवेसु नहयलेऽभिजी रसामले पुस्से ।

उत्तरअयणे अभिई रसायले नहयले पुस्से ॥ २८९ ॥

इसमें विषुलकालमें नभस्तल और रसातलके नक्षत्र दिये हैं । दक्षिण विषुव अर्थात् शरदसंपातके समय नभस्तल पर अभिजित रहता है उससे आठवां नक्षत्र ही तब पूर्व क्षितिज पर उदित रहेगा, वह ठीक आश्विनी है । उत्तरायण विषुव याने वसंतसंपातके समय पुष्य नभस्तल पर रहेगा उससे ठीक आठवां नक्षत्र स्वाति है और वह बराबर पूर्व क्षितिज पर रहेगा । अतएव, उपर्युक्त लोन विषयक पद्यका डॉ. शामशास्त्रीजीका अनुवाद यथार्थ नहीं है यह स्पष्ट है ।

કવિ શ્રી લાવણ્યસમયજીવિરચિત શ્રી અંતરીક્ષપાર્શ્વનાથનો છંદ

સંગ્રાહક:—શ્રીયુત સારાભાઈ મણિલાલ નવાળ, અમદાવાદ.

- સરસ વચન દિયો સરસતી માય, બોલિસું આદિ જસ વિખ્યાત;
અંતરિક્ષ ત્રિભુવનનો ધણી, પ્રગટિ પાસ જિજ્ઞેશર ભણી. ૧
- લંકધણી જે રાવણુરાય, ભગનિપતિ તેહનો કહેવાય;
ખરદૂષણુ નામે ભૂપાલ, અહર્નિશ ધર્મતણે પ્રતિપાલ. ૨
- સુગુરુ વચન સદા મન ધરે, ત્રણ કાલ દેવપૂજા કરે;
મન આખડિ ધરિ છે નેમ, જિન પૂજા વિષુ જમવા નેમ. ૩
- ઇકવાર મન ઉલટ ધરી, ગજરથ પાયક તાબા તુરી;
ચઢ્યો રથવાડી સદૂ સંચરે, સાથે દેરાસર વિસરે. ૪
- દેરાસર વિષુ ચિતે ઇચ્છું, વિષુ દેરાસર કરવું કિચ્છું;
રાય તણિ મન એ આખડિ, જિન પૂજ્યા વિષુ નહિ લે સુખડી. ૫
- ચઢ્યો દિવસ દશ ખારે ઘડિ, પ્રતિમા વિષુ લાગિ ચડવડિ;
કંઠી એકઠાં વેલું ને છાણુ, પ્રતિમાનાં આકાર પ્રમાણુ. ૬
- નહિ એકે બીજી આસની, પ્રતિમા નિપાઇ પાસની;
તે કરતાં નવિ લાગિ વાર, થાપી મહામંત્ર નવકાર. ૭
- પંચ પરમેષ્ઠિનું લહી ધ્યાન, કરિ પ્રતિષ્ઠા કરિ પ્રધાન;
આવ્યો રાજા કરી અંધોલ, કેસર ચંદન સુકડે બોલ. ૮
- પ્રતિમા પૂજિ લાગ્યો પાય, મન હરખ્યો ખરદૂષણુ રાય;
પ્રતિમા દેખી હીચડું કરે, સાક સહિત બલાં લોજન કરે. ૯
- દેરાસર જોઇ મનમાં હસે, પ્રતિમા દેખી મન ઉલ્લસે;
તેહ જ વેલા તેહ જ ઘડી, પ્રતિમા વજ તણી પરે જડી. ૧૦
- ખંધ કરી ખરદૂષણુ ભૂપ, પ્રતિમા મેહેલી તવ જલ કૂપ;
ગયો કાલ જલમાંહે ઘણો, પ્રતિમા પ્રગટે તે પદ સુણો. ૧૧
- એલગપુર એલગદે રાય, કુષ્ઠિ છે ભૂપતિની કાય;
ન્યાયવંત નવિ દેડે લોક, પરથવી વરતે પૂન્ય સંયોગ. ૧૨
- રાય તણે અંગે મોટો રોગ, રથણિ ભર નિદ્રાનો નવિજોગ;
રામ રામ કીડા સંચરે, રાણી સરવે નિદ્રા પરિહરે. ૧૩
- તે કીડાના કાંમ જ જોડે, તે વલી પાછા ઘાલે તેહ;
જો અવિ જાણે તેહનો કાય, તતપીણુ રાય અચેતન થાય. ૧૪

રાય રાંણી સંકટ ભોગવે, કરમે દિન દેહલ્લા જોગવે;
 એક વાર હય ગય પરવર્યો, રાય રેવાડિયે સંચર્યો. ૧૫
 સાથે સમરથ સહુ પરિવાર, પાલા પામકનો નહિ પાર;
 ભાતાં બાણ મથાલે થયો, મોટી અટવી માહે ગયો. ૧૬
 તુષા લાગી નીરજ મન ધર્યું, દીકું પાંણી આખલ ભર્યું;
 પાણી પીધું ગલણે ગલી, હાથ પાય મુખ ધોયા વળી. ૧૭
 કરીઅ રેવાડી પાછો વર્યો, પહિલો જઇ પટરાણી મલ્યો;
 પટરાણી રલીયાત થઇ, થાકયો પોદયો સેજે જઇ. ૧૮
 આવી નિદ્રા રચણી પડી, પાખલ રહિ પટરાણી વડી;
 હાથ પામ મુખ નિરખે ભાંમ, તિહાં નવિ દીસે કીડાતું કામ. ૧૯
 રાણીને મન કોતુક વસ્યું, હરણી રાંણી કારણ ક્રીસ્યું;
 રાજા ઉઠ્યો આલસ મોઠ, રાંણી પૂછે છે જે કર એક. ૨૦
 સ્વામી કાલ સ્વાડી છાં, હાથ પાય મુખ ધોયા તિહાં;
 તે જલનું કારણ છે ઘણું, કારજ સરસે આપણું. ૨૧
 રાજા જોયે રાંણી સુણે, અટવી પંથ છે અતિ ઘણું;
 મોહિયો છે પ્રભુ તેહનો લેહ, આપણુ જાસ્યું વડે વિશેષ. ૨૨
 સ્થ જોતરીયા તુરંગમ વલી, રાય રાણી આલ્યાં જે મલી;
 વડ હેઠલે આખલને તીર, જાણે ભરીઈ ગંગાનીર. ૨૩
 હરણી રાંણી હીયંડે અંગ, રાજા અંગ પખાલે અંગ;
 ગયો કુષ્ટ ને વાધ્યો વાંન, દેહ થઇ સોવન સમાન. ૨૪
 આંચો રાજા એલગપુરે, મોટા મોહોરુવ મહિમા કરે;
 ઘર ઘર તરીયા તોરણ ત્રાટ, આવે વધાવા માંણીક માટ. ૨૫
 આવે ઘણાં ભારે ભેટણાં, દાંન અમૂલક દે અતિ ઘણાં;
 પડીયા અમર તણા નિરધોષ, રાય રાણી મન થયો સતોષ. ૨૬
 સમભૂમિ ઢાલ્યો પલંગ, તિહાં રાજા પોદયો નિસાક;
 અંધક ચંદન ચૂઆ કપૂર, મહકે અગર તગર ભરપૂર. ૨૭
 નિદ્રા ભર તે સુપન લહે, જાણે નર કોઈ આવી કહે;
 અતિ ઉંચો કરી અંખ પ્રમાણ, નીલો મોટો નીલ પલાંણ. ૨૮
 નીલ રોમ નીલા હથિયાર, નીલવરણ આંચો અસવાર;
 સાંજાં એલગપુરના ભૂમ, વિષાં જલ પીધું તિહાં છે દુઃખ. ૨૯
 પ્રજા કરતાં વેગે થઇ, તિહાં પ્રતિજ્ઞા આહલી મે સેહી;
 કરી મહામની પામણી, અંધિક મોટીએ કરી નવજાની. ૩૦

કાચે તાંતણે વિંટી તાંમ, કોઈને ન કહીશ માહડું નામ;
મધુ દહાડના બાયા જેહ, વડ વાછરડા જોતરજે તેહ. ૩૧

હું સીખામધુ ઉઠે છું ઘણી, પાછું મ જોજે તું મુજ ભણી;
ધન્યો મુખન લહી બાચ્યો રાય, પ્રહ બિટી હરખ્યો મન માંચ. ૩૨

કરી સબંધ જે છમ કહી, આવ્યા તે જલ પાસે વહી;
તવ જલ મધ્ય ખણાવે બાંમ, પ્રગટયા પાસ અચલ અભિરામ. ૩૩

કાચે તાંતણે વીંટી તાંમ, આવી બેઠા ત્રિશુવત સ્વાંમ;
પાસ પધાર્યા કંઠે કૂઆ, જોગલવ મેડુ સમાન જ કૂઆ. ૩૪

જોતરીયા જોડી વાછડા, ખેડા વિશુ તે ચાલે છડા;
ગાય કામનિ પહેરી પદકૂલ, વાળે જૂગલ પેરી ઢાલ. ૩૫

પ્રોટિ પ્રતિમા ભારે ઘણી, પાલખી છે મલોખાં તણી;
રાબ મન આવ્યો સંદેહ, કિમ પ્રતિમા આવે છે એહ. ૩૬

વાંકી દ્રષ્ટિ કરી આરંભ, રહી પ્રતિમા ચિર શાંતિક અંભ;
રાબ લોક ચિંતાતુર થયા, એ પ્રતિમા ચિર થાંતક રહ્યા. ૩૭

સૂરધાર સલાવટ સાર, તેડિ આવ્યો અસ્મ ભંડાર;
આલસ અંગ તણું પરિહાર, વેગિ કરી જિનમંદિર કરો. ૩૮

સૂતાવટ જે રંગરસાલ, કીધો જિનપ્રાસાદ વિસાલ;
થબ દંડ તોરણ ચિર શ્રંક્ષ, મંડપ માંડયા અટારંભ. ૩૯

પખાસણ કીધું છે ચિહ્ન, એ પ્રતિમા નવિ જોસે ચિહ્ન;
અંતરિક ઉઘો જોટલે, લલે અસવાર બાય તેટલે. ૪૦

સંસ્તકણિ મોલિ બેઠા પાસ, એલગરાય મન પુગી આસ;
પૂજે પ્રભુને ઉજોવે અંગર, કીપુર નામે વાસ્યુ નગર. ૪૧

રાબ રાજલોક કામિની, જોલગ કરે સદા સ્વામિની;
સેવા કરે સદા અસ્થાન, (વળી) પદાવતી મન આશુક. ૪૨

કાચે સંઘ તે ચિહ્ન દ્વિસિતણા, મંડપ જોગલવ મોટે ઘણા;
લાખેણી પ્રભુ પૂજા કરે, જોડા મુગટ મનોહર બરે. ૪૩

આમતિસર (૧) મજલમાલ, જૂગલ જલ્લર બેઠેજમાલ;
આજ સજે સહુડો છમ કહે, છંદ દોરો ઉચિ તે રહે. ૪૪

આગે તો બતો અસવાર, બ્યારે એલગરાય અવતાર;
છણું જિમ બણ્યું તિમ તે સહી, વાત પરસ્પર સજ્જરજે કહી. ૪૫

નિસુંછી આબિ બોલ્યા મનરુદિ, સુધુ તો બાણે કેવલિ;
 અશ્વસેન રાય કુલ અવતંસ, વાંમારાંણિ ઉચરે હંસ. ૪૬
 વણારસિ નયરી અવતાર, કરબ્યો સ્વામી સેવકની સાર;
 પ્રહ ઉઠી પ્રભુ કેરી ચાદ, બણે શુણે જે સરલે સાદ. ૪૭
 ધરમી નર જે ધ્યાને રહે, બેઠાં બાત્રા તણું ફલ લહે;
 સંવત પંનર પંચાસિયા વખાણુ, શુદિ વૈશાખ તણો દિન બાણુ. ૪૮
 ઉલ્લટ ધરી અખાત્રિજે થયો, ગાયો પાસ જિનેશ્વર બયો;
 હું સેવક છું તાહરો સ્વામિ, હું લિનો છું તાહરું નામ;
 મુનિ લાવણ્યસમે કહે મુદ્દા, તુમ દરસન હું વણું સદા. ૪૯

ઇતિ શ્રી અંતરિક પાર્શ્વનાથનો છંદ સંપૂર્ણ.

લેલો માટે આમંત્રણ

‘ વિક્રમ-વિશેષાંક ’ માટે નીચેના વિષયોના લેલો તા. ૧૫-૧-૪૪
 સુધીમાં મોકલવાની સર્વ પૂજ્ય મુનિવરો તથા વિદ્વાનોને અમારી વિનંતી છે.

વિક્રમનો સમય
 વિક્રમનું અસ્તિત્વ
 વિક્રમનું મૂલ નામ
 વિક્રમ સંવત્
 વિક્રમનો વંશ
 વિક્રમનો રાજ્યવિસ્તાર
 વિક્રમ પહેલાંના ઉજ્જયિનીના
 શાસકો અને રાજવંશ
 વિક્રમ અને જૈનો
 ઉજ્જયિની સાથેનો જૈનોનો સંબંધ

વિક્રમના સમયનો મુખ્ય જૈન ચટનાઓ
 વિક્રમના ગુરુ
 વિક્રમનાં ધર્મકાર્યો
 વિક્રમની રાજસભાના પંદિતો
 વિક્રમના સમકાલીન મહાપુરુષો
 શ્રીકાલકાચાર્ય અને વિક્રમ
 વિક્રમ સંબંધી દંતકથાઓ અને
 તેનું રહસ્ય
 વિક્રમનાસમયમાં રચાયેલ જૈનસાહિત્ય
 વિક્રમ-ચરિત્રનાં ઉપલબ્ધ સાધનો

વ્યવસ્થાપક

શ્રી જૈનધર્મ સત્યપ્રકાશક સમિતિ, જેડિંગમાર્ગની વાડી, ધીકાંટા, અમદાવાદ.

નવી મદદ

પરમ પૂજ્ય આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજયલાવણ્યસૂરિજી મહારાજ તથા પરમ પૂજ્ય સુનિમહારાજ શ્રી જ્ઞાનવિજયજી તથા ન્યાયવિજયજી મહારાજના સદ્ગુપદેશથી અમદાવાદમાંથી નીચે મુજબ મદદ નોંધાઈ છે.

૫૧) ની મદદ આપનારાનાં નામે

શેઠ સાંકળચંદ જીવણલાલ
શેઠ ગિરધરલાલ કાળીદાસ
શેઠ ડાહ્યાભાઈ તારાચંદ
શેઠ વાડીલાલ ડાહ્યાભાઈ
શેઠ કચરાભાઈ ચુનીલાલ
શેઠ નાથાલાલ શુભાષ્યચંદ
શેઠ સોમચંદ જ્યંતીલાલ
શેઠ વાડીલાલ જીગનલાલ
શેઠ મલીચંદ ગિરધરલાલ
શેઠ કુલચંદ ભાયચંદ
શેઠ ચીમનલાલ હીરાલાલ
શેઠ ડાહ્યાભાઈ સાંકળચંદ
શેઠ રતનચંદ કરમચંદ
શેઠ ચુનીલાલ ત્રિકમલાલ
શેઠ ચુનીલાલ કેશવલાલ
શેઠ જીવણલાલ રણછોડદાસ
શેઠ ખોડીદાસ કેવળદાસ

શેઠ જ્ઞેષ્ઠતારામ ઉમેદરામ

શેઠ ઈશ્વરલાલ શિવલાલ

શેઠ જીગનલાલ લક્ષ્મીચંદ

શેઠ પોપટલાલ ચુનીલાલ

પાંચ વર્ષ માટે વાર્ષિક ૧૧) ની

આપનારાનાં નામે

શેઠ વાડીલાલ હરચંદ

શેઠ કેશવલાલ ચતુરદાસ

શેઠ જ્યંતીલાલ મોહનલાલ

શેઠ દોલતરાવ કુલચંદ

શેઠ પુંજલાલ ચુનીલાલ

શેઠ અંબાલાલ વાડીલાલ

શેઠ કાંતિલાલ મહાસુખરામ

શેઠ કરતુરભાઈ રમણલાલ

શેઠ વાડીલાલ મયાચંદ

શેઠ ડાહ્યાભાઈ માણેકલાલ

શેઠ અંબાલાલ વરજીવનદાસ

૧૦૦) શેઠશ્રી ચીમનલાલ લાલભાઈ, અમદાવાદ.

પાા પરમપૂજ્ય સુનિમહારાજ શ્રી ગૌતમસાગરજી મહારાજના સદ્ગુપદેશથી.
આ માટે અમે પૂજ્ય મહારાજશ્રીનો તથા તે તે સદ્ગુહસ્થોનો આભાર માછીએ છીએ. વ્ય.

સમાચાર

દીક્ષા-[૧] અમદાવાદમાં કાર્તિક વદ ૬ ના દિવસે પ. પૂ. આ. મ. શ્રી વિજયલાવણ્ય-સૂરિજી મહારાજે એક ભાષને દીક્ષા આપી. તેમનું નામ સુ. શ્રી. વિવેકવિજયજી રાખીને તેમને પૂ. સુ. મ. શ્રી. મહિમાપ્રભાવિયજી મ. ના શિષ્ય બનાવ્યા. [૨] ખંભાતમાં માગશ્વર સુદી ૧૦ ના દિવસે પ. પૂ. પં. મ. શ્રી. ચંદ્રસાગરજી મહારાજે કામરોળના વતની શ્રી. વીરચંદભાઈ કરસનદાસને દીક્ષા આપી. તેમનું નામ સુ. શ્રી. વિવેકસાગરજી રાખીને તેમને પૂ. સુ. મ. શ્રી. હંસસાગરજી મહારાજના શિષ્ય બનાવ્યા.

કાળધર્મ-[૧] રતલામમાં માગશ્વર સુદી ૪ ના દિવસે પ. પૂ. આ. મ. શ્રી. વિજય-ગંભીરસૂરિજી મહારાજ કાળધર્મ પામ્યા. [૨] કુરાલ ગામમાં માગશ્વર સુદી ૭ ના દિવસે પ. પૂ. આ. મ. શ્રી. જયસિંહસૂરિજી મહારાજ કાળધર્મ પામ્યા. [૩] ફલ્ગુસાગામમાં કાર્તિક સુદી ૫ ના દિવસે પ. પૂ. સુ. મ. શ્રી ધરજીન્દ્રસુનિજી મહારાજ કાળધર્મ પામ્યા. [૪] મહુવામાં માગશ્વર સુદી ૮ ના દિવસે પ. પૂ. પં. મ. શ્રી. કુર્લવિજયજી ગણિ કાળધર્મ પામ્યા. [૫] ફલોધિમાં પ. પૂ. સુ. મ. શ્રી. નવનિધિસાગરજી મહારાજ કાળધર્મ પામ્યા.

ક્રમાંક ૧૦૦ વિક્રમ-વિશેષાંક

પ્રકાશક :

શ્રી જૈનધર્મ સત્યપ્રકાશક સમિતિ

જેશિગભાઈની વાહી : ધીકાંટા

અમદાવાદ

વર્ષ ૧ : અંક ૪-૫-૬ : ક્રમાંક ૧૦૦-૧-૨

॥ नमोऽयु नं समणस्स भगवओ महावीरस्स ॥
अखिल भारतवर्षीय श्री जैन श्वेताम्बर मूर्तिपूजक मुनिसम्मेलन—संस्थापित
श्री जैनधर्म सत्यप्रकाशक समितिनुं मासिक मुखपत्र

श्री जैन सत्य प्रकाश

वर्ष ६, विक्रमसंवत् २०००, चैत्र, सं. २५७० इस्वीमान १९८७) कुम्भापुर
 अंक ६-५-६) जोध-माह-फागुन बदि - पुष्यवार : नवम्या-१५-५७ : १९८७-१९

जैन-सत्य-प्रकाश

१ श्री जैनधर्म सत्यप्रकाशक	पू. सु. अ. श्री. वल्लभविजयजी	१०१
२ कर्मकाण्ड १०० : विक्रम-विक्रमार्थ	मन्मोहनजी	१०२
३ सम्राट् विक्रमादित्य	पू. सु. म. श्री. दर्शनविजयजी	१०३
४ विक्रमादित्य अने जैन साहित्य	श्री. प्रो. सीताबाबू रसिकदास कापूरिया	१०४
५ संवत्प्रवर्तक रत्न विक्रमादित्य	श्री. सादरवर्तक भास्करवर्तक धरिणजी	१०५
६ विक्रमादित्यका सवप्रवर्तन	श्री. प्रो. वनरमणदासजी जल	१०६
७ सवप्रवर्तक विक्रमादित्य और जैनधर्म	श्री. पं. ईश्वरलालजी जल	१०७
८ विक्रमादित्य सम्बन्धी जैन साहित्य	श्री. अगरचंदजी नाहटा	१०८
९ वैक्रमीय घटना	पू. आ. म. श्री. विजयलक्ष्मिसूरीश्वरजी	१०९
१० कालकाचाय और विक्रम	श्री. हजारीमलजी बाटिया	११०
११ कथामग्निसागरमें विक्रमादित्य	श्री. प्रोफेसर मूलराजजी जैन	१११
१२ हमारा विक्रम	श्री. वासुदेवशरण अमवाल	११२
१३ महाशाल विक्रमादित्य अने प्राचीन तिथिने	इन्दार श्री. भास्करदास दीपवर्तक व्यासजी	११३
१४ संवत्सरप्रवर्तक विक्रमादित्य	श्री. पं. अण्णाबाबू प्रेमचंद शाह	११४
१५ विक्रमसंवत् २०००	श्री. देवदत्त व्यासजी	११५
१६ अजन्मीयतिनी कथा	पू. सु. म. श्री. वल्लभविजयजी	११६
१७ महाशाल विक्रमादित्य	पू. सु. म. श्री. न्यायविजयजी	११७
१८ साहस्यवर्तक विक्रमादित्य	कर्मजी	११८
१९ आदिप्रवर्तक विक्रमादित्य	पू. सु. म. श्री. ज्ञानविजयजी	११९
२० भारतीय इतिहास अने जैनसाहित्य कासक	पू. सु. म. श्री. दर्शनविजयजी	१२०
२१ श्री सिद्धसेन निदाकर अने विक्रमादित्य	पू. सु. म. श्री. ब्रह्मलालसागरजी	१२१
२२ विक्रमरत्नना पांच पद्यो	पू. आ. म. श्री. विजयलक्ष्मिसूरीश्वरजी	१२२
२३ अजन्मीयति विक्रमादित्य	पू. म. म. श्री. हेमचन्द्रसागरजी	१२३
२४ महाशाल ज्योतिषी सिद्धसेन निदाकर	पू. सु. म. श्री. ज्ञानविजयजी	१२४
२५ शकरी सम्राट् विक्रमना सहयोगी	पू. सु. म. श्री. सुरेशविजयजी	१२५
२६ व्यवहार संवत्सरे प्रवर्तक रत्न विक्रम	पू. सु. म. श्री. सिद्धिमुनिजी	१२६
२७ भाष्यपति विक्रमादित्य	पू. सु. म. श्री. निरंजनविजयजी	१२७
२८ श्रीविक्रमनारायणशकम्	पू. सु. म. भद्रकरविजयजी	१२८

अगत्यना सुधारा-पत्रा ३३३

विशेषः—[१] अजन्मीयतिनाथ, १०१ नी सामे. [२] सम्राट् विक्रमादित्य, चित्रकार श्री कतुबाई देसाई, १०३ नी सामे. [३] जैनसाहित्य कासकसुरि अने रत्न गहमिद्व, प्राचीन इतिहासित प्रतमानुं चित्र, १०५ नी सामे. [४] कथामग्निसागरमें विक्रमादित्य अनेकविध व्यक्तित्व स्पष्ट तरी आवे तेषु मुख्य चित्र आनीने, चित्रनी पार्श्वभूमिमां सम्राट् विक्रमादित्यनी धर्मप्रियता, ज्ञानप्रियता, परापकारपरायणता, सुदृढावस्था अने विजयीपणानुं स्पष्ट करतां प्रतीक्षा आपवामां आग्यां छे.

वार्षिक वसन्त ऋषिया : व्या अंकुं भूदय देठ इपिया : छटक आलु अंक तल आना
 श्री जैनधर्म सत्यप्रकाशक समिति, जेधिंगभाईनी वाडी, धोकांडा : अमदावाद.

श्री अवन्तीपार्श्वनाथ भगवान्

ક્રમાંક ૧૦૦ : વિક્રમ-વિશેષાંક

‘શ્રી જૈન સૂત્ર પ્રકાશ’નો ૧૦૦મો ક્રમાંક, સમાદ્ વિક્રમાદિત્યના સંસ્કરણની વીજી સહસ્રાબ્દિની પૂર્ણાહુતિ અને વીજી સહસ્રાબ્દિના પારંમના સંધિકાળે, વિશાલ-વિશેષાંક તરીકે પ્રગટ થાય છે એ એક સુયોગ છે.

ગત વૈશાખ માસમાં સમિતિના ત્રણ પૂજ્યો—પૂ. આ. મ. શ્રી વિજયલક્ષ્મીશ્વરજી, પૂ. મુ. મ. શ્રી શિવાવિજયજી અને પૂ. મુ. મ. શ્રી દર્શનવિજયજી મ. અમદાવાદનાં મેળા થયાં તે વખતે, વીજીનાં તરફથી સમાદ્ વિક્રમાદિત્ય સંબંધી સ્વાસ અંકો કે પ્રત્યો પ્રગટ થવાનાં હોય ત્યારે, વિક્રમાદિત્ય વિષયક જૈન ઇતિહાસ અને માન્યતા જનતા સમક્ષ રજૂ કરવાં આવશ્યક સમજીને ‘શ્રી જૈન સૂત્ર પ્રકાશ’નો ૧૦૦મો ક્રમાંક વિક્રમ-વિશેષાંક તરીકે પ્રગટ કરવાનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો હતો. આ નિર્ણય-સમિતિના બાકીના બે પૂજ્યો—પૂ. આ. મ. શ્રી સાગરનંદસૂરીશ્વરજી મ. તથા પૂ. આ. મ. શ્રી વિજયલક્ષ્મીશ્વરજી મ.ને જણાવતાં તેઓએ પણ તેને અનુમોદન આપ્યું હતું. આજે એ નિર્ણયના ફલરૂપે આ વિશેષાંક પ્રગટ કરતાં અમને આનંદ થાય છે.

આ વિશેષાંક પ્રગટ કરવામાં સમિતિને—અમદાવાદનિવાસી શેઠ શ્રી જગતચંદ્ર નેમ-ચંદભાઈ વોહોરાએ પોતાના સ્વ. પિતા શેઠ શ્રી નેમચંદભાઈ પોપટલાલ વોહોરાના સ્મરણાર્થે રૂ. ૫૦૧) આપીને અને અમદાવાદની શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢીએ રૂ. ૫૦૦) આપીને—જે આર્થિક સગવડ કરી આપી છે તે માટે અમે તેઓનો આભાર માનીએ છીએ. અને આજના રાક્ષીએ છીએ કે આ દુઝદાર વિશેષાંક તૈયાર કરવામાં સમિતિને આ મદદ ઉપરાંત જે લગભગ રૂ. ૬૦૦)નું વધારે સ્વર્ચ થયું છે તે પણ શ્રી સંઘ તરફથી અવગચ મળી રહેશે.

ભારતીય ઇતિહાસના સંશોધકો હવે ધીમે ધીમે એ વાત સ્વીકારતા થયા છે કે જૈન સંસ્કરણે આજે બે હજાર વર્ષ પૂરાં થતાં ગયવામાં આવે છે, તે સમાદ્ વિક્રમાદિત્યનો બે હજાર વર્ષ જેટલા પ્રાચીનતા સિદ્ધ કરવાના જે કંઈ અપ્ય—અનિઅપ્ય ઐતિહાસિક કે પારમ્પરિક હેતુઓ મળી આવે છે તે મુલ્યત્વે જૈન સાહિત્યમાં જ જઠરાઈ રહેલ છે. સુપ્રસિદ્ધ કાલકાચાર્ય—કથા-નકમાં વર્ણિત પ્રસંગ જાણે સમ્રાટ વિક્રમાદિત્યના ઉદગમનું બીજ લાગે છે. આવાં જે કાંઈ સાધનો મળી શકતાં હોય તે વર્થાને, એકત્ર રૂપે રજૂ કરવાનો આ વિશેષાંકનો ઉદ્દેશ છે.

અમારું ચોક્કસ માનવું છે કે કોઈ પણ જાતના સંશોધનમાં જે કાંઈ ધ્રુવતારક નક્કી કરવામાં આવે તેની સાથે સ્થિતસ્ય ગતિશ્ચિન્તનીયા—(પરમ્પરાથી સ્થિતરૂપે ચાલી આવતી માન્યતાનો સમન્વય) એ પણ ધ્રુવતારક સ્વીકારવો જોઈએ. આ ધ્રુવતારકને વિસરી જઈને તદ્દન સ્વતંત્ર રીતે સંશોધન કરવાનું જ એ ફાટ છે કે આજે વિક્રમાદિત્યના અસ્તિત્વ માટે પણ અનેક પ્રકારનાં આશંકાઓ પ્રવર્તી રહી છે. લોકજીવનમાં સેંકડો વર્ષોથી પરમ્પરાથી જઠરાઈ રહેલી માન્યતાઓ ઉપરના અતિશયોક્તિ કે વિસંવાદ વગેરેના થરો વેગલા કરીને, જો તેને સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી સમજવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો તે માન્યતાઓ બહુ જ માર્ગદર્શક થઈ પડે એ નિઃશંક છે.

આ વિશેષાંક માટે જે જે પૂજ્ય આચાર્ય મહારાજ આદિ મુનિવરોએ તેમજ અન્ય વિદ્વાનોએ લેખો મોકલવાની કૃપા કરી છે તે સૌનો અમે આભાર માનીએ છીએ, અને આ વિશેષાંક શ્રીસંઘના કરકમઝમાં સમાવિત કરી કૃતાર્થ થઈએ છીએ.

—તંત્રી

सम्राट् विक्रमादित्य

સમ્રાટ વિક્રમાદિત્ય

[એ સમ્રાટ અને એમના સમયે સંબંધી વિચારણા]

લેખક—પૂજ્ય મુનિમહારાજ શ્રીદર્શનવિજયજી મહારાજ

હિન્દનો ઇતિહાસ “ વિક્રમાદિત્ય ”ને એક તેજસ્વી રાજા તરીકે ઓળખાવે છે; ખાસ કરીને જૈન ઇતિહાસમાં આ. સિદ્ધસેન દિવાકર અને મહારાજા વિક્રમાદિત્યનું વર્ણન વિવિધતાવાળું અને વિસ્તારથી આલેખાયેલ મળે છે.

આ રાજા અવન્તીપતિ શકારિ સંવત્સરપ્રવર્તક અને વિક્રમાદિત્ય તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. તેણે એવાં એવાં પ્રમુખિતનાં કાર્યો કર્યાં છે કે આજ બે બે હજાર વર્ષોનાં બહાણાં વાયાં છતાં તે જાણે આપણી સામે અમર જેવો ઊભો છે.

પરંતુ આજના સંશોધકો આવી ફરેક ઘટનાને સાચી ઘટના તરીકે માનતા જ નથી. તેઓ તો માને છે કે-વિ. સં. ૧માં ઉગ્ગૈનમાં કોઈ વિક્રમ રાજા થયો જ નથી. જો કે ત્યાંની પ્રજાએ તે સમયે મોટા વિજય મેળવ્યો તેની યાદીમાં “ એક સંવત્ ” શરૂ થયો હતો, પરંતુ તે “ સંવત્ ” સમય જતાં કોઈ બુહાદુર રાજા સાથે જોડાઈને “ વિક્રમસંવત્ ” તરીકે જાહેર થયો છે. અસ! આનું કૈંક બન્યું છે! બાકી વિક્રમ નામનો કોઈ રાજા થયો નથી. માલવસંવત્ જેના નામથી વિક્રમસંવત્ બન્યો હોય એવાં ઘણાં નામો આ સંશોધકોએ શોધી રાખ્યાં છે. કેટલાંએક નામો તો એવાં છે કે જે “ વિક્રમાદિત્ય ” તરીકે જરાય બંધબેસતાં છે. ૫૧

આ રીતે પુરાતત્ત્વવિદો તે સમયે વિક્રમના અસ્તિત્વનો જ ઇન્કાર કરે છે. તો તે વસ્તુ કેટલે અંશે વાજબી છે તેનો ઉપલબ્ધ પ્રમાણોથી વિચાર કરવાનું અહીં પ્રસ્તુત થાયું છે.

આજના વિદ્વાનોના કહેવા પ્રમાણે કેટલાંએક વિક્રમાદિત્યો નીચે મુજબ છે:—

નવરત્નવાલો વિક્રમાદિત્ય

જ્યોતિર્વિદ્યાબરણ અ. ૨૨માં એક શ્લોક છે કે—૧

ધન્વંતરિ-ક્ષપણકા-મરસિંહ-શંકુ-વેતાલમદ્-ઘટખર્પર-કાલિદાસાઃ ।

ચ્યાતો વરાહમિહિરો નૃપતેઃ સમાયાં, રત્નાનિ વૈ વરહચ્ચિર્નવ વિક્રમસ્ય ॥૧૦॥

ધન્વન્તરી, જૈનાચાર્ય, અમરસિંહ, શંકુ, વેતાલભટ્ટ, ઘટખર્પર, કાલિદાસ, વરાહમિહિર અને વરરુચિ એ નવ વિક્રમરાજાની સભાનાં રત્નો છે.

૧ વિક્રમની સભામાં શંકુ, વરરુચિ, મણિ, અંશુ, જુષ્ણુ, ત્રિલોચન, હરિ, ઘટખર્પર અને અમરસિંહ વગેરે કવિઓ હતા (શ્લો. ૮) તથા સત્ય, વરાહમિહિર, શ્રુતસેન, બાહરાયણ, મણિવ્ય અને કુમારસિંહ વગેરે જ્યોતીષી હતા (શ્લો. ૯), જે પૈકીના ધન્વન્તરી વગેરે નવ તો સભાનાં રત્નો હતા. (શ્લો. ૧૦)

આ શ્લોક સૂચવે છે કે-વિક્રમ અને ધન્વન્તરી વગેરે નવ રત્નો-એમ આ દશે સમ-કાલીન પુરુષો છે. એટલે આ નવ રત્નોનો કાળ છે તે જ વિક્રમાદિત્યના અસ્તિત્વનો કાળ છે. આ વિક્રમનો નિર્ણય કરવા માટે આપણે નવ રત્નોના કાળનો નિર્ણય કરવો જરૂરી છે.

જ્યોતિર્વિદ્યાભરણુનો રચનાકાળ તેની અંતિમ પ્રશસ્તિમાં આ પ્રમાણે છે:

वर्षैः सिन्धुर-दर्शनां-ऽबर-गुणैः (૩૦૬૮) याते कलौ सम्मि ते ।

માસે માધવસંજ્ઞિતે ચ વિદિતો ગ્રંથક્રિયોપક્રમઃ ॥ અં ૨૨ પ્રહો ૦ ૨૧ ।

આ ગ્રંથ કલિ સં. ૩૦૬૮ (વિ. સં. ૨૪)ના વૈશાખમાં શરૂ કર્યો છે. (અને કાર્તિક મહિનામાં સમાપ્ત કર્યો છે.)

આ ગ્રંથનો કર્તા રઘુવંશ આદિ ત્રણ કાવ્યોનો નિર્માતા અને વિક્રમ રાજનો મિત્ર કવિ કાલિદાસ છે (શ્લો. ૧૯-૨૦) એમ પણ આ જ ગ્રંથમાં દર્શાવેલ છે. કિન્તુ આ ગ્રંથના આંતર નિરીક્ષણ પછી ઉક્ત બંને વસ્તુ ખોટી ઠરે છે, જે પૈકીના ઉપયોગી પાઠો નીચે પ્રમાણે છે:

(૧) मत्वा वराहमिहिरादिमैतैः

(૨) शाकः शराम्भोघियुगो ४४५ नितो हृतो,

मानं खतकै (૬૦) रचनांशकाः स्मृताः ॥ અં ૧ પ્રહો ૦ ૧૮ ॥

(૩) એંદ્રયોગનો ત્રીજો અંશ જતાં ક્રાન્તિસામ્ય થાય છત્યાદિ વિધાનો

આ પાઠના આધારે પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં વરાહમિહિરના ગ્રંથનો આધાર અર્ધનાંશ કાઢવાની રીતિમાં શાકે ૪૪૫ ની સાલ અને ઉક્ત ક્રાન્તિસામ્યમાં મેળખાતી શાકે ૧૧૬૪ (વિ. સં. ૧૨૯૯)ની સાલ હોવાનું વિધાન તરી આવે છે.

હવે આ અને આવા પાઠોને લલિયાઓ દ્વારા ઉમેરાએલા માનીએ તો પછી માત્ર નવરત્નવાલો શ્લોક અસલી છે કે નકલી છે તે જ તપાસવાનું બાકી રહેશે. પરંતુ આ પાઠો પ્રક્ષિપ્ત પાઠો નથી એમ માનીએ તો આ ગ્રંથ વિ. સં. ૧૨૯૯ ની આસપાસમાં બનેલ છે અને મહાકવિ કાલિદાસના નામે ચડેલ છે એમ નિર્વિવાદ માનવું પડશે. અને આવા અર્વાચીન ગ્રંથનું પ્રાચીન કાળની ચર્ચામાં શું સ્થાન છે તેનો નિર્ણય કરવાનું સંશોધકો ઉપર જ છોડી દેવું પડશે.

સફળત શકેર બાલકૃષ્ણ દીક્ષિત તો જ્યોતિર્વિદ્યાભરણ માટે સ્પષ્ટ કહે છે કે—

या मूले त्यां ग्रंथावर भरंवसा ठेवितां येत नाही ॥

—(ભારતીય જ્યોતિષશાસ્ત્ર પૃ. ૨૧૨)

જ્યોતિર્વિદ્યાભરણ-હા મહર્તેગ્રંથ આદે । હા ગત કલિ ૩૦૩૮ યા વર્ષી રઘુવંશ છત્યાદિ ગ્રંથ કરનાર્યા કાલિદાસાને કેલા અસેં યાંત લિહિલે આદે, પરંતુ તે સોટે આદે । પેંદ્ર યોગાચા તિસરાઅંશ ગતઅસતાં રવિચંદ્રક્રાન્તિસામ્ય હોતે અસે યાંત આદે । યા વંરૂન તર ત્યાચા કાલ સુમરે શક ૧૧૬૪ ઠરતો । યાચા કર્તા કાલિદાસ અસલ્યાસ તો રઘુવંશકારાહન નિરાલા ।

—(ભારતીય જ્યોતિષશાસ્ત્ર અથવા બા. જ્યો. શા. યા પ્રાચીન આણિ અર્વાચીન ઇતિહાસ, પૃષ્ઠ-૪૭૬)

૫. સુખલાલજી તથા ૫. ખેચરદાસજી પણ સાફ સાફ લખે છે કે—

વિદ્યાભૂષણ (૨૧. સતીશચંદ્ર વિદ્યાભૂષણ)ની કાળગણનામાં ખીજે દોષ એ છે કે— તેઓ નવરત્નવાલા શ્લોકને ઐતિહાસિક પ્રમાણ માની કાલિદાસાદિ નવે વ્યક્તિઓને સમ-કાલીન માને છે. પણ આ પ્રમાણે આ નવે વ્યક્તિઓને સમકાલીન માનવા માટે કશી પૂરાવો નથી. —(સમ્મતિતક પ્રકરણની પ્રસ્તાવના, પૃ. ૩૯)

શ્રી રઘુનાથ ત્રિભુવન બ્રહ્મભટ્ટ લખે છે કે—વિદ્વાનો એમ કહે છે કે આ નવમાનાં એકે સમકાલીન નથી. —(મુંબઈ સમાચાર દીપોત્સવી અંક પૃ. ૭૧)

આ સ્થિતિમાં જ્યોતિર્વિદ્યાભરણના નવરત્નોવાલા શ્લોક ઉપર આપણે બહુ મદાર બાંધી શકીએ તેમ નથી જ, છતાં પણ વિશેષ વિચારણા માટે તેને સામે રાખી તેમાં બતાવેલ વરાહમિહિર કાલિદાસ અને ક્ષપણક માટે કેંક સર્વતોમુખી વિચાર કરી લઈએ.

૧ વરાહમિહિર—૫. શંકર બાલકૃષ્ણ દીક્ષિત લખે છે કે—

યા (જ્યોતિર્વિદ્યાભરણ) ગ્રંથા પ્રમાણે વિક્રમસંવત્તાચ્યા આરંભાચ્યા સુમારાસ કોળી વરાહમિહિર અસહ્યાસ તો પંચસિદ્ધાંતાદિકાંચ્યા કર્તાહન નિરાલા અસલા પાહિજે. —(ભારતીય જ્યોતિષશાસ્ત્ર પૃ. ૨૧૨)

અર્થાત્ નવરત્નવાલા શ્લોકને સાચો માનીએ તો વરાહમિહિર એ માનવા પડશે:

૧. વિક્રમની પહેલી સદીમાં થયેલ અને ૨. પંચસિદ્ધાંતિક આદિ ગ્રંથોનો નિર્માતા દીક્ષિતજીએ ખીજ વરાહમિહિરનો જે પરિચય આપ્યો છે તેનો સાર નીચે મુજબ છે:

વરાહમિહિર તે આદિત્યદાસ બ્રાહ્મણનો પુત્ર હતો, જેને સૂર્ય તરફથી વરદાન મળ્યું હતું. તેનો જન્મ શકે ૪૧૨ (વિ. સં. ૫૪૭) અને મરણ શકે ૫૦૯ (વિ. સં. ૬૪૪)માં મનાય છે. તેણે લાટાચાર્ય સિંહાચાર્ય યવનાચાર્ય આર્યભટ્ટ પ્રભુન્ન અને વિજયનંદીના ગ્રંથોનું પરિશીલન કરીને પંચ સિદ્ધાંતિક૨ વિવાહપટલ બૃહત્સંહિતા બૃહદ્બળત લઘુબળતક અને યાત્રાગ્રંથો બતાવેલ છે, જેમાંના છેલ્લા ચાર ગ્રંથો ઉપર ઉત્પલભટ્ટે શકે ૮૮૮ આસપાસમાં બતાવેલ ઉત્પલ દીકાઓ મળે છે. તેમણે પંચસિદ્ધાંતિક ગ્રંથમાં ગણિતનું આરંભવર્ષ શકે ૪૨૭ (વિ. સં. ૫૬૨) સૂચવ્યું છે. તેમાં સૂચવેલ ગ્રહસ્થિતિ તે વખતે દિલ્લીમાં હતી, એ ચોક્કસ વાત છે.૩ —(ભારતીય જ્યોતિષશાસ્ત્ર પૃ. ૨૧૦ થી ૨૧૬)

૨. પૌલશ રોમક વશિષ્ઠ સૌર અને પિતામહ એ પાંચ સિદ્ધાંતોના આધારે પંચ-સિદ્ધાંતિક ગ્રંથ બતાવેલ છે.

૩. બૂલવું ન જોઈએ કે વસિષ્ઠસિદ્ધાંત અને રોમકસિદ્ધાંત પણ એ એ જાતના છે (ભા. જ્યો. શાસ્ત્ર પૃ. ૧૫૪, ૧૫૫, ૧૮૭). સૂર્યસિદ્ધાંત પણ એ જાતના છે: ૧ પંચસિદ્ધાંતોક્ત, અને ૨ લાટકૃત (પૃ. ૧૮૦). આર્યભટ્ટ પણ એ થયા છે: ૧ કલિ સં. ૩૬૦૦ શકે ૪૨૧ માં, અને ૨ શકે ૮૭૫ લગભગમાં. આથી સૂર્યસિદ્ધાંતો પણ એ બન્નાં છે. (પૃ. ૧૬૦, ૧૬૪, ૨૩૦) વગેરે વગેરે.

પૂનાવાલા સ્વ. રઘુનાથ શાસ્ત્રી ટેલકર કુતૂહલમંજરીનો એક શ્લોક ખતાવે છે કે—

સ્વસ્તિ શ્રીનૃપસૂર્યસુતુજશકે યાતે દ્વિવેદાંબર—

ત્રૈ (૩૦૪૨) માનાબ્દમિતે ત્વનેહસિ જયે વર્ષે વસંતાંદકે ॥

ચૈત્રે શ્વેતદલે શુભે વસુતિયાવાદિત્યદાસાદભૂત ।

વેદાંગે નિપુણો વરાહમિહિરો વિપ્રો રવેરાડ્ડશીમિઃ ॥

અર્થાત્—આદિત્યદાસ બ્રાહ્મણને ત્યાં યુધિષ્ઠિર સં. ૩૦૪૨ ના ચૈત્ર શુદ્ધ ૮ના દિને સૂર્યના આશીર્વાદથી વરાહમિહિરનો જન્મ થયો.

આ રીતે તેનો સમય (કલિ સં. ૩૦૪૨-૩૦૪૪=એ ઓછા) વિ. સં. પૂર્વે ખીજ વર્ષે અથવા (યુ. સં. ૩૦૪૨-૨૩૯૧=૬૫૧) વિ. સં. ૬૫૧ માં આવે છે.

એકંદરે પ્રસિદ્ધ જ્યોતિષી વરાહમિહિર વિ. સં. ૫૪૭ માં થયેલ છે. અને એ વરાહમિહિર માનીએ તો પહેલો વરાહમિહિર વિક્રમસંવત્સરા પ્રારંભકાળે વિદ્યમાન હતો એમ માનવું પડશે.

૨. કાલિદાસ—આ નામના વિદ્વાનો ઘણા થયા છે. શ્રી. રઘુનાથ બ્રહ્મભટ્ટના લખવા પ્રમાણે—

૧. શુંગવંશી પુષ્યમિત્રના પુત્ર અશ્વિમિત્રનો સમકાલીન, જેણે માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટક બનાવેલ છે.

૨. સમ્રાટ સમુદ્રગુપ્તનો રાજકવિ હરિષેણુ, જેણે રઘુવંશ કાવ્ય બનાવ્યું છે.

૩. ભોજનો રાજકવિ, પરિમલકાલિદાસ, જેણે નવસાહસાંક અને જ્યોતિર્વિદ્યાભરણ બનાવ્યાં છે.

—(મુંબઈ સમાચાર ૧૯૯૯ દિવાળી અંક પૃ. ૭૧)

૩. ક્ષપણુક—આ શબ્દથી અહીં આ. સિદ્ધસેન દિવાકર સૂચવાય છે.

જ્યારે પં. સુખલાલજી તથા પં. બેચરદાસજી તેનો ઈન્કાર કરતાં કહે છે કે—

“વળી ક્ષપણુકથી સિદ્ધસેન દિવાકર ઉદ્દિષ્ટ છે એ કેવળ કલ્પના જ છે અને વધારે ઓક્કસ પૂરાવાની અપેક્ષા રાખે છે.” —(સમ્મતિતર્ક પ્રસ્તાવના પૃ. ૩૯) ૫

આ રીતે અહીં ક્ષપણુક શબ્દથી આ. સિદ્ધસેન દિવાકરને લેવા છૂટ નથી, કિન્તુ ફલીલને ખાતર એઓ જ ઉદ્દિષ્ટ છે એમ માની આપણે આગળ વધીએ.

આ. પ્રભાચંદ્રસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૩૪ માં પ્રભાવકચરિત્ર બનાવ્યું છે, જેમાં તેઓએ

૪ તપસ્વી જૈન મુનિઓ ખાસ કરીને “ક્ષપણુક” તરીકે ઓળખાય છે, જેમકે—

હજ્જેનીકાલગલમણા, સાગરલમણા સુવજ્રમૂમિસુ । પૂચ્છા આડયસેસં, દંડો સા દિવ્વકરણં ચ ॥

—(ઉત્તરાધ્યયન, પરિષદ્ધાધ્યયનનિર્ણયિકા).

૫ આ. સિદ્ધસેન દિવાકર સંબંધી ઘણી હકીકતો અહીં સમ્મતિતર્ક પ્રકરણની પં. સુખલાલજી તથા પં. બેચરદાસની પ્રસ્તાવનામાંથી લીધી છે.

પૂર્વના ચરિત્રગ્રંથોના^૬ આધારે આ. સિદ્ધસેન દિવાકરેનું ચરિત્ર પણ આલેખ્યું છે, જેનો સાર નીચે મુજબ છે—

આ. સિદ્ધસેન દિવાકરની ગાતિ બ્રાહ્મણ, ગોત્રકાત્યાપન, પિતા દેવર્ષિ અને માતા દેવશ્રી હતાં. તેઓએ વિદ્યાધર આમ્નાયના આ. પાદલિપ્તસરિની પરંપરામાં થયેલ આ. સ્કંદિલાચાર્યના પટધર આ. વૃદ્ધવાદિસૂરિ પાસે દીક્ષા લીધી અને આચાર્યપદ પ્રાપ્ત કર્યું.

આ આચાર્યે મનથી જ પ્રણામ કરનાર રાજને જાણે હાથ કરી ધર્મલાભ આપ્યો તેથી રાજ્યએ આચાર્યને કોડ સ્વર્ણટંકા આપ્યા. પરંતુ આચાર્ય મહારાજે તે લેવાનો ના કહી એટલે રાજ્યએ તે રકમને શુભ કાર્યમાં લગાવી. આ આચાર્યે ચિત્તોડના એક ગુપ્ત ગ્રંથલગ્નધારમાંથી સ્વર્ણસિદ્ધિ અને સરસવતી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી હતી. અને તેના વડે પૂર્વદેશના કર્માર નગરના રાજ્યદેવપાળને તથા બરુચના રાજ્યબલમિત્રના પુત્ર ધનંજયને પુષ્કળ દ્રવ્ય અને સરસવતી ઉત્પન્ન કરેલ સૌંદર્યની મદદ કરી શત્રુઓની સામે જય પ્રાપ્ત કરાવ્યો હતો. રાજ્યદેવપાળે તો આ ઘટનાથી આચાર્ય મહારાજને “દિવાકર”ની પદવીથી વિભૂષિત કર્યા અને ત્યારથી તેઓ સિદ્ધસેન દિવાકર તરીકે વિખ્યાત થયા.^૭

આ રીતે ચરિત્રગ્રંથોમાં આચાર્ય સિદ્ધસેન દિવાકર અને રાજ્ય વિક્રમાદિત્યનો ગુરુશિષ્ય જેવો ગાઢ સંબંધ બતાવ્યો છે. એટલે આપણે હવે શ્રી દિવાકરજીના સમય તરફ નજર નાખીએ. તે માટે ભિન્ન ભિન્ન વિદ્વાનોની વિચારણાઓ અને મીમાંસાઓ નીચે મુજબ છે:

(૧) ડૉ. સતીશચંદ્ર વિદ્યાભૂષણ માને છે કે—ઈ. સ. ૫૩૦-૩૫ માં હૂણોને હરાવનાર માળવાનો રાજ્ય યશોધર્મ તે વિક્રમ અને નવરત્નોવાલા શ્લોકમાં દર્શાવેલ ક્ષપણુક તે આ. સિદ્ધસેન દિવાકર. આ રીતે આ આચાર્ય ઈ. સ. ૫૩૦-૩૫ લગભગમાં થયા છે.

વિદ્યાભૂષણજીનો આ નિર્ણય ભૂલભરેલો છે. કારણ કે વિક્રમાદિત્ય ક્યારે થયો ? એ પ્રશ્ન તો ઝંઘડામાં જ ઊભો છે. ભિન્ન ભિન્ન વિદ્વાનો જુદા જુદા રાજ્યોને વિક્રમ માને છે. પૂ. પં. કલ્યાણવિજયજી મ. ઉત્તરજૈનના રાજ્ય બલમિત્રને જ વિક્રમ તરીકે સાબીત કરે છે. આ સિવાય ‘ક્ષપણુક’ શબ્દથી આ. સિદ્ધસેનને લેવા એ પણ કલ્પના જ છે ના !

૬ વિક્રમની દસમી સદીના આ. ભદ્રેશ્વરસૂરિએ બનાવેલ ગદ્ય-કથાવલી તથા વિ. સં. ૧૨૬૧ માં તાડપત્ર પર લખાયેલ દિવાકરજીના પદ્ય પ્રબંધ વગેરે.

૭ એક યાત્રામાં “દિવાકર” પદવીવાલા પૂર્વધર જ હોય એવું સૂચન છે. તેઓ એક વાર રાજ્યભક્તિના મોહમાં ફસાઈ પડ્યા હતા. પુનઃ શુરુ મહારાજે ત્યાં આવી તેઓને પુનઃ શુદ્ધ માર્ગમાં સ્થાપિત કર્યા હતા. તેઓએ પ્રાકૃત ભાષામાં રહેલ જૈન સિદ્ધાંતને સંસ્કૃતમાં ઉતારવાનો વિચાર કર્યો અને એના જ પ્રાર્થાશ્રત્રમાં વિક્રમાદિત્યને પ્રતિબોધ આપી જૈનધર્મ બનાવ્યો. આ પ્રસંગે તેઓએ વીરસ્તુતિ અને કલ્યાણમંદિર સ્તોત્ર નવાં બનાવી તે વડે ઉત્તરજૈનના કુડંગેશ્વર મહાકાલના મંદિરના શિવલિંગમાંથી અવ-તી-પાર્થનાથની પ્રતિમા પ્રગટ કરી હતી. તેઓએ સમ્મતિતર્કપ્રકરણ, ન્યાયાવતાર, બત્રી-શીઓ અને કલ્યાણમંદિર વગેરે ગ્રંથો બનાવ્યા છે અને તેઓનું સ્વર્ગગમન દક્ષિણના પેઠણમાં થયું છે. વગેરે વગેરે.

અને તે નવે રત્નો સમકાલીન હતાં તેનો કશોય પૂરાવો મળતો જ નથી. આ સ્થિતિમાં વિદ્યાભૂષણજીનો મત કેમ સાચો મનાય ?

(૨) ડૉ. હર્મન યાકોબી અને પં. જુગલકિશોરજી મુખતાર માને છે કે-બૌદ્ધ આ. ધર્મકીર્તિનો “પ્રમાણસમુચ્ચય” કે જેનો સમય ઇ. સં. ૬૩૫ થી ૬૫૦ મનાય છે તેમાં પ્રમાણવ્યવસ્થામાં અન્ત અને અઅન્ત શબ્દો વાપર્યા છે. આ. સિદ્ધસેનજીએ ન્યાયાવતારમાં પણ પ્રમાણવ્યવસ્થામાં અન્ત તથા અઅન્ત શબ્દો આપ્યા છે (શ્લો. ૫, ૭) જે ઉક્ત બૌદ્ધાર્યના છે, માટે આ. સિદ્ધસેનજી તેમના પછી થયા એ વાત નક્કી છે.

પરંતુ આવો નિર્ણય કરવામાં ઉપરના બંને વિદ્વાનો પણ ભૂલ્યા છે. કારણ કે ગૌતમના ન્યાયસૂત્ર અને તેના વાતસાચનભાષ્યમાં અઅન્ત અર્થવાલો અવ્યભિચારિ શબ્દ વપરાયો છે. પ્રો. રુચી લખે છે કે-દિહનાગની પહેલાંના યોગાચાર્યભૂમિશાસ્ત્રમાં અને પ્રકરણાચાર્યવાચ્યામાં પણ અપરોક્ષ, કલ્પનાપોદ, નિર્વિકલ્પ, અઅન્ત અને અવ્યભિચારી. વગેરે શબ્દો છે; આ યોગાચાર્યના કર્તા ઇસ્વીસનની ચોથી સદીના મધ્યમાં થયેલ અસંગતતા યુરુ ‘મૈત્રેય’ છે. વળી ન્યાયાવતાર શ્લો. ૬ માં પ્રત્યક્ષતા અઅન્ત-પણુનું જે વિધાન કર્યું છે તે પ્રત્યક્ષને અઅન્ત માનનાર બૌદ્ધ આ. ધર્મકીર્તિ સામે તો ન જ હોઈ શકે. એ વિધાન પ્રત્યક્ષને અન્ત માનનાર સૌત્રાન્તિક અને વિજ્ઞાનવાદી બૌદ્ધો સામે જ છે. આ રીતે અન્ત અને અઅન્ત શબ્દો ધણાં જ પુરાણ છે.

(૩) ડૉ. યાકોબી ન્યાયાવતાર (શ્લો. ૧-૧૧ વગેરે) ના સ્વાર્થ અને પરાર્થ શબ્દોને પણ પ્રમાણસમુચ્ચયમાંથી લીધેલા માને છે. પરંતુ આ શબ્દો તો તેમની પહેલાંના વૈશેષિક ન્યાયદર્શન બૌદ્ધ ન્યાયમુખ અને બૌદ્ધ ન્યાયપ્રદેશમાં પણ મળે છે. માટે ડૉ. યાકોબીની તે માન્યતા નિર્મૂળ છે.

(૪) પં. જુગલકિશોરજી મુખતાર માને છે કે-ન્યાયાવતાર શ્લો. ૬ આત્મોપજ્ઞ આ. સમન્તભદ્રના રત્નકરંડ શ્રાવકાચારમાં પણ છે (નયાસ્તવ૦ શ્લોક પણ આ. સિદ્ધસેન તથા આ. સમન્તભદ્રની કૃતિ રૂપે મળે છે). અને બીજી કૃતિઓમાં પણ શબ્દગત શૈલીગત અને વસ્તુગત સામ્ય છે. એટલે આ. સિદ્ધસેનજીએ એ વસ્તુઓ આ. સમન્તભદ્રના ગ્રંથોમાંથી લીધી છે.

પરંતુ આ બંને આચાર્યોમાં પહેલા કોણ ? અને પછીના કોણ ? એટલે કોણે કોનું અનુકરણ કર્યું છે એ પણ એક જટિલ સમસ્યા છે. તથા રત્નકરંડ શ્રાવકાચાર મહાન સ્તુતિકાર આ. સમન્તભદ્રની રચના છે તેના ચોક્કસ પૂરાવા જ મળતા નથી. માટે મુખતારજીની એ માન્યતા પણ કલ્પના ઉપર જ ઊભેલી છે.

ઉપર કહેલ વિચારણાઓ અને સમાધાનોથી એ નક્કી છે કે-આ. સિદ્ધસેન દ્વારકર

૮ આ. સમન્તભદ્રસૂરિ આ. ચંદ્રસૂરિજીના પદ્મધર અને વનવાસી ગચ્છના પ્રથમ આચાર્ય છે, જેનો સમય પદ્માવલીના આધારે વિક્રમની બીજી સદી છે. વિશેષ માટે જુઓ ‘જૈન સત્ય પ્રકાશ’ વર્ષ ૨૦૬૬ પૃષ્ઠ ૮૬૧ માં. આ. સમન્તભદ્રસૂરિ” શીર્ષક હેઠળ.

વિક્રમની ચોથી-પાંચમી સદીના આર્યાય છે. પરન્તુ તેઓના વાસ્તવિક સમય મેળવવા માટે તો તેઓનાં ચરિત્રો, ચરિત્રરચનાની સાલો, ગ્રંથો, તેઓના ગ્રંથની ટીકાઓ, ચર્ચાઓ અને અવતરણો વગેરે જ વિશેષ ઉપયોગી છે. માટે હવે આપણે તે તરફ વળીએ.

(૧) આ. હરિભદ્રસૂત્રના પંચવસ્તુમાં આ. સિદ્ધસેન તથા સમ્મતિતકનો ઉલ્લેખ છે.

(૨) દિ. આ. અકલકે રાજવાર્તિક (૫-૭) અને લઘીચત્રથીમાં તથા આ. વિદ્યાનંદીએ શ્લોકવાર્તિક પૃ. ૩ માં આ. સિદ્ધસેન દિવાકરજીના ગ્રંથોમાંથી પ્રેરણા વિચારો અને અવતરણો લીધાં છે. દિ. આ. સુમતિએ તો એથી આગળ વધીને “સમ્મતિતક” પર ટીકા પણ બનાવી છે. આઠમી સદીના વિદ્વાન શાંતિરક્ષિતે તત્ત્વસંગ્રહ (કારિકા ૧૨૬૨, ૧૯૮૦)માં આ. સુમતિના મતની સમાલોચના કરી છે. એટલે કે આ. સુમતિ આઠમી સદી પહેલાંના છે.

(૩) છઠી સદીના દિ. આ. પૂજ્યપાદજી જૈનેન્દ્ર વ્યાકરણમાં આ. સિદ્ધસેનજીને મહા-વૈયાકરણકાર તરીકે યાદ કરે છે, જેમ કે—

A ઉપેન । ૧ । ૪ । ૧૬ ॥ (જૈનેન્દ્રવ્યાકરણ)

હીનાર્થે ઉપેન યોગે દ્વ ભવતિ, ન ગતિસંજ્ઞા ચ । ઉપસિદ્ધનંદિનં કવયઃ ।
ઉપસિદ્ધસેનં વૈયાકરણાઃ ॥

B ઉપેન । ૧ । ૪ । ૧૬ ॥ (જૈનેન્દ્રપ્રક્રિયા, પૃ. ૧૨૭).

હીનાર્થે દ્યોત્યે ઉપેન યોગે દ્વ ભવતિ, ગતિસંજ્ઞાપ્રતિવેદ્યથ । ઉપસિદ્ધસેનં
વૈયાકરણાઃ ॥

C વેત્તેઃ સિદ્ધસેનસ્ય । ૫ । ૧ । ૭ ॥ (જૈનેન્દ્રપ્રક્રિયા પૃ. ૬)

એટલે કે—આ. સિદ્ધસેનજી તે પહેલાંના આર્યાય છે.

(૪) આ. જિનદાસ મહત્તરે ચૂર્ણિ-ટીકાઓ બનાવી છે. તેઓની નન્દીચૂર્ણી શાકે ૫૯૮ (વિ. સં. ૭૩૩)ની રચના છે. તેઓ નિષીથચૂર્ણિમાં આ. સિદ્ધસેન દિવાકર અને સમ્મતિતક માટે ઉલ્લેખ કરે છે. તે આ પ્રમાણે—

A દંસળનાળપ્પભાવગાણિ ય સત્થાણિ, સિદ્ધિવિણિન્હય-સમ્મતિમાદિ ।

B દંસળપ્પભાવગાણ સત્થાણ સમ્મદિયાદિ સુતણણે ય ।

C અથવા તિસુ આદિલેસુ ણિવત્તણાધિકરણં । તત્થ ઓરાલિયે પગિદિયાદિ
પવવિધં, જં જોણિપાહુહાદિણા જહ્વા સિદ્ધસેનાયરિપણ અસ્સા પકતા ।

આ. સિદ્ધસેન દિવાકરે તે સમયના રાજાઓને સરસવ વિદ્યાથી ઘેરા બનાવી આપ્યા, એ વસ્તુ અહીં સૂચિત છે. આથી આ. સિદ્ધસેનનો સમય આ. જિનદાસજી મહત્તરથી પૂર્વે તો ખરો જ, કિન્તુ ચોનીપ્રાકૃત ગ્રંથના વિનાશ પહેલાં આવે છે.

દશાશ્રુતચૂર્ણિમાં પણ આ. સિદ્ધસેનજીના નામનો ઉલ્લેખ છે.

(૫) આ. જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ કે જેઓ વી. નિ. સં. ૧૧૫૫ (વિ. સં. ૬૪૫) માં સ્વર્ગે ગયા છે તેમણે પોતાના “વિશેષણવતી” અને “આવશ્યકભાષ્ય”માં આ. સિદ્ધસેનના ધણા વિચારો લીધા છે. અને કેમોપયોગની ચર્ચા કરી છે. તેઓના નિશીથભાષ્યમાં

દર્શનપ્રભાવક શાસ્ત્રનું સૂચન છે, જ્યાં ચૂર્ણિકારે સમ્મતિતર્કનું નામ આપ્યું છે.૯

(૬) આ. મલ્લવાદીજીએ દ્વાદશારનયચક્ર અને સમ્મતિતર્કની ટીકા બનાવેલ છે. આ. આચાર્ય વિ. સં. ૪૧૪ માં બોદ્ધો સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરી વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હતો.

હવે સમ્મતિતર્કને પ્રભાવક શાસ્ત્રનું સ્થાન મેળવવાને ઓછામાં ઓછાં સોએક વર્ષ લાગ્યાં હોય અને તે પછી તેની ટીકાઓ બની હોય—આવું અનુમાન કરીએ તો આ. સિદ્ધસેનજી વિક્રમની ચોથી સદી પહેલાંના આચાર્ય છે એ વાત નક્કી છે.

(૭) પ્રભાવકચરિત્ર પ્રમાણે તેઓ વિદ્યાધર આમ્નાયના પાદલિપ્ત કુળના અને આ. સ્કંદિલાચાર્યના શિષ્ય છે.

જૈન ઇતિહાસ વિદ્યાધરશાખા અને વિદ્યાધરકુળની ઉત્પત્તિ નીચે મુજબ બતાવે છે.

A થેરેહિંતો સુદ્ધિયસુખ્પડિબુદ્ધેહિંતો કોઢિય-કાર્કંદપહિંતો વગ્ધાવચ્ચસગુત્તેહિંતો
ઈત્થળં કોઢિયગણે ણામં ગણે ાણગમ્ ॥ તસ્સણં હમાઓ ચત્તારિ સાહાઓ
ચત્તારિ કુલાહં પવમાહિજ્જંતિ ॥

સે કિં તં સાહાઓ ? સાહાઓ પવમાહિજ્જંતિ । તંજહા—

ઉચ્ચાનાગરી, વિજ્ઞાહરી, વહરી, ય મઙ્ગિમિહ્લા ય ।

કોઢિયગણસ્સ પયા, હવંતિ ચત્તારિ સાહાઓ ॥ ૧ ॥

થેરેહિંતો ણં વિજ્ઞાહરગોવાલેહિંતો કાસવગુત્તેહિંતો પરથળં વિજ્ઞાહરી સાહા
ળિમયા ।

—(કલ્પસૂત્ર)

આ વિદ્યાધરી શાખાનો પ્રાદુર્ભાવ વિક્રમ પૂર્વે બીજી સદીમાં થયેલ છે.

B દુર્મિલ્લે શ્રીવજ્રસ્વામિવચસા સોપારકે ગત્વા જિનદત્તગૃહે ઈશ્વરીનામ્યા
તદ્ભાર્યયા લક્ષપાકમોજ્યે વિષનિલ્લેપત્રિધાનચિત્તનશ્રાવણે સતિ પ્રાતઃ સુકાલો ભાગી-
ત્યુક્ત્વા વિષં નિવાર્ય નાલેન્દ્ર-ચંદ્ર-નિર્વૃત્તિ-વિદ્યાધરાખ્યાન્ ચતુરઃ સકુટુમ્બાનિશ્ય-
પુત્રાન્ પ્રવ્રાજિતવાન્ । તેશ્યશ્ચ સ્વસ્વનામાંકિતાનિ ચત્તારિ કુલાનિ સંજાતાનીતિ ॥

—(તપગચ્છ પટ્ટાવલી, પટ્ટાવલીસમુચ્ચય ભા. ૧ પૃ. ૪૮)

આ વિદ્યાધર કુલની ઉત્પત્તિ વિ. સં. ૧૫૦ લગભગમાં આવે છે.

આ. સિદ્ધસેન દિવાકરજી વિદ્યાધર કુલમાં નહીં કિન્તુ વિદ્યાધર શાખામાં થયા છે.

આ. પાદલિપ્તસરિ વિક્રમની પહેલી સદીના આચાર્ય છે.

આ. સ્કંદિલસુરિ અને આ. પાંડિત્યસુરિને આપણે એક જ આચાર્ય માનીએ તો આ નામના એ આચાર્યો થયા છે.

(૧) A વંદે કોસિયગોત્તે, સંહિલં અજ્ઞજીયધરં ॥

—(નંદીસૂત્ર સ્થવિરાવલી ગા. ૨૬)

૯ શુભપ્રધાનોના ક્રમમાં તોપણ વિશેષ તથ્યાંશ છે. એ યંત્ર પ્રમાણે શ્રી જિનભદ્રગણિ
વીરાત્ ૧૦૧૧માં જન્મ્યા, વીરાત્ ૧૦૨૫ માં દીક્ષિત થયા અને વીરાત્ ૧૧૧૫માં સ્વર્ગસ્થ થયા

—(મો. ભ. ઝવેરી. જૈન સાહિત્ય સંશોધક ખં. ૩ અં. ૧ પૃ. ૬૬)

B સામર્જ્ય, સંદિલાયરિયં ૧-(દુસ્સમાકાલસમણસંગ્રથયં ગા. ૧૧)

C તચ્છિલ્લયો શાણ્ડિલ્યો જીતમર્યાદાકૃત્ ॥

—(તપગચ્છ પટ્ટાવળી, પટ્ટાવલીસમુચ્ચય પૃ. ૪૬)

(૨) A ચેરસ્સ નં અજ્જધમ્મસ્સ કાસવગુત્તસ્સ અજ્જસંદિલે ચેરે અંતે વાસી ।

—(કલ્પસૂત્ર),

B તે વંદે સંદિલાયરિયે—(નંદીસૂત્ર ગા. ૩૩)

આમાંના પહેલા સંદિલાયાર્ય વિક્રમપૂર્વે બીજી સદીમાં થયા છે. કદાચ તેઓ વિદ્યાધર શાખાના હશે, કિન્તુ પાદલિપ્ત કુળના તો નથી જ.

યદિ વંશલિજ્ઞ તે સ્થાને પાદલિપ્ત કુળ લખાયું હોય તો આ. સિદ્ધસેનજી તેઓના પ્રશિષ્ય અને વિક્રમની પહેલી સદીમાં થયા છે એમ સુમેળ સાધી શકાય છે.

બીજા સંદિલાયાર્ય કલ્પસૂત્રના આધારે સંભવતઃ વજ્ર શાખાના અને વિક્રમની ચોથી સદીના આચાર્ય છે. એટલે તેઓ વિદ્યાધર શાખાના કે પાદલિપ્તકુળના નથી એ પણ નક્કી વાત છે.

આ સિવાય ત્રીજા સંદિલાયાર્ય થયા છે કે નહીં તેનો કશો ઉલ્લેખ મળતો નથી.

(૮) પ્રભાવકચરિત્રમાં તેઓના સમકાલીન ત્રણ રાજાઓનાં નામો મળે છે:

૧. ઉબ્બેનનો વિક્રમાદિત્ય, ૨. ભરુચના રાજા અલમિત્રનો પુત્ર ધનબળ, અને ૩. કર્માર નગરનો રાજા દેવપાળ.

ઉપરનાં પ્રમાણો જાણાવે છે કે—આ. સિદ્ધસેન તે ચોથી સદી પહેલાંના આચાર્ય છે.

હવે આપણે મૂળ વાત પર આવીએ. વિક્રમની સભાનાં નવ રત્નો બતાવાય છે જે વાસ્તવમાં સમકાલીન પુરુષો નથી જ, તો પછી તેઓનો વિક્રમ પણ સાચો વિક્રમાદિત્ય કેમ બની શકે ?

એશિઆટિક રીસર્ચીઝ પૃ. ૯, પૃ. ૧૧૭ માં લોજ રાજાને પણ વિક્રમ તરીકે ઓળખાવ્યો છે એટલે આ વિક્રમ તે વૃદ્ધલોજ જ છે એમ ફેટલાએક વિદ્વાનો માને છે. સ્પષ્ટ છે કે આ નવરત્નવાળો વિક્રમ તે વિક્રમસંવત્નો નાયક નથી.

ગુપ્તવંશીય દ્વિતીય ચંદ્રગુપ્ત-વિક્રમાદિત્ય

મી. વેબર, વિસ્વડ, વીલસન, કર્નાગહામ, યાકોબી, કીથ, મેકડોનલ્ડ અને મી. રેપ્સનના મતે બીજો ચંદ્રગુપ્ત જ સંવત્નાયક વિક્રમાદિત્ય છે, જેનો સમય ગ્રા. સં. ૯૦ (વિ. સં. ૪૬૫, ઈ. સ. ૪૦૯) લગભગનો છે.

શ્રીયુત રાખાલદાસ વન્દોપાધ્યાય ગુપ્તવંશનો પરિચય કરાવે છે કે—

ઈ. સ.ની ચોથી સદીના પ્રથમ ચરણમાં શ્રીગુપ્તનો પુત્ર અને લિચ્છવીનો જમાઈ ધ્યોત્તમગુપ્ત નામનો સાધારણ રાજા હતો. ત્યાર પછી અનુક્રમે પ્રથમ ચંદ્રગુપ્ત, સસુદ્રગુપ્ત, દ્વિતીય ચંદ્રગુપ્ત (વિક્રમાદિત્ય), કુમારગુપ્ત (મહેન્દ્રાદિત્ય), સ્કંદગુપ્ત (વિક્રમાદિત્ય), પુરુષગુપ્ત, નરસિંહગુપ્ત (ખાલાદિત્ય), દ્વિતીય કુમારગુપ્ત (કમાદિત્ય), ત્રીજો ચંદ્રગુપ્ત (દ્વાદશાદિત્ય), વિષ્ણુગુપ્ત (ચંદ્રાદિત્ય) વગેરે ગુપ્તવંશીય રાજાઓ થયા. જેઓના વિવિધ ભત્રાનાં સિકાઓ મળે છે (પૃ. ૧૫૨ થી ૧૮૫) તેમાં ખાસ કરીને દ્વિતીય ચંદ્રગુપ્ત,

કુમારગુપ્ત અને સ્કંદગુપ્તના ધણી સિક્કાઓમાં વિક્રમ શબ્દ વપરાયો છે. કેટલાએક ઉત્કીર્ણ પાઠો આ પ્રમાણે છે.

A શ્રીવિક્રમ ॥

વિક્રમાદિત્યઃ ॥

ક્ષિતિમવજિત્ય સુચરિતૈર્દિવં જયતિ વિક્રમાદિત્યઃ ॥

નરેન્દ્રચંદ્રપ્રથિતગુણદિવં જયત્યજેયો ભુવિ સિંહવિક્રમઃ ॥

નરેન્દ્રસિંહચંદ્રગુપ્તઃ પૃથિવીં જિત્વા દિવં જયતિ સિંહચંદ્રઃ ॥

શ્રીસિંહવિક્રમઃ ॥

અજિતવિક્રમઃ ॥

પરમભાગવત મહારાજાધિરાજ શ્રીચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્યઃ ॥

શ્રીગુપ્તકુલસ્ય મહારાજાધીરાજ શ્રીચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાંકસ્ય ॥

B કુમારગુપ્તો વિજયી સિંહમહેન્દ્રો દિવં જયતિ ॥

કુમારગુપ્તો યુધિ સિંહવિક્રમઃ ॥

પરમભાગવત મહારાજાધિરાજ શ્રીકુમારગુપ્ત મહેન્દ્રાદિત્યઃ ॥

C પરમભાગવત મહારાજાધિરાજ શ્રીસ્કંદગુપ્ત વિક્રમાદિત્યઃ ॥

પરમભાગવત શ્રીવિક્રમાદિત્ય સ્કંદગુપ્તઃ ॥

પરમભાગવત શ્રીસ્કંદગુપ્તઃ વગેરે વગેરે.

—(શ્રીયુત્ રામચંદ્ર વર્મા અનુવાદિત “પ્રાચીન મુદ્રા” હિન્દી સંસ્કરણ પરિચ્છેદ ૭ મો પૃ. ૧૬૨ થી ૧૬૯, ૧૭૭, ૨૦૬ થી ૨૦૮).

રા. અ. ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈ B. A., LL. B. લખે છે કે—

ગુપ્તસંવત્ ચંદ્રગુપ્તે શરૂ કર્યો છે, પણ તે પોતાના વખતથી ન. ગણતાં ગુપ્તવંશના મૂળ રાજા શ્રીગુપ્તથી ગણ્યો છે. (પૃ. ૬૭) જેમ માલવ લોકે માળવા જતી લીધું.^{૧૦}

૧૦ બહુત પ્રાચીન કાલસે માલવજાતિ ભારતવર્ષકે ઉત્તરપશ્ચિમ પ્રાંતમાં રહતી હૈં । ++ । કિસી સમય યહ જાતિ અવન્તીદેશમાં નિવાસ કરતી થી ફસીલિયે પ્રાચીન અવન્તી યા ઉજ્જયિનીકો બાદકે ઇતિહાસમાં માલવદેશ કહને લગે થે (પૃ. ૧૪૩) । દ્વિતીય ચંદ્રગુપ્તને ગુપ્તસંવત ૮૨ સે પહિલે માલવ પર અધિકાર કિયા થા (પૃ. ૨૦૬) । શકસંવત્કી પહલી શતાબ્દીકે પ્રથમાર્ધમાં શકજાતીય દ્વિતીય ક્ષત્રપ વંશને માલવ ઔર સૌરાષ્ટ્ર પર અધિકાર કિયા થા ।—(પ્રાચીન મુદ્રા પૃ. ૧૧૫).

માળવાનું અસલ નામ અવન્તી હતું, ઇ. સ.ના બીજા સૈકા પહેલાંના કોઈ સંસ્કૃત ગ્રંથમાં માલવદેશ એમ નામ વાપરેલું જણાતું નથી. માલવ અથવા માલ્ય નામની જાતે એ દેશ જતી લીધો અને ત્યાં આવીને વસી તેથી અવન્તી નામ બદલાઈને માલવદેશ અથવા માળવા નામ થયું. જેમ કાઠી લોકોના નામ પરથી કાઠિઆવાડ થયું અને મેવ અથવા મેદ લોકોના નામ પરથી મેવાડ થયું, તેમ માલવ અથવા માલ્ય જાતના નામ પરથી માળવા થયું. માલવ લોકો ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાંથી આવ્યા અને ઈસ્વીસનની પહેલાંના સૈકામાં માળવા જતી લઈ ત્યાં વસ્યા. મુદ્રારાક્ષસ નામના નાટક પરથી જણાય છે કે મૌર્યવંશના વખતમાં (ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦માં) ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં માલ્યજાતનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. —(ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ પૃ. ૨૬).

ત્યારે ઈ. સ. પૂ. ૫૬ થી શરૂ થતો વિક્રમસંવત્ શરૂ કર્યો હતો અને નહુપાને માળવા જીતી લીધું ત્યારે ઈ. સ. ૭૮ થી શરૂ થતો શકસંવત્ શરૂ કર્યો, તેમ ચંદ્રગુપ્તે પણ કદાચ માળવા જીતી લીધું ત્યારે પોતાના વંશના મૂળ પુરુષથી ગણતરી કરી ગ્રમસંવત્ ચલાવ્યો હશે. ગ્રમસંવત્ લાંબો વખત ચાલ્યો નથી. ગ્રમ વંશની પડતી થયા પછી (ઈ. સ. ૪૭૦) માળવાનો ઈ. સ. પૂ. ૫૬ થી શરૂ થતો જૂનો સંવત્ ફરીથી ચાલુ થયેલો જણાય છે. કદાચ એમ પણ હોય કે એ સંવત્નું નામ વિક્રમસંવત્ પડ્યું છે તે ચંદ્રગુપ્તનું બીજું નામ વિક્રમાદિત્ય હોવાથી તેની યાદગીરીમાં પડ્યું હોય.

—(ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ પૃ. ૬૭)

આ પ્રમાણે ઉપરથી બીજો ચંદ્રગુપ્ત એ જ સંવત્તો નાયક વિક્રમાદિત્ય છે, જેનો સમય વિ. સં. ૪૬૫ લગભગનો છે. પરંતુ આ ચંદ્રગુપ્તને સંવત્તો નાયક માનવામાં ધણા વાંધાઓ જાણા થયા છે, જેમાંના કેટલાકએક તો નીચે મુજબ છે:—

તે ગ્રમવંશનો હતો માટે તેણે ગુપ્તસંવત્ ચલાવ્યો છે એટલે જ તેણે કાઈ બીજો સંવત્ ચલાવ્યો હોય કે તેના નામ પર બીજો સંવત્ ચાલ્યો હોય એ કદપના જ વધુ પડતી છે. તે પોતાનો સંવત્ ચલાવવાને સમર્થ હતો છતાં પોતાનો સંવત્ ન ચલાવતાં તે પ્રાચીન સંવત્ સાથે પોતાનું નામ જોડે એ અને જ કેમ ?

પ્રજાએ તેની બહાદુરીની કદર કરી અને ગુપ્તસંવત્ અપનાવ્યો, પછી તેનાં નામ પર બીજો સંવત્ ચલાવેલો તે નિરર્થક છે.

તેનાં કે તેના ઉત્તરાધિકારીઓના એક પણ સિક્કા કે શિલાલેખોમાં વિક્રમ-સંવત્ તોંધાયો નથી.

તેને જ “વિક્રમાદિત્ય” ધિરુદ્ધ હતું એમ નથી, તેના ઉત્તરાધિકારીઓમાંના સ્કંદગુપ્ત અને દ્વિતીય કુમારગુપ્ત પણ “વિક્રમાદિત્ય” ધિરુદ્ધારી હતા. આ રીતે તો મહારાજ ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્ય ધિરુદ્ધના કારણે જ વિક્રમસંવત્ના નાયક છે એ વસ્તુ નયણી પડી જાય છે.

પ્રો. કીથ કહે છે કે—સ્કંદગુપ્તે ઈ. સ. ૪૫૫ માં હજીનો પ્રથમ પરાજય કર્યો હતો. (સંસ્કૃત નાટક ભા. ૧ પૃ. ૧૯૭) એટલે એ વિક્રમાદિત્ય છે.

પં. સોમદેવજીએ કથાસરિત્સાગરના વિક્રમશીલ લંબક ૬, તરંગ ૧ માં તો દ્વિતીય ચંદ્રગુપ્તને બદલે મહેન્દ્રાદિત્યના ધિરુદ્ધવાલા પ્રથમ કુમારગુપ્તના પુત્ર સ્કંદગુપ્તને જ શકારિ અને વિક્રમાદિત્ય તરીકે વર્ણવ્યો છે. આ વસ્તુ પણ દ્વિતીય ચંદ્રગુપ્તને સંવત્નાયક વિક્રમાદિત્ય તરીકે માનવાની વિરુદ્ધમાં જાય છે.

હોલ્કર રાજ્યમાં ખરગોનથી ૧૭ માર્ચલ દૂર બમનાલા ગામની જમીનમાંથી સમ્રાટ સમુદ્રગુપ્તના ૮, દ્વિતીય ચંદ્રગુપ્તના ૯, અને પ્રથમ કુમારગુપ્તના ૪, એમ કુલ ૨૧ સોનાના સિક્કાઓ મળ્યા છે, જે હાલ ઈંદોરના ખમ્મનામાં છે, જેમાં ચંદ્રગુપ્તના પિતા સમ્રાટ સમુદ્રગુપ્તને પણ “વિક્રમ”નું ધિરુદ્ધ છે. નિર્વિવાદ વાત છે કે દ્વિતીય ચંદ્રગુપ્તની પહેલાં પણ “વિક્રમ” મળે છે.^{૧૧} સમ્રાટ સમુદ્રગુપ્તના સમકાલીન મનાતા રાજકવિ હરિષેણે કૃષ્ણચરિતમાં શરૂકને શકારિ વિક્રમ તરીકે ઓળખાવેલ છે એટલે સમુદ્રગુપ્તથી ધણા પહેલાં વિક્રમાદિત્ય થયેલ છે.

૧૧—અલ્લાહાબાદના સ્તંભ ઉપર સમુદ્રગુપ્ત માટે પ્રદાનમુખવિક્રમ શબ્દ છે.

—(ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાલા પૃ. ૬૧)

તેની રાજધાની અવન્તી કે ઉજ્જૈન ન હતી, કેમકે ત્યાં તે સમયે માલવરાજ યશોવર્માના પૂર્વજો રાજ્ય કરતા હતા, માટે માલવસંવત્ ચંદ્રગુપ્તની સાથે જોડાય તેમ ન હતું.

ડા. ત્રિ. લ. શાહ જણાવે છે કે—અરિષ્ટકર્ણી શાતકરણીના પુત્ર હાલ રાજ્યે ગાથાસપ્તશતી બનાવેલ છે, જેનો રચનાકાલ ઈ. સ. ૬૮ માં મૂકાય છે, તેમાં પણ વિક્રમાદિત્યનું સૂચન છે. એટલે દ્વિતીય ચંદ્રગુપ્તથી લગભગ ચાર સદી પહેલાં વિક્રમાદિત્ય થયાનું સાબીત થાય છે.

—(પ્રાચીન ભારતવર્ષ, ભા. ૪ પૃ. ૩૬)

સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્ત મહસૌર (મંશારી)માં (જ. શ. એ. સો. પુ. ૨૧ પૃ. ૨૮૪) હજીને હરાવ્યા છે કે શકોને?—આ પણ એક પ્રશ્ન છે. બ્યારે વિક્રમાદિત્ય “શકારિ” તરીકે જ વિખ્યાત છે. ખરી રીતે વિ. સં. ૧ માં જેણે કાષ્ઠએ પણ શકોને હરાવી જય પ્રાપ્ત કર્યો છે તે બહાદુર જ હશે માટે તે જ સાચો સંવત્તો નાયક વિક્રમાદિત્ય બની શકે છે.

માલવરાજ યશોવર્મા-વિક્રમાદિત્ય

વિક્રમની છઠ્ઠી સદીમાં માલવામાં યશોવર્મા રાજ થયો છે, જેના પિતા પુત્ર કે વંશનાં નામો હજી મળી શક્યાં નથી. મહસૌરમાંથી કુટિલલીપીમાં કાતરાએલ તેના ત્રણ શિલાલેખો મળ્યા છે જેમાંનો એક તો વિ. સં. ૫૮૯નો છે.

—(ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાલા પૃ. ૬૨)

તેના શિલાલેખોમાં એવું સૂચન છે કે—રાજ યશોવર્માએ ગુપ્તસમ્રાટ નરસિંહ બાલાદિત્યની કુમક મેળવી મુલ્તાન પાસે કાફરના યુદ્ધમાં મીહીરગુપ્તને હરાવ્યો હતો અને ભારતવર્ષને સદાને માટે હજીના આક્રમણમાંથી મુક્ત કર્યું હતું.

અલબેરૂનીના “તહકીકિ હિંદ”માં પણ વિક્રમે કાફર પાસે જય પ્રાપ્ત કર્યાનો ઉલ્લેખ છે.

આ ઉપરથી મી. અલબેરૂની, ડા. હોર્નેલ, ડા. કીલહોર્ન, પ્રો. પાકક અને ડા. મહો. સતીશચંદ્ર વિદ્યાભૂષણ વગેરે માને છે કે—આ માલવપતિ યશોવર્મા જ સંવત્તો નાયક વિક્રમાદિત્ય છે.

—(જ. શ. એ. સો. ૧૯૦૯ નો રીપોર્ટ પૃ. ૮૬; જ. એ. શ. એ. સો. ૧૯, ૩૬; રધુવંશ ૪-૬૮).

પરંતુ આ માલવરાજને ‘વિક્રમાદિત્ય’ માનવામાં—આપણે બીજા ચંદ્રગુપ્ત માટે બતાવી ગયા તેમ આ રાજ શકારિ નથી, તેના પછી તુરત વિક્રમસંવત્ લખાયાનાં પ્રમાણો નથી, તેના પહેલાં ધણા વિક્રમાદિત્યો થઈ ગયા છે, ગાથાસપ્તશતીવાળો વિક્રમાદિત્ય પણ તેનાથી પાંચ સદી પૂર્વે થઈ ગયો છે; વગેરે વગેરે ધણા વાંધાઓ છે. એટલે આ રાજ સંવત્તાયકના સ્થાને ટકી શકે એમ નથી.

રા. બ. વૈદ્ય સાફ કહે છે કે—અલબેરૂની કે જે ઈ. સ. ૧૨ ની મી સદીમાં થયેલ છે, તેનું કથન ખરાબર નથી. આથી ઉક્ત વિદ્વાનોએ આ બાંધેલી અટકળ પણ વાસ્તવિક નથી. કાફરનું યુદ્ધ પણ ઈ. સ. ૫૪૪ થી ધણા પહેલાં થઈ ગયેલ છે:

—(ભારતકા પ્રાચીન રાજવંશ પુ. ૨ પૃ. ૩૮૬ વગેરે)

સમ્રાટ હર્ષવર્ધન—વિક્રમાદિત્ય

મિ. ફરગ્યુસન માને છે કે—મિ. હુએનશાંગે ઈ. સ. પૂર્વેની પહેલી સદીમાં કાફરનું યુદ્ધ અને શકારિ વિક્રમ થયાનું લખ્યું છે. તે તેની બેફકારી છે. ખરી રીતે તો

સમ્રાટ હુર્ષવર્ધન એ જ સંવતનો નાયક વિક્રમાદિત્ય છે. તેણે જ કાઠ્ઠમાં શકોને પરાસ્ત કર્યા હતા. (જ. રા. એ. સો. ૧૮૮૦ પુ. ૧૨, પૃ. ૨૬૮)

પરંતુ તેને વિક્રમાદિત્ય માનાવો એ પણ દ્વિતીય ચન્દ્રગુપ્ત અને યશોવર્માની જેવો જ કામડો છે. આ રાજને “ રાજધિરાજ પરમેશ્વર ” ની ઉપાધિ હતી એવો શિલાલેખી પુરાવો મળે છે. કિન્તુ આ રાજને વિક્રમાદિત્યની ઉપાધિ હતી, તે સમયે શકા વિદ્યમાન હતા, કે તેને આ સમ્રાટ જીત્યા હતા તેથી જ આ રાજ શકારિ મનાતો હતો, એવો એક પણ પુરાવો મળ્યો નથી. મી. હુએનશાંગ પણ વિક્રમને ઈ. સ. પૂર્વેનો માને છે એ નક્કર વસ્તુને માત્ર કલ્પનાના તરંગોમાં ખેંચાઈને ખોટી માની શકાય નહિ.

જેણે જેણે મોટા જંગ ખેડ્યા હોય તેઓ ભલે વિક્રમાદિત્ય મનાય ! પરંતુ એ કારણથી તેઓ વિક્રમસંવતના સંસ્થાપક પણ છે એમ માનવાની જરૂર નથી.

સમ્રાટ કનિષ્ક-વિક્રમાદિત્ય

એ ચોક્કસ બીના છે કે-વિ. સં. ૧ ની પૂર્વે મોટું યુદ્ધ થયું છે, તેમાં જેણે જય મેળવ્યો તેને અંગે એક સંવત્ ચાલ્યો, જે આજે વિક્રમસંવત્ તરીકે વિદ્યમાન છે. આથી ત્યાર પછીના રાજ્યોને વિક્રમ માનવા કરતાં તે યુદ્ધમાં ઊભારને વિક્રમ માનવા એ વધારે સલાહ ભરેલું છે. અને આ જ વસ્તુને અનુસદ્ધમીને કેટલાએક વિદ્વાનોએ ઈ. સ. પૂર્વેના અમુક રાજ્યોને પણ ‘વિક્રમ’ તરીકે જાહેર કર્યો છે.

મી. ફ્લીટ માને છે કે-કુશાનવંશી રાજા કનિષ્ક એ જ આપણો સંવત્નાયક વિક્રમાદિત્ય છે.

-(ઈમ્પીરિયલ ગેઝેટીયર ઓફ ઈન્ડિયા પુ. ૨, પૃ. ૪, ૫ ટિપ્પણી)

પરંતુ આ માન્યતાની વિરુદ્ધમાં ઘણાં ઘણાં પ્રમાણો છે, જેમકે—

કોઈ વિદ્વાન આ રાજને ઈ. સ. ની પહેલી સદીમાં પણ મૂકે છે.

તે મથુરાનો રાજા હતો, તેની મધ્ય ભારત તરફ સત્તાજ ન હતી અને તેણે કદાચ જાન્યેન તો જોયું જ નહિ હોય. આ સ્થિતિમાં તેના નામ પર વિક્રમસંવત્ ચડી શકે ખરો ? તે શાહી રાજા હતો, પણ તે શકારિ ન હતો.

તેનો સ્વતંત્ર સંવત્ ચાલતો હતો. કુશાનવંશના રાજકાળમાં ખોદાયેલ મથુરાની જાન્યેન પ્રતિમાઓ અને સારનાથ વગેરેમાંથી મળેલ અવશેષોના શિખાલેખોમાં કનિષ્કસંવત્ મળે છે ૧૨આ રીતે તે કનિષ્કસંવત્નો નાયક છે; વિક્રમસંવત્નો નાયક નથી જ.

આ બધા વિરોધો એવા છે કે કનિષ્ક કોઈ રીતે “ વિક્રમાદિત્ય ” ઠરી શકતો નથી.

રાજા અઝીઝ વિક્રમાદિત્ય

સર જહોન માર્શલ અને મિ. રેપ્સન માને છે કે-પંજાબના પાર્શ્વિક રાજા અઝીઝ (Azaz) ઈ. સ. પૂર્વે ૫૮માં વિક્રમસંવત્ શરૂ કર્યો. સર જહોન માર્શલે તક્ષ-

૧૨. મહારાજસ્ય રાજાતિરાજસ્ય દેવપુત્રસ્ય ષાદિકગિન્કસ્ય સં. ૭ હે. ૧, દિ. ૧૦; ૫
 ઇતસ્ય પૂર્વાયાં અર્ધદેહિક્રિયાતો ગણાતો, આર્યનાગમૂતિક્રિયાતો કુલાતો, ગણિઅ અર્ધકુદ્ધિસિરિસ્ય
 શિષ્ણો વાવકો આર્યસનિકસ્યમગિનિ—(પ્રાચીન લિપિમાલા પૃ. ૫૪).

કનિષ્ક હવિષ્ક વાઝેપ્પ ગુશન પ્રુશન વગેરે કુશાનવંશી રાજાઓનાં નામો મળે છે.

શિલામાંથી સં ૧૩૬ નું એક રૌપ્યપત્ર પ્રાપ્ત કરેલ છે, તેમાં ખોદેલ સંવત્ આ અઝીઝ રાજ્યનો જ છે. વગેરે.

—(ધી જર્નલ ઓફ ધી બોમ્બે ઇસ્ટ ઓફ ધી રૌપલ એશિયાટિક સોસાયટીની સન ૧૯૨૮ ની નવી આવૃત્તિ, પુ. ૩ પૃ. ૬૮; કમ્પ્લીઝ હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા, પુ. ૧ પૃ. ૫૭૧)

પરંતુ ઉપલબ્ધ થતા પુરાવાઓ આ વિધાનની વિરુદ્ધમાં જાય છે, જેમકે આ રાજ્યનું રાજ્ય પંચમ તરફ હતું, તે વિક્રમની પૂર્વે થયેલ છે; તે પણ પરદેની રાજ્ય છે અને તે શકારિ નથી જ. ઇત્યાદિ અનેક હકીકતો બેતાં સંવત્પ્રવર્તક તરીકેનો યથા આ રાજ્ય અઝીઝના ફોળે જઈ શકતો નથી. વળી સંવત ૧૩૬ નો ઉદ્દેશ્ય જોવા માત્રથી તે સંવત “રાજ્ય અઝીઝનો સંવત્” એમ માનવું એ પણ અસંવલુભ્ય છે. ભવિષ્યમાં થનાર રાજ્ય વિક્રમનો સંવત્ આ રાજ્યથી શરૂ થાય એ પણ વિષમ માન્યતા છે. તો પછી આ રાજ્ય અઝીઝને અને વિક્રમ સંવત્ને લાગે વળગે જ શું ? ૧૩

રાજ્ય અઝીઝથી વિક્રમસંવત્ ચાલુ થયો—એ મતનું ડૉ. સ્ટીનકોનોએ હિસ્ટોરિકલ ઇન્ડોલોજીન ટુ કોર્સ ઇન્ડોલોજીનમ્, ઇન્ડકેરમ્ પુ. ૨ વિભાગ ૧ માં સચોટ ખંડન કર્યું છે. એટલે કે આ પાર્થિયન રાજ્ય અઝીઝથી વિક્રમસંવત્ શરૂ થયો નથી.

રાજ્ય શુદ્રક-વિક્રમાદિત્ય

સમ્રાટ સમુદ્રગુપ્તના રાજકવિ મનાતા કવિ હરિષેણના ‘કૃષ્ણચરિત્ર’માં એવો ઉલ્લેખ છે કે—

પુરન્દરચલો વિમ્બ શુદ્રકઃ શાસ્ત્રશાસ્ત્રવિત્ ।

વત્સરં સ્વં શકાન્ જિત્વા પ્રાવર્તયત વૈક્રમમ્ ॥

(ઇંદ્રના સમ્માન બળવાળા, શાસ્ત્ર અને શસ્ત્રના જાણકાર, આદ્ય (રાજ) શુદ્રકે શકોને જીતીને પોતાનો વિક્રમસંવત્ પ્રવર્તાવ્યો.)

વળી આ શ્લોકની ટીકામાં શુદ્રકને અગ્નિમિત્ર અને વિક્રમ તરીકે જ ઓળખાવ્યો છે.

આ ઉપરથી કોઈ વિદ્વાન એમ ધારે છે કે—શુંગવંશીય પુષ્પમિત્રનો પુત્ર અગ્નિમિત્ર એ જ શકારિ અને સંવત્ પ્રવર્તાવતાર વિક્રમ છે. બાલુભટ્ટની ‘કાદંબરી’માં વર્ણવાયેલ રાજ્ય શુદ્રક પણ એ જ છે. પરંતુ આ માન્યતા વાસ્તવિક નથી. જો કે ‘શુદ્રક એટલે વિક્રમ’ એવો ઉદ્દેશ્ય અમરકોષમાં મળે છે, કિંતુ ‘શુદ્રક એટલે અગ્નિમિત્ર’ એ વસ્તુનો આધાર ઉક્ત ટીકા સિવાય બીજો કોઈ નથી, તથા આ ચરિત્ર અને તેની ટીકા તેટલાં પ્રાચીન હશે એવો નિર્ણય પણ સંશોધન માગી લે છે. ખાસ વાત તો એ છે કે શુંગવંશીય રાજ્ય પુષ્પામિત્ર અને અગ્નિમિત્ર એ વિક્રમસંવત્ પૂર્વના (ઈ. સ. પૂર્વે બીજી સદીના) રાજ્યો છે.

૧૩ આવી આવી કલ્પનાઓને દેખીને જ સ્વ. મહામહોપાધ્યાય પં. દુર્ગાપ્રસાદ અને શ્રી પાંડુરંગ પરખને સાફ સાફ લખવું પડ્યું છે કે—

“પ્રાયઃ યુરોપિયન વિદ્વાનોકા યદ્ સ્વભાવ દિ હૈ કિ ભારતવર્ષકે પ્રાચીનતમ ગ્રન્થો એવં અનેકે રચયિતાઓકી અર્વાચીન સિદ્ધ કરનેકા જહાંતક હો સકે વે પ્રયત્ન કરતે હૈ । ઓર અનેકા પ્રાચીનત્વ સિદ્ધ કરનેકા દઢ પ્રમાણ મિલ ભી જાવે તો ઉસકો ‘પ્રશ્નિત’ કહકર અપનેકો જો અનુકૂલ હો ઉસે બાળે કરતે હૈ (અર્થાત્ ઠીક બતલાતે હૈ) ।

—(નિર્ણયસાગર ગ્રેસ પ્રકાશિત ‘કથાસરિત્સાગર’ સંસ્કરણ મૂમિકા, મૂમિકા પૃ. ૧).

માલવિકાગ્નિમિત્રમાં આ શુંગરાજ અગ્નિમિત્રનું વર્ણન છે એમ બતાવવામાં આવે છે. પરંતુ એડિનબરો યુનીવર્સિટીના પ્રો. એ. બેરીડોલ કીથ તો મહાકવિ કાળીદાસનાં ત્રણે નાટકો અને તેના નાયકો માટે પોતાનું જુદું જ મંતવ્ય રજૂ કરે છે. આ રજા તેમના શબ્દો—

“ આ ચંદ્રગુપ્ત (બીજો) લગભગ ઇ. સ. ૪૧૩ સુધી વિક્રમાદિત્યને ઉપનામે રાજ્ય કરતો હતો. ‘વિક્રમોર્વશીય’ નામમાં કદાચ આ ઉપનામનો નિર્દેશ છે, અને ‘કુમારસંભવ’ નામમાં એ રાજાના પુત્ર અને તેના પછી ગાદીએ આવનાર કુમારચુસના જન્મ વખતની ખુશાલીનું સૂચન હોય તો નવાઈ નહીં. ‘માલવિકાગ્નિમિત્ર’માં નાટકના અશ્વમેધયજ્ઞ ઉપર સ્પષ્ટ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. તેમાં ધાંબા ગાંગાને અંતરે હિન્દુ રાજાએ—સમુદ્રગુપ્તે કરેલા પહેલા અશ્વમેધની સ્મૃતિ માણસોના કાનમાં તાજી હતી ત્યારના, કાલિદાસની પ્રારંભિક પ્રવૃત્તિના, સમયનું સૂચન જણાય છે. ”

—(જ. રો. એ. સો. ૧૯૦૯ પૃ. ૪૩૩, સંસ્કૃત નાટક (ગુજરાતી) પૃ. ૨૦૦)

“ પુષ્પમિત્ર, અગ્નિમિત્ર અને સુમિત્ર એ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૭૮ માં છેલ્લા મૌર્યને રાજ્યભ્રષ્ટ કરી પુષ્પમિત્રે સ્થાપેલા શુંગવંશના પ્રથમ ત્રણ રાજાઓ છે. ”

પુષ્પમિત્રના સમયમાં ચવતો સાથેના સંબંધની (માલવિકાગ્નિમિત્ર) નાટકમાં નોંધ લીધી છે, અને અશ્વમેધની વાત તો, બેલાશક, દંતકથાના આધારે આપી છે, પરંતુ તેમાં ચંદ્રગુપ્તના અશ્વમેધનું પ્રતિબિંબ હોવાની તેટલી જ વકી છે. —(સંસ્કૃતિ નાટક પૃષ્ઠ ૨૦૪)

હવે શ્લોક સંબંધી વિચાર કરીએ—આ માટે ધણી વિદ્વાનો માને છે કે શ્લોક એ કલ્પિત પાત્ર છે. તેને અંગે પ્રો. એ. બેરીડોલ કીથ નીચે પ્રમાણે સ્પષ્ટતા કરે છે—

નાટક (મૃચ્છકટિક) પોતે કર્તા તરીકે શ્લોક નામે રાજાનું નામ આપે છે અને હેરત પમાડતી તેની શક્તિઓની વિગતો નોંધે છે : તે ‘સામવેદ’, ‘ઋગ્વેદ’, ગણિત, ગણિકાઓને જાણવાની કળાઓ અને હસ્તિવિદ્યામાં નિષ્ણાત હતો. આ સઘળી બીનાઓનું નાટકમાં જ જણાવેલા જ્ઞાનના આધારે અનુમાન થઈ શકે તેવું છે; તે કોષ્ઠક વ્યાધિમાંથી મુક્ત થયો હતો અને તેના પુત્રને ગાદીએ બેસાડી તથા અશ્વમેધ કરીને સો વરસ ને દશ દિવસની ઉંમરે અગ્નિપ્રવેશ કરી મરણ પામ્યો હતો. તેના વ્યક્તિત્વને લગતી આવી તો ધણીએ કહેવાતી હકીકત મળી આવે છે; ‘રાજતરંગિણી’ ના કર્તા કલ્હણને મન તે વિક્રમાદિત્યની હારમાં મૂકવા જેવો પુરુષ હતો; ‘સ્કંદપુરાણ’ તેને અન્નભૂત્યોનો મૂળપુરુષ કહે છે, અને તેમાં તેની રાજધાનીનું નામ વર્ધમાન કે શોભાવતી આપ્યું છે; ‘કથાસરિત્સાગર’ પ્રમાણે પશુ શોભાવતી તેના પરાક્રમોની ભૂમિ હતી. એક બ્રાહ્મણે પોતાની જાતના ભોગે તેને માથે લમતા મૃત્યુથી બચાવી સો વરસનું આયુષ્ય અપાવ્યું હતું. ‘કાદમ્બરી’ માં તેને વિદિશામાં મૂક્યો છે, અને ‘હર્ષચરિત’માં તેણે પોતાના શત્રુ, ચક્રાવર્તી રાજા ચંદ્રકુપ્તને કેવી યુક્તિથી દૂર કર્યો તેનું વર્ણન છે. ‘દશકુમારચરિત’ માં હરડી એનાં અનેક જન્મના પરાક્રમોનો ઉલ્લેખ કરે છે. શમિલ અને સોમિલે રચેલી કથાનો તે નાયક છે. એ સૂચવે છે કે તેમના જમાનામાં—કાલિદાસની બહુ પૂર્વે—તેને કાલ્પનિક પાત્ર ગણવામાં આવતું હોતું. ‘વીરચરિત’ અને બીજા રાજશંખરે નિર્દેશેલી એક બહુ અર્વાચીન દંતકથા પ્રમાણે તે શાતવાહન ઉર્ફે શાલિવાહનનો મંત્રી હતો, અને રાજાએ તેને પ્રતિષ્ઠાન સહિત પોતાનું અડધું રાજ્ય આપ્યું હતું.

આ ઉદ્દેશો ઉપરથી શુદ્ધ કેવળ કાર્ત્તવ્ય વાર્તાનાયક હોવાનું જણાય છે. સામાન્ય રાજાને અનુચિત એવું તેનું કદંચું નામ પણ આ અનુમાનની વિરુદ્ધ જવાને બદલે તેનું સમર્થન કરે છે. તેથી આપણે એવો મત સ્વીકારવો પડે છે કે જે લેખકે ‘ચારુદત્ત’ ની વસ્તુને ખીલ્લી તેમાં નવું નાટક ભેળવ્યું, તેને પોતાનું નામ ગુપ્ત રાખવાનું અને પોતાનો અન્ય એક પ્રસિદ્ધ રાજાને નામે ચઢાવી દેવાનું ઠીક લાગ્યું હશે. લેવિ પ્રમાણે શુદ્ધકું નામ પસંદ કરવાનું કારણ એ હતું કે લેખક કલિદાસના આશ્રપદાતા વિક્રમાદિત્યનો અનુગામી હતો, અને તેથી વિક્રમાદિત્યના પુરોગામી રાજાને નામે પોતાનો અંથ પ્રસિદ્ધ કરી તેને પ્રાચીનતાનો ઓપ આપવાની તેની ઇચ્છા હતી. ૧૪ — (“સંસ્કૃત નાટક” ભા. ૧ પૃ. ૧૭૨ થી ૧૭૫)

આ સ્થિતિમાં શુંગવંશીય રાજા અગ્નિમિત્રને વિક્રમ માનવો એ સપ્રમાણ નથી.

ગૌતમીપુત્ર શાલિવાહુન-વિક્રમાદિત્ય

મત્સ્યપુરાણ અ. ૨૭૨-૨૭૩ માં કેટલાક રાજવંશોનાં વર્ષો નીચે પ્રમાણે આપ્યાં છે. અવન્તીમાં પાંચ પ્રઘોત ૧૫૨ વર્ષ (અ. ૨૭૨-૫); રાજગૃહીમાં બાર શિશુનાગો ૩૬૦ વર્ષ (અ. ૨૭૨-૧૩); પાટલીપુત્રમાં નવ નંદો ૧૦૦ વર્ષ (અ. ૨૭૨-૨૨); દસ મૌર્યો ૧૩૭ વર્ષ (અ. ૨૭૨-૨૬); દસ શુંગો ૧૦૨ વર્ષ (અ. ૨૭૨-૩૨); ચાર શુંગભૃત્ય કણ્વ આઠણો ૪૫ વર્ષ (અ. ૨૭૨-૩૬); ઓગણત્રિશ આંધ્રો ૪૬૦ વર્ષ (અ. ૨૭૩-૧૭); સાત આંધ્રભૃત્યો ૩૦૦ (૧૦૩) વર્ષ; દસ આબીર રાજાઓ ૬૭ વર્ષ; સાત ગર્દ-ભિલ્લો (૭૨ વર્ષ) અને અઢાર શક રાજાઓ વગેરે (અ. ૨૭૩ શ્લો. ૧૭ થી ૨૪).

પરીક્ષિત રાજાના જન્મથી ૧૦૫૦ વર્ષે મહાપદ્મ નંદનો રાજ્યાભિષેક થયો અને મહાપદ્મના રાજ્યાભિષેકથી ૮૩૬ વર્ષે આન્ધ્રવંશનો પૌલોમ રાજા થયો (અ. ૨૭૩-૩૬, ૩૭).

ખીજાં પુરાણોમાં પણ થોડા ધણા ફેરફાર સાથે ઉપર પ્રમાણે જ રાજવંશો અને તેની સાલવારીઓ આપી છે.

— (વાયુ પુરાણ અ. ૯૯. અઘાંડ પુરાણ, વિષ્ણુ પુરાણ અં. ૪, અ. ૨૪. ભાગવત સ્કંધ ૧૨ અ. ૧)

જો કે આ રાજવંશો ઉત્તરોત્તરપણે થયાનું પુરાણકારો કહે છે. પણ ખરી રીતે તેમ નથી. કેમકે પ્રઘોતવંશ અને શિશુનાગ વંશ એ બન્ને સમકાલીન રાજવંશો હતા. બન્નેની ગાદી નંદ વંશના હાથમાં આવી હતી. શુંગ વંશના છેલ્લા રાજાઓ શુંગભૃત્યો (કણ્વભૃત્યો) અને આંધ્રવંશના શરૂના કેટલાક રાજાઓ પણ મોટે ભાગે સમકાલીન રાજાઓ હતા. કેમકે શુંગવંશીય પુષ્પમિત્રના સમયથી જ આંધ્રવંશ ઉત્પન્ન થવાં લાગ્યો હતો. આ રીતે ગણતરી કરીને સ્પષ્ટ આંકડાઓ લખ્યાં તો આંધ્રોનો સમય વિ. સં. ૧ માં અને શક સં. ૧ માં એમ બન્ને સંવતોના પ્રારંભ કાળમાં બરાબર આવી પડે છે.

૧૪ આ મૃચ્છકટિક નાટકમાં ઉત્તરજૈનના રાજા પાલક અને આર્યકનું સૂચન છે, જે સંભવતઃ રાજા પ્રઘોતનો નાનો પુત્ર ‘પાલક’ અને રાજા પ્રઘોતના મોટા પુત્ર ગોપાલનો પુત્ર ‘આર્યક’ છે (જહલકથા તથા સંસ્કૃત નાટકો ભા. ૧ પૃ. ૧૭૪), જેનો સમય ઈ. સ. પૂર્વે પાંચમી ઇઠી શતાબ્દિનો છે. આવશ્યકનિર્ણયની દીકામાં તો ચંડપ્રઘોતના પુત્રો પાલક તથા ગોપાલ, ગોપાલના પુત્રો અવન્તીવર્ધન અને રાષ્ટ્રવર્ધન અને રાષ્ટ્રવર્ધનનો પુત્ર અવનીષેણ એમ વર્ણન છે (૫૦ ૬૬૬).

આંધ્રવંશની રાજવલી મત્સ્યપુરાણ અ. ૨૭૩ સ્લોક ૧ થી ૧૬ માં નીચે મુજબ મળે છે—

નામ	વર્ષ	નામ	વર્ષ	નામ	વર્ષ
શિશુક	૨૩	મૃગેન્દ્રસ્વાતિ કણ્	૩	શિવસ્વાતિ	૨૮
કૃષ્ણભાતા	૧૮	કુન્તલસ્વાતિકણ્	૮	ગૌતમીપુત્ર	૨૧
મહાકણ્	૧૦	સ્વાતિકણ્	૧	પુલોમા	૨૮
પૂર્ણસંગ	૧૮	રિક્તકણ્	૨૫	શિવશ્રીપુલોમા	૭
શાતકણ્	૫૬	હાલ	૫	શિવસ્કંધ શાંતિકણ્	
ભગ્નોદર	૧૮	મન્દુલક	૫	યજ્ઞશ્રી શાંતિકણ્	૨૯
આંખીતક	૧૨	પુરીન્દ્રસેત	૧	વિજય	૬
મેઘસ્વાતિ	૧૮	સૌમ્યસુંદર શાંતિકણ્	૧	ચંદ્રશ્રી શાંતિકણ્	૧૦
સ્વાતિ	૧૮	ચક્રાર શાંતિકણ્	૦૧	પુલોમા	૭
રક્તસ્વાતિ	૭				

ઉપર લખેલ નામો અને વર્ષો માટે બીજા બીજા પુરાણોમાં ધણો ફરક છે. પરંતુ અહીં તો સામાન્યતઃ માત્ર રાજ્યોનાં નામ જાણવા માટે જ આ કૌશ્લક આપેલ છે.

શ્રીયુત રાખલદાસ વન્ધોપાધ્યાય જણાવે છે કે-કૃષ્ણ અને ગોદાવરીની વચ્ચેનો પ્રદેશ તે આંધ્ર દેશ છે. ત્યાંથી ૧ વાસિષ્ઠી પુત્ર પુકુમાવી, ૨ વાસિષ્ઠીપુત્ર શ્રી શાતકણ્, ૩ વાસિષ્ઠીપુત્ર શ્રી ચંદ્રશાંતિ, ૪ ગૌતમીપુત્ર શ્રીયજ્ઞશાતકણ્ અને ૫ શ્રી રુદ્રશાતકણ્ રાજ્યોના નામના સિક્કાઓ મળ્યા છે, જેમાં એક તરફ મેરુ અને બીજી તરફ ઉજ્જયિનીનું ચિહ્ન છે. તે જ પ્રદેશમાંથી ૧ શ્રીચંદ્રશાંતિ, ૨ ગૌતમીપુત્ર શ્રી યજ્ઞશાતકણ્, અને ૩ શ્રી રુદ્રશાતકણ્ના સિક્કાઓ એવા પણ મળ્યા છે કે જેની ઉપર ઘોડા હાથી અને સિંહનાં ચિહ્નો છે, જેના અક્ષરો સાફ ઉકલતા નથી. વળી મધ્ય પ્રદેશમાંથી ૧ પુકુમાવી, ૨ શ્રીયજ્ઞ, ૩ શ્રીરુદ્ર અને ૪ બીજા શ્રીકૃષ્ણના પોટીન ધાતુથી બનાવેલા સિક્કાઓ મળ્યા છે, જેમાં એક બાજુ હાથી અને બીજી બાજુ ઉજ્જયિનીનું ચિહ્ન છે. આ ઉપરાંત દક્ષિણમાં અનન્તપુર અને કડપ્પા જિલ્લામાંથી મળેલા સિક્કાઓ ઉપર એક તરફ ઘોડો સુમેરુ અને શ્વ (કપ્પશ્વ હશે)નું ચિહ્ન મળે છે. —(ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાલા પૃ. ૨૧૩ થી ૨૧૫)

જૈન આગમો પૈઠીના આવશ્યકસ્ત્રની નિર્યુક્તિમાં અને ટીકામાં યોગસંગ્રહ-દ્રવ્ય-પ્રણિધિઅધિકારમાં શાલિવાહને નરવાહનની રાજધાની ભરુચ ઉપર હુમલો કરી તે લીધું ઇલાકિક સૂત્રો છે. શ્રીયુત કાશીપ્રસાદ જયસ્વાલ એ પુરાણો અને આવશ્યકસ્ત્રની ઉક્ત ટીકાના પરિશીલન પછી જણાવે છે કે—

આંધ્રવંશીય ગૌતમીપુત્ર શાતકણ્ એ જ સાચો શકારિ છે, જેણે શકરાજ નહાપન (નરવાહવ) ને અવંતીમાંથી કાઢી મૂક્યો હતો. જો કે તેણે વિક્રમસંવત્ ચલાવ્યો નથી, કિન્તુ માલવગણે માલવસંવત્ ચલાવ્યો હતો. વળી વિક્રમાદિત્યનું જિરુદ પણ તેને મળ્યું નથી. આ જિરુદ મેળવનાર તો મહાદાની ગુપ્તવંશીય શકવિજેતા બીજે ચંદ્રગુપ્ત જ છે. પાછળથી આંધ્રમતી શાતકણ્ અને બીજે ચંદ્રગુપ્ત-એ બન્ને શકવિજેતાઓની એકતા થઈ ગઈ. આ જ રીતે એના વંશમાં ગતરી આવેલ વિક્રમશીલ કુતલશાતકણ્એ ૧૩૫ વર્ષ પછી લોની અને મુલતાનની વચ્ચે આવેલ કોટાના મેદાનમાં શકાનો સંહાર કર્યો. જે રાજ્યનું વર્ણન કપાસદિત્સાગરમાં મળે છે તે શાલીવાહન રાજ્ય પણ વિક્રમાદિત્યની પદવીને પામ્યો છે.

એટલે કે-ગૌતમીપુત્ર શાતકર્ણીએ શકોને જીત્યા તેની યાદમાં માલવગણે માલવસંવત્ ચલાવ્યો, અને બીજા ચંદ્રગુપ્તના સમયથી તે જ માલવસંવત્ વિક્રમસંવત્ બન્યો. વળી કુંતલ શાતકર્ણીએ શકોને જીત્યા તેની યાદમાં શાલીવાહન સંવત્-શકસંવત્ ચાલ્યો.

—(૧ ધી જર્નલ ઓફ ધી બી. એન્ડ ઓ. રીસર્ચ સોસાયટીના ૧૯૩૦ ના પૃ. ૧ બા. ૩-૪. ૨. હિન્દુ પોલીટી. ૩ ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્યની પ્રસ્તાવના)

પરંતુ શ્રીમાન્. જયસ્વાલજીની આ માન્યતા પણ સચોટ રૂપ પકડી શકે તેમ નથી; તેના વિરુદ્ધમાં ઘણી દલીલો છે, જેમકે—

કાર્ત્ત માને છે કે આ શાતકર્ણી ઈ. સ. ની પહેલી સદીમાં થયો. ૧૫ બીજાઓ માને છે કે તે ઈ. સ. પૂર્વની પહેલી બીજી સદીમાં થયો. ૧૬ આમ તેના સમય માટે પણ વિવાદ બોલો જ છે. ૧૭

નાલાસોપારાના સ્તૂપમાંથી મળી આવેલ સિક્કાઓ તથા તેની છંટા અને નાંસિકની ગુફામાં રાણી બલશ્રીએ કાનરાવેલ લેખના આધારે પણ તેનો રાજ્યકાળ વિશેષ સંશોધન માગી લે છે.

નરવાહન તો ભરુચનો રાજા હતો. ભરુચને અને ઉજ્જયિનીને લાગેવળગે શું ?

આધિપતિ પેકળમાં ગાદી રાખે, ત્યાંથી ભરુચ નરેશને જીતે અને ઉજ્જૈનમાં માલવ-સંવત્ કે વિક્રમસંવત્ ચાલુ થાય તે પણ બંધ બેસી ન શકે એવી માન્યતા છે.

રાણી બલશ્રીએ પોતાના પૌત્ર ગૌતમીપુત્ર શાતકર્ણીને દક્ષિણપથપતિ તરીકે જ ઓળખાવેલ છે, અને તેણે શક યવન પદ્ધતિ વગેરેને મારી નાખ્યા તથા ક્ષહરાટોનું નિકંત કાઢી નાંખ્યાનું લખ્યું છે. જેનો સમય વિદ્વાનોએ ઈ. સ. ૭૮ માં મૂક્યો છે.

બીજા ચંદ્રગુપ્ત પહેલાં પણ વિક્રમાદિત્યના ઉલ્લેખો છે. તેણે શુન્તસંવત્ ચલાવેલ છે, જે વાતો આપણે બીજા ચંદ્રગુપ્તના પ્રસંગમાં જણાવી ગયા છીએ.

હવે શકસંવત્ની વાત લઈએ તો શકસંવત્નો પ્રયોગ પંચસિદ્ધાંતિકામાં પણ છે, જ્યારે શાલિવાહન સંવત્નો ઉલ્લેખ તો વિ. સં. ૧૪૧૦ પછી થી જ મળે છે. વળી શકના પરાજયમાં શકારિતો સંવત્ નહીં પણ શકસંવત્ ચાલે એ પણ વિચિત્ર કલ્પના છે.

આધિપતિથી વિક્રમસંવત્ પ્રવર્ત્યો હોય તો તે દક્ષિણમાં પણ ચાલવો જોઈએ, જ્યારે ત્યાં તો શકસંવત્ની જ પ્રધાનતા છે એટલું જ નહીં પણ વિક્રમસંવત્ તો ત્યાં અપરિચિત જોવો જ છે. વિક્રમનો સમકાલીન કાર્ત્ત સાતવાહન હોય તો તેને હિસાબે એટલું બની શકે ખરું કે-વિક્રમે માળવામાંથી શકોને હરાવ્યા હોય અને શાલિવાહને દક્ષિણમાંથી શકોને હરાવ્યા

૧૫ ડૉ. ત્રિભુવનદાસ લહેરચંદ શાહ કહે છે કે કેટલાએક વિદ્વાનોના મતે દક્ષિણ-પથપતિ ગૌતમીપુત્ર શાતકર્ણીએ શકોને જીત્યા તે નિમિત્તે, અને બીજાઓના મતે તે જીત્યા પછી પુનઃ પેકળમાં રાજગાદી સ્થાપી તે ખુશાલીમાં શાલિવાહન-શકસંવત્ની પ્રવૃત્તિ થઈ. (પ્રાચીન ભારતવર્ષ, ભા. ૪ પૃ. ૧૦૭.)

૧૬ રાજશ્રીસાતના સિક્કાઓ અને મૂર્તિઓ મળે છે જેના અક્ષરે ઇસની પૂર્વે બીજી સદીના છે (પ્રાચીન મુદ્રા પૃ. ૨૧૭)

૧૭ કેમ્બ્રિજ હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા પુ. ૧ પૃ. ૧૬૮ માં, ખારવેલનો શિલાલેખમાં મૌર્યસંવત્ ૧૬૬ નો આંક છે એમ માનીને રાજા ખારવેલ તથા અધિવંશી શાતકર્ણીનો સમય ઈ. સ. પૂર્વે ૧૬૬ માં સ્થાપ્યો છે.

હોય, એ રીતે તે શકારી ખરો. બાકી શકારિ તરીકેનો અને સંવત્પ્રવર્તક તરીકેનો યશ્વ તો અવન્તીપતિને ફાળે જ જાય છે.

બલમિત્ર-વિક્રમાદિત્ય

જેન ઇતિહાસમાં ઉલ્લેખ છે કે ઉજ્જૈનના રાજા ગર્દભિલ્લે આચાર્ય કાલકની^{૧૮} બહેન સાધ્વી સરસ્વતીને બળબળરી વાપરીને પોતાના અંતઃપુરમાં રાખી લીધી, આથી આચાર્યે રાજાને સમજાવવા માટે અનેક પ્રયત્નો કર્યા. છેવટે રાજ્યબ્રષ્ટ ચપ્પશ ઇસાદિ સૂચનાં આપી, છતાં જ્યારે ગર્દભિલ્લ એકતો એ ન થયો ત્યારે આચાર્યે આજીવિકા પાસે નિમિત્તશાસ્ત્ર બણી, પારસકુલ (ઇરાન-ફારસ વિભાગ) માં જઈ ત્યાંના રાજાએને રંજિત કર્યા અને કોઇ પ્રસંગે તે રાજાએને જીવનનું જોખમ આવી પડ્યું તે પ્રસંગે, જો તેઓ પોતાની સાથે આવે તો તેમને જીવ પણ બચે અને તેમને રાજ્ય પણ મળે-એમ જણાવી આચાર્યશ્રીએ તેમને સાથે લીધા. આ રાજાએએ અરબી સમુદ્રના રસ્તેથી કાઠિયાવાડમાં આવી પ્રથમ (વીર નિ.સં. ૪૬૧ લગભગમાં) તેનો કાખૂ મેળવ્યો. અને ત્યાં રાજ્યસત્તા જામતાં મોટું સૈન્ય એકઠું કરી ભરુચના રાજા બલમિત્ર અને ભાનુમિત્રને સાથે લઈ ઉજ્જૈનપિનીને ઘેરા ઘાલ્યો, અને ગર્દભિલ્લને ઉજ્જૈનની ગાદીએથી ઉઠાડી મૂક્યો. જો કે પ્રથમ તો મોટો શાહાનુશાહી ત્યાંના રાજા બન્યો હતો, પણ પાછળથી બલમિત્ર ત્યાંના રાજા બન્યો, આ ઘટના વીર નિ. સંવત્ ૪૫૩ થી ૪૭૦ સુધીમાં બની છે.

સમય જતાં આચાર્ય કાલકે બલમિત્ર રાજાના ભાણેજ બલભાનુને - દીક્ષા આપી આથી રાજાનું મન નારાજ થયું અને આચાર્યને ઉજ્જૈનમાંથી વિહાર કરી જવાનું જણાવ્યું. કાલકાચાર્યે પણ ત્યાંથી વિહાર કરી દક્ષિણમાં પેડણુ જઈ પહોંચ્યા અને ત્યાં રાજા શાલિ-વાહનની વિનતિથી સંવત્સરી પર્વ જે આજ સુધે ભાદ્રપદ શુકલા પંચમીએ થતું હતું તે ભાદ્રપદ શુકલા ચોથનું કર્યું. પછી શ્રમણસંઘે પણ તે પર્વ ભાદ્રપદ શુકલા ચોથનું^{૧૯} માન્ય કર્યું (આ ઘટના વીર નિ. સંવત્ ૪૫૩ થી ૪૬૫ લગભગમાં બની) આ આચાર્યે તરુવિણીના રાજા હતને પોતાનું જીવનું જોખમ આવી પડવાનો સંભવ હોવા છતાં, યતનું યથાર્થ ફળ કહી સંભળાવ્યું હતું. આ આચાર્યશ્રીએ પ્રથમાનુયોગ ગંડિકાનુયોગ સંગ્રહણીઓ તથા કાલક-સંહિતા ગ્રન્થો જૂનાવ્યા હતા, જે અત્યારે ઉપલબ્ધ^{૨૦} નથી. આ આચાર્યને સાગર નામક વિદ્વાન આચાર્ય શિષ્ય હતા. વગેરે વગેરે.

૧૮. કાલક નામના આચાર્યે ચાર થયા છે: ૧ વીર નિ. સં. ૩૨૦ થી ૩૨૫ સુધીમાં પ્રજાપતા (પત્રવણા) સૂત્રના કર્તા શક્રપ્રતિભોધક ઉમાસ્વાતિશિષ્ય રથામાચાર્ય અપરનામ. ૨ વી. નિ. સં. ૪૫૩માં ગર્દભિલ્લોચ્છેદક (વિક્રમસ્થાપક) પંચમીથી ચતુર્થી પંચપણુ સ્થાપક. ૩ વી. નિ. સં. ૭૨૦માં વિષ્ણુસૂરિશિષ્ય. અને ૪ વી. નિ. સં. ૯૮૧-૯૯૩ માં આનંદપુરમાં કલ્પસૂત્રનું સંઘ સમક્ષ વાચન પ્રારંભ કરનાર. (જુઓ પદ્માવલીસમુચ્ચય ભા. ૧ પૃ. ૧૬૮)

૧૯ એક કલ્પિત ગાથામાં વિ. સં. ૫૨૩ માં શાલિવાહનની વિનતિથી આ. કાલકે ભાદ્રપદ શુકલા ચોથની સંવત્સરી કર્યાનું લખ્યું છે, પણ તે સાચું નથી. કેમકે તે સમયે દક્ષિણમાં આધિવંશની સત્તા જ ન હતી.

૨૦ વરાહ મિહિરના બૃહજ્જાતક પુસ્તકમાં પણ કાલકસંહિતાનો ઉલ્લેખ છે.

—(નિશીથચૂર્ણિ, વ્યવહારચૂર્ણિ, કલ્પચૂર્ણિ, પંચકલ્પચૂર્ણિ, કથાવલી, પ્રભાવકચરિત્ર, કાલકાચાર્યકથા, સ્ટોરી ઑફ ધી કાલક, દિવેદી અભિનંદન ગ્રંથમાનો પં. કલ્યાણવિજયજીનો આર્થ કાલક શીર્ષક લેખ તથા કેન્દ્રીજ હિસ્ટરી ઑફ ઈન્ડિયા પુ. ૧.)

પુરાણોમાં ગર્દભિલ્લ વંશના સાત રાજ્યોનો ઉલ્લેખ છે. અને તેમનો રાજ્યકાળ ૬૭ વર્ષનો બતાવ્યો છે.

—(મત્સ્યપુરાણ અ. ૨૭૩-૧૮; વાયુ ૯૬-૩૫૬, ૩૯૨; ભાગવત ૧૨-૧-૧૭; વિષ્ણુ ૦ અં. ૪ અ. ૨૪ સ્લો. ૧૪)

કવિ શ્વરકનો મુમ્મુક્ષુકટિક નાટકમાં ગાંધી શબ્દ છે જેનો અર્થ ગર્દમો થાય છે, જે તે કાળનું ચલણી નાણું છે એમ વિદ્વાનો માને છે. આ ગદ્યેના સિક્કા અંભારે પણ પ્રાચીન અવશેષોના ઘોઠકામમાંથી મળી આવે છે, જે ગર્દભિલ્લ વંશનું અસ્તિત્વ સ્પષ્ટપણે દર્શાવે છે.

પ્રો. સ્ટીનકોનો કહે છે કે ઈરાનથી આવેલા શાહીઓ પામીરમાં હિંદુકુશ પર્વતની ઉત્તરે બદખ અને સાગદીયાની પૂર્વે કાર્પીયન સમુદ્ર સુધીના વિસ્તારમાં વસતા હતા. પછી તેઓ સીસ્તાન (શકસ્થાન)માં વસ્યા. આ શકો ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦ માં સિંધ, કાઠિયાવાડ અને માળવા સુધી પોતાનું રાજ્ય ફેલાવી શક્યા હતા એમ પારસી અને ચીની ગ્રંથો ઉપરથી જણાય છે. તેઓ ઇ. સ. પૂર્વે ૮૮માં પાર્થિયાથી જુદા પડી સીંધમાં જઈ વસ્યા છે.

મિ. ટોલમીએ ઇ. સ. ૧૬૦ માં લખ્યું છે કે ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦ માં શકોનું રાજ્ય સિંધ, કાઠિયાવાડ અને માળવામાં ફેલાઈ ગયું હતું.

રામનો મહાન ઇતિહાસકાર પ્લીની કહે છે કે ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦ માં ભારતીય વેપારીઓનાં કેટલાંક વહાણો આફ્રિકા જતાં મોટા વાવાઝોડાને લીધે સમુદ્રમાં નષ્ટ એકાં. બાગ્મયોએ તેમાંથી કેટલાંક વહાણો બચી ગયાં, પણ આડે માર્ગે ચડી ગયાં, જે દસ મહિના પછી જર્મન ખાડીમાં જઈ પહોંચ્યા. આ વ્યાપારીઓની સાથે ઉત્તર ભારતનો કપુરંગલ્લ (ગર્દ ભિલ્લ) રાજ્ય પણ હતો. ત્યાંથી તેઓ ફ્રાંસમાં ગયા; જ્યાં રામચંદ્રના મીટલસે તેનું ભાવ-બીતું સ્વાગત કર્યું અને રામના રાજ ટેટસ ઉપર લગામણ પત્ર લખી આપ્યો. રાજ્ય કપુરંગલ્લ પોતાના સાથીઓ સાથે રામ ગયો અને ત્યાંના રાજ ટેટસે તેનું સુદર સ્વાગત કર્યું.

—(મુંબઈ સમાચાર સાપ્તાહિકનો તા. ૨૪-૧૦-૪૩ નો અંક.)

આ સિવાય એવો પણ ઉલ્લેખ મળે છે કે—કાલકાચાર્યે શકોની મદદથી ગર્દભિલ્લને બવા તરફ નસાડી મૂક્યો હતો.

—(ટોલમી કૃત સ્ટ્રેન્ડ ઑફ હિસ્ટરી પુ. ૧ પૃ. ૬૦૩; મુંબઈ સમાચારનો ૧૯૯૬નો દીપોત્સવી અંક પૃ. ૭૧.)

મિ. રેસન સ્પષ્ટતા કરે છે કે—જો સિક્કાઓનો પુરાવો સાચો સમજાય તો ઇ. સ. પૂર્વની પહેલી સદીમાં ઐતિહાસિક સ્થિતિ આ પ્રમાણે હતી—ઈ. સ. પૂર્વે ૯૦ માં ઉત્તરજૈનમાં આંધ્રોનું, ઉત્તરજૈનની ઉત્તરે ચવતેનું, પૂર્વમાં શુંગેનું, દક્ષિણમાં આંધ્રોનું અને ઇ. સ. પૂર્વે ૭૫ લગભગમાં પશ્ચિમમાં શકોનું જોર હતું. શકો ઉત્તરજૈન સુધી પહોંચ્યા હતા એ વસ્તુ કાલકાચાર્યની જૈન કથામાં જળવાઈ રહી છે. એ સમયની ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિ જે બીજા સાધનોથી આપણે જાણી શકીએ છીએ તે એ કથાથી વિરુદ્ધ નથી. અવંતીપતિએ જૈનોને કન્યા હોય અને તેથી તેને નાસવું પડ્યું હોય એ સંભવિત છે. દૂર ગર્દભિલ્લ અને પરાપકારી શકવિજેતા વિક્રમાદિત્ય એ બંને ઐતિહાસિક પુરૂષો હોઈ શકે છે. ગર્દભિલ્લ

વંશનો ઉલ્લેખ પુરાણોમાં પણ છે. કદાચ ગર્દભિલ્લો આંત્રીની શાખા હોય. આંત્રો અને શકોનું યુદ્ધ પણ આ કાળથી શરૂ થયું હશે. — (કેમ્બ્રીજ હિસ્ટરી ઑફ ઈન્ડિયા પુ. ૧).

૫, કલ્યાણવિજયજી મહારાજ ગંભીર વિચારણા પછી સાફ સાફ જાહેર કરે છે કે— આ. કાલકનો ભાણેજ અને ભરુચનો રાજા બલમિત્ર એ જ આપણો સંવત્નાયક શકારિ વિક્રમાદિત્ય છે. સંસ્કૃત ભાષામાં બલમિત્રનો પર્યાય વિક્રમાદિત્ય જ છે. બલમિત્રે શકોને હટાવીને માળવાને આઝાદી આપી હતી. અને પાંચ વર્ષ પછી ફરી શકોનો હલ્લો થયો, જેમાં પ્રગ્ભએ વિજય મેળવ્યો. ત્યારથી માલવસંવત્ શરૂ થયો છે. બૃહત્તું ન જોઈએ કે શાલિવાહને જે ભરુચના રાજા નરવાહુન પર આક્રમણ કર્યું હતું તે બલમિત્રનો માંડલિક રાજા હતો. — (વીરનિર્વાણસંવત્ ઔર જૈન કાલગણના, પૃ. ૫૩ થી ૬૦.)

પરંતુ પંન્યાસ શ્રી કલ્યાણવિજયજી મ. ના આ નિર્ણયની સામે પણ ઘણી દલીલો ચર્ચા શકે તેમ છે, જેમકે—

જૈન ચરિત્રગ્રંથોમાં વિક્રમને ગર્દભવંશીય તથા ગર્દભિલ્લનો પુત્ર માન્યો છે. પુરાણોમાં પણ તે સમયે ગર્દભવંશ બતાવ્યો છે. બલમિત્ર નથી તો ગર્દભવંશનો કે નથી ગર્દભિલ્લનો પુત્ર.

બલમિત્ર, નહપાન, ગર્દભિલ્લ અને શકોનો વર્ષમેળ પણ અંધમેસતો નથી.

બલમિત્ર શકોની સાથે ઉજ્જૈન આવ્યો માટે શકમિત્ર છે. પછી તે શકારિ કે માલવનો ગણનાયક બન્યો હોય તેના પુરાવા મળતા નથી.

વિક્રમ પછી પાંચ વર્ષે વિક્રમસંવત્ નહોં કિન્તુ માલવસંવત્ આવ્યો તો પછી બલમિત્ર વિક્રમસંવતનો નાયક કઈ રીતે ચર્ચા શકે ?

ઔટલે કે બલમિત્રને સંવત્ પ્રવર્તક વિક્રમાદિત્ય માનવો એ પણ વિશેષ સંશોધનની અપેક્ષા રાખે છે.

વિક્રમાદિત્ય થયો છે ખરો ?

ઉપર જણાવેલા બધા મતભેદો જોયા પછી વાસ્તવિક રીતે વિક્રમાદિત્ય નામનો કોઈ રાજા થયો છે કે નહોં એ જ ભ્રમણા ઉત્પન્ન થાય તેમ છે. માટે અહીં તે તપાસી જોઈએ.

વિક્રમ રાજા થયો છે એ બતાવનારાં પ્રાચીન-અર્વાચીન પ્રમાણો નીચે મુજબ છે—

(૧) વિવિધતીર્થકલ્પના પ્રતિષ્ઠાનપુરકલ્પ અને પ્રબંધકોષના સાંતવાહનપ્રબંધના આધારે એમ નક્કી થાય છે કે—વિક્રમ વૃદ્ધ થયો ત્યારે પેંજીમાં હાલ નામે શાલિવાહન રાજા થયો હતો. આ બન્ને રાજાઓ વચ્ચે લઘાઈ થઈ હતી અને તેમાં વિક્રમ તાપી નદીની ઉત્તરે અને શાલિવાહન તાપી નદીની દક્ષિણે રાજ્ય કરે એવી સંધિ થઈ હતી. આ બન્ને જૈનધર્મી રાજાઓ હતા અને બન્નેએ પોતપોતાના સંવત્ ચલાવ્યા હતા.

હાલ રાજાએ આ. કાલક કે તેમનાં શિષ્ય સાગરક્ષમણ પાસેથી દેવસચિત પોતાના પૂર્વજવનું સ્વરૂપ અને મુનિદાનનું ફળ જાણી દાનધર્મમાં વધારે ધ્યાન આપ્યું. તેણે ચાર કોડ સ્વર્ણ દ્રવ્યથી તો ચાર ગાથાઓ જ ખરીદી હતી. પ્રબંધચિતામણિમાં લખ્યું છે કે આ હાલ રાજાએ ગાથાસમશતી સંપ્રદાય બનાવ્યો, જે ગ્રંથમાં વિક્રમાદિત્ય માટે આ પ્રેમાર્ણ ગાથા છે—

સંવાહનસુહરસંતોસિપણ વૈતેળ તુદ કરે લંકલં ।

બલલૈળ વિક્રમાદિત્યચરિત્રં અણુસિચ્ચિત્રયં તિસ્તા ॥ ૬૪ ॥

આમાં મહારાજ વિક્રમાદિત્ય અને તેના દાનનું સૂચન^{૧૧} છે.

(૨) પૂર્ણે ત્રિશ્ચ્છતે વર્ષે કલૌ પ્રાપ્તે મયંકરે ॥ ૧૪ ॥

શકાનાં ચ વિનાશાર્થં આર્યધર્મેવિવૃદ્ધયે ॥ ૧૫ ॥

વિક્રમાદિત્યનામાનં પિતા કૃત્વા મુમોદ હ ।

સ બાલોઽપિ મહાપ્રાજ્ઞઃ પિતૃમાતૃપ્રયંકરઃ ॥ ૧૬ ॥

—(મવિષ્યપુરાણ પ્રતિસર્ગ પર્વ ૩ ચતુર્થગ્રંથ ૧ અ. ૭)

(૩) તતશ્ચ ત્રિસદ્ધયેષુ વિશત્યાચાઽધિકેષુ ચ ।

મવિષ્યતિ વિક્રમાદિત્ય રાજ્યં.....—(સ્કંદપુરાણ ૧-૨-૪૦)

(૪) અનુક્રમે અમ્લાટ, ગોપાળ, પુષ્પક, શર્વિલ અને વિપ્રદ્રેષી શક રાજાઓ થશે, જેને અતે દક્ષિણમાં આશ્રય લઈને રહેલ મહુમ ગર્દભિલ્લોતે પુત્ર વિક્રમાદિત્ય આંધ્રપતિની સહાયથી નર્મદાકાંઠા કાનુરમાં જીતશે, આથી તે શકારિનું બિરુદ ધારણ કરશે, અને અવન્તીની પ્રજા તેની યાદગીરીમાં વિક્રમસંવત્ ચલાવશે. શકો આ આંધ્રપતિને લડાઈના મૂળ કારણરૂપ સમજીને સીધા દક્ષિણ પર હલ્લો લઈ જશે. ત્યાં એક આંધ્રપતિના ધાથી શકનું મૃત્યુ થશે.

—(યુગપુરાણ; દો. અ. કે. હ. ક્રુવનું વ્યાખ્યાન, શુદ્ધિપ્રકાશ પુ. ૭૬ પૃ. ૮૮; પ્રાચીન ભારતવર્ષ ભા. ૪ પૃ. ૧૯ થી ૨૨)

૨૧ વીનસેન્ટ સ્મૃતિ અર્ધી હીસ્ટરી ઓફ ઈન્ડિયા (આવૃત્તિ ૩ જી)માં હાલ રાજાને ઈ. સ. ૧૦૮ માં મૂક્યો છે.

ડૉ. ત્રિજીવનદાસ લ. શાહ હાલ રાજાને ઈ. સ. પૂર્વે ૪૦ થી ઈ. સ. ૧૫ માં મૂકે છે. (પ્રાચીન ભારતવર્ષ ભા. ૪ પૃષ્ઠ ૩૬, ભા. ૫)

શ્રીયુત ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓઝા જણાવે છે કે ગાથાસપ્તશતીકારે તેના અંતમાં—કુંતલરાજ પેઠણપતિ દ્વીપકર્ણના પુત્ર મલયાવતીના પતિ શતકર્ણ અને ‘હાલ’ ઉપનામવાલા સાતવાહન તરીકે-પોતાનો પરિચય આપ્યો છે. આંધ્ર વંશનો અંત ઈ. સ. ૨૨૫ લગભગમાં નિશ્ચિત છે. એટલે ગાથાસપ્તશતીની રચના તે પહેલાં થઈ છે. જો કે આ પુસ્તકમાં રાધાકૃષ્ણ (૧-૮૯) અને મગળવાર (૩-૬૧)નો ઉલ્લેખ છે. પણ રાધિકાનો ઉલ્લેખ પંચતંત્રમાં અને વારનો ઉલ્લેખ ઈ. સ. ૪૮૪ના શુધગુપ્તના એરણવાળા લેખમાં અને કચ્છના અંધાઉ ગામથી મળેલ ક્ષત્રપ રુદ્રદામનના સં. પર ફા. વ. ૨ ના લેખમાં (સુરવાર) પણ છે. એટલે એ હિસાબે આ ગ્રંથ અર્વાચીન બની જતો નથી.

મહાકવિ બાણે હર્ષચરિત્ર શ્લો. ૧૩ માં સાતવાહનના સુમાપિતકાશની પ્રશંસા કરી છે, જે અત્યારે ઉપલબ્ધ ગાથાસપ્તશતીની જ છે. પ્રમંથચિતામણિમાં પણ આ જ પુસ્તકનો ઉલ્લેખ છે. એટલે આ કાષ ઈ. સ. ની પહેલી કે બીજી સદીમાં બન્યો છે એમ માનવું પડે છે. વિક્રમ ચંદ્રગુપ્તની પહેલાં થયેલ છે, એ વાત કેવળ ગાથાસપ્તશતીથી જ નહીં પણ હાલ રાજાના સમકાલીન મહાકવિ શુભાદ્યકૃત જલ્લકથાથી પણ નક્કી થાય છે. કથાસરિત્સાગર એ તેનો સંસ્કૃત અનુવાદ છે. મિ. વેબર આ કથાને જૂઠી સદીની માને છે, બ્યારે ડૉ. રામકૃષ્ણ ગો. ભાંડારકર તેને બીજી સદીમાં મૂકે છે. વગેરે.

—(ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાં ભા. પૃ. ૧૬૮ ની દ્રિપ્પણી)

- (૫) યો હ્રમદેશાધિપતિ શકેશ્વરં, જિત્વા મૃદ્ધીત્વોજ્જયિનીં મહાહવે ।
આનીય સમ્ભ્રામ્ય મુમોચયત્યહો સ વિક્રમાર્કો સમસહ્યવિક્રમઃ ॥

—(અયોતિર્વિદ્યાભરણ પ્રશસ્તિ શ્લો. ૧૭)

- (૬) અતીતે વિક્રમાદિત્યે ગતેઽસ્તં સાતવાહને ।

—(નવસાહસાંક કાવ્ય, સ. ૧૧ શ્લો. ૯૪)

- (૭) અયોદ્ધાના કનકભુવન મંદિરમાં એક પ્રાચીન શિલાલેખ હતો, જે ચાર સ્થાને તૂટી ગયો તેથી પં. ઉમાપતિ ત્રિપાઠીએ તેની નકલ કરી અને પછી તે જ પ્રમાણે ત્યાં નવો શિલાલેખ કાતરાવેલ છે, જેમાં છેલ્લો શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે—

ચન્દ્રાગ્નિવેદપદ્મૈઃ પરિમિતશરદિ શ્રીમતો ધર્મમૂર્તેઃ

પૌષે કૃષ્ણે ।દ્વતીયા મહિસુતદિવસે જીર્ણમુધ્ધૃત્ય મૂયઃ ।

શ્રીમદ્ગન્ધર્વસેનાત્મજનૃપતિલકો વિક્રમાદિત્યનામા

શ્રો સીતારામમૂર્તિ કનકમઘનગાં સ્થાપયામાસ નૂતનામ્ ॥

इति विक्रमशिलालेखांशः श्रीमन्नृपति विक्रमादित्य द्वारा २४३१ युधिष्ठिराब्दे प्रतिष्ठितः इति ।—(તા. ૨૦-૮-૪૩ અને તા. ૩-૮-૪૩ તું 'સંસ્કૃતમ્' ૫૧)

- (૮) આચાર્યા મેરુતુંગસૂરિ પ્રત્યધ્યંતામણિમાં લખે છે કે—

પુત્રે વાસ સહસ્ત્રે, સયમ્મિ ચરિસાણ નવનર્ચઈઅહિપ

હોદ્દી કુમરનરિદો, તુહ વિક્રમરાય ! સારિચ્છો ॥

- (૯) એક પ્રાચીન ગાથા—

વિક્રમરજ્જાણંતર તેરસવાસેસુ વચ્છરપવત્તી ।

સુભમુણિવેયજુત્તો વિક્રમકાલાઓ જિણકાલો ॥

- (૧૦) આ. મેરુતુંગ (ખીખ) વિચારશ્રેણીમાં જણાવે છે કે—

વિક્રમરજ્જારંભા પરઓ સિરિવીરનિવ્વુઈ મળિયા ।

સુભમુણિવેયજુત્તો વિક્રમકાલાઓ જિણકાલો ॥

વિક્રમકાલાત્ જિનસ્ય ધીરસ્ય કાલો જિનકાલો શૂન્ય-મુનિ-વેદયુક્તઃ ચત્વારિ શતાનિ સપ્તત્યધિકવર્ષાણિ શ્રીમદ્ધાવીરવિક્રમાદિત્યયોરન્તરમિત્યર્થઃ ।

- (૧૧) મહ મુક્તગમણાઓ પાલય-નંદ-વંદગુત્તાઈરાઈસુ વોલીણેસુ ચડસય-સત્તરેઈ વિક્રમાઈચ્છો રાયા હોદ્દી । સો સાહિબસુવળ્ણપુરિસો પુહર્વી અ-રિણં કાડં નિયં સંવચ્છરં પવત્તેતી । —(આ. જિનપ્રભસૂરિકૃત અપાપાજ્ઞકલ્પ, વિ. સં. ૧૩૮૭.)

- (૧૨) દિગંબર ભદ્રારક છદ્મનંદિ નીતિસારમાં લખે છે કે—વિક્રમતું ઇ. સ. ૫૪ માં સમુદ્રપાલના હાથથી ૧૧૧ વર્ષની ઉંમરે મૃત્યુ થયું.

- (૧૩) રાજતરંગિણીમાં લખ્યું છે કે—રાજા વિક્રમાદિત્યે કાશ્મીર જીતી ત્યાં પોતાના સૂઆ તરીકે મંત્રી ગુપ્તને નીમ્યો હતો. —(પ્રાચીન ભારતવર્ષ ભા. ૪ પૃ. ૪૧)

- (૧૪) ધી રીવાર્ષઝક કોનોલોજ ઓફ કાશ્મીર કીઝ, જર્નલ ઓફ ઇન્ડિયન હિસ્ટરી પુ. ૧૮ પૃ. ૫૮ એટલે કાશ્મીર રાજ્યની સંશોધિત રાજવંશાવલી અને પ્રયાગથી નીકળતા વિ. સં. ૧૯૯૪ ના એપ્રિલના વિજ્ઞાન માસિકમાં જ્ઞાતાન્ત છે કે—

ઇ. સ. પૂર્વે ૬૧માં શકાએ ભારતનાં રાજ્યોને જીતવા પ્રયત્ન આદર્યો. ઇ. સ. પૂર્વે ૫૯માં ગર્દાબિલ્લ રાજ શકાથી હાર પામ્યો, અને રામમાં નાસી ગયો. ઇ. સ. પૂર્વે ૫૭

માં તે પાછો ભારતવર્ષમાં આવ્યો. પરંતુ રાણી મદનરેખાએ તેનું ઓઢવાનું મંત્રેલું ચામડું આળી નાખત્રાથી તે તે જ સાલમાં મરણ પામ્યો. અને તે જ સાલમાં તેને વિક્રમ નામે પુત્ર થયો. વિક્રમે ઇ. સ. પૂર્વે ૩૯ માં શકાને હરાવીને અવન્તીનું રાજ્ય મેળવ્યું. વગેરે

(૧૫) ડો. ભગવાનદાસજીએ નેપાલના પ્રાચીન રાજાઓની “ પાર્વતીય વંશાવલી ” પ્રસિદ્ધ કરી છે, તેમાં લખેલ છે કે— ક્રિ. સં. ૨૭૬૪માં શિવદેવવર્મા નેપાળની ગાદીએ આવ્યો.

ઈ. સ. પૂર્વે ૧૦૧ થી ૩૩ સુધી અંશુવર્માએ નેપાલનું રાજ્ય કર્યું. તેના સમયે વિક્રમાદિત્યે નેપાલની યાત્રા કરી હતી. વગેરે—(તા. ૩૧-૧૦-૪૩ રવિવારનું ‘મુંબઈ સમાચાર’)

(૧૬) રા. બ. ચિંતામણિ વિનાયક વૈદ્ય લખે છે કે—વિક્રમ ઐતિકાસિક પુરુષ નથી એ કલ્પના ખોટી છે. તેનો સંવત્ શકમાં “ સંવત્ ” તરીકે, પછી માલવસંવત્ તરીકે અને હાલ વિક્રમસંવત્ તરીકે પ્રવર્ત્યો છે. જેમ શિવાજીએ રાજ્યારોહણસંવત્ ચલાવ્યો તે શિવાજીસંવત્ કહેવાય છે અને તે ઉપરથી શિવાજીની હયાતી પણ મનાય છે તેમ વિક્રમસંવત્થી વિક્રમની હયાતી માનવી એ વાસ્તવિક નિયમ છે. પ્રથમ દરેક રાજાનો સંવત્ સં. ૧ થી ચાલતો હતો. તેની સાથે રાજાનું નામ ખાસ જોડાતું ન હતું. તેમ વિક્રમસંવત્ પણ સંવત્ શબ્દથી વપરાતો હતો. પરંતુ શુપ્તસંવત્ અર્થાત્ તેની સાથે વિક્રમનું નામ જોડાયું છે.

—(સન ૧૯૧૨ નવેમ્બરનું ઇન્ડિયન રીવ્યુ; સન ૧૯૧૩ નું સત્ય માસિક વર્ષ ૨, અં. ૭ પૃ. ૩૨૮)

(૧૭) પ્રિન્સેસ જર્નલ પુ. ૪ પૃ. ૬૮૮માં લખ્યું છે કે—અગ્નિપુરાણના આધારે વિક્રમાદિત્ય લુણ્ણનો પુત્ર છે. સંભવ છે કે આ લુણ્ણ તે દર્પણ ગર્દભિલ્લનું જ બીજું નામ હશે.

—(બીદસા ટોપ્સ પૃ. ૧૪૨)

(૧૮) મહમદ ગઝનવીના સમકાલીન વિદ્વાન અલખેરુની લખે છે કે—કાશ્મીરના રાજા પ્રતાપાદિત્યના મિત્ર વિક્રમાદિત્યે શકાને હરાવ્યા, જે ખોટી જીત હતી, તે સમયે સંવત્નો પ્રારંભ થયો છે. વળી ગુપ્તે શકાને હરાવ્યા, જે નાની જીત હતી, જે સં. ૧૩૫ નો સમય છે.

—(ઇન્ડિયન રીવ્યુ; સત્ય માસિક વર્ષ ૨ અં. ૭)

આ બધાં પ્રમાણોના આધારે વિ. સં. ૧ માં વિક્રમાદિત્યની હયાતી નક્કી થાય છે. અને તે વખતે જ તેનો—તેના નામનો સંવત્ ચાલુ થયાનું જણાય છે.

લોકપ્રિય રાજાના લોકહિતના કાર્યને લઈને તેનો સંવત્ ચાલે છે. ૨૨ વિક્રમરાજ યુગપ્રવર્તક, સંગઠનકાર અને બલવાન રાજા હતો તેથી તેનો સંવત્ પણ ત્રણ નામથી પ્રસિદ્ધ થયો છે: ૧ કૃતસંવત્, ૨ માલવસંવત્, ૩ વિક્રમસંવત્.

(૧) કૃતસંવત્

કૃતસંવત્—આનો અર્થ “ કરેલો—પ્રવર્તવેલો સંવત્ ” થાય છે. આ શબ્દ જ એમ સૂચન કરે છે કે આ સંવત્ ખાસ નિમિત્તે જ પ્રવર્તવેલો છે. વિદ્વાનો પણ આને છે કે વિજય પામનારાઓએ વિજયની ખુશાલીમાં આ સંવત્ ચાલુ કર્યો છે. અત્યાર સુધીના સંવત્નો એ માત્ર સંવત્ જ હતો, જ્યારે આ ખાસ અર્થ લાવનારા પ્રતીકરૂપે છે, જો વસ્તુ ‘કૃત’ શબ્દમાંથી મળે છે. સાથે સાથે સંવત્પ્રવર્તકે લોકોપકાર અને દાનવહે જણાવ્યામાં

૨૨ યુધિષ્ઠિરો વિક્રમ-શાલ્વિહનૌ તતો નૃપ: સ્યાદ્ વિજયામિનન્દન: ।

તતસ્તુ નાગાર્જુનમૂર્તિ: કલો કલ્કો ષ્ઠેતે શકકારકા: સ્મૃતા: ॥

—(જર્નલ ઓફ ધી રોયલ એસિયાટિક સોસાયટી (એમ્પ્રે આન્ગ) પૃ. ૧૦ પૃ. ૧૨૮ ; પ્રાચીન ભારતવર્ષ, ભા. ૪ પૃ. ૬૫, ભા. ૫ પૃ. ૨૫૯)

પુનઃ કૃતયુગ પ્રવર્તાવ્યો છે, એવો અર્થ અહીં લઈએ તો તે પણ સર્વથા બંધબેસતો જ છે. ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવી બીના તો એ છે કે આ સંવત્ સ્વતંત્ર લખાયેલ મળે છે તેમ માલવસંવત્ની સાથે જોડાયેલો પણ મળે છે; જેમકે—

(૧) કૃતેષુ ચતુર્ણાં વર્ષશતેષ્વષ્ટાચિંસેષુ ૪૦૦, ૨૦, ૮ ફાલ્ગુનવહુલસ્ય પંચ-
દશ્યમેતસ્યાં પૂર્વાયાં —(ફ્લીટ ગુ. ઇ. પૃ. ૨૫૩; વિજયમંદિરગદનો શિલાલેખ કૃ. સં. ૪૨૮)

(૨) યાતેષુ ચતુર્ણાં ક્રીતેષુ શતેષુ સૌસ્યે(સમે)ષ્વષ્ટાશીત-સોત્તરપદેષ્વિહ
વત્સરેષુ —(ફ્લીટ ગુ. ઇ. પૃ. ૭૪; ગંગધારનો શિલાલેખ કૃ. સં. ૪૮૮)

(૩) શ્રીમાલવગણાગ્નાતે પ્રશસ્તે કૃતસંહિતે ।

પકવષ્ઠયધિકે પ્રાત્તે સમાશતચતુષ્ટયે ॥

—(મંદસૌરનો શિલાલેખ, માલવ સં. ૪૬૧)

(૪) તેષુ ચતુર્ણાં વર્ષશતેષ્વેકાશીત્યુત્તરેષ્વસ્યાં માલવપૂર્વાયાં ૪૦૦, ૮૦, ૧
(૪૮૧) કાર્તિકશુક્લપંચમ્યાં

—(મધ્યમિકાનો શિલાલેખ માલવસંવત્ ૪૮૧—ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાલા પૃ. ૧૬૬-૧૬૭)

શ્રી ભગવતીસૂત્રમાં યુગપ્રમાણ એ રીતે પણ બતાવ્યું છે કે—સંવત્ના આંકડાને ચારે ભાંગતા શેષમાં ૧ વધે તો કલિયુગ, ૨ વધે તો દ્વાપર, ૩ વધે તો ત્રેતા અને ૪ યાને ૦ વધે તો કૃત કહેવાય છે. સંભવ છે કે ઉપરના માલવસંવતોને ગત અને વર્તમાનના ભેદથી કૃત તરીકે ઓળખાવ્યા હશે. ૨૩

ફ્લીટ આપેલ ગંગધારવાળા શિલાલેખમાં એક વિશેષતા છે કે તેમાં કૃત ના બદલે ક્રીત શબ્દ છે. જો આ પાઠ અશુદ્ધ ન હોય તો આ ક્રીત શબ્દથી બીજા અનેક વસ્તુઓ ઉપર પ્રકાશ પડે છે. ક્રીતસંવત્ એટલે ખરીદેલો સંવત્. આમાં વિક્રમાદિત્યે દાનવડે પૃથ્વીને અનુજી કરી અને દેશને પોતાનો જ બતાવ્યો—એવું સૂચન છે. માલવગ્મતિના સિક્કાઓમાં જે કદપટ્ટક (જેને વિદ્વાનો ઓધિવટ્ટક માને છે) અને કામધટનું ચિહ્ન છે તે તેના દાનનું સૂચક છે.

ડૉ. ત્રિભુવનદાસ લ. શાહ જણાવે છે કે—તત્કાલીન સિક્કાઓમાં એક બાજુ ગધેડાનું અને બીજી બાજુ ઉજ્જૈનનું ચિહ્ન દેખાય છે, તે ઉજ્જૈન નહીં પણ ઉજ્જૈનની વેષશાળાનું ચિહ્ન છે.

—(પ્રાચીન ભારતવર્ષ ભા. ૪ પૃ. ૩૮ થી ૪૦)

પણ જો ડૉ. શાહે વિક્રમની કીર્તિ તેના દાનને લીધે ફેલાયેલી હતી એ વસ્તુ વિચારી હોત તો તેઓ આ ચિહ્નને દાનશાળાનું ચિહ્ન કહેત. કદપટ્ટક કે કામધટની સાથે દાનશાળા એ બંધબેસતી વસ્તુ છે. અને આ ત્રણે ચિહ્નો તત્કાલીન સિક્કાઓમાં અંકિત થયેલ છે.

(૨) માલવસંવત્

માલવસંવત્—આનો અર્થ ‘માલવગણ સાથે સંબંધ રાખનારો સંવત્’ એવો થાય

૨૩ યજ્ઞદીવદે ચલાવેલ પારસીસંવત્માં અને ઇસ્વીસનમાં પણ દર ચોથું વર્ષ એક દિવસની વૃદ્ધિવાળું હોય છે

રોમન સંવત્માં પણ ચાર-ચાર વર્ષનો ‘ઓલિમ્પિઅડ’ મનાય છે. ગ્રો. ટીમેર્ઝઅસે ૧૯૪ ઓલિમ્પિઅડના ૭૭૬ વર્ષ ગણી ગ્રીસમાં કાળગણનાં કરી હતી.

—(ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાળા પૃ. ૧૯૪)

‘કૃત’ એ પણ આવા જ પ્રકારનો કોઈ સંકેત-શબ્દ છે.

છે. આ શબ્દ જ એમ સૂચન કરે છે કે આ સંવત્ માલવગણના સંગઠનના ફળરૂપે છે. વિદ્વાનો પણ માને છે કે શકાના વિજયમાં વિક્રમાદિત્યને માલવપ્રજાનો મોટો સહકાર મળ્યો હશે. જો કે શરૂમાં આ સંવત્ ખાલી સંવત્ કે કૃતસંવત્ તરીકે શરૂ થયો હશે, પણ સમય જતાં ગુપ્તસંવત્ વગેરે બીજા સંવતો શરૂ થયા ત્યારે તેનાથી જુદો પાડવાને માટે આ સંવત્ની પહેલાં શકાના યુદ્ધમાં મેધિા વિજય મેળવનાર માલવગણ કે વિક્રમનું નામ જોડાયેલ હશે. માલવસંવત્ સ્વતંત્ર મળે છે તેમ કૃતસંવત્ સાથે જોડાયેલો પણ મળે છે. માલવસંવત્ના ૪૬૧, ૪૮૧, ૪૯૩ અને ૫૮૯ ની સાલના શિલાલેખો મળે છે.

—(જુઓ ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાલા પૃ. ૧૬૬)

શ્રીયુત રાખાલદાસ વંશોપાધ્યાય માલવગણનો પરિચય નીચે મુજબ આપે છે.

માલવજાતિ ધણા સમયથી ભારતવર્ષના ઉત્તર અને પશ્ચિમ પ્રદેશમાં રહેતી હતી. સિકંદરે પંજાબના આક્રમણમાં માલવજાતિ સાથે યુદ્ધ ખેડ્યું હતું. વરાહમિહિરની જૃહત્સંહિતા ૧૪-૨૭ માં પણ આ જાતિનો ઉલ્લેખ મળે છે. આ જાતિ અવન્ટી દેશમાં આવી વસી એ કારણે એ દેશનું નામ માલવદેશ પડ્યું છે. આજે પણ યુક્તપ્રદેશ અને પંજાબમાં માલવ નામનાં ધણાં નગરો-ગામો છે. જયપુર રાજ્યના નાગર ગામ પાસેના જૂના ખંડેરમાંથી માલવજાતિના ગોળ તથા ચોખંડા સાહી અને ખરોટ્ટી લિપિમાં ખોદાયેલ તાંબાના લગભગ ૬૦૦ સિક્કા મળ્યા છે. પુરાતત્ત્વવિદો માને છે કે આ સિક્કાઓ ઈ. સ. પૂર્વેની બીજી સદીથી ઈ. સ. ની ચોથી સદી સુધીના છે. આ સિક્કાઓમાં કેટલાક માલવગણના સિક્કાઓ છે અને કેટલાકેક માલવજાતિના સિક્કાઓ છે. માલવગણના ગોળ કે ચોખંડા સિક્કાઓ ૨૪ આંક પ્રકારના મળે છે, જેની બન્ને બાજુનાં ચિહ્નો નીચે પ્રમાણે છે.

૧ A સૂર્ય, B વૃક્ષ

૨ A વૃક્ષ, B ઘડો

૩ A વૃક્ષ, B ઘડો ○□

૪ A વૃક્ષ, B સિંહ □

૫ A વૃક્ષ, B સાંઠ ○□

૬ A વૃક્ષ, B રાજનું માથું

૭ A વૃક્ષ, B મોર

૮ A વૃક્ષ, B સૂર્ય, નંદિપાદ, સર્પ વગેરે.

માલવગણના સિક્કાઓમાં પહેલી બાજુ, 'માલવાનાં જયઃ' અથવા જય માલવાનાં જયઃ અક્ષરો કેાતરેલા છે.

માલવજાતિના રાજાઓના સિક્કાઓમાં એક બાજુ રાજાઓનાં નામો અને બીજી બાજુ વૃક્ષ ઘટ વગેરે કેાતરેલ છે.

—(પ્રાચીન મુદ્રા પૃ. ૧૪૩ થી ૧૪૭)

આ ઉપરથી સમજી શકાય એમ છે કે અહીં વૃક્ષ (કલ્પવૃક્ષ) અને ઘટ (કામકુંભ) એ દાનના, વૃક્ષ અને નંદિપાદ તે સંગઠન અને રાજ્યની શીતલ હાયાના, અને સિંહ સાંઠ અને સૂર્ય તે વિક્રમ-પરાક્રમ-ઓજ્જ્વલ તથા વિક્રમાદિત્યના અને માલવાનાં જયઃ

૨૪ વિદિશામાંથી મળેલ તત્કાલીન ગોળ કે ચોખંડા સિક્કાઓનાં ચિહ્નો નીચે મુજબ છે:

૧. A હાથી, સ્વસ્તિક. B વૃક્ષ, ઉગ્ગૈન, નંદિપાદ, સૂર્ય. (પોટીનના) □

૨. A હાથી B ઉગ્ગૈન, વૃક્ષ (તાંબાના) □

૩. A સિંહ, નંદિપાદ B ઉગ્ગૈન, વૃક્ષ (તાંબાના) □

૪. A સિંહ, સ્વસ્તિક રજો સાત કળિસ B ઉગ્ગૈન, વૃક્ષ, નંદિપાદ (પોટીનના) □

૧. A હાથી, શંખ, ઉગ્ગૈન B વૃક્ષ (પોટીનના) ○

૨. A હાથી, શંખ, ઉગ્ગૈન B વૃક્ષ (તાંબાના) □

—(પ્રાચીન મુદ્રા પૃ. ૨૧૮, ૨૧૯)

વગેરે શબ્દો માલવગણુ જ્યવંત વર્તો એવા અર્થના સૂચક છે. ૨૫

આ રીતે વિ. સં. ૧ માં માલવપ્રગ્ન ઘણી જ સૌર્વવાળી હતી. જે કાર્યની ખુશાલીમાં સંવત્ ચલાવવામાં આવ્યો હશે તેમાં માલવગણુનો પણ પૂરો હિસ્સો હશે. એટલે કે માલવ-ગણુ વિક્રમની સરદારી નીચે કે તેના સહયોગમાં વિશેષ ભાગ ભજવ્યો હશે એટલે જ આ સંવત્નું બીજું નામ 'માલવસંવત્' પણ છે. ૨૬

(૩) વિક્રમસંવત્

વિક્રમસંવત્—આનો અર્થ વિક્રમનો સંવત્-વિક્રમાદિત્યનો સંવત્ એવો થાય છે. આ શબ્દ એમ સૂચન કરે છે કે શકવિજેતાદળનો જે નાયક હશે તેના નામથી આ સંવત્ પ્રવર્ત્યો છે. વિદ્વાનો પણ માને છે કે માલવગણુ શકાને હરાવ્યા. એ ખરું, પણ તેનો પણ કોઈ નાયક તો હશે જ ના ? જે તેનો નાયક તેનું જ નામ વિક્રમાદિત્ય, રાગઓના નામથી સંવતો ચાલુ થયા હશે ત્યારે માલવસંવત્ને બદલે વિક્રમસંવત્ને વિશેષ પ્રધાનતા મળી હોય તો તે સંભવિત છે.

વિક્રમસંવત્ના ઉદ્ભવવાળા જૂનામાં જૂના શિક્ષાલેખો અને ગ્રંથો નીચે મુજબ છે.

(૧) વિ. સં. ૭૯૪ (ઈ. સ. ૭૩૮) કા. વ. ૦)) રવિ જ્યેષ્ઠા નક્ષત્ર સૂર્યગ્રહણ. ડા. ફ્લીટ વગેરે વિદ્વાનો આ શિક્ષાલેખને બનાવટી માને છે.

—(કાઠિયાવાડના ધિનકિં ગામથી મળેલ દાનપત્ર, ઇન્ડીયન એન્ટીક્વેરી. પુ. ૧૨ પૃ. ૧૫૫; પુ. ૧૯, પૃ. ૩૫)

(૨-૩) વિ. સં. ૮૧૧ (ઈ. સ. ૭૫૪). વિ. સં. ૮૨૬ (ઈ. સ. ૭૬૯).

—(આક્યોલોજિકલ સર્વે ઓફ ઇન્ડિયાનો રીપોર્ટ પુ. ૨ પૃ. ૬૮ તથા ૨૬૬)

(૪) વિ. સં. ૮૯૮ વૈ. શુ. ૨ રવિવાર (ઈ. સં. ૮૪૧)

—(ધાલપુરમાંથી મળેલ રાગ ચંડસેન ચૌકાણુનો શિક્ષાલેખ-ઈન્ડિયન એન્ટીક્વેરી પુ. ૧૯ પૃ. ૩૫; ભારતીય પ્રાચીન રાજવંશ પુ. ૨, પૃ. ૩૮૬)

(૧) વિ. સં. ૯૮૯, શકિ ૮૫૩, ખરસંવત્સર ૨૪.

—(દિગંબર આચાર્ય હરિષેણકૃત બ્રહ્મસાધકાપ)

(૨) વિ. સં. ૧૦૨૬ (ઈ. સ. ૯૭૨)—(મહાકવિ ધનપાલકૃત પાર્ષ્વલક્ષ્મીનામમાલા)

(૩) વિ. સં. ૧૦૫૧ (ઈ. સ. ૯૯૪)—(દિગંબર આચાર્ય અમિતગતિકૃત રત્નસન્દોહ)

વીરનિર્વાણસંવત્નો પ્રારંભ કાર્તિક શુદ્ધ એકમથી થાય છે. તેનાં ૪૭૦ વર્ષ જતાં એટલે વી. નિ. સં. ૪૭૧ ના કા. સુ. ૧ થી વિક્રમસંવત્નો અને ત્યાર પછી ૧૩૫ વર્ષ પાંચ મહિના જતાં એટલે વી. નિ. સં. ૬૦૬ ના ચૈ. શુ. ૧ થી શકસંવત્નો પ્રારંભ થયો છે. આ રીતે વી. નિ. સં. ૬૦૬ ચૈત્ર શુ. ૧, વિ. સં. ૧૩૬ ચૈત્ર શુ. ૧ અને શક સં. ૧ ચૈત્ર શુ. ૧ એક દિવસે પડે છે. જે હિન્દી વિક્રમસંવત્નો પ્રારંભ ૭ મહિના આગળ માની લઈએ તો ૧૩૬ વર્ષ પછી એટલે હિન્દી વિક્રમસંવત્ ૧૩૭ ચૈત્ર શુ. ૧ ના દિને, અને જે વિક્રમસંવત્નો પ્રારંભ પાંચ મહિના પછી માનીએ તો ૧૩૫

૨૫ બીજા ગણરાબ્યો તથા રાગના સિદ્ધાઓમાં પણ મજૂનાયનાનાં જયઃ (૧૩૫), ગૌધેયગણસ્ય જયઃ (૧૫૦), મહેન્દ્રકર્માર્જિતો જયતિ (૧૭૬), જયંતુ દ્વષઃ (૨૩૫) વગેરે શબ્દો તે જ્યવંત વર્તો એવા અર્થમાં વપરાયેલા છે.

૨૬ ડા. ત્રિભુવનદાસ લ. શાહ માલવસંવત્નો પ્રારંભ ઇ. સ. ૫૩૧ માને છે.

—(પ્રાચીન ભારતવર્ષ ભા. ૪, પૃ. ૬૨, ૧૦૬)

વર્ષ પછી એટલે હિન્દી વિક્રમસંવત્ ૧૩૬ ચૈત્ર શુ. ૧ ના દિને શકસંવત્નો પ્રારંભ આવે છે. આં હરિષેણુજીએ પણ બૃહત્કથાકોષમાં અને શ્રવણખેલ્ગોલાના એક લેખમાં (ઈન્ડીયન એન્ટીકવેરી પુ. ૨૫, પૃ. ૩૪૬) જે ૧૩૬ વર્ષનું આંતરૂ અતાવેલ છે તે વાળખી છે.

પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો હિન્દી વિક્રમસંવત્ અને શકસંવત્ વચ્ચેનું અંતર ૧૩૫ વર્ષનું આકે છે તે ઉપરના હિસાબે યરાયર નથી. યરાયર તો એ જ વાત છે કે હિન્દી વિક્રમસંવત્નો પ્રારંભ પાંચ મહિના પછી માનવો જોઈએ, અથવા શકસંવત્ સાથેનું અંતર ૧૩૬ વર્ષનું માનવું જોઈએ.

મિ. કોલહોર્ન કહે છે કે વિક્રમસંવત્નો પ્રારંભ કા. શુ. ૧ થી થયેલ છે.

સર કર્નિંગહામે 'એન્સ્યુટ ઇરાક' પૃ. ૩૧ માં લખ્યું છે કે-પશ્ચિમ હિંદમાં વિક્રમસંવત્નો પ્રારંભ કા. શુ. ૧-ઈ. સ. પૂર્વે ૫૭ ના સપ્ટેમ્બરની ૧૮ મી તારીખ ને ગુરુવારથી અને ઉત્તર હિંદમાં ચૈ. શુ. ૧ ઈ. સ. પૂર્વે ૫૭ ના ફેબ્રુઆરીની ૨૩ મી તારીખ ને રવિવારથી અથવા કાલયુગ સં. ૩૦૪૪ વર્ષ પછી ગણવામાં આવે છે. ઈ. સ.નો પ્રારંભ વિક્રમના ૫૬૧ વર્ષ જતાં મનાય છે. ૨૭

પંડિત ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓઝા માને છે કે વિ. સં.નો પ્રારંભ કલિસંવત્ ૩૦૪૫ ના કાર્તિકથી થયો છે. પરન્તુ ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં જે ચૈ. શુ. ૧ થી વિ. સં.નો પ્રારંભ મનાય છે તે શક સં.ના આધારે શરૂ થયેલ હશે એમ લાગે છે. આજકાલ ઉત્તર હિંદમાં પૂર્ણિમાન્ત ચૈત્ર શુ. ૧ થી, હાલાર કચ્છ વગેરેમાં અમાસાન્ત અષાઢ શુ. ૧ (૨) થી, ઉદ્દેપુર રાજ્યમાં પૂર્ણિમાન્ત શ્રાવણ વ. ૧ (શુજરાતી અષાઢ વ. ૧) થી અને શુજરાત દક્ષિણમાં અમાસાન્ત કા. શુ. ૧ થી વિક્રમવર્ષનો પ્રારંભ મનાય છે.

—(ઈન્ડીયન એન્ટીકવેરી પુ. ૨ પૃ. ૩૯૯; ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાળા પૃ. ૧૬૯)

એ વાત નક્કી છે કે વિક્રમ રાજ્યએ વર્ષારંભ માટે પ્રાચીનકાળથી ચાલ્યા આવતા અષાઢ વ. ૧ તથા ચૈત્ર શુ. ૧ ના બદલે કાર્તિક શુ. ૧ ને પસંદ કરેલ છે. આનાં કારણો નીચે પ્રમાણે હોઈ શકે એમ અમને લાગે છે.

તે સમયે અવન્તી અને લાટ-એ પ્રદેશ આ. કાલકસુરિ, આ. પાર્શ્વલક્ષ્મિ, આ. આર્યખપટ અને આ. વૃહવાદિસુરિના વિહાર, ઉપદેશ અને ધર્મપ્રચારનાં પ્રધાન ક્ષેત્રો હતાં, એટલે માળવાના રાજા-પ્રજા જૈનધર્મનાં અનુયાયી કે અનુરાગી-પ્રેમી હતાં.

જૈન સાહિત્યમાં માલવપતિ વિક્રમાદિત્યનું સ્થાન ગુર્જરેશ્વર કુમારપાળના જેટલું જ ઊંચું છે, જ્યારે બાહ્યસાહિત્ય અને પુરાણો મોટે ભાગે મૌર્ય સેવે છે.

માલવગણુના સિક્કાઓમાં પણ જે ચિહ્નો છે તે બૌદ્ધ કે વૈદિક ધર્મનાં નથી.

આ પરિસ્થિતિ વિચારતાં સહેજે એવાં નિર્ણય ઉપર આપવું પડે છે કે મહારાજા વિક્રમાદિત્ય એ જૂન રાજા હશે અને એ જ કારણે તેણે પોતાના નવા સંવત્નો પ્રારંભ વીર-નિર્વાણસંવત્ના પ્રારંભ દિવસથી ગોઠવ્યો હશે. ડા. લાઉહાજના ડૉક્ટર અબ્યાસના પરિણામે નક્કી કરેલ સંશોધનમાં પણ આપણને આ જ વસ્તુ મળે છે. તેઓ જણાવે છે કે—

"I believe that the era (Vikram) was introduced by the Buddhists or rather the Jains."

૨૭ ખંરી રીતે ઇશુ ખ્રીસ્તની સાલના દિવસો અવ્યવસ્થિત જ હતા. તેમાં પોપ ગ્રેગરીએ તા. ૨૨-૨-૧૫૮૨ ના દિને હુકમ બહાર પાડી તેની સાલવારીમાં ૧૦ દિવસોનો ઉમેરો કર્યો. ભારતીય જ તેણે અવ્યવસ્થિત ૩૫ પકડ્યું છે. આ હિસાબે ઉપર દર્શાવેલ દિવસો તે તારીખ હતી એમ કહેવું તે બૂલ બન્યું જ છે.

અર્થાત્—“મારું એમ માનવું છે કે (વિક્રમ) સંવત્ ઔદ્યોગે બદલે જોનારોએ દાખલ કર્યો છે.”

—(જર્નલ ઓફ ધી બોમ્બે આન્ડ ધી રા. એ. સો. પુ. ૮ પૃ. ૨૩૩; પ્રાચીન ભારતવર્ષ ભા. ૪ પૃ. ૪૩).

વળી ખીજા વિદ્વાન ઉપયુક્ત ગ્રંથના પુ. ૬ પૃ. ૧૪૫ તથા ૧૪૯ માં લખે છે કે વિક્રમસંવત્નો ઉપયોગ કેવળ જોનીઓએ જ કર્યો છે અને ગુજરાતના અણહિલપાટણના રાજાઓએ જ પ્રથમ તેનો વપરાશ કર્યો હતો. વિક્રમના વખતમાં ૯૯ લાખની મુઢીવાળા એક વ્યાપારીએ જલોર પાસેના સુવર્ણગિરિ પહાડની ટેકરી ઉપર યજ્ઞવસતિ નામે શ્રી મહાવીરનું એક મોટું ચૈત્ય બંધાવ્યું હતું. —(પ્રાચીન ભારતવર્ષ ભા. ૪ પૃ. ૪૪-૪૫)

પ્રભાવકચરિત્રમાં એક એવો ઉલ્લેખ છે કે આ. સિદ્ધસેન દિવાકરે બલ્લભિત્ર કે જે વિદ્વાનોના મતે વિક્રમાદિત્ય પણ મનાય છે તેના પુત્ર ધનંજયને સૈન્યની અને ધનની મોટી મદદ કરાવી હતી. આ વસ્તુ પણ વિક્રમના જ્ઞાન અને સંવત્પ્રવર્તન માટે ઘણી જ અર્થસૂચક છે.

આ બધાં પ્રમાણો એક જ વાત કહે છે કે વિક્રમ એ જોન રાજા હતો અને તેથી જ તેણે કા. શુ. ૧ ને વર્ષારંભ માટે પસંદ કરેલ છે.

માલવગણના સિક્કાઓ તપાસીએ તો તેમાં જે સિંહ સાંદ અને સર્યનાં ચિહ્નો છે તે વિક્રમાદિત્યના પ્રતીકરૂપ છે, જે વાત આપણે ઉપર બતાવી ગયા છીએ.

સાચો વિક્રમાદિત્ય કોણ ?

એકંદરે એક યા ખીજી રીતે વિક્રમ-વિક્રમાદિત્ય તરીકે ખ્યાતિ પામનારાઓ યા વિક્રમાદિત્યનું ગિરુદ ધારણ કરનારાઓમાં—પાર્થિયન રાજા અઝીઝ, વસિષ્ઠ પુત્ર શાતકર્ણી—શાલિવાહન, શુંગવંશીય રાજા અગ્નિમિત્ર, વસુમિત્ર, કુશાનવંશીય રાજા કનિષ્ક, ગર્દભિલ્લનો રાજકુમાર, ભરુચનો રાજા બલ્લભિત્ર, ગૌતમીપુત્ર શાલિવાહન, શકરાજ (જુઓ ત્રિલોકસારની ટીકા), સમ્રાટ સમુદ્રગુપ્ત, ગુપ્તવંશીય ખીજો ચંદ્રગુપ્ત, સ્કંદગુપ્ત, નરસિંહ બાહ્યાદિત્યનો સમ-કાલીન યશોધર્મ, વજ્રભીનો સેનાપતિ ભટ્ટાર્ક, કનોજનો રાજા હર્ષવર્ધન, હર્ષવર્ધનને જીતનાર દક્ષિણના ચાલુક્યરાજ પુલકેશિ વલ્લભનો પુત્ર વિક્રમાદિત્ય (વિ. સં. ૭૩૭ ઈ. સ. ૬૮૦), માળવાનો વૃદ્ધભોજ; ચાલુક્ય વિક્રમકાળ અપરનામ વીર વિક્રમકાળ, સંવત્નો નાયક કલ્યાણપુરનો રાજા સોલંકી વિક્રમાદિત્ય (વિ. સં. ૧૧૩૨ ઈ. સ. ૧૦૭૫-૭૬) અને અકબર બાદશાહનો સમકાલીન હેમુ (જુઓ મિત્રબંધુકૃત ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ) વગેરે ઘણાં નામો મળે છે, જે પૈકીનાં ઘણાખરાનો પરિચય આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ. હવે માત્ર પ્રશ્ન એ રહે છે કે આ બધામાં સાચો વિક્રમાદિત્ય કોણ ?

આનો ઉત્તર એટલો જ બસ થશે કે જે વિ. સં. ૧ (ઈ. સ. પૂર્વે ૫૭)માં પ્રખ્યાત માલવગણનાયક અને શકવિજેતા અવન્તીપતિ હતો તે જ સાચો વિક્રમાદિત્ય છે.

આ કસોટીએ કસીએ તો ઉપર જેણેલ નામમાંના પહેલાં પાંચ —૧ પાર્થિયન રાજા અઝીઝ, ૨ વસિષ્ઠ પુત્ર શાતકર્ણી, ૩ અગ્નિમિત્ર, ૪ વસુમિત્ર અને કનિષ્ક તો તે સમય પહેલાંના રાજાઓ છે એટલે તેઓને સંવત્પ્રવર્તક વિક્રમાદિત્ય તરીકે ન જ માની શકાય. અને શાલિવાહન વગેરે તે સમય પછીના રાજાઓ છે અને તેમાંના કેટલાક તો અવન્તી બહારના જ છે એટલે તેમને પણ સંવત્પ્રવર્તક વિક્રમાદિત્ય માનવા એ માત્ર મનસ્વી કલ્પના જ છે. એટલે હવે સંવત્પ્રવર્તક વિક્રમાદિત્ય તરીકે માત્ર ત્રણ રાજાઓ જ રહે છે: ૧ તે સમયે વિજ્ઞાનને કોઈ આધારપતિ હોય તે, ૨ ગર્દભિલ્લનો રાજકુમાર અને ૩ ભરુચનો રાજા બલ્લભિત્ર. એટલે હવે આ ત્રણ સંબંધી જ વિચાર કરીએ:—

૧ તે સમયેના આંધ્રપતિ અવંતીપતિ નથી જ અને વિક્રમસંવત્સરેના પ્રારંભ પણ આંધ્રદેશમાં થયો જ નથી માટે આંધ્રપતિ સંવત્પ્રવર્તક વિક્રમાદિત્ય બની શકે તેમ નથી. હા, એટલું બની શકે કે તેણે શકાને જીતવામાં વિક્રમને જરૂર મદદ કરી હશે, જે વસ્તુ આપણને યુગપુરાણમાંથી મળે છે. એટલે તે આંધ્રપતિ વિક્રમાદિત્યના સહાયક હશે પણ તે પોતે વિક્રમાદિત્ય નથી જ.

૨ તે સમયે અવંતીની ગાદીએ ગર્દભિલ્લવંશ હતો તેથી ઈ. સ. પૂર્વે ૫૭ માં ગર્દભિલ્લવંશીય જે રાજ્ય અવંતીની ગાદીએ હતો તેને જ સંવત્પ્રવર્તક વિક્રમાદિત્ય માનવામાં આવે તો કશી હરકત જણાતી નથી. તેણે પોતાની શક્તિને મજબૂત કરવા માટે માલવપ્રજાને સહકાર સાધ્યો હોય કે તેનું અધ્યક્ષસ્થાન સ્વીકાર્યું હોય તો તે વસ્તુ પણ વાસ્તવિક છે. એટલે આ વિક્રમાદિત્ય તે જ સાચો-સંવત્પ્રવર્તક-વિક્રમાદિત્ય છે અને તેણે સંવત્માં પોતાની સાથે પોતાની સહકારી પ્રજાને પણ અમર બનાવી છે.

૩ ભરુચનો રાજા બલમિત્ર ઉજ્જૈન આવેલ છે અને ત્યાંનો રાજા પણ બનેલ છે એ વાત સાચી છે, પણ તેને વિક્રમાદિત્ય તરીકે તો ત્યારે જ માની શકાય કે જો તે તત્કાલીન અવંતીના રાજવંશનો હોય. પરંતુ બલમિત્ર અવંતીના રાજવંશનો જ હોવો જોઈએ એ કોઈ અગત્યની બીજા નથી, કેમકે ઇતિહાસકારો ગંધર્વસેન અને વિક્રમાદિત્યની વચ્ચે થયેલા શક રાજાઓને પણ, થોડાં વર્ષ રાજ્ય ચલાવવાના કારણે, જુદા નૃતારવર્તા, બહુ વિચિત્ર રીતે, ગર્દભિલ્લ વંશમાં જ સામેલ કરે છે. કલકતાવાળા એ. કે મજમુદાર લખે છે કે—

“ At some opportune time Gandharvasen seized the throne of Ujjain. He was succeded by his eldest son Sanku, who ruled for a short time and then fell a victim to the ambition of his brother Vikrama; who made some conquests and consolidated a pretty large kingdom.”

અર્થાત્-ઉજ્જૈનની ગાદીએ ગંધર્વસેનની પછી તેનો પુત્ર શંકુ આવ્યો. તેણે થોડો સમય રાજ્ય કર્યું. અને પછી તે વિક્રમના હાથે માર્યો ગયો. અને વિક્રમે રાજા બની કટલી-એક જીતો મેળવી અવંતીના સામ્રાજ્યને મોટું બનાવ્યું.

—(શ્રી હિન્દુ હિસ્ટરી પૃ. ૬૩૮ થી ૬૫૦; ગ્રામીન ભારતવર્ષ ભા. ૪ પૃ. ૪)

આ શંકુ તે કોઈ સાચો શંકુ નથી, પણ ખરી રીતે તે શકરાજ જ છે કે જેને મારીને વિક્રમે ઉજ્જૈનની ગાદી હસ્તગત કરી હતી. આ શક રાજા ગર્દભિલ્લ વંશનો ન હોવા છતાં તેને તે વંશમાં જેમ સામેલ કરવામાં આવ્યો છે તેમ બલમિત્ર પણ ગર્દભિલ્લ વંશનો ન હોવા છતાં તેને તે વંશમાં દાખલ કરવામાં આવ્યો હોય તો તે સર્વથા બનવા યોગ્ય છે. આ માત્ર વિભિન્ન વંશનો વાંધો દૂર કરવા માટે જ બતાવ્યું છે.

ખરી વાત તો એ છે કે ગર્દભ વંશનો પ્રારંભ જ દર્શણ રાજ્યથી થયો છે. જેમ અત્યારે સતીયા, સત્યવાદી, ઢેડી, ગણી વગેરે સાખો તદ્દનુકૂળ કારણોથી જાહેર થઈ છે

૨૮ પુરાણકારોએ પણ આવી જ રીતે નિન્દવર્ધનને પ્રચીત વંશમાં અને નિન્દવર્ધન તથા મહાનિન્દને શિશુનખજ વંશમાં સામેલ કરી દીધા છે. - જુઓ. મત્સ્યપુરાણ અ. ૨૭૨. સ્થો. ૫, ૧૧, ૧૨; વાયુપુરાણ અ. ૬૬ સ્થો. (૩૧૩) ૩૨૦.

તેમ દર્પણુ રાજ્યે ગર્દભી વિદ્યા સાધી અને તેને અંગે ગધેડાનું ચામડું ઓઢવાનું રાખ્યું તેથી લોકો તેને ગર્દભ કે ગધેડો કહેતા હતા. આથી તેના વારસદારો પણ એ નામથી જ પ્રસિદ્ધ થયા. અને એ રીતે જગતમાં ગર્દભ વંશની સ્થાપના થઈ, જ્યારે દર્પણના વડવાઓ-દાદા પરદાદા-નો તો બીજો જ વંશ હતો. મંભવ છે કે દર્પણુ અને ભરુચનો રાજા બલમિત્ર :કદાચ એક વંશના અથવા નિકટના સંબંધી હશે. એક વિચિત્ર પુરાવો એવો પણ મળે છે કે જે ગર્દભવંશીય રાજા દર્પણુ અને ભરુચના રાજા બલમિત્રનું સુંદર જોડાણ કરી દે છે. આ રહ્યો તે પુરાવો.

“ A strange tale is prevalent in north-west India. A Gardabha marrying a daughter of a king of Dhar.”

હિંદના વાયવ્ય પ્રાંતમાં એક વિચિત્ર વાત બોલાય છે કે ધારના રાજ્યે એક ગધેડાને પોતાની પુત્રી પરણાવી હતી.

—(એશિયાટિક રીસર્ચ, પુ. ૬ પૃ. ૩૮; પુ. ૯ પૃ. ૧૪૯; પ્રાચીન ભારતવર્ષ ભા. ૪ પૃ. ૮)

શ્રીયુત એસ. કે. મજમૂદાર ઉપરનો ફકરો ટાંકી જાહેર કરે છે કે ગર્દભિલ્લ રાજા દર્પણુ ધારની રાજકન્યાને પરણ્યો હતો. અને (તેના પુત્ર) વિક્રમનો જન્મ ખંભાતમાં થયો હતો. વિક્રમાદિત્યના વડવાઓએ માળવા સર કર્યું તે પહેલાં તેઓ આણંદપુરમાં રહેતા હતા. વગેરે વગેરે. —(હિન્દુ હિસ્ટરી પૃ. ૬૩૮ થી ૬૫૦)

આ લખાણમાંથી નીચેના મુદ્દાઓ તારવી શકાય છે.

રાજા ગર્દભિલ્લ પશ્ચિમ હિન્દનો હતો અને તે ભરુચ અને આનંદપુરમાં રહેતો હતો. તે ભરુચનો હશે એ વાત તો એટલા ઉપરથી અનુમાની શકાય છે કે તેની રાણીએ ભરુચમાં પુત્રને જન્મ આપ્યો હતો.

જે રાજા મળવાને સર કરી શક્યો તે બહાદુર તો હશે જ, એટલે તે ભરુચના રાજવંશમાંથી ઊતરી આવેલો હોય અથવા માંડલિક-ખંડિયો કે ફટાયો રાજા હોય એ પણ બનવા જોગ છે.

તેને ધાર સાથે પણ સંબંધ હતો તેથી માળવા મેળવવામાં તેને ધારની જ મોટી મદદ મળી હતી.

માળવા છતાં પછી ભરુચ, આણંદપુર અને ઉજ્જૈનનું સળંગ જોડાણ ચાલુ રહ્યું હતું.

આ તારવણી ઉપરથી એમ કહી શકાય છે કે-ભરુચનો રાજા અને માળવાનો ગર્દભિલ્લ દર્પણુ એ બન્ને ભરુચના રાજવંશમાંથી ઊતરી આવેલા રાજાઓ હતા. પણ ત્યાં દર્પણુ તો ગર્દભવંશી તરીકે જાહેર હતો જ્યારે તેને સ્થાને આવનાર બલમિત્ર તે વંશનો ન હતો. છતાંય રાજવંશની પ્રાચીન એકતાના કારણે લેખકોએ બલમિત્રને પણ ગર્દભવંશી તરીકે ઓળખાવ્યો હોય તો તે ઉપરના હિસાબે ઠીક જ છે.

જૈન લેખકો તો વિક્રમને ગર્દભિલ્લના યુવરાજા અને પુત્ર તરીકે જ માને છે. ૨૬ પરંતુ રાજવંશાવલીમાં ભત્રીજા વગેરેને પણ પુત્ર તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. દાખલા

૨૯ કલિકાચાર્ય કથામાં બલમિત્ર અને ભાતુમિત્રને સ્પષ્ટ રૂપે અવન્તીના યુવરાજા તરીકે વર્ણવ્યા છે. —(વીરનિર્વાણસંવત્ ઔર જૈન કાલગણના પૃ. ૫૫)

તરીકે ઇતિહાસના આધારે સૌ કાર્મ જાણે છે કે ગુર્જરેશ્વર કુમારપાળ અને તેનો ઉત્તરાધિકારી અજયપાળ એ કાકા ભત્રીજા છે, છતાં શ્રી. રાખાલદાસ વંદોપાધ્યાય તેનો પરિચય આપતાં સાફ લખે છે કે—

કુમારપાળ અને અજયપાલ ગુજરાતના ચાલુક્યવંશી રાજાઓ હતા અને અજયપાળ કુમારપાળનો પુત્ર હતો. (જુઓ હિન્દી પ્રાચીન મુદ્રા પૃ. ૨૪૯)

એપિગ્રાફિઆ ઇન્ડિકા પુ. ૮, પુરવણી ૧, પૃ. ૧૪માં પણ અજયપાળન કુમારપાળનો પુત્ર લખ્યો છે.

આ જ પ્રમાણે લેખકો વિક્રમાદિત્યને ગર્દભિલ્લનો પુત્ર માને તો કંઈ નવાઈની વાત નથી. અસ્તુ.

ઉપરના પુરાવાઓ સાચા હોય તો બલમિત્ર પણ અવન્તીનો સાચો વિક્રમાદિત્ય છે.

તે સમયે અવન્તીને ખાસ કરીને પશ્ચિમ અને દક્ષિણ તરફથી હુમલાનો ભય હતો. એટલા ખાતર બલમિત્રે ભરુચમાં પોતાનું મોટું થાણું રાખ્યું હતું અને તેનો સર્વેસર્વો પોતાના પુત્ર ધનંજયને બનાવ્યો હતો, જેના ધન અને સૈન્યમાં આ. સિદ્ધસેન દિવાકરના પ્રસાદથી ખૂબ વધારો થયો હતો. ધનંજય પછીનો રાજા નરવાહન પણ લક્ષ્મીના જોરે આંધ્રપતિને હંકારવો હતો એ વાત આપણને આવશ્યકસૂત્રની નિયુક્તિ પૂરી પાડે છે. પરંતુ પેઠણના રાજા શાલિવાહને ભરુચનું થાણું તોણું ત્યારે વિક્રમ અને શાલિવાહન વચ્ચે તાપીની સરહદ બાંધીને સંધિના કરારો થયા એ વાત પણ વિવિધતીર્થકલ્પ અને પ્રત્યક્ષ-કાષ્ઠના પાત્રે નોંધાયેલી મળે છે.

બલમિત્રનો અર્થ (બલ=વિક્રમ અને મિત્ર=સૂર્ય—આદિત્ય) વિક્રમાદિત્ય થાય એ સાચું, પણ વારસદારો પણ પ્રદોષો શિશુનગો અને નંદોની જેમ વિક્રમાદિત્ય તરીકે જ ઓળખાયા હશે. ચરિત્રોમાં વિક્રમાદિત્યનું લાંબુ આયુષ્ય બતાવ્યું છે. તે એકલા વિક્રમને હિસાબે નહોં પણ વિક્રમવંશના હિસાબે હશે એમ લાગે છે.

આ રીતે તે સમયના નિર્દેશવાળાં લખાણોની કડીઓ જોડીએ તો રાજા બલમિત્ર વિક્રમાદિત્ય તરીકેનું માન ખાટી બન્ય છે, અને વિરુદ્ધ પુરાવા ન મળે ત્યાંસુધી એ માન તેને જ મળશે. આમ એકંદરે સાચા વિક્રમાદિત્ય તરીકે એ નામો જ બાકી રહે છે.

૧ ગર્દભિલ્લ દર્પણનો પુત્ર વિક્રમ.

૨ ગર્દભિલ્લનો ઉત્તરાધિકારી બલમિત્ર.

સંશોધન કહે છે કે—આ બન્નેય એક જ વ્યક્તિ છે. અને એ જ આપણો શકવિજેતા સંવત્પ્રવર્તક અવન્તીપતિ વિક્રમાદિત્ય છે.

આ પ્રમાણોને તપાસી પુરાતત્વજ્ઞો તે ઉપર વિશેષ પ્રકાશ પાડે એ શુભેચ્છાપૂર્વક હું વિરમું છું.

વીરાનર્વાણસંવત્ ૨૪૭૦; વિક્રમસંવત્ ૨૦૦૦; શાકે ૧૮૬૫, ઈસ્વીસન ૧૬૪૪

ઉત્તરકાંબુની મહાસુદી પંચમી. તા. ૩૦-૧-૧૯૪૪ સ્વિચાર. મ. ચા. સં. ૨૧

વસંત પંચમી કે. જંડાવીલા. અમદાવાદ.

વિક્રમાદિત્ય અને જૈન સાહિત્ય

લેખક-પ્રો. હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા એમ. એ.

ઉપક્રમ—આ વર્ષે ગુજરાતમાં બેસતું વર્ષ ક્યારથી ગણવું એ સંબંધમાં બે પક્ષ હતા. એક પક્ષનું કહેવું એ હતું કે એ નૂતન વર્ષ તા. ૨૯-૧૦-૪૩ ને શુક્રવારે બેસે છે, બ્યારે બીજા પક્ષનું કહેવું એ હતું કે એ આ દિવસે નહિ, પણ એના પછીના દિવસે—શનિવારે બેસે છે. આમ મતભેદ હોવા છતાં આ નૂતન વર્ષ તે પરદુઃખભંજન વિક્રમાદિત્ય રાજનું ૨૦૦૦મું વર્ષ છે અને આજથી વિક્રમસંવત્તી ત્રીજી સહસ્ત્રાબ્દીનો સૂત્રપાત થાય છે એ બાબતમાં તો સમસ્ત સામાન્ય જનતા એકમત હતી, પણ કેટલાક વિદ્વાનો ભિન્ન મત ધરાવતા હતા. આનું કારણ એ છે કે વિક્રમસંવત્ કાણે ક્યારે કેમ પ્રવર્તાવ્યો એ સંબંધમાં એકવાક્યતા નથી, કેમકે એક તો વિક્રમાદિત્ય એ નામ તેમજ એ ઉપાધિ એક કરતાં વધારે વ્યક્તિ સાથે સંકલિત છે, અને બીજું, વિક્રમસંવત્ રમાલવ-ગણે ચાલુ કર્યો છે એવો પણ અભિપ્રાય કેટલાકનો છે. આમ વિક્રમસંવત્ના પ્રવર્તક કોને ગણવા એ સંબંધમાં મતભેદને માટે અવકાશ રહેલો છે. એ દૂર કરી શકાય અને આ સંવત્ના પ્રવર્તક વિક્રમાદિત્ય છે એમ સાબીત થઈ શકે તો તેનું સાચું જીવનચરિત્ર ઉપસ્થિત કરી શકાય એ માટે થોડો વખત થયાં આપણા દેશમાં ચારે બાજુથી પ્રયાસ શરૂ કરાયો છે. આમાં જોનોએ પણ પોતાનો સખગ ફાળો આપ્યો જોઈએ એમ માનનારા જૈન સત્ય પ્રકાશના તંત્રીજી “વિક્રમાંક” પ્રસિદ્ધ કરવા કટિબદ્ધ થાય અને એના વ્યવસ્થાપક શ્રી. રતિલાલ એને અંગે વિદ્વાનોને લેખ લખી મોકલવા આમંત્રણ આપે એ સ્વાભાવિક, ઉચિત તેમજ પ્રશંસનીય છે. આવી પરિસ્થિતિમાં આમંત્રણ સ્વીકારી આ લેખ તૈયાર કરતાં મને આનંદ થયો છે, કેમકે એ દ્વારા ભારતીય સાહિત્યમાં અને ખાસ કરીને જૈન સાહિત્યમાં વિક્રમાદિત્ય સંબંધી શા શા ઉદ્ભવ છે તે જાણના-વિચારવાનો મને સુયોગ સાંપડ્યો છે.

જૈન સાહિત્ય કેવળ સંસ્કૃત કે પાર્શ્વ(પ્રાકૃત)માં જ રચાયેલું નથી, પરંતુ એ કાનડી વગેરે દ્રાવિડ ભાષાઓમાં તેમજ ગુજરાતી, હિન્દી વગેરે ભાષાઓમાં પણ ગુંથાયેલું છે. આ

૧. આ રાજનું નામ બૌદ્ધ પરંપરામાં નથી તેમજ પૌરાણિક વંશાવલીમાં નથી એમ દુર્ગાશંકર. કે. શાસ્ત્રીએ પ્રખ્યાત ‘પ્રખ્યાતિ’માં બંધીના ગુજરાતી ભાષાન્તરમાં કહ્યું છે. જુઓ પૃ. ૨૩ અને ૨૪.

૨ પ્રો. કે. એમ. શેઠભાવનેકરનું કહેવું એ છે કે મંદસોરના શિલાલેખમાં જે ‘ગણુસ્થિતિ’નો પ્રયોગ છે તેનો અર્થ ‘ગણુનાની પદ્ધતિ’ એમ કરાવો જોઈએ, નહિ કે ગણુથી અમુક જ્ઞાતનો સંધ સમજવાનો છે. આ હકીકત એમણે Journal of Indian History (Vol. X, pt. 2)માં “A Puzzle in Indian Epigraphy” નામના લેખમાં તેમજ The Journal of the University of Bombay (Vol. I, pt. VI.)માં “The Date of Kālidāsa” (પૃ. ૨૩૨-૨૩૩)માં રજૂ કરી છે.

સાહિત્યની જેમ ભાષાદૃષ્ટિએ વિવિધતા છે તેમ વિષયની દૃષ્ટિએ પણ છે. વિશેષમાં આ સાહિત્ય વિશાળ પ્રમાણમાં રચાયેલું છે. આ ઉપરાંત ભારતીય સાહિત્યના અને સંસ્કૃતિના સાચા અને સંપૂર્ણ મૂલ્યાંકન માટે આ સાહિત્ય ઉપયોગી છે એમ સાબિત થયું છે. તેમ છતાં હજી એના મોટા ભાગ અપ્રસિદ્ધ દશામાં છે અને જે પ્રકાશિત થયેલો છે તેમાંનો પણ બહુ થોડો અંશ સમીક્ષાત્મક પદ્ધતિએ સંપાદિત થયેલો છે. પ્રસ્તુત લેખમાં મુખ્યત્વે સંસ્કૃત, પાંચમ અને ગુજરાતી ભાષામાં રચાયેલા કેટલાક જ ગ્રન્થાદિનો હું વિચાર કરી શકું તેમ છું, કેમકે એને અંગેની સંપૂર્ણ સામગ્રી તો અચારે મારી સામે નથી અને એ એકત્રિત કર્યા બાદ લેખ લખવા જેટલો સમય નથી.

હમણાં જે વિક્રમનું ૨૦૦૦ મું વર્ષ એટલું ગણાય છે એ ઉપરથી અત્યારે જેમ એ પ્રશ્ન ઉદભવે છે કે શું આ સંવત્ સાથે સંકલિત વિક્રમ નામનો એ કે ઉપાધિવાળો કોઈ રાજા એ હજાર વર્ષ ઉપર થઈ ગયો છે તેમ એવો પ્રશ્ન કેટલાંક વર્ષો ઉપર વિદ્વાનોને સ્ફુર્યો હતો અને એને લઈને ‘લગભગ એ હજાર વર્ષ ઉપર હિન્દમાં એવો કોઈ પરાક્રમી વીર પુરુષ થઈ ગયો છે કે કેમ’ તેની તેમણે ગવેષણા શરૂ કરી હતી. આનું ફળ શું આવ્યું એ આપણે નોંધીએ તે પૂર્વે ભારતવર્ષની એ સમયની-ઈ. સ. પૂર્વની પહેલી સદીની ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિ આપણે વિચારીશું.

The Cambridge History of India (vol. I) માં પ્રો. રૂસ્સને કહ્યું છે કે જે સિક્કાઓનો પુરાવો સાચો સમજાય તો આ પરિસ્થિતિ એવી જણાય છે કે આન્દ્રોએ વચ્ચે મુલક કબજે કરી ધણું કરીને ‘શુંગ’ વંશના મુખ્ય પુરુષ ષપ્તુષ્યમિત્ર પાસેથી ઉજ્જૈનનું રાજ્ય જીતી લીધું. એટલે ઈ. સ. પૂર્વે ૯૦ ની આસપાસમાં ઉજ્જૈનની ઉત્તરે ચંચવનોનું, પૂર્વમાં શુંગોનું, અને દક્ષિણમાં પચ્ચાન્દ્રોનું જોર હતું અને કોઈ વિરુદ્ધ પુરાવો જણાતો નહિ હોવાથી ઉજ્જૈન આન્દ્રોના હાથમાં હશે એમ લાગે છે. પછી લગભગ ઈ. સ. પૂર્વે ૭૫ માં પશ્ચિમમાં કંશકોનું જોર વધ્યું. શકદ્વીપના આ શકો છેક ઉજ્જૈન

૩ તિથોગાલી (ગા. ૬૨૧)માં આ ‘પુષ્યમિત્ર’ રાજ્ય ૩૫ વર્ષનું ગણાવાયેલું છે, પુરાણોમાં ૩૬ વર્ષનું ગણાવાયું છે અને જિનપ્રભસૂરિએ વિવિધતીર્થકલ્પમાં ત્રીસ વર્ષનું ગણાવ્યું છે. પ્રો. કેશવલાલ હિં. કામદારે હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ જે રચ્યો છે તેના પદ-મા પૃષ્ઠમાં (ઈ. સ. ૧૯૪૧, દસમી આવૃત્તિ) ‘પુષ્યમિત્ર’ માટે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૮૫-૧૪૯ એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે. વિશેષ માટે જુઓ વીરનિર્વાણસંવત્ ઔર જૈન કાલગણના (પૃ. ૩૦, ૪૯ અને ૫૨).

૪ આ નામની ઉત્પત્તિ માટે જુઓ ઉપર્યુક્ત હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ (પૃ. ૪૯).

૫ આન્દ્ર એટલે તેલુગુ પ્રદેશ, તૈલંગણ. આન્દ્ર. રાજા શાસિવાહુને ઈ. સ. ૭૮-માં શક લોકોને હરાવ્યા. એથી દખ્ખણમાં શાસિવાહુનનો શક ચાલે છે. એ શકનું નવું વર્ષ ચૈત્ર શુક્લ પ્રતિપદથી શરૂ થાય છે.

૬ આ લોકો ભારતના વાયવ્ય (ઉત્તર-પશ્ચિમ) ખૂણામાંથી આ દેશમાં લગભગ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦ વર્ષ ઉપર દાખલ થયા હતા. એમના સંબંધી કેટલીક માહિતી શ્રી. વિજયેન્દ્ર-સૂરિએ મહાકાવ્ય રાજા રુદ્રદામા (પૃ. ૪-૨૬)માં આપી છે. પંન્યાસ શ્રી. કલ્યાણવિજયના

સુધી વધ્યા હોવાનો સંભવ છે અને એ હકીકતનું સ્મરણ કાલકસ્મરિની કથામાં સચવાઈ રહ્યું હોય એમ જણાય છે.^૯

વિક્રમસંવત્ના પ્રવર્તક તરીકે ઓળખાવાતા વિક્રમાદિત્યના સંબંધમાં જે અનેક પ્રશ્નો ઉપસ્થિત કરાયા છે તેમાંનો એક એ છે કે ‘વિક્રમાદિત્ય’ એ શું કાર્મ રાજનું નામ છે અને જો એમ હોય તો કાનું? આના ઉત્તર ભિન્ન ભિન્ન રીતે અપાયા છે:

(૧) શાસ્ત્રી દેવાશંકર મે. પુરોહિત કહે છે કે ઈ. સ. પૂર્વેની પહેલી શતાબ્દીમાં શકોના પરાજય કરનાર અને એથી કરીને ‘શકારિ’ એ નામથી પ્રસિદ્ધિ પામનાર રાજા તે જ પ્રસ્તુત વિક્રમાદિત્ય છે અને એ રાજાએ પ્રવર્તવેલો સંવત્ આજે ચાલે છે. એનો આરંભ ઈ. સ. પૂર્વે ૫૭ માં તા. ૧૮ મી સપ્ટેમ્બર ને શુરુવાર થયો છે.^૮ વિશેષમાં એમણે એમ કહ્યું છે કે “અલ્બેર્ટની(૧૦૨૫)એ પોતાના ‘તહકી કે હિન્દ’ નામના ગ્રંથમાં સાફ લખ્યું છે કે ‘શકારિ વિક્રમે મુસતાન પાસેના કાફર ગામમાં શકોના સંપૂર્ણ પરાજય કર્યો હતો.’ જો ચન્દ્રગુપ્ત જ સાચો વિક્રમાદિત્ય હોત તો તેનું નામ તેણે લખ્યું હોત.”^{૧૦}

(૨) વિન્સન્ટ રિમથના મત પ્રમાણે ઈ. સ. ૬૮ માં વિદ્યમાન હાલે ગાહાસત્તસર્ધ રચી છે.^{૧૧} એના પાંચમા શતકની ૬૪ મી ગાથામાં નિર્દેશલ ‘વિક્રમાર્ષત’ તે પ્રસ્તુત

મતે વિક્રમની પાંચમી સદીમાં રચાયેલી તિલોગાંતી નામની પાછવ કૃતિની ૬૨૩ મી ગાથામાં એવો ઉલ્લેખ છે કે વીરનિર્વાણને ૬૦૫ વર્ષ અને પાંચ માસ વીત્યા ત્યારે શક રાજા થયો. ૬૨૪ મી ગાથામાં એમ સૂચવાયું છે કે શક વંશને ૧૩૨૪ વર્ષ થશે ત્યારે કુસુમપુરમાં કુષ્ઠ ભુદ્ધિ (કલ્કી) થશે. નેમિચન્દ્રસંસ્કૃત મહાવીરચરિત્રમાં તેમજ દિગંબરીય નેમિચન્દ્રકૃત તિલોચસારમાં પણ શક રાજાનો ઉત્પત્તિ-સમય ઉપર મુજબ જ અપાયેલો છે, પરંતુ તિલોચસારના ટીકાકાર માધવચન્દ્ર શકને વિક્રમ સમજ્યા એટલે એમના પછી થયેલા કેટલાક દિગંબરોએ વિક્રમસંવત્ ૬૦૫ “(શક સંવત્ ૪૭૦)” વર્ષ પૂર્વે વીરનિર્વાણ માન્યું છે. તિલોચપણુત્તિમાં અન્ય પ્રકારે ગણના કરાયેલી છે. ભુજો ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાલા (પૃ. ૧૬૩)

૭ આ હકીકત માટે ભુજો પ્રખ્યન્ધચિન્તામણિનું ગુજરાતી ભાષાન્તર (પૃ. ૨૫).

૮ ભુજો ચિત્રમયજગત (વ. ૨૯, અં. ૯)માં પ્રસિદ્ધ થયેલો એમનો લેખ નામે “વિક્રમસંવત્ ૨૦૦૦ના પ્રવર્તક શકારિ રાજા વિક્રમાદિત્ય જ હતા”.

૯ અલ્બેર્ટનીએ કહ્યું છે કે જ્યો વિક્રમાદિત્યના સંવત્નો ઉપયોગ કરે છે તેઓ હિન્દના દક્ષિણ અને પશ્ચિમ ભાગોમાં વસે છે....મહાદેવકૃત સુવવ નામના ગ્રંથમાં હું એનું નામ ચન્દ્રબીજ આપેલું જોઉં છું. (E. C. Sachau's edition pp. 5-6). આ સંબંધમાં એસ. કે. દીક્ષિત પૃ. ૧૯૩ માં એમ કહે છે કે આ ચન્દ્રબીજ તે ચન્દ્રગુપ્ત અપભ્રંશ રૂપ હશે અને ‘બીજ’ એ દ્વિતીયનું હશે.

૧૦ ભુજો ચિત્રમયજગત (પૃ ૨૦૧)

૧૧ ભુજો The Early History of India (p. 196; બીજી આવૃત્તિ).

વિક્રમાદિત્ય છે. એમાં એ રાજ્યે નોકરને લાખ આપ્યાનો ઉલ્લેખ છે. આ રહી એ ગાથા:

“ સંવાહણસુહરસતોસિપ્પણ દેન્તેણ તુહ કરે લક્ષ્ણં ।

ચલણેણ વિક્રમાદિત્તચરિઅં અણુસિક્ખિઅં તિસ્સા ॥ ૬૪ ॥ ”

મુખ-ધ્રુએ રચેલ વાસવદત્તાના નિમ્નલિખિત પદ્યમાં વિક્રમાદિત્યના મૃત્યુનો ઉલ્લેખ છે:

“ સારસવત્તા વિહતા નવકા વિલસન્તિ ચરતિ નો કઙ્કઃ ।

સરસીચ કીર્તિશેષં ગતવતિ ભુવિ વિક્રમાદિત્યે ॥ ”

આ પદ્યમાંના નવકા: દ્વારા શું વિક્રમાદિત્યનાં નવ રત્નોનું ગર્ભિત સૂચન છે ?

(૩) દિગંબર અમિતગતિએ વિ. સં. ૧૦૫૦ માં મુલાપિતરતનસન્દોહ રચેલ છે. એમાં ‘વિક્રમ’ શબ્દ વપરાયેલો છે. એ ‘વિક્રમાદિત્ય’ રાજાનો વાચક છે એ વાત ચોક્કસ છે. ૧૨અમિતગતિની પહેલાં થઈ ગયેલા-વિક્રમની દસમી સદીમાં થઈ ગયેલા દેવસેને (દિગંબર) પોતાની કૃતિ હંસણુસારમાં સંવત્તની સાથે વિક્રમનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. એ પ્રસ્તુત ‘વિક્રમાદિત્ય’ છે.

(૪) એચ. સી. સેઠ (Seth)નું કહેવું એ છે કે ખારવેલ એ જ ગર્દભિલદલ છે. વળી વક્રદેવસિરિ ઉર્ફે શ્રી વક્રદેવ જેનો ઉલ્લેખ મંચપુરીના શિલાલેખમાં છે અને જેને સામાન્ય રીતે ખારવેલનો પુત્ર માનવામાં આવે છે તે ‘શકારિ’ વિક્રમાદિત્ય છે અને એણે ઈ. સ. પૂર્વે ૫૭-૫૮ માં ૧૩માલવસંવત્ સ્થાપ્યો હતો.^{૧૪}

(૫) ડૉ. ત્રિલોચનદાસ લ. શાહ એમ કહે છે કે ૧૫ગર્દભિલદલ રાજા એ જ પ્રસ્તુત વિક્રમાદિત્ય છે.^{૧૬}

૧૨ “સમાલ્લે પૂતત્રિદશવસર્તિ વિક્રમનૃપે સહસ્રે વર્ષાણાં પ્રમવત્તિ હિ પચ્ચાશદધિકે ।

સમાપ્તે પચ્ચમ્યામવત્તિ ધરણીં મુજ્જનૃપતૌં સિતે પક્કે પૌષે બુધહિતમિદં શાલમનઘમ્ ॥૧૨૨॥”

૧૩ ઉત્કીર્ણ લેખો ઉપરથી એ વાત નિર્વિવાદપણે કહી શકાય તેમ છે કે ઈ. સ. ની પાંચમી સદીથી તો માળવા તેમજ એના આસપાસના પ્રદેશમાં આ માલવસંવત્ પ્રચલિત હતો. આ માલવસંવત્ને કૃતસંવત્ તેમજ માલવગણસંવત્ પણ કહેવું છે. જુઓ વીર-નિર્વાણસંવત્ એમ જૈન કાલગણના (પૃ. ૫૯).

૧૪ જુઓ The Indian Historical Quarterly (Vol. XIX, No. 3).- નાં પૃ. ૨૬૫-૨૬૬. એમાં સેઠનો “Kharavela and Gardabhilla” નામનો લેખ જે Nagpur University Journal No. 8 (December 1942)માં પ્રસિદ્ધ થયો છે તેની સંક્ષિપ્ત નોંધ છે અને એ ઉપરથી મેં અહીં આ નિદેશ કર્યો છે. મૂળ લેખ મારા જોક્ષમાં આપ્યો નથી.

૧૫ અભિધાનરાજેન્દ્ર (ભા. ૫, પૃ ૧૨૮૯)માં ગર્દભિલદલનો સમય વીરસંવત્ ૪૫૬-૪૬૬નો દર્શાવાયો છે. વિ. સં. ૮૫૦ માં વિદ્યમાન દિગંબરાચાર્ય જિનસેને રાસલનો સમય વીરસંવત્ ૩૪૫-૪૪૫ નો સૂચવ્યો છે.

૧૬ જુઓ પ્રચીન ભારતનંધ (ભા. ૪, પૃ. ૮૬).

- (૬) પંન્યાસ કલ્યાણવિજયજીનું કહેવું એ છે કે શકોની સહાયતા મેળવી જે ૧૭કાલક-સૂરિએ ગર્દભિલ્લ રાજને હરાવ્યો એ સૂરિના ભાણેજ અને ૧૮લાટ દેશના રાજા બલમિત્ર તે જ વિક્રમાદિત્ય છે. 'બલ' અને 'વિક્રમ' એકાર્થક છે. એવી રીતે 'મિત્ર' અને 'આદિત્ય' પણ એક જ અર્થના વાચક છે એટલે બલમિત્ર એ વિક્રમાદિત્યનો પર્યાય ગણાય. આમ એમણે પૃ. ૧૪૧માં સૂચવ્યું છે.
- (૭) વીરનિર્વાણને ૬૮૩ વર્ષ વીસાં ત્યારે વિક્રમ રાજનો જન્મ થયો એમ કેટલાક દિગંબરો માને છે.
- (૮) મેરુતુંગસૂરિ વગેરેનું કહેવું એ છે કે સિદ્ધસેન દિવાકરે જે રાજને પ્રતિભોધ પમાડ્યો હતો અને જેણે પૃથ્વીને અનુણી બનાવી પોતાનો સંવત્સર પ્રવર્તાવ્યો હતો તે જ વિક્રમાદિત્ય છે અને એનો જ સંવત્ આજે પ્રચલિત છે.
- (૯) શુભશીલગણના મત મુજબ ગર્ધર્ભસેનને મહાનરેખાથી થયેલો પુત્ર તે વિક્રમાદિત્ય છે. જુઓ એમણે રચેલું વિક્રમાદિત્યચરિત્ર.
- (૧૦) વિક્રમસેનના પિતા તે વિક્રમાદિત્ય છે એમ રાજશેખરસૂરિએ કહ્યું છે. જુઓ ચતુર્વિંશતિપ્રબંધ.
- (૧૧) સોમદેવભટ્ટે ઈ. સ. ૧૦૭૦માં રચેલ કથાસરિત્સાગર પ્રમાણે શિવના ભક્ત મહેન્દ્રાદિત્યનો પુત્ર વિક્રમાદિત્ય તેજ પ્રસ્તુત 'વિક્રમાદિત્ય' છે. એનું બીજું નામ ત્યાં ૧૯વિષમશીલ સૂચવાયું છે અને એણે વિક્રમસંવત્ પ્રવર્તાવ્યો છે.
- (૧૨) જેના દરબારમાં ધનવંતરિ, ક્ષપણક, વરાહભિહિર વગેરે નવ રત્નો હતાં તે વિક્રમાદિત્ય છે. આ નવ રત્નોનો ઉલ્લેખ ૨૦ કલિસંવત્ ૨૧૩૦૬૮માં રચાયેલા મનાતા જ્યોતિ-

૧૭ એમનો સમય વીરસંવત્ ૪૫૩ ની આસપાસનો છે. એમની બેન સાધ્વી સરસ્વતીને 'ગર્દભિલ્લ' વંશના રાજા દુર્પણે જબરજસ્તીથી અંતરપુરમાં દાખલ કરી દીધી હતી એમ જૈન ગ્રંથકારો કહે છે. આ દુર્પણે રાજનો સમય વીરસંવત્ ૪૫૩-૪૬૬ સુધીનો સૂચવાય છે.

૧૮ ભરુચની આસપાસનો પ્રદેશ. આ લાટની રાજધાની ભરુક્ક (ભરૂચ)માં બલમિત્રનો રાજ્યાભિષેક થયો ત્યારે પુષ્યમિત્રની આખર અવસ્થા હતી. જુઓ વીરનિર્વાણસંવત્ ચૌદ જન કાલગણના (પૃ. ૫૨).

૧૯ જેઓ વિક્રમાદિત્યને ચંદ્રગુપ્તે બીજા તરીકે માને છે તેમાંના કેટલાક આ વિષમશીલને પણ એનું અન્ય નામ ગણે છે અને એ નામની સાન્વર્ધતા માટે ચંદ્રગુપ્તે બીજાએ પોતાના મોટા ભાઈની ગાદી લઈ લીધી હતી તેમજ તેની પત્ની કુવહેલી સાથે લગ્ન કર્યું હતું એ હકીકતો રજૂ કરે છે.

૨૦ A Peep into the Early History of India (પૃ. ૬૦)માં વરાહભિહિર ઈ. સ. ૫૮૭માં પંચતવ પામ્યાનું લખ્યું છે. વિશેષમાં ત્યાં શક ૪૨૭ (ઈ. સ. ૫૦૫)માં વરાહભિહિરે પંચસિદ્ધાંતિકા રચ્યાનો ઉલ્લેખ છે. આ ઉપરાંત ત્યાં એમ પણ સૂચવાયું છે કે નવ રત્નોમાંથી કેટલાક અને કદાચ કલિદાસ પણ ચંદ્રગુપ્તે બીજાના રાજ્યમાં થયેલ હોય.

૨૧ જ્યોતિર્વિદ્યાના મત પ્રમાણે કલિસંવત્નો પ્રારંભ ઈ. સ. પૂર્વે ૩૧૦૨ થી છે. એ હિસાબે જ્યોતિર્વિદ્યાસરણ ઈ. સ. પૂર્વે ૩૫ માં પૂર્ણ થયેલ ગણાય.

વિદ્યાભરણુ(૧૦-૨૨) માં છે. :વિશેષમાં એમાં ૧૮-૪૩ માં એવો નિર્દેશ છે કે શકેનો નાશ કરી વિક્રમાદિત્યે દેશભરમાં ખૂબ મંદિરો બનાવ્યાં.

(૧૩) કદ્દહુણે શકસંવત ૧૦૭૦-૭૧માં એટલે કે ઇ. સ. ૧૧૪૮ માં રચેલી રાજ-તરંગિણીમાં સૂચવાયું છે કે રણાદિત્યને જે વિક્રમાદિત્ય નામે પુત્ર હતો એણે કાશ્મીરમાં ૪૨ વર્ષ સુધી-લગભગ ઇ. સ. ૫૧૭ થી ઇ. સ. ૫૫૮ સુધી રાજ્ય કર્યું છે. (જુઓ ગઉડવહની પ્રસ્તાવનાનાં પૃ. ૭૪ અને ૭૬). આને કેટલાક પ્રસ્તુત વિક્રમાદિત્ય ગણે છે.

(૧૪) બિદ્દહુણે વિ. સં. ૧૦૮૦ ની આસપાસમાં વિક્રમાંકદેવચરિત રચ્યું છે. એમાં એણે વિક્રમાદિત્યનું વર્ણન કર્યું છે, પણ એ તો કદ્યાણનો ત્રિભુવનમદ્દલ છે કે જેનું બીજું નામ વિક્રમાદિત્ય હતું.

(૧૫) સોમપ્રભસુરિએ વિ. સં. ૧૨૪૧ માં કુમારવાલપરિણોહ રચેલ છે. એના પહેલા પ્રસ્તાવમાં મૂલરાજની કથા છે. એ મૂલરાજનું વિક્રમરાજ એવું નામ ત્યાં નોંધાયેલ છે. જુઓ પૃ. ૧૪.

ઉપાધિ—વિક્રમાદિત્ય એ ઉપાધિ છે. એ અનેક રાજાઓએ ધારણ કરી છે. એ વૈક્રી કેટલાકને લગતી વિગત નીચે મુજબ છે:—

(૧) 'ગુપ્ત' વંશની સ્થાપના ઇ. સ. ૩૨૦માં ચન્દ્રગુપ્તે કરી. એણે 'મહારાજધિરાજ'નું બિરુદ ધારણ કર્યું હતું. એનું ઇ. સ. ૩૪૦ માં મરણ થયું. એના પછી એનો સૌથી લાયક પુત્ર સમુદ્રગુપ્ત ગાદીએ આવ્યો. એણે સોનાના સિક્કાઓ પડાવ્યા. એણે 'સમ્રાટ'નું બિરુદ ધારણ કર્યું અને પ્રયાગ પાસે મોટા વિજયસ્તંભ તૈયાર કરાવ્યો, કે જે હજુ મોજુદ છે.^{૨૨} આ સમુદ્રગુપ્તની મુદ્રા (ઈ. સ. ૩૩૦-૩૩૫)માં વિક્રમની ઉપાધિ છે. આની સાબિતી એ છે કે હોલકર રાજ્યમાં ખરગોનથી સત્તર માઈલ દૂર આવેલા 'બમનાલા' ગામમાંથી જે એકવીસ સોનાના સિક્કાઓ મળ્યા છે અને જે હાલમાં ઇન્દોરના ખજાનામાં છે તે વૈક્રી આઠ સમુદ્રગુપ્તની મુદ્રાઓ છે—મહોરો છે. એ આઠમાં એક એવો સિક્કો છે કે જેમાં સમુદ્રગુપ્તના નામ સાથે 'શ્રી વિક્રમ' લખાયેલું છે.^{૨૩} ઇ. સ. ૪૦૧ માં આ સમુદ્રગુપ્તનું મરણ થયું.^{૨૪}

(૨) સમુદ્રગુપ્તના પુત્ર ચન્દ્રગુપ્ત બીજાએ (ઈ. સ. ૩૮૦-૪૧૩) મથુરાના શકેને હરાવી 'વિક્રમાદિત્ય' એવી ઉપાધિ ધારણ કરી હતી.^{૨૫} અને એણે પોતાની રાજધાની બદલીને ઉજ્જૈનને રાજધાની બનાવી હતી. એ વિક્રમાર્ક, સિંહવિક્રમ, અને અગિત-વિક્રમ એ નામથી ઓળખાય છે. એનું ઇ. સ. ૪૫૫માં મરણ થયું.^{૨૬} આ ચન્દ્રગુપ્ત

૨૨ જુઓ હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ (પૃ. ૭૧).

૨૩ જુઓ ચિત્રમય જગતમાં પ્રસિદ્ધ થયેલો પૂર્વોક્ત લેખ (પૃ. ૨૦૩).

૨૪ જુઓ હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ (પૃ. ૭૨)

૨૫ જુઓ A Peep into the Early History of India (પૃ. ૫૬).

ચન્દ્રગુપ્ત બીજાના પુત્ર કુમારગુપ્તે મહેન્દ્રાદિત્યની ઉપાધિ ધારણ કરી હતી.

૨૬ જુઓ હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ (પૃ. ૭૪).

શકોનો છેલ્લો વિનાશક ગણાય છે. એને જ કેટલાક 'સાહસાંક' માને છે.

- (૩) ઈ. સ. ના છઠ્ઠા સૈકામાં થઈ ગયેલા યશોવર્મન રાજ્યે 'વિક્રમાદિત્ય'ની ઉપાધિ ધારણ કરી હતી.
- (૪) જેમની દક્ષિણમાં આવેલ 'બાદામી'માં રાજધાની હતી અને જેઓ શકસંવત્ પ્રમાણે વર્ષો ગણતા હતા એવા કેટલાકે ૨૭ ચાલુક્ય વંશના રાજ્યોએ વિક્રમાદિત્યની ઉપાધિ ધારણ કરી હતી. જેમકે વિક્રમાદિત્ય પહેલો (ઈ. સ. ૬૪૨-૬૮૦), વિક્રમાદિત્ય બીજો (ઈ. સ. ૭૩૩-૭૪૭) વગેરે. ૨૮

વિક્રમસંવત્ કાણે પ્રવર્તાવ્યો એ પ્રશ્નના ઉત્તરે વિવિધ રીતે અપાયા છે. તે પૈકી કેટલાક નીચે મુજબ છે:—

- (૧) સી. વી. વૈદ્યનું કહેવું એ છે કે અવન્તી કે ઉજ્જૈની જે રાજની રાજધાની હતી એ જ રાજ્યે ઈ. સ. પૂર્વે ૫૭ માં પોતાના નામનો સંવત્સર પ્રવર્તાવ્યો છે. પં. ગૌરીશંકર હીરાચંદ્ર ઓઝા પણ આ વાત સ્વીકારે છે. વિશેષમાં તેઓ એમ પ્રતિપાદન કરે છે કે કાર્તિક શુક્લ પ્રતિપદ એ માલવાના રાજા વિક્રમાદિત્યેના રાજ્યાભિષેકનો દિવસ છે અને એ દિવસથી વિક્રમસંવત્ની કે માલવસંવત્ની શરૂઆત થયેલી છે. ૨૯ કેટલાકનું માનવું એમ છે કે આ તો વિક્રમાદિત્યેના જન્મદિવસ છે અને એના સ્મારક તરીકે વિક્રમસંવત્ પ્રવર્તાયો છે. દેવસેનસૂરિએ ઈસાસારમાં જે ઐતિહાસિક ઘટનાઓનું નિરૂપણ કર્યું છે ત્યાં વિક્રમના સ્વર્ગવાસથી વર્ષો ગણાવ્યાં છે. જુઓ વીરનિર્વાણસંવત્ ઔર જૈન કાલગણના (પૃ. ૧૫૮). મેરુતુંગસૂરિએ નીચે મુજબની જે ગાથા નોંધી છે તે ઉપરથી તો વિક્રમાદિત્યના રાજ્યારોહણ પછી ૧૭ વર્ષે વિક્રમસંવત્સર શરૂ થયો એમ જણાય છે:—

“વિક્રમરજ્જાણંતર સત્તરવાસેદિં વચ્છરપચિત્તી” ૩૦

- (૨) ઈ. સ. પૂર્વે ૫૮ માં ગર્દભિલદસ રાજા વિક્રમાદિત્ય થયો છે અને એણે વિક્રમસંવત્ પ્રવર્તાવ્યો છે.
- (૩) રાખાલદાસ બેનરજીના મત મુજબ શક નહુપાને ૩૧ વિક્રમસંવત્

૨૭ ઈ. સ. ના છઠ્ઠા સૈકામાં ચાલુક્યો દક્ષિણમાં સત્તા પર આવ્યા. કેટલાક ચાલુક્ય રાજ્યો જૈન ધર્મના પક્ષપાતી હતા. જુઓ હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસ (પૃ. ૧૦૯).

૨૮ જુઓ સી.વી. વૈદ્યકૃત History of mediæval Hindu India (પૃ. ૭૬૧).

૨૯ જુઓ શાસ્ત્રી રેવાશંકર મેઘજી પુરોહિતનો “શક પ્રવર્તક” પરદુઃખબંજન મંહારાજ વિક્રમાદિત્ય” લેખ જે ગુજરાતીના ગદ્ય સાલના દીપોત્સવી અંક (પૃ. ૬-૯)માં પ્રસિદ્ધ થયો છે.

૩૦ મેરુતુંગસૂરિએ આનો અર્થ જુદો કર્યો છે. તેમણે કહ્યું છે કે નલોવાહનના રાજ્યથી ૧૭ વર્ષે વિક્રમાદિત્યનું રાજ્ય થયું. અને એ રાજ્ય બાદ સંવત્સર ચલાવાયો. આ અર્થ બરાબર નથી એમ વીરનિર્વાણસંવત્ ઔર જૈન કાલગણના (પૃ. ૧૪૧)માં સૂચવાયું છે.

૩૧ C H I (પૃ. ૫૭૭)માં ઉષવદાત(મ્હપલદત્ત)ને નહુપાનના bro-

પ્રવર્તાવ્યો છે. ૩૨

- (૪) કાશીપ્રસાદ જયસ્વાલનો ઉક્ત મત એ છે કે આન્ધ્રના રાજા ગૌતમીપુત્ર ૩૪સાત-કર્ણિએ શક નહુપાનને ઇ. સ. પૂર્વે ૫૮ માં હરાવી મારી નાખ્યો અને એ પ્રમાણે એણે વીરતા બતાવી તેની યાદગીરી તરીકે માલવોના ગણે ત્યારથી વિક્રમ-સંવત્ પ્રવર્તાવ્યો. ૩૫ તેમણે આવો મત આવસ્થસયસુતની ટીકામાં અવતરણરૂપે અપાયેલી એક ગાથા ઉપરથી તેમજ એ ઉપરની કથા ઉપરથી બાંધ્યો છે.

આ ગાથાનો ભાવાર્થ એ છે કે શાલવાહુને નરવાહનની રાજધાની ઉપર વારંવાર હુમલા કરીએ એ લીધી.

જયસ્વાલે એમ પણ પ્રતિપાદન કર્યું છે કે માલવાના સિદ્ધાઓ જોતાં એમ લાગે છે કે ઇ. સ. પૂર્વે પહેલી સદીમાં માલવોના ગણે કાંઈ વિજયના સ્મરણ રૂપે સિદ્ધાઓ પાડ્યા છે. ૩૭

- (૫) પંન્યાસ કલ્યાણવિજયનું માનવું એ છે કે બલભિન્ને શકોને હરાવી ગર્દભિલ્લને મારી નાખ્યો અને વીરસંવત્ ૪૫૩ માં ઉજ્જયિની નગરીની ગાદી લીધી અને ત્યાર બાદ ૧૭ વર્ષે એટલે કે વીરસંવત્ ૪૭૦ માં એણે વિક્રમસંવત્ પ્રવર્તાવ્યો. જુઓ એમની પૂર્વોક્ત કૃતિ (પૃ. ૫૮ તથા ૧૪૧-૧૪૨). "

- (૬) સર જૈન માર્શલ અને પ્રો. રૅસનના મત મુજબ વિક્રમસંવત્ના પ્રવર્તક

ther-in-law કહ્યા છે, ત્યારે પ્રો. પી. ટી. શ્રીનિવાસ આચન્ગરે Advanced History of India (પૃ. ૨૧૪)માં જમાર્ષ કહ્યા છે. ભૂમક નહુપાનનો પુરોગામી છે.

૩૨. બલભિન્ન-ભાતુભિન્ન પછી નભાસેન ઉજ્જયિનીનો રાજા થયો. એના પાંચમા વર્ષમાં શકોએ માળવા પર ચડાઈ કરી અને માળવાની પ્રજાએ એમને હરાવ્યા. આ વિજયની યાદગીરી તરીકે માલવ પ્રજાએ માલવસંવત્ ચલાવ્યો જે પાછળથી વિક્રમ-સંવત્ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો. જુઓ વીરનિર્વાણસંવત્ ઔર જૈન કાલગણના (પૃ. ૫૮).

૩૩ જુઓ એમનો લેખ નામે Problems of Saka-Satavahana History. આ લેખ The Journal of the Bihar and Orissa Research Society-ના ઇ. સ. ૧૯૩૦ ના Vol. XVI., pts. ૩-4 માં છપાયેલો છે.

૩૪ એમણે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૧૬ થી ઇ. સ. પૂર્વે ૪૪ સુધી રાજ્ય કર્યું. જુઓ મહા-ક્ષત્રપ રાજા રુદ્રાભા (પૃ. ૩૨).

૩૫ હરિકૃષ્ણ દેવો મત પણ એ છે કે સાતકર્ણિએ વિક્રમસંવત્ ચલાવ્યો. જુઓ કિશોર વિક્રમોકે (ભા. ૬. કિરણ ૧)

૩૬ તિથિગાલીમાં બલભિન્ન-ભાતુભિન્ન પછી ઉજ્જયિનીના રાજા તરીકે નભાસેનનો ઉલ્લેખ છે. નહુવાહનના નરવાહન અને દધિવાહન એવાં નામાંતર મળે છે. આ નહુવાહન ભરુચનો રાજા હતો અને સિદ્ધામાં એનું નામ નહુપાન પણ મળે છે. પ્રતિષ્ઠાનના સાતવાહનને એના ઉપર અનેક વાર ચડાઈ કરી હતી. જુઓ વીરનિર્વાણ-સંવત્ ઔર જૈન કાલગણના (પૃ. ૫૮).

૩૭ જુઓ જયસ્વાલનો લેખ તેમજ ભારતીય પ્રાચીન સ્થિતિમાલા (પૃ. ૧૬૭).

એઝીઝ (Azes) છે. ડૉ. આ મતનું ડૉ. સ્ટેન કોનોએ Historical Introduction to Corpus Inscriptonum Indicarum (Vol. II, pt. I)માં ખંડન કર્યું છે. વાંચ્યું છે. પણ એ મૂળ લખાણ મારા જોવામાં આવ્યું નથી.

એસ. કે. દીક્ષિત “Chandra-gupta II, Sâhasâṁka alias Vikramāditya and the Nine Jewels” નામના ઉદ્દેશ (પૃ. ૧૬૭)માં કહે છે કે એઝીઝ પહેલાં વિક્રમસંવત્નો પ્રવર્તક છે એ જાતની સર જાન માર્શલની સુંદર અટકળની વિરુદ્ધ કરી પૂરાવો હું જોતો નથી. હું એ સંવત્ને ઉજ્જૈનના શકોના નાશ કર્યા બાદ ઈ. સ. ૪૦૫ માં સ્થપાયેલા સાહસાંક સાથે જોડું છું. આ સાહસાંક-સંવત્ માળવાની રાજધાનીમાં પ્રવર્તાયો. એથી કરીને માલવસંવત્ જે પહેલાં એઝીઝ-સંવત્ તરીકે જાણીતો હતો તેને અને આને એક માનવાની ભૂત ઊભી થઈ જો અને એનું આ નામ, માલવગણે એનો ઉપયોગ કર્યો તેથી પડ્યું. સૌથી પ્રથમ એઝીઝ-સંવત્ તરીકે, પછી કૃત-સંવત્ તરીકે, પછી કૃત-માલવ-સંવત્ તરીકે, પછી માલવગણ-સંવત્ તરીકે અને છેવટે માલવોના અથવા તો માળવાના રાજ્યોના સંવત્ તરીકે એમ વિવિધ કક્ષાઓમાંથી આ સંવત્ પસાર થયો.

વિશેષમાં દીક્ષિતે ૧૯૭માં પૃષ્ઠમાં કહ્યું છે કે ડૉ. સ્ટેન કોનો જે હિન્દુમનની પેઠે એઝીઝ પહેલાં, એઝિલિસિઝ (Azilises)ને અને એઝીઝ બીજાને અલિન ગણે છે અને જે એઝીઝને સંવત્ સાથે સાંકેતિક રીતે (symbolically) સંબંધ માને છે તેની સાથે હું એકમત થઈ શકતો નથી.

૧૯૪મા પૃષ્ઠમાં તેમણે કહ્યું છે કે વિક્રમસંવત્ને બદલે સાહસાંક-સંવત્ના ઉદ્દેશ-વાળા ઓછામાં ઓછા બે શિલાલેખ છે: (૧) મહોબા-કિલ્લાની દિવાલ ઉપરનો અને (૨) રાજ્ય પ્રતાપના સમયમાં રોહિતાસ્ગર્હ ખડક ઉપર કાતરાયેલો.

(૭) ડૉ. ફીલીપ્ એમ કહે છે કે ૪૧૬નિષ્ક વિક્રમસંવત્નો પ્રવર્તક છે. ૪૨

(૮) કેટલાક પુરાતત્ત્વજ્ઞોનું કહેવું છે કે કે કોઈ કારણસર ઈ. સ. પૂર્વે ૫૭ માં માલવસંવત્ શરૂ થયો. પછી ચુન્દ્રગુપ્ત બીજાએ ઈ. સ. ૪૦૦ની આશપાસમાં શકોને હરાવી પશ્ચિમ હિન્દ સર કર્યું ત્યારે આના સ્મરણાર્થે માળવાના લોકોએ એ ચુન્દ્રગુપ્તની ‘વિક્રમાદિત્ય’ નામની જે પદવી હતી એ ઉપરથી માલવસંવત્નું નામ વિક્રમસંવત્ પાડ્યું.

૩૮ જુઓ Journal of the Royal Asiatic Society (1914, p. 973). એઝીઝ પહેલાં તેમજ બીજા વિશે C H I (પૃ. ૫૮૧)માં પણ ઉલ્લેખો છે. પહેલાંના નામની સાથે કૌસમાં ઈ. સ. પૂર્વે ૫૮ એમ લખાયેલું છે (જુઓ પૃ. ૫૫૪). એઝીઝ બીજાનું રાજ્ય ઈ. સ. ૧૯ માં પૂરું થયું. (જુઓ પૃ. ૫૭૩).

૩૯ આ લેખ The Indian Culture (Vol. VI)માં પ્રસિદ્ધ થયેલો છે.

૪૦ એઝીઝ, પૃ. ૧૬૨.

૪૧ ઈ. સ. ના પહેલાં સૈકામાં કૅડ્ફિસિઝ (Kadphises) નામે રાજ થયો. એનો પુત્ર એના જ જેવો પરાક્રમી રાજ થયો. એના પછી કનિષ્ક ગાદીએ આવ્યો. એ બૌદ્ધ ધર્મના ‘મહાયાન’ પંથનો આશ્રયદાતા હતો. જુઓ હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ (પૃ. ૬૨-૬૩). કનિષ્કે ઈ. સ. ૭૮માં નવો સંવત્સર ચલાવ્યો. જુઓ C H I (p 583).

૪૨ જુઓ Imperial Gazetteer of India (Vol. II, pp. 4-5 fn.).

(૯) યશોવર્મન ઉર્ફે હુષવર્ધન નામના રાજાએ લગભગ ઈ. સ. ૫૩૨-૩૩માં હુણોના રાજા ૪૩મિહિરકુસને હરાવ્યો. એ વિજયની યાદગીરી તરીકે એણે 'વિક્રમાદિત્ય'ની ઉપાધિ ધારણ કરી એટલું જ નહિ પણ માલવસંવત્નું વિક્રમસંવત્ એવું નામ પાડ્યું અને પોતાનો આ સંવત્સર પ્રવર્તાવ્યો, આમ ડૉ. કીલહોર્ન માને છે.

(૧૦) સર કનિંગહામ Book of Indian Eras (પૃ. ૮)માં એમ સૂચવ્યું છે કે વિક્રમસંવત્સરની શરૂઆત ઈ. સ. પૂર્વે ૫૭ કે ૫૬૧૧ થી થઈ નથી, પણ ૫૬ થી થઈ છે. આમ ચિત્રમયજગત્તર્માના લેખ (પૃ. ૨૦૨)માં ઉલ્લેખ છે. પ્રાચીન ભારત-વર્ષ (ભા. ૪, પૃ. ૬૬) માં આ પુસ્તકનું નામ ઉપર પ્રમાણ નથી, પણ એમાં Indian ને બદલે Ancient છે.

(૧૧) પેશાવરની ઉત્તર-પૂર્વે આવેલ ૪૪ "તખ્ત-ઈ-અહી" માંથી એક ઉત્કૃષ્ટ લેખ મળ્યો છે અને તે મહલવ (પાર્થિયન) રાજા ગોંડોફર્નેસ (Gondopharnes)ના રાજ્યના ૨૬ મા વર્ષનો છે. એમાં વૈશાખ સુદ પાંચમ ને સાલ ૧૦૩ નો ઉલ્લેખ છે. એ સાલ વિક્રમસંવત્ની છે એમ રેન્સન કહે છે. ડૉ. ફ્લીટ અને વિન્સન્ટ સ્મિથ પણ એમ જ માને છે. ડૉ. ભાંડારકરે આ સાલ જો શકતી હોય અને જો એ ઈ. સ. ૧૮૧ની બરાબર હોય તો ગોંડોફર્નેસે ઈ. સ. ૧૫૫માં રાજ્ય કરવા માંડ્યું એવો એમણે "A Peep into the Early History of India" (પૃ. ૩૭)માં ઉલ્લેખ કર્યો છે.

શિલાલેખ—જે શિલાલેખમાં વિક્રમસંવત્નો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ હોય અને સાથે સાથે જે આજથી આજમાં આજો સાડી બારસો (૧૨૫૦) વર્ષ પૂર્વેનો હોય એવો એકે શિલાલેખ જણાતો નથી. વિ. સં. ૮૧૧, ૮૨૬ અને ૮૯૭ ની સાલવાળા શિલાલેખ ૪૭ છે. એ અસારે તો સૌથી પ્રાચીન ગણી શકાય; સિવાય કે કાઠિયાવાડના કોઈ લેખમાં વિ. સં. ૭૯૪ ની સાલ છે એ સાલ સાચી મનાય. પ્રાચીન ભારતવર્ષ (ભા. ૪ પૃ. ૬૬)માં 'વિક્રમશક' એવા ઉલ્લેખવાળો એક શિલાલેખ હોવાનું જણાવ્યું છે, પણ તે ક્યારનો છે તે ત્યાં દર્શાવાયું નથી. અહીં 'શક'નો અર્થ 'સંવત્સર' છે.

મહાક્ષત્રપ શોડાસનો સમય કનિંગહામ ઈ. સ. પૂર્વે ૮૦ થી ૫૭ નો ધાર્યો છે

૪૩ આને મિહિરગુલ પણ કહે છે. એ ઈ. સ. ૫૪૨ માં મરી ગયો. જુઓ કલિદાસ-સ્તાનનો ઇતિહાસ (પૃ. ૭૮). અહીં આપેલી સાલ ડૉ. ફ્લીટના સૂચવ્યા મુજબની છે. Kalidāsa a Studyમાં એ ઈ. સ. ૫૪૪ની નોંધાયેલી છે.

૪૪ આને કેટલાકે તખ્તવાહી ("તક્ષશિલા ૧") કહે છે.

૪૫ આને બદલે ગુડફ્રેસ એવું નામ પણ સૂચવાય છે. આ રાજાએ ઈ. સ. ૧૯ માં રાજ્ય કરવા માંડ્યું અને ઈ. સ. ૪૫ માં પણ એનું રાજ્ય ચાલુ હતું.

૪૬ જુઓ CH I (પ્રકરણ ૩૩).

૪૭ જુઓ ચિત્રમયજગત્તર્મ લેખ (પૃ. ૨૦૩). ભારતીય પ્રાચીન લિપિ-માસા (પૃ. ૧૬૫-૧૬૬)માં તો આ ત્રણને બદલે વિક્રમસંવત્ ૮૬૮ ના શિલાલેખનો ઉલ્લેખ છે. વિશેષમાં એના ૧૬૬માં પૃષ્ઠમાં વિક્રમસંવત્ ૭૯૪ ના દાનપત્રની નોંધ છે, પરંતુ એની સાથે નોંધેલ તિથિ, વાર, નક્ષત્ર અને ગ્રહણનો મેળ ખાતો ન હોવાથી તેમજ એની લિપિ એટલી પ્રાચીન નહિ જણાવાથી એને ડૉ. ફ્લીટ અને કીલહોર્ન ગણત માને છે એમ એમાં સૂચવાયું છે.

અને એને મથુરાના બીજા ક્ષત્રપ રાજુખસ કે રંજુખસનો પુત્ર માન્યો છે. શોડાસ રાજના ૪૨ મા વર્ષનો અને શિયાળાના બીજા માસનો એક શિલાલેખ છે. એના સંવત્ વિષે મતભેદ છે. ડૉ. કોનો એને વિક્રમસંવત્ની સાલ ગણે છે. એ હિસાબે એ શિલાલેખ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૬-૧૫ નો ગણાય. જુઓ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં જૈન ધર્મ (પૃ. ૧૭૮).

પ્રભાવકચરિત્ર (પૃ. ૬૧) ઉપરથી એમ જણાય છે કે કાર્ધક મંકની વિ. સં. ૧૫૦ની સાલવાળી પ્રશસ્તિ એના કર્તા પ્રભાચન્દ્રસરિએ જોઈ હતી. આ પ્રશસ્તિનો કશો પત્તો નથી.

તામ્રપત્ર—એ. એસ. અળતેકર (Altekar)ને એક તામ્રપત્ર મળ્યું છે અને એ વિક્રમસંવત્ ૨૨૩ નું છે અને વળી તે કાર્ધ માળવાના રાજનું છે. પણ જ્યાં સુધી આ રાજ તે કોણ અને વિક્રમસંવત્ની શરૂઆત ક્યારથી થઈ એ બાબતનો છેવટનો નિર્ણય ન થાય ત્યાં સુધી આ તામ્રપત્રગત સાલનો વિશેષ ઉપયોગ થઈ શકે તેમ જણાતું નથી.

મુદ્રા—આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેમ સમુદ્રગુપ્તનો એક સિક્કો એવો છે જેમાં ‘શ્રીવિક્રમ’ લખેલું છે. એ સિક્કાની બીજી બાજુએ કમળ ઉપર બેઠેલી દેવીની પ્રતિકૃતિ છે.

પ્રતિકૃતિ—આજથી બે હજાર વર્ષ ઉપર થઈ ગયેલી વિક્રમાદિત્ય એવા નામવાળી કે એ ઉપાધિવાળી વ્યક્તિની પ્રતિકૃતિ નથી. એની કાર્પનિક પ્રતિકૃતિ કુમારના ૨૩૬-૨૩૭મા અંકમાં અંતમાં અપાયેલી છે.

વિક્રમાદિત્યનો જીવનવૃત્તાન્ત

જેને આર્થરની ઉપમા આપી શકાય એવા વિક્રમાદિત્ય યાને વિક્રમાર્કના જીવન ઉપર પ્રકાશ પાડનાર સ્વતંત્ર ગ્રંથ છે કે કેમ અને હોય તો તે કઈ કઈ ભાષામાં છે એ હકીકત આપણે હવે વિચારીશું. ‘સૂચીકટાહ’ ન્યાય અનુસાર સૌથી પ્રથમ અજૈન સાહિત્ય તરફ દૃષ્ટિપાત કરશું તો જણાશે કે એવો કાર્ધ અતિપ્રાચીન ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં જણાતો નથી. વિક્રમાદિત્યના જીવન સાથે સંકળાયેલી હકીકતો કેટલાક ગ્રંથોમાં નજરે પડે છે. ઉદાહરણાર્થે હું એ સંસ્કૃત ગ્રંથો નોંધું છું:

(૧) સોમદેવભટ્ટે ઇ. સ. ૧૦૭૦માં રચેલ કથાસરિત્સાગર (લ’બક ૧૮, અને નામે વિષમશીલ).

(૨) અનંતરાજ (ઇ. સ. ૧૦૨૮-૧૦૮૦)ના રાજ્યમાં થઈ ગયેલા કાશ્મીરના મહાકવિ હેમન્દે રચેલી બૃહત્સ્થામજરી. આના અંતમાં ૧૯મા પૃષ્ઠમાં વિક્રમાદિત્યનો આ કૃતિમાં જ્યાં જ્યાં નિર્દેશ છે તેની નોંધ છે. વિશેષમાં આ કૃતિમાં વિક્રમાદિત્યે ભૂતવેતાહ ઉપર વિજય મેળવ્યાની હકીકત છે.

ઉદ્ધોતનસરિ ઉર્ફે દાક્ષિણ્યચિહ્નસરિએ શકસંવત્ ૭૦૦માં એક દિન ગ્રાહ્યો હતો ત્યારે કુવલયમાલા પૂર્ણ કરી. આ કૃતિમાં એમણે ઇ. સ.ની પહેલી સદીમાં થઈ ગયેલા ગુણાદયની પ્રશંસા કરી છે. આ ગુણાદય પેસાર્ધ (ચેશાચી) ભાષામાં, સંસ્કૃતરો દ્વારા બૃહત્સ્થા એ નામથી ઓળખાવાતો ગ્રંથ રચ્યો છે. બૃહત્સ્થામજરી અને કથાસરિત્સાગર આ કૃતિના સંસ્કૃત અનુવાદો છે. વળી કાકંબરી, રતનાવલી ઇલાદિ આ બૃહત્સ્થાના અંશો છે. ૪^મ એટલે આ લુપ્ત બનેલી બૃહત્સ્થામાં વિક્રમાદિત્ય વિષે હકીકત હોવા સંભવ છે.

જૈન સાહિત્ય પાર્શ્વ, સંસ્કૃત વગેરે ભાષામાં ઉપલબ્ધ છે. તેમાં પાર્શ્વ ભાષામાં સિંહાસણબતીસિયા રચાયેલી છે એવો એક ઉલ્લેખ છે, પણ આ કૃતિના પ્રણેતા વગેરેના અંબધમાં માહિતી મેળવવી બાકી રહે છે. હરિભદ્રસરિકૃત દસણસત્તરિની

સંઘતિલક્ષ્મીસૂરિએ તત્ત્વકૌમુદી નામની વૃત્તિ વિ. સં. ૧૪૨૨ માં રચી છે. એમાં પાઠ્યમાં સિદ્ધસેન દિવાકરનું ચરિત્ર (પત્ર ૧૩૯-૧૪૭) આપેલું છે. એમાં વિક્રમાદિત્ય વિષે છટા-છવાયા ઉલ્લેખ છે. જેમકે એનું દાનવીરપણું-ધર્મલાભના બદલામાં કરોડ સૈન્યા, ૪૯ મહાકાલ મંદિરના શિવલિંગને નમસ્કાર, ચાર પદો છત્યાદિ.

જૈન લેખકાએ વિક્રમાદિત્ય વિષે સંસ્કૃતમાં પણ કૃતિઓ રચી છે. એ પૈકી જેમાં વિક્રમાદિત્યને જ અંગે વિસ્તારથી લખાણ રજૂ કરાયું હોય તેવો કૃતિઓ નીચે પ્રમાણેની છે:

(૧) ધંચદંડાત્મક વિક્રમચરિત્ર. (અ) વિક્રમસંવત ૧૨૬૦ કે ૧૨૬૪ માં આ રચાયેલું છે, (આ) એમાં વિક્રમના જીવનવૃત્તાન્ત સાથે કેટલીક લોકકથાઓ-કંતકથાઓ ગુપ્તી લેવાયેલી છે, (ઈ) આ કૃતિ હીરાલાલ હંસરાજ દ્વારા પ્રસિદ્ધ થયેલી છે, અને (ઈ) શામળભટ્ટે વિ. સં. ૧૭૭૭-૧૭૮૫માં જે સિંહાસનઅત્રીસી રચી છે તેમાં પાંચ કંડની એક કથા છે તેનું મૂળ આ કૃતિ છે, એમ “જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ” (પૃ. ૧૧૧)માં સૂચવાયું છે, પણ આ કૃતિ મારી સામે નથી. મારી સામે તો હીરાલાલ હંસરાજ દ્વારા પ્રકાશિત, કર્તાના નામ તેમજ રચનાસમયના ઉલ્લેખ વિનાની અને પાંચ પ્રસ્તાવવાળો પદ્યાત્મક કૃતિ છે.

(૨) સિંહાસનદ્વાત્રિશિકા. દેવસુન્દરસૂરિના શિષ્ય ક્ષેમકંઠસૂરિએ વિ. સં. ૧૪૫૦-ની આસપાસમાં ગદ્યપદ્યાત્મક સ્વરૂપે આ કૃતિ સંસ્કૃતમાં રચી છે. એ માટે એમણે ઉપયુક્ત પાઠ્યમાં રચાયેલી સિંહાસણઅત્રીસીયાનો ઉપયોગ કર્યો છે એમ કહેવાય છે. સિંહાસનઅત્રીસીની ઘણી ખરી વાર્તાઓના મૂળ તરીકે આ સંસ્કૃત કૃતિને ઓળખાવાય છે. આ સિંહાસનદ્વાત્રિશિકામાં પ્રખ્યન્ધચિન્તામણિમાંના વિક્રમાર્કપ્રબંધમાં વર્ણવેલ વેતાલની કથા અને સુવર્ણપુરુષની પ્રાપ્તિની વાત, વિક્રમના સત્ત્વનો પ્રબંધ ધ્યાનપાત્ર છે. ૫૦

(૩) વિક્રમચરિત્ર. આની રચના વિ. સં. ૧૪૭૧ની લગભગમાં થઈ છે. એના પ્રણેતા ‘કાસદ્રહ’ ગચ્છના દેવચન્દ્રસૂરિના શિષ્ય ઉપાધ્યાય દેવમૂર્તિ છે. એમણે આ કૃતિને ચૌદ સર્ગમાં વિભક્ત કરી છે. એ દરેક સર્ગનું નામ સાન્વર્ધક છે. ચૌદે સર્ગનાં નામ ગુજરાતીમાં નીચે મુજબ રજૂ કરી શકાય:—

(૧) વિક્રમાદિત્યની ઉત્પત્તિ, (૨) રાજ્યપ્રાપ્તિ, (૩) સુવર્ણપુરુષનો લાભ, (૪) પાંચ કંડવાળા છત્રની પ્રાપ્તિ, (૫) ચાર આવર્તપૂર્વકના વંદનના ફળને સૂચવનાર કૌતુક નયવીક્ષિ, (૬) દેવપૂજના ફળરૂપ સ્ત્રીરાજ્યગમન, (૭) વિક્રમપ્રતિબોધ, (૮) જૈન ધર્મનો પ્રભાવ સૂચવનાર હંસાવલોવિવાહ, (૯) વિનયનો પ્રભાવ, (૧૦) નમસ્કારનું માહાત્મ્ય, (૧૧) સત્ત્વાધિક કથાકોશ, (૧૨) દાનધર્મનો મહિમા, (૧૩) સ્વર્ગારોહણ અને (૧૪) સિંહાસનદ્વાત્રિશતકથા યાને અત્રીસ પુતળીઓની વાર્તા.

૪૯ આ મંદિરની પ્રતિકૃતિ કુમારના ૨૩૮-૨૩૯માં અંકમાં પહેલા પાના ઉપર આપાયેલી છે. વિશેષ માટે જુઓ ટિપ્પણ ૫૮.

૫૦ પ્રખ્યન્ધચિન્તામણિના ગુજરાતી ભાષાન્તર (પૃ. ૨૨)માં કહેલું છે કે “કથા-સરિત્સાગરમાં આવતી વૈતાલપર્વવિશતિ કથાનો નાયક રાજ ત્રિવિક્રમસેન (વિક્રમ-સેનનો પુત્ર) એ અને અહીં આપેલ કથાઓનો નાયક વિક્રમાદિત્ય એક જ છે.” (જુઓ કથાસરિત્સાગરના ટોનીએ કરેલા અંગ્રેજી ભાષાન્તરની Penzerની નવી આવૃત્તિ The Ocean of Story Vol. VI, p. 228).

- (૪) વિક્રમચરિત્ર. ‘પૂર્ણિમા’ ગચ્છના અભયચન્દ્રસૂરિના શિષ્ય રામચન્દ્રસૂરિએ દર્બિકા ગ્રામમાં-હોધમાં પદમાં આ કૃતિ વિ. સં. ૧૪૬૦માં રચી છે. એમાં ૩૨ કથાઓ છે. દ્વેષકંઠસૂરિની વિ. સં. ૧૪૫૦ ની લગભગમાં રચાયેલી કૃતિનો અહીં ઉપયોગ કરાયેલો છે એમ કહેવાય છે. આ વિક્રમચરિત્રમાં નવિ મારિયઈ ઇત્યાદિ ૫૪૬ શી ગાથાઓ જોવાય છે.
- (૫) પંચદંડાતપત્ર. આ પથુ ઉપરુકત રામચન્દ્રસૂરિની રચના છે અને એનો નિર્માણ-સમય પથુ વિ. સં. ૧૪૬૦ જ છે. એનું પ્રમાણ ૨૨૫૦ શ્લોક જેટલું છે.
- (૬) વિક્રમાદિત્યચરિત્ર. મુનિસુન્દરસૂરિના શિષ્ય શુભશીલગણિએ આ કૃતિ ૫૨વિ. સં. ૧૪૬૬માં બાર સર્ગમાં રચી છે. એનો અન્યામ ૬૭૧૨ શ્લોક જેટલો છે. આ કૃતિ હેમચન્દ્રાચાર્ય જૈનગ્રંથમાળા તરફથી બે ભાગમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી છે. એમાં પ્રારંભમાં ગાંધર્વસેનના પુત્ર તરીકે વિક્રમાદિત્યનો નિર્દેશ છે. સાથે સાથે મતાન્તર રૂપે ગદ્ગણિદેવના પુત્ર તરીકે પણ ઉલ્લેખ છે. ભટ્ટારકીના રાજ્યાભિષેકની હકીકત આ કૃતિમાં છે. વળી આમાં ખર્ખર ચોરની પણ કથા છે.
- (૭) વિક્રમકંથા. આની પાટણના સંધવી પાડાના ભંડારમાં તાડપત્ર ઉપર લખાયેલી એક પ્રતિ છે એમ પદ્મપત્તનસ્થપ્રાચ્યજૈનભાષ્યાગારીયગ્રંથસૂચી (પૃ. ૧૬૭)માં સૂચવાયેલું છે.

૫૪જૈન ગ્રંથાવલીમાં ધન્દસૂરિકૃત વિક્રમચરિત્ર, કર્તાના નામ વિનાની બે વિક્રમ-નૃપકંથા (એમાંની એક પદમાં), પૂણ્યચન્દ્રકૃત વિક્રમપંચદંડપ્રબંધ, અગાતકર્ણક વિક્રમ-પ્રબંધ, વિદ્યાપતિભટ્ટકૃત વિક્રમાદિત્યપ્રબંધ અને અનુક્રમણિકા (પૃ. ૫૬)માં નોંધેલ ત્રણ વિક્રમચરિત્ર જેનો નિર્દેશ ૩૩૨મા પૃષ્ઠમાં હોવાનો ઉલ્લેખ કરાયો છે, પથુ જે આ પૃષ્ઠમાં નથી તે ત્રણ વિક્રમચરિત્રો એ બધાં જે ઉપર નોંધાવેલી કૃતિઓથી ભિન્ન છે કે કેમ તેનો નિર્ણય કરવો બાકી રહે છે.

આ તો સ્વતંત્ર કૃતિઓની વાત થઈ આ ઉપરાંત કેટલીક સંસ્કૃત કૃતિઓમાં પ્રસંગવશાત્ વિક્રમાદિત્ય સંબંધી પ્રબંધ જોવાય છે. આ પૈકી નીચે ‘મુજ્જની કૃતિઓ’ હું અહીં નોંધું છું.

- (૧) મેરુતુંગચરિત્રે વિ. સં. ૧૩૬૧માં રચેલ પ્રબંધચિન્તામણિ (પ્રથમ પ્રકાશ).
 (૨) પુરાતનપ્રબંધસંગ્રહગત વિક્રમાર્કપ્રબંધ (પૃ. ૧-૧૦).
 (૩) રાજશેખરસૂરિએ વિ. સં. ૧૪૦૫માં રચેલ ચતુર્વિંશતિપ્રબંધ યાને પ્રબંધકોશ (૧૪મો વિક્રમાદિત્યપ્રબંધ અને વિક્રમચરિત્ર).

આ પૈકી પ્રબંધચિન્તામણિમાં વિક્રમ રાજપુતની ગરીબાઈ, ૫૫અગ્નિવેતાસનો

૫૧ જુઓ જૈ. સા. સં. ઇ. (પૃ. ૧૧૮ ની પાદનોંધ).

૫૨ “ નિષાવનિષિસિન્ધિવન્દુક્તરાદ્ વિક્રમાર્કતઃ ” । જૈ. સા. સં. ઇ. માં ૧૪૬૦ છપાયેલ છે તે અશુદ્ધ છે એમ આ ઉપરથી જોઈ શકાશે.

૫૩ જુઓ O. O. S. No. (ગાયકવાડ પૌર્વાત્ય ગ્રંથમાલા) No. LXXVI.

૫૪ આના ૩૩૩મા પૃષ્ઠમાં મિહુલણકૃત વિક્રમાંકાભ્યુદય નોંધાયેલ છે. એ શી કૃતિ છે ?

૫૫ આ જ પ્રકારની કથા દ્વેષકંઠકૃત સિંહાસનદ્વારેશિકાના પ્રારંભમાં છે. પથુ આનાથી જુદી જાતની કથા કથાસરિત્સાગરમાં છે અને ત્યાં આ વેતાલનું નામ અગ્નિશિખા અપાયેલું છે.

એને હાથે પરાજય, વિક્રમની પુત્રી પ્રિયંશુમંજરીનો વરરુચિ પાસે વિદ્યાભ્યાસ અને એ યુરુની એ બાળાએ કરેલી મશ્કરી.^{૫૬} કાલિદાસ^{૫૭} સાથે એનું લગ્ન, વિક્રમને સુવર્ણપુરુષની પ્રાપ્તિ, એના સત્વનો પ્રખન્ધ અને એની પરીક્ષા, શ્રીપર્વત ઉપરના હિરવાનંદ યોગીની સેવાદ્વારા પરકાયપ્રવેશની વિદ્યાની પ્રાપ્તિ, સિદ્ધસેન દિવાકરનો સમાગમ અને દાન, સાત સુભાષિતો અને નગરચર્યા, એ વિષયો ચર્ચાયેલા છે.

ઉપર્યુક્ત વિક્રમાર્કપ્રખન્ધ કેટલો પ્રાચીન છે તે નક્કી કહી શકાય તેમ નથી, પરંતુ એને લગતી હસ્તલિખિત પ્રતિ ચારસે વર્ષ જેટલી તો પ્રાચીન જણાય છે. એમાં નીચે મુજબના વિષયો ચર્ચાયેલા છે:-

(૧) વિક્રમાર્કનો સત્વ પ્રખન્ધ, (૨) દરિદ્રકથપ્રખન્ધ, (૩) વીક્રમહૂતકારપ્રખન્ધ, (૪) સ્ત્રીસાહસપ્રખન્ધ, (૫) સ્ત્રીચરિત્રપ્રખન્ધ, (૬) દેહલક્ષણપ્રખન્ધ, (૭) મનિ-મનુ-સંબંધ-પ્રખન્ધ અને (૮) વિક્રમના પુત્ર વિક્રમસેનનો પ્રખન્ધ (ચાર પૂતળીની વાર્તા).

ચતુર્વિંશતિપ્રખન્ધમાંના છઠ્ઠા પ્રખન્ધમાં નીચેની બે બાબતો છે જે પ્રભાવકચરિત્ર વગેરેમાં નથી:-

(૧) સિદ્ધસેનદિવાકરે ^{૫૮}મહાકાલની ઉત્પત્તિની વિક્રમાદિત્યને આપેલી સમજણ.

(૨) ઝોંકારનગરમાં સિદ્ધસેન દિવાકરની સૂચનાથી વિક્રમાદિત્યે જૈન પ્રાસાદની કરાવેલી રચના.

દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીએ પ્રખન્ધચિન્તામણિના બાબાનંતર (પૃ. ૨૨)માં કહ્યું છે કે વિક્રમ સંબંધી દંતકથાઓ પરિશિષ્ટપર્વમાં મળે છે, પણ એ ગ્રન્થ હું ઉપર ઉપરથી જોઈ ગયો તો મને એ જણાઈ નથી.

પ્રભાચન્દ્રસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૩૪ માં રચેલા પ્રભાવકચરિતમાં વિક્રમાદિત્યનું ખાસ સ્વતંત્ર ચરિત્ર નથી. પરંતુ એને વિષે છટાછવાયા ઉલ્લેખો છે. જેમકે તેમણે કાલિકસૂરિના ચરિત્ર (પૃ. ૨૫)માં કહ્યું છે કે કેટલાક વખત પછી શકોના વંશનો ઉચ્છેદ કરીને વિક્રમાદિત્ય નામનો ચંકવર્તી સમાન રાજા થયો. એને સુવર્ણપુરુષની પ્રાપ્તિ થઈ અને એ વડે પૃથ્વીને ઋણ રહિત બનાવી એણે પોતાનો ^{૫૯}સંવત્સર પ્રવર્તાવ્યો. ત્યાર બાદ ૧૩૫ વર્ષે એ રાજના વંશનો નાશ કરી શકોએ સંવત્સર ચલાવ્યો.

સિંધી જૈન ગ્રન્થમાલામાં પ્રસિદ્ધ થયેલ આ પ્રભાવકચરિતના ૪૩મા પૃષ્ઠમાં એવો નિર્દેશ છે કે સિદ્ધસેનસૂરિ દ્વારા પ્રતિબોધ પામેલા વિક્રમાદિત્ય રાજાએ આ તીર્થનો- શકુનિકાવિહારનો ઉદ્ધાર કર્યો અને કાલિકસૂરિએ જે પહેલાં મુદ્દર્શનાની પ્રતિમા રચાવી હતી તેને આકાશમાં જતી સિદ્ધસેને નિષેધી.

પૃષ્ઠ ૫૬ ઉપરથી એ વાત જણાય છે કે વિક્રમાદિત્યનું એકખંડ કપાલ હતું.

પૃષ્ઠ ૫૬માં પૃષ્ઠમાં એવો નિર્દેશ છે કે વિક્રમાદિત્યે સિદ્ધસેનસૂરિને જાણી ન શકાય એવી

૫૬ મશ્કરીની હકીકત કથાસરિસાગરમાં છે.

૫૭ ઐહોલના ઈ. સ. ૬૩૪ ના રવિકીર્તિકૃત શિલાલેખમાં તેમજ ઈ. સ. ના સાતમા સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં થઈ ગયેલા બાણે રચેલા હુવંચરિતમાં કાલિદાસનો ઉલ્લેખ છે.

૫૮ આવસ્થયચુષ્ણિમાં તેમજ પરિશિષ્ટપર્વ (સ. ૧૧, શ્લો. ૧૫૧-૧૭૭)માં આ તીર્થની ઉત્પત્તિ બતાવાઈ છે. સ્કન્દપુરાણ, મત્સ્યપુરાણ અને નારસિંહપુરાણમાં આ તીર્થનું વર્ણન છે. રઘુવંશ (સ. ૬, શ્લો. ૩૪)માં તેમજ મેઘદૂત (પૂર્વ ભાગ, શ્લો. ૩૪)માં આ તીર્થનો નિર્દેશ છે.

૫૯ સંવત્સર પ્રવર્તાવ્યાની હકીકત ૪૯મા પૃષ્ઠમાં પણ છે.

રીતે મનથી નમન કર્યું એટલે સિદ્ધસેનસૂરિએ ધર્મલાલ કહ્યો. એ ઉપરથી રાજ થઈ વિક્રમાદિત્યે એમને એક કરોડ સોનાના ટંક આપ્યા.

૬૧મા પૃષ્ઠમાં એમ-સૂચવાયું છે કે વિક્રમાર્ક યાને વિક્રમાદિત્ય પછી ૧૫૦ વર્ષે જાકુટિન્ શ્રાવકે રૈવતગિરિના શિખરે રહેલા નેમિનાથના મંદિરનો ઉદ્ધાર કર્યો ત્યારે વરસાદથી જીર્ણશીર્ણુ બની ગયેલા મઠની પ્રશસ્તિમાંથી આ ચરિત્ર ઉદ્ધૃત કરાયું છે. આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે આ પ્રશસ્તિમાં વિ. સં. ૧૫૦ની સાથે હોવી જોઈએ, પણ એ પ્રશસ્તિ હજી સુધી તો જોવા જાણવામાં નથી.

અહીં એ વાત નોંધીશું કે સિદ્ધસેન દ્વિવાકર સંખ્યાથી એ અપ્રસિદ્ધ પ્રખ્યાત છે. તેમાંનો એક ભદ્રેશ્વરકૃત કહ્લાવલિમાં ગદ્યમાં છે અને બીજો એના કરતાં અર્વાચીન, પરંતુ વિ. સં. ૧૨૯૧ કરતાં તો પ્રાચીન અને પદ્યાત્મક છે. કહ્લાવલિમાં પ્રભામના બદલામાં રાજાને ધર્મલાલ કહ્યાનો અને એ બદલ રાજાએ કાટિ દ્રવ્યનું દાન કર્યાનો ઉલ્લેખ છે, પણ એ રાજાનું નામ દર્શાવાયું નથી.

પદ્યાત્મક પ્રખ્યાતમાં કોઈ આપત્તિમાં સપડાયેલા રાજાને ધન અને સૈન્ય વડે સિદ્ધસેન સહાયતા કરી એવો નિર્દેશ છે, પણ એ રાજાનું નામ જાણવાયેલું નથી. પ્રભાવકચરિતની વાત આથી જુદી છે. અહીં તો એક કરોડ સોનાના ટંક આપનાર તરીકે વિક્રમાદિત્યનો ઉલ્લેખ છે. વળી એના પ૬મા પૃષ્ઠમાં સૂચવાયું છે કે સિદ્ધસેનસૂરિ કર્મારનગરમાં ગયા અને ત્યાંના રાજા દેવપાલે એમનું સ્વાગત કર્યું. એ રાજાને સૂરિએ પ્રતિબોધ પમાડી મિત્ર બનાવ્યો. આગળ ઉપર કામરૂપના રાજા વિજયવર્માએ દેવપાલ ઉપર ચડાઈ કરી એ વેળા સુવર્ણસિદ્ધિયોગથી પુષ્કળ દ્રવ્ય અને સર્પપવિદ્યાથી સૈન્ય સર્જી સિદ્ધસેનસૂરિએ દેવપાલને મદદ કરી અને તેમ થતાં વિજયવર્મા હારી ગયો. આ દેવપાલ કે વિજયવર્મા વિષે પૂર્ણ વિચાર કર્યા વિના વિક્રમાદિત્યના જીવન ઉપર પ્રકાશ પાડી શકાય તેમ નથી. પણ તેમ કરવા માટે અવકાશ નથી એટલે અસારે તો The Indian Culture (Vol. V, pp. 367-378માં તેમજ Vol. VI, pp. 341-345 and 458-461)માં The Chronology of Kāmarūpa Kings નામના લેખ પ્રસિદ્ધ થયા છે એટલી જ નોંધ લઈ લે.

જિનપ્રભસૂરિએ લગભગ વિ. સં. ૧૩૬૪ થી આસરે વિ. સં. ૧૩૮૯ સુધીના ગાળામાં રચેલા વિવિધતીર્થકંડપમાં વિક્રમાદિત્ય વિષે કટલીક હકીકત જોવાય છે.

પૃ. ૨૧. શ્રીસુવ્રતસ્વામીના નિર્વાણ પછી ૧૧૮૪૪૭૦ વર્ષે વિક્રમસંવત્ પ્રવર્ત્યો અને જીવંત સુવ્રતસ્વામીની અપેક્ષાએ ૧૧૮૪૯૭૨ વર્ષે વિક્રમ થશે.

પૃ. ૩૮-૩૯. મારા મોક્ષગમન પછી પાલકે, નન્દ અને ચન્દ્રગુપ્ત વગેરે રાજાઓ ગયે છતાં ૪૭૦ વર્ષે વિક્રમાદિત્ય રાજ થશે. તેમાં ૬૦ વર્ષ સુધી પાલકેનું રાજ્ય, ૧૫૫ વર્ષો સુધી નન્દોનું, ૧૦૮ વર્ષ સુધી મૌર્ય વંશનું, ૩૦ વર્ષ સુધી પુષ્યમિત્રનું, ૬૦ વર્ષ સુધી બલમિત્ર અને ભાતુમિત્રનું, ૪૦ વર્ષ સુધી નરવાહનનું, ૧૩ વર્ષ સુધી ગર્દ-ભિલ્લનું, ચાર વર્ષ શકનું અને સાર બાદ વિક્રમાદિત્યનું રાજ્ય થશે. ૬૦ તે સુવર્ણપુરુષ

૬૦ આ તારીખો મેરુતુંગકૃત વિચારગ્રંથિ સાથે મળતી આવે છે. પણ તિથિગાલીથી અંશતઃ જુદી પડે છે. વિશેષમાં જિનસેને હરિવંશપુરાણમાં મૌર્યોને બદલે મયૂરોનું ૪૦ વર્ષનું રાજ્ય, રાસભ રાજાઓનું ૬૦ વર્ષનું રાજ્ય અને નરવાહનનું ૪૨ વર્ષનું રાજ્ય હોવાનું સૂચવ્યું છે. આ હરિવંશપુરાણ શકસંવત્ ૭૦૫ અર્થાત્ મ. સ. ૭૮૩-૮૪માં રચાયેલું છે.

સિદ્ધ કરી પૃથ્વીને અનુણી બનાવી પોતાનો સંવત્સર પ્રવર્તાવશે. ૬૧

પૃ. ૮૯ સિદ્ધસેન દિવાકરની દેશનાથી 'સંજીવિની ચારિત્રક' ન્યાય વડે સમ્યક્-ત્વમૂલક દેશવિરતિને વિક્રમાદિત્ય પામ્યો.

પૃ. ૬૦. શેષ નાગરાજનો પુત્ર પ્રતિષ્ઠાનપુરમાં હતો. તેને જીતવાને વિક્રમાદિત્ય ત્યાં ગયો, પણ એનો પરાજય થવાથી એ અવતી આવતો રહ્યો.

પૃ. ૨. વિક્રમાદિત્યે શત્રુજયતીર્થનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો.

વિ. સં. ૧૫૧૭ માં ભોજપ્રખંધ યાને પ્રખન્ધરાજ રચનારા રત્નમંડનગણિએ ઉપદેશતરંગિણી રચી છે. એમાં વિક્રમાદિત્ય સંબંધી છૂટીછવાઈ હકીકતો છે. જુઓ પંત્ર ૪૪, ૪૯, ૫૦, ૫૪, ૫૫, ૫૮ અને ૨૨૩. તેમાં ૪૪મા પત્રમાં અન્નદેવતાએ વિક્રમને વરદાન આપ્યાની વાત છે.

દુઃષમગંડિકાના અને યુગપ્રધાનગંડિકાના સારરૂપ એક પુસ્તકમાં એવી મતલબનો ઉલ્લેખ છે કે કેટલાક સમય પછી શકાના એ વંશને ઉમેડીને માલવનો રાજા નામે વિક્રમાદિત્ય થશે. એ વિક્રમ ૯૭ વર્ષ રાજ્ય કરશે અને એ પોતાનો સંવત્સર પ્રવર્તાવશે. ૬૨

વિજયલક્ષ્મીસૂરિએ ઉપદેશપ્રાસાદ તેમજ તેના ઉપર સ્વોપસૃષ્ટિ વિ. સં. ૧૮૪૩ માં રચેલ છે. એના ચોથા સ્તંભમાં ૫૪ માં બાળ્યાનમાં વિક્રમની કથા છે, પણ એના કંઈ પ્રસ્તુત વિક્રમાદિત્ય સાથે સંબંધ નથી. એ તો સમ્યક્ત્વ પરત્વેની કથા છે.

શત્રુજય તીર્થના માહાત્મ્ય અને ઉદ્ધારને લગતા ગ્રંથોમાં તેમજ મનુષ્યલવની દુર્લભતા સૂચવતાં દશ દૃષ્ટાંતો વિસ્તારથી રજૂ કરનારા ગ્રંથોમાં વિક્રમાદિત્ય વિષે અથવા વિક્રમરાજ (મૂળરાજ) વિષે હકીકત હોવા સંભવ છે, પણ એ જોઈ જવાનું અત્યારે અને તેમ નથી. જૈન ગુજરાતી કૃતિઓમાં વિક્રમાદિત્યના જીવન સાથે સંબંધ ધરાવનારી હકીકતો જોવાય છે. એમાંની કેટલીક નીચે મુજબ છે:—

નામ	કર્તા	રચના-સમય
વિક્રમચરિત્રકુમારરાસ	?	વિ. સં. ૧૪૯૯
વિક્રમાદિત્યખાપરાસ	ઉપાધ્યાય રાજશીલ	વિ. સં. ૧૫૬૩
વિક્રમસેનરાસ	ઉદયભાનુ	વિ. સં. ૧૫૬૫
વિક્રમરાસ	ધર્મસિંહ	વિ. સં. ૧૫૯૬
વિક્રમપ્રત્યંકરાસ	જિનહર	વિ. સં. ૧૫૯૯ની આસપાસ
વિક્રમાદિત્યચરિત્ર	માનવિજય	વિ. સં. ૧૭૨૨-૨૩
વિક્રમચરિત્રખાપરાઓપાઈ	અભયસોમ	વિ. સં. ૧૭૨૩ (?)
વિક્રમચોપાઈ ૬૩	લાલવર્ધન ઉર્ફે લાલચંદ	વિ. સં. ૧૭૨૩
વિક્રમાદિત્યરાસ	પરમસાગર	વિ. સં. ૧૭૨૪
વિક્રમચરિત્ર-લીલાવતીઓપાઈ	અભયસોમ	વિ. સં. ૧૭૨૪
વિક્રમસેનરાસ ૬૪	માનસાગર	વિ. સં. ૧૭૨૬

૬૧ આ હકીકત વિ. સં. ૧૩૮૭માં રચાયેલા દીવાલિયપબ્ધ યાને પાનાપુસ્તક ૫૫માં છે. આને 'અમાપ્રજ્ઞલક્ષ્ય' પણ કહેવામાં આવે છે.

૬૨ જુઓ વીરનિર્વાણસંવત્ ઔર જૈન કાલગણના (પૃ. ૩૧ની પાછળ).

૬૩ ૯૦૦ કન્યા, ખાપરા એક અને પાંચ દંડ વિષે આમાં ઉલ્લેખ છે.

૬૪ આ રાસમાં વિક્રમસેનને વિક્રમાદિત્યનો પુત્ર ગણ્યો છે.

વિક્રમાદિત્યપંચદંડરાસ	લક્ષ્મીવલ્લભ	વિ. સં. ૧૭૨૭
શનિશ્ચરવિક્રમચૌપાઇ	ધર્મવર્ધન	વિ. સં. ૧૭૩૬ની આસપાસ
વિક્રમકનકાવતીરાસ	કાન્તિવિમળ	વિ. સં. ૧૭૬૭
વિક્રમપંચદંડરાસ	ભાણુવિજય	વિ. સં. ૧૮૩૦

૩૫ મુનિએ વિ. સં. ૧૮૮૦ માં વિક્રમ રાજના સમયમાં મૂકેલા અખ્યંડ પર રાસ રચ્યો છે. એમાં વિક્રમના પરાક્રમની તેમજ પંચદંડની વાત છે.

આ તમામ સાહિત્ય મેં જોયું વિચાર્યું નથી, પણ એનો સમગ્ર રૂપે વિચાર કરતાં એમ ભાસે છે કે વિક્રમાદિત્યના જીવનવૃત્તાન્ત ઉપર સંપૂર્ણ પ્રકાશ પાડનારો અને સંસ્કૃતમાં લખાયેલો એવો એક અન્ય વિક્રમની બારમી સદી પૂર્વેનો હોય એમ જણાતું નથી. પાંચમાં રચાયેલા અન્ય વિશેષ પણ લગભગ એની જ સ્થિતિ છે; સિવાય કે ગુણાદયની બૃહત્કથામાં વિક્રમાદિત્ય સંબંધી ઉલ્લેખો હોય.

વિશેષમાં એવો પણ એક જૈન અન્ય જોયાનું યાદ નથી કે જેના રચના-સમયનો ઉલ્લેખ કંપરુપષ્ટ રૂપમાં વિક્રમની અગ્યારમી સદીની પૂર્વેનો હોય. 'ચન્દ્રગચ્છના જમ્બુ નામના મુનિએ વિ. સં. ૧૦૦૫ માં ક્ષેત્રભિપતિચરિત્ર રચ્યું છે અને એમણે જિનશતક પણ

૬૫ સિદ્ધર્ષિએ જે ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથા રચી છે તેમાં તેમણે આ કૃતિ સંવત્સર ૯૬૨ના જેઠ સુદ પાંચમે ને ગુરુવાર પુનર્વસુ નક્ષત્રમાં પૂર્ણ કર્યાનો ઉલ્લેખ છે. આ ૯૬૨ ની સાલને જો વિક્રમસંવત્ની સાલ ગણીએ તો વાર, નક્ષત્ર વગેરે મળે છે. આમ વિક્રમ કે એવા કોઈ નામ વિના સાલનો ઉલ્લેખ એક પ્રકારની પદ્ધતિને આભારી છે. વીરનિર્વાણસંવત્ ઔર જૈન કાલગણના (પૃ. ૧૫૩)માં સચવાયું છે કે જેમ શકસંવત્ માટે પ્રાચીન સમયમાં કેવળ 'સંવત્' એમ લખાતું તેમ વિક્રમસંવત્ માટે પણ બન્યું હશે અને કાલાન્તરે સંવત્ સાથે વિશેષનામ લખવાની રીતિ પ્રચારમાં આવી હશે ત્યારથી માલવસંવત્ પણ વિક્રમાદિત્યના નામથી ઓળખાવા લાગ્યો હશે.

મીચન્દ્રકેવલિચરિત્ર ને પહેલાં પાંચમાં હવું તે ઉપરથી સિદ્ધર્ષિએ ૫૯૮ માં સંસ્કૃત ચરિત્ર રચ્યું એમ એ સંસ્કૃત ચરિત્રના અંતિમ પલ ઉપરથી જણાય છે. ડૉ. મિરોનો (Mironow) આ સાલને ગુપ્તસંવત્ની સાલ માને છે જેથી ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથાની વિ. સં. ૯૬૨ની સાલ ગણાતાં આ સાલ એની સાથે બંધબેસતી થાય, કેમકે એમના હિસાબે ગુપ્તસંવત્ ૫૯૮ તે વિક્રમસંવત્ ૯૭૪ થાને ઈ. સ. ૯૧૭ છે.

આમ કેવળ સાલ લખવી, પણ કોના સંવત્સરની એ સાલ છે તે ન લખવી એવી પદ્ધતિ આજે પણ જોવાય છે. આપણા રોજના પત્રવ્યવહારમાં અંગ્રેજી તારીખો લખતી વેળા ઈ. સ. એમ આપણે લખતા નથી. વળી કેટલાક મકાન ઉપર એ બંધાયેલા વર્ષ લખાય છે, પણ એ ઈ. સ. નું છે કે વિક્રમનું તેની નોંધ લેવાતી નથી. એટલે પ્રાચીન સમયમાં પણ કૃતિઓની કેવળ સાલ અપાયેલી મળે એ સ્વાભાવિક છે.

૬૬ હેમચન્દ્રઅન્યમાલામાં આ પ્રસિદ્ધ થયેલું છે, પણ એ મને અત્યારે મળી શક્યું નથી એટલે આ સાલનો આ કૃતિમાં ઉલ્લેખ છે કે નહિ તેનો હું નિર્ણય કરી શક્યો નથી. જિનશતકની પંજિકા માટે તેમજ જૈન અન્યાવતી (પૃ. ૧૦૩)માં નોંધાયેલ વિ. સં. ૯૧૩ની ઉપદેશમાલાવૃત્તિ માટે, વિ. સં. ૯૧૫ની ધર્મપદેશલઘુવૃત્તિ માટે તેમજ શીલાકંઠરિએ વિ. સં. ૯૨૫માં રચેલ મહાપુરિસચરિય માટે પણ આમ સમજવું.

મહાપુરિસચરિયની બે હસ્તલિખિત પ્રતિઓ ને થોડા વખત ઉપર મારા જોવામાં આવી હતી તેમાં રચના-સાલ નથી.

રચ્યું છે. આ જિનશતક ઉપર સાંખ્ય મુનિએ વિ. સં. ૧૦૨૫ માં પંજિકા રચી છે. કવિવર ધનપાલે વિ. સં. ૧૦૨૯ માં પાંચયલચ્છીનામમાલા રચી છે. આ કૃતિઓ વિક્રમની ૧૧મી સદીની છે. એની પહેલાંની કાંઈ કૃતિમાં વિક્રમસંવત્નો ઉલ્લેખ નથી. શીલાકંસુરિએ આચારની ટીકા રચી છે. એની સાલ ચુત્સંવત્ ૭૭૨ તેમજ શકસંવત્ ૭૭૨, ૭૮૪ અને ૭૯૮ જોવાય છે. દાક્ષિણ્યચિહ્નસુરિએ શકસંવત્ ૭૦૦ માં એક દિવસ ઓછો હતો ત્યારે કુવલયમાલા પૂર્ણ કરી એમ એની પ્રશસ્તિમાં ઉલ્લેખ છે. જિનદાસગણિ મહતરે નંદીચુણિષ્ણુ રચી છે. એની સાલ શકસંવત્ ૫૯૮ની છે. એના કરતાં કાંઈ પ્રાચીન જૈન કૃતિ હોય અને તેનો રચના-સમય શકસંવત્માં નોંધાયેલો હોય એમ જણાતું નથી. એની રીતે વિમલસુરિએ ૬૦૧વીરસંવત્ ૫૭૦માં રચેલા પઉમચરિય કરતાં પૂર્વેની કાંઈ કૃતિની સાલ વીરસંવત્માં નિર્દેશાયેલી જણાતી નથી. આ પ્રમાણે જો કે વિક્રમ, ચુત્સ, શક અને મહાવીરના ૬૦સંવત્ના નિર્દેશવાળી જૈન કૃતિઓ જોવાય છે, પણ માલવસંવત્વાળી તો એક જણાતી નથી.

જૈન શિલાલેખો વિષે આ જાતની તપાસ કરવી બાકી રહે છે. તેમ છતાં હું એટલું તો સૂચવીશ કે હાથીચુંકામાં ખારવેલનો જે શિલાલેખ છે તે સુરિયકાલ યાને મૌર્યસંવત્ ૧૬૫ નો છે, અને એહોળેની ટેકરી પરના જૈન મંદિરનો શિલાલેખ ૧૯૭૩૫ સંવત્ ૩૭૩૫ નો છે. જુઓ ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાલા, પૃ. ૧૬૧.

ધ. સ.ના આઠમા-નવમા સૈકાથી વિક્રમસંવત્નો પ્રચાર સર્વવ્યાપી બન્યો એમ જણાય છે, જ્યારે પૂર્વે સૂચવાયું છે તેમ માળવા અને એની આસપાસના પ્રદેશમાં માલવ-સંવત્ પાંચમી સદીથી તો પ્રચલિત હતો જ.

વિક્રમસંવત્ કાણે ક્યારથી શરૂ કર્યો એ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવા માટે કાલકંસુરિ, ગર્હભિલ્લ અને ખારવેલ વિષે કેટલોક વિચાર કરવો બાકી રહે છે. એટલે હવે એ દિશામાં પ્રયાણ કરવું જોઈએ, પરંતુ તેમ કરવા પૂર્વે હિન્દુ સંસ્કૃતિ અને વિદ્વાતાના પુરસ્કર્તા તરીકે પંકાએલા વિક્રમાદિત્યના દરબારમાં જે નવ રત્નો હોવાની માન્યતા છે તેમને વિષે વિચાર કરીશું.

નવ રત્નો

“ ધન્વન્તરિઃ ક્ષપણકોડમરસિંહચક્રવેતાલમદ્વઘટસ્વર્વકાલિદાસાઃ ।

જ્યાતો વરાહમિહિરો નૃપતેઃ સભાયાં રત્નાનિ વૈ વરરુચિર્નવ વિક્રમસ્ય ॥”

૬૭ રાજપુતાનેકા ઇતિહાસ (પ્રથમ ખંડ, પૃ. ૧૦)માં એના લેખક પં. ગૌરી-શંકર ઓઝાએ કહ્યું છે કે અજમેર જિલ્લાના બર્લી નામના ગામમાંનો વીરસંવત્ ૮૪નો એક શિલાલેખ મળ્યો છે. એ ઉપરથી એ અનુમાન થાય છે કે અશોકની પહેલાં પણ રાજપુતાનામાં જૈન ધર્મનો પ્રચાર હતો. ઉપર્યુક્ત શિલાલેખ અજમેરના સંગ્રહસ્થાનમાં છે. એને વિષે ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાલા (પૃ. ૨-૩)માં પણ ઉલ્લેખ છે.

૬૮ સિદ્ધહેમકુમારસંવત્નું ગર્ભિત સૂચન ત્રિપટ્ટિશાલાકાપુરુષચરિત્ર (પર્વ ૧૦, સ. ૧૨, શ્લો. ૭૭)માં છે, જ્યારે એનો ૨૫૪ ઉલ્લેખ અભિધાનચિંતામણિ (કાંડ ૬, શ્લો. ૧૭૧)ની સ્વોપસ વિવૃત્તિ (પૃ. ૬૧૫)માં છે. પણ એ સંવત્નો કાંઈ અન્યના રચના-સમય તરીકે નિર્દેશ જોવામાં નથી. બાકી ધાતુની એક પ્રતિમામાં આ સંવત્ના ચોથા વર્ષનો ઉલ્લેખ છે. જુઓ જૈન સત્ય પ્રકાશ (વ. ૮, અ. ૯).

૬૯ જુઓ ટિપ્પણ ૭૬. સૌથી પ્રાચીન કાલગણના કલ્પબ્દ છે. એની ગણતરી ધ. સ. પૂર્વે ૩૨૦૧થી કરાય છે. આ ઉપરાંત પ્રસાદઓ, યાહુદીઓ વગેરે સ્પષ્ટચબ્દ ગણાવે છે. ઓલિમ્પિયા-અબ્દ અને રોમક-અબ્દ આજે ચાલુ નથી. જુઓ ૧૬૪૩ ભારત (જુલાઈ, ૧૯૪૩).

આ પ્રમાણેનું જ્યોતિર્વિદ્યાભરણુ (અ. ૨૨)માં દસમું પદ છે. આનો અર્થ એ છે કે (૧) ધનન્તરિ, (૨) ક્ષપણક, (૩) અમરસિંહ, (૪) શંકુ, (૫) વેતાલભટ્ટ, (૬) ઘટાખર્ષર, (૭) કાલિદાસ, (૮) વરાહમિહિર અને (૯) વરુચિ એ વિક્રમની સભાનાં નવ રત્નો હતાં. આ પૈકી સુપ્રસિદ્ધ વરાહમિહિરે ૭^મશકસંવત ૪૨૭માં પંચસિદ્ધાંતિકા રચ્યાનો એ પ્રથમમાં ચોક્કસ ઉલ્લેખ છે. એટલે એ તો ઈ. સ. પૂર્વે ૫૭ માં વિક્રમસંવત ચલાવનાર વિક્રમાદિત્યનો સમકાલીન હોઈ શકે જ નહિ. એવી રીતે ક્ષપણકથી જો સિદ્ધસેન દિવાકરે સમજાવે તો પણ એ મુનીશ્વરને વિક્રમની પાંચમી સદીથી પહેલાં થઈ ગયેલા, એટલું જ નહિ પણ પહેલી સદીના વિક્રમાદિત્યના સમકાલીન હોવાનું માનવા માટે હજી પૂરાવાઓ મળ્યા નથી. વિશેષમાં કાલિદાસનો સમય વિવાદ્યસ્ત છે. પ્રો. કીથ વગેરે એનો સમય ઈ. સ. ૪૦૦ ની આસપાસનો માને છે. આવી સ્થિતિમાં આ નવે રત્નોને વિક્રમના સમકાલીન કેમ મનાય? વિશેષમાં હિન્દી માસિક વિક્રમમાં ક્ષપણકને ઔદ્ધ સાધુ તરીકે, શંકુને વિદુષી શ્રી તરીકે, વેતાલભટ્ટને તેમજ ઘટાખર્ષરને વૈયાકરણી તરીકે અને વરુચિને બ્રહ્મર્ષિ નૈયાયિક તરીકે ઓળખાવેલ છે.

આ નવ રત્નોની તેમજ વિક્રમાદિત્યની કાલ્પનિક પ્રતિકૃતિઓ 'કુમાર'માં અપાયેલી છે. વિક્રમાદિત્ય, કાલિદાસ, વરાહમિહિર, વિદુષી શંકુ અને વેતાલભટ્ટની પ્રતિકૃતિઓ કુમારના ૨૩૬-૨૩૭મા અંકના અંતમાં છે. જ્યારે બાકીનાની એના પછીના ૨૩૮-૨૩૯મા અંકમાં અંતમાં અપાયેલી છે.

એસ. કે. દીક્ષિતનો "Candragupta II, Sâhasâmka alias Vikramâditya and the Nine Jewels" નામનો લેખ The Indian Culture (Vol. VI) માં પૃ. ૧૯૧-૨૧૦ અને પૃ. ૩૭૭-૩૯૨ માં એમ બે કટકે છપાયેલો છે. એના ૧૯૧મા પૃષ્ઠમાં તેઓ કહે છે કે નવ રત્નો એ ચંદ્રગુપ્ત પીળના સમકાલીન છે, વરુચિ એ પહેલાં વિક્રમાદિત્યના અને પછી કુમારગુપ્તના દરબારી સુખધુના મામા થાય છે અને વેતાલભટ્ટનું નામ જ વિક્રમાદિત્યના વેતાલો સાથેના સંબંધનું મૂળ છે.

પૃ. ૧૯૨માં તેમજ પૃ. ૨૦૮માં એમણે કહ્યું છે કે ધનન્તરિ હરિ અને સમુદ્રગુપ્તના અલ્લાહાબાદના શિલાલેખના લેખક આદ્ય-પાકિક હરિષેણ બને એક હોવા સંભવ છે.

પૃ. ૩૭૯-૩૮૦માં એમણે કહ્યું છે કે વરુચિએ પત્રકૌસુદી રચી છે અને એમાં એણે વિક્રમાદિત્યની સૂચનાથી એ રચાનું સૂચ્યું છે એટલે વરુચિ વિક્રમનો સમકાલીન છે.

પૃ. ૩૮૦-૩૮૧માં શ્રુતસેન તે સિદ્ધસેન દિવાકર છે એમ તેઓ જણાવે છે. જ્યોતિર્વિદ્યાભરણુ (અ. ૨૨, શ્લો. ૯)માં શ્રુતસેનનો ઉલ્લેખ છે.

અમરસિંહ એ ઈ. સ. ૪૦૦ની આસપાસ થઈ ગયેલ છે એમ જે કેટલાક વિદ્વાનોએ કહ્યું છે તે બરાબર છે એમ તેઓ પૃ. ૩૮૧ માં કહે છે.

પૃ. ૩૮૩ માં તેઓ કહે છે કે ૭^મ 'નમિત્ર' જેવા મૂળે ગ્રીક શબ્દો કાલિદાસે અને વરાહમિહિરે છુટથી વાપર્યાં છે, પણ આર્યભટ્ટે તેમ કર્યું નથી,

૭૦ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં શકસંવત્ના આવા ઉલ્લેખવાળો આ પ્રથમ પ્રથમ છે.

૭૧ આને માટે diatmetron એવો ગ્રીક શબ્દ સૂચવાય છે. 'નમિત્ર' એટલે લગ્નથી સાતમું સ્થાન. આ શબ્દ કુમારસંભવ (સ. ૭, શ્લો. ૧)માં વપરાયેલો છે.

પૃ. ૩૮૫માં તેઓ માલવિકાગ્નિમિત્ર (૧. ૧૫)માંની “ધારિણીમૂતધારિણ્યોર્ધવ મતાં શરચ્છતત્મ”એ પંક્તિ રજુ કરે છે અને એને ગુપ્તના ‘ધારણ’ નામના ગોત્રની દ્યોતક ગણે છે, જે કે ડા. રાયચોધરી ધારિણીને અગ્નિમિત્રની પ્રથમ રાણીના નામ સથે યોજે છે.

જ્યોતિર્વિદ્યાભરણ એ કાલિદાસની કૃતિ છે અને એ કૃતિમાં અને રઘુવંશ વગેરેમાં જે સામ્ય છે તે એમણે પૃ. ૩૯૦-૩૯૧માં બતાવ્યું છે. આ તેમજ ખીજ કેટલીક બાબતો તેમણે વિવિધજ્ઞાનવિસ્તારના ઈ. સ. ૧૯૨૨ ના માર્ચ-મે માં છપાયેલ કાલિદાસ વ વિક્રમાદિત્ય ચાંચ્યા કાલનિર્ણયાચી દિશા નામના મરાઠી લેખમાંથી લીધાનું સૂચવ્યું છે.

કાલકાચાર્ય અને ગર્દભિલ્લ—મુખ્યત્વે કટલાક આધુનિક લેખકો ગર્દભિલ્લને, ગર્દભિલ્લના પુત્રને, ગર્દભિલ્લ વંશના કર્ષણ કે એવા કોઈ રાજાને કે એ રાજા પછી એની ગાદીએ આવનારને વિક્રમાદિત્ય તરીકે ઓળખાવે છે, પરંતુ કોઈ પ્રાચીન કૃતિમાં એવો ઉલ્લેખ હોય એમ જણવામાં નથી. કપ્પલાસચુણિષમાં કહ્યું છે કે ઉજ્જયિની નગરીમાં અણિલસુત (અનિલસુત) જવ (યવ) નામે રાજાને ગદ્ધ (ગર્દભ) નામે પુત્ર હતો અને અડોલિયા નામે એને પુત્રી હતી. એ અડોલિયા રૂપવતી હતી. એને ભેષ્મને આ ગર્દભ કામાતુર થયો અને ધીરે ધીરે ક્ષીણ થવા લાગ્યો. એ ઉપરથી દીહપુક (દીર્ઘ-પુષ્ક) નામના મંત્રીએ એની ઇચ્છા પૂર્ણ થાય એવો પ્રયત્ન કર્યો. આ ગદ્ધ એ જ કદાચ કાલકસરિની બેન સરસ્વતી સાધ્વીને હરનાર હશે એમ મુનિ કલ્યાણવિજયજી પૃ. ૫૩ માં કહે છે.

તિથિગાલી (ગા. ૬૨૨)માં ‘ગદ્ધ’નો ઉલ્લેખ છે. ત્યાં કહ્યું છે કે ગદ્ધના અર્થાત્ ગર્દભિલ્લના સો વર્ષ વીતતાં શક રાજા થયો.

ગર્દભિલ્લના વંશનો ભાગવતપુરાણ (૧૨-૧-૨૭)માં અને વિષ્ણુપુરાણ (અં. ૪, અ. ૨૪, શ્લો. ૧૪)માં ઉલ્લેખ છે. વિશેષમાં મત્સ્યપુરાણ, વાયુપુરાણ અને અઘ્નાણુપુરાણમાં સાત ગર્દભિન (ગર્દભિન્ન) રાજ્ય કરશે એવો નિર્દેશ છે. જુઓ દીક્ષિતનો પૂર્વોક્ત લેખ પૃ. ૧૯૬.

ગર્દભિલ્લો આંધ્રોની શાખા હોય એમ કેટલાક માને છે. જો આ વાત સ્વીકારીએ તો પરિમલ ઉર્ફે પદ્મગુપ્ત દ્વારા વિક્રમની અગ્યારમી સદીમાં રચાયેલ નવસાહસાંકચરિત્રમાં, પ્રબંધચિન્તામણિમાં તેમજ કેટલાક ખીજ ગ્રંથોમાં વિક્રમાદિત્યની નગરીને ઉજ્જયેન કહેલી છે, જ્યારે કથાસરિત્સાગરમાં પ્રતિજ્ઞાન એટલે કે પૈઠાણ કહી છે એ બંને વિરુદ્ધ જણાતી વાતોનો મેળ મળે છે.

કાલક નામના એક કરતાં વધારે આચાર્ય થયા છે. ૭૨ એ બધામાં વીરસંવત્ ૪૫૩માં વિદ્યમાન અને વવહાર (ઉ. ૧૦)ની ચુણિષમાં નિર્દિષ્ટ કાલકસરિ અત્ર પ્રસ્તુત છે. ત્યાં કહ્યું છે કે આર્ય કાલક શકોને લાવ્યા હતા. અન્યત્ર સૂચવાયું છે તેમ કાલકસરિ પારસિ કુળમાં ગયા અને શકવંશી એક શાહના દરબારમાં જવા લાગ્યા. તેનું મન નિમિત્ત-જ્ઞાનથી છતી લઈ તેઓ એને તેમજ ખીજ અનેક શક મંત્રિલોકોને-૯૬ રાજાઓને હિન્દમાં લાવ્યા. પછી (કહ્વાવલીના કથન મુજબ) એ રાજાઓએ તેમજ ગર્દભિલ્લે જેમનું અપમાન કર્યું હતું એ બંધનિત્રે અને ભાનુમિત્રે (લાટ દેશના બે રાજાઓ) ગર્દભિલ્લ ઉપર

૭૨ જુઓ ચતુર્વિંશતિપ્રબંધનો મારો ગુજરાતી અનુવાદ (પૃ. ૨૨૬-૨૩૦).

ચર્ચા કરી. નિસીદ્ધ (ઉ. ૧૦) ની ચુલિયુમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે એ સાહિત્યોએ કાલિ-
યાવાડને ૯૬ ભાગમાં વહેંચી લીધા અને આર્થ કાલક જેમની પાસે રહ્યા તે શાહને
ત્યાંનો રાજધિરાજ બનાવ્યો. આ પ્રમાણે જે કાલકસૂરિ વિષે નિર્દેશ કાલકકથા વગેરેમાં
પણુ જોવાય છે એ કાલકસૂરિ અત્ર પ્રસ્તુત છે. આ સૂરિનાં કેટલાંક કથાનકમાં શાહાણુશાહિનો
ઉલ્લેખ છે. ફરીદના ગુપ્ત શિલાલેખો (C. I. I., III) No. 1 ઉપરથી જણાય છે કે
ચંદ્રગુપ્ત બીજાના પિતા 'શાહાનુશાહિ' ત્રિરુદ્ધ ધરાવનાર કેટલાક મુખીઓના સંસર્ગમાં
આવ્યા હતા.

ખારવેલ—હાથીગુફાના શિલાલેખ ઉપરથી જણાય છે કે ખારવેલને 'મહામેધ-
વાહન'ની ઉપાધિ હતી. મેવવાહનનો અર્થ 'મન્દ' થાય છે એટલે એની ઉપાધિનો અર્થ
'મહેન્દ્ર' થયો. કાલિદાસે જે મહેન્દ્રનો ઝવિક્રમોર્વશિયમાં નિર્દેશ કર્યો છે, તે કાલિદાસના
આશ્રયદાતા છે અથવા એમના પૂર્વજ છે એમ કહેવાય છે. કાલિદાસનો સમય ઇ. સ.
પૂર્વેનો છે એમ કેટલાક માને છે અને કેટલાક તો ગુપ્તસમયને ૪૦૦ વર્ષ જેટલો વધારે
પ્રાચીન માનવા પણ તૈયાર છે.^{૭૪}

ખારવેલે મગધ ઉપર એના રાજ્યના આક્રમણ અને ખારમા વર્ષમાં એમ બે વાર
ચર્ચા કરી હતી. આ બીજી વારની ચર્ચા વખતે, મગધરાજ નંદ કલિંગમાંથી^{૭૫} જે
ગિનમૂર્તિ ઉઠાવી પાટલિપુત્ર લઈ ગયો હોય તે એણે પાછી મેળવી. વિશેષમાં એણે મૌર્ય
કલ્પમાં નજીપ્રાય થયેલા અંગસર્પિતકનો, ચોથા ભાગનો પુનરુદ્ધાર કરાવ્યો. આ ઉપરથી
આ કલિંગચક્રવર્તી જૈન ધર્મનો રાગી હતો એ વાત તરી આવે છે. વિશેષમાં હિમવંત-
ચેરાવલીના ગુજરાતી ભાષાંતરમાં સૂચવાયું છે કે ખારવેલની રાજવાની સમુદ્રને કિનારે
હોવાથી જેમ ખારવેલને 'ખારવેલાધિપતિ' કહેવામાં આવે છે તેમ એ નિર્ઘન્ય લિહુઓની
ભક્તિ કરનાર હોવાથી એનું નામ લિક્ષ્મણરાય પણ પડ્યું હતું. એ રાજા 'ચેટ' વંશનો
હોયો. એનો સ્વર્ગવાસ વીરમંત્રવત્ ૩૩૦ માં થયો એટલે એનો પુત્ર વક્રરાય કલિંગનો અધિ-
પતિ થયો. એ વક્રરાય વીરમંત્રવત્ ૩૬૨ માં સ્વર્ગવાસી થયો.

નિષ્કર્ષ

- (૧) જાનનીર વિક્રમાદિત્યનો નિર્દેશ ગાહાસત્તસર્થ કરતાં કોઈ પ્રાચીન ઉપલબ્ધ થયેલા
અન્યમાં નથી.
- (૨) શ્રીવિક્રમ એ સજ્જનો પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ઉલ્લેખ સમુદ્રગુપ્તની મુદ્રામાં છે.
- (૩) 'વિક્રમાદિત્ય'ની ઉપાધિ ધારણ કરનાર ચંદ્રગુપ્ત બીજા કરતાં કોઈ એનાથી પ્રાચીન
રાજાની એ ઉપાધિ હોય એમ જણાતું નથી.
- (૪) શ્રીવિક્રમ, વિક્રમાદિત્ય અને મહેન્દ્રાદિત્યની ગુપ્તરાજી રાજાઓએ ધારણ કરેલી ઉપાધિ
તે તે નામના પૂર્વે થઈ ગયેલા પ્રતાપી રાજાઓના જેટલી પોતાની મહત્તા દર્શા-

૭૩ પ્રસ્તુત ઉલ્લેખો નીચે મુજબ છે:

દિષ્ટિયા મહેન્દ્રોપકારપર્યાંતેન વિક્રમમહિમ્ના વર્ષતે મવાન (અં. ૧), કિં પ્રમાવદર્શિના
મહેન્દ્રેણ (અં. ૧), લદ્ધાં પુરુશન્તરવિદો મહેન્દ્રસ્ય (અં. ૩), દ્વાબી મહેન્દ્રસક્તિવૈન સ્મારિતઃ
(અં. ૨), અને સ્વયં મહેન્દ્રેણ સ્મૃતઃ (અં. ૫).

૭૪ જુઓ ટિપ્પણુ ૭૮ ગત અગ્રેજી લેખ.

૭૫ કલિંગ એટલે અત્યારનો ઓરિસ્સા પ્રાન્ત.

વવા માટે હોય તો ના નહિ-બદ્ધે તેવો વિશેષ સંભવ છે.

- (૫) વિક્રમાદિત્યનું નામ ઔદ્ધ પરંપરામાં કે પૌરાણિક વંશાવલીમાં જણાતું નથી.
- (૬) વિક્રમસંવત્ એવા સ્પષ્ટ ઉદ્દેશવાળો જુનામાં જુનો શિલાલેખ વિ. સં. ૮૧૧નો છે.
- (૭) જે જૈન ગ્રંથોમાં વિક્રમસંવત્ એવા સ્પષ્ટ નિર્દેશવાળા રચના-સમય છે એ બધામાં વિ. સં. ૧૦૨૯માં રચાયેલી પાંચયુલ્લઘ્નીનામમાલા જેટલી પ્રાચીન કૃતિઓ ગણી શકી છે.
- (૮) વિક્રમની નવમી શતાબ્દીમાં રચાયેલાના ઉદ્દેશવાળો એવો એકે અંથ જણાતો નથી.
- (૯) વિક્રમાદિત્યના જીવનને લગતી સ્વતંત્ર કૃતિ લગભગ વિ. સં. ૧૨૯૦ની પૂર્વેની મળતી નથી.
- (૧૦) અન્યાન્ય હકીકતોની સાથે વિક્રમના જીવન ઉપર પ્રકાશ પાડનારી ઉપલબ્ધ કૃતિ વિક્રમની અગ્યારમી સદીથી પૂર્વેની ઉપલબ્ધ થઈ નથી.
- (૧૧) ‘માલવગણુચિતિ’ના અર્થના સંબંધમાં મતભેદને અવકાશ છે.
- (૧૨) ‘ગર્દભિલ્લ’ એ રાજનું નામ છે કે રાજવંશનું નામ છે એ બાબતનો વિચાર કરતાં એ રાજવંશનું નામ છે એમ માનવું વધારે યુક્તિયુક્ત જણાય છે.
- (૧૩) ચંદ્રગુપ્ત બીજાની પછી થયેલો ‘વિક્રમાદિત્ય’ નામવાળો કે ઉપાધિવાળો કોઈ રાજા એ પરાપકારશીલ શકારિ વિક્રમાદિત્ય છે અને એણે વિક્રમસંવત્ પ્રવર્તીવ્યો છે એમ માનવાને કશું કારણ નથી.
- (૧૪) ચંદ્રગુપ્ત બીજો તે પ્રસ્તુત વિક્રમાદિત્ય છે અને એ વિક્રમસંવત્નો પ્રવર્તક છે એ મત તદ્દન નિરાધાર નથી, એની તરફેણમાં જેમ કેટલુંક કહી શકાય તેમ છે તેમ એની વિરુદ્ધમાં પણ સખળ દલીલ રજૂ થઈ શકે તેમ છે.
- (૧૫) ચંદ્રગુપ્ત બીજાની પૂર્વે થઈ ગયેલા કોઈ રાજાએ ચલાવેલો સંવત્ તે વિક્રમસંવત્ છે અને એ રાજા તે કનિષ્ક, એઝીઝ, ગર્દભિલ્લ, ગર્દભિલ્લનો પુત્ર, બલમિત્ર કે ખાર્બેલ હશે એમ મનાય છે. આ પ્રત્યેક માન્યતાને થોડાંધણો પશુ-ટંકા છે.
- (૧૬) મારું અંગત માનવું અત્યારે એ થાય છે કે જેણે માળવા પર રાજ્ય કર્યું હોય-જેની રાજધાની ઉજ્જૈન હોય, જે શકાના સમાગમમાં આવ્યો હોય, જેનું પરાક્રમ પ્રશંસા-પાત્ર બન્યું હોય, જે લોકપ્રિય થયો હોય અને તેમ યવાથી જેના જીવનવૃત્તાંત સાથે જાતજાતની દંતકથાઓ જોડાયેલી હોય તેના નામથી વિક્રમસંવત્ પ્રવર્તેલો છે. જે આ મંતવ્ય સાચું હોય તો એ દૃષ્ટિએ વિચારતાં કાશ્મીરનો રાજા વિક્રમાદિત્ય પ્રસ્તુત નથી, કેમકે એની રાજધાની તો ઉજ્જૈન નથી. એની સામે બીજો વાંધો એ છે કે એ શકાનો હરાવનાર કે મિત્ર નથી, કેમકે ઇ. સ. ૪૦૨માં ચંદ્રગુપ્ત બીજાએ રુદ્રસિંહને હરાવ્યો અને પાંચ સાત વર્ષમાં શકાની સત્તા હિન્દમાંથી પરવારી ગઈ એટલે એના સમયમાં તો શકા ભારતવર્ષમાંથી જતા રહ્યા હતા. હુણારિ યશોવર્માની સામે આ વાંધો છે. એ ઉપરાંત એ પણ વાંધો ઉઠાવી શકાય તેમ છે કે એક સંવત્ ચાલતો હોય તેનું નામ બદલવું અને સાથે સાથે એ પૂર્વેના સંવત્ની સાલની ચાલુ ગણતરી રાખવી એ અસંભવિત નહિ તો ૭૬વિદ્યસૂણુ ઘટના તો છે જ, એટલે માલવસંવત્નું

૭૬ ભારતીય પ્રાચીન સિપિમાલામાં કેટલાક સંવતોનાં એક કરતાં વધારે નામ હોવાનું સ્પષ્ટ છે. જેમકે—

વિક્રમસંવત્સર તરીકે રૂપાન્તર યશોવર્મન કરે કે માળવાની પ્રજા કરે કે બંને મળીને તેમ કરે અને સાલ ચાલુ ગણે, નહિ કે એકથી શરૂ કરે એ માનતાં જરૂર ખંચાવું પડે છે.

ચન્દ્રગુપ્ત બીજાને પણ વિક્રમસંવત્ના પ્રવર્તક માનવામાં આ વાંધો આવે છે. અને બીજે વાંધો એ છે કે એના દાદાએ ગુપ્તસંવત્ ચલાવ્યો તેને એ માન ન આપે એ વધારા પડતું છે. વળી એણે વિક્રમસંવત્ ચલાવ્યો તો એના પૌત્ર સ્કંદગુપ્તના ગિરનારની ખડક ઉપરના લેખમાં તેમજ એની પછીના ‘ગુપ્ત’વંશના રાજાઓના લેખમાં ગુપ્ત ગણના કેમ છે ?

ગર્દભિલ્લસેન-દર્પણને વિક્રમાદિત્ય અને વિક્રમસંવત્ના પ્રવર્તક માનવામાં એની દુષ્ટતા-સરસ્વતી સાખીના અપહરણની ખીના આડખીલી રૂપ છે; કેમકે આ ઘટના ખોટી માનવાનું કંઈ કારણ જણાતું નથી એટલે એને સાચી માનીએ તો પરદુઃખલગ્નન, પરાપકારી, સદાચારી એવાં વિશેષણોથી વધાવતો વિક્રમાદિત્ય આ સંભવી શકતો નથી. હા, એના પુત્ર પ્રસ્તુત વિક્રમાદિત્ય હોય તો એની ના નહિ, પણ એનું એવું નામ છે ખરું ? ગર્દભિલ્લસેન બીજું નામ ગર્વવર્સેન છે એમ કટલાક માને છે પણ તે કટલે અંશે વ્યાજબી છે ?

ગર્દભિલ્લસેનો પરાજય કરવામાં શકોતો અને ખસભિન્ન તેમજ ભાતુભિન્નનો હાથ છે એ વાત સ્વીકારીએ તો એના પછી કાં તો શકા કે કાં તો ખસભિન્ન કે ભાતુભિન્ન ગાદી ઉપર આવે. શકાએ ચાર વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યાનો ઉલ્લેખ મળે છે, પણ ત્યાર બાદ તો ખસભિન્નનું નામ ગણવાય છે. આ ઘટના સમજતી નથી, કેમકે શું શકાએ પોતાની મેળે એને રાજગાદી સોંપી દીધી કે ખસભિન્ને એમની પાસેથી ખૂંટવી લીધી ? ગમે તેમ પણ જો ખસભિન્ને ગાદી મળી હોય તો કલાંતરે એ ‘શકારિ’ ગણાય; કેમકે એને શકા સાથેની લડાઈમાં હારેલા ગર્દભિલ્લસેનો વારસદાર ગણવાની-એના પુત્ર ગણવાની આગળ ઉપરની જનતા કદાચ બૂલ કરે. પણ જો સિદ્ધસેન દિવાકરે વિક્રમાદિત્યને પ્રતિભોધ પમાડ્યો હતો એ સાચું હોય તો એ વિક્રમાદિત્ય તે આ એમ માનવામાં એક વાંધો એ છે કે એ બંનેનો સમય અત્યાર સુધીના સંશોધન મુજબ ભિન્ન છે. કદાચ એ બંને સમકાલીન કરે, તો પણ કાલકસરિ જેવા આચાર્યનો ભાણેજ અજ્ઞેન હોય અને તેને પ્રતિભોધ પમાડવાની જરૂર રહે ખરી ? બાકી વિક્રમાદિત્ય એ એના અર્થાત્-ખસભિન્નના નામનો પર્યાય છે, એને થયાને લગભગ ૨૦૦૦ વર્ષ થયાં છે, એ ભારતભૂમિનો પુત્ર છે અને કાલકસરિ જેવા નિમિત્તજ્ઞાની અને ધુરંધર આચાર્યનો એ ભાણેજ છે એટલે એ દાનવીર હોય અને તેમ હોઈ એ પ્રસ્તુત વિક્રમાદિત્ય સંભવે ખરો.

પૃ. ૧૫૬ સંવત્સિંસંવત્ = લૌકિક કાલ = લૌકિક સંવત્ = શાસ્ત્રસંવત્ = પહાડીસંવત્ = કચ્છાસંવત્

પૃ. ૧૬૧ કલિયુગસંવત્ = ભારતયુદ્ધસંવત્ = યુધિષ્ઠિરસંવત્.

પૃ. ૧૭૩ કલ્પયુરિસંવત્ = ચેદિસંવત્ = ત્રૈકૂટકસંવત્.

પૃ. ૧૭૫ ગુપ્તસંવત્ = વલ્લીસંવત્ (કાલાન્તરે).

ડૉ. ફ્લીટ પ્રમાણે ચક્રસંવત્ = કનિષ્કસંવત્. આ પ્રમાણે The Indian Culture (Vol. VII, p. 458) માં પ્રબોધચન્દ્ર સેનશુપ્તે ઉલ્લેખ કર્યો છે. અહીં જે એમનો “Kaniska's Era” નામનો લેખ (પૃ. ૪૫૭-૪૬૨ માં) પ્રસિદ્ધ થયો છે તેમાં તેમણે સ્પષ્ટ છે કે રાજા કનિષ્કનો સંવત્ ઇ. સ. ૭૬ ના ડિસેમ્બરની ૨૫ મી તારીખે એટલે શકનાં બીજા વર્ષમાં શરૂ થયો એમ માનવાથી ડૉ. કેનોએ નોંધેલ ખરાબી શિલાલેખો (group B) માં અપાયેલી તારીખો ઉપરથી જે સરતો ઉદ્ભવે છે તે જળવાઈ રહે છે.

આરવેલ ગર્દભિલ્લ છે એમ માનવા માટે ગર્દભિલ્લ ઉપર જે દુષ્ટતા સેવ્યાને આરોપ છે તે એના ઉપર આવે છે; સિવાય કે એ કોઈ બીજો ગર્દભિલ્લ હોય. જો તેમ ન હોય તો જૈનધર્મી આરવેલ સાધ્વીનું હરણ કરે એ મનાય તેમ નથી. વળી એ કલિગાધિપતિ, નહિ કે માળવાધિપતિ છે. વિશેષમાં એનું નામકામ જૈન ગ્રંથોમાં ભાગ્યે જ જોવાય છે, તો પછી એના જીવનવૃતાન્તની હકીકતો-દંતકથાઓ તો એમાં હોય જ શ્રાની ? આવી સ્થાતમાં હું એને પ્રસ્તુત વિક્રમાદિત્ય ગણતો નથી.

એઝીઝ એ ૭૭૫રહેશી રાજા છે, એણે માળવા પર રાજ્ય કર્યું નથી, એ 'શકારિ' નથી અને એણે પોતે વિક્રમસંવત્ ચલાવ્યાની કોઈ માન્યતા નથી એટલે એ પણ આ દાષ્ટએ વિક્રમાદિત્ય હોઈ શકે નહિ.

એલેક્ઝાન્ડરની માફક દેશ જીતવાના અને એ માટે લડાઈઓ લડવાના કનિષ્કનું એના સૈનિકાને હાથે મરણ થયાનું કહેવાય છે એટલે જો એ હકીકત સાચી હોય તો એ લોકપ્રિય બન્યો હોવાની શંકા રહે છે, અને એ ખૂબ દૂર ઉત્તર હિન્દમાં હતો એટલે ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ માળવામાં એનો સંવત્ ચાલે એ બનવું મુશ્કેલ હતું અને તે પણ કુશાન-વંશી હોઈ અન્યો સંવત્ પ્રવર્તીવે એ તો નવાઈ જેવું ગણાય. વળી એ રાજા ઐશ્વર્ધર્મી હતો એટલે જો એ વિક્રમાદિત્ય હોત તો એની પછી રચાયેલા કોઈક બૌદ્ધ ગ્રંથમાં તો એનો એ પ્રમાણે નિર્દેશ હોત, પણ તેમ ક્યાં છે ? આથી આવાં કારણો વિચારતાં કનિષ્ક પ્રસ્તુત વિક્રમાદિત્ય સંભવતો નથી.

(૧૭) આજમી એ હજાર વર્ષ પૂર્વે કોઈ વિશિષ્ટ બનાવ બન્યો હોવો જોઈએ-કોઈ અપૂર્વ વિજય કોઈ રાજાને કે પ્રજાને મળ્યો હોવો જોઈએ કે જેના સ્મારક તરીકે આ નવું વર્ષ ૨૦૦૦ મું ગણાય છે. ગમે તેમ હો ભારતવર્ષની ઓછામાં ઓછા ૨૦૦૦ વર્ષ થયાં ચાલી આવતી સંસ્કૃતિનું આ સ્મારક છે, હિન્દની અખંડ ભાવનાનું આ લીતક છે, જૈન અને વૌદ્ધ સંપ્રદાયોનું આ સંગમ-સ્થાન છે અને માનવતાનું એ પ્રતીક છે.

જેમ સાંભેલા ગોઠવાતા હોય અને કદાચ કોઈકે નવા આવનારા હોય એવા સમયનો નીકળતો વરઘોડો એ વરઘોડાનું સંપૂર્ણ કે અંતિમ સ્વરૂપ નથી તેમ ભારતીય પ્રાચીન ઇતિહાસ હજી ધકાય છે-આલેખાય છે-એની સામગ્રીઓ હજી પૂર્ણતયા પ્રાપ્ત થઈ નથી અને જેટલી થઈ છે તે પણ અંતિમ સ્વરૂપમાં શિલાશલાયધ રૂપે રજૂ થઈ નથી. આથી અત્યારે વિક્રમસંવત્ના પ્રવર્તક અમુક જ છે એમ નિર્વિવાદપણે પ્રતિપાદન કરવું એ સાહસ છે અને તેમાં પણ જ્યારે મને કેટલાંકજ અઘટન સાધનો અહીં મળી શક્યાં નથી ત્યારે તેમ કરવા હું ત્યાર ન હોઈ એ દેખીતી વાત છે એટલે આજળ ઉપર એ મળશે તો આ સંબંધમાં વિશેષ વિચાર કરવાની આશા રાખતો હું વિરમું છું.

એમ. ટી. બી કૉલેજ, સુરત : તા. ૧૫-૧૨-૪૩

૭૭ Advanced History of India (પૃ. ૧૬૭)માં કહ્યું છે કે આ એઝીઝનો પિતા મોગ જેને Moa અને Moaes પણ કહે છે તે હિન્દમાં રાજ્ય કરનાર પહેલો શક-પહ્લવ છે. એ મોગે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૨૦ ની આસપાસમાં યવનોની પાસેથી પુષ્કલાવતી લઈ લીધી હતી.

૭૮ દાખલા તરીકે મરાઠી સહ્યાદ્રિના ગત ઓક્ટોબરનો અંક, Journal of Indian History Vol. XXXI, parts 1-3 માંના ધીરેન્દ્ર મુરખજીના The Genealogy and Chronology of the Early Imperial Gupts નામનો લેખ અને એની પ્રત્યાલોચનારૂપ જગન્નાથનો લેખ નામે Some Historical Illusions તેમજ આ લેખમાં અન્યત્ર નોંધેલી અતુલબલ્લ સામગ્રી.

સંવત્પ્રવર્તક રાજ વિક્રમાદિત્ય

લેખક:-શ્રીયુત સાકરચંદ માણેચંદ ઘડિયાળી

આપણા વેપારી વર્ગ તરફથી દર દિવાળીએ નવા વર્ષના ચોપડા લખાય છે, અને એ દિવસને મુહૂર્તનો દિવસ ગણવામાં આવતો હોવાથી, એ વખતે યુક્ત શરૂઆત થાય તે માટે મોટી ધામધૂમથી શારદાપૂજન થાય છે, આનંદનાં વાગ્નં વગડાવાય છે, અને મુહૂર્તના સોદા કરીને આખું વર્ષ આનંદ વચ્ચે પસાર થશે એવી આશાઓ સેવાય છે. હાલમાં કેટલાક નૈન વેપારીઓ નૈન વિધિથી પણ શારદાપૂજન કરે છે, અને ચોપડાની શરૂઆત કરતાં શ્રી ગૌતમસ્વામીને પણ ચાદ કરી દે છે. એ નૈન વિધિનું પૂજન આવકારદાયક છે; તે માટે કાંઈ કહેવાનું નથી. પણ ઘણા નૈન ભાઈઓ એ વાત જાણતા નથી કે જે વીર વિક્રમાદિત્યનું ૨૦૦૦ સું વર્ષ તેઓએ ચોપડામાં શરૂ કર્યું છે તે વીર વિક્રમ પોતે પણ નૈન હતા-ચુસ્ત નૈન હતા, અને તેઓએ પગદુઃખલંગન તરીકેનું ખિરુદ નૈન આમન્યા અને નૈનધર્મ સ્વીકાર્યા બાદ જ મેળવ્યું હતું; એટલું જ નહિ પણ એ વીર વિક્રમે મોટો ભવ્ય સંઘ કાઢીને પાલીતાણુની યાત્રા કરી હતી, અને શ્રાવકોનાં મત ગ્રહણ કરીને પોતાના રાજ્યમાં કોઇ પણ જીવ દુઃખી ન થાય એવી રીતે રાજ્ય કરીને, આખી પ્રજાનો ચાહ જીતી લીધો હતો અને પરિણામે તેનો સંવત્ ચાલુ થયો હતો.

રાજ વિક્રમ ક્યારે થયા ?

રાજ વિક્રમ ક્યારે થયા, તે વિષે અત્યારના વિદ્વાનોમાં મોટો મતભેદ છે. કેટલાકનો મત તો એવો પણ છે કે રાજ વિક્રમાદિત્ય જેવી કાર્ત્તવ્યુ વ્યક્તિ ચર્ચ જ નથી. બીજા કેટલાકોનો મત એવો છે કે ૨૦૦૦ વર્ષ પર સંવત્પ્રવર્તક રાજ વિક્રમાદિત્ય થયા જ નથી, પણ જેઓએ પોતાનો સંવત્ ચલાવ્યો, તે વીર વિક્રમાદિત્ય પાછલથી ધણી સદિઓ પછી થયા હતા. આ સંબંધમાં બીજા કેટલાક વિદ્વાનો પોતાના તરફથી જુદા જુદા વિચારો રજૂ કરે છે. આ સંબંધમાં “પ્રાચીન ભારતવર્ષ”માં ઘણો ઊદ્ઘોષ કરવામાં આવ્યો છે. “પ્રાચીન ભારતવર્ષ”ના વિદ્વાન લેખક, ડૉક્ટર શ્રી ત્રિભોવનદાસ લહેરચંદ શાહે એ સંબંધમાં પોતાના પુસ્તકના ચોથા ભાગમાં લખાણ ચર્ચા ચલાવી છે, અને તે ધણી વાંચવા લાયક છે. તે ઉપર વિદ્વાનોનું હું ધ્યાન ખેંચું છું.

પણ શ્રી વીર વિક્રમાદિત્ય સંબંધમાં માત્ર “પ્રાચીન ભારતવર્ષ”માં જ ઊદ્ઘોષ કરવામાં આવ્યો છે, એવી માન્યતા જે કેટલાકો ધરાવતા હોય તો તે બરાબર નથી. વળી અન્ય દર્શનીઓ જેમ જણાવે છે તેમ વીર વિક્રમાદિત્ય નૈન હતા જ નહિ, એ માન્યતા પણ બરાબર નથી. શ્રી વીર વિક્રમાદિત્ય ૨૦૦૦ વર્ષ અગાઉ થયા હતા અને પોતાની વૃદ્ધાવસ્થામાં નૈનધર્મના ચુક્ત અનુયાયી હતા, એ બાબતને ટેકા આપનારાં સેંકડો વર્ષો અગાઉ લખાયેલ ઘણાં પુસ્તકો મળી આવે છે. શ્રી વીર વિક્રમના આયુષ્ય અને રાજ્યકાળ સંબંધમાં પણ ઘણો મતભેદ છે. કેટલાકોનું એવું મતવ્ય છે કે એ રાજ અઢાર વર્ષની ઉંમરે અવતી-ઉજ્જૈનની ગાદી પર આવ્યા હતા અને ૬૦ વર્ષો સુધી રાજ્ય કરી મરણ

પામ્યા હતા. ડૉ. ત્રિભોવનદાસ લહેરચંદ શાહ એ મતના જણાય છે, અને તે સંબંધમાં તેમણે “પ્રાચીન ભારતવર્ષ”માં લખાણથી ચર્ચા ચલાવી છે. પણ બીજા પુસ્તકોમાંથી એવી વિગતો મળી આવે છે કે વીર વિક્રમાદિત્યે ૧૧૧ વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવ્યું હતું, અને ૬૩ વર્ષો સુધી રાજ્ય કર્યું હતું. સ્વર્ગવાસી શ્રી ચમનલાલ સંઘવીએ પણ વીર વિક્રમ સંબંધમાં કેટલીક શોધખોળ કરી હતી. અને તેઓ એવા નિર્ણય પર આવ્યા હતા કે એ રાજા બે હજાર વર્ષો અગાઉ થયા હતા, અને તેઓએ જ વિક્રમસંવત્ ચલાવ્યો હતો. આપણે પણ, જુદાં જુદાં પુસ્તકોના આધારે અત્રે એ વિચાર કરીશું કે વીર વિક્રમ કયારે થયા ? તેમનો સંવત્ કયારે શરૂ થયો ? તેમનાં માતા અને પિતા કોણ હતાં ? તેમણે “પરદુઃખ ભંજન”નું બિરુદ કેવી રીતે મેળવ્યું ? તેમની પ્રજા તેમને શા કારણથી આહતી હતી ?

વીર વિક્રમાદિત્યના પિતા કોણ ?

ભારતીય ગ્રંથોમાં એવી ગણતરી મળી આવે છે કે ઈ. સ. પૂર્વે ૬૫ ના અરસામાં ઉજ્જૈન-અવંતીમાં દર્પણ નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો, અને એ રાજા દર્પણ તે જ વીર વિક્રમાદિત્યના પિતા હતા. “કથાસરિત્સાગર” નામના કથાગ્રંથમાં એ નૃપતિને મહેન્દ્ર નામે લખેલ છે, જ્યારે બીજા ગ્રંથોમાં એ રાજાનું નામ “ગર્દભિલ્લ” તેમજ “ગર્ધવસેન” હતું એમ માલમ પડે છે. “દર્પણ” અથવા “ગર્દભિલ્લ” અથવા “ગર્ધવસેન” ગર્દભી નામની વિદ્યા સાખ્ય કરી હતી, અને એ વિદ્યાના પ્રતાપથી એ ગર્દભિલ્લ રાજા પોતાની સત્તા ટકાવી શક્યો હતો, તેથી તેનો વંશ “ગર્દભિલ્લ” નામે પ્રખ્યાતિ પામ્યો હતો. વીર વિક્રમાદિત્ય એ “ગર્દભિલ્લ વંશ”ના બીજા રાજા હતા.

ગર્દભિલ્લ અથવા ગર્ધવસેન

એમ કહેવાય છે કે-ગર્દભિલ્લ અથવા ગર્ધવસેન રાજા મંત્રવિદ્યાથી ગર્દભ-ગર્ધનાનું રૂપ ધારણ કરી શકતો હતો અને એ સ્થિતિમાં રૂપવંતી સ્ત્રીઓને ઉપાડી જતો હતો. વિદ્યાભૂષણ પડિત ભૂજબલી શાસ્ત્રી અને પ્રોફેસર શ્રી દેવસહાય ત્રિવેદી એમ.એ. ના જણાવ્યા પ્રમાણે એ ગર્દભિલ્લ રાજાનાં લગ્ન ગુજરાતના રાજા તામ્રલિપ્તર્ષિની કન્યા મદનરેખા સાથે થયાં હતાં. અને એ મદનરેખા રાણીથી વીર વિક્રમાદિત્યનો જન્મ થયો હતો. એ ઉપરથી માનવાને કારણ મળે છે કે વીર વિક્રમાદિત્યના પિતાનું નામ “ગર્દભિલ્લ” “ગર્ધવસેન” કે “દર્પણ” હતું, જ્યારે તેમની માતાનું નામ રાણી મદનરેખા હતું. “અભિધાનરાજેન્દ્ર”માં રાજા “ગર્દભિલ્લ” નો સમય વીરસંવત્ ૪૫૩ થી ૪૬૬ સુધીનો જણાવેલો છે; એટલે કે વિક્રમ સંવત્ પૂર્વે ૧૭ થી વિક્રમસંવત્ પૂર્વે ૪ સુધી ગર્દભિલ્લે રાજ્ય કર્યું હતું. વિક્રમસંવત્ (૮૫૦ માં થયેલા જિનસેન વિષે બીહાર ઓરિસા રિસર્ચ સોસાયટી જર્નલ (Bihar Orissa Research Society Journal) ના ૧૬ મા પુસ્તકના ૨૩૪ મા પાના પર ઉલ્લેખ છે. જિનસેન જણાવે છે કે ગર્દભિલ્લનો કાળ વીરસંવત્ ૩૪૫ થી ૪૪૫ સુધીનો હોવો જોઈએ.

શ્રી કાલકાચાર્ય

રાજા શ્રી ગર્દભિલ્લના નામ સાથે શ્રી કાલકાચાર્ય નામના જોતોનાં એક મહાન આચાર્યનું નામ જોડાયેલું છે. એ કાલકાચાર્ય સંબંધમાં અમેરિકાના અને જર્મનીના વિદ્વાનોએ પણ ધણું લખ્યું છે; વોશીંગટન (અમેરિકા) ના વિલિયમ નાર્સન બાઉને

“ કાલકાચાર્ય કથાનક ” નામનું પુસ્તક લખ્યું છે, તેમાં તેઓએ જણાવ્યું હતું કે “ કાલકાચાર્ય કથાનક ” નો રચનાકાળ ચોક્કસપણે નક્કો થઈ શકતો નથી. એ કથાનક, શ્રી ભદ્ર-બાહુ-રચિત ‘ કલ્પસૂત્ર ’ ના પરિશિષ્ટમાં પ્રાચે મળી આવે છે. એ કલ્પસૂત્ર વિક્રમસંવત્ ૫૧૦ પૂર્વે માત્ર ચલિતો જ વાંચતા હતા; પણ તે પછી તે ચલિતો તરફથી ગૃહસ્થો સમક્ષ પણ વાંચવામાં આવતું હતું. એ કાલકાચાર્યે જ સંવત્સરીનો ભાદ્રપદ શુદ્ધિ પાંચમનો દિવસ ફેરવીને ભાદ્રપદ ચોથનો કર્યો હતો. શ્રી કુમારપાલ રાજાના સમયમાં અહિંસાધર્મનો ડંકા વગડાવનાર શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યે રચેલા ગ્રંથ શ્રી “ યોગશાસ્ત્રવૃત્તિ ” માં શ્રી કાલકાચાર્ય વિશે ઉલ્લેખ છે. મુનિરાજ શ્રી કલ્યાણવિજયજી મહારાજે “ અભિકાલક ” નામના પુસ્તકના ૯૪-૧૨૦ પૃષ્ઠોમાં શ્રી કાલકાચાર્ય વિશે લખ્યું છે. વળી કાશી નાગરીપ્રચારિણી સભાએ પ્રગટ કરેલ ‘ દ્વિવેદીઅભિનંદનગ્રંથ ’ માં શ્રી કાલકાચાર્ય વિશે એક લેખ લખ્યો છે. ખરતર ગચ્છની પટ્ટાવલી તપાસતા તેમાં ત્રણ કાલકાચાર્ય ચયાનો ઉલ્લેખ મળે છે. પહેલા કાલકાચાર્યનો સ્વર્ગવાસ વીરસંવત્ ૩૭૬ માં અથવા વિક્રમસંવત્ પૂર્વે ૯૪ માં ૯૧ વર્ષની ઉંમરે થયો હતો. બીજા કાલકાચાર્યનું મૃત્યુ વીરસંવત્ ૪૫૩ માં અથવા વિક્રમસંવત્ પૂર્વે ૧૭ ના વર્ષમાં થયું હતું. ધર્મપ્રભાસુરિએ લખેલ હસ્તલિખિત પ્રતમાં આ વિગત છે. આ બીજા કાલકાચાર્યની બહેન સરસ્વતી વિશે જે ઉલ્લેખ હવે પછી થવાનો છે, તેને રાજા ગર્દભિલ્લ ઉપાડી ગયો હતો અને પિતાના રાજમહેલમાં તેને બેસાડી હતી. એ જ સરસ્વતીને ગર્દભિલ્લની હાર પછી વિક્રમસંવત્ પૂર્વે ૧૭ મા વર્ષમાં ફરીથી સાધ્વી-દીક્ષા અપાઈ હતી, એમ આ ઉપરથી ધારી શકાય છે. ત્રીજા કાલકાચાર્ય વીરસંવત્ ૯૯૩ માં અથવા વિક્રમસંવત્ ૫૨૩ માં થયા હતા. પ્રથમ કાલકાચાર્યે પ્રજાપનાસૂત્રની રચના કરી હતી, એવી માન્યતા છે.

સાધ્વી સરસ્વતી અને ગર્દભિલ્લ

“ કાલકાચાર્ય કથાનક ” ના પૃષ્ઠ ૩૮ માં જણાવ્યા પ્રમાણે કાલકાચાર્ય (બીજા)ની બહેન નામે સરસ્વતી સર્વદાવધ્યસંનન હતી. એક વખતે શ્રી કાલકાચાર્ય બિહારમાં વિચરતા હતા અને તેમની બેન સરસ્વતીએ પણ સાધ્વી-દીક્ષા લીધી હોવાથી તે પણ બિહારમાં વિહાર કરતી હતી. ત્યારે અવંતીનાથ ગર્ધવસેને તેને જોઈ અને તેને બળથી પકડાવી મંગાવી પોતાના મહેલમાં દાખલ કરી દીધી. આ સાથે શ્રી કાલકાચાર્યે વાંધા લીધો અને રાજા ગર્ધવસેને અનેક દૃષ્ટાંતો આપી સાધ્વી સરસ્વતીને છોડી દેવા સમજાવ્યો. તે છતાં રાજા ગર્દભિલ્લ ન સમજ્યો. આથી શ્રી સંધની રક્ષા અર્થે શ્રી કાલકાચાર્યે સાધુ વ્રજીનો ત્યાગ કર્યો અને ઈરાન તરફ પ્રયાણ કર્યું. ઈરાનમાં તે વખતે શક કુલના રાજાએ રાજ્ય કરતા હતા.

કાલકાચાર્ય સિસ્થાનમાં

વિદ્યાબૂષણ પંડિત હુજાબલી શાસ્ત્રી અને પ્રોફેસર શ્રીદેવસહાય ત્રિવેદી એમ. એ.ના જણાવ્યા પ્રમાણે “ તે વખતે સિસ્થાનમાં (શક્તિસ્થાનમાં) શાહાનશાહીએ રાજ્ય કરતા હતા. એએ ફરખારી સામંતોને શાહી કહેતા હતા. શ્રી કાલકાચાર્ય એક શાહીને ત્યાં જઈને રહ્યા. એક વખત એવું બન્યું કે શાહાનશાહે, જે શાહીને ત્યાં શ્રી કાલકાચાર્ય ઊતર્યા હતા ત્યાં, એક દૂતને મોકલ્યો. એ દૂતને જોતાં પેલા શાહીનું મોં ઊતરી ગયું. શ્રી કાલકાચાર્યે પેલા શાહીને દિલગીરીમાં જોઈ, તેનું કારણ પૂછ્યું. પેલા શાહીએ જવાબમાં

જળાબ્ધ્યું કે શાહાનશાહ જેના ઉપર કાપે છે, તેને ત્યાં એક દૂત સાથે તલવાર મોકલે છે, અને જે માણસને તે તલવાર લેવાની હોય છે તે તે તલવાર લઇને તેનાથી પોતાનું ગળું કાપી આપઘાત કરે છે. જે તે આપઘાત ન કરે તો શાહાનશાહ આખા કુટુંબનો નાશ કરે છે. આવા દપ (પંચાણ્ણ) શાહી સામંતો ઉપર શાહાનશાહ કાપ્યો છે, અને તે બધાને આપઘાત કરવો પડશે.

શ્રી કાલકાચાર્યે, ઉપરની બાબત જાણ્યા બાદ, સિસ્થાન (શકસ્થાન)ના દપ શાહીઓને સમજાવ્યું કે તેઓએ આપઘાત કરવાની જરૂર નથી. તેઓ બધાએ સિસ્થાન છોડીને ભરતખંડ અથવા હિંદુસ્થાન આવવા તૈયાર થવું અને તે (કાલકાચાર્ય) તેમને ભરતખંડ અથવા હિંદુસ્થાનમાં સારી સ્થિતિમાં મૂકશે. આથી તે શાહીઓના બધાં દપ કુટુંબો, પોતાના નોકર અને મીલકત સાથે, મોટી સંખ્યામાં, હથીઆરથી સજ્જ થઈને, હિંદુઓના દેશમાં, સિંધુનદી ઓળંગીને ગયા, અને સુરાટ વિષય (સુરાત કે સૌરાષ્ટ્ર)માં પહોંચ્યા. એ વખતે વર્ષાઋતુની શરૂઆત થવાથી તેઓ નાની સંખ્યામાં વહેંચાઈ ગયા અને જુદા જુદા સ્થાને રહ્યા. શરદઋતુ શરૂ થતાં શ્રી કાલકાચાર્યે શાહીઓને એકત્ર કર્યા અને ઉચ્છૈન પર ચઢાઈ કરવા તૈયાર કર્યા. એ વખતે શ્રી કાલકાચાર્યે શાહીઓને પુષ્કળ ધન આપીને ઉત્તેજન આપ્યું અને લાટના રાગની સહાય મેળવી ઉચ્છૈનને ચારે તરફથી ઘેરા દાખ્યો.

ગર્દભિલ્લની હાર અને તેની નાસલાગ

ગર્દભિલ્લ આ ઘેરાથી ગભરાયો. તેનું લશ્કર આ ઘેરા સામે લડી ન શક્યું. એથી છેવટના ઉપાય તરીકે રાગ ગર્દભિલ્લે જાહેર કર્યું કે તે બીજે દિવસે ગર્દભી વિદ્યાને ઉપયોગ કરશે: એ વિદ્યાના પ્રતાપથી એક ગધેડી કિલ્લા (કાટ) પર દેખાશે અને મોઢેથી ભૂંકશે, અને જે કાંઈ સીપાહી તેનો અવાજ સાંભળશે તે ખેડોશ થશે, તેના મોંમાંથી લોહી વહેશે અને તે મરણ પામશે. આ ખબર મળતાં શ્રી કાલકાચાર્યે શાહીઓમાંથી ૨૦૦ ચુનંદા તીરંદાજોને તૈયાર કર્યા અને તેમને હુકમ આપ્યો કે તેઓએ જે વખતે કિલ્લા પર ગધેડી ભૂંકવા માટે મોં ઉઘાડે ત્યારે એક સાથે ૨૦૦ તીર ધનુષ્યમાંથી છોડીને ગધેડીનું મોં ભરી દેવું અને તેને ભૂંકવા દેવી નહીં.

બીજે દિવસે ગર્દભિલ્લે જાહેર કર્યા મુજબ ગધેડીએ દેખાવ દઇને ભૂંકવા માટે મોં ઉઘાડ્યું કે ૨૦૦ ધનુષ્યમાંથી એક સાથે બાણ છૂટ્યાં અને ગધેડીનું મોં તીરોથી ભરાઈ ગયું, અને ગધેડી ભૂંકી શકી નહીં. પરિણામે શ્રી કાલકાચાર્ય સાથેનું શક લશ્કર ઉચ્છૈનમાં દાખલ થયું અને ગર્દભિલ્લની હાર થઈ. અને ગર્દભિલ્લ નાસી ગયો. આ પછી, એમ જણાય છે કે ઉચ્છૈનમાં શક લોકોમાંનો એક આગેવાન શક રાજ્યગાદી પર બેઠો. આ શક લોકો શકસ્થાન (સિસ્તાન)ના હતા તેથી તેઓ શક કહેવાયા અને તેમનું રાજ્ય શક લોકોનું રાજ્ય કહેવાયું.

શક લોકો

પ્રોફેસર ડૉક્ટર સ્ટેનકોનો, “ઈન્ડીપેન્ડન્સ ઈન્ડોલોજી” નામના સને ૧૯૨૬ માં એક્સર્ક્ટ પ્રેસમાં છપાયેલ પુસ્તકના બીજા ભાગમાં જણાવે છે કે શકો પહેલાં પામીરમાં હિંદુકુશની ઉત્તરમાં અને બચ્ચ અને સાગડિયાનાના પૂર્વમાં વસતા હતા. તેઓની વસ્તી કાસ્પીઅન સમુદ્ર સુધી ફેલાયેલ હતી અને પાંચમથી તેઓ સિસ્તાન (શકસ્થાન)માં પણ

વચ્ચા હતા. પારસી ગ્રંથોમાં આ ગિનાતે ટેકા આપનારી હકીકત આવે છે. ગિનાતે ગ્રંથોમાં પણ આ વાતને સમર્થન કરનાર ગિના મળે છે. તે પછી ઇસ્વીસનની પૂર્વે પહેલી સદીમાં શક લોકો સિંધમાં આવી વચ્ચા હતા. ઇસ્વીસન પૂર્વે ૮૮ માં ખ્રીસ્ત મિથ્રેડાટસનું મરણ થયા બાદ સિસ્તાનના શક લોકો પાર્થિવાથી સ્વતંત્ર થઈ ગયા અને સિંધમાં ગયા. ઇસ્વીસન ૧૬૦ માં ટાલેમી નામના લેખકે જણાવ્યું છે કે કાઠિયાવાડમાં શક લોકોનું રાજ્ય હતું. ઈ. સ. પૂર્વે ૬૦ માં શક લોકોનું રાજ્ય સિંધ, કાઠિયાવાડ, અને માલવા સુધી ફેલાયલું હતું.

ગર્ધવસેનની નાસભાગ-જર્મનીમાં

સ્વર્ગવાસી શ્રી ચીમનલાલ સંઘવી જણાવે છે કે, ભારતીય ગ્રંથોમાં ગર્દભિલ્લની નાસભાગની હકીકત મળે છે, પણ તે નાસીને ક્યાં ગયો તેની નોંધ નથી. પરંતુ રોમના મહાન ઇતિહાસકાર પ્લીનીની નોંધમાં નીચલી હકીકત મળી આવે છે:- ઈ. સ. પૂર્વે ૬૦ માં ભારતવર્ષના વ્યાપારીઓનાં કેટલાંક સુંદર વહાણો આફ્રિકા જવા ઊપડ્યાં. સમુદ્રયાત્રા દરમિયાન હિંદી મહાસાગરમાં તેમને એક પ્રચંડ વાવાઝોડનું તોફાન નડતાં તેમનાં કેટલાંક વહાણ સમુદ્રને તળીયે જઈ ગયાં. આ વ્યાપારીઓમાં ઉત્તર ભારતનો કર્તુક ગદ્ધ (ગર્દભિલ્લ) નામનો એક રાજા પણ હતો. સદ્ભાગ્યે એ રાજાની અને તેની સાથેના ખ્રીસ્ત કેટલાંક વ્યાપારીઓ તોફાનથી બચી જવા પામ્યા. પરંતુ સમુદ્રના તોફાની પ્રવાહોથી તેઓ આડ-માર્ગે ચડી ગયા. લગભગ દશ માસ પછી તેઓ છેક જર્મની (Germany)ની ખાડીમાં જઈ પહોંચ્યાં. જર્મનીમાં કેટલાક દિવસ ગાળીને તેઓ ફાંસ ગયા. ફાંસમાં એ સમયે મિરેલસ નામનો રોમન સૂબો શાસન ચલાવતો હતો. તેણે કર્તુકગદ્ધ (ગર્દભિલ્લ) તેમજ તેના સાથીઓનું ભાવપૂર્વક સ્વાગત કર્યું અને રોમન નૃપતિ ટેટસ ઉપર એક લલામણપત્ર લખી આપ્યો. એ લલામણપત્ર લખીને કર્તુકગદ્ધ અને તેના સાથીઓ રોમ પહોંચ્યા. ટેટસે તેમનું સ્વાગત કર્યું. વગેરે.”

વિક્રમનો જન્મ

જણુનો કરતાં એમ માલમ પડે છે કે શક સામ્રાજ્ય, શ્રી કાલકાચાર્ય સાથે, હિંદુસ્થાનમાં ઈ. સ. પૂર્વે ૬૧ માં દાખલ થયા અને ગર્દભિલ્લને તેઓએ ઈ. સ. પૂર્વે ૫૯ માં હરાવ્યો. એ પછી ગર્દભિલ્લ નાસી ગયો અને જર્મની, ફ્રાન્સ અને રોમની મુલાકાત લઈને ઈ. સ. પૂર્વે ૫૭ માં પાછો હિંદુસ્થાનમાં આવ્યો. એ પછી તેની રાણીએ તેનું મન્ત્રેણ ગવેડીનું ચામડું બાળી ભૂક્યું. એ ચામડું બળી જવાથી ગર્દભિલ્લ મરણ પામ્યો, અને તે વખતે રાજ્ય વિક્રમ મહાનરેખાના ગર્ભમાં હોવાથી, ગર્દભિલ્લના મરણ બાદ વિક્રમનો જન્મ થયો. ઈ. સ. પૂર્વે ૫૯ માં જ્યારે વિક્રમ ૧૮ વર્ષનો થયો ત્યારે તેણે શક લોકોનો પરાજય કર્યો અને તેમને અવંતીની ગાદીપરથી ઉઠાડી ભૂક્યો. આ ગિના “કાશ્મિર રાજ્યની સંશોધિત રાજ્યવંશાવલી” (The revised chronology of Kashmir Kings. Journal of Indian Histories Vol. 18. p. 58) ના પહેલા પુસ્તકના ૫૮ મા પાના પર જણાવેલી છે. વળી પ્રયાગથી પ્રગટ થતાં “વિજ્ઞાન” માસિકના સં. ૧૯૯૪ ના વર્ષના એપ્રિલ માસના અંકમાં આપેલી છે. વિક્રમસંવત્તી જણુના ઈ. સ. પૂર્વના ૫૭ મા વર્ષમાં થઈ હતી તે જોતાં એમ માની શકાય કે વિક્રમના જન્મકાળથી સંવત્સરની શરૂઆત થઈ હતી. “ભવિષ્યપુરાણ”માં વિક્રમસંવત્તો ઉલ્લેખ છે.

શકારી વિક્રમાદિત્યનાં નવ રત્નો

વિક્રમે ઉજ્જૈનની ગાદી ઈ. સ. પૂર્વે ૩૯ માં ૧૮ વર્ષની વયે હાથ કરી હતી, અને શક રાજ્યને મોટી હાર આપી હતી. શક-અરિ, એટલે શકલોકોનો દુશ્મન, શકલોકોને હરાવનાર. વિક્રમ એ વખતથી શકારિ વિક્રમાદિત્યના નામે પ્રસિદ્ધિ પામ્યો. વિક્રમે શકોને હરાવ્યા બાદ કાશ્મિર પણ જીત્યું હતું એમ માલમ પડે છે. વિક્રમસંવત્ ૨૩ માં રચાયેલ “જ્યોતિવિદ્યાભરણ” નામના ગ્રંથમાં, વિક્રમની રાજ્યસભાના કવિ કાલિદાસ તરફથી, વિક્રમની ઋદ્ધિ વિષે જે વિગતો અપાઈ છે તે ઉપરથી જણાય છે કે વિક્રમ પાસે ત્રણ કરોડનું પાયદળ (લશ્કર), એક કરોડનું ઘોડેસ્વાર લશ્કર, ચાર લાખનું નૌકાદળ (લશ્કર) અને ૨૪૩૦૦ હાથી હતા. વિક્રમની રાજ્યસભામાં ૮૦૦ મોંડલિક રાજાઓ બિરાજતા હતા અને અતિવિદ્વાન પડિતો તરીકે નવ રત્નો પ્રસિદ્ધ હતાં. એ નવ રત્નોનાં નામ આ પ્રમાણે છે: (૧) સુશ્રુત-સંહિતાના રચનાર સુશ્રુતના યુરુ મહાન વૈદ્યરાજ ધન્વંતરી, (૨) વિક્રમ સંવત્સર સ્થાપન કરવાની પ્રેરણા કરનાર મહાન જૈનાચાર્ય શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકર, (૩) અમરકોશના કર્તા શ્રી અમરસિંહ, (૪) નાટ્યશાસ્ત્ર અને કાવ્યશાસ્ત્રના પ્રાચીન સંખ્યાબંધ ગ્રંથોમાં પ્રમાણભૂત મનાયેલ શંકુ, (૫) સંગીતવિદ્યાયુરુ વૈતાલ હજી, (૬) કવિ ઘટકર્પ, (૭) મહાન કવિ કાલિદાસ, (૮) પંચસિક્ષાતિકાના રચનાર વરાહમિહિર અને (૯) રાજયુરુ વરુચિ.

વિક્રમના સમયની કાળગણના

વિક્રમના સમયને વિષે મોટો મતભેદ છે. તે વિષે આ લેખની શરૂઆતમાં જણાવવામાં આવ્યું છે. એ રાજ્યના સંવત્સરની સ્થાપના કેવી રીતે થઈ? એ પ્રશ્ન સાથે સંબંધ છે. વિક્રમ રાજ્યએ અનેક દુઃખીઓનાં દુઃખ દૂર કર્યાં અને પોતાના રાજ્યમાં કષ્ટ કરજદાર માણસ ન રહે તે માટે તેણે કરોડો રૂપિયા દુઃખી લોકોને આપી, તેઓના કરજમાંથી તેમને મુક્ત કરાવ્યા હતા, એવી વાતો, વિક્રમને લગતા ધણા ગ્રંથોમાંથી મળી આવે છે. એ ઉદારતા અતાવવામાં શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકર નામના આચાર્યનું નામ પણ વિક્રમ સાથે જોડાયેલું છે, તે વિષે આ લેખમાં કેટલીક હકીકત હવે પછી અપાશે. પણ તે સિવાય બીજી કેટલીક બાબતો પણ આ વાતની સાખીતીમાં મળી આવે છે. “વૈતાળ પચ્ચીસી” “સિંહા-સન બત્રીસીની વાર્તા,” “બત્રીસ પુતળીની વાર્તા,” વગેરે પુસ્તકો, પચાસ વર્ષો અગાઉ ગુજરાતની પ્રજામાં લોકપ્રિય ગ્રંથો તરીકે વંચતા હતા: એ પુસ્તકોમાં વિક્રમ રાજ્યના પરદુઃખજનન સ્વભાવની સંખ્યાબંધ વાર્તાઓ આપવામાં આવી છે. રાજ્ય વિક્રમ, પોતાના રાજ્યકાળની શરૂઆતમાં, શૈવધર્મમાં આસ્થા ધરાવતો હતો અને દેવીભક્ત પણ હતો. પણ પાછળથી, જૈન ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધિ પામેલા મહાન જૈનાચાર્ય શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરનો તેને બોટો થતાં. તે જૈનધર્મમાં આસ્થા ધરાવતો થયો હતો.

કાળગણના

આ વાત સાથે જૈનધર્મને અને વિક્રમના સંવત્સરને સંબંધ હોવાથી, વિક્રમને કાળ કયો અને સંવત્સરની સ્થાપના ક્યારે થઈ, તે વિષે કેટલાક પૂરાવાઓ અત્રે આપવાની જરૂર છે. શ્રી નિરંજનપ્રબંધસિંચે રચેલ “વિવિધલીર્થકલ્પ”માં, શ્રી રાજશેખરસૂરિએ રચેલા “પ્રબંધકોષ”માં અને “પ્રભાવકચરિત્ર”માં, શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે રચિત “પરિસિદ્ધ પર્વ”માં, શ્રી હરિભદ્રસૂરિરચિત “શ્રી આવશ્યક-જીવદર્શન”માં, વિક્રમ રાજ્ય, શૈવધર્મ છોડી જૈન-

ધર્મી ક્યારે થયો તેની વિગતો છે, અને તેને અનુસરીને શ્રી મેરુતુંગાચાર્યે શ્રી “ પ્રમથ-ચિંતામણિ ” નામના ગ્રંથમાં જે હકીકત આપી છે, તે વિક્રમ રાજ્યના કાળની ગણનાના સંબંધમાં ઉપયોગી થઈ પડે એવી છે. “ તીર્થકંદપ ” પ્રમાણે શ્રી મહાવીર પછી ૪૭૦ વર્ષે વિક્રમ થયો. એ ૪૭૦ વર્ષમાં જે જુદા જુદા વંશો રાજ્ય કરી ગયા તેની અનુક્રમણિકા નીચે પ્રમાણે છે:—

રાજ કરનાર કે રાજવંશનું નામ

કેટલાં વર્ષ રાજ્ય કર્યું ?

૧ પાલક	૬૦
૨ નવચંદ્ર	૧૫૫
૩ મૌર્યવંશ	૧૦૮
૪ પુષ્યમિત્ર	૩૦
૫ બલમિત્ર-ભાનુમિત્ર	૬૦
૬ નરવાહન	૪૦
૭ ગર્દભિલ્લ	૧૩
૮ શકકુલનો રાજ	૪

૪૭૦

વિક્રમરાજ્ય જૈન હતા કે નહિ ?

ગર્દભિલ્લ અને શકરાજનો કાળ ઉપર જણાવેલાં ૪૭૦ વર્ષોમાં આવી ગય છે. ત્યાર પછી વિક્રમે શક રાજ્યને હરાવીને અવંતીની ગાદી પર પોતાની સત્તા જમાવી. એ સમય દરમિયાન શ્રી વિક્રમ શૈવધર્મી હતો એમ માની શકાય છે. તેના રાજ્યકાળનો કેટલોક વખત વીત્યા બાદ એ રાજ્ય જૈનધર્મી બન્યો હતો તેની વિગતો ઉપર જણાવેલા જૈન આચાર્યોના ગ્રંથોમાંથી મળી આવે છે.

એમ જણાય છે કે વિક્રમ રાજ્યએ અવંતીની ગાદી હાથ કર્યા બાદ કેટલોક સમય વીતી ગયો તે વખતે જૈનોમાં એક વિદ્વાન આચાર્ય નામે શ્રી વૃદ્ધવાદિસ્રિ પ્રસિદ્ધિ પામ્યા હતા. તે વખતમાં એક બ્રાહ્મણ પંડિત પણ પોતાની વિદ્વત્તા માટે પ્રસિદ્ધિ પામ્યો હતો. તેનું નામ દિવાકર હતું. એ બ્રાહ્મણ પંડિતે ધણા પંડિતોને હરાવ્યા બાદ શ્રી વૃદ્ધવાદિએ તેને હરાવ્યો અને તેથી તે વૃદ્ધવાદિનો શિષ્ય થયો. તે પછી દિવાકર મહારાજ સાધુપણમાં વિહાર કરતાં કરતાં માળવા દેશમાં જઈ શ્રી મહાકાળેશ્વર મહાદેવના મંદિરમાં જઈને જિત્યાં, અને શિવના લિંગ સન્મુખ લાંબા પગ કરી સોડતાણી સૂતા. આથી શિવમંદિરના પૂજારીઓએ દિવાકર મહારાજને માર માર્યો. પણ જેમ જેમ દિવાકર મહારાજ પર માર પડવા લાગ્યો, તેમ તેમ વિક્રમ રાજ્યના મહેલની અંદર રહેતી રાણીઓને માર વાગવા માંડ્યો. આથી રાજ્ય જાનાનામાં મોટો ખળભળાટ થઈ રહ્યો, અને તે જ વખતે શિવમંદિરના બ્રાહ્મણ તરફથી દિવાકર મહારાજ વિરુદ્ધ ફરિયાદ આવી. પરિણામ એ આવ્યું કે વસ્તુસ્થિતિ સંપાસવા વિક્રમ રાજ્ય શિવમંદિરમાં ગયો અને દિવાકર મહારાજને શિવલિંગ તરફ પૂજનસાવથી વર્તવા જણાવ્યું. દિવાકર મહારાજે રાજ્યનો હુકમ સાંભળી શ્રી મહાકાળેશ્વરની સ્તુતિ કરવી શરૂ કરી. સ્તુતિ શરૂ થયા બાદ શિવલિંગ મોટા કડાકા સાથે ફાટ્યું, અને

તેમાંથી ધુમાડો નીકળ્યો. તે આદિ અગ્નિની જ્વાળા પ્રગટ થઈ અને જ્વાળામાંથી જૈન તીર્થંકરની પ્રતિમા પ્રગટ થઈ. એ જ વખતે રાણીઓને શાંતિ થઈ અને શ્રી વિક્રમને જૈન ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા ઝોંટી. તે પછી એક વખતે એવો બનાવ બન્યો કે રાજા વિક્રમ જે રસ્તા ઉપરથી પસાર થતો હતો, તે જ રસ્તા પરથી દિવાકર મહારાજને દૂરથી જોઈને, રાજા વિક્રમે મનમાં ને મનમાં તેમને વંદના કરી. શ્રી દિવાકર મહારાજે, એ વંદના થતાં જ, રાજાને મોટેથી “ધર્મલાભ” કહ્યો. આથી શ્રી વિક્રમને દિવાકર મહારાજ ઉપર વધુ શ્રદ્ધા ઝોંટી, અને રાજાએ દિવાકર મહારાજને આપવા માટે એક કરોડ સોનૈયા મંગાવ્યા.

સંવત્સરની સ્થાપના કેવી રીતે થઈ?

દિવાકર મહારાજે, પોતાને માટે રાજાએ મંગાવેલ એક કરોડ સોનૈયા તરફ નિરૂપણ દાખવતાં જણાવ્યું કે “તુમિ પામેલાને ભોજન આપવું મિથ્યા છે. આ મહોરો કરજ-પીડિત દુઃખી મનુષ્યોને આપી દો.” બીજે દિવસે શ્રી દિવાકર મહારાજ રાજસભામાં આમંત્રણથી ગયા અને રાજાને ચાર શ્લોકથી આશીર્વાદ આપ્યા. એ દરેક શ્લોક જેમ જેમ દિવાકર મહારાજ બોલતા ગયા તેમ તેમ વિક્રમ રાજાએ એક એક દિશાનું પોતાનું રાજ્ય દિવાકર મહારાજને આપવાનું જાહેર કરીને ચાર દિશાનું રાજ્ય અર્પણ કર્યું, અને સપરિવાર જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો. આ વખતે પણ દિવાકર મહારાજે રાજ્યનો અસ્વીકાર કરીને, રાજાને અહિંસાનો અને સર્વે જીવને સુખી કરવાનો, અને તે માટે પોતાની રાજ્યશક્તિનો ઉપયોગ કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો. રાજાએ એ ઉપદેશ સ્વીકાર્યો અને પોતાના રાજ્યમાં કોઈ પણ દુઃખી રહે નહિ તે માટે રાજ્યનો ખર્ચનો ખુલ્લો મૂક્યો. રાજાએ આખા રાજ્યના કરજદારોને મનમોહનું ધન આપીને તેમને કરજમુક્ત કર્યા અને દુઃખીઓનાં દુઃખ દૂર કર્યા. આથી પ્રજાએ વિક્રમસંવત્સરની સ્થાપના કરીને વિક્રમસંવત્ ચાલુ કર્યો.

સિદ્ધસેન દિવાકર

રાજા વિક્રમની ઉત્તર અવસ્થામાં, જ્યારે તેનું સૈન્ય દૂરના દેશોમાં રોકાયેલ હતું ત્યારે, કોઈ બીજા રાજાએ, વિક્રમના રાજ્ય પર ચડાઈ કરી. આથી વિક્રમ રાજાને તેને કેવી રીતે હરાવવો તેનો વિચાર કરવો પડ્યો. રાજાએ શ્રી દિવાકર મહારાજને આ સ્થિતિ જણાવી. દિવાકર મહારાજે રાજાને શાંત કરીને ચિંતા ન કરવા કહ્યું. બીજે દિવસે દુશ્મનના લશ્કરે લડાઈ કરવા વિચાર કર્યો ત્યારે વિક્રમરાજાનું સૈન્ય ઘણું મોટું જણાયું અને તેથી દુશ્મન રાજા નાસી ગયો. સૈન્યને આ રીતે મોટું દેખાડવાના કારણથી વિક્રમ રાજાએ દિવાકર મહારાજને “સિદ્ધસેન”નું બિરુદ આપ્યું ને તે પછી તે મહારાજ “સિદ્ધસેન દિવાકર” કહેવાયા.

શાલિવાહન સાથે સંધિ

હવે પછી જે હકિકત અપાય છે તે વિષે વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે. ઘણા વિદ્વાનોના એવો મત છે કે વિક્રમે ૬૦ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું અને મરણ વખતે તેની ઉંમર ૭૮ વર્ષની હતી. પણ પંડિત બુદ્ધબળી શાસ્ત્રી અને પ્રોફેસર શ્રી દેવસહાય ત્રિવેદી એમ. એ. એવો મત ધરાવે છે કે વિક્રમે ૯૩ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું અને મરણ વખતે તેની ઉંમર ૧૧૧ વર્ષની હતી. જ્યારે વિક્રમની ઉંમર તેવું વર્ષથી વધુ થઈ ત્યારે દક્ષિણ મહારાષ્ટ્રમાં સુપ્રતિષ્ઠાન નગરમાં શાલિવાહનનો જન્મ થયો અને તે આદિ તે પોતાના પરાક્રમથી પ્રસિદ્ધિ

પામ્યો. ચક્રવર્તી વિક્રમ રાજ્યએ શાલિવાહન વિષે જ્યોતિષિઓને પૂછતાં, તેઓએ જણાવ્યું કે શાલિવાહન તમારું રાજ્ય પડાવી લે એવો યજ્ઞવાન છે અને તે સુપ્રતિષ્ઠાન નગરમાં છે. આથી રાજ્ય વિક્રમે એકદમ લશ્કર તૈયાર કરી સુપ્રતિષ્ઠાન નગર પર ચડાઈ કરી. સામે શાલિવાહન પણ લશ્કર સાથે આવ્યો અને એવી વીરતાથી લડ્યો કે વિક્રમનું ધણું સૈન્ય માર્યું ગયું અને વિક્રમ તાપી નદીના ઉત્તર કિનારા સુધી હડી ગયો. વિક્રમને એ વખતે વિચાર આવ્યો કે શાલિવાહન સાથે લડતાં જો તેની (વિક્રમની) હાર થશે તો તેણે મેળવેલી કીર્તિ નાશ પામશે. આથી તેણે શાલિવાહન સાથે સુલેહ-સંધી-કરી અને એવા કરાર કર્યા કે તાપી નદીના ઉત્તરના પ્રદેશમાં વિક્રમની સત્તા રહે અને દક્ષિણના ભાગમાં શાલિવાહનની સત્તા રહે. એ પ્રમાણે કરાર થતાં શાલિવાહન સુપ્રતિષ્ઠાન નગરમાં ગયો ને ત્યાં તેણે પોતાની ગાદી સ્થાપી. એ પછી શાલિવાહન પોતાનો શક લાંબે કાળે પ્રવર્તાવ્યો.

વિક્રમનું મૃત્યુ -

કાશ્મિર જીતી લીધા પછી વિક્રમે કાશ્મિરની ગાદી પર માતૃગુપ્ત (કવિ કાળીદાસ) ને બેસાડ્યો. માતૃગુપ્તે કાશ્મિરમાં ૪ વર્ષ અને ૯ માસ સુધી રાજ્ય કર્યા બાદ વિક્રમનું મૃત્યુ ૧૧૧ વર્ષની ઉમરે, ૯૩ વર્ષ સુધી અવંતીમાં રાજ્ય કર્યા બાદ, ઇ. સ. ૫૯ માં શકયોગી સમુદ્રપાલના હાથથી થયું એમ ૧૩ મી શતાબ્દિમાં થયેલ ભટ્ટારક-ધ્વર્નદિએ રચેલ “નીતિસાર” નામે ગ્રંથ પરથી જણાય છે. એ પછી યોગી સમુદ્રપાલ શાલિવાહનનો દરબારી થયો. વિક્રમના મૃત્યુથી સમસ્ત પ્રજાએ બહુ શોક કર્યો, એમ નીતિસાર ગ્રંથમાં જણાવ્યું છે. જો ઉપર લખેલ બિના ખરી માનીએ તો એ બિના પણ સાબિત થાય છે કે શક લોકોને એક વખત હરાવનાર શકારિ વિક્રમાદિત્યનું મૃત્યુ પણ શક લોકોથી જ થયું.

ઉપરની વિગતો પરથી જણાશે કે જૈનધર્મ અને જૈન લોકો સાથે વિક્રમને ધાર સંબંધ હતો અને જૈનાચાર્ય શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરની પ્રેરણાથી જ વિક્રમસંવત્સરનો જન્મ થયો હતો. વિક્રમે શત્રુજયનો મોટો સંઘ કાઢીને શ્રી શત્રુજયની યાત્રા કરી હતી ત્યારે સોના રૂપાના સેંકડો દેવમંદિરો, હજારો હાથિઓ અને હજારો યાત્રાળુઓ એ સંઘમાં હતાં એવી વિગતો જૈન પુસ્તકોમાંથી મળે છે. સ્કંદપુરાણ, ભવિષ્યપુરાણ, અગ્નિપુરાણ વગેરે પુરાણોમાં વિક્રમ વિષે ઉલ્લેખ મળે છે.

ગાંધીપુરા, સુરત, ૨૪-૧૧-૪૩

કળા અને શાસ્ત્રીય દષ્ટિએ સર્વાંગસુંદર

ભગવાન મહાવીરસ્વામીનું ત્રિરંગી ચિત્ર

૧૪"×૧૦" સાઇઝ : આર્ટકાઈ ઉપર ત્રિરંગી છપાઇ : સોનેરી
ગોર્ડર : મૂલ્ય-ચાર આના (ટપાલ ખર્ચનો હોઠ આનો જુદો.)

શ્રી જૈનધર્મ સત્યપ્રકાશક સમિતિ

જેશિંગભાઈની વાડી : ઘીકાંટા, અમદાવાદ.

विक्रमादित्यका संवत्-प्रवर्तन

लेखक:—डॉ. बनारसीदासजी जैन, एम.ए., पीएच. डी. [प्रोफेसर, युनिवर्सिटी ओरियंटल कॉलेज]

भारतवर्षमें जितने संवत् चलते हैं, या चल चुके हैं, उन सबमें विक्रमसंवत् अधिक प्रसिद्ध है। इसीका प्रचार अधिक प्राचीन और विस्तृत है। भारतीय परंपराके अनुसार इस संवत्का प्रवर्तन आजसे दो हजार बरस पहले उज्जयिनीके प्रह्लात महाराज विक्रमादित्यने किया, जब उन्होंने अपनी प्रजाको विदेशी शासक शकोंके पंजेसे छुड़ाया और उसे ऋणमुक्त किया था। शकोंको परास्त करनेके कारण विक्रमादित्यका एक विरुद्ध “शकारि” भी प्रसिद्ध है। यद्यपि संवत्-विषयक यह कथन केवल जैन साहित्यमें मिलता है, परंतु अब यह सभी संप्रदायोंमें मान्य हो गया है।

विक्रमादित्यने अपने जीवनमें यह संवत् ऋब चलाया, इस विषयमें तीन मत पाए जाते हैं—एकके अनुसार विक्रमादित्यने अपने राज्याभिषेकके समय यह संवत् चलाया; दूसरेके अनुसार, जब उसने प्रजाको ऋणमुक्त किया; और तीसरेके अनुसार उसकी मृत्यु पर यह संवत् चला।

जबसे पाश्चात्य विद्वानोंने भारतवर्षके इतिहास पर विचार करना प्रारम्भ किया, तबसे विक्रमसंवत्-प्रवर्तन संबन्धी उपर्युक्त धारणामें संदेह होने लगे। उन्होंने कहा कि प्रथम तो विक्रम संबन्धी जो सामग्री भारतीय साहित्यमें मिलती है वह प्रायः कथारूप है। उसमें

१ (क) शकानां वंशमुच्छेद्य कालेन कियतापि हि ।

राजा श्रीविक्रमादित्यः सार्वभौमोपमोऽभवत् ॥ ८० ॥

स चोन्नतमहासिद्धिः सौवर्णपुरुषोदयात् ।

मेदिनीमठुणां कृत्वाचीकरद् वत्सरं निजम् ॥ ८१ ॥

(प्रभावकचरिते कालकसूरिचरित)

(ख) इतः श्रीविक्रमादित्यः शास्त्र्यवन्तीं नराधिपः ।

अनुणां पृथिवीं कुर्वन् प्रवर्तयति वत्सरम् ॥ ७१ ॥

(प्रभावकचरिते जीवसूरिचरित)

(ग) कलौ भवानेवोदार इति प्रतिबोधितः परलोकमाप । ततः प्रभृति
तस्य विक्रमादित्यस्य जगत्पथमधुनापि संवत्सरः प्रवर्तते ॥

(प्रबन्धचिन्तामणौ विक्रमप्रबन्ध.)

२. (क) देखिये नोट १ (ग)

(ख) अभिषेक और पृथिवी-ऋण-मोचन एक ही समय हुए हों, अथवा उनमें अधिक अन्तर न हो।

अमानुषिक घटनायें प्रचुर मात्रामें पाई जाती हैं। जिन उल्लेखोंमें इतिहासका आभास है, वे भी परस्पर और पूर्वापरविरोधी हैं। इस लिये उन पर विश्वास नहीं किया जा सकता।

अल्बेरूनीने लिखा है कि शकसंवत्को, जो विक्रमसंवत्से १३५ बरस पीछे चला, राजा विक्रमादित्यने चलाया था। यह विक्रमादित्य उज्जयिनोके विक्रमादित्य और विक्रम-संवत्के प्रवर्तकसे भिन्न था।^३

फिर राजतरङ्गिणीमें, जो इतिहासकी दृष्टिसे काफी विश्वनीय ग्रन्थ है, दो विक्रमादित्योंका उल्लेख पायाजाता है^४, और विक्रमकी चौथी पांचवीं शताब्दीके बाद तो विक्रमादित्य एक विरुद्ध बन गया था जिसे कई राजाओंने धारण किया^५। इसी लिये विक्रम-साहित्यमें परस्पर विरोध मिलता है। लेखकोंने एक विक्रमादित्यकी जीवन-घटनाओंको दूसरेके साथ मिला दिया।

ऐसी दशामें विक्रमादित्य और विक्रमसंवत्के संबन्धमें संदेह होना स्वाभाविक था। इस संदेहको इस बातसे और भी पुष्टि मिली कि प्रस्तुत विक्रमादित्यके समयके रचे हुए किसी ग्रन्थमें विक्रमादित्यका उल्लेख नहीं मिलता, और न ही कोई प्राचीन मुद्रा या लेख ऐसा प्राप्त हुआ है जिसमें विक्रमादित्यका नाम या वृत्तान्त वर्णित हो।^६ इन कारणोंसे पाश्चात्य विद्वानोंने दो हजार बरस पूर्व किसी विक्रमादित्यके अस्तित्वको माननेसे इनकार कर दिया।

इस प्रकार दो हजार बरस पहले विक्रमादित्यके अस्तित्वको अस्वीकार करने पर प्रश्न यह उठा कि वर्तमान विक्रमसंवत् कबसे चला और इसका यह नाम क्यों पड़ा।

इसका उत्तर यह दिया गया कि सं. ६०० के लगभग एक राजाने जिसका नाम या विरुद्ध विक्रमादित्य था, हूणोंको परास्त किया और इस विजयकी स्मृतिमें उसने नया संवत् चलाया और इसे प्राचीन रूप देनेके लिये संवत्का प्रारम्भ ६०० वर्ष पीछे हटा दिया।

३. अल्बेरूनी अरबदेशका रहनेवाला था। जन्म सं. १०३०, मृत्यु सं. ११०५। इसका बनाया “तहकीकुल हिंद” ग्रन्थ बड़ा प्रसिद्ध है।

४. सर्ग २, श्लोक ५, ६। सर्ग ३ श्लो. १२५।

५. बहुतसे राजाओंके एक ही विरुद्धको धारण करनेकी प्रथा योरपमें भी पाई जाती है। जैसे—रोमके बादशाह “जुलियस सीज़र” (वि. पू. ४३ से सं. १३ तक) के बाद कई बादशाह सीज़र कहलाये। इसी सीज़रका रूप जर्मनीमें “कैज़र” आर रूसमें “ज़ार” हो गया। ज़ारका लिखित रूप *Czar* है जो वास्तवमें “सीज़र” बोल्न जाना चाहिये था।

६. किसी ब्यक्तिके अस्तित्वको अस्वीकार करनेमें उसके नामके मुद्रा या लेख न मिलना कोई प्रबल प्रमाण नहीं।

अब यह उत्तर सर्वथा अप्रमाणिक ठहरता है, क्योंकि सं. ६०० से पहले के कई लेख मिल गये हैं जिनमें इसकी अब्दसंख्याका निर्देश किया गया है ।

किसीने कुषाण जातीय राजा कनिष्कको विक्रमसंवत्का प्रवर्तक ठहराया, पर सर जॉन मार्शलने यह सिद्ध करके कि कनिष्कका विक्रमकी प्रथम शताब्दीमें होना असंभव है, इस कल्पनाका भी निराकरण कर दिया । स्वयं मार्शल महोदयने विदेशी “अयस” (Azes) को संवत्प्रवर्तक बतलाया । यद्यपि उसका राज्यकाल विक्रमसंवत्के प्रारम्भमें ठहरता है, परंतु अयसके संवत्का प्रचार गान्धार प्रदेश तक सीमित था और वहां थोड़े समयके बाद-बंद हो गया । इसके अतिरिक्त उज्जैनसे गान्धार बहुत दूर है । उज्जैनवाले इतने दूरके संवत्को बिना किसी प्रबल हेतुके कब अपनाने वाले थे ।

प्राचीन लेखों और ग्रन्थोंसे पता लगता है कि—

(१) विक्रमसंवत् प्राचीन कालमें राजपूतानाके पूर्वी भागमें, विशेष कर मालवाके समीपवर्ती प्रदेशमें, प्रचलित था ।

(२) अबतक इसका प्राचीनतम लेख सं. ४९३ का है । एक लेख सं. ४२८ का भी है, पर उसके अक्षर संदिग्ध हैं ।

(३) प्राचीन लेखोंमें इसका नाम विक्रमसंवत् नहीं, प्रत्युत “मालवकाल ” है । सं. ८९८ के एक लेखमें इसे “विक्रमकाल” और सं. १०५० के लेखमें “विक्रमसंवत्” कहा है । सं. १२५० के पीछेके लेखोंमें इसका विक्रमादित्यके साथ संबन्ध निर्दिष्ट किया जाने लगा ।^१

इन लेखोंसे इस संवत्का मालवदेशान्तर्गत उज्जयिनीसे संबन्ध जोड़ना तो युक्तियुक्त है, परंतु विक्रमादित्यके साथ संबन्ध बतलानेवाला कोई प्राचीन और पुष्ट प्रमाण नहीं मिला था । हर्षकी बात है कि विक्रमादित्यका उल्लेख हालकृत “गाथासप्तशती”के एक पद्यमें पाया जाता है जिसमें विक्रमकी दानशीलताका निर्देश है ।^२

संवाहणसुहरसतोसिएण देतेण तुह करे लक्खं ।

चलणेण विक्रमाइच्चरिअं अणुसिक्खिअं तिस्सा ॥ ४६६ ॥

खण्डिता नयिका अपने पतिसे कहती है कि मेरी सौतिनके चरणने तेरी

१. इंडियन ऐंटिकरी, पुस्तक २०, पृ. १२५-४२ तथा ३९७-४९४ ।

२. मासिक पत्रिका “शान्ति”, लाहोर, जून १९४३, पृ. ११-१३ पर प्रिन्सिपल लक्ष्मण स्वरूपका लेख ।

ક્રિયાકે સુલ્લેસે પ્રસન્ન હોકર તેરે હાથમેં લાખ લગાકર અથવા તેરે હાથમેં લાખ રૂપયા દેકર (પ્રાકૃત-લક્ષ્મ-લાક્ષા, લક્ષ) વિક્રમાદિત્યકે આચરણકો દોહ રાયા હૈ, ક્યોંકિ વહ મી ચરણ-સંવાહન જૈસી સાધારણ સેવાસે તુષ્ટ હોકર લાખોંકા ઇનામ દે ડાલતા થા ।

હમારી સમજમેં યહ પદ્ધતિ યસી મહારાજ વિક્રમાદિત્યકા ઉલ્લેખ કરતા હૈ જિસકો દાનશીલતા, ન્યાય ઓર પરાક્રમ અવતરક સવકો જીમ પર ચઢે હુય હૈ । ગાથાસત્તશતીકા રચનાકાલ વિક્રમકી દૂસરી યા તોસરી શતાબ્દી માના જાતા હૈ, અતઃ ઇસ ઉલ્લિખિત વિક્રમાદિત્યકે પહેલી શતાબ્દીમેં હોનેમેં કોઈ આપત્તિ નહીં હો સકતી । ફિર મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત જો સત્તશતીકે પદ્યોંકી ભાષા હૈ, યસકા અધિકરતર પ્રવાર મહારાષ્ટ્ર ઓર માલવામેં થા, ઇસ લિયે સંભવ હૈ કિ ઇસ પદ્યમેં ઉજ્જયિનીકે વિક્રમાદિત્યકા હી ઉલ્લેખ હો ।

રહી યહ શંકા કિ શાયદ ઇસ વિક્રમાદિત્યસે મી પહેલે કોઈ ઓર વિક્રમાદિત્ય હુઆ હો । ઇસકે ઉત્તરમેં યહ કહના પડ્યાંત હોગા કિ ઇસ વિક્રમાદિત્યસે પૂર્વ ભારતમેં કઈ બડે ૨ પ્રતાપી રાજા મહારાજા હુય હૈ, જૈસે-ઉદયન, ચણ્ડપ્રયોત, ચન્દ્રગુપ્ત, અશોક આદિ । મગર ઇનમેંસે કિસીકા અપરનામ વિક્રમાદિત્ય હો, ઇસા ઉલ્લેખ નહીં મિલતા ।

પાશ્ચાત્ય ઇતિહાસિકોંકા પૂર્વોક્ત કલ્પ-વિકલ્પ ઇસ વાત પર આશ્રિત થા કિ દો હજાર સાલ પહેલે જો વિક્રમસંવત્કા આરમ્ભકાલ માના જાતા હૈ, ભારતવર્ષમેં કિસી ઇસે પ્રતાપી ઓર દાનશીલ રાજાકે હોનેકા ઉલ્લેખ નહીં મિલતા જૈસા કિ સંવત્પ્રવર્તક વિક્રમાદિત્યકોં સ્ખ્યાલ ક્રિયા જાતા હૈ । ગાથાસત્તશતીકે પૂર્વેનિર્દિષ્ટ પદ્યસે યહ કલ્પના રૂપી ગદ્ ઠહ જાતા હૈ । ઇસસે સ્પષ્ટ સિદ્ધ હોતા હૈ કિ દો હજાર વર્ષ પહેલે ઉજ્જયિનીમેં વિક્રમાદિત્ય રાજા થે જો અત્યન્ત દાનશીલ થે । ઇસ ઉલ્લેખને જૈન કથનકો પૂર્ણતયા દ્વંદ્વ કર દિયા હૈ ।

૬, નેહરુ સ્ટ્રીટ, કૃષ્ણનગર, લાહૌર માધ, કૃષ્ણા સપ્તમી. સં. ૨૦૦૦

તૈયાર છે

‘શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ’ની ત્રીજા, ચોથા, પાંચમા, સાતમા અને આઠમા વર્ષની છૂટી તથા બાંધેલી કાપડો તૈયાર છે. મૂલ્ય-
છૂટી દરેકના બે રૂપિયા; બાંધેલી દરેકના અઢી રૂપિયા.

વર્ષ પહેલાંના છૂટ આઠ અંકો	મૂલ્ય ૧-૫-૦	} મળી શકશે.
વર્ષ બીજાનાં છૂટક દસ અંકો	મૂલ્ય ૧-૧૦-૦	
વર્ષ છઠ્ઠાનાં છૂટક દસ અંકો	મૂલ્ય ૧-૧૦-૦	

શ્રી જૈનધર્મ સત્યપ્રકાશક સમિતિ
જેશિંગલાઈની વાડી, ઘીકાંટા, અમદાવાદ.

संवत्प्रवर्तक विक्रमादित्य और जैनधर्म

लेखक:—पं. ईश्वरलाल जैन, स्नातक, न्यायतीर्थ, विद्याभूषण, विशारद
[श्री. आत्मानन्द जैन गुरुकुल गुजरांवाला, पंजाब.]

भारतवर्ष तथा जैनधर्मके इतिहासमें विक्रमसंवत्को महत्त्वपूर्ण स्थान प्राप्त है। हमारे देशमें जितने संवत् प्रचलित हुए उनमें सबसे अधिक व्यापक रूप और चिरस्थायित्व विक्रमसंवत्को ही प्राप्त है। यही एक संवत् अधिकांश प्रचलित होकर भारतके एक कोनेसे लेकर दूसरे कोनेतक सर्वप्रिय एवं व्यापक हो सका और यही आज दो हजार वर्षके दीर्घ कालके पश्चात् भी आदरपूर्वक प्रयोगमें लाया जा रहा है। धार्मिक और व्यावहारिक कार्योंमें दृष्टि डालो या मूर्तियों व शिलालेखोंका निरीक्षण करो, व्यापारियोंके हिसाबकिताबमें देखो या चिट्ठी—पत्रोंका अवलोकन करो, सब जगह इसी विक्रमसंवत्का प्रयोग हुआ उपलब्ध होगा। इस संवत्को यदि हम भारतीय एकताका प्रतीक एवं राष्ट्रीयसंवत् भी कह दें तो कोई अत्युक्ति नहीं। परन्तु इस संवत्का प्रवर्तक कौन था? संवत्का प्रारम्भ कैसे हुआ? संवत्प्रवर्तककी राजधानी कहाँ थी? वह किस धर्मका अनुयायी था? और वह किस कालमें हुआ? इत्यादि तत्सम्बन्धी बातोंका कोई व्यवस्थित इतिहास उपलब्ध नहीं होता, इसके अधिकांश ज्ञातव्य विषय अन्धकारमें हैं, अतः ऐतिहासिक विद्वानोंकी तत्सम्बन्धी भिन्न भिन्न मान्यतायें हैं।

पाश्चात्य विद्वान् आजसे दो हजार वर्ष पूर्व विक्रमसंवत्के संचालक किसी विक्रमादित्यको सत्ताको स्वीकार ही नहीं करते, परन्तु जैन और ब्राह्मण साहित्यमें जिसका वर्णन भलीभांति उपलब्ध है और जिसके नामका संवत् दो हजार वर्षके पश्चात् भी आदर सहित चल रहा है ऐसे व्यक्तिका सर्वथा अभाव मानना न्यायसंगत प्रतीत नहीं होता।

भारतीय ऐतिहासिक विद्वानोंमेंसे कोई गुप्तवंशी समुद्रगुप्तको, कोई चन्द्रगुप्त द्वितीयको, कोई बलमित्र—मानुमित्रको,^१ कोई गौतमीपुत्र सातकर्णिको^२ और दूसरा किसी औरको मानता

१ देखो 'गुप्तवंशका इतिहास'।

२ नागरीप्रचारिणीपत्रिका भाग १० पृ. ४ पृष्ठ ६४०, ६४२ आदि पर पं. मुनि कल्याण-विजयजीका लेख।

३ श्रीयुक्त काशीप्रसादजी जायसवालने बिहार—उड़ीसा रिसर्च सोसायटीके (सितम्बर—दिसम्बर १९३०) जर्नलमें लेखद्वारा सिद्ध किया है कि गौतमीपुत्र सातकर्ण ही सुप्रसिद्ध विक्रमादित्य थे।

—(जैन साहित्य और इतिहास पृ. ५५०)

है। परन्तु जैन प्राचीन साहित्य ग्रन्थोंसे यह भलीभांती उपलब्ध होता है कि गर्दभिल्लवंशी शकारि विक्रमादित्य ही संवत्प्रवर्तक राजा थे।

अधिकांश इतिहासज्ञोंका मन्तव्य तो यह था कि विक्रमसंवत्प्रवर्तक विक्रमादित्य ई. स. पूर्व ५७ में नहीं बल्कि उससे बहुत पीछे ५ वीं ६ डी शताब्दिमें हुआ था। परन्तु जैन तथा वैदिक साहित्यके आधार पर इस बातके प्रबल प्रमाण मिले हैं जिससे अब ऐतिहासिक विद्वान् महावीरसंवत् ४७० अथवा ईस्वीसन् पूर्व ५७ में विक्रमसंवत्प्रवर्तक विक्रमादित्यका अस्तित्व एवं विक्रमसंवत्का प्रारम्भ मानते हैं।

ऐतिहासिकोंकी यह मान्यता है कि विक्रमादित्य नामक कोई व्यक्ति राजा नहीं हुआ, वास्तवमें यह एक उपाधि थी, जिसे प्रजाने राजाके विक्रम-पराक्रमको देखकर दी थी। विक्रमादित्यका तात्पर्य था—विक्रम+आदित्य=पराक्रमका सूर्य अथवा पराक्रममें सूर्य समान। उस समय यह उपाधि इतनी प्रिय और एषणीय हो चुकी थी कि हर एक राजा अपने नामके साथ इस उपाधिको लगा देनेमें गौरव समझता था और लगा लेता था। संवत्प्रवर्तक विक्रमादित्यके बाद यह एक प्रथा सी बन गई थी, और इसी कारण इस उपाधिके धारक अनेक राजाओंके नाम इतिहासोंमें उपलब्ध होते हैं एवं इसीसे विक्रमादित्यका इतिहास भ्रमात्मक सा होगया है। विक्रमादित्यके माता-पिता, जन्मस्थान, बाल्यकाल, तथा जीवनसम्बन्धी अन्य सभी बातों का क्रमबद्ध इतिहास नहीं मिलता फिर भी जो बिखरी हुई सामग्री उपलब्ध होती है, उससे विक्रमादित्यके इतिहास पर अच्छा प्रकाश पड़ता है।

विक्रमादित्य क्षत्रियोंकी किस शाखामें उत्पन्न हुए इस बातका ठीक ठीक पता नहीं लगता। कर्नल टोडने इन्हें तोमर बतलाया है, पर राजा शिवप्रसाद सितारेहिन्द इन्हें परमारवंशी कहते हैं, भार्गमन् आदिने इन्हें आन्ध्रवंशी भी लिखा है पर इनमेंसे पक्का प्रमाण किसी बातका भी नहीं मिलता।*

जैन साहित्य और इतिहास-ग्रन्थोंमें विक्रमादित्यको गर्दभिल्लवंशी एवं गर्दभिल्ल राजाका आत्मज बतलाया है। इसकी पूर्व परम्परा एवं राजत्वकालगणनाका क्रम इस प्रकार माना है।

भगवान् महावीरके निर्वाणको रात्रिको उज्जयिनीके राजा चण्डप्रद्योतकी मृत्यु हुई और उसके पुत्र पालकका राज्याभिषेक हुआ। इसके बाद पालकके ६० वर्ष, नन्दोंके १५५, मौर्योंके १०८, पुष्यमित्रके ३०, बलमित्र-भानुमित्रके ६०, नभोवाहनके ४०, गर्दभिल्लके

१३ और शकोंके ४ वर्ष राज्य करनेका उल्लेख है।^५

इस प्रकार महावीरनिर्वाणसे ४७० वर्षके बाद गर्दभिल्लके पुत्र विक्रमादित्यने उज्जयिनीका राज्य प्राप्त किया और संवत्सर चलाया।^६

गर्दभिल्ल कौन था ? विक्रमादित्य गर्दभिल्लवंशी क्यों कहे गये ? तथा उन्हें राज्य-प्राप्ति कैसे हुई ? इत्यादि तत्सम्बन्धी विशद वर्णन जैन ग्रन्थोंसे भ्रष्टोभाति उपलब्ध होता है, जिसका संक्षिप्त वर्णन यहां दिया जाता है।

ईस्वीसन् पूर्व ७४ में नमोवाहनकी मृत्यु हो गई, उसका कोई पुत्र न था, अन्तमें अवन्तीकी सत्ता क्षत्रियराजा दर्पणके हाथ आ गई, दर्पण केवल एक पराक्रमी राजा ही नहीं था बल्कि उसने गर्दभी विद्या भी सिद्ध की हुई थी, जिसे वह आवश्यकता पड़ने पर अमुक निश्चित दिन साधन कर सकता और अपना मुंह खोलकर गर्दभकी सी रोंगनेकी आवाज निकाल सकता था, जिसका प्रभाव यह था कि सात सात कासतक जिसके कानमें उसका स्वर सुनाई दे उसकी मृत्यु हो जाये। इस गर्दभी विद्याके कारण उसका नाम गधरूप-गर्धवसेन व गर्दभिल्ल प्रसिद्ध होगया और उसके वंशका नाम भी गर्दभिल्ल कहलाने लगा।

गर्दभिल्लका विवाह धार (गुजरात) के राजा ताप्रल्लिषिकी कन्या मदनरेखासे हुआ था और इसीकी कुक्षिसे खंभात (जिसे उस समय तंवावटो भी कहते थे) में विक्रमादित्यका जन्म हुआ था। गर्दभिल्लकी और कितनी रानियां थीं इसका स्पष्ट उल्लेख कहीं नहीं मिलता।

राजा गर्दभिल्ल इतने बड़े साम्राज्य और गर्दभी विद्याके घमण्डमें त्रिवेक न रखा बिलासी एवं व्यभिचारी हो गया।

एकबार जैनधर्मके प्रखर विद्वान् श्री कालकसूरि^७ एवं उनकी बहिन सरस्वती, जो दीक्षा लेकर साध्वी हो चुकी थी, विहार करते हुए अवन्तीमें आये और वहीं चतुर्मास किया। साध्वी सरस्वती अत्यन्त स्वरूपवान एवं लावण्ययुक्त थी। एक बार वह गोचरीके लिये बाहर निकली तो राजा गर्दभिल्लकी उस पर दृष्टि पड़ी और वह उसके लावण्य पर मुग्ध हो गया एवं कामान्ध हो राजपुरुषों द्वारा उसे पकड़वाकर अन्तःपुरमें डाल दिया।

५ देखो-श्री मेरुतुंगाचार्यविरचित स्थविरावलि अथवा विचारश्रेणीकी निम्न गाथायें—

जं रयणि कालगञ्जो अरिहा तित्थं करो महावीरो । तं रयणिमवन्तिवई अहिंसितो पालगो राया ॥
सट्ठी पालगरञ्जो पणवन्नस्यं तु होइ नन्दाणं । अट्ठसयं सुरियाणं तीसच्चियं पूसमित्तस्स ॥

बलमित्त-भाणुमित्ताण सट्ठि वरिसाणि चत नह्वहणे । तह गइभिल्लरज्जं तेरस वासे सगत्स चव ॥

६ “तदनु गर्दभिल्लस्यैव सुत्रेण विक्रमादित्येन राजोज्जयिन्याराज्यं प्राप्य सुवर्णपुरुषसिद्धिबलान् पृथिवीमनुष्ठां कुर्वता विक्रमसंवत्सरः प्रवर्तितः ।” —(स्थविरावली अथवा विचारश्रेणी)

७ ये कालकसूरि द्वितीय हैं, इनसे प्रथम कालकसूरि ई. स. पूर्व १५१ में होचुके थे।

इस निन्दनीय व्यवहार व अत्याचारसे नगरमें हाहाकार मच गया । प्रजाने मिलकर बहुत अनुनय-विनय की, मन्त्रियोंने बहुत समझाया, और किसीका प्रभाव न पड़ा देखकर अन्तमें स्वयं कालकसूरिने बहुत विनम्र एवं मार्मिक शब्दोंमें बहिनको छोड़ देनेके लिये प्रार्थना की, परन्तु गर्दभिल्ल अपने दुष्कृत्य एवं हठसे विचलित न हुआ । अन्तमें श्रीकालकसूरिने इसे आपद्धर्म मानकर स्वधर्मरक्षार्थ साधुवेश त्याग दिया और निरुपाय व विवश हो किसी राजसत्ताकी सहायता लेने एवं इस अत्याचारके प्रतीकारके लिये शहरको छोड़ दिया ।

उस समय उज्जयिनीके शासक गर्दभिल्लसे लोहा लेनेवाला कोई राज्य नहीं था इस लिये श्रीकालकसूरि सिन्धु नदीके दूसरी ओर शक प्रजाके देशमें जा पहुँचे, और वहाँके एक शकवंशी शाह (मांडलिक राजा)के दरबारमें आनाजाना प्रारम्भ किया । अपने ज्योतिष शास्त्रके प्रगाढ़ ज्ञान एवं विद्वत्ताके प्रभावसे वहाँकी जनता एवं शाहका हृदय मोह लिया और अपने वशमें कर लिया । मौका पाकर शक प्रजाके अनेक सामन्तोंको बड़ी बड़ी जागीरें दित्य-देनेका वचन देकर हिन्दुमें ले आये और सर्व प्रथम सौराष्ट्र प्रदेशमें आकर डेरा लगाया, चौमासा-वर्षाऋतु प्रारम्भ होनेसे युद्धके लिये वह समय उपयुक्त न समझा, परन्तु ऋतु अनुकूल होते ही गुजरात प्रदेश होकर शकोंने अवंती पर आक्रमण कर दिया । पहिले तो राजा गर्दभिल्ल अपने बाहुबल व सैन्यके भरोसे पर युद्धमें उतर आया, परन्तु शकोंकी वीरता, युद्ध कौशल्य, और आश्चर्यजनक तीरंदाजी देखकर घबड़ा गया, और अन्तमें विवश होकर शहरके दरवाजे बन्द करा दिये एवं अपने निश्चित दिनको गर्दभी विद्याकी शरण लेनेका निर्णय किया ।

शहरके दरवाजे बन्द कर लेनेका समाचार शक सामन्तोंने आचार्य कालकको सुना दिया और उन्होंने सब परिस्थिति भलीभाँति समझकर सब सामन्तोंको अपने पास बुलाया और समझा दिया कि—असुक दिन गर्दभिल्ल अपनी गर्दभी विद्या साधन कर आवाज करनेको मुंह खोलेगा, उसकी आवाज जिसके भी कानमें पड़ेगी वह जीवित नहीं रहेगा । इस लिये अधिकांश सेनाको सीमासे बाहर ही रखा जाये और कुछ तीर चलावेवाले निपुण सैनिकोंको कानमें रुई आदि देकर दरवाजेके पास सज्ज रहें और ज्यों ही रौंगनेके लिये मुंह खुले त्योंही सब योद्धाओंके बाण छूट कर उसका मुंह भर दें ताकि आवाज ही बाहर न निकल सके । इस प्रकार

८. निक्षीयचूर्णि आदि प्राचीन ग्रन्थकारोंने इनको वंशसे 'सग' और उपाधिसे 'साहि' लिखा है । इनका मुखिया 'साहानुसाहि' कहलाता था ।...ये साहि अथवा शकसीथियन जातिके लोग थे, इनका निवासस्थान ईरान अथवा बलख था ।—(नागरीप्रचारिणीपत्रिका भा. १० पु. ४ पृ. ६३८).

९ 'क्षीयकृतः सूरिवरैः स साहिः' ।—(कालकाचार्य कथा)

१० आचार्य कालक १६ सामन्तोंको लेकर काठियावाड़में उतरे ।

—(ना. प्र. प. भा. १० पु. ४ पृ. ६३८)

पहिले ही सब तरहसे सावधान कर दिये जानेसे शक सामन्त बहुत प्रसन्न हुए और आचार्यका आभार मान कर चले गये । ठीक निश्चित दिन पर इनके योद्धा तैय्यार होकर बैठ गये और ज्यों ही रींगनेके लिये गर्दभिल्ल राजाने ^{११} मुंह खोला त्योंही योद्धाओंने दनादन बाण बरसाकर उसका मुंह भर दिया । जैसे ही राजाकी गर्दभी विद्या व्यर्थ गई उसकी सब शक्ति नष्ट हो गई, और शकोने उस पर विजय प्राप्त कर उसे आचार्य कालकके सामने ला खड़ा किया । आचार्य कालकको किसी प्रकारका बदला लेनेकी इच्छा ही न थी, उन्होंने सर्व प्रथम साक्षी सरस्वतीको कैदसे छोड़ देनेकी मांग की, और बादमें सब शक सामन्तोंको जिन्हें वे जागीरें देनेका आश्वासन देकर ले आये थे; उन्हें अपने वचनानुसार जागीरें बांट दीं, और उज्जयिनीके राज्यासन पर उस शाहको बैठाया जिसके पास जाकर कालकसूरि स्वयं रहे थे ।

डा. शार्पेन्टियर इस घटनाके सम्बन्धमें अपने विचार इस प्रकार प्रगट करते हैं— कि “यह दंतकथा ऐतिहासिक रहस्यसे सर्वथा शून्य हो ऐसा नहीं, क्योंकि भिन्न भिन्न दंतकथाओंके आधारसे माह्रम होता है कि उज्जयिनीके प्रख्यात विक्रमादित्यके पिता गर्दभिल्लने जैनाचार्य कालकका अपमान किया था, वे उसका बदला लेने शकोंके प्रदेशमें गये जिनका राजा साहाणुसादि (राजाओंका राजा) कहलाता था !..... इस परसे यह दंतकथा ऐतिहासिक दृष्टिगत होती है, चाहें जो हो पर यह कथा बताती है कि कालकसूरिने अनेक शक राजाओंको उज्जयिनी पर चढ़ाई करने और गर्दभिल्ल वंश उखेड़ डालनेके लिये समझाया, परन्तु कुछ वर्षोंके बाद उसके पुत्र विक्रमादित्यने उनको निकालकर अपने पूर्वजोंकी गद्दी प्राप्त की।”^{१२}

भारतीय ऐतिहासिक विद्वान् भी इसकी प्रामाणिकता स्वीकार करते हुए लिखते हैं— “जैन ग्रन्थ ‘कालकाचार्य कथानक’ में पश्चिम भारत पर हुए शक-आक्रमणका मनोरञ्जक वर्णन उपलब्ध होता है, इस बातके प्रबल प्रमाण हैं कि इस ग्रन्थमें जो जैन इतिवृत्त उपलब्ध होता है वह अधिकांशमें सही है । इससे प्रतीत होता है कि शक लोग बोलान दर्रेके मार्गसे बलोचिस्तान होते हुए सिन्धकी ओर आये थे, उनके सेनापति ‘शाही’ और प्रमुख सेनापतिको ‘शाहानुशाही’ कहा जाता था उनकी एक शाखाने उज्जैनको विजय किया।”^{१३}

शक सामन्तोंने कालकसूरिकी आज्ञासे गर्दभिल्लको जीवित ही छोड़ दिया, परन्तु पुत्रों सहित उस देशसे निकल जानेकी आज्ञा दे दी । बादमें गर्दभिल्ल कहां जाकर रहा ? इसका स्पष्ट उल्लेख नहीं है । एक विद्वान् लेखकने उसका जर्मनीमें भागजाना बतलाया है, वह किस प्रकार गया इसे लेखकके शब्दोंमें पढ़िये—

११ गर्दभिल्लराजाने नहीं किन्तु उसकी साधित गर्दभीने मुंह खोला ऐसा उल्लेख भी मिलता है ।

१२ “उत्तर हिन्दुस्तानमें जैचधर्म” (चीमनलाल जेचन्द शाह एम. ए.) पृ. १७०.

१३ प्राचीन भारत—प्रो. वेदव्यास एम. ए. एलएल. बी. पृ. २४८.

गर्दभिल्लके सम्बन्धमें रोमके महाक इतिहासकार प्लोनीने ऐसा उल्लेख किया है कि— ई.स. पूर्व ६० में भारतवर्षके व्यापारियोंके कुछ सुन्दर जहाज आफ्रीका खाना हुए, उन्हें समुद्रयात्रा करते समय हिन्द महासागरमें एक बड़े तूफानका सामना करना पड़ा, जिससे बहुतसे जहाज समुद्रतलमें बैठ गये। इन व्यापारियोंमें उत्तर भारतका कर्तुकगल्ल (गर्दभिल्ल) नामक राजा भी था। सद्भाग्यसे वह राजा व अन्य कुछ व्यापारी तूफानमेंसे बच गये, परन्तु तूफानी हवासे वे दूसरे मार्गकी ओर चले गये और दस महीनेके बाद जर्मनी के तट पर जा पहुंचे। जर्मनीमें कुछ दिन निर्गमन कर वे फ्रांस गये। वहांपर उस समय मीटिलस नामक रोमन सूबा राज्य चला रहा था उसने कर्तुकगल्ल (गर्दभिल्ल)को एक सिफारशी पत्र लिख दिया जिसे लेकर वे लोग रोम पहुंचे जहां टेटसने उनका स्वागत किया।^{१४}

अपने देशसे निकाल दिये जानेपर गर्दभिल्लके पुत्रोंने दक्षिणमें जाकर उस समयके वहांके राजा अरिष्टकर्णका आश्रय लिया। वह राजा महापराक्रमी था, कुछ वर्षों की तैयारीके बाद अवसर पाकर गर्दभिल्ल कुमारोंने अरिष्टकर्णकी पूर्ण सहायतासे शकोंके आधीन प्रदेशोंपर हमला करनेके लिये प्रस्थार किया। नर्मदानदीके तटप्रदेशमें कालूर नामक स्थान पर भीषण युद्ध हुआ। इस भयङ्कर युद्धमें गर्दभिल्लकुमार विक्रमादित्यने अनुपम पराक्रम दिखाया और शक सामंतों पर विजय प्राप्त कर उन्हें उस देशसे बाहर खदेड़ दिया। इस प्रकार शकोंको परास्त करनेसे विक्रमादित्यको शकारि गर्दभिल्ल अथवा शकारि विक्रमादित्य कहने लगे।

गर्दभिल्लके कुछ कितने पुत्र थे यह कहीं स्पष्ट न होनेपर भी विक्रमादित्यसे एक बड़े भाई शंकु और एक छोटे भाई भर्तृहरिका उल्लेख मिलता है। क्यों कि शंकु गर्दभिल्लका सबसे बड़ा पुत्र था, इसलिये शकोंको परास्त करनेके बाद उसे राज्य सिंहासन पर बिठाया गया, परन्तु छ मासमें उसके शासनका अन्त हो गया।

कुछ ऐतिहासिकोंको शंकुकी स्वाभाविक मृत्युपर संदेह है, वे विक्रमादित्य पर उसकी हत्या करनेका आरोप करते हैं, परन्तु एक न्यायप्रिय, प्रजा-कसल राजासे, जिसका संवत् आज तक गौरव सहित चल रहा है, ऐसी आशा नहीं की जा सकती। भारतीय सभ्यतामें ऐसे कृत्यको गौरवास्पद नहीं माना जाता। यदि ऐसा दुष्टव्य विक्रमादित्यसे हुआ होता तो उसका नाम लेना भी कोई उचित न समझता।

बड़े भाई शंकुकी मृत्युके बाद राज्यकी बागडोर विक्रमादित्यने संभाल ली। शकोंसे त्रस्त हुई हुई प्रजा विक्रमादित्यके राजा होते ही अत्यन्त प्रसन्न हुई। विक्रममें पराक्रम था, आदित्यकी तरह तेज था, शासनकी शक्ति थी और था राजकर्मचारियों व प्रजापर पूर्ण प्रभाव।

वीर विक्रमादित्य—गर्दभिल्लकुमार, विक्रमसिंह, विक्रमसेन आदि नामोंसे भी प्रसिद्ध थे, अमरकोषकारने तो इनका नाम शूद्रक लिखा है ।

विक्रमादित्यकी राजधानी उज्जयिनीमें थी, उज्जयिनीका जैनधर्मके साथ पहिलेसे ही धनिष्ठ सम्बन्ध रहा है । विक्रमादित्यने प्रजाके हर प्रकारके कष्टोंको दूर करनेके लिये कोई कमी न रखी, यहांतक कि प्रजाकी आन्तरिक स्थिति जाननेके लिये वे गुप्त रूपसे भी कभी कभी पर्यटन क्रिया करते थे । एक बार विक्रमादित्य अपने छोटे भाई भर्तृहरिको राज्यभार सौंपकर बाहर चले गये, परन्तु पीछे भर्तृहरि अपनी राणी पिंगलाके कलंकित चारित्रसे दुःखी विरक्त एवं त्यागी हो गये । ज्यों ही विक्रमादित्यको यह समाचार पहुंचे वे तुरन्त वापस आये और अपना कार्य संभाल लिया ।

विक्रमसंवत् २३ में रचित 'ज्योतिर्विदाभरण' नामक ग्रन्थमें लिखे अनुसार विक्रमादित्यके पास तीन करोड़ पयादा, एक करोड़ अश्वदल, चार लाख नौकादल, और २४३०० हाथी थे ।^{१५} उनकी राजसभामें ८०० मांडलिका राजा हाजूर थे इतना ही नहीं बल्कि रोमके राजके साथ उनका पत्रव्यवहार था ।^{१६}

विक्रमादित्य परदुःखभंजन और दानेश्वरीके चिरुदसे विभूषित थे, उनकी उदारता व दानशीलताकी कथायें देशभर में प्रसिद्ध हैं । वैतालपचीसी और बत्तीसपुतलीकी कथाओंके पाठकोंको विक्रमादित्यके दया आदि गुणोंके विषयमें अच्छा परिचय मिलता है । न्यायप्रियता, दयालुता, और प्रजाके प्रति अत्यन्त प्रेमपूर्ण व्यवहारसे विक्रमादित्य प्रत्येकके हृदयमन्दिरमें श्रद्धापात्र हो गया । विक्रमादित्यमें नाम मात्रको भी अभिमान न था, इतने बड़े साम्राज्यका अधिकारी और समृद्ध होने पर भी उसे परसेवासे प्राप्त द्रव्यसे अन्नग्रहण करने और क्षिप्रा नदीमें से स्वयं ही जल ले आकर पीनेकी प्रतिज्ञा थी । ऐसा भी कहा जाता है कि वह चटाईपर सोता था ।

विक्रमादित्यने जैनधर्मके प्रकाण्ड विद्वान् श्री सिद्धसेनजी दिवाकरके आदेशसे (जिनका परिचय आगे दिया जा रहा है) प्रजाको ऋणमुक्त कर दिया, विक्रमादित्यके राज्यमें कोई भी किसीका कर्जदार न रहा, इस महान् कष्टसे मुक्ति दिलानेवाले विक्रमादित्य 'परदुःखभंजक' कहेलाने लगे और इसकी प्रसन्नता व स्मृतिमें प्रजाने विक्रमसंवत्सर प्रारम्भ किया ।

गाथासप्तशति के कर्त्ता 'हर्ष'ने जो ईस्वीसन ६९ के लगभग या उससे कुछ पूर्व हुआ है, एक माध्यमसे विक्रमादित्यकी दानशीलताका वर्णन किया है ।

शकारि विक्रमादित्य शिवजीके परमोपासक और देवीभक्त थे । उन्होंने उज्जैनमें सवा दोसौ फीट ऊंचा महाकाल—महादेवजीका मंदिर बनवानेकी उदारता की थी । परन्तु इस बातके प्रबल प्रमाण उपलब्ध होते हैं कि वे एक जैनाचार्यसे प्रभावित होकर जैनधर्ममें दीक्षित हो गये थे, इतना ही नहीं बल्कि अनेक मन्दिरोंका निर्माण, प्रसिद्ध जैन तीर्थ शत्रुघ्नयकी यात्रा व जीर्णोद्धार आदि कई एक कार्य एक जैनके नाते भक्तिपूर्वक किये थे ।

वीर विक्रमादित्यके धर्मगुरु आचार्य श्री सिद्धसेन दिवाकर जन्मसे कष्टर ब्राह्मण थे । बाल्यकालसे ही उन्हें विद्याभिरुचि थी। थोड़े ही समयमें वे प्रकाण्ड एवं प्रसिद्ध विद्वान् हो गये । उन्होंने अपने विजेताका शिष्य होजानेकी घोषणा कर रखी थी, परन्तु उनसे बड़े बड़े विद्वान् भी थर्राते थे । एक बार वादविवादमें बृद्धवादी जैनाचार्यने उन पर विजय प्राप्त कर ली, और श्री सिद्धसेन उन्हेंकि शिष्य एवं जैन साधु हो गये । इनके विद्वत्तापूर्ण अनेक ग्रन्थ उपलब्ध हैं ।

एक बार श्री सिद्धसेन विहार करते हुए उज्जयिनीमें पहुंचे और वीर विक्रमकी सभामें जाकर अपने काव्यचातुर्य एवं पाण्डित्यसे राजाके दिलमें अपने प्रति श्रद्धा उत्पन्न कर ली । कुछ समय व्यतीत होने पर एक दिन वे महाकालेश्वरके मन्दिरमें गये और वहां शिवलिंगकी ओर पांव कर सां गये । दिन होते ही उनके इस कृत्यसे चारों ओर कोलाहल मच गया और यह खबर राजके कान तक भी पहुंची । राजाको भी यह बुरा महसूस हुआ और आज्ञा भेज दी कि ऐसे व्यक्तिको मारपीट कर जैसे भी हो सके वहांसे हटा दिया जाये । ज्योंही ब्राह्मणोंने उन्हें मारना प्रारम्भ किया त्योंही वह मार सिद्धसेनको न लगकर राजाके अन्तःपुरकी रानियोंको लगने लगी । इससे राजमहलमें भी कोलाहल मच गया, निदान राजा स्वयं मन्त्रियों सहित वहां पर आया और नम्रता पूर्वक श्रीसिद्धसेनसे प्रार्थना की : महाराज ! इस प्रकार शिवजीका अपमान न करें, आपको भी भगवान महादेवकी स्तुति ही करनी चाहिये । सिद्धसेनजीने उत्तरमें कहा—राजन् ! इस शिवलिंगके नीचे भगवान पार्श्वनाथकी प्रतिमा विद्यमान है, तुम्हारे राज्यमें यह एक अन्याय है, जिसे दूर करनेके लिये मुझे ऐसा करना पड़ा है, अगर आप देखना ही चाहते हैं तो देखिये । ऐसा कह कर कल्याणमन्दिर स्तोत्र बोलना प्रारम्भ कर दिया, अभी १२—१३ श्लोक ही बोले गये कि शिवलिंग फट गया और अन्दरसे अवन्ती पार्श्वनाथ भगवानकी प्रतिमा प्रगट हुई ।

सत्स यह चमत्कार देखकर दिङ्मूढ़ हो गया और पूछा—महाराज ! यह क्या ? सिद्धसेनजीने राजाकी मनोदृष्टा ज्ञानकर धर्मलक्ष्म पूर्वक धूर्तिकी प्राचीनता एवं उसका पूर्व इतिहास कह बताया । इससे राजा प्रभावित हो जैनधर्मका पूर्ण श्रद्धालु एवं भक्त बन गया,

और उस समय एक करोड़ सोनेके सिक्के देनेको थेलियां मंगाईं । श्री सिद्धसेनजीने उस भेंटको स्वीकार न करते हुए राजाको उपदेश दिया कि इनको ऐसे पीड़ित एवं दुःखी मनुष्योंमें बांट दो जो कर्जसे दबे हुए हैं । श्री सिद्धसेनजीकी इस निस्पृहताका राजा विक्रमादित्यके हृदय पर और भी गहरा प्रभाव हुआ और श्री सिद्धसेनजीके चरणोंमें गिरकर उसने सकुटुम्ब जैनधर्म स्वीकार किया और वह द्रव्य कर्जदारों में बांट दिया गया, जिससे विक्रमादित्यके समस्त राज्यमें कोई कर्जदार न रहा । इस प्रकार उद्गुण हो जानेसे प्रजाने विक्रमादित्यका बड़ा उपकार माना, और ऋणमुक्त होनेकी प्रसन्नता प्रगट करने, इस स्मृतिको चिरस्थायी करने एवं अपने उपकारी राजाकी कीर्ति विश्वदिगंत करनेके लिये विक्रमसंवत् प्रारम्भ किया^{१७} । इस प्रकार संवत्प्रवर्तक यही गर्दभिल्लवंशी शाकारि विक्रमादित्य थे ।

कई ऐतिहासिक मालवसंवत्को ही विक्रमसंवत् होना मानते हैं और कई इसे कृत-संवत्के नामसे भी कहते हैं । उनका मन्तव्य है कि विदेशियोंकी जीत पर मालवगणने इस संवत्का प्रचार किया एवं इस तिथिसे कृत युगका आरम्भ माना अतः मालवसंवत् अथवा कृतसंवत् भी कहने लगे । एक लेखकने इसे क्रीतसंवत् लिखा है । अस्तु, जो हो और चाहे जितने संवत् चले हों परन्तु इतने समयतक विक्रमसं. के अतिरिक्त कोई चल नहीं सका । पाश्चात्य विद्वानों और वर्तमान कालीन अनुसन्धानकोंका मन्तव्य है कि विक्रमसंवत्प्रवर्तक राजा जैन धर्मानुयायी थे और जैनियोंने ही इसका संचालन किया था । डाक्टर भाउदाजी कहते हैं—

“ I believe that the era (Vikrama) was introduced by the Buddhists or rather the Jains. ”

अर्थात् मेरा मन्तव्य है कि विक्रमसंवत् बौद्धों—बल्कि जैनोंने प्रारम्भ किया है ।

एक दूसरे विद्वान् (जर्नल आफ् थी बोम्बे ब्रेच आफ् दी रायल एशियाटिक सोसायटी पु. ९ पृष्ठ १४५ में) लिखते हैं कि—

“ Vikram Samvat is used by the Jains only. ”

अर्थात् विक्रम संवत्का उपयोग केवल जैनोंने ही किया है ।^{१८}

१७ इति श्रीविक्रमादित्यः शास्त्र्यवन्ती नराधिपः ।

अमृतां पृथिवीं कुर्वन् प्रवर्तयति वत्सरम् ॥—प्रभावकचरित ।

तदनु गर्दभिल्लस्यैव पुतेन विक्रमादित्येन राज्ञोज्जयिन्या राज्यं प्राप्य सुवर्णपुरुषसिद्धिबलात् पृथिवीममृतां कुर्वता विक्रमसंवत्सरः प्रवर्तितः ।—मेळुजाचार्यविरचित स्थविराकलि अथवा विचारप्रेणी ।

१८ प्राचीन भारतवर्ष—(ज. टी. एल. साहू) भा. ४ पृ. ४३-४४.

विक्रमसंवत्के सम्बन्धमें एक लेखक महोदयने बहुत ही विचित्र कल्पना की है कि—

“विक्रमसंवत्का जन्म बौद्ध और जैन धर्मों पर ब्राह्मणधर्मकी महान् विजय स्पृति है।”^{१९}
ब्राह्मणधर्मका गौरव बतानेके लिये वे अपनी कल्पनासे संवत्प्रवर्तकको बौद्ध और जैनधर्मका नाश करनेवाला मानते हैं। लेखक महोदयकी युक्ति यह है कि यह संवत् यदि जैन संवत् होता या जैनोका चलाया होता तो ब्राह्मण अपने पंचांगमें इसे कदापि स्थान न देते, क्योंकि बौद्ध—जैनधर्मसे ब्राह्मणोंकी घोर शत्रुता थी। लेखक महोदय आगे चलकर यह स्वीकार करते हैं कि जैन साहित्यमें विक्रमादित्यकी कथा विशद रूपसे मिलती है तथा संवत्कर्त्ता विक्रमका नाम साफ लिखा है, तथापि जैनधर्मसे ब्राह्मणोंके खिलाफ होनेसे गर्दभिल्लके पुत्र विक्रमादित्यकी बात सत्य मननेको तैयार नहीं, उन्होंने अपने लेखमें ज़बरदस्ती यह ठूसनेकी कोशिश की है कि विक्रमादित्य जैनियोंका संहारक व उच्छेदक था। विक्रमादित्य जैनियोंका घोर शत्रु था या नहीं? यह तो उन्हें वाकी लेख बतायेगा, परन्तु उन्होंने जिस युक्तिके आधार पर यह कल्पना खड़ी की है वह हास्यास्पद ही नहीं बल्कि विचित्र और निस्सार भी है। वे स्वयं अपनी युक्तिको बुद्धिकी कसौटी पर परख लें, उनकी ही युक्तिको उनकी सेवामें भेंट करते हुए बताना पर्याप्त है कि यदि विक्रमादित्य जैनधर्मके संहारक व उच्छेदक होते तो जैनोमें उनका नाम सम्मान पूर्वक कहीं भी उपलब्ध न होता। लेखकके मन्तव्यानुसार जैनोसे शत्रुता भी ली जाये तो भी राज्यभय, राज्यप्रेम, अथवा लोभमें आकर ब्राह्मणोंने विक्रमसंवत्का प्रयोग किया हो तो यह असम्भव नहीं। जैन साहित्य बतलाता है कि विक्रमादित्यने शत्रुञ्जय तीर्थयात्राका एक महान् संघ निकाला, ११३ जिनमन्दिर बनवाये, और ७०० मन्दिरोंका जीर्णोद्धार कराया।^{२०}

शत्रुञ्जय महात्म्य तथा अन्य जैन साहित्य ग्रन्थोंमें विक्रम द्वारा शत्रुञ्जयके जीर्णोद्धारके उल्लेख उपलब्ध होते हैं। शत्रुञ्जय महातीर्थके उद्धारकोके नामवर्णन करते हुए श्री धर्मघोषसूरि ‘शत्रुञ्जय महातीर्थकल्प’में लिखते हैं—

संपद् विक्रम बाहड शालपलित्तामदत्तरायाइ ।

तं उद्धरिहिति तयं सिरि सचुंजय महातिथ्यं ॥

इस गाथा द्वारा शत्रुञ्जय महातीर्थके उद्धारकोमें संप्रतिराजा, विक्रमराजा, बाहडमंजी, शालिवाहनराजा, पादलिंसूरि, आमराजा, दत्तराजाके नाम बताये हैं।

अभिधानराजेन्द्र कोष भाग ५ पृ. ८५३ पर दिये गये एक उद्धरणसे भी इस बातकी पुष्टि होती है—

१९ नागरीप्रचारिणीपत्रिका भा. १४ पृ. ४ पृ. ४५१.

२० जैनाचार्यों—मु. न्यायविजयजी ।

संप्रति विक्रमादित्यः शालिवाहनवाग्भटौ ।

पादलिप्ताऽऽम्रदत्तश्च, इत्यस्योद्धारकारकाः ॥

जैन साहित्यमें ऐसे अनेक उल्लेख उपलब्ध हैं जिनमें कहा गया है कि गर्दभिल्लवंशी अवन्तीपति शकारि राजा विक्रमादित्य तथा उसके भित्र आन्ध्रपति हाल-शालिवाहनने साथ मिलकर जैनाचार्य पारलिससूरि, नागार्जुन और आर्य खपुटाचार्यकी विद्यमानतामें शत्रुंजयतीर्थ पर कुछ धार्मिक कार्य कराये। कहाजाता है कि एकबार तीर्थका जीर्णोद्धार और दूसरी बार मन्दिर पर ध्वजारोहण कराया, जीर्णोद्धारके समय महुवा-मधुवंति (सौराष्ट्र)के मूल निवासी एवं व्यापारार्थ अरबस्तान तक जाकर अपार लक्ष्मी प्राप्त करनेवाले सेठ जावडशाहने साथ-दिया था। शत्रुंजय माहात्म्यमें जावडशाह द्वारा किये गये उद्धारका विस्तृत वर्णन दिया है।^{२१}

जैन साहित्यग्रन्थोंसे प्रतीत होता है कि श्रीकालकसूरि, और श्रीसिद्धसेन दिवाकरके अतिरिक्त पादलिप्तसूरि, नागार्जुन और आर्य खपुटाचार्य ये प्रखर विद्वान् राजा विक्रमादित्यके समकालीन थे।

यह भी कहा जाता है कि राजा विक्रमादित्यकी सभामें नवरत्न (नौ बड़े बड़े प्रसिद्ध विद्वान्) रहते थे, राजा विक्रमादित्य उनका आश्रयदाता था। उनके नाम ये हैं—१. प्रसिद्ध कवि और अनेक काव्यके रचयिता श्री कालिदास, २. प्राकृत व्याकरणके कर्ता वररुचि, ३. अमरकोषके रचयिता अमरसिंह, ४. बृहत्संहिताज्योतिषग्रन्थके निर्माता बराहमिहिर, ५. धन्वतरि, ६. क्षणिक, ७. वेतालभट्ट, ८ घटकर्पर और ९ शंकु। परन्तु ऐतिहासिक दृष्टिसे इन सब विद्वानोंका एक समयमें होना सिद्ध नहीं होता इससे लोग इसे कल्पित मानते हैं।

विक्रमादित्य द्वारा निर्माण की गई एक चिरस्मरणीय एवं दर्शनीय कृति उज्जैनकी वेधशाला है, जो भूगोल एवं ज्योतिषशास्त्रके विद्वानोंके लिये विशेष उपयोगी है। उनकी इस कृतिके लिये भारतीय एवं पाश्चात्य विद्वान् चिरकृतज्ञ रहेंगे।

विक्रमादित्यने अपने नामका कोई मुद्राप्रसार किया था या नहीं यह अभी अन्व-कारमें है। विक्रमादित्यका कोई सिक्का अभी तक प्राप्त नहीं हुआ, परन्तु इस सम्बन्धमें डाक्टर टी. एल. शाहने प्राचीन भारतवर्ष भा. ४ में विचार प्रदर्शित करते हुए जो कल्पना की

२१ विक्रमराजा द्वारा निजसे कियेगये उद्धारका यद्यपि कोई ऐतिहासिक प्रमाण दृष्टिगत नहीं होता, परन्तु भावडशाको विक्रमादित्यने प्रसन्नतापूर्वक मधुमावती (महुवा) आदि १२ गाँव दिये। उस समृद्धिसे उसके पुत्र जावडको शत्रुंजय उद्धारका सद्भाव प्राप्त हुआ, इसलिये उद्धारकके अनु-मोदकके तौर पर एवं शत्रुंजयकी सीमा पर उस समय विक्रमादित्यका राज्य होनेसे उसे अन्तर्गत उद्धारक मान लिया हो यह संभव है।—शत्रुंजयप्रकाश.

है सम्भवतः वह कल्पना सुसंगत हो सकती है। उसका सारांश यह है कि: “ विक्रमादित्यसे पहिले और बादमें होनेवाले छोटे छोटे राजाओंके सिके तो मिलते हैं, परन्तु जिसका राज्य ६० वर्ष तक अखण्ड रूपसे चला हो उसके सिके चले ही नहीं इसकी सम्भावना कम है अथवा सम्भव है कि अभी तक सिके पूरी तरह पहिचाने ही न गये हों। क्योंकि सिका चलाने वाले हिन्दु राजाओंमेंसे किसीने अपना नाम या चेहरा सिके पर खुदवाया हो ऐसा प्रमाण नहीं मिलता, प्रायः अपने धर्म अथवा वंशका कोई चिह्न अंकित करनेकी प्रथा थी। मेरी एक कल्पना है कि उज्जैनके कुछ सिके ऐसे भी हैं जिन पर वेवशालाके चिह्नके अतिरिक्त ॐ चन्द्र-बिन्दु अथवा ॐ स्वस्तिकका चिह्न भी है, सम्भव है कि ये सिके विक्रमादित्यके हों और यदि ऐसा प्रमाणित हो जाये तो उससे भी विक्रमादित्यका जैनधर्मानुयायी होना प्रमाणित होता है, क्योंकि ॐ चन्द्रबिन्दु को जैनधर्ममें सिद्धशिला और ॐ स्वस्तिकको चार गतिकी प्रतीक धार्मिक चिह्न माना ही जाता है। ”

विक्रमादित्यकी आयुष्य एवं राज्यकालके सम्बन्धमें भी ऐतिहासिकोंका निश्चित मत नहीं। राज्यकाल कोई ६० वर्ष और कोई इससे भी अधिक मानते हैं। एवं आयुष्यके सम्बन्धमें भी यह अनुमान है कि शकोंको पराजित करते समय उसकी आयु कमसे कम २५-३० वर्ष होगी और ६० वर्ष या इससे अधिक समय राज्यकालका है, इससे अनुमानतः ९०-९५ वर्षसे तो किसी भी दशामें कम नहीं होगी।

विक्रमादित्यकी कितनी रानियां एवं पुत्र थे यह भी इतिहासके प्रकाशमें नहीं आया। कई ऐतिहासिकोंमें विक्रमादित्यके बाद उसके पुत्र माधवसेन, जिसने आरबी समुद्रमें एक टापूके राजाकी कुमारी सुलोचनासे विवाह किया था, के राज्यपाट संभालनेका उल्लेख किया है। श्रीमेरुतुंगाचार्यजीकी स्थविरावलि अथवा विचारश्रेणिके अवतरणानुसार विक्रमके बाद उसका पुत्र विक्रमचरित्र उर्फ धर्मादित्य राज्यसिंहासन पर बैठा।

इसमें सन्देह नहीं—विक्रमादित्य राजा महाप्रतापी, ओजस्वी, प्रतिभासम्पन्न, प्रभावशाली, न्यायप्रिय, प्रजावत्सल, गुणप्राही, धर्मात्मा, दयालु एवं दानशील थे और जैनधर्मके साथ उनका घनिष्ठ सम्बन्ध था।

विक्रमादित्य सम्बन्धी जैन साहित्य

लेखक:—श्रीयुत अगरचंदजी नाहटा, वीकानेर

भारतवर्षके इतिहासमें महान् प्रतापी अश्वुण्णकीर्तिशाली सम्राट विक्रमादित्यका स्थान अजोड़ है। उनके द्वारा प्रवर्तित विक्रम नामक संवत्सर शताब्दियोंसे सर्वाधिक प्रसिद्धि प्राप्त है। विक्रमादित्यकी कथाएं भारतके कोने कोनेमें प्रसिद्ध हैं, पर खेद है कि विक्रमादित्यकी कथाएं और संवत्सरकी जितनी अधिक प्रसिद्धि है, उनके विशुद्ध इतिहासकी जानकारी उतनी ही अन्धकारमय है। कुछ समय पूर्व तो ऐतिहासिक विद्वानोंको यहां तक संदेह हो गया था, और कई अंशोंमें अबतक भी है, कि विक्रमसंवत्सरका प्रवर्तक शकारि विक्रमादित्य नामका राजा इ. स. पूर्व ५७ में हुआ भी था या नहीं^१। पर हर्षकी बात है कि अब यह मत अनेक नवीन अनुसन्धानों द्वारा शिथिल हो गया है। इतने पर भी यह समस्या भलीभाँति सुलझ नहीं पाई है और अब भी यह प्रश्न विवादास्पद रूपमें उपस्थित है।

स्वर्गीय पुरातत्त्वविद् श्रीकाशोप्रसाद जायसवालके मतानुसार ईस्वीपूर्व ५७ में शकारि गौतमीपुत्र सातकर्णने नहुपाण आदि शकराजाओंका उन्मूलन कर विक्रमादित्यके पदसे प्रसिद्धि प्राप्त की^२। और इस मतका समर्थन श्रीयुक्त जयचंद विद्यालंकार आदि विद्वानोंने भी किया है^३। जैन परम्पराके अनुसार इस समय बलमित्र नामक राजाने शकोंको हटा कर उज्जयिनी पर अधिकार किया था। इसवे पूर्व इतिहास—शकोंके आगमन—गर्दमिल्लके उच्छेदन—का विशद वर्णन कालका चार्य सम्बन्धी उल्लेखों एवं कथाओंमें पाया जाता है। जैन पुरातत्त्वविद् मुनि कल्याणविजयजीने अपने “वीरनिर्वाणसंवत् और जैन कालगणना”^४ नामक निबन्धमें इस घटनाका संक्षिप्त^५ विवरण दिया है^६। और बलमित्रको विक्रमादित्य सिद्ध किया है।

१ भारतीय इतिहासकी रूपरेखा पृ. ७८५ और चन्द्रगुप्त विक्रमादित्य पृ. ३९।

२ सन १९१४ में पटनाके अंग्रेजी दैनिक ‘एक्सप्रेस’ में प्रकाशित ‘ब्राह्मिन एम्पायर’ शीर्षक लेख और चन्द्रगुप्त विक्रमादित्यकी प्रस्तावनामें।

३ भारतीय इतिहासकी रूपरेखा पृ. ७३३ से ७८८।

४ नागरीप्रचारिणीपत्रिका भाग १० अंक ४।

५ इस घटनाका कुछ विस्तारसे वर्णन मुनि कल्याणविजयजीने अपने ‘आर्य कालक’ नामक लेखमें किया है, जो कि द्विवेदी अभिनन्दन ग्रन्थके पृ. ९८ से ११९ में छपा है।

६ जैन परम्पराकी कालिकाचार्य कथाकी ऐतिहासिकताको अब विद्वानोंने स्वीकार किया है, जैसे—(१) श्रीयुत गंगाप्रसाद महेता एम. ए. ‘चन्द्रगुप्त विक्रमादित्य’ ग्रन्थके पृ. ३९ में लिखते हैं—“...इसमें कुछ सन्देह नहीं कि इस कथानकका आधार ऐतिहासिक है”। (२) पुरातत्त्ववेत्ता डॉ. स्टेन कोनोने खरोष्ट्रीलेख कोर्पस इ. इन्डिकेरम् जिल्द २ भाग १ पृ. २५-२७ में लिखा है कि—“इस जैन कथा पर अविश्वास करनेका लेख भी कारण मुझे नहीं प्रतीत होता।

विक्रमादित्यकी कथाओंका विशाल साहित्य

विक्रमकी लोकप्रियताका ज्वलंत उदाहरण उनके सम्बन्धी विशाल साहित्य है। यह साहित्य इतना विशाल है कि किसीके राज्यकी कथाएं इतने विपुल प्रमाणमें नहीं पाई जाती। वेतालपचीसी, सिंहासनवत्तीसी आदि कथाओंके ग्रन्थ प्रायः भारतीय सभी प्रमुख भाषाओंमें पाये जाते हैं। इन कथानकामेंसे कई कथाओंका आधार बहुत प्राचीन साहित्य है। उदाहरणार्थ वेतालपचीसीकी कथाएं ११ वीं शताब्दीके प्रसिद्ध कथासंग्रह—१ बुधस्वामीविरचित बृहत्कथाश्लोकसंग्रह, २ क्षेमेन्द्ररचित कथामंजरी (ई. १०५०), ३ सोमदेवरचित कथासरित्सागर (ई. १०७०)—में पाई जाती है। इन तीनोंका आधार गुणाद्वयरचित बृहत्कथा ग्रंथ है, जो पैशाची भाषामें था, पर अभी लुप्त है। इसका समय ई. की ५ वीं शताब्दीके पूर्वका ही अनुमान किया जाता है। इसी प्रकार पंचदंडकी कथाओंका जैन चरित्र सं. १२५० का रचित है। क्षेमकरने, सिंहासनवत्तीसीकी महाराष्ट्री भाषामें रचित उक्त कथाको देखकर, अपना ग्रन्थ बनानेका उल्लेख किया है। खेद है कि यह महाराष्ट्री भाषाकी कथा भी अब उपलब्ध नहीं है एवं उसका समय अज्ञात है। जैन कवि राजवल्लभने सिद्धसेनरचित सिंहासनद्वित्रिशिकाका उल्लेख किया है, पर वह भी अब प्राप्त नहीं है। विक्रम सम्बन्धी कथाओं एवं साहित्यकी प्रचुरता होने पर भी जब हमारे भारतीय विद्वानोंने उनकी खोज, तुलनात्मक अध्ययन, आलोचना व प्रकाशनका और उदासीनता दिखाई है तब पाश्चात्य विद्वानोंने इसकी अच्छी कदर की है; उन्होंने कई कथाओंको बड़े सुन्दर ढंगसे सम्पादित कर प्रकाशित^७ किया है; उनके अनुवाद अंग्रेजी, फ्रेंच, जर्मन, स्वीडिश भाषाओंमें आलोचनाके साथ प्रकाशित किये हैं।

विक्रमसंबन्धी समग्र साहित्य और उसमें जैन साहित्यका स्थान

जैसा कि उपर लिखा जा चुका है विक्रमसम्बन्धी साहित्य बहुत विशाल है। संस्कृतमें उपर्युक्त ३ कथाग्रन्थोंके अतिरिक्त शिवदासकृत वेतालपंचविंशति (प्रति-स्टेट लायब्रेरी बीकानेर) एवं यही कथा जंमलदत्त (बंगीय विद्वान् जीवानंद प्रकाशित-कलकत्ता) रचित प्रकाशित है। केटलोग्स केटलोग्राममें बल्लभरचित उक्त नामके ग्रन्थका एवं सिंहासनद्वित्रिशिकाका वररत्न, कालिदास, रामचंद्र (संभवतः रामचंद्रसूरि ही हैं) और शिवके रचित होनेका उल्लेख है। जैन ग्रंथावलीमें विद्यापति भट्टरचित विक्रमचरित्रका उल्लेख पाया जाता है। बीकानेर स्टेटकी अनुपसंस्कृत लायब्रेरीमें मलेखेडर भट्टरचित विक्रमार्कचरित्रकी प्रति है, जिसमें सिंहासनवत्तीसीकी कथाएं हैं। संस्कृत साहित्यके इतिहासके पृ. ३१७ में माद्रपुरसे प्रकाशित विक्रमार्कचरित्रका उल्लेख किया है वह विशेष संभवतः यही होगा। पैजरके सम्पादित कथासरित्सागरके अंग्रेजी अनुवादके परिशिष्टमें एतद्विषयक प्रकाशित साहित्यकी सूची दी है। उसके अनुवाद तामिल एवं महाराष्ट्री भाषाओंमें भी हैं जो केनकेड और बेविंगरने किये हैं। गुजराती

^७ हार्ड ओरीयन्टल सिरिस्से सिंहासनद्वित्रिशिकाके ४ रूपान्तर बड़े उत्तम ढंगसे छात्राव प्रकाशित हुए हैं, एवं पंचदण्डग्रन्थ भी जर्मनीसे प्रकाशित हो चुका है।

भाषामें नरपतिरचित पंचदंडवार्ता (सं. १५६०) एवं मधुसूदन व्यासकृत हंसावली-चरित्र (सं. १६५४) फार्वस सभासे प्रकाशित हैं। गुर्जरके प्रसिद्ध कवि सामलभट्ट (सं. १७७९-७०) ने विक्रमकी पंचदंड-सिंहासनवत्तीसी कथाओंको लेकर बहुत सरस साहित्यका निर्माण किया है। पर इस भाषामें अधिकतर साहित्य जैनोंका ही है, जिसका परिचय इस लेखमें कराया जाता है। हिन्दी साहित्यमें वेताल-पच्चीसी एवं सिंहासनवत्तीसीकी कथाओं पर कई कवियोंके ग्रंथोंका पता चला है, जैसे—

१ वेतालपच्चीसी—१ गंगाधर (विक्रमविलास सं. १७३९), २ भवानीशंकर (सं. १८७१), ३ देवीदत्त (सं. १८१२), ४ शंभुनाथ त्रिपाठी (सं. १८०९), ५ भवानीसहाय, ६ सूरत मिश्र (उ. हि. खोज रिपोर्ट), ७ लल्लुलाटन (गद्य), ८ भोलानाथ चौधे (विक्रमविलास-पद्य) (पैंजर संपादित कथासरित्सागरका परिशिष्ट)। इनके अतिरिक्त दो ग्रन्थ मेरी खोजमें नये मिले हैं—१ प्रह्लाद-रचित सं. १६६१ भा. व. ८ (श्री पूज्यजी भं.), २ अपूर्ण हमारे संग्रहमें।

२ सिंहासन वत्तीसी—४ गंगाराम, २ परमसुख, ३ कृष्णदास, ४ मेघराज प्रधान, काजिमभली (सं. १८०१), ६ लल्लुलाटन।

राजस्थानी भाषामें कवि हालूरचित पद्यमय वेतालपच्चीसी (पद्य ७७३ पत्र १४ से १६ वर्धमान भंडार) एवं विक्रमपरकायाप्रवेश विप्रवसतारचित (पद्य ३२१ पत्र ७ गोविंद पुस्तकालय) एवं गद्य राजस्थानीमें बीकानेरनरेश अनुपसिंहजीके लिये रचित वेतालपच्चीसी, सिंहासनवत्तीसीके अतिरिक्त उक्त नामवाले अन्य गद्य अनुवाद एवं पंचदंड, चोबोली (प्र. सस्ता साहित्य मंडल देहली) और शनिकथा आदि साहित्य उपलब्ध है।

यद्यपि विक्रमविषयक जैनेतर साहित्यकी कमी नहीं है, फिर भी प्राचीनता एवं विपुलतामें विक्रम विषयक जैन साहित्य भारतीय समग्र साहित्यसे बाजी मार-लेता है। जब कि भारतीय विविध भाषाओंके पतद्विषयक प्राचीन ग्रंथ सब मिलाकर ५० से कम होंगे, अकेले जैन विद्वानोंने ५५ ग्रन्थ रचकर जो गौरव प्राप्त किया है वह अत्यंत श्लाघनीय एवं उल्लेखनीय प्रयत्न है।

तेरहवीं शताब्दीके पश्चात् विक्रम विषयक जैन साहित्यका निर्माण पारंभ होता है, उन सबमें विक्रमादित्यके साथ सिद्धसेन दिवाकर नामक जैन विद्वानके संबंधका उल्लेख पाया जाता है। सिद्धसेन दिवाकरका समय विक्रमकी पांचवीं शताब्दी है^८, अतः वे उल्लेख द्वितीय चंद्रगुप्त विक्रमादित्य सम्बंधी प्रतीत होते हैं। इसी प्रकार अन्य कई उल्लेख भी विक्रमादित्य नाम साम्य रखनेवाले २-३ विक्रमादित्यके सम्मिश्रण हो गये मालूम देते हैं। खेद है कि-हमारे विद्वानोंने विक्रमादित्यके कथारूप विशाल साहित्य पर गंभीर आलोचनात्मक दृष्टि नहीं डाली, अन्यथा कई नवीन तथ्य प्रकाशमें आनेकी संभावना है। मेरे नज़र मतानुसार पीछली अनेक कथाओंमें थोड़ा-बहुत ऐतिहासिक तथ्य अवश्य है।

^८ पंजाबी खोज रिपोर्ट (१९२२-२४) के पृ. ४७ में इसका स्थानासमय १७६१ बतलिया है, पर वह गलत है।

^९ सम्मतिप्रकरण-प्रस्तावना एवं प्रभावकचरित्रमें सु. कल्याणविजयजीका पर्यालोचन

भाषामें नरपतिरचित पंचदंडवार्ता (सं. १५६०) एवं मधुसूदन व्यासकृत हंसावली-चरित्र (सं. १६५४) फार्वस सभासे प्रकाशित हैं। गुर्जरके प्रसिद्ध कवि सामलभट्ट (सं. १७७९-७०) ने विक्रमकी पंचदंड-सिंहासनवत्तीसी कथाओंको लेकर बहुत सरस साहित्यका निर्माण किया है। पर इस भाषामें अधिकतर साहित्य जैनोंका ही है, जिसका परिचय इस लेखमें कराया जाता है। हिन्दी साहित्यमें वेताल-पच्चीसी एवं सिंहासनवत्तीसीकी कथाओं पर कई कवियोंके ग्रंथोंका पता चला है, जैसे—

१ वेतालपच्चीसी—१ गंगाधर (विक्रमविलास सं. १७३९), २ भवानीशंकर (सं. १८७१), ३ देवीदत्त (सं. १८१२), ४ शंभुनाथ त्रिपाठी (सं. १८०९), ५ भवानीसहाय, ६ सूरत मिश्र (उ. हि. खोज रिपोर्ट), ७ लल्लुलाटन (गद्य), ८ भोलानाथ चौबे (विक्रमविलास-पद्य) (पंजर संपादित कथासरित्सागरका परिशिष्ट)। इनके अतिरिक्त दो ग्रन्थ मेरी खोजमें नये मिले हैं—१ प्रह्लाद-रचित सं. १६६१ भा: व. ८ (श्री पूज्यजी भं:), २ अपूर्ण हमारे संग्रहमें।

२ सिंहासन वत्तीसी—४ गंगाराम, २ परमसुख, ३ कृष्णदास, ४ मेघराज प्रधान, काजिमअली (सं. १८०१), ६ लल्लुलाटन।

राजस्थानी भाषामें कवि हालूरचित पद्यमय वेतालपच्चीसी (पद्य ७७३ पत्र १४ से १६ वर्धमान भंडार) एवं विक्रमपरकायाप्रवेश विप्रवस्तारचित (पद्य ३२१ पत्र ७ गोविंद पुस्तकालय) एवं गद्य राजस्थानीमें बीकानेरनरेश अनुपसिंहजीके लिये रचित वेतालपच्चीसी, सिंहासनवत्तीसीके अतिरिक्त उक्त नामवाले अन्य गद्य अनुवाद एवं पंचदंड, चोबोली (प्र. सस्ता साहित्य मंडल देहली) और शनिकथा आदि साहित्य उपलब्ध है।

यद्यपि विक्रमविषयक जैनेतर साहित्यकी कमी नहीं है, फिर भी प्राचीनता एवं विपुलतामें विक्रम विषयक जैन साहित्य भारतीय समग्र साहित्यसे बाजी मार-लेता है। जब कि भारतीय विविध भाषाओंके पतद्विषयक प्राचीन ग्रंथ सब मिलाकर ५० से कम होंगे, अकेले जैन विद्वानोंने ५५ ग्रन्थ रचकर जो गौरव प्राप्त किया है वह अत्यंत श्लाघनीय एवं उल्लेखनीय प्रयत्न है।

तेरहवीं शताब्दीके पश्चात् विक्रम विषयक जैन साहित्यका निर्माण पारंभ होता है, उन सबमें विक्रमादित्यके साथ सिद्धसेन दिवाकर नामक जैन विद्वानके संबंधका उल्लेख पाया जाता है। सिद्धसेन दिवाकरका समय विक्रमकी पांचवीं शताब्दी है^८, अतः वे उल्लेख द्वितीय चंद्रगुप्त विक्रमादित्य सम्बंधी प्रतीत होते हैं। इसी प्रकार अन्य कई उल्लेख भी विक्रमादित्य नाम साम्य रखनेवाले २-३ विक्रमादित्यके सम्मिश्रण हो गये मालूम देते हैं। खेद है कि-हमारे विद्वानोंने विक्रमादित्यके कक्षरूप विशाल साहित्य पर गंभीर आलोचनात्मक दृष्टि नहीं डाली, अन्यथा कई नवीन तथ्य प्रकाशमें आनेकी संभावना है। मेरे नम्र मतानुसार पोछली अनेक कथाओंमें थोड़ा-बहुत ऐतिहासिक तथ्य अवश्य है।

^८ पंजाबकी खोज रिपोर्ट (१९२२-२४) के पृ. ४७ में इसका रचनासमय १७६१ बताया है, पर वह गलत है।

९ सन्निधिप्रकरण-प्रस्तावना एवं प्रभावकचरित्रमें सु. कल्याणविजयजीका पर्यायीकन

विक्रमादित्य विषयक जैन साहित्यकी सूची

(१) संस्कृत (मौलिक) ग्रन्थ

रचनासमय	ग्रन्थनाम	रचयिता	प्राप्ति एवं प्रकाशनस्थान
१ सं. १२२०-२४	पंचदंडात्मक विक्रमचरित्र	अज्ञात	ह्रीरालाल हंसराज जामनगर (उ. जै. सा. सं. इ.)
२ १३ वींया १५ वीं शताब्दी	सिंहासनद्वित्रिशिका ^{१०}	क्षेमंकर	प्र. उ. लाहौरके सूचिपत्रमें
३ सं. १४७१ के लगभग	विक्रमचरित्र ^{११}	कासद्वदगण्डीय उ. देवमूर्ति	सं. १४९६ लिखित प्रति लीबर्टी भं.
४ सं. १४९० माघ शुदि १४ रवि खंभात	विक्रमचरित्र (पंचदंड) प्र. २५००	साधुपूर्णभा रामचंद्रसरि	दानसागर भंडार बीकानेर
५ सं. १४९० माघ शुदि १४ रवि दुर्भिकाग्राम	विक्रमचरित्र (सिंहासन द्वित्रिशिका) ^{१२}	"	उ. जै. सा. सं. इ.

१० कई विद्वान इस १३ वीं शताब्दीका बतलाते हैं । षटपुष्पचरित्रके कर्ता क्षेमंकर १५ वीं शताब्दीमें हुए हैं । इस सिंहासनद्वित्रिशिकामें इसका आधार महाराष्ट्री भाषका उक्त कथानक बतलाया है पर वह अभी अज्ञात है ।

“ श्रीविक्रमादित्यनरेश्वरस्य चरित्रमेतत् कविभिर्निबद्धः । पुरा महाराष्ट्रविष्टभाषाययं महाश्वयंकरं नराणाम् ॥

क्षेमंकरेण मुनिना धरं गद्यपद्यबंधेन युक्तिश्रुतसंस्कृतं धुरेण । विश्वेपकारविलसद्गुणकीर्तिनायं चक्रे चिरममपंडितहर्षहेतुः ॥

बीकानेर स्टेट लायब्रेरीमें २, बृहद्संस्कारमें २, हमारे संग्रहमें भी इसकी १ अणुर्ण प्रति है ।

११ इसके १४ सर्गोंके नाम इस प्रकार हैं-विक्रमोपति, राज्यप्राप्ति, सुवर्णपुष्पलभ, पंचदंडछत्रप्राप्ति, द्वादशवर्तवन्दनफलपुष्पककौतुक, नयवीक्षि, देवपूजाफलसूची, राज्यागमन, विक्रमप्रतिबोध, जिनश्रमप्रभावसूचक हंसावलीविवाह, विनयप्रभाव, नमस्कारप्रभाव, सत्वाधिककथाकोष, वनधर्मप्रभाव, स्वामिरोहण, सिंहासनद्वित्रिशिका ॥-(जै. सा. सं. इ. पृ. ४६८) । इस ग्रंथकी एक और प्रति सं. १४८२ लिखित बम्बई रो. ए. सो. के नं. १७७३ में है ।

१२ इसका गुजराती अनुवाद (स्व. मणिलाल नमुसाईका) बड़ोदेके कैलवणी खातासे सं. १९५१ में प्रकाशित हुआ है ।

६ सं. १४९२	विक्रमचरित्र १३ प्रं. ६७१२	विक्रमचरित्र १३ प्रं. ६७१२	प्र. हेमचंद्राचार्य प्रं. अमदावाद
७ सं. १५२४ के लगभग	सिद्धासमद्वारिका १४	धर्मघोषगच्छीय शुभशिल	प्रति-गोविंद पुस्तकालय सं.
८	विक्रमचरित्र पद्य ३६	राजमेरु	१६१२ लि. बीकानेर
९	"	इंद्रसूरि	जीरा (पंजाब) भंडार
१०	" पंचदंडप्रबंध	पूणेचंद्र	ड. जैन प्रथावली पृ. २५२
	(२) प्रबंधसंग्रहोंके अन्तर्गत सामग्री		" " १६०
१ सं. १३३४ चौ. शु. ७	प्रभावचरित्र	प्रभावचंद्रसूरि	बुद्धवादिप्रबंध
२ सं. १३६१ वै. शु. १५	प्रबंधचिंतामणि	मेरुतुंगसूरि	विक्रमार्कप्रबंध
वर्धमानपुर			
३ सं. १४०५ दिल्ली	प्रबंध कोष	राजशेखरसूरि	विक्रमादित्यप्रबंध
	(चतुर्विंशति प्रबंध)	"	सिद्धसेनप्रबंध
४ १३ वींसे १५ वीं शताब्दी	पुरातन प्रबंध संग्रह	अज्ञात	विविधविक्रमार्कप्रबंध
५ अज्ञातकर्तृक कई प्रबंध एवं चरित्र जैन भंडारोंमें प्राप्त हैं। (नं. १ से ४ ग्रंथ सिंधी जैन ग्रन्थमालासे प्रकाशित हैं)			

१३ इसकी प्रति बीकानेरके जयचंद्रजीके भंडारमें भी है। इसके १२ सर्गोंके नाम इस प्रकार हैं—अग्निवैतालोलपति, सुधोमलयप्राणिग्रहण, खर्पचोरो-त्पत्तिनिग्रह, विक्रमचरित्रजन्म अवदातकरण-पितृमिलन, शुभमतिरूपमतीयाणिग्रहण, विक्रमचरित्र कनकश्रीनाम, सिद्धसेनप्रबोध-वसुधाअष्टोकरण-कीतस्तम-द्विरचन, शत्रुजयोद्धार, पंचदंडवर्णन, कालीदासीत्पत्ति, सौभाग्यसुन्दरीपरिणयन-तत्परीक्षाकरणवधटकुमारमिलन, विक्रमादित्यस्वर्गमन, चतुश्चामहारीवर्णन विक्रमचरित्रराज्योपवेशन यात्राकरण स्वर्गमन ।

१४ इसकी यह एक ही प्रति पत्र ४८ की बीकानेरके गोविंदपुस्तकालयमें मिली है। इसमें इससे पूर्व सिद्धसेनरचित उक्त कथाका उल्लेख है, जैसे—
“पूर्व श्रीसिद्धसेनेन विक्रमादित्यकीर्तनम् । कृतं सिंहासनस्थानं जगज्जनमनोहरम् ॥ १ ॥”

अंतमें कर्ताने अपना परिचय एवं गद्यबंधसे उक्त पद्यबंधकथा रचनेका निर्देश इस प्रकार किया है—

गच्छः श्रीधर्मघोषस्तदनु सुविदितश्चक्रचूलमणित्वं वाहीन्द्रो धर्मसुरिर्दुपवरितिलको बोधको बीखलस्य ।

जित्वा चादान्येनैकविधगुणगणा शसने चोर्कति यः यस्य श्रीमूलपट्टे त्रिजगज्जकरो श्रीयकोभद्रसुरिः ॥ ७२ ॥

श्रीविक्रमार्कचतुर्गुणवर्णनसद्वधात् पद्ये कृता सुगमता जनकौतुकाय । सुरेन्द्रशिष्यसमहिचन्द्रगुणधियेन श्रीराजवल्लभकृता वरपाठकेन ॥ ७३ ॥

३ लोकभाषाओं^{१५} विक्रमविषयक जैन साहित्य

१ सं. १४९९	विक्रमचरित्र कुमाररास	वडतपागच्छीय साधुकीर्ति	उ. ज. गु. क. भा. १ पु. ३५
२ सं. १५६५ जे. शु.	विक्रमसेन चौपड़	पूर्णमागच्छीय उदयभानु	" ११३
३ सं. १५९६ के लगभग	विक्रमरास	तपागच्छीय धर्मसिंह	" १६५
४ सं. १६३८ मा. सु. ७	विक्रमरास ^{१६}	आगम विडालंब गच्छीय मंगलमाणिक्य	" २४७
५ सं. १७२२ ? पो. सु. ८	विक्रमादित्यचरित्र	तपागच्छीय मानविजय	अभयसिंह भंडार
६ सं. १७१४ काती कुडेतनगर	विक्रमसेन ^{१७} चौपड़	तपागच्छीय मानसागर	चर्द्धमान भंडार
७ सं. १७२४ पो. व. १०	विक्रमावित्तरास	तपागच्छीय परमसागर	उ. जे. गु. क. भा. ३ ^{१८} पु. १२२८
गढ़वाड़ा		खरतर दयातिलक	अपूर्ण चौकानेर
८ सं. १७३७ के लगभग			

१५ जैन मुनिके लिये चतुर्मासके अतिरिक्त एक स्थानपर एक महिनेसे अधिक नहीं रहनेका विधान होनेसे वे हर समय भ्रमणशील रहते हैं। इसीसे उनका भाषा में कई भाषाओंका थोडा बहुत संमिश्रण हो जाता है। अतः हमने उक्त तालिकाके ग्रंथोंको गुजराती हिन्दी राजस्थानी भाषाके अलग अलग न रखकर लोकभाषा शीर्षकके नीचे दे दिये हैं। फिर भी इनमें सबसे अधिक गुजराती, उससे कम राजस्थानी एवं कुछ ग्रंथोंमें हिन्दीका संमिश्रण रूप है।

१६ इसमें सिंहासन बत्तीसी, वैतालपत्तीसी, पंचदंडछत्र, लीलावती, परकायप्रवेण, शीलमती, खापराचोर आदि विक्रमसंबंधी कथाओंका उल्लेख है।

१७ इस नामका इतनेसे भिन्न ग्रन्थ एक जैन चौपड़का आदिपत्र हमारे संग्रहमें है।

१८ कै. श्वे. को बम्बईसे इसके १ भाग प्रकाशित हुए हैं, तीसरा अभी छप रहा है। ये तीनों भाग जैन भाषासाहित्यकी जानकारीके लिये एवं संस्कृत-प्राकृत श्वे. ग्रंथोंकी जानकारीके लिये और यहीसे प्रकाशित जैन साहित्यको संक्षिप्त इतिहास-ये चारों ग्रन्थ अपूर्व हैं। इन चारोंके सम्पादन-संग्रहक श्रीमोहनलाल दलीचंद देसाई हैं।

४ विभिन्न कथाओंको लेकर रचित स्वतंत्र लोकभाषाकी कृतियाँ

(क) बैताल पवीशी

समय	कर्ता	स्थल
१ सं. १५९३ आ. व. १ गु. रत्नागरपुर	सौरठगच्छीय ज्ञानचंद्र	उ. जै. गु. क. भा. ३ पृ. ५४५
२ सं. १६१९ द्वि. भा. व. १ र. बडवाग्रामे	तपागच्छीय देवशील	प्रति-वर्धमान भंडार, गोविंद स्टेट लायब्रेरी
३ सं. १६४६ त्रयोत्सव दिन	खरतर हेमाणंद	प्रति " "
४ सं. १६५० कै. लगभग	बड़गच्छीय मुनि माल	प्रति गोविंद पुस्तकालय
५ सं. १६७२ पो. सु. २ र.	तपागच्छीय सिंहप्रमोद	प्रति भांडारकर ओ. इ. पूना
६	अज्ञात	उ. पंचदंड वार्ता पृ. १२६
१ सं. १५५६ वै. शु. २	(ख) पंचदंड चौपई	उ. ज. गु. क. भा. १ पृ. ९९
२ सं. १५६०	अज्ञात ^{१८}	प्र. बुद्धिप्रकाश वर्ष ७९ अं. २-३
३ सं. १५८३	सिंहकुशल	उ. फाबैस प्रकाशित पंचदंड वार्ता
४ सं. १६५० कै. लगभग	विनयसमुद्र	प्रति पनेचंदजी सिंघी सुजानगढ़ एत्र २१
५ सं. १७२८ का. सु. ५ जारवदेसर	बड़गच्छीय मुनि मालदेव	प्रति जयचंद्रजी भंडार
६ सं. १७३३ फागुन	खरतर लक्ष्मीवल्लभ	प्रति हमारे संग्रहमें
७ सं. १८३० जे. सु. १० र. औरंगाबाद	खरतर लाभवर्धन	प्रति सेठिया लायब्रेरी
	तपा भाणविजय	प्रति अभयसिंह भंडार
	(ग) सिंहासनबत्तीसी चौपई	
१ सं. १५१९	पूर्णमागच्छीय मलयचंद्र	प्रति सें. ला. बडौदा, लॉगडी भंडार
२ सं. १५९८ भा. सु. १० गु.	ज्ञानचंद्र	प्रति अभयसिंह भंडार

१९ हिन्दी विद्यापिठ उदयपुरसे प्रकाशित रा. हिं. हस्त. ग्रंथोंकी खोज भा. १ में कर्ताका नाम सिद्धलेन लिखा है, पर इसका आधार अज्ञात है।

४ विभिन्न कथाओंको लेकर रचित स्वतंत्र लोकभाषाकी कृतियाँ

(क) बैताल पचीशी

समय	कर्ता	स्थल
१ सं. १५९३ आ. व. ९ गु. रत्नागरपुर	सोरठगच्छीय ज्ञानचंद्र	उ. जै. गु. क. भा. ३ पृ. ५४५
२ सं. १६१९ द्वि. आ. व. ९ र. बडवाग्रामे	तपागच्छीय देवशील	प्रति-वर्धमान मंडार, गोविंद स्टेट लायब्रेरी
३ सं. १६४६ इंद्रोत्सव दिन	खरतर हेमाणंद	प्रति " "
४ सं. १६५० कै लगभग	बड़गच्छीय मुनि माल	प्रति गोविंद पुस्तकालय
५ सं. १६७२ पो. सु. २ र.	तपागच्छीय सिंहप्रमोद	प्रति भांडारकर ओ. इ. पूना
६	अज्ञात	उ. पंचदंड वार्ता पृ. १२६
१ सं. १५५६ वै. शु. २	(ख) पंचदंड चौपई	
२ सं. १५६०	अज्ञात ^{१८}	उ. ज. गु. क. भा. १ पृ. ९९
३ सं. १५८३	सिंहकुशल	प्र. बुद्धिप्रकाश वर्ष ७९ अं. २-३
४ सं. १६५० कै लगभग	विनयसमुद्र	उ. फार्बेस प्रकाशित पंचदंड वार्ता
५ सं. १७२८ का. सु. ५ जारबदेसर	बड़गच्छीय मुनि मालदेव	प्रति पनेचंदजी सिंघी सुजानगढ़ पत्र २१
६ सं. १७३३ फागुन	खरतर लक्ष्मीवल्लभ	प्रति जयचंद्रजी मंडार
७ सं. १८३० जे. सु. १० र. औरंगाबाद	खरतर लाभवर्धन	प्रति हमारे संग्रहमें
	तपा भाणविजय	प्रति सेठिया लायब्रेरी
	(ग) सिंहासनबत्तीसी चौपई	प्रति अभयसिंह मंडार
१ सं. १५१९	पूर्णमागच्छीय मलयचंद्र	प्रति सें. ला. बडौदा, लॉबडी मंडार
२ सं. १५९८ भा. सु. १० गु.	ज्ञानचंद्र	प्रति अभयसिंह मंडार

१९ हिन्दी विधापिठ उदयपुरसे प्रकाशित रा. हिं. हस्त. ग्रंथोंकी खोज भा. १ में कर्ताका नाम सिद्धसेन लिखा है, पर इसका आधार अज्ञात है।

प्रति बीकानेर स्टेट लायब्रेरी	उ. ज. गु. क. भा. १ पृ. २०५
प्रति हमारे भंडारमें, वर्धमान भंडार,	गोविंद पुस्तकालय
प्र. 'साहित्य' १९३३ अप्रैलसे	दिसंबर
के अंकोंमें	
प्रति हमारे भंडारमें, श्रीपूज्यजी भंडार	
प्रति महिमाभक्ति भं. बं. नं. ३६	
प्रति जयचंद्रजी भंडार	
प्रति हमारे संग्रहमें	
" "	
प्रति श्रीपूज्यजी भंडार	
प्रति "	
प्रति कृपाचंद्रसूरि	
उ. जै. गु. क. भा. ३ पृ. ६२३	
उ. जै. गु. क. भा. २ पृ. ४६९	
उ. जै. गु. क. भा. ३ पृ. ९५३	
उ. जै. गु. क. भा. २	

उपकैथगच्छीय विनयसमुद्र	उपकैथगच्छीय विनयसमुद्र
बिंदवनीकगच्छीय सिद्धसूरि	बिंदवनीकगच्छीय सिद्धसूरि
खरतर हीरकलश	खरतर हीरकलश
तपा संघविजय	तपा संघविजय
खरतर विनयलाम	खरतर विनयलाम
अज्ञात (प्र. २८०० गा. २४७८)	अज्ञात (प्र. २८०० गा. २४७८)
(घ) विक्रम-खापरचौर चौपई	(घ) विक्रम-खापरचौर चौपई
खरतर राजशील	खरतर राजशील
" अभयसोम	" अभयसोम
" लाभवर्धन	" लाभवर्धन
(घ) विक्रम-चौबोली चौपई	(घ) विक्रम-चौबोली चौपई
खरतर अभयसोम	खरतर अभयसोम
" कीर्तिचंद्र	" कीर्तिचंद्र
पछीवालगच्छीय हीरानंद	पछीवालगच्छीय हीरानंद
(व) विक्रम-लीलवती चौपई	(व) विक्रम-लीलवती चौपई
ककसूरिशिष्य	ककसूरिशिष्य
खरतर कुशलधीर	खरतर कुशलधीर
(घ) विक्रम-कनकावती चौपई	(घ) विक्रम-कनकावती चौपई
तपा कांतिविमल	तपा कांतिविमल
(ज) विक्रम-शनिधर रास	(ज) विक्रम-शनिधर रास
तपा संघविजय	तपा संघविजय
धर्मसी	धर्मसी
३ सं. १६११	३ सं. १६११
४ सं. १६१६ चौ. व. ३ र. बारीजा	४ सं. १६१६ चौ. व. ३ र. बारीजा
५ सं. १६३९ आ. व. २ मेडता	५ सं. १६३९ आ. व. २ मेडता
६ सं. १६७८	६ सं. १६७८
७ सं. १७४८ आ. व. ७ फलौधी	७ सं. १७४८ आ. व. ७ फलौधी
८ सं. १६७१	८ सं. १६७१
१ सं. १५६३ जे. सु. ७ कीतोड	१ सं. १५६३ जे. सु. ७ कीतोड
२ सं. १७२३ जे. सीरोही	२ सं. १७२३ जे. सीरोही
३ सं. १७२७ जयतारण	३ सं. १७२७ जयतारण
१ सं. १७२४ आवाढ व. १०	१ सं. १७२४ आवाढ व. १०
२ सं. १७६२	२ सं. १७६२
३ सं. १७७० से पूर्व	३ सं. १७७० से पूर्व
१ सं. १५९६ चौ. सु. १४ बु.	१ सं. १५९६ चौ. सु. १४ बु.
२ सं. १७२८	२ सं. १७२८
१ सं. १७६४ मि. सु. १० राधनपुर	१ सं. १७६४ मि. सु. १० राधनपुर
१ सं. १६८८? का. व. ७ गु.	१ सं. १६८८? का. व. ७ गु.
२ सं. १७३६ के लगभग राधनपुर	२ सं. १७३६ के लगभग राधनपुर

उपर्युक्त सभी रचनाएं पद्यमें हैं। गद्यमें भी एतद् विषयक कई ग्रंथ जैन भंडारोंमें पाये जाते हैं, पर उनके रचयिताओंके जैन होनेका निश्चित नहीं कहा जा सकता।

इस प्रकार यथाज्ञात विक्रमादित्य संबंधी श्वे. जै. साहित्यके ५५ ग्रंथोंकी सूची यहाँ प्रकाशित की जा रही है। विशेष खोज करने पर और भी अनेकों ग्रंथ मिलनेका संभव है। इनमेंसे कई ग्रंथोंकी अनेकों प्रतियाँ बीकानेरके अनेक संग्रहालयोंमें हैं^{२०}। यहाँ स्थानाभावसे केवल एक-दो स्थानोंका ही निर्देश किया गया है।

इसके अतिरिक्त जैन कवि कुशललाभविरचित माधवानलकामकंदला चौपाई (सं. १६१६ फागुण शुदि १३ जैसलमेर) में भी विक्रमादित्यके परदुःखभंजनकी कथा आती है। उक्त चौपाई, राजस्थानीमें कवि गणपति (सं. १५८४ आ. सु. ७ आमुदरि) एवं गुजरातीमें दामोदर (सं. १७३७ पूर्व) रचित इसी नामावाली रचनाओंके साथ, बड़ोदा ओरियण्टल सोरीइसे प्रकाशित है। इसी प्रकार रूप-मुनिरचित अंबडरास (सं. १८८० जे. सु. ३० वु. अजीमगंज) आदिमें विक्रमके पंचदंड आदि कथानक पाये जाते हैं।

आचार्यकी बात है कि श्वेतांबर जैनोंने जब कि विक्रमादित्यके सम्बन्धमें ५५ ग्रंथ बनाये हैं, दिगम्बर समाजके केवल एक ही विक्रमचरित्र (श्रुतसागर-रचित १६ वीं शताब्दी) का उल्लेख मात्र आरा जैन सिद्धान्त भवनसे प्रकाशित प्रशस्तिसंग्रहमें पाया जाता है। श्वे. जैनोके इतने विशाल साहित्यनिर्माणके दो प्रधान कारण हैं: १ उन्होंने लोकसाहित्यके सृजनमें एवं संरक्षणमें सदासे बड़ी दिलचस्पी ली है, इसके प्रमाणस्वरूप विक्रमकथाओंके अतिरिक्त अन्य अनेक कथाओं पर रचित उनके ग्रंथ हैं (देखें-जैन साहित्यको संक्षिप्त इतिहास पृ. ६०८, ६६१, ६७९); और २ सिद्धसेन दिवाकर नामक श्वे. विद्वानका विक्रमादित्यसे घनिष्ठ संबंध (यहाँ तक कि उनके उपदेशसे विक्रमादित्यके जैनी होने तकका कहा गया है, उसने शत्रुंजयकी यात्रा भी की थी)।

महान् गौरवशाली विक्रमादित्यी सच्ची श्रद्धांजली यही हो सकती है कि हम उनके चरित्रमय ग्रंथोंमेंसे विविध दृष्टियोंसे उपयोगी ग्रन्थरत्नोंको चुनचुन कर प्रकाशित करें और उनकी कथाओंकी गहरी छानबीन कर उनके विशुद्ध इतिहासको प्रकाशमें लावें। आशा ही नहीं, पूरा विश्वास है कि इस लेखका अध्ययन कर हमारे विद्वान उक्त कार्यमें शीघ्र ही अग्रसर होंगे।

२० इस लेखमें उल्लिखित दानसागर भंडार, वर्धमान भं., जयचंद्र भं., अभयसिंह भं., कृपाचंद्रपुरि भं., श्रीपूज्यजी भं., महिमामक्ति भं., गोविंदपुस्तकालय, सेडिया लायब्रेरी, हमारा संग्रह, बीकानेर स्टेट लायब्रेरी—ये सभी बीकानेरमें ही अवस्थित हैं। बीकानेरके जैन भंडारोंमें हस्त-लिखित लगभग ५० हजार प्रतियाँ हैं। इन भंडारोंका परिचय मैंने अपने स्वतंत्र लेखमें दिया है, जो शीघ्र ही प्रकाशित होगा।

वैक्रमीय घटना

लेखक: पूज्य आचार्य महाराज श्री विजयलब्धिसूरीश्वरजी, वडाला.

अय कालचक्र ! तेरी गति अजब है ! तूने गजबनाक तबदिल्लिएं बताई हैं । आज है वह कल नहीं, और कल है वह परसो नहीं, क्षण क्षणमें तू बदलता है । इसी लिये प्रभु-सिद्धान्त, तेरे स्कन्ध और देशको नहीं मानता है, मात्र प्रदेश रूप ही तू है । परन्तु एक प्रदेशात्मक तूने सारी दुनियाको दिला दी है । जगतमें तूने अनन्त भाव उत्पन्न किये हैं, कर्ता है और करेगा । दुनियाके अन्य चक्र, कोई तेल, कोई हवा, कोई काष्ठ और कोई कोयले आदिका सहारा मांगते हैं, परन्तु तू तो एक ऐसा चक्र है कि जिसे किसी चीज़की दरकार नहीं । तू किसी किसी वस्तु ऐसे भी पुरुष उत्पन्न करता है कि वे तेरे मापकयन्त्र बन जाते हैं । जैसे कि इस कालके सबसे श्रेष्ठ मापकयन्त्र आला और निशाला वीतराग प्रभु महावीर महाराजा कइलाये, जिनके निर्वाणसंश्रुको आज २४७० वर्ष हो चुके हैं । इससे प्राचीन किसीका संवत् जारी हो ऐसा हमारे खयालमें नहीं है ।

आज हमारी समिति श्री औरसे श्री श्रमण संघकी आज्ञानुसार 'श्री जैन सत्य प्रकाश' नामका मासिक प्रकाशित हो रहा है, उसका यह सौवा अंक जिस पुण्यशाली कारुणिक वृत्ति विक्रमकी ऐतिहासिक स्मृतिके रूपसे प्रकट होता है वह सत्त्वशाली विक्रम भी श्री महावीरके बादका गत काळका मापकयन्त्र है, क्योंकि प्रभु महावीरके निर्वाणके ४७० वर्ष बीतने पर राजा विक्रमका संवत् जारी हुआ है । राजा विक्रमको १०० वर्षकी उम्र थी और यह विशेषांक भी १०० वा निकलता है यह भी एक घटनाका सुमेल ही है ।

प्रभु महावीरके निर्वाणसे करीब ४२० वर्षके बाद इस राजाका मालवदेशकी उज्जैनी नगरीमें गंधर्वसेन राजाकी श्रीमती नामकी रानीसे जन्म हुआ, ऐसा अनुमान हो सकता है । क्योंकि गंधर्वके स्वर्गस्थ होनेके बाद विक्रमका सौतिला बड़ा भाई, जो माता धीमतीसे उत्पन्न हुआ था, भर्तृहरि तख्तनशीन हुआ है, उसकी तरफसे अपमानित होकर विक्रम केवल खड्गसखा बनकर देशान्तरको स्वीकारना है । कमसे कम उस वस्तु १८-२० वर्षकी उम्र होना संभवित है । भट्टमात्रक भिन्नज्ञान पर कई स्थानों पर भ्रमण किया है । एक वस्तु एक गानके निकट रोहणाचल पर्वतका नाम सुना और वहां जाकर स्तनप्राप्तिके लिये उसका चित्त लालायित हुआ । विक्रम वहां गया, परन्तु स्तनप्राप्तिकी विधि उसे पसंद न आई । विधिमें दोनतासे रोते पिटते बिछपते हुए हाय मा ! हाय बाप ! के पुकारपूर्वक स्तन

मांगनेका जिक्र था। यह सत्त्वशाली विक्रमको कैसे रुचे? भट्टमात्र वगिक था इसीलिये,— विक्रम जो चुपचाप रोहगाचल पर बैठा था, आर पाथेय न होने पर भी बेफिक्र आर मांगनीसे विमुख था—उसको रुलानेके लिये थाडी देरके लिये गांवमें गया और वापिस आकर राजाको सुनाने लगा कि आज तुम्हारी माके मरजानेका समाचार उपलब्ध हुआ है। इस बातको सुनकर मातृभक्त विक्रमने हाय मा! हाय वाप! करते हुए अपना शिर पहाडसे टकराया। उसी वस्तु रोहणाचलके अधिष्ठायकने उसके हाथमें रत्न धर दिया। भट्टमात्रको बड़ी खुशी हुई। उसने सोचा कि ठीक हुआ। उस रीतिसे भी इसके हाथमें सवा लक्षका रत्न आ गया, अब हमारी मुसाफरी बड़े सुखसे कटेगी। फिर विक्रमको शान्त करनेके लिये कहा कि मैंने युंही गप लगाई थी। आपकी मा कुशल है, मात्र इस समाचारसे आपमें दीनता पैदा कराके आपको रत्नकी प्राप्ति करानी थी। जब यह समाचार विक्रमको ज्ञात हुआ तब उसने रत्नको फेंक दिया। कितना सत्त्व! और पर्वतको धिक्कार देते हुए कहा कि जो ऐसी दीनता कराकर दान देने वालें हैं उन पर लानत है, सो बार लानत है।—मुझे ऐसा दान पसंद नहीं। ऐसा कहकर वह वहांसे चल पड़ा। ऐसे ही श्रृगालके शब्दसे—नदी किनारे पर अनेक आभूषणोंसे लदा हुआ मुडदा है—ऐसी, पशु शब्दवेदी भट्टमात्रने आगाही दी, उस वस्तु भी उसने धनकी उपेक्षा कर दी।

ऐसे ठिकाने २ पर अपने सत्त्वका परिचय दिखलाता हुआ विक्रम घूम रहा है। उधर भर्तृहरिको अपनी स्त्रीकी महावतके साथकी खानाखराबी देखकर वैराग्य आता है और वह दुनियाको छोड़ देता है। उसके बाद शून्य राजगद्दी पर आगियावैताल अधिष्ठित हो जाता है और जो गद्दी पर बैठता है उसको मार डालता है। इस बातका पता जब विक्रमको चलता है तब वह अपने राज्यको संभालनेको आता है। प्रथम अवधूतके वेषमें ही राज्यगद्दी स्वीकारता है और आगियाको वश कर लेता है। इन बातोंमें भी कमसे कम १० वर्ष चले गये होंगे। इस हिसाबसे ३० वर्षकी वयमें गद्दी पर आवे तब वीरनिर्वाण संलग्नभग ४५० हो जावे। उसके बाद राज्यका सूर्य मध्याह्न पहुंचनेमें भी २० वर्षकी आवश्यकता जान पड़ती है।

इस तरह प्रसु महावीरके संवत्से ४७० वर्षके पीछे विक्रमसंवत् जारी हुआ, ऐसा अनुमान होता है। जिस भाग्यशालीकी यशोगाथा २००० वर्ष बीत जाने पर भी संवत्सरकी स्मृतिके रूपमें ज्यों की त्यों दुनियाके मुखसे गाई जाती है उसका कारण उसकी उदारता है, जिसके अनेक उदाहरण इनके चरित्रसे माद्धम होते हैं, जैसे कि—

एक बल्ल राजा सभामें बैठा है । उस बल्ल एक दीनात्मा वहाँ पर आया, मगर उसका मुख मंगनेके लिये खुला नहीं तब महाराजने सोचा कि—

“ गतेर्भङ्गः स्वर्गे दीनो, गात्रवेदो महाभयं ।

मरणे यानि चिह्नानि, तानि चिह्नानि याचके ॥ १ ॥

अर्थात्—गतिका भङ्ग, स्वरमें दीनता, शरीरमें खेद, और महाभय आदि जो चिह्न मरण समय पर होते हैं वे सब चिह्न याचकमें भी दिखे जाते हैं । इस लिये इसके मंगनेके सिवाय भी इसे कुछ देना चाहिये । बस, तुरंत हि १००० दीनार—गीनीओंका दान दिया । फिर भी वह कुछ नहीं बोला तब विक्रमने पूछा “क्योरे ! कुछ कम रहा ? अबी भी नहीं बोलता, तब उसने कहा कि—

लज्जा वारेइ महं, असंपया भणइ मग्गि रे मग्गि ।

दिनं माणकवाडं, देहीति न निग्गया वाणी ॥ १ ॥

अर्थ—लज्जा मुजको नहीं बोलने देती, दारिद्र्य कहता है कि तू मंग, विचमें मान रूप किवाड लग जाता है इस लिये ‘दो’ ऐसी वाणी नहीं निकलती है ।

इस बात को सुनकर १०००० दीनार दिये गये । और फिर कहा कुछ चमत्कारी कृति सुनाओ, तब बोला कि—

अनिस्सरन्तीमपि देहगर्भात्, कीर्तिं परेषामसर्तां वदन्ति ।

स्वैर भ्रमन्तीमपि च त्रिलोक्यां, त्वत्कीर्तिमाहुः क्वयः सतीन्तु ॥

अर्थ—है राजन् ! दूसरोंकी कीर्ति उनके शरीरसे भी बाहर नहीं निकलती फिर भी वह असती कहलाती है, और आपकी कीर्ति तीन लोकमें स्वच्छंद हो कर फिरती है फिर भी वह सती है ।

इस आश्चर्यकारी सदुक्तिसे राजाने उसको १००००० दीनार—सौनैये दीये । और कहा कि फिर कुछ सुनाओ । तब याचकने एक बहुश्रुतका कथानक सुनाया ।

जो नृपति कुलीनोंका संग्रह करता है वह कभी भी विक्रयाको नहीं प्राप्त होता है जैसे कि—विशाला नामकी नगरीमें नन्द नामका राजा था, उसकी भानुमती नामकी रानी थी और विजयपाल नामका लडका था । सर्व नीतिमें विशारद बहुश्रुत नामका मंत्री था, और अनेक शास्त्रके रहस्यको जाननेवाला शारदानंदन नामका उसका गुरु था । एक दिन राजाने मंत्रीसे कहा कि मैं भानुमतीके सहवासमें ही रहना चाहता हूं । एक क्षण भी उसके सिवा

नहीं रह सकता, इस लिये कलसे सभामें मेरे साथ ही दूसरा सिंहासन तैयार रखना । मंत्रीने कहा—स्वामिनाथ ! यह ठीक नहीं, सभामें उनके साथ बैठनेसे अपकीर्ति होगी । राजाने कहा—चाहे ऐसा हो, परन्तु इसके सिवा सभामें इतनी देर बैठनेमें मुझे बड़ा ही रज्ज होता है । मंत्रीने कहा—ऐसा ही है तो उसकी आबेहूब तसवीर बनाके सभामें रखे, जब आपका जी चाहे देख सकते हैं, यूँ भी सभामें बातचीत तो कर ही नहीं सकते, तो यह उपाय अच्छा है । राजाने यह बात मान ली । तुरंत ही कुशल कारीगरसे साक्षात् भानुमती देखलो, ऐसा चित्र तैयार किया । जिस राजाके गुरु, वैद्य और मंत्री मोठे बोलनेवाले होते हैं उस राजाके धर्मशरीर और खजाना इज्जत आबरूका नाश होता है । इस मंत्रीने राजाकी इज्जतका बचाव किया ।

एक दिन अपने गुरु शारदानंदनसे राजाने कहा कि देखो यह चित्र कैसा बिनकसर है, क्या आप इसमें कोई कसर बता सकते हो ? गुरुने कहा कि चित्र तो बहुत उमदा बना है परन्तु उनके गुप्त स्थानमें तिलक है वह नहीं दिखाया गया, बस यही एक कसर है । इस बातको सुनकर कुपित हुए राजाने मंत्रीको कहा कि—इसे जानसे मार डालो । मंत्रीने उसको अपने स्थान पर लेजा कर गुप्त रखा और राजाको कहला दिया कि—मैंने शारदानंदनको मरवा डाला । एक दिन राजसुत विजयपाल अशिक्षित अश्व पर चढ़कर शिकारको गया । उस अशिक्षित घोंडेने उसे बिहड़ जंगलमें जा पटक़ा । वहां पर एक सिंह दूरसे आता हुवा दिख पड़ा, राजपुत्रने डरसे वृक्षारोहण किया, जिस पर एक बंदर पहिलेसे बैठा था । उसने उसको मित्रभावसे अपने पास बिठलाया । उसकी आंखमें परिश्रमनी निंद आने लगी तब अपनी गोदमें उसका सिर ले लिया । उसको गाढ़ निद्रा आ गई । उस समय सिंहने कहा—हे बंदर ! इस नरको मुझे दे दे, तू बच जायगा, और इसको खाकर मैं चला जाऊंगा । बंदरने जवाब दिया कि मैं मेरे आश्रितको कभी नहीं दूंगा । थोड़ी देरमें राजपुत्र जाग उठा और बंदरको निन्द आने लगी, वह राजपुत्रकी गोदमें अपना शिर रखके सा गया, तब सिंहने राजपुत्रसे कहा—अय नर ! तू इस वानरको पटक दे, मैं इसे खाकर चला जाऊंगा । इस बातको सुनकर उस नरने विचार किया कि मैं इसको पटक दूँ, यह इसे खा लेगा और चला जायगा, और मैं सीधों घर पहुंच जाऊंगा । उसी वख्त विजयपालने वानरको, वह सिंहके मुंह पर पड़े—ऐसे गिराया । वानरकी आंख खुल गई, और अपनेको सिंहके मुखमें पड़े हुए पाया । तब वानर खिड़ खिड़ाकर हँसा । उसकी हंसीसे सिंहको आश्चर्य हुआ और थोड़ासा मुख खुला, सिंहने न तो उसके शरीर पर पंजा मारा और न ता दाढ़ दबाई, आश्चर्य अंकुशों का यही दशा होती है । तब वानर क्रोध पड़ा और पेड़ पर मित्र मनुष्यके पास जाकर राने लगा । सिंहने पूछा—अय वानर ! यह क्या बात है ? जब तू मेरे मुंहमें था तब हंसता था और मित्रके पास

जाकर रोता है । वानरने कहा—तेरे मुँहमें मित्रका भला करके आया था इस भलाईके भावसे मैं हंसता था, तूने मुझे कोई हरकत नहीं की जिससे कुदकर जीवन बचा लिया और इस मित्रद्रोही पापात्माके पास आया तब मुझे दुःख हुआ कि हा !!! इस अधमात्माकी कैसी अधोगति होगी, इस कारण मैं रोने लगा । इस बातको सुनकर सिंह चला गया और वानरने राजपुत्रको ' विश्वमेर ' यह शब्द सुनाया । न मात्रम इस शब्दमें क्या जादू था, वह पागल बन गया । घोड़ा जंगली जानवरोंके भयसे भागा और दौड़ता दौड़ता राजमहल तक पहुँचा । खाली घोड़ा देखकर घबड़ाया हुआ राजा सपत्नियों दूँदते दूँदते वहाँ तक पहुँचा, और लडकेको पागल देखकर दुःखी हुआ । उसे घस लकर अनेक उपचार किये मगर सभी निष्फल गये । तब मंत्रीसे कहा कि—यदि मेरे गुरु शारदानन्दनको न मरवाया होता तो वे जरूर इस लडकेको अच्छा बनाते । यह बात मंत्रीने अपने गुप्त गृहके अंदर रखे हुए शारदानन्दनको कही । शारदानन्दन बोला कि महाराजकी पास जाकर ऐसा कहो कि मेरी लडकी पडदे पीछे रहकर कुछ ऐसे काव्य-सुना देगी जिससे कुंवरका पागलपन दूर हो जायगा । मंत्रीने राजासे ऐसा ही कहा और राजसभामें पडदा बंधवाया गया । मंत्री पडदेवाली पालखीमें गुरुको दाखिल करता है । राजपुत्र विजयपाल आदि पडदेके पास बैठ जाते हैं । राजाने उसी वस्तु हुक्म दिया कि हमारे पुत्रका पागलपन दूर करो और वह जैसा पहिले था वैसा बना दो, तब पडदेमें रहे हुए शारदानन्दनने श्लोक बोलने शुरू किये—

विश्वासप्रतिपन्नानां, वञ्चने का विदग्धता ।

अङ्गमारुह्य सुप्तानां, हन्तुं किं नाम पौरुषम् ? ॥१॥

अर्थ—विश्वासपात्रको ठगना यह कोई चतुराई नहीं, गोंदमें सोये हुएको मारना यह कोई पुरुषार्थ नहीं है ।

सेतुं गत्वा समुद्रस्य, गङ्गासागरसङ्गमे ।

ब्रह्महा मुच्यते पापै—मित्रद्रोही न मुच्यते ॥२॥

अर्थ—समुद्रके सेतु पर जाकर और गंगासागरके संगमको पाकर ब्रह्महत्यावाला भी अपने पापसे मुक्त हो जाता है परन्तु मित्रोंके साथ द्रोह करनेवाला पापमुक्त नहीं बनता ।

इन दो श्लोकके सुननेसे बहुत पागलपन नष्ट हुआ, थोडासा ही पागलपन बाकी रहा । इन दो श्लोकोंका अपने जीवनके साथ जो संबंध था वो सब राजपुत्रको सुनाया और सिंह—वानरकी कथा भी सुनाई । उसके बाद राजपुत्रमें रही हुई थोड़ी कसरको दूर करनेके लिये पडदेमें रहे हुए शारदानन्दनने तीसरा श्लोक सुनाया ।

मित्रद्रोही कृतघ्नश्च स्तेयी विश्वासघातकः ।

चत्वारो नरकं यान्ति यावच्चंद्रदिवाकरौ ॥३॥

अर्थ—मित्रके साथ द्वेष करनेवाला, कृतघ्न, चोर और विश्वासघाती ये चार नरकमें जाते हैं ।

अब राजपुत्र स्वस्थ हो गया । राजाने पूछा—हे वाले ! तू नगरमें रहती है, फिर भी बनकी इस परोक्ष बातको कैसे जान सकती है ? तब उसने कहा—मेरे मुखमें सरस्वतीका निवास है इससे जैसे भानुमती रानीके गुप्त स्थञ्चकी तिलककी बात जानी थी ऐसे यह भी जान ली । इस बातको सुनकर राजा बड़ा प्रसन्न हुआ । उसने समझ लिया कि मैंने गुरुदेवको रानीकी इज्जत छूटनेवाला समझकर जो बुरा हुक्म सुनाया था वो मेरी सख्त भूल थी ।

जैसे—जंगलकी परोक्ष बातको सरस्वतीकी कृपासे जान ली ऐसे ही भानुमतीके तिलकका भी जान सकता है, क्या यह गुरुदेव तो नहीं ? तुरंत पडदा ऊंचा कर दिया और देखा तो गुरुदेव ही निकले । मंत्रीने असली हकीकतसे ज्ञात किया और राजाने मंत्रीकी बुद्धि पर आफरीनका पुकार किया ।

इस बहुश्रुतकी कथाको सुनकर राजा विक्रमने कोटि दीनारका दान दिया । और कोषाध्यक्षको हुक्म दिया कि आज पीछे किसी भी दीन दुःखिको मेरे पास आनेपर १००० का दान देना, मेरेसे बातचीत करे उसको १०००० का और मैं जिसकी वाणी सुनकर खुश होऊं उसको १००००० का और आश्चर्यकी कथा सुनावे उसको १००००००० दीनारका दान देना । कितनी उदारता ! एक आदमीके साथ किया हुआ बर्ताव हमेशका कायदा बन गया । बलीहारि हे ऐमी उदारताकी !

ऐसे अनेक प्रसंगसे भरा हुआ जिसका चरित्र है उसको गुजरात, मालवा, मारवाड, पञ्जाब आदि देशोंको अधमर्ण और उत्तमर्णसे रहित बनाकर अपना संवत् चलानेमें खर्व निखर्व पारार्थ्यकी संख्यासे पर धन खरचना पडा है । परन्तु परोपकारके स्वभावसे इसे ऐसा अखूट खजाना मिल गया था कि चाहे इतना खरच करे खूटे ही नहीं । कारण यह था कि—एक समय अपनी सर्व मिलकत लगाकर एक आदमीने एक सुंदर भवन बनाया । भवनके तैयार होने पर जब वह उसमें सोया, तो रात्रिको ‘पडता हूं पडता हूं’ ऐसी आवाज कई दफा सुनी। वह घबड़ाया और बोला हाय !! हाय !! लाखका पानी कर दिया । दूसरे दिन, तीसरे दिन भी ऐसी ही आवाजें आतीं रहीं तब विक्रमराजाके पास जाकर उसने कहा कि मेरे लाख रुपयोंको पानी हुआ । मैं दूसरेको यह मकान लीलाम करना चाहता हूं, परन्तु कोई मुफ्त भी नहीं लेता, कारण कि मैं मकानकी नुकसानीका जिकर कर देता हूं, जिससे कोई लेता नहीं, किसीके साथ धोखा करना ठीक नहीं । बस, पड़नेकी बात सुनकर सभी घबड़ाते हैं, इस बातसे मैं बड़ा दुःखी हूं । वणिक्की इस न्याय-शीलताको देखकर राजा खुश हुआ

और उसी वस्तु अपनी परोपकारशीलता बतला दी । एक लाख रुपया खजानेसे मंगवा कर उसको दे दिया और मकान ले लिया ।

उस दिन रातको राजा उसी मकानमें सोया । पीछली रातको 'पडता हूं पडता हूं' ऐसी आवाज आई । राजाने जवाब दिया कि अभी ही पडो, देर मत करो । राजाकी इस सत्त्ववृत्ति पर देव प्रसन्न हुआ और एक स्वर्ण पुरुष उपरसे गिराया, उसे राजाने स्वाधीन किया, जिस स्वर्णपुरुषके किसी भी अङ्गको काटे तो तुरंत ही वह नया बन जावे । इस तरहसे स्वर्णपुरुषकी सिद्धि संवत् चलनेमें तथा कोटि कोटिके दान देनेमें पूर्ण मददगार बनी ।

यह बात श्री मेरुतुंगाचार्य म.के बनावे हुये "प्रबन्धचिंतामणि" परसे लिखी गई । प्रातःस्मरणीय श्री मुनिमुन्दरसूरीश्वरजी म.के शिष्य श्री शुभशीलानि म. एक योगिके कारस्थानसे स्वर्णसिद्धि हुई बतलाते हैं । संभव है दो स्वर्णपुरुष सिद्ध हुए हों । ऐसे पुण्य-शालियोंके लिये कोई आश्चर्यकारी घटना नहीं ।

एक समयका जिकर है कि एक विद्वान् ब्राह्मणको दैवी प्रसंगमें समुद्राधिप वरुणको बुलानेके लिए भेजा । वह समुद्र किनारे पर जाकर अधिपतिकी सुन्दर छाटादार कान्यमें स्तुति करता है, और वरुणदेव हाज़र होता है । ब्राह्मणने कहा—महाराजा विक्रम अमुक प्रसंग पर आपको याद करते हैं । देवने कहा—तुम्हारा राजा परम दयालु, बड़ा उदार, विद्वत्प्रेमी है, इस लिये उसको चार रत्न भेंट करता हूं । और उसे कह देना कि—मैं आ नहीं सकता । और ये चार रत्नोंके भिन्न भिन्न ये गुण हैं, एक एक रत्नका पृथक् २ निशानीपूर्वक परिचय कराया । एक रत्न चाहे ऐसी सुन्दरसे सुन्दर रसोई देता है, दूसरा इच्छित आभूषण अर्पण करता है, तीसरा सैन्यदायक है और चौथा चाहे ऐसा खेतीका पाक दता है । रत्न लेकर ब्राह्मण विक्रमके पास आया और वृत्तान्त कह कर रत्न भेंट किये । राजाने कहा इसमेंसे एक तू उठा ले, तब वह बोला कि मैं अपने कुटुंबकी सम्पत्तिसे इनमेंसे एक ले सकता हूं । वृत्तान्तिने कहा चार रत्न अपने साथ लेकर घर पर जाओ, और पूछकर आओ । जब तुम एक लगे तब मैं तीन दूंगा । घर पर जाकर ब्राह्मणने कुटुंबके आगे बात की, कुटुंबमें १ लडका, १ लडकेकी औरत, १ अपनी स्त्री और खुद था । लडका बाल्यावस्थासे लडाईका शौखीन होनेसे राजमहत्ताको चाहनेवाला था, इसलिये सैन्य देनेवाला रत्न लेनेको कहा । पुत्रवधु रसोई—पानीमें आलस्य थी, इसलिये रसोई देनेवाला रत्न लेनेको कहा । वृद्धा आभूषणोंकी प्रेमी होनेसे उसने आभूषण देनेवाले रत्नकी मांग करनेको कहा । खुदको खेतीके पाकका शौख होनेसे पाकदायी रत्न चाहता है । चारोंकी सम्पत्ति भिन्न भिन्न रही, और हठाग्रह रहा, पुत्र बोला कि यदि मेरी मांग न स्वीकारी तो शहर पीके मर जाऊंगा । पुत्रवधुने कहा—यदि रसोई देने वाला रत्न न लिया तो मैं कूपमें पडकर मर जाऊंगी । वृद्धाने कहा—यदि मेरी

बात न रही तो मैं जल्के मर जाऊंगी । ब्राह्मणने विचार किया कि एक रत्न लेनेसे मैं कभी बच जाऊं तो दो हत्थाएँ तो जरूर होगी, इस लिये रत्नको लेना बला निमंत्रित करने जैसा है । अतः राजाके पास जाकर चारों रत्न रख दिये और अपने कुटुंबकी सारी बात सुनाई । परोपकारी राजाने अपनी उदारताका पूर्ण परिचय दिखलाया, और कह दिया कि जाओ चारों ही रत्ने ले जाओ, मुझे एककी भी जरूर नहीं । आहा हा !! कैसी उदारता, कैसा परोपकार । कैसी दयालुता । धन्य हो ऐसे उदात्त जीवनको ।

धन्यनाम विक्रम श्री सिद्धसेनदिवाकर म. की वाणीसे भिगा हुआ था और जिनेश्वरोंका अनन्य भक्त था और महाव्रतकी महत्ताको दिलसे चाहनेवाला था । श्री सिद्धसेनदिवाकर महाराज जैनशासनमें आदि कवि कहलाते हैं, श्री हेमचंद्राचार्य महाराज सिद्धहेम व्याकरणमें लिखते हैं कि 'अनुसिद्धसेनं कवयः' इससे यह बात बराबर सिद्ध है । आपने न्यायावतार, सम्मतितर्क आदि अपूर्व न्यायग्रन्थ और अनेक द्वात्रिंशिकायें निर्मित करके जैन समाजको ऋणि बनाया है । आपके ही अजब चमत्कारसे राजा विक्रम जैनधर्मको पाया है । कितनेक लोग विक्रम और सिद्धसेन दिवाकर म. को समकालीन नहीं मानते हैं, और उस विषयमें जो अनुमान करते हैं वह अनुमान नहीं किन्तु अनुमानाभास हैं । श्री सिद्धसेन दिवाकरजी म. ने लक्षणमें अभ्रान्त शब्द दाखिल किया है वह बौद्धाचार्य श्री धर्मकीर्तिके लक्षणमेंसे लेकर किया है यह अनुमान झूठा है, क्योंकि—श्री धर्मकीर्तिसे प्रथम हुए गौतम ऋषिने अपने न्याय-दर्शनमें लक्षणमें अव्यभिचारी शब्द लिखा है । अव्यभिचारी और अभ्रान्त पर्यायवाची शब्द हैं जिससे ऐसे पर्यायवाची शब्द एक दूसरे लक्षणकारके सदृश आजानेसे यह पहिले थे और यह पीछे थे, ऐसा लिखना किसी तरह उचित नहीं हो सकता । अमुक शब्द अमुकके मस्तिष्कसे प्रथम ही निकले, और दूसरेके मस्तिष्कसे नहीं निकले ऐसा अनुमान बुद्धिशाली नहीं कर सकता है । इससे हम जोरसे कह सकते हैं कि श्री सिद्धसेन दिवाकर म. विक्रमके समकालीन ही हैं और आपके उपदेशका असर राजा विक्रमके दिलमें जबरदस्त पड़ा था । उसने गिरिराज श्रीसिद्धाचलजीका आपके ही उपदेशसे संघ निकाला था, जिसमें श्री. सिद्धसेन दिवाकर म. आदि ५०० आचार्य और ७० लाख श्रावकके कुटुंब सामिल थे । १६९ सोनेके, ३०० चांदीके, ५०० हाथीदांतके, और १८०० काष्ठके जैन मन्दिर थे । कारण कि एक भी भावुक दर्शनसे वंचित न रहे । एक क्रोड दो लाख और नौसौ रथ १८ लाख घोड़े छ हजार हाथी थे और ऊंट खचर आदिकी गिनती नहीं थी । पालीताणाकी यात्रा करके वहाँके मन्दिरोंका जीर्णोद्धार कराया और श्री गिरनारजीकी यात्रा करके संघ वापिस आया । अपने जीवनमें अनेक जिनपतियोंके तीर्थस्थ प्रतिबिम्बोंके खुद दर्शन करनेवाले और अगणित द्रव्य खर्च करके क्रोडोंको दर्शन करवानेवाले महाराजा विक्रम । धन्य हो आपकी जीवनीको ।

कालकाचार्य और विक्रम

लेखक:—श्रीयुत हजारीमलजी बाँडिया, बीकानेर

कालकाचार्य अथवा आर्य कालक जैन समाजमें एक सुप्रसिद्ध आचार्य होगये हैं । श्वे० जैन—समाजमें हमें चार 'कालक' नामके आचार्योंका पता लगता है—(१) श्यामार्य नामसे प्रसिद्ध पहले कालकाचार्य जिनका युगप्रधान—स्थविरावलीकी गणनाके अनुसार वीर—निर्वाणसंवत् २८० में जन्म, ३०० में दीक्षा, ३३५ में युगप्रधानपद (सूरि—पद) और ३७६ (ई. पू. १५१) में स्वर्गवास हुआ था; (२) गर्दभिल्लराजासे सरस्वती साध्वीको छुड़ानेवाले दूसरे कालक, जिनका अस्तित्वकाल नि. सं. ४५३ (ई. पू. ७४) के आसपास है; (३) इन्द्रसे प्रशंसित निगोदव्याख्याता तीसरे कालकाचार्य, जिनका अस्तित्व नि. सं. ७२० के आसपास है और (४) पर्युषणा—पर्वको पंचमीसे हटाकर चतुर्थीमें करनेवाले चौथे कालक,^१ जिनका समय वीर—निर्वाण—संवत् ९९३ है ।^२

द्वितीय कालक ही, विक्रमसंवत्सरके प्रवर्तक विक्रमसे सम्बन्ध रखते हैं अतः हम उन्हींके बारेमें इस लेखमें विचार—विमर्श करेंगे । विक्रमसंवत्के प्रवर्तकके सम्बन्धमें पहले विद्वानोंकी राय थी कि वह ऐतिहासिक व्यक्ति नहीं हैं, किन्तु आजकल उसे सभी विद्वान एक मतसे स्वीकार करने लगे हैं कि ई. पू. ५७ में विक्रमादित्य बिरुद धारण करनेवाला एक राजा हुआ था, जिसने शकोंका उन्मूलन किया और अपनी विजयकी खुशीमें विक्रमसंवत् चलाया । यही बात कालकाचार्यकथा एवं प्रचलित जैन कालगणनाके अनुसार सिद्ध होती है । इससे यह निर्विवाद सिद्ध होता है कि ई. पू. ५७ में भारतमें विक्रमादित्य नामका एक हिंदू राजा अवश्य हुआ था ।

कालकाचार्यकी यशोगाथा विभिन्न लेखकोंने प्राकृत, संस्कृत आदिमें 'कालकाचार्य—कथा' नामसे की है । इसी कथा द्वारा हम कालकके घटनाचक्रका ज्ञान कर सकते हैं । मुनि कल्याणविजयजीने अपने 'आर्य कालक' लेखमें कालकाचार्य कथाकी प्रमुख घटनाओंको सात घटनाओंमें इस प्रकार विभक्त किया है । (१) गर्दभिल्ल राजाको पदभ्रष्ट करके सरस्वती साध्वीको छुड़ाना नि. सं. ४५३ (ई. पू. ७४) में, (२) चतुर्थीके दिन पर्युषणा—पर्व करना नि. सं. ४५७ और ४६५ (ई. पू. ७०—६२) के बीचमें, (३) अविनीत शिष्योंको छोड़कर

१ कल्पसूत्रका संघ समक्ष वाचन करनेका प्रारंभ इन—चौथे कालकाचार्यने किया ऐसा भी उल्लेख मिलता है ।

२ मुनि कल्याणविजयजीके आर्य कालक लेखसे [द्विवेदी अभिनंदन ग्रन्थ पृ. ९५] ।

सुवर्णभूमिमें प्रशिष्यके पास जाना नि. सं. ४५७ के बाद और ४६५ के पहले, (४) इन्द्रके सामने निगोदके जीवोंका व्याख्यान करना नि. सं. ३३६ से ३७६ तक (ई. पू. १९१-१५१), (५) आजीवकोंके पास निमित्तपठन और कालक-संहिताकी रचना नि. सं. ४५३ (ई. पू. ७४) के पहले, (६) प्रथमानुयोग और गंडिकानुयोगका निर्माण नि. सं. ४५३ (ई. पू. ७४) के पहले और (७) दत्तराजाके सामने यज्ञफलका निरूपण नि. सं. ३०० से ३३५ (ई. स. २२७-१८०) तकमें।

मुनि कल्याणविजयजीने चौथी और सातवीं घटनाका सम्बन्ध प्रथम कालकाचार्यसे बताया है और अवशेष घटनाओंका सम्बन्ध द्वितीय कालकाचार्यसे बताया है। 'वालभी-युगप्रधान पट्टावली'के अनुसार दूसरी घटना-चतुर्थीके दिन पर्युषण पर्व करनेका सम्बन्ध चतुर्थ कालकसे होना चाहिये-किन्तु मुनिजी इसे असंगत बताते हुये, इस घटनाका सम्बन्ध द्वितीय कालकसे होना मानते हैं। इसे सिद्ध करनेके लिये बलमित्र-भानुमित्रका समय जो प्रचलित जैन कालगणनानुसार नि. सं. ३५३-४१३ (ई. पू. १७४-११४) का है उसे वे नि. सं. ४१४ से ४७३ (ई. पू. ११३-५४) का मानते हैं। किन्तु हमें प्रचलित जैन कालगणना पर अविश्वास करनेका कारण कुछ नहीं प्रतीत होता। हमारे ख्यालसे चतुर्थीके दिन पर्युषण पर्व करनेकी घटना प्रथम कालकाचार्यके समयमें घटी होगी और यह घटना उन्हींसे सम्बन्ध रखती है। इस घटनामें कालकाचार्यका बलमित्र-भानुमित्र द्वारा उज्जैनसे निर्वासित होनेका और वहाँसे पईट्रण (प्रतिष्ठानपुर) जानेकी वार्ता है एवं प्रतिष्ठानपुरके राजा सातवाहनके जैन श्रावक एवं उसीके कहनेसे चतुर्थीके दिन पर्युषणा करनेका भी जिक्र है। किन्हीं किन्हीं कथाओंमें बलमित्र-भानुमित्रके कालकाचार्यके भानजे होनेकी भी बात है। प्रचलित जैन कालगणनानुसार बलमित्र-भानुमित्रका समय प्रथम कालकसे ही सम्बन्ध रखता है और उस समय वे ही उज्जैनके शासक और युवराज थे। प्रथम कालक जातिके ब्राह्मण थे। श्रीयुक्त जयचंद्र विद्यालंकारके अनुसार बलमित्र-भानुमित्र भी शुंगवंशके ब्राह्मण राजकुमार थे। यह संभव है कि वे प्रथम कालकके भानजे हों। यह बात इतिहाससे माहूम होती है कि सातवाहन वंशका संस्थापक सिमुक सातवाहन था, सातवाहनके वंशजोंका ही प्रतिष्ठानमें राज्य था। संभव है प्रथम कालक जब उज्जैनसे निर्वासित होकर प्रतिष्ठान आये तब वहाँ सातवाहन अपने वंशके नामसे प्रसिद्ध होगा, और वह कालकके उपदेशसे जैन श्रावक बना और उसीके कहनेसे आचार्यने पंचमकी बजाय चतुर्थीको पर्युषणा की। हमारे ख्यालसे यह घटना वीरनिर्वाणसंवत् ३५४ से ३७६ के बीच घटी होगी। अवशेष पहली, तीसरी, पांचवी और छठी घटनाका सम्बन्ध द्वितीय कालकसे है, इससे हम भी सहमत हैं।

जैन साहित्यमें महावीरनिर्वाण और विक्रमाब्दके आरंभ तककी राज-परंपराका उल्लेख मिलता है और यही प्रचलित जैन कालगणना है। इसके अनुसार महावीरके ठीक निर्वाण बाद पाण्डक अवन्ती (उज्जैन) में ई. पू. ५२७ में राजगद्दी पर बैठा और उसने ६० वर्ष राज किया, इसके बाद १५५ नंदवंशका, १०८ मौर्यवंशका, ३० वर्ष पुण्यमित्रका, ६० वर्ष बलमित्र-भानुमित्रका (ई. पू. १७४ से ११४), ४० नहवाहन (नहपान) का (ई. पू. ११४ से ७४), १३ वर्ष गर्दमिलिका (ई. पू. ७४ से ६१) और ४ वर्ष शकका (ई. पू. ६१ से ५७)—इस प्रकार कुल ४७० वर्ष तक विभिन्न वंशोंके राजाओंने उज्जैन नगरी पर शासन किया। महावीर निर्वाण ई. पू. ५२७ मेंसे ४७० घटाने से ई. पू. ५७ का समय आ जाता है। यह वही समय है जब विक्रमादित्य विरुद्ध धारण करनेवाले राजाने ई. पू. ५७ में शकोंका उज्जयनीमें उन्मूलन किया और अपने नामसे विक्रमसंवत् चलाया।

द्वितीय कालककी पहली घटना (गर्दमिलोच्छेदवाली) का ही हम इस लेखमें जिक्र करेंगे एवं कालकाचार्यके जीवन पर कुछ प्रकाश डालेंगे। हमारे इस लेखकी रूपरेखा प्रचलित जैन कालगणनापद्धतिको आधार मानकर तैयार की गई है।

कालककथामें लिखा है कि मगधदेशमें 'धारावास' नगरीमें वयरसिंह नामके राजा राज्य करते थे। इनकी रानीका नाम सुरसुन्दरी था। इन दम्पतिके कुमार कालक नामका एक राजकुमार और सरस्वती नामकी एक राजकन्या थी। सरस्वती अत्यन्त सुन्दरी थी। कुमार कालक एक बार घोड़े पर चढ़कर वनमें घूमने गए, वहाँ उन्हें जैनाचार्य गुणाकर मिले, जिनका धर्मोपदेश सुनकर कुमारका मन संसारसे विरक्त हो गया। कुमार कालकने अपने माता-पितासे आज्ञा लेकर गुणाकर आचार्यके पास जैनधर्मकी दीक्षा ली और जैन साधु हो गये। उसी समय सरस्वतीने भी जैन साध्वियोंके पास दीक्षा ग्रहण की। कालकमुनिने जैन-शास्त्रोंका अभ्यास कर कालंतर नि. सं. ४५३ (ई. पू. ७४) में आचार्यपद प्राप्त कर कालकाचार्य नामसे सर्वत्र विख्यात^३ हुए।

आचार्य कालक अपने कालके जबरदस्त क्रांतीकारी पुरुष थे। निमित्तशास्त्रके प्रकाण्ड ज्ञाता थे। 'विद्या नीचके पास भी हो सीख लेना चाहिये' यह बात कालककी घटनासे साबित होती है। उन्होंने आजीवकोसे निमित्त सीखा था।

३ मुनि कल्याणविजयजी आदि सभी नि. सं. ४५३ (ई. पू. ७४) में गर्दमिलोच्छेद वाली घटनाको घटी मानते हैं। किन्तु डा. डब्ल्यू. नारसन ब्राउन अपने कालककथा (The Story of Kalaka, Washington 1933) पृ. ६ में नि. सं. ४५३ में कालकको सूरिपद प्राप्त होना मानते हैं और हमें भी यही अधिक युक्तिसंगत मान्य देता है।

एक बार नि.सं. ४५३-६६ के बीचमें, आचार्य कालक विचरते२ उज्जयिनी नगरीमें आये। वहां गर्दभिल्ल नामक राजा राज्य करता था। गर्दभिल्लने कालककी युवती और रूपवती बहन सरस्वती साध्वीको जबरदस्ती पकड़कर अपने अन्तःपुरमें रख लिया। कालक तथा संधने राजाको बहुत समझाया, पर वह न माना। तब रोषमें आकर कालकाचार्यने यह भीषण प्रतिज्ञा की—“यदि गर्दभिल्लका राज्योन्मूलन न करूं तो प्रवचन-संयमोपघातक और उनके उपेक्षकोंकी गतिको प्राप्त होउं।” इस तरह गर्दभिल्लके अत्याचारसे तंग आकर कालकने उज्जैन त्याग दिया। वे पारसकूल (फारस) जा पहुँचे। वहाँके राजा साहिके आश्रयमें रहे। निमित्त-शास्त्रसे उसका मनोरंजन करने लगे। एक बार उस साहिके अधिराज सहाणुसाहिने शक साहियोंके पास अपने दूत द्वारा एक कटारी भेजी और लिखा कि इससे अपने सिर काट डालो। इस तरह सहाणुसाहिने कुल ९६ कटारीयें भेजी। आचार्य कालकने उन्हें आत्मघात करनेसे मना किया और कहा—“चलो, हिंदुकदेश (हिन्दुस्तान) को चले चलें।” इस प्रकार ९६ साहि सिन्धुमार्ग (समुद्र मार्ग) द्वारा सौराष्ट्र (काठियावाड़) में आये। उन्होंने सौराष्ट्रको ९६ भागोंमें बाँट लिया और कालकका आश्रयदाता साहि सबका अधिपति हुआ। वर्षाकाल समाप्त होने पर कालकाचार्यने साहिको उज्जैन पर घेरा डालनेको कहा। तब सब साहियोंने अन्य राजाओंके साथ उज्जयिनी पर घेरा डाला। आचार्य कालकके निमित्तज्ञानकी सहायतासे उन्होंने नि. सं. ४६६ (ई. पू. ५१) में राजा गर्दभिल्लको परास्त किया। इस प्रकार आचार्य कालकने गर्दभिल्लका उन्मूलन कर अपनी प्रतिज्ञाको पूर्ण किया और अपनी बहनको फिरसे संयम पालनेमें प्रवृत्त किया।

अंतमें उज्जयिनीका शासन उस साहिको सुपर्द किया गया जो आचार्य कालकका आश्रय-दाता था। यहाँसे शकराज्य उज्जैनमें शुरू होता है। इस शकसाहिने ४ वर्ष (ई. पू. ६१ से ५७) तक राज्य किया। इस कथाके अंतमें कालक कथामें^४ लिखा है कि विक्रमसे पहले शकोंका राज्य था जिन्हें विक्रमादित्य उपाधिवाले हिंदू राजाने परास्त किया। इस कथामें यह भी लिखा है कि विक्रमसंवत्के प्रवर्तकने जैनधर्मके संरक्षक शकोंको मालवामें परास्त किया और विक्रमसंवत् १३५ वर्ष तक प्रयोगमें आता रहा, किंतु इस अवधिके पश्चात् किसी दूसरे विजेताने दूसरा संवत् चलाया; निःसंदेह यह दूसरा संवत् शकसंवत् ही था जो ७८ ई. में शुरू हुआ और जिसका विक्रमसंवत्से १३५ वर्षका अन्तर था।

इस ‘कालकाचार्य कथा’की प्रामाणिकताको मानकर पुरातत्त्ववेत्ता स्टेन कोनो [Sten Knowo]-का कथन है कि—“इस जैन कथा पर अविश्वास करनेका लेश मात्र भी कारण मुझे प्रतीत नहीं होता।

ई. स. ४०५ के मंदसौरके शिलालेखमें विक्रमसंवत्का मालवसंवत्के नामसे उल्लेख मिलता है । मालवगणमें प्रचलन होनेसे वह संवत् 'मालवगणाऽम्नात' कहलाता था । इससे यह स्पष्ट सिद्ध है कि ई. सन पूर्व ५७ में इस संवत्का कोई प्रचारक राजा था, जिसने जैन और हिंदू संस्कृतिके अनुसार, शकोंको परास्त किया था । जिन शकोंका विक्रमादित्यसे मालवा-में युद्ध हुआ था उनके राजाओंने शाही और शहानुसाही विरुद्ध धारण कर रखा था, इस बातका समर्थन शक राजाओंके सिकों पर उत्कीर्ण उपाधियोंसे पूरी तरह होता है ।^५

श्री जयचंद्र विद्यालंकारकृत भारतीय इतिहासकी रूपरेखा भा. २ पृ. ७८६-८७ में लिखा है—“यह प्रसिद्ध है कि राजा विक्रमादित्यने विक्रमसंवत् चलाया । किन्तु उस संवत्को विक्रमसंवत् पहले पहल ८९८ वि. के एक अभिलेखमें कहा गया है; उससे पहले वह सदा मालवोंका संवत् या मालवगणका संवत् कहलाता था । × × × इससे यह प्रतीत होता है कि वह संवत् मालवगणके ठहराव या विधानसे—बाकायदा व्यवस्था करनेसे—चला था । शकोंको हरा भगानेमें गौतमीपुत्रके साथ साथ मालवोंका भी हिस्सा रहा प्रतीत होता है । पहली शताब्दी ई. पू. के मालवगणके सिकों पर 'मालवानां जयः' और 'मालवगणस्य जयः' की छाप रहती है । वे सिके स्पष्टतः किसी बड़े विजयके उपलक्ष्यमें चलाये गये थे । और वह विजय ५७ ई. पू. के विजयके सिवाय और कौनसा हो सकता था ? इसी युगकी एक जैन श्राविका अपने अभिलेखमें जिन शब्दोंसे अपना और अपने दानका परिचय देती है वे मनोरंजक हैं—“अरहत वर्षमानको नमस्कार । गोतिके पुत्र पोठच—शकोंके काल व्याल.... ....(की भार्या) कौशिकी शिवमित्राने आयागपट प्रतिष्ठापित किया ।”

टोलमी (Ptolemy) भी लिखता है कि—शकोंने उज्जैनके राजा गर्दभिल्लको जो विक्रमादित्यका पिता था पराजित किया । किन्तु उज्जैन पर शकोंका अधिकार सिर्फ चार वर्ष तक रहा, जहाँ विक्रमादित्यने उन्हें नष्टभ्रष्ट कर दिया । तत्पश्चात् उसने ई. स. पूर्व ५७ में विक्रमसंवत् स्थापित किया ।

महामहोपाध्याय श्री हरप्रसाद शास्त्रीने सातवाहन राजा हाल, (जिसका समय ईसा-की दूसरी शताब्दी माना जाता है) के बनाये हुए 'गाथासप्तशती' की ५ वीं गाथामें विक्रमका नाम—उल्लेख बताया है^७ इससे स्पष्ट है कि विक्रम कोई राजा अवश्य हुआ था ।

उपर्युक्त दिये गये प्रमाणों एवं कालकाचार्यकी गर्दभिल्लोच्छेदक वाली कथासे यह स्पष्ट प्रमाणित हो जाता है कि ई. पू. ५७ में विक्रमादित्य नामक एक राजा हुआ था जिसने विक्रम संवत्सर चलाया । पुरातत्त्वविद् काशीप्रसाद जायसवाल, इतिहासवेत्ता ओझाजी, महामहोपाध्याय

५. गंगाप्रसाद महेता M. A. के चन्द्रगुप्त विक्रमादित्य फुटनोटसे

६. एपिग्राफिया इंडिका-१, पृ. ३९३

७. ,, ,, १२, पृ. ३२०

हरप्रसाद शास्त्री एवं डा. कोनो तो शुरूसे ही विक्रमकी वास्तविकताको मानते आये हैं।

अब यह देखना चाहिये कि ई.पू. ५७ का विक्रमादित्य कौन था? आजकलके इतिहासकार तो गौतमीपुत्र सातकर्णिको ही विक्रम हुआ मानते हैं और जायसवाल वगैरहका भी यही मत है। पुराणोंमें एक दूसरे सातकर्णिका नाम आता है जो सातवाहन वंशका था, जिसने ५६ वर्ष राज्य किया। इन दोनोंका समय लगभग एक ही है अतः गौतमीपुत्र सातकर्णि ही पुराणोंवाला दूसरा सातकर्णि था। जैन अनुश्रुतिके अनुसार विक्रमादित्यने ५५ वर्ष राज्य किया। अतः गौतमीपुत्र सातकर्णि ही विक्रमादित्य था। उज्जैन के विशेष चिह्न युक्त राजा श्री सातके दो सिक्के मालवासे मिले हैं, जिनका समय विन्सेंट स्मिथने ई.पू. लगभग ६०-७० माना था।^८ सांचीके बड़े स्तूपके हदक्खिणी तोरण पर एक छोटासा लेख इस आशयका है—

“राजा श्री सातकर्णिके कारीगर वासिष्ठीपुत्र आनन्दका दान”, इससे शिल्प विशारदोंने ई. पू. ७५ के लगभगका माना है।^९

मुनि कल्याणविजयजी शुङ्गराजकुमार बलमित्र—भानुमित्रको द्वितीय गर्दभिल्लोच्छेदक कालकाचार्यके समकालीन मानते हैं। वे अपने ‘आर्य कालक’ लेख (द्विवेदी अभिनन्दन ग्रन्थमें प्रकाशित) के पृ. १११ के फुटनोटमें आचार्य मेरुगुंगसूरिरचित ‘विचारश्रेणी’ की स्थविरावली टीकाका आशय देते हुए लिखते हैं—“गर्दभिल्लने उज्जयिनीमें तेरह वर्ष तक राज्य किया। इसी बीच कालकाचार्यने सरस्वतीवाली घटनाके कारण गर्दभिल्लका उच्छेदन कर वहां शकोंको स्थापित किया। शकोंने वहां चार वर्ष तक राज्य किया। इस प्रकार सत्रह वर्ष हुए। उसके बाद गर्दभिल्लके पुत्र विक्रमादित्यने उज्जयिनीका राज्य प्राप्त किया और सुवर्ण—पुरुषकी सिद्धि के बलसे पृथ्वीको उन्मूलनकर विक्रमसंवत्सर चलाया।” इसके आगे वे अपना मत देते हुए लिखते हैं—“हमारे ख्यालसे यह गर्दभिल्ल—पुत्र विक्रमादित्य ही ‘बलमित्र’ है। संस्कृतमें ‘बल’ और ‘विक्रम’ तथा ‘मित्र’ और ‘आदित्य’ एकार्थक शब्द हैं, इसलिये ‘बलमित्र’ और ‘विक्रमादित्य’का अर्थ एक ही है। संभव है, बलमित्र ही उज्जयिनीके सिंहासन पर बैठनेके बाद ‘विक्रमादित्य’के नामसे प्रख्यात हुआ हो, अथवा उस समय वह ‘बलमित्र’ और विक्रमादित्य दोनों नामोंसे प्रसिद्ध हो।”

अगर हम दो बलमित्र—भानुमित्र हुए मानलें पहिले—प्रथम कालकके जमानेमें और दूसरे—द्वितीय कालकके जमानेमें और वे उस वक्त भरोचके ही राजा तो यह अच्छी तरह माना जा सकता है कि शकोंका उन्मूलन करनेवाला बलमित्र ही था जो आगे जाकर विक्रमादित्यके नामसे प्रसिद्ध हुआ और मुनिजीकी उक्त एकार्थक वार्ता भी सिद्ध हो सकती है।

^८ आन्ग्रसिक्के और इतिहास पृ. ६१५; भा. इ. रूपरेखा पृ. ७८२

^९ मार्शल—गाइड टू सांची पृ. १३; भा. इ. रूपरेखा पृ. ७९२

हमने निबन्धके पूर्वमें बलमित्र-भानुमित्रका सत्ताकाल वीर नि.सं. ३५४ से ४१३ माना है और प्रचलित जैन कालगणनापद्धतिके अनुसार यही सिद्ध होता है। और बलमित्र-भानुमित्रका सम्बन्ध प्रथम कालकसे बताया था। 'कथावली' एवं अन्य कालक कथाओंमें गर्दभिल्लोच्छेदक घटनाके समय बलमित्र-भानुमित्रके होनेकी बात है। अगर बलमित्र-भानुमित्रको द्वितीय कालकके समयमें होना मानले तो प्रचलित कालगणनानुसार उनका समय ठीक नहीं बैठता। किन्तु प्रचलित जैन कालगणनाको गलत माननेका हमें कोई कारण नहीं दीखता। इससे संभव है कि बलमित्र-भानुमित्र द्वितीय कालकके जमानेमें विद्यमान न थे अतः 'कथावली' आदिका उक्त कथन गलत है। या यह संभव हो सकता है कि बलमित्र-भानुमित्र नामक दो राजा विभिन्न प्रथम और द्वितीय कालकके जमानेमें हुए हों। मुनि कल्याण-विजयजी लिखते हैं—“बलमित्र-भानुमित्र आर्य कालकके भानजे थे यह बात सुप्रसिद्ध है, अत एव कालकके समयमें इनका अस्तित्व मानना भी अनिवार्य है।” किन्तु हम इस तरह से मानने को तैयार नहीं हैं। यह भी संभव हो सकता है कि बलमित्र-भानुमित्र प्रथम कालकके भानजे हो। प्र. का. गणनानुसार बलमित्र-भानुमित्रका समय प्रथम कालकके ही साथ मेल खाता है।

मुनि कल्याणविजयजी कालगणनामें मौर्यके १०८ वर्षके बजाय १६० वर्षका राज्य उज्जैनमें होना मानते हैं और इसके आधार पर वे बलमित्र-भानुमित्रका समय नि.सं. ४१४ से ४७३ तकका मानते हैं, और यही समय मानकर वे द्वितीय कालक और बलमित्र और भानुमित्रके साथ सम्बन्ध होना बताते हैं। अगर हम मुनिजीके अनुसार बलमित्र-भानुमित्रका समय ठीक भी मानले और द्वितीय कालकके समय उनकी विद्यमानता मानलें, तो हम देखते हैं कि बलमित्र-भानुमित्रके बादके राज्योंका इतिहास बदल जाता है। मुनिजीके अनुसार बलमित्र-भानुमित्रके बाद नहपानका राज्यकाल नि. सं. ४७३ से ५१३ तक (ई. पू. ५४ से १४) आता है जो असंगत प्रतीत होता है, क्योंकि नहपानका सत्ताकाल ई. पू. ८२ से ७७ भारतीय इतिहासकी रूपरेखा (पृ. ७६४) में माना है। और इससे न गर्दभिल्लका राज्यकाल ही ई. पू. ५७ साबित होता है और न शकोंका चार वर्षका राज्यकाल ही।

अतः यह मानना पड़ेगा कि बलमित्र-भानुमित्र द्वितीय कालकके समय विद्यमान नहीं थे। और उनका सत्ताकाल प्रचलित कालगणनानुसार ही ठीक प्रतीत होता है और चतुर्थीको पयुषणा करनेवाले आचार्य प्रथम कालक ही थे, जब कि उज्जैनमें बलमित्र-भानुमित्रका राज्य था और प्रतिष्ठानमें सातवाहनके वंशजोंका। क्योंकि इस वंशकी नींव श्री जायसवालजीके मत अनुसार ई. पू. २१३-१०० में ही पड़ चुकी थी।

इस तरहसे हमने बलमित्र-भानुमित्रका सामञ्जस्य प्रथम कालकसे बताया है और

चतुर्थी पर्युषणा करनेवाले आचार्य भी प्रथम कालक थे क्योंकि यह घटना बलमित्र-भानुमित्रके राज्यमें घटी थी। हमारे इस पूर्वोक्त कथनमें चतुर्थ कालकके सम्बन्धकी एक प्राकरणिक गाथा विरोध डालती है—उसमें लिखा है वीरसंवत्के ९९३ वर्षमें कालकसूरिने चतुर्थीको पर्युषणा की। अब यह देखना चाहिये यह गाथा कहाँ तक ठीक है। निर्वाणका ९९३ वां संवत् विक्रमका ५२३ वां और ईसवी का ४६६ वां वर्ष होगा। इस चतुर्थीवाली घटनाके समय प्रतिष्ठानमें सातवाहन वंशका राज्य था। यह बात इतिहाससे सिद्ध हो चुकी है कि ईसाकी तीसरी शताब्दीमें ही आंध्रराज्य (सातवाहन वंश) का अंत हो चुका था। अतः ई. सन् ४६६ में सातवाहन वंशका कोई राजा नहीं था, और चतुर्थी पर्युषणाकी घटना घटी है सातवाहनके वंशके राज्यमें। इससे सिद्ध होता है कि गाथोक्त समय गलत है। इससे यह भी सिद्ध हो जाता है कि चतुर्थ कालकने चतुर्थीको पर्युषणा नहीं की—किसी अन्य कालकने ही की है। यही बात मुनि कल्याणविजयजीने मानी है।

इन सब बातोंसे निचोड़ यह निकलता है कि बलमित्र-भानुमित्र गर्दभिल्लोच्छेदक द्वितीय कालकके समय विद्यमान नहीं थे, और उनका सम्बन्ध प्रथम कालकसे ही है और उन्होंने राज्यकालमें नि. सं. ३५४ से ३७६ के बीच चतुर्थीको पर्युषण करनेकी घटना प्रथम कालक द्वारा ही घटी है।

हमारे ख्यालसे द्वितीय कालककी घटनाओंका समय इस प्रकार हो सकता है। पहली घटना—नि. सं. ४५३ में कालकने सूरिपद प्राप्त किया और ४५३-४६६ के बीचमें वे गर्दभिल्लके समय उज्जैन गये और नि. सं. ४६६ में गर्दभिल्लका उन्मूलन हुआ। तीसरी घटना नि. सं. ४६६ के बाद घटी होगी। पाँचवी और छठी घटनाका काल मुनिजीके अनुसार ठीक ही प्रतीत होता है।

उपसंहार

इस प्रकार हम देखते हैं कि कालककथा केवल कथा ही नहीं है अपितु विक्रमके पूर्वका ठोस इतिहास है। इसमें भारतमें शकोंके आगमनका तो इतिहास है ही, किन्तु उनके पतनके इतिहासका भी दिग्दर्शन हो जाता है। जैसा कि हम पहले लिख चुके हैं कि यह निबन्ध प्रचलित जैन कालगणनापद्धतिके नाँव पर खड़ा किया गया है और उसीके आधारभूत हमको मुनिश्री कल्याणविजयजीके मतसे भिन्नता रखनी पड़ी है, क्योंकि हमें प्रचलित कालगणनाको गलत माननेका कोई खास कारण नहीं मालूम देता। विक्रम और कालकाचार्य-कथाका सम्बन्ध बताते हुए हमने विक्रमके काल और अस्तित्वको भी विभिन्न विद्वानोंके मतों एवं प्रमाणोंसे एवं जहाँ तक तर्क पहुँचा है उससे साबित करनेकी चेष्टा की है।

इस निबन्धकी बुनियाद करनेके लिये हमें बहुतसे ग्रन्थोंकी सहायता लेनी पड़ी है अतः उन ग्रन्थोंके कर्त्ताओंके हम आभारी हैं।

‘कथासरित्सागर’ में विक्रमादित्य

लेखक:—प्रो. मूलराजजी जैन, एम., ए., एल—एल. बी. [भूतपूर्व प्रिन्सीपाल—आत्मानन्द जैन कॉलेज]

संस्कृत साहित्यमें ‘कथासरित्सागर’ बड़ा प्रसिद्ध और महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ है। इसे काश्मीरके कवि सोमदेवने सं. ११३० के लगभग बनाया था। यह अठारह लम्बकोंमें विभक्त है। प्रथम लम्बकका नाम “कथा—पीठिका” है जिसमें बतलाया है कि इसका आधार गुणादयकी “बृहत्कथा” है, जो भूतभाषा या पैशाची प्राकृतमें रची गई थी। इसमें बृहत्कथाकी रचनाके विषयमें एक विचित्र घटनाका उल्लेख किया गया है।

एक बार शिवजी और पार्वती कैलाश पर्वत पर बैठे थे। पार्वतीने कहा कि समय बितानेके लिये कोई कथा सुनाइये। इस पर शिवजीने अपने जीवनका एक प्रसंग सुनाया। पार्वतीको यह पसंद नहीं आया। फिर शिवने कहा कि अब ऐसी कथा सुनाता हूं जो तुमने पहले कभी न सुनी हो। यह कथा सुनकर पार्वती बहुत प्रसन्न हुई। शिवका एक गण था पुष्पदन्त। उसने चोरीसे यह कथा सुन ली और अपनी भार्यासे जा सुनाई। उसने पार्वतीको सुना दी। इस पर पार्वती बहुत क्रुद्ध हुई और पुष्पदन्त तथा माल्यवान्, जिसने पुष्पदन्तका अपराध क्षमा करानेका प्रयत्न किया था, दोनोंको शाप दिया कि तुम मर्त्य—लोकमें पैदा हो। इस शापसे पुष्पदन्तकी मुक्ति तब होगी जब वह कौशाभी नगरीमें वररुचि (काल्यायन) के रूपमें जन्म लेकर काणभूतिको बृहत्कथा सुना देगा। काणभूति एक यक्ष था जो विन्ध्या-चलमें रहता था। माल्यवान्का शाप तब छूटेगा जब वह सुप्रतिष्ठित नगरमें गुणादय वन कर काणभूतिसे बृहत्कथा सुन लेगा। समय पाकर पुष्पदन्त अर्थात् वररुचि—काल्यायन काणभूतिको मिला और उसे बृहत्कथा सुना कर शापमुक्त हो गया।

अब माल्यवान्का जीव गुणादयवनसे सुप्रतिष्ठित (प्रतिष्ठान) नगरके राजा सात-बाहनका^१ मन्त्री बना। एक बार राजाने व्याकरण संवन्धी कुछ मूलकी। इस पर गुणादयने राजासे कहा कि मैं आपको छः वरसमें व्याकरण सिखा सकता हूं। यह सुन दूसरे मन्त्री शर्ववर्मनने कहा कि मैं केवल छः मासमें सिखा सकता हूं, और यदि ऐसा न कर सकू तो गुणादयके जूते मैं अपने सिर पर रखूंगा। गुणादय समझता था कि छः मासमें व्याकरण सिखाना सर्वथा असंभव है, इस लिये उसने यह प्रतिज्ञा की कि यदि शर्ववर्मा छः मासमें व्याकरण सिखा दे, तो मैं सर्वदाके लिये संस्कृत, प्राकृत और अपनी निजी भाषाका परित्याग

१ सातबाहन नामके कई राजा हुए। एक काश्मीरमें और आन्ध्रप्रदेशमें दक्षिणमें। दक्षिण वाले पहले प्राकृतके पक्षपाती थे, लेकिन पीछेसे संस्कृतकी ओर झुक गये। एक सातबाहन (हाल) ने प्राकृत पद्यों “गाथासप्तशती” नामक संग्रहकी रचना की। प्रस्तुत सातबाहनके प्राकृतके प्रति द्वेष होनेसे प्रतीत होता है कि यह सप्तशतीके संग्रहीतसे पीछे हुआ होगा।

कर दूंगा । किसी प्रकार शर्ववर्माने राजाको छः मासमें व्याकरण पढ़ा दिया । अब गुणाढ्य मौन धारण करके विन्ध्य पर्वत पर रहने लगा । यहां-उसने पिशाच भाषा सीखी । जब वह फिरते २ काणभूतिसे मिला तो उससे बृहत्कथा सुन कर उसने उसे अपने लहूके साथ लिख लिया । अब यह कथा उसने राजा सातवाहनके पास भेजी, परंतु राजाने पिशाच-भाषा-मयी रचनाको निकृष्ट समझ कर उसे स्वीकार न किया । हताश हो कर गुणाढ्य इस कथाको पशु-पक्षियोंको सुनाने लगा और जो भाग वह सुना देता, उसे आगमें डाल देता ।

दैवयोगसे राजा सातवाहन बीमार पड़ गया । वैद्यों और ज्योतिषियोंने कहा कि रोगका उपाय उस ब्राह्मणके पास है जो जंगलमें बैठा पशुपक्षियोंको कथा सुना रहा है । राजा वहां आया और गुणाढ्यको देखकर हैरान हुआ । अब उसने कथाका जितना भाग बचा था उसे सुना । इस भागमें केवल नरवाहनदत्तका वर्णन था । सातवाहन इसे लेकर नगरमें आगया और इस विचित्र घटनाको कथापीठिका रूपसे इस भागमें जोड़ दिया । इत प्रकार सात-वाहनने बृहत्कथाके अन्तिम भागकी रक्षा की जिस परसे सोमदेवने कथासरित्सागर बनाया ।

कथासरित्सागरमें नरवाहनदत्तका चरित वर्णित है जो कौशाम्बीके प्रसिद्ध राजा उदयनका^२ पुत्र था । उदयनने पहले उज्जयिनीके राजा चण्डमहासेनकी पुत्री वासवदत्तासे और फिर मगधकी राजपुत्री पद्मावतीसे विवाह किया । वासवदत्ताने नरवाहनदत्तको जन्म दिया । इसने विद्याधरोंको जीत कर उन पर अपना आधिपत्य स्थापित किया । शेष कथामें नरवाहनदत्तके देशाटन और विवाहोंका वर्णन है । इसकी पड़रानी मदनमञ्जुकाको एक विद्याधर हर कर ले गया था । उसकी तलाशमें फिरता २ वह कण्व-ऋषिके आश्रममें पहुंच गया । ऋषिने उसे उदास देख कर कहा कि राजन् ! तुम अपनी प्रियाके विरहमें दुःखी मत हो । दैवयोगसे इस संसारमें बड़ी अदभुत घटनायें हो जाती हैं । इस कथनकी पुष्टिमें ऋषिने विक्रमशीलकी कथा सुनाई और कहा कि हे नरवाहनदत्त ! विक्रमशीलकी भांति तुम भी अपनी प्रियासे मिल जाओगे । कथासरित्सागरकी यह अन्तिम कथा अठारहवें लम्बकमें पाई जाती है ।^३

विक्रमशील अर्थात् विक्रमादित्य

अबन्तीदेशमें उज्जयिनी बड़ा प्रसिद्ध नगर है । यहां महेन्द्रादित्य नामक राजा राज करता था । यह बड़ा शूरवीर, पराक्रमी और दानी था । सौम्यदर्शना इसकी रानी थी, सुमति मन्त्री, और वज्रायुध द्वारपाल था । इसके पुत्र नहीं था, और पुत्रप्राप्तिके लिये सदा ईश्वरसे प्रार्थना किया करता । एक बार शिव और पार्वती कैलाश पर्वत पर आनन्दपूर्वक विश्राम कर रहे थे कि इन्द्र आकर उनके सामने खड़ा हो गया । शिवने इन्द्रके आनेका कारण पूछा । वह बोला

२ उदयन-यह भारतवर्षका बड़ा प्रसिद्ध राजा हो चुका है । इसका उल्लेख जैन और बौद्ध साहित्योंमें मिलता है । जैसे-विभागसुय, अभ्ययन ४; विवाहपण्णत्ति १२, २; देवप्रमञ्जल मृगशत्रुचरित्र; उदयनवत्सराजपरिपुच्छा ।

३ केमेन्द्रकी “ बृहत्कथामञ्जरी ”में यह दसवां लम्बक है ।

कि देव ! अब असुर और राक्षसोंने म्लेच्छ रूप धारण कर लिया है । वे पृथिवीको तंग कर रहे हैं । यज्ञादिमें विघ्न डालते हैं और हमारा भाग छीन कर ले जाते हैं । इससे हम सब भूखे रहते हैं । उनके अत्याचारोंने संसारका नाकमें दम कर दिया है । आप इनके नाशका कोई उपाय बतलाइये । यह सुनकर शिवने उत्तर दिया—तुम लोग आरामसे अपने २ स्थानको लौट जाओ और निश्चिन्त रहो । मैं इसका सब प्रबन्ध कर दूंगा ।

इन्द्रके चले जाने पर शिवने अपने गण माल्यवान्को बुलाकर आदेश दिया कि उज्जयिनीमें जाकर तुम राजा महेन्द्रादित्यके घर पुत्ररूपसे उत्पन्न हो जाओ । वहां वेताल, राक्षस और म्लेच्छोंका संहार करो और मानवजीवन भोग कर फिर यहां आजाना ।

अब शिवने महेन्द्रादित्यको स्वप्नमें दर्शन देकर कहा कि तेरे घरमें एक ऐसा बालक उत्पन्न होगा जो बड़ा प्रतापी और पराक्रमी होगा । वह वेताल, यक्ष, राक्षस, विद्याधर, म्लेच्छ आदि सबको परास्त करेगा । इसी कारण उसका नाम “विक्रमादित्य” प्रसिद्ध होगा, परंतु अपने शत्रुओंके प्रति घोर वैर रखनेसे “विक्रमशील” भी कहलावेगा ।

जब प्रातःकाल महेन्द्रादित्यका दरबार लगा, तो मन्त्रियोंने आकर बतलाया कि रात्रिमें हमें शिवने दर्शन दिया और कहा कि तुम्हारे पुत्र होगा । इतनेमें अन्तःपुरसे एक दासी आई और राजाके सामने एक फल रख कर बोली कि शिवने स्वप्नमें यह फल रानीको दिया है । अब तो राजाको पूर्ण विश्वास हो गया कि सचमुच शिवने पुत्र प्रदान किया है ।

समय पाकर रानीने पुत्रको जन्म दिया । नगरमें आनन्द मङ्गल होने लगा । राजाने बालकका नाम शिवके आदेशानुसार विक्रमादित्य और विक्रमशील रखा । इधर मन्त्री सुमतिके घर महामति, द्वारपाल वज्रायुधके घर भद्रायुध और पुरोहित महीधरके घर श्रीधर नामके लड़के पैदा हुए । विक्रमादित्य इन मन्त्रिपुत्रोंके साथ खेलता हुआ बढ़ने लगा । उचित समय पर उसका यज्ञोपवीत हुआ और वह विद्याभ्यास करने लगा । उसने अन्न, शस्त्र तथा शास्त्रकी सब विधायें सीख लीं । यह देख कर प्रजापति प्रसन्न हुई । राजाने रूपवती युवतियोंके साथ इसका विवाह कर दिया । जब महेन्द्रादित्यने देखा कि विक्रमादित्य सब प्रकारसे योग्य हो गया है, तो उसने उसे राज्यसिंहासन पर बिठा दिया और आप संन्यास लेकर भगवद्भक्तिमें लग गया । विक्रमादित्य न्याय पूर्वक राज करने लगा । उसने दुष्टोंका दमन करके प्रजाको सुखी बनाया और उसका यश सारे संसारमें फैल गया ।

एक दिन विक्रमादित्य सभामें बैठा था कि द्वारपाल भद्रायुधने सूचना दी—“आपने सेनापति विक्रमशक्तिको विजयार्थ दक्षिणमें भेजा था, उसका दूत अनङ्गदेव आपके दर्शन करना चाहता है ” । राजाने उसे अन्दर आनेकी आज्ञा दी । जब वह आया तो उससे सेनाका हाल पूछा । इस पर अनङ्गदेवने बतलाया कि महाराज ! विक्रमशक्तिकी दक्षिण, मध्यदेश, पूर्वी

और पश्चिमी तट तथा काश्मीर आदि सब प्रदेशों पर विजय हो गई है। म्लेच्छ भी परास्त हो चुके हैं। अब विक्रमशक्ति पराजित राजाओंको साथ लेकर इधर ही आ रहा है। यह सुन कर विक्रमादित्य बहुत प्रसन्न हुआ और अनङ्ग देवको कहा कि अपनी यात्राका वृत्तान्त सुनाओ। इसमें तुमने क्या २ अद्भुत वस्तुएं देखीं और क्या २ आश्चर्यजनक घटनाएं हुईं।

अब यहांसे विक्रम संबन्धी कथाएं प्रारम्भ हो जाती हैं, जिनकी नामावली और घटनाबलीमें विक्रमचरित, सिंहासनद्वारिचिका, विक्रमप्रबन्धादिसे काफी अन्तर है। विक्रमादित्यका यह सारा वृत्तान्त कल्पित प्रतीत होता है। इसमें ऐतिहासिक तथ्य लेशमात्र भी दिखाई नहीं देता। दे भी कैसे, जब कि नरवाहनदत्त जिसको कण्व ऋषिने यह कथा सुनाई, उज्जयिनीपति विक्रमादित्यसे कई सौ बरस पहले हो चुका था। कथासरित्सागरकी मूल कथासे विक्रमादित्यका अन्तर संबन्ध नहीं।

हमारा विक्रम

[लेखक : श्रीयुत वासुदेवशरण अग्रवाल, एम. ए. पीएच. डी.]

नये उत्थानके युगमें मनुष्य विक्रम करता है। राष्ट्र भी अपने नव-जागरणमें नवीन विक्रमका आश्रय लेता है। विक्रम ही जीवनका लक्षण है। पाद-विक्षेपकी संज्ञा विक्रम है। गतिमत्ता या हरकत विक्रमका लक्षण है। यही विक्रम सृष्टिकी सत्ता और वृद्धिके लिए जब आवश्यक है, तो मनुष्य-समाजका तो कहना ही क्या है? उसको अपने भीतर और बाहर स्वस्थ रहनेके लिए विक्रमकी परम आवश्यकता है। यदि मनुष्य निश्चेष्ट बनने लगता है, तो बर्होंसे उसमें जीवनका नया प्रवाह मंद पड़ जाता है। बिना नवीन धाराके पुराना जल अपने जीवनांशको खोकर सड़ने लगता है। 'सड़ना' इस धातुका संस्कृतमें मूल उस धातुसे है जिसका अर्थ है 'पड़े रहना', 'पड़ जाना'। जो जीवनमें टिक कर बैठ गया, जिसने कर्मके क्षेत्रमें हलचलसे अपने आपको पृथक् समझ कर संकोचकी वृत्ति धारण की, वही मानो सड़ गया। परंतु व्यक्तिमें और राष्ट्रमें जो 'चरैवेति, चरैवेति'—'चलते रहो, चलते रहो' की निरंतर गूँज है, वह जीवनको कायम रखती है। इस देशका इतिहास युगोंके पदार्थ यही संदेश देता है। जब राष्ट्रमें, जनतामें, 'चलते रहो' की विक्रमशील भावना ऊपर उठी, तभी देश आगे बढ़ा, और फल-फूल। वे ही युग विक्रमके युग थे। उस समय कपिश और वंशु नदसे लेकर सुदूर पूर्वमें यवद्वीप और मलय तक भारतीय संस्कृतिका संदेश विस्तारको प्राप्त हुआ। सिंहलमें आर्यधर्म और आर्य-नीतिका जयघोष हुआ। तिब्बत और चीनमें आर्य-साहित्य और धर्मको श्रद्धांजलि भेंट की। भरतके मध्य देशसे विक्रमकी तरंगें

उठ कर पर्वतोंको पार करके, सागरके पार तक अपना प्रभाव पहुँचाती थीं। महाकवि कालिदासने, जो अपने स्वर्णयुगके सर्वोत्तम प्रतिनिधि थे, उस कालकी विक्रम-प्रधान भावना-को कितने सुंदर शब्दोंमें प्रगट किया है—

आरूढमद्रीन् उदधीन् वितीर्ण भुजंगमानां वसति प्रविष्टम् ।

ऊर्ध्वं गतं यस्य न चानुबन्धि यशः परिच्छेत्तुमियत्तयालम् ॥ (रघुवंश ६।७७)

राष्ट्रका वह यश पर्वतों पर चढ़कर उनके उस पार तक फैल गया। महासागरीकी सीमाओंको पार करता हुआ द्वीपांतरोंमें व्याप्त हुआ। पाताल तक उसका प्रभाव पहुँचा। स्वर्गके जो दिव्य आदर्श हैं, उनके साथ भी उस यशका संपर्क हुआ। इस प्रकार देश और कालमें सब ओर व्याप्त होकर ऐसा जान पड़ता था कि वह यश मानों अब मापसे बाहर हो गया है।

कविकी कल्पना ठीक है। गुप्तोंके स्वर्ग युगमें देशकी संस्कृतिने जो महान् विक्रम किया, 'चैवेति' के संचरणशील रथचक्रोंके साथ संयुक्त हो कर नये देश और नये द्वीपान्तरोंको अपने पाद-चारसे परिचित किया, उसकी पूरी कथा उस संस्कृतिके उत्तराधिकारि उस उच्च ब्रह्मदायके दायाद अभी तक समझ नहीं पाये हैं। उस कालमें विक्रमके प्रतापसे मनुष्यका मान कितना ऊँचा उठ गया था, उसमें कितने नये भावोंकी हलचल एक साथ ही उठ खड़ी हुई, उसका कल्पनाशील चिंतन कितना दृढ़ बन गया था उसका पूरा परिचय प्राप्त करनेके लिए हमको आज धीरे परिश्रम करना पड़ेगा। परन्तु सबसे पहली आवश्यकता एक नये जागरणकी है। विना जागरूतके युग-युगसे बधिर बने हुए कान नया संदेश सुननेमें सफल न हो सकेंगे। ऋग्वेद में कहा है—

ऋतस्य श्लोको बधिरा ततर्द कर्णा बुधानः शुचिमान आयोः ।

(ऋ० धार३।८)

अर्थात् सर्वत्र व्याप्त ऋतका जब मंगल-गान आरंभ होता है, तब उसके श्लोकसे बधिर कान फिर सुनने (की शक्ति प्राप्त करने) लगते हैं, बहुत कालकी मूर्च्छा दूर कर नई चेतना आने लगती है। वह यशोगान खूब चमकीला और बुद्धिपूर्वक, समझबूझ कर किया गया होना चाहिए। जीवित व्यक्तिके लिए वह अवश्य नये जीवन और नये आयुर्वलका संदेश लेकर आता है।

जिस युगमें 'विक्रम' के स्वर सबके कानोंमें पहुँचने लगते हैं, उस युगमें जनताकी शक्ति और साहसमें मानों बहिया आ जाती है, विकराल तरंगोंसे भरा हुआ महार्णव ऐसा जान पड़ता है मानों उसके जलका किसीने आचमन लिया हो (निःशेषपीतोऽज्ञतसिंधु-

राजः), उत्तुंग चोटियों वाले पर्वत झुकते हुए जान पड़ते हैं, द्वीपांतरोसे ऐसा स्वप्न आता है, मानो वहां हमारे यष्टाका यूप पहले से ही निखात हो। अपने यशकी अमर प्रशस्तिसे परिचित होना राष्ट्रका जन्मसिद्ध अधिकार है। वही हमको कर्म और ज्ञानका संदेश देकर जीवनक्षेत्रमें आगे बढ़ाता है। अतीतको वर्तमानमें समझ कर भविष्यका निर्माण ही इतिहासका फल है।

यह संवत्सर विक्रमके दों सहस्र वर्षोंकी समाप्ति पर आया है। संसारके प्रमुख संवत्सरो-में विक्रमसंवत् सबसे प्राचीन है। हमारे उत्थान और पतनका कालचक्र विक्रमसंवत्के साथ गुंथा हुआ है। संवत् देश या जनता के लिए कोई साधारण वस्तु नहीं है। वह इतिहासकी घटनाओंको मेरुदंडकी तरह सदा-सदाके लिए धारण किए रहता है। संवत्की शक्ति और हमारी क्रियाशक्ति एक दूसरेमें प्रतिबिंबित होती हैं। जिस युगमें देशकी क्षत्रशक्ति और ब्रह्मशक्तिने नया पराक्रम धारण किया, उस युगमें संवत्सरके अंक भी नये तेजके साथ चमक उठे। यही तो गुप्त-युगका सोने जैसा चमकीला तेज है जिसका ध्यान आते ही अब भी हमारा अंतःकरण शुद्ध ज्योतिसे घुल जाता है। ईश्वर करे भारतीय संवत्सर नवीन विक्रमसे युक्त होकर सदा विजयी हो। हमारा संवत् हमारे राजर्वियोंके और हमारी महाप्रजाओंके विक्रमसे आयुष्मान् बनता है। हम आयु पर्यन्त जीवित रहते हैं, पर संवत् अमर है। हमारे पराक्रमके तेजसे संवत्सर तेजस्वी बनता है। क्या संवत्सर राष्ट्रमें साधारण वस्तु है ? वह राष्ट्रके समुदित विक्रमका एक ऐसा प्रतीक है जो एक क्षणके लिये भी हमारा साथ नहीं छोड़ता। राष्ट्रका विक्रमशील साकां संवत्सरकी अजस्र साक्षीसे हमें दृष्टिगोचर होता रहता है। पुरातन कालसे अद्यावधि राष्ट्रके जो 'पंच मानव' हैं, वे अजर और अमर हैं। वे ही हमारी महाप्रजाएं हैं। उनकी सत्ता अखंड है। उनकी सत्ताका मेरुदण्ड उनका संवत्सर है। प्रजाएं जब विक्रमशील होती हैं, संवत्सरके वे अंक शक्तिसे भर जाते हैं। प्रजाएं निश्चेष्ट होती हैं, संवत्सर भी म्लान हो जाता है।

विक्रम-जयन्ती उस महान् पराक्रमको जिसे हमारे पूर्वजोंने किया और जिसके द्वारा हम मानवसे देन बने, स्मरण करनेका एक स्वर्ण अवसर है। अपने पराक्रमके स्वरोकी दिगन्त-व्यापी गूंजको, जो आज तक महाकाशमें पूरित है यदि हमारे बहिरे बने हुए कान फिरसे सुनने ल्यों, तो मानो हमारे महान् विक्रमका आदित्य फिर प्राचीमें प्रकाशित होने लगा। अपने विक्रमादित्यके यशको पुनः राष्ट्रकी स्मृतिमें हरा-भरा रखना हम सबका आवश्यक जीवन-धर्म है। हमें चाहिए कि अपने चिर संवत्सरके इस पुण्य पर्वमें विक्रमकी महिमासे सबका प्रिय करने वाले राजर्विका संमान करें। महाकवि कालिदासने उचित ही कहा है—

अत्र विक्रममहिम्ना प्रियकारिणं संभावयामो राजर्विभू ।

મહારાજા વિક્રમાદિત્ય અને પ્રાચીન તીર્થનો ઉદ્ધાર

લેખક : શ્રીયુત મહાનસાલ દીપચંદ્ર ચૌક્સી

જૈન સાહિત્યમાં રાજ્ય વિક્રમાદિત્ય સંબંધી ઘણા પ્રકારનાં આવેખન મળી આવે છે. એ બધામાં સમર્થ આચાર્ય શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરજી સાથેનો પ્રસંગ મહત્વનું સ્થાન રોકે તેમ છે. આ લેખનો વિષય પણ એ મહાવાદી સહ ઉજ્જૈનની ભૂમિપર અનેક એક બનાવ પર સામાન્ય વિચારણા કરવાનો છે. પણ જ્યારે આ મહારાજાના અસ્તિત્વ સંબંધમાં જ બિન્ન બિન્ન માન્યતાઓ પ્રવર્તતી હોય અને એક કરતાં વધુ રાજ્યકર્તાઓનાં નામો વિક્રમાદિત્યના અધિધાનથી અલંકૃત થઈ સાહિત્યના પાત્રે પોતાનું ગૌરવ પ્રસારતાં હોય, ત્યારે સૌ પ્રથમ આ લેખ સાથે કયા રાજવીનો સંબંધ છે અને એ વિશ્વતિએ કઈ ભૂમિને કયા કાળે અલંકૃત કરી હતી અથવા રાજવીનું મૂળ નામ બુદ્ધ હતું અને ‘વિક્રમાદિત્ય’ એ ખિતાબ હતા કે કેમ-ઈત્યાદિ વિચારણામાં ઊતરતું અસ્થાને ન લેખાય. જેમ જેમ શોધ-ખોળનું ક્ષેત્ર વિસ્તાર પામતું જાય છે, અને એ સાથે આરનવર્ષના એ વિષયના નિષ્ણાતોને હથે અત્યાર પૂર્વેનાં મંતવ્યો તેમજ અનુમાનો પર ઘસેલી નોંધો ઐતિહાસિક બનાવો સાથે બંધ બેસે તે રીતે તેની જણાવટ થતી જાય છે તેમ તેમ એ પર પ્રકાશ પથરાવા માંડ્યો છે; એટલું જ નહિ પણ પહેલાં નિશ્ચિત મનાતા અનુમાનો કે મંતવ્યોમાંના કેટલાંક સાવ નિર્મૂળ હતાં અથવા તો ઘણા અંગે ભૂલસર્ચા હતાં એમ પુરવાર પણ થઈ ચૂક્યું છે. આ દિશામાં આજે જે રીતે ખેડાણ થઈ રહ્યું છે એ જોતાં એમ કદાપી સકાય કે ઇતિહાસને લગતા કેટલાયે બનાવો પર હજી સારા પ્રમાણમાં અજાણું પડશે. જૈન કથાનકોમાંના પ્રસંગોને તેમજ આગમ ગ્રંથોમાં મળી આવતાં ભુદા ભુદા ઉલ્લેખોને એ દ્વારા એકંદરે લાઝ જ થવાનો છે.

આ લેખના નાયક વિક્રમાદિત્ય એ કોઈ કદિપત વ્યક્તિ નથી એ વાત આ લખાણના ગર્ભમાં પ્રવેશ કરવાથી વાચક સહજ જોઈ શકશે. અલગત કનોજ પ્રદેશમાં થઈ ગયેલા રાજાઓ સમુદ્રગુપ્ત અને સ્કંદગુપ્ત પણ વિક્રમાદિત્ય તરીકે ઓળખાતા હતા એમ શિલાલેખી પુરાવાથી સાબિત થાય છે. પણ સંવત્નાં વર્ષો સાથે એમના રાજ્યકાળનો મેળ ખાતો ન હોવાથી, આજે જેમની બે હજારમાં વર્ષની સંવત્સરી ઉજવાવાની છે એ શકારિ વિક્રમાદિત્ય, કનોજમાં નહીં પણ માળવાની રાજધાની અવંતી ઉર્ફે ઉજ્જૈનમાં થઈ ગયેલ રાજવી જ સૌ પ્રથમ થયેલ છે, અને તેમના નામનો જ આ સંવત્ પ્રવર્તે છે. પરંતુથી આવેલ છતાં હિંદને ઘર કરી રહેલ શકોનો પરાજય કરી પ્રજાને તેમના ત્રાસમાંથી છોડવી એ નિમિત્તે ચાલુ થયેલ આ સંવત્ છે. આ લેખ પણ એ વાત નિશ્ચિત રૂપમાં સાબિત કરતો આગળ વધે છે.

વિક્રમની સભાનાં નવરત્ન પરવેનો પ્રશ્ન મૂકવે તેવો છે. એ અંગે ‘કુમાર’ માસિકના ગત વર્ષે (૨૩૬-૨૩૭ તથા ૨૩૮-૨૩૯) માં જે ચિત્રો આવ્યાં છે અને જે નામો આલેખાયાં છે એ જોતાં તે સર્વ એક જ સમયમાં અથવા તો કેવળ માલવ પ્રદેશમાં થયાં હોય એ સંભવિત નથી. સ્કંદગુપ્ત આદિના વૃતાન્તથી પણ આ મંતવ્યને ટેકા મળે છે.

‘વિક્રમાદિત્ય’ના સામ્યથી જુદા જુદા સમય અને દેશમાં થયેલી એ વ્યક્તિઓને એક સાથે સાંકળી દેવામાં આવી હોય એમ બનવા જોગ છે. એ નવમાંના એક ક્ષપણક અને બીજા જૈન મુનિ સાથે આપણને સંબંધ છે. કુમાર માસિકમાં ક્ષપણકનો અર્થ બૌદ્ધ સાધુ કરેલ છે તે ખાસ વિચારણીય છે. એનો અર્થ જૈન સાધુ પણ થાય છે અને એ ધણે અંશે અહીં બંધાયેલો પણ છે.

ઈ. સ. ના આરંભ પૂર્વે ૫૬ વર્ષ પર જે સંવત્ ઉજ્જૈનના રાજા વિક્રમાદિત્યે પ્રવર્તીયો હતો એ સંબંધમાં અત્યાર સુધી શંકાના વમળ ઊકતાં હતાં. વિક્રમાદિત્ય ઐતિહાસિક વ્યક્તિ નથી એવી વાતો વિદ્વાનોના મોટા ભાગ જોરશોરથી કરતો હતો. પણ જ્યારથી જૈનધર્મનો ‘કાલકાર્યાકથા’ નામનો ગ્રંથ પ્રકાશમાં આવ્યો ત્યારથી એટલું તો સ્પષ્ટ થયું છે કે મધ્ય ભારતમાં શકોએ વિક્રમસંવત્ શરૂ થયા પહેલાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપન કરેલું અને વિક્રમાદિત્ય પક્ષીવાળા એક હિંદુ રાજાએ એ શકોનો પરાજય કરી પુનઃ રાજ્ય સ્થાપ્યું તથા શકોને હાંકી કાઢ્યા, એની યાદગીરીમાં પોતાના નામથી સંવત્સર શરૂ કર્યો. એ સંબંધમાં ‘કાલકાર્યાકથા’ જે પ્રકાશ પાડે છે એનો સાર નીચે પ્રમાણે તારવી શકાય:

ઈ. સ. પૂર્વે લગભગ ૫૭ વર્ષે ઉજ્જૈનના રાજા વિક્રમાદિત્યે જૈનધર્મી શકોને માલવામાં હરાવ્યા, અને પોતાનો સંવત્ ચાલુ કર્યો. તે ૧૩૫ વર્ષ સુધી ચાલુ રહ્યા પછી બીજો શકવિજેતા થયો જેણે બીજો સંવત્ ચાલુ કર્યો. આ તે જ સંવત્ છે કે જે ઇ. સ. ૭૮ માં શરૂ થયો અને જેનું અંતર વિક્રમસંવત્ સાથે ૧૩૫ વર્ષનું છે. ઇ. સ. ૪૦૫ના મહાસેનના શિલાલેખમાં વિક્રમ સંવત્ને માલવસંવત્ તરીકે ઓળખાવેલ છે. માલવ પ્રાંતમાં પ્રચલિત આ સંવત્ ‘માલવગણાડનાત’ તરીકે ઉલ્લેખાયેલ છે. વળી જે શકોનું રાજ્ય વિક્રમાદિત્યના વિજય પૂર્વે હતું તેઓ ‘શાહી’ કે ‘શહાનુશાહી’ અર્થાત્ ‘રાજા’ કે ‘રાજાધિરાજ’ના ધિરુદ્ધારી હતા અને એ વાત શક રાજાઓના સિક્કા પર કાતરાયેલી ઉપાધિઓથી પુરવાર થાય છે. આમ આ કથા સંગીન ઐતિહાસિક પુરાવો રજૂ કરે છે. એ વેળા પશ્ચિમ ભારતમાં અવારનવાર શકોની ચઢાઈઓ થતી હતી, અને એને શકનાર કાષ્ઠ બહાદુર હિંદુ રાજા હતા એવી આખ્યાનોમાં પ્રસિદ્ધ પામેલી વાતથી પણ આને ટેકા મળે છે. એ હિંદુ રાજા તે જ સંવત્ ચલાવનાર વીર વિક્રમાદિત્ય છે. વિશેષમાં નિમ્ન નોંધો પણ ઉપરની વાતનું સમર્થન કરે છે. ‘ગાથાસપ્તશતી’ નામા પ્રાચીન પ્રાકૃત ગાથાઓનો સંગ્રહ અંધિવંશી ‘હાલ’ રાજાના નામથી ઉપલબ્ધ છે. ગોદાવરીના તટ પર આવેલ પૈઠણ (પ્રતિષ્ઠાનપુર)માં એ હાલ રાજાની રાજધાની હતી. ડૉ. રામકૃષ્ણ ભાંડારકરના મત પ્રમાણે એ ‘હાલ’ રાજા ઇ. સ.ની પ્રથમ શતાબ્દિમાં થયો છે. એ ઉપરાંત Cambridge History of Ancient India (p. 167-168)માં નિમ્ન નોંધ મળે છે. ‘We are perhaps justified in concluding that Vikramaditya legend is to some extent historical character.’

શ્રીયુત્ સી. વી. વૈલ અને મહોપાધ્યાય હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી ઇ. સ. પૂર્વે ૫૭ માં વિક્રમાદિત્ય થયાનું જણાવે છે. સ્ટેનકોનોવ (Sten Konow)એ સાબિત કર્યું છે કે વિક્રમ-સંવત્ પહેલાં શકોનું સિંધુનદના પ્રદેશમાં રાજ્ય હતું અને જે ‘શહાનુશાહી’ ઉપાધિ

ધારણ કરતા હતા, એ વાતનો મેળ જૈનકથા તેમજ સિક્કા સાથે ખાય છે. ટોલમી (Ptolemy) લખે છે કે શક-રાજ્ય કાલિયાવાડ સુધી ફેલાયું હતું.

એ સંબંધમાં આગળ જણાવાય છે કે-આ શકાએ ઉજ્જૈનના રાજા ગર્દભિલ્લ કે જે વિક્રમાદિત્યનો પિતા થતો હતો તેને પરાજય પમાડ્યો અને ગાદી હસ્તગત કરી, પણ ત્યાં ચાર વર્ષથી વધુ ટકી શક્યા નહી. વિક્રમાદિત્યે ચઢી આવી શકોને નષ્ટબ્રહ્મ કરી મેલ્યા; અને ઈ. સ. પૂર્વે ૫૭ માં પોતાનો સંવત્ ચલાવ્યો. આ પછી ૧૩૫ વર્ષ વહી ગયાં ત્યારે શકાએ ઉજ્જૈન પર ફરીથી પોતાનો અધિકાર જમાવ્યો અને વિક્રમને બદલે શક-સંવત્ ચલાવ્યો. જૈનકથાના આ હેવાલને પુરાણોની વાતથી પુષ્ટિ મળે છે. પુરાણમાં જણાવ્યું છે કે-સાત ગર્દભિલ્લ રાજાઓ થયે અને એ પછી શક રાજા ૩૮૦ વર્ષ રાજ્ય કરશે.

સત્તર્કર્દમિહા મૂયો મોક્ષ્યન્તીમાં વસુન્ધરામ્ ।

શતાનિ ત્રીણિ અશોતિશ્ચ શકા હ્યપ્રાદૃશૈવ તુ ॥

—મેત્સ્યપુરાણ પાટિંજર; કલિયુગ રાજવંશ પૃ. ૪૬

જૈન સાહિત્યમાં પરમાત્મા મહાવીર દેવતા નિર્વાણ અને વિક્રમાદિત્યના સંવત્સરના આરંભ સંબંધમાં જે રાજ્યપરંપરાનો ઉલ્લેખ ઉપલબ્ધ થાય છે તે આ પ્રમાણે—

ઈ. સ. પૂર્વે ૫૨૭ મા-શ્રી મહાવીર પ્રભુના નિર્વાણ સમયે અવન્તી (ઉજ્જૈન)માં રાજા પાલક ગાદીએ આવ્યો. એણે ૬૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. એ પછી નંદવંશનું રાજ્ય ૧૫૫ વર્ષ રહ્યું, મૌર્ય વંશનું રાજ્ય ૧૦૮ વર્ષ, પુષ્યમિત્રનું ૩૦ વર્ષ, બલમિત્ર અને ભાનુમિત્રનું ૬૦ વર્ષ અને નહવાહનનું રાજ્ય ૪૦ વર્ષ રહ્યું. ત્યારપછી ગર્દભિલ્લે ૧૩ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. એ પછી શકરાજ આવ્યા જેમણે ચાર વર્ષ રાજ્ય કર્યું. આ કાળગણના અનુસાર શ્રીમહાવીર-નિર્વાણ તિથિમાંથી (૬૦+૧૫૫+૧૦૮+૩૦+૬૦+૪૦+૧૩+૪=૪૭૦) ૪૭૦ વર્ષ કમી કરતાં ઈ. સ. પૂર્વે ૫૭નો વિક્રમાદિત્યનો સમય આવી પહોંચે છે. શકાએ ઈ. સ. પૂર્વે ૬૦-૬૧માં માળવા પર આક્રમણ કરી ગર્દભિલ્લને પરાજય પમાડ્યો, પણ તેઓ ચાર વર્ષથી વધુ ટકી શક્યા નહી. વિક્રમાદિત્યે પુનઃ તેમને હરાવી ગાદી પાછી મેળવી પોતાનો સંવત્સર પ્રવર્તાવ્યો. પુરાતત્ત્વવેત્તા સ્ટેનકોનોનું કહેવું છે કે આ જૈનકથા (કાલિકાચાર્ય-કથા) પર અવિશ્વાસ કરવાનું લેશ પણ કારણ મને જણાતું નથી. કેટલાક વિદ્વાનો ભારતવર્ષમાં પરંપરાગત ચાલો આવતી આવી કથાઓને અસત્ય માની બેસે છે અને વિદેશી લેખકોએ મનઃકલ્પિત વિચારો પરથી ગોઠવી ઠીપેલ અંકોને ખરા માની બેસે છે. પરંતુ આવી કથાઓની દરેક વાત જુદા જુદા ઐતિહાસિક સાધનો દ્વારા પુરવાર કરી શકાય તેવી હોય છે.

(સ્ટેનકોનો-ખરાબ્દી શિલાલેખ કોર્પસ ઇ. ઇન્ડિકરમ્-જિલ્દ-૨ ભા. ૧ પૃષ્ઠ. ૨૫-૨૭)

ઉપરની નોંધો પરથી રાજવી વિક્રમાદિત્યનું ઐતિહાસિક વ્યક્તિત્વ નિઃશંકપણે પુરવાર થઈ શકે છે. એ રાજવીની પરાક્રમગાથાની માફક વિદ્વાતાની સુવાસ પણ ચોમેર વિસ્તરેલી હતી. વિક્રમ રાજાના જીવનપ્રસંગ સાથે સંકળાયેલી, તેમના શૌર્યથી ઓતપ્રોત અનેલી, રસમય તેમજ અદ્ભુતતાનો ઓપ પુરતી ધણી ધણી નાની મોટી વાર્તાઓ-કંતકથાઓ ઉપલબ્ધ થાય છે. એમાં વર્ણવાયેલ અવંતીપતિ અર્થાત્ મહારાજ વિક્રમાદિત્ય એ પરદુઃખ-ભંજન-નીતિવાન-અને સર્વધર્મ પ્રતિ સમાન ભાવ ધારણ કરનાર રાજાની તરીકે પ્રકાશી બેઠે છે. રાજ્યમાં પૂર્વજોનો વંશઉત્તાર આલ્યો આવતો જે ધર્મ હોય એ પ્રતિએ જરૂર

બહુમાન દાખવતો, પણ સાથોસાથ અન્ય ધર્મના વિદ્વાનોને નોતરી તેમની સાથે જ્ઞાનચર્ચા કરતો, નવું નવું જાણતો અને એ સર્વ પ્રત્યે તેમજ એમના સંપ્રદાય પ્રત્યે પણ ઉદાર વૃત્તિને બહુમાન દાખવતો. એ વેળા 'મારું' તે જ સાચું' એમ માનવા કરતાં 'સાચું' તે 'મારું' વાળું મંતવ્ય રાજવીઓના મોટા ભાગમાં પ્રવર્તતું ખાસ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. રાજાની અસર પ્રજામાં ઊતરે છે, એ ઉક્તિ અનુસાર એ કાળની પ્રજા પણ સંપ્રદાયબેદની હરીફાઈમાં નહોતી રાચતી એમ આસપાસના સંબંધ પરથી સહજ પરખાય છે.

વિક્રમનાં નવ રત્નો સંબંધમાં અભ્યાસીઓ તરફથી જે મુદ્દાસર નોંધો પ્રગટ થઈ છે એ જોતાં કહેવું જોઈએ કે એ નવે સમકાલીન નથી. આમ છતાં રાજા પોતે વિદ્વાનો ઉપાસક, કળાનો પૂજક મંત્ર-તંત્રવિશારદ હોવાથી એની આસપાસ નામીયા વિદ્વાનોનું જૂથ જામ્યું હતું એ નિઃશંક છે. પ્રક્રમંડળીમાં શોભતાં સહસ્તરશ્મિની જેમ રાજસભાની મંડલીમાં એનું સ્થાન ગૌરવભર્યું હતું. એ કાળે માલવદેશની ગણ્યતા મોખરે થતી અને વિદ્યારસિકો તેમજ જ્ઞાનપિપાસુઓ માટે ઉજ્જૈની કેંદ્રરૂપ લેખાતી. મહારાજા વિક્રમની સભામાં દિગ્વિખંડિત કુસુદયંત્રની પ્રતિભા એ વેળા મધ્યાહ્ને પહોંચી હતી. સંસ્કૃત ગીરાના એ પ્રખર નિષ્ણુતે વાદ-વિવાદમાં સંખ્યાબંધ પંડિતોને પરાજય પમાડી એવી તો પ્રતિષ્ઠા જમાવી હતી કે એની સામે ઉભવાની કોઇની હિંમત ચાલતી નહોતી. એની પ્રયજ્ઞ શક્તિની સુગંધ એટલી હદે વિસ્તૃત થઈ ચૂકી હતી કે ઉજ્જૈનીની સભા અજ્યેય ગણાતી. ત્યાં આવનાર પંડિતો વાદ કરવાની વૃત્તિથી નહોં, પણ નવું શિખવાની વૃત્તિથી આવતા. પોતાની સભાના રત્ન સમાન આવા વિદ્વાનો સાથે રાજવીને મૈત્રી સંબંધ બંધાયો હતો એમ કહેવામાં જરાય અતિશયોકિત જેવું નથી. આ પ્રકારની અદ્વિતીય પ્રતિષ્ઠાના બળે કુસુદયંત્રમાં પણ ઝર્વ પ્રવેશવા માંડ્યો; વાદીને જીતવાની લાલસા સંતોષવા તે અવંતીની બહાર મોટા આડંબરપૂર્વક ભ્રમણ કરવા લાગ્યો. કયા પ્રસંગ કહે છે તેમ માર્ગમાં એમના કાને ભૂચુ-કચ્છમાં રહેલા જૈનવિદ્વાન વાદકુશલ સુકુંદસરિ ઉર્ફે વૃદ્ધવાદીનું નામ પડ્યું એટલે એ મહાશયે પોતાનાં પગલાં એ નગરની દિશામાં વાળ્યાં. અચાનક એ શહેરની ભાગોળે ઉભય વિદ્વાનોનો ભેટો થયો. એ મુલાકાતનું બ્યાન રસમય છે એટલુંજ નહિ પણ, વિદ્વતા સાથે સમયસપાણ્ય કેટલું આવશ્યક છે એનું ઉદાહરણ પૂરું પાડનાર છે. આપણે એની પૂરી ઉંડાઈએ ગયા વિના એટલું જાણી લઈએ કે દિગ્વિખંડિત કુસુદયંત્રને સ્વપ્રતિષ્ઠા પૂર્તિ અર્થે પરાજય સ્વીકારી એ વૃદ્ધસદીના શિષ્ય બનવું પડ્યું. વૃદ્ધ યુરુના પાસા સેવતા શિષ્ય કુસુદયંત્ર જૈનદર્શનનાં વિશિષ્ટ તત્ત્વો ઉદાર ભાવનાઓ અને અતેજાંત જેવા ઉમદા સિદ્ધાંતને પ્રસારતી સુક્તિઓને પૂર્ણપણે પચાવી ચૂક્યા. આચાર્યે એની યોગ્યતા પારખી સ્વપદ્ધતરપદે સ્થાપ્યા. આમ એક કાળના પંડિત કુસુદયંત્ર થોડાં વર્ષોના ગાળામાં જૈનધર્મના 'આચાર્ય' બની શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરના વિખ્યાત બિરુદથી અલંકૃત થયા. વિદ્યારક્ષેત્રમાં પચ્ચાં પાડતાં, પોતાની અપ્રતિમ વિદ્વતા અને સ્વાદવાદ દર્શનની ઉદાર અને ઉમદા શૈલીથી હજારોના દિલ આકર્ષતાં તેઓ વર્ષોના ગાળા પછી ફરી ઉજ્જૈની પધાર્યાં.

અવંતીનાથ સમયે દિગ્વિખંડિત કુસુદયંત્ર તરીકેનો તેમનો સંબંધ ઘણો જૂનો હતો, એટલું જ નહિ પણ એ મૈત્રીના ગાદબંધનથી બંધાયેલો હતો એ વાત પૂર્વે આપણે જોઈ ગયા છીએ. એમને માટે રાજદરબારમાં પ્રવેશ મુશ્કેલ નહોતો, છતાં આજે તેઓ જમણુના સ્વાંગમાં

હોઈ, સંમતિ વિનાનો પ્રવેશ નહોતા ઇચ્છતા, તેથી દરબારગઢની દેવડી પર ઊભારહી તેઓએ પોતાની વિદ્વાતાનો ચમકારો દાખવતા ચાર શ્લોક રચી, દારપાલના હાથમાં મૂક્યા અને જણાવ્યું કે મહારાજને પૂછજે કે આ શ્લોક સહિત આવેલ અતિથિ દરવાજે ઊભેલ છે એ અંદર આવે કે બહારથી જ ચાલ્યો જાય ? દારપાલે શ્લોક રાજવીના હાથમાં મૂકી મુનિશ્રીની વાત રજુ કરી. વિદ્યારસિક ભૂપાલ ચતુરાઈભરી રચનાથી આશ્ચર્ય પામ્યો અને કહેવડાવ્યું કે-સભામાં પધારો તો ઘણું જ ઉત્તમ, છતાં ને ત્વરા હોય તો ચાર લાખ સોનૈયાના દાનની ચિઠ્ઠી આ સાથે મૂકી છે તે આપ લેતા જવ.

દિવાકરજી આ પ્રત્યુત્તર પછી સભામાં જાય છે. વર્ષો પૂર્વેના ભૂદેવમિત્ર કુમુદવદ્ધને શ્રમણવેશમાં નિહાળી અવતીર્ણિત ધડીભર મંત્રીસુગ્ધ અને છે. પરસ્પર વાર્તાલાપથી પૂર્વ-ક્રિતિકાસના અંકોડા સંધાય છે. ચાર શ્લોકમાં ગુથેલ ચમત્કૃતિના દર્શન કરાય છે. એ શ્રવણ કરતાં વૃષ પોતાનું સાંકુએ રાજ્ય સૂરિજના ચરણે ધરવા ઉચ્ચુકત થાય છે. ત્યાં તો ગંભીર વાણી કર્ણપટ પર અથડાય છે-“રાજન્, હું તો અક્રિયન સાધુ ! મારે એ માયાનો પાશ કલ્પે નહીં. ને સાચે જ લક્ષ્મીનો મોહ ઊતર્યો હોય તો જ્ઞેનધર્મમાં અશ્રણીપદે આવતા એવા જિનમંદિર દેવમુર્તિ અને જ્ઞાનભંડાર સ્થાપનાનાં ક્ષેત્રોમાં એતો વ્યય કર; એ દ્વારા પરભવના પાથેયને સંચિત કર.” વિક્રમ રાજ્યે તરત જ ભંડારીને આજ્ઞા આપી દીધી અને એના અનુસંધાનમાં થોડા જ સમયમાં અમુક ક્ષેત્રમાં જિનપ્રસાદો તૈયાર કરાવવામાં આવ્યા, એની વ્યવસ્થા જ્ઞેન સંધાને સુપરત થઇ. રાજની વિનતીથી રાજ રાજસભામાં જતા અને ધર્મચર્યા ચલાવતા દિવાકરજીએ સ્વવિદ્વાતાના તેજે અન્ય પંડિતોને ઝાંખા પાડી, થોડા સમયમાં પ્રતિષ્ઠાસંપન્ન સ્થાન જમાવ્યું. સતત ગ્રહસ્થોનો પરિચય, સમ્રાટ સહ મૈત્રી-સંબંધ અને પૂર્વ ભોગવેલી આડંબરભરી મહત્તા એ ત્રિવેણીસંગમના પ્રવાહમાં અહર્નિશ મજ્જન કરતા આ વિદ્વાન સૂરિ મહારાજ પ્રમાદવશ થયા અને ધર્મપ્રભાવના વધારવાના મિષે સુખપાલમાં એસી આડંબરપૂર્વક ગિરદાવલી બોલાવતા રાજ્યસભામાં જવા લાગ્યા. વાતનો પ્રસાર વાયુવેગે થાય છે. આચાર્ય સિદ્ધસેનજીની ધર્મપ્રભાવનાની ખ્યાતિ સાથે આ વાત પણ ગુરુદેવ વૃદ્ધવાદીના કાને પહોંચી. ત્યાંથી એવા જ્ઞેનધર્મી નિર્અધને સુખપાલમાં એસવાપણ કેવું ! એ તો યતિધર્મના આચારમાંથી પતન થવાપણું જ લેખાય ! પોતાના પદ્ધતરને હાથે આ કેમ થવા દેવાય ? ગુરુજી ભહાર કરી દોડતા આવ્યા. છતાં વિદ્વાનની રંખલના સુધારવાનો માર્ગ પણ નિરાળો એટલે પ્રજનન રહ્યા. સુખપાલ ઉપાડનારનો વેશ ધારણ કરી રાજસભામાં જવાની તૈયારી કરતા સિદ્ધસેનજીના ઉપાશ્રય સમીપ ખડા થયા. સમય થતાં જ દિવાકરજી આડંબર પૂર્વક પધાર્યા અને સુખપાલમાં બેઠક લઈ અનુચરોને સુખપાલ ઉપાડી ચાલવાની આજ્ઞા આપી. ત્રણ અનુચર ભેગા પેલા આગતુક વૃદ્ધ પણ ચોથા તરીકે લાગી જઈ સુખપાલનો એક પાયો ઉપાડ્યો અને પોતાની ખાંધે ચઢાવ્યા. માર્ગમાં આગળ ચાલતાં વૃદ્ધના ખમા પરનો પાયો ઉઘો નીચો થવા લાગ્યો એ જોઈ સુખાક્ષનરથ દિવાકરજી બોલી ઊઠ્યા-

મૂરિદારમરાક્રાન્તે સંધોડયં તવ વાચતિ ?

અર્થાત્-વજનના વધુ ભારથી ત્હારી ખાંધને શું પીડા થાય છે ?

જવાબમાં વૃદ્ધે પણ જણાવી દીધું કે-

ન તથા વાચતે સંધો યથા “ વાચતિ ” વાચતે

અર્થાત્ ‘આધિત’ શબ્દનો પ્રયોગ જોટલું દુઃખ ઉપજાવે છે એટલું દુઃખ આધિ લીધેલા ભારથી નથી થતું.

મજુર તરીકે પાચો ઉચકનાર વ્યક્તિ આવો સણુસણુતો ઉત્તર આપે એટલું જ નહિ, પણ એમાં પોતાની વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ ભૂલ બતાવે એ આશ્ચર્ય નાનુંસનું ન લેખાય ! તરત જ સિદ્ધસેનજી સુખાસન થોભાવી એમાંથી ઊતરી પડ્યા અને વૃદ્ધની મુખાકૃતિ અવલોકી રહ્યા; તેમનું હૃદય પોકારી ઊઠ્યું કે ગુરુજી વિના આવી ભૂલ કહાડનાર અન્ય કોઈ ન જ સંભવે. પુનઃ ઊભયનાં નેત્રો મટ્યાં અને તરત જ અવંતીના એ વિશાળ માર્ગે પ્રખર પડિત-રાજ્યમાન આશ્ચર્ય પેલા સુખાસન ઉપાડનાર વૃદ્ધના ચરણમાં નમી પડ્યા. જનતા આ અદ્ભુત દ્રશ્ય જોઈ રહી. વૃદ્ધ પણ ધારણ કરેલો સ્વાંગ ઉતારી નાંખ્યો અને શ્રમણના મૂળ વેશમાં-મુકુંદસુરિ તરીકે પ્રકાશી ઊઠ્યા ! દિવાકરજીને શિરે હાથ રાખી, નમ્ર શબ્દ કહેવા લાગ્યા-“બહાલા શિષ્ય, ત્હારા સરખા પ્રતિભાશાળી વિદ્વાન ને પરિગ્રહના પચ્ચખાણુ વાળાને આ પ્રકારના ઠાકમાઠ ન શોભે ! નિર્ગ્રંથ માટે એ નિષિદ્ધ છે. જ્ઞાનગોષ્ઠિ કે ધર્મચર્યા નિમિત્તે રાજસભામાં જવામાં રંચ માત્ર વાંધો નથી, શ્રમણ એ નિમિત્તે લાં રાજ પણ જન્ય છતાં એ પગપાળો જ શોભે, લાંના મોહક વાતાવરણથી નિર્લેપ જ રહે ! સાધુપણના આચારને જરાપણુ આંચ ન આવવી જન્ય. ત્હારા સરખા વિદ્વાનનો આ નાનકડો પ્રમાદ આખે આવે એટલા સારુ જ મેં આ રીતે ભાગ લઈખ્યો. પ્રમાદ થયો તેની આશ્નોચના લઈ, નવો ન થાય એ માટે સાવચેત રહે ! ત્હારા સરખા પ્રખર વિદ્વાનને મારો આ ઈશારો છે.” “ગુરુદેવ ! આ રીતે જવામાં જો કે હું શાસનની પ્રભાવના માનતો હતો, છતાં એ એક પ્રકારનો પ્રમાદ તો છે જ. મારું અંતર એ કબુલે છે અને એ માટે પ્રાયશ્ચિત્ત ઈચ્છે છે. પુનઃ એવી સ્ખલના નહોં થાય એની ખાતરી આપે છે.” ગુરુ શિષ્ય રાજસભામાં પગપાળો જ ગયા. ઉપાશ્રયમાં સાથે જ પાછા ફર્યા અને શોડા સમય પછી અન્યત્ર વિહાર પણ સાથે જ કર્યો. આ પ્રસંગ પછી સિદ્ધસેન દિવાકરજી વિક્રમના દરબારમાં જુદા જુદા વખતે આવ્યાની તેમજ સ્વવિદ્વાતાના અમત્કારે ભૂપને રંજિત કરી શાસનનાં કાર્યો કરાવ્યાની નોંધો મળી આવે છે. એ સર્વમાં અવગાહન ન કરતાં કેવળ એક જ ઉદ્દેશ્ય કરવો જરૂરી ધાર્યો છે, અને તે મહાકાળ પ્રાસાદના પુનરુદ્ધારનો.

સધે આપેલ પ્રાયશ્ચિત્તના શોધન નિમિત્તે શ્રમણવેશ ત્યજી દર્ષ અવધૂત વેશે પરિ-ભ્રમણુ કરતા દિવાકરજી અવંતીમાં આવે છે; પરિચિત મુલકમાં પગલાં ભરતાં પૂર્વ સમયની કંઈ કંઈ ઝાંખીઓ નેત્રો સામે તરવરવા માંડે છે. પડિતાઈથી શોભતું વિગ્ર જીવન યાદ આવે છે અને એ પાછળનું તેથી પણ વધુ તેજસ્વી એવું સાધુજીવન ઊડીને આંખે વળગે છે. ઉભયમાં રાજ વિક્રમ સહનો મૈત્રીસંબંધ કેંદ્રસ્થાને રહેલો દૃષ્ટિપથમાં નાચી રહે છે. સહજ પ્રશ્ન ઊડે છે કે-આજે આમ કેમ ? પડિતાઈને શોભાવતો વેશ કે સાધુતાને સન્માનતો અંચળો આજે ક્યાં છે ? આજે તો એ ઉમય જીવન કરતાં કોઈ અનોખી દક્ષા ને અનોખો સ્વાંગ ધાર્યો છે. સધે ફરમાવેલી શિક્ષા એ હૃદયે વધાવેલી ફરજ છે. અહીંનું દેવના શાસનમાં સંધ અગ્ર પદે છે. એનું ગૌરવ જળવાતું જોઈએ. એના ફરમાન પ્રત્યે અંતરના બહુમાન જ શોભે ! આમ છતાં ચિરપરિચિત ભૂમિમાં કેવળ અજ્ઞાતદક્ષાનો અંચળો ઓઢી, મૂકપણુ વિહરવું મારા જેવાને શોભે ખરું ? પ્રશ્નનો ઉત્તર મળે તે પૂર્વે ઉજ્જૈનીના આવાસો

નજરે ચડ્યા. યુવતીની ચાહે વડી રહેલી સરિતા ક્ષિપ્રાનાં જળ, ઉજળેની નગરીની દેશ પરદેશના અતિથિઓને અહર્નિશ નોતરી રહેલી ભાગોળ અને બાબુ પર આવેલ મશાણુ પણ જણાયાં. તરત જ હવામાં ઊડી રહેલ ભગવેા ધ્વજ જોતાં અંતરમાંથી નાદ બહાર આવ્યો—અરે પેલે. મહાકાળ પ્રાસાદ તો એ જ ? ત્યારે તેના પર આ ધ્વજ ક્યાંથી ? અહીં ત્થર્મની પતાકા ઊડતી હતી તે ક્યાં ગઈ ? અવંતી પાર્શ્વનાથનું ઐતિહાસિક અને સુપ્રસિદ્ધ તીર્થ કાણે લોપ કર્યું ? સૂરિજની દષ્ટિ જાણે ભૂતકાળને વીધી રહી હતી કે—

આર્થ સુહસ્તિસૂરિ આ જ નગરીમાં પધારે છે. નિશાકાળની શીળી ને શાંત પળે નલિની—
 ગુદમ વિમાનની રચના દર્શાવતો પ્રમંથ ગણવા માંડે છે. ધીમે છતાં એ મધુર રવ સમીપસ્થ હવેલીના શયનગૃહમાં બનીશ રમણીઓ સહક્રીડા કરતા અવંતી સુકુમાળ નામા એક શ્રેણીસુતના કર્ણપટ પર અથડાય છે. એનો અર્થ વિચારતાં અંતર થનગની ઊઠે છે. ક્રીડાને અધવચ મેલી, દાદરા ઊતરી, એ સૂરિના વસતી સ્થાનમાં ખડો થાય છે, એક ચિત્તે સાંભળી રહે છે. એનો આનંદ સમાતો નથી. ઉત્સુકતા વધી પડે છે અને સહજ પ્રશ્ન થઈ જાય છે—“આચાર્ય મહારાજ, આપે શું આ વિમાન જોયું છે ? મારું મન પોકારે છે—હૃદય સાક્ષી પૂરે છે કે મેં પૂર્વે એ જોયું છે.” “વત્સ, હું તો માત્ર પૂર્વે થઈ ગયેલ ગણુધર મહારાજના પ્રમંથનો સ્વાધ્યાય કરી રહ્યો છે. એમાં નલિનીગુદમવિમાનનું વર્ણન આ રીતે કરવામાં આવ્યું છે. મેં જાતે જોયું નથી.” આ શબ્દો સાંભળ્યા ત્યારે તો શ્રેણી પુત્ર અવંતીને ઈલાદિની વિધિ થઈ ચૂકી હતી ને જાતિરમૃતિની દુઢુભી બજી રહી હતી. એક જ ઊર્મિ જોર પકડી રહી હતી અને તે સત્વર પુનઃ એ વિમાનમાં પહોંચવાની. એ સ્થાનના અવર્ણીય આનંદની તુલનામાં સંસારના વિલાસો કંઈ જ વિસાતમાં ન જણાયા. એક જ સવાલ એણે ઉચ્ચાર્યો : “મહારાજ સાહેબ, એ વિમાનમાં સત્વર પહોંચવાનો માર્ગ શો ?” “ઈન્ધ્યતનુ, ભાગવતી દીક્ષા સર્વ કંઈ આપવા સમર્થ છે. એનું નિરતિચાર પાલન કરનાર શિવમુદ્રીના પ્રાસાદનાં બંધ દ્વાર ખોલાવી શકે છે, ત્યાં દેવલોકના આ વિમાનમાં જવાની શી નવાઈ !” “તો પછી, ગુરુદેવ, આપો એ ભાગવતી દીક્ષા ! હું તંધાર જ છું.”

“ભાઈ, ધીરજ ધર, રજની વીતવા દે. વૃદ્ધ માતા આદિની સમતિ મેળવીને, સંયમમાં કેવી કપરી વાટ છે એનો બનાવર તોલ કરીને, સવારે આવજો.” “સાહેબ, એક પળ હવે દીલ ન પોસાય. સમતિ લઈને આવ્યો સમજો. મારા અડગ નિશ્ચયને રાત્રિના અંધારાનાં આવરણ કેવાં ! એને કપરી—કાંટાળી કે જીવન આહુતિ માંગનારી વાટના વિચાર કેવાં ! બસ એક જ નિર્ધાર અને તે અફર. દીક્ષા લેવી ને એ વિમાને પહોંચવું.” બન્યું પણ એમ જ. સિદ્ધવૃત્તિ આડે અવરોધ ટકી ન શક્યા. માતા અને પત્નીઓએ રજ આપી. આચાર્યે નિશાકાળ છતાં પ્રવ્રજ્યા આપી, અને કાર્યોત્સર્ગ માટે પરવાનગી પણ આપી. યોગિનીઓના વાસ સમા, મંત્ર-તંત્રસિદ્ધિના અને એ પાછળ રામોચ ખડા કરે તેવી ભયભરી વાતોના ધામ સમા મસાણામાં સુકુમાલ વપુધારી અવંતી ખડક સમ વૈયંધારી એકાકી જ્ઞાનમગ્ન બન્યો. રાત્રિનાં અંધારાં એસરી જતાં સવિતાનારાયણના મધુરાં કિરણો પૃથ્વીતળ પર લંબાયાં. માતા સજ્જ થઈ સાધુપુત્રની શુશ્રુષા પૂજવાં આવી તો જોયો માત્ર જગદીશ પશુપત્રી અર્ધભક્ષાયેલ દેહ ! આત્મા તો ક્યારનોયે ઊડી ગયો હતો. ભગ્ન હૃદયે પહોંચી સુહસ્તસૂરિ પાસે આંખે દીઠેલું કહ્યું. ગુરુએ જ્ઞાને દીઠું સંભળાવ્યું—“માતા ત્હારો લાડકવાયો ઇન્ધિત વિમાનમાં પહોંચી ગયો.” વૃદ્ધા સફાળી ઊડી ઘેર આવી. પુત્રવધુઓ સમક્ષ વાત વર્ણવી.

એક ગર્ભિણી સિવાયનાં સો, સાપ કાંચળી ત્યજી દે તેમ, સંસારની માયા છોડી ગુરુજી પાસે આઘ્યાં અને સર્વે દીક્ષાપિપાસુ બન્યાં. યોગ્યતા નિરખી સૂરીજીએ ચારિત્રનાં દાન દીધાં. પાછળ રહેલી વધુએ થોડા સમય પછી એક બાળકને જન્મ આપ્યો, એ ‘મહાકાલ’ તરીકે ખ્યાતિ પામ્યો. તેણે માતામુખે સર્વ વ્યતિકર અવલુ કરી સ્મશાન ભૂમિમાં એક સુંદર પ્રાસાદ તૈયાર કરાવી ઉક્ત સૂરિ મહારાજને માનપુરસ્સર પુનઃ તેડી લાવી તેઓશ્રીનાં વરદ હસ્તે શ્રી પાર્શ્વનાથના મનોહર ખિંચની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. અવંતીસુકુમાળના સ્મરણાર્થે થયેલ આ સ્થાપનાથી શ્રીઅવંતીપાર્શ્વનાથ તરીકે ચોતરફ એ તીર્થની ખ્યાતિ પ્રસરી રહી. સમયના ગર્ભમાં એ આચાર્યશ્રી સમાધા અને પ્રાસાદનિર્માતા પુત્ર પણ સમાધા; કેવળ તીર્થ રહ્યું. ઉપાસકોની ઉપેક્ષાથી કિંવા અન્ય મતના અનુયાયીઓની વધતી જતી લાગવગથી એ સ્થાન પર તેમનો કબજો ચડી ગયો. મૂર્ચિતે ભૂમિગુકમાં અદશ્ય કરી ઉપર શિવલિંગ સ્થાપી દીધું. મંદિર મહાકાલ કૃત હતું તે મહાકાલપ્રાસાદ તરીકે ઓળખાયું. અધિષ્ઠાતા એવા શ્રી અવંતી પાર્શ્વનાથ જન્મતાની સ્મૃતિથી અદશ્ય થયા.

સિદ્ધસેન અવધૂતે ભૂતકાળના આ ઇતિહાસને સાચા સ્વરૂપે રજુ કરવાનો નિર્ધાર કર્યો. સીધા પહોંચ્યા એ સામે દેખાતા મહાકાળ પ્રાસાદમાં અને નમન કરવાને બદલે લાંબા પગ કરી શિવલિંગ સામે અડો જમાવ્યો. પૂજાપાઠી ને દક્ષિણારત ભૂદેવોથી આ અવિનય શે સહો જાય ? આખી વાત વીર વિક્રમના દરબારમાં પહોંચી. સિપાઈ છૂટ્યા. પણ આ અવધૂતને કોઇની પરવા જ ન મળે. સત્તાના કોયડા વિંઝાયા-જનતાને લાગ્યું કે હમણાં જ અવધૂતનો બરડો ચીરાઈ જવાનો ! ત્યાં તો રાખના અંતઃપુરમાં કોલાહલ મચ્યો. રાણી-ઓના બરડા પર અદશ્ય રીતે ચાંચખા પડતા હતા ! આ શું આશ્ચર્ય ! અવધૂત તો ધ્યાન મગ્ન જ હતા. સત્તાધારી ચરમાયા. રાજા દોડી આવ્યો. યોગી ચમત્કારી લાગ્યા. ચાંચખા વીંઝાતા બંધ પડ્યા, ત્યાં રાણીવાસમાં કળ વળ્યાની ખબર આવી. ચમત્કાર પાછળ આ અવધૂતનો હાથ જલ્લુયો. પ્રાર્થના થઈ, સત્ય દર્શાવવાનો આગ્રહ થયો. મહાદેવની સ્તુતિ કરવાને સિદ્ધસેને કલ્યાણમંદિર સ્તોત્ર ઉચ્ચાર્યું. ઉપર છઠ્ઠા શિવલિંગનો સ્ફોટ થયો અને સાચા મહાદેવ-જગદગતા ન્યોતિર્ધર શ્રી અવંતી પાર્શ્વનાથનાં ખિંચ સૌની આંખે પડ્યાં. એકાએક જયનાદ થઇ રહ્યો. જૂના ઇતિહાસના પાનાં ઉકેલાયાં. જૈનોને પોતાનું પ્રાચીન તીર્થ પાછું મળ્યું. અવધૂત સાચા સિદ્ધસેને દિવાકર તરીકે ઓળખાયા. આવી મહત્ત્વની શાસનસેવા બેઈ સંધે પ્રાયશ્ચિત્તનાં બાકી વર્ષો માફ કર્યાં. જૈન સમાજ પુનઃ એકવાર શ્રી સિદ્ધસેન દ્વિવાકરની પ્રતિભાથી શોભી રહ્યો વિક્રમરાજનાં નવ રત્નમાં જે ક્ષપણુક છે તે આ જ સંભવે છે. ક્ષપણુક એટલે બૌદ્ધ સાધુ નહીં પણ જૈન શ્રમણુક છે એ નીચેની કંડિકાથી પુરવાર થાય છે:

“ત્રિવેન્દ્ર્ય સંસ્કૃત ગ્રંથમાલામાં ઈ. સ. ૧૯૧૮ માં પ્રસિદ્ધ થયેલ સર્વ મત સંગ્રહ (પૃ. ૧૪-૧૫) માં વિચારશાસ્ત્રના વૈદિક અવૈદિક એમ બે ભેદ પડાયા છે. અવૈદિકમાં બૌદ્ધ આર્હત અને તર્ક સમાય છે, એના કારણમાં જેઓ વેદને માનતા નથી એ અવૈદિક ગણાતા હોવાથી અને દર્શનના રચનારા અનુક્રમે ભુદ્ધ ક્ષપણુક અને બૌદ્ધસ્પતિ હોવાથી વાતનો મેળ બેસે છે. આમાં ભુદ્ધ અને ક્ષપણુક બુદ્ધ ગણ્યુવેલ છે એ સાબિતી રૂપ છે.

આ રીતે એક ઐતિહાસિક વિશ્લેષિતની સ્મૃતિમાં પ્રકાશિત થતા આ લેખમાં, એ જ કાળના એક વિદ્વાન આચાર્યશ્રીના હસ્તે ઉદ્ધરિત થયેલ તીર્થધામનો પ્રસંગ પૂર્ણ થાય છે.

સંવત્સરપ્રવર્તક વિક્રમાદિત્ય

લેખક-શ્રીયુત પં. અમ્બાજીસ પ્રેમચંદ શાહ, વ્યાકરણતીર્થ

ઉત્તર ભારતનાં અંગ્રેજો જેના નામનો રાષ્ટ્રીય સંવત્ પ્રવર્તે છે તે વિક્રમાદિત્યના સમયનો નિર્ણય તો શું પણ અસ્તિત્વ મટે પણ પુરાતત્ત્વજ્ઞોમાં અનેક મતભેદો પ્રવર્તે છે.

ડૉ. કીલકોર્ન જેવા વિદ્વાનો જણાવે છે કે વિક્રમાદિત્ય નામનો કોઈ રાજા થયો જ નથી, અને તેનો ચક્રાવર્તો કોઈ સંવત્સર પણ નથી. પરંતુ ઈ. સ. ૫૪૪ માં માલવાના પ્રતાપી રાજા યશોધર્માએ મુઘતાનની પાસેના ક્ષુરમાં હુણ રાજા મિહિરકુલને હરાવીને વિક્રમાદિત્યની ઉપાધિ ધારણ કરી હતી અને પ્રચલિત માલવસંવત્ને તે સમયથી વિક્રમસંવત્માં બદલી દઈ તેમાં ૫૬ વર્ષનો ઝમેરો કરીને ૬૦૦ વર્ષનો પુરાણો એ સંવત્ જાહેર કરવામાં આવ્યો.

ડૉ. ફ્લીટ રાજા કનિષ્કને વિક્રમસંવત્ના પ્રવર્તક માને છે.

કેટલાક વિદ્વાનો, સમુદ્રગુપ્તના અરધાબાદશાગા લેખમાં બીજી જાતિઓ સાથે માલવોને જીતવાનો ઉલ્લેખ છે તેથી, કોઈટક (જયપુર) થી મળેલા સિક્કાઓમાં માલવાનાં જયનો સંબંધ આ સમુદ્રગુપ્ત સાથે જોડીને તે જ વિક્રમસંવત્ના પ્રવર્તક હોવાનો પુરાવો આપે છે,

ડૉ. ભાંડારકરનું અનુમાન છે કે માલવસંવત્ને વિક્રમસંવત્માં બદલી નાખનાર ચંદ્રગુપ્ત દ્વિતીય છે; કેમકે ચંદ્રગુપ્ત બીજાના મળી આવતા સિક્કાઓમાં વિક્રમાદિત્ય નામનો ઉલ્લેખ પહેલવહેલો મળે છે. તેણે પશ્ચિમી શકને પરાસ્ત કર્યા હોવાથી 'શકારિ' તરીકે પ્રસિદ્ધ વિક્રમાદિત્ય પણ આ જ હોવો સંભવ છે.

સર જોન માર્શલે 'અઝીઝ પહેલાથી વિક્રમસંવત્ શરૂ થયો' એવો મત પ્રગટ કર્યો છે.

પં. વેણીસાહ શુક્લે 'વિક્રમસંવત્' નામના વેખમાં પુષ્પમિત્ર વિક્રમાદિત્ય હતો એવા પૂરાવાઓ રજૂ કર્યા છે.

શ્રીયુત જયસવાલે સિદ્ધ કર્યું છે કે-આંધ્રવંશીય ગૌતમીપુત્ર સાતકર્ણિ જ પ્રસિદ્ધ વિક્રમાદિત્ય હતો, અને સાતકર્ણિ, સાતવાહન, શાલિવાહન એ આ વંશની ઉપાધિઓ હતી.

પ્રો. રેપ્સને ઋષભદત્ત અને ગૌતમીપુત્રના શિલાલેખો અને નહપાનના સિક્કાઓથી નિર્ણયિત કર્યું છે કે નહપાન શકને ગૌતમીપુત્રે જીતીને માલવ-પ્રજાને તેના અધિકારમાંથી છોડાવી હતી, આથી 'શકારિ' તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામેલો વિક્રમાદિત્ય તે જ છે.

પરંતુ આ બધાં કેવળ અનુમાનો જ છે.

વસ્તુતઃ શરૂઆતમાં આ સંવત્સર સાથે વિક્રમનો સંબંધ સંભવતઃ નહિ હોય, પણ એ નામનો કે એ ઉપાધિધારક રાજા થયો જ નથી એમ માનવું અશુક્ત છે, કેમકે તેના અસ્તિત્વના કેટલાક ઉલ્લેખો પણ પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી આપણને પ્રાપ્ત થાય છે.

દંતકથાનુસાર આંધ્રવંશના ૧૭ મા રાજા હાલે પ્રાચીન મહારાષ્ટ્રી-પ્રાકૃતમાં ગાથા-સપ્તશતી નામનો ગ્રંથ રચ્યો છે, તેના ૬૫ મા શ્લોકમાં વિક્રમાદિત્યની દાનશીલતાનો ઉલ્લેખ આ પ્રકારે છે:—

“સંવાહણસુહરસતોસિપળ દેન્તેણ તુહ કરે લક્ષ્ણં ।

ચલણેણ વિક્રમાદિત્ય-ચરિયમણસિલ્લિખં તિસ્સા ॥”

મિ. સ્મિથ હાલનો સમય ઈ. સ. ૬૮ (વિ. સં. ૧૨૫) અનુમાને છે. તેથી સ્પષ્ટ થાય છે ઉક્ત સમય પહેલાં જ વિક્રમાદિત્ય થઈ ચૂક્યો હતો અને તે સમયે પણ તે પોતાની દાતશીલતા માટે કવિઓમાં પ્રસિદ્ધિ પામી ચૂક્યો હતો.

હાલના સમકાલીન મહાકવિ ગુણાદ્યે રચેલો પૈશાચી ભાષાનો **વૃહત્કથા** નામનો ગ્રંથ, જે અઘાપિ પ્રાપ્ત થયો નથી તેના સંસ્કૃત અનુવાદરૂપે સોમદેવભટ્ટે અંગ્રેજીમાં **વૃહત્કથામંજરી** (લંબક ૬, તરંગ ૧)માં ઉજ્જૈનીના રાજા વિક્રમાદિત્યનું વર્ણન મળે છે.

ઉપર્યુક્ત વિદ્વાનોએ કલ્પેલા વિક્રમાદિત્યની સ્થૂણ રૂપરેખા આ પ્રમાણે આલેખી શકાય:

વિક્રમાદિત્ય માલવાનો પ્રતાપી અને યશસ્વી રાજા હતો. તેની રાજધાની ધારા-ઉજ્જૈની હતી. તે સ્વયં વિદ્વાન હતો અને તેની રાજસભામાં અનેક વિદ્વાનો અને કવિઓ રહેતા હતા. તેના દરબારમાં આવતા વિદ્વાનોને તે સત્કારતો હતો. શક-સીથિયન પ્રમુખને જીતવાથી 'શકારિ' તેની ઉપાધિ હતી અને માલવાને શક-સત્તામાંથી છોડાવવાથી એ વિજયની યાદગારમાં તેણે વિક્રમસંવત્ની પ્રવર્તના કરી હતી.

[૨]

જ્યારે જૈન-સાહિત્યમાં વિક્રમાદિત્યની કથા-કંતકથાઓ વિરતારથી ઉપલબ્ધ થાય છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોમાં જુહાર, ટોની, એડ્ગર્ટન, શાર્પેન્ડેયર, સ્ટેન કોનોવ-આદિ અભ્યાસીઓ, જેઓ જૈન-કથા-સાહિત્યમાંની ઘટનાઓને ઐતિહાસિક લેખે છે તેઓ જણાવે છે કે વિક્રમના અસ્તિત્વ અને તેના સંવત્સરને નકારી શકાય તેમ નથી. મિ. સ્મિથનો આધુનિક અભિપ્રાય પણ તેવો જ છે, કેમકે તે જણાવે છે કે ' આવો રાજા થયો હોય તે સંભવિત છે. ' આ કથાનકમાં વસ્તુતઃ ઐતિહાસિક તત્ત્વ ટેટલું છે તે વિદ્વાનોએ શોધી કાઢવું જોઈએ.

હવે જૈન ગ્રંથોમાં વિક્રમાદિત્ય સંબંધી જે ઉલ્લેખો મળ્યા આવે છે તે જોઈએ:—

પ્રમાવકચરિત્રકાર 'જવદેવસૂરિ' ગ્રંથમાં ઉલ્લેખે છે કે—“ અવંતીમાં વિક્રમાદિત્ય રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેણે પૃથ્વીને ઋણુ રહિત કરતાં પોતાનો સંવત્સર પ્રવર્તીવ્યો. પૃથ્વીનું ઋણુ ચુકવના નિમિત્તે તેણે પોતાના મંત્રીઓને દેશોદેશ મોકલ્યા, તેમાંથી કિંઆ નામનો પ્રધાન વાયડ નગરમાં આવ્યો. ત્યાં તેણે મહાવીર-મંદિરને જીર્ણુશીર્ણુ જોઈ તેનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો અને તેના ધ્વજદંડની પ્રતિષ્ઠા વિ. સં. ૭ માં જવદેવસૂરિના હાથે કરાવી.”

“ કાલકાચાર્ય ” ગ્રંથમાં તે જ ચરિત્રકાર જણાવે છે કે—“ કાલકાચાર્ય ધારાવાસ નગરના રાજા વીરસેનના પુત્ર હતા. અને ભરુચના રાજા બલમિત્ર-ભાનુમિત્રના મામા થતા હતા. તેમણે ગુણાકરસૂરિના ઉપદેશથી દીક્ષા લીધી હતી અને તેમની સરસ્વતી નામની બહેને પણ તે જ માર્ગનું અનુસરણ કર્યું હતું. જ્યારે બંને જણાં અવંતી આવ્યાં ત્યારે ત્યાં ગર્દભિલ્લ રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેણે સરસ્વતી સાધ્વીનું અનુપમ રૂપ જોઈ તેનું અપહરણ કર્યું. આર્થ કાલકે સંધ સહિત રાજાને સરસ્વતી સાધ્વીને છોડી દેવા ખૂબ વીનવ્યો, પણ તે માન્યો નહિ. આથી ક્રોધે ભરાયેલા આર્થ કાલકે પારસકૂલ-શકકૂલમાં જઈને પોતાના જ્યોતિષ વિષયક જ્ઞાનથી આંના સાહિ-શક-રાજાઓને પ્રસન્ન કરી ૯૬ રાજાઓને સૌરાષ્ટ્રમાં જોતાર્યા. અને ચાતુર્થસ વીત્યા પછી ભરુચના રાજાને સાથે લઈ શક રાજાઓ દ્વારા ગર્દભી વિદ્યાના જાણકાર તે ગર્દભિલ્લને હરાવી પોતાની બહેન સરસ્વતીને છોડાવી. ” આ ઘટનાનો સમય **પञ्चवस्तुक** માં આ પ્રમાણે છે:—

“ ચડસયતિપદ્મવરિસે (૪૫૩), કાલિંગગુરુણા સરસ્સઈ ગદ્ધિઆ ।

ચડસયસત્તરિ વરિસે (૪૭૦), વીરાઓ વિક્રમો જાઓ ॥ ”

પાદક્ષિપ્તસૂરિપ્રમંથમાં “ આર્ય અપુટાચાર્ય” લક્ષ્યમાં પ્રજ્ઞને પ્રતિભાષતા હતા ત્યારે કાલકાચાર્યના ભાણેજ અન્નમિત્રનું ત્યાં રાજ્ય હતું, ” એવો ઉલ્લેખ છે.

વિવિધતીર્થકલ્પ અને વિચારશ્રેણિકાર જણાવે છે કે-“જે રાત્રિએ ભગવાન મહાવીર નિર્વાણ પામ્યા તે જ રાત્રિએ અવંતીનો ચંડપ્રચોત રાગ મરણ પામ્યો. તેની પછી તેનો પુત્ર પાલક ગાદીએ આવ્યો. પાલકનું રાજ્ય ૬૦, નવ નદીનું રાજ્ય ૧૫૫, મૌર્યોનું ૧૦૮, પુષ્યમિત્રનું ૩૦, અન્નમિત્ર-ભાનુમિત્રનું ૬૦, નભોવાહનનું ૪૦, ગર્દભિલ્લનું ૧૩ અને શકાનું ૪ વર્ષો-કુલે મહાવીરનિર્વાણથી ૪૭૦ વર્ષો વીત્યા પછી વિક્રમાદિત્યનું રાજ્ય થયું.”

“ ગર્દભિલ્લના પુત્ર વિક્રમાદિત્યે ઉજ્જૈનીના રાજનું રાજ્ય પ્રાપ્ત કરી સુવર્ણપુરુષની સિદ્ધિ વડે પૃથ્વીને ઉત્કલુ અનાવી વિક્રમસંવત્સર (ઉપયુક્ત ગણતરી મુજબ વીરનિર્વાણથી ૪૭૦ વર્ષે) પ્રવર્તીત્યો. ”

ભદ્રેશ્વરસૂરિની કથાવલીમાં ઉલ્લેખ છે કે-“ ગર્દભિલ્લ પછી ઉજ્જૈનીના રાજ્યાસન પર કાલકના ભાણેજે અન્નમિત્ર-ભાનુમિત્રનો અસિપેક થયો. ”

તિત્થોગાલીપદ્મજયની કાલ-ગણનામાં “ અન્નમિત્ર જ વાસ્તવમાં સંવત્સરસંબંધિત વિક્રમાદિત્ય છે ” એમ જણાવ્યું છે.

એ સિવાય પ્રાચીન ધર્મિઓમાં પણ આને પુષ્ટ કરતાં ઉલ્લેખો યત્યત મળી રહે છે.

પુરાતત્ત્વવિદ પં. શ્રીકલ્યાણવિજયજી ઉપયુક્ત કથાવલી આદિના ઉલ્લેખને વાસ્તવિક માની તેની ચર્ચા પોતાના વીરનિર્વાણસંવત્સર ઓર જૈન-કાલ-ગણના નામના નિબંધમાં વિસ્તારથી આપે છે.

[૩]

ઉપયુક્ત ઉલ્લેખો પરથી જે મુખ્ય મુદ્દાઓ તારવી શકાય છે તે આ છે:-

૧ વિક્રમાદિત્ય ગર્દભિલ્લ પછી થયો.

૨ મહાવીરનિર્વાણ અને વિક્રમાદિત્ય વચ્ચે ૪૭૦ વર્ષનું અંતર છે.

૩ યશોધર્મા, કનિષ્ક, સમુદ્રગુપ્ત, ચંદ્રગુપ્ત દ્વિતીય, અઝીઝ પ્રથમ, પુષ્યમિત્ર, ગૌતમી-પુત્ર સાતકર્ણી અને અન્નમિત્ર-ભાનુમિત્રમાંથી કયો રાગ વિક્રમાદિત્ય ઉપાધિધારી હતો ?

૪ વિક્રમાદિત્ય સાથે કાલકાચાર્ય અને આર્ય અપુટાચાર્યની સમકાલીનતા.

૫ વિક્રમસંવત્સરની પ્રવર્તના ક્યારથી થઈ ?

આ મુદ્દાઓ પૈકી પ્રથમના બે મુદ્દાઓ માટે જૈન સાહિત્યની લગભગ સમગ્ર પરંપરા એકમત છે કે ગર્દભિલ્લ પછી ૪૭૦ વર્ષે વિક્રમાદિત્ય થયો અને તેણે વિક્રમસંવત્સરની પ્રવર્તના કરી.

ત્રીજા અને પાંચમા મુદ્દા પરત્વે જ વિદ્વાનોમાં વિવાદ છે. યશોધર્મા, જેનો સમય વિ. સં. ૫૪૭ થી ૫૭૭ નો; સમુદ્રગુપ્ત, જેનો સમય વિ. સં. ૩૯૨ થી ૪૩૭ નો અને ચંદ્રગુપ્ત બીજો, જેનો સમય વિ. સં. ૪૩૭ થી ૪૭૦ નો છે તેમાંથી કોણ પણ વિક્રમસંવત્સરપ્રવર્તક હોઈ ન શકે, કેમકે એમનો સમય જ ચોથી, પાંચમી અને છઠ્ઠી શતાબ્દિનો છે. વળી ગુપ્ત રાજાઓએ તો પોતાનો સંવત્સર જ ચાલુ કર્યો હતો. કનિષ્ક, પુષ્યમિત્ર અને અઝીઝ માટે કોઈ પ્રબલ પૂરાવાઓ નથી. પણ ફક્ત બે જ વ્યક્તિઓના ઉલ્લેખો

પ્રખ્યત્ત પૂરાવાઓ સાથે આપણી સમગ્ર રહે છે; તેમાંનો એક—જેમણે ભારતીય ઐતિહાસિક કાળની ઘટનાઓને ઊંડા સંશોધન અને ગવેષણા પછી ક્રમબદ્ધ ચેત્તવ્યવાને ભારે જહેમતથી પુરાતત્ત્વવેત્તાઓમાં પુરોગામી તરીકે પ્રસિદ્ધિ મેળવી છે તે શ્રી કાશીપ્રસાદ જયસવાલ છે; અને બીજા—જેમણે જૈન-સાહિત્યમાંના આગમ, ભાષ્યો, ચૂર્ણિઓ, પ્રબંધો અને કથાનકોની લગભગ સમગ્ર પરંપરાનો અને ભારતીય વિવિધ ઘટનાઓનો અભ્યાસ કર્યો છે તે પુરાતત્ત્વવિદ્ પં. શ્રી કલ્યાણવિજયજીનો છે. પ્રથમના વિદ્વાને અનેક પુરાવાઓથી આંત્રના સાત વાહનવંશીય ગૌતમીપુત્ર સાતકર્ણિને વિક્રમાદિત્ય તરીકે સિદ્ધ કર્યા છે. (જુઓ The Journal of the B. & O. Research Societyના ૧૯૩૦ના Vol. XVI Part 3 & 4માં Problems of Saka-Satavahana History) બ્યારે બીજા વિદ્વાને બલમિત્ર-ભાનુમિત્રને વિક્રમાદિત્ય તરીકે રજૂ કર્યો છે. (જુઓ—“ वीरनिर्वाण-संवत् और जैन कालगणना ” નામનો નાગરીપ્રચારિणीપત્રિકા ભા.૧૦-૧૧માંનો લેખ)

અને વિદ્વાનોના પૂરાવાઓમાં શ્રીજયસવાલનો મત ઐતિહાસિક મુશ્કેલીઓ વિનાનો હોય એમ લાગતું નથી. ગૌતમીપુત્રને વિક્રમાદિત્યનું બિરુદ પ્રાપ્ત થયું હોય એવો કાંઈ પ્રબલ પૂરાવો નથી અને કાળ-ગણનાની દૃષ્ટિએ વિક્રમાદિત્ય સાથેની સંગતિ ખેસતી પણ નથી, જે આગળ જણાવાશે. અને તેથી જ પં. શ્રીકલ્યાણવિજયજીએ નિરૂપેલા બલમિત્ર-ભાનુમિત્ર જ સાચા વિક્રમાદિત્ય હોય અને તેમણે જ વિક્રમસંવત્સરની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી હોય એ વધુ સંભવિત અને શક્ય લાગે છે. ખાસ કરીને વિક્રમ સંબંધે જે કથાનકો મળે છે, અને તેના સૌથી પ્રથમ અને વધુ ઉલ્લેખો જૈનોના ગ્રંથોમાં જ નજરે પડે છે, તેથી જૈનોનો તેની પ્રતિભા પક્ષપાત તેના જૈન હોવાનો પૂરાવો આપે છે.

ષટ્સપ્તકાગમની ટીકા ધવલાના રચયિતા શ્રીવીરસેનાચાર્યે ધવલાના અંતમાં ૯ ગાથાઓ પ્રશસ્તિરૂપે આલેખી છે. તેની છઠ્ઠી ગાથામાં સંવત્ સાથે વિક્રમનું નામ ઉલ્લેખાયું છે.

“ અદ્વતીસમ્હિ સાસિય વિક્રમરાયમ્હિ ષ્ણુ સંગરમો ।

પાસે સુતેરસીપ ભાવવિલગ્ને ધવલપક્ષ્ણે ॥ ”

વીરસેનાચાર્યના શિષ્ય જિનસેને જયધવલાની તેમની અપૂર્ણ ટીકા શક સં. ૭૫૯ ના શકયુગ શુકલા દશમીએ પૂર્ણ કરી હતી અને તે સમયે એમોદવર્ષનું રાજ્ય હતું. આથી જણાય છે કે શ્રીવીરસેનાચાર્યનો સત્તાકાળ ૮મી શતાબ્દિ હતો.

યદ્યપિ ઉપરિનિર્દિષ્ટ કાળ ૭૨૮નો શકકાલ છે એવું પ્રસ્તાવનાકારે અનેક પ્રમાણોથી સિદ્ધ કર્યું છે, છતાં આપણે તો અહીં ‘વિક્રમ’ શબ્દ સાથે જ સંબંધ છે. તે જ ૭૨૮નો શકકાલ જ હોય તો પણ તેમાં ૧૩૫ જોડવાથી ૮૬૩નો વિક્રમસંવત્ આવે, જે અદ્યપિ મળી આવતા ગ્રંથોમાં વિક્રમ નામ સાથે જોડાયેલા સંવત્સરનો સૌથી પ્રથમ ઉલ્લેખ ગણાય.

વળી એવાં પણ ઉલ્લેખો મળે છે, જેમાં શકકાલની સાથે જ વિક્રમનું નામ પણ જોડેલું હોય. ૧૬ મી શતાબ્દિમાં રચાયેલા અકલકલ્પસ્થિતમાં અલ્હકના બૌદ્ધો સાથેના શાસ્ત્રાર્થનો સમય આ પ્રકારે બતાવવામાં આવ્યો છે.

“ વિક્રમાર્ક-શકાબ્દીય-શતસપ્તપ્રમાણુષિ ।

કાલેડકલકલ્પતિનો બૌદ્ધવાદો મહાનભૂત ॥ ”

ત્રિલોકસમરની ગાથા ૮૫૦ની ટીકામાં ટીકાકાર મુદ્ધવર્સદ્ર ત્રૈવિદ્ય લખે છે કે—

“ શ્રીવીરનાથનિવૃત્તે: સકાશાત્ પञ्चोत्तरषट्શત વર્ષાણિ (૬૦૫) પञ्ચ-
માસયુતાનિ ગત્વા પશ્ચાત્ વિક્રમાઙ્ક-શકરાજો જાયતે । ”

અહીં વિક્રમાંક-શકરાજનો ઉલ્લેખ ૨૫૪૮: શકસંવત્ના સંસ્થાપક સાથે છે. આ જ રીતે વીરસેનાચાર્યે ઉલ્લેખિતો સંવત્ વિક્રમાંક-શક હશે.

તે પછીના દેવસેનાચાર્યે **દર્શનસાર** નામનો ગ્રંથ વિ. સં. ૯૯૦ માં પૂરો કર્યો, જેમાં ૨૫૪૮: વિક્રમસંવત્નો ઉલ્લેખ છે. એ જ રીતે જૈન મહાકવિ શ્રી ધનપાલે વિ. સં. ૧૦૧૬માં **પાદ્મલલ્લહીનામમાલા** નામનો ગ્રંથ પૂરો કર્યો અને અમિતગતિના **સુભાષિતરત્નસંદોહ** માં પણ વિક્રમસંવત્નો ક્રમશઃ ઉલ્લેખ મળે છે. આમ નવમી અને દશમી શતાબ્દ પહેલાંના કોઈ ગ્રંથમાં સંવત્ સાથે વિક્રમનો ઉલ્લેખ મળતો નથી.

શિક્ષાલેખોમાં સૌથી પહેલવહેલો ગ્રાહ્યમાન ચંદ્રમહાસેનના વિ. સં. ૮૯૮ના લેખમાં વિક્રમસંવત્નો ઉલ્લેખ મળી આવે છે. તે પહેલાંના કોઈ લેખમાં વિક્રમસંવત્નો ઉલ્લેખ મળતો નથી. પણ ‘માલવસંવત્’, ‘માલવગણસંવત્’, અથવા ‘કૃતસંવત્’નો ઉલ્લેખ મળે છે. આ સંવત્સર ક્યારથી પ્રચલિત થયો તેનો ૨૫૪ ખુલાસો ક્યાંઈ જોવાતો નથી, પણ સંભવતઃ વિદેશીઓને જીતવાથી માલવોની સ્વતંત્રતા-પ્રાપ્તિ જ મુખ્ય કારણ હોય એમ લાગે છે. આથી જણાય છે કે જેમ ‘શકસંવત્’ પહેલાં કેવળ ‘સંવત્’ લખાતો હતો અને પાછળથી ‘શક-સંવત્’ લખાવા લાગ્યો તેવી જ રીતે સંભવતઃ પ્રચલિત સંવત્સર પહેલાંથી જ વિક્રમના નામે પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યો હશે, પણ લખવામાં તો ‘સવત્’ માત્ર જ લખાતું હશે. જ્યારથી ‘સંવત્’ની સાથે વિશેષ નામો જોડાવા લાગ્યાં હશે ત્યારથી માલવાના વિક્રમાદિત્યનું નામ પણ માલવસંવત્ સાથે જોડાયું હશે.

એથી મુદ્દો જે કાલકાચાર્ય અને આર્ય ખપુટાચાર્યને બ્રહ્મમિત્ર-ભાનુમિત્રના સમકાલીન હોવાનું જણાવે છે, તે મુજબ આર્ય કાલક બ્રહ્મમિત્ર-ભાનુમિત્રના મામા થતા હતા અને સરસ્વતી સાધ્વીનું અપહરણ કરવાથી ગર્હભિદ્ધને શિક્ષા આપવા શકદૂલથી શકાને લાવ્યા હતા, એ ઘટનાનો ઉલ્લેખ અગાઉ અપાઈ ચૂક્યો છે. આથી બંને સમકાલીન હતા, એ નક્કી થાય છે. પણ બ્રહ્મમિત્ર-ભાનુમિત્રનો સમય જે વિચારશ્રેણિ અને વિવિધતીર્થકલ્પ માંની પ્રચલિત જૈનગણનાપદ્ધતિ અનુસાર મહાવીરનિર્વાણથી ૩૫૪ થી ૪૧૩ સુધીનો આવે છે તેથી બીજી ઘટનાઓની સંગતિ થઈ શકતી નથી. પરંતુ એ સમયમાં પં. શ્રી કલ્યાણવિજયજીએ સંશોધન કરી તેમનો રાજત્વકાળ ૪૧૪ થી ૪૭૩ સુધીનો નક્કી કર્યો છે તે યથાર્થ લાગે છે. કેમકે મૌર્યકાળમાંથી આવન વર્ષો છૂટી જવાથી ૧૬૦ ના સ્થાનમાં કેવળ ૧૦૮ વર્ષો જ પ્રચલિત ગણનાઓમાં લેવામાં આવ્યાં છે. આથી આવન વર્ષો ઓછાં થઈ જવાથી બ્રહ્મમિત્ર આદિનો સમય અસંગત બની જાય છે. આર્ય ખપુટાચાર્યનો સમય પણ એ જ સંશોધન મુજબ મળી રહે છે.

વળી પ્રાચીન **ચૂર્ણિ**ઓ અનુસાર સાતવાહનની ચક્રાધિઓના સમયે ભરુચમાં નહવાન રાજા હતા, (ભુઓ **આવશ્યકચૂર્ણિ** ૫૦ ૨૦૦ અને **કલ્પચૂર્ણિ** ૫૦ ૧૮) જે બ્રહ્મમિત્ર-ભાનુમિત્રનો ઉત્તરાધિકારી નભ:સેન કે નમોવાહનના નામે જૈન કાલગણનામાં ઉલ્લેખાયેલ છે. આથી શ્રીભયસત્રાલે જે નહવાનને હરાવનાર ગૌતમીપુત્ર સાતકર્ણિને વિક્રમાદિત્ય તરીકે કહે છે તે ઘટના કાલગણનાની દૃષ્ટિએ બ્રહ્મમિત્ર-ભાનુમિત્રના ઉત્તરાધિકારી સાથે સંગત થાય છે, અને તેથી તેની (ગૌતમીપુત્ર સાતકર્ણીની) વિક્રમાદિત્ય તરીકેની સંગતિ બંધબેસતી નથી.

[૪]

આટલા વિવેચન પછી બલમિત્ર-ભાનુમિત્રને શા ઉપરથી વિક્રમાદિત્ય કહેવામાં આવે છે, તે જોઇએ—

માનું માનવું છે કે બલમિત્ર-ભાનુમિત્ર ઉજ્જૈનીના સિંહાસને આરુઢ થતાં શકા પરના વિજયની યાદગારમાં અને ભાઇઓના નામનું સમાનાર્થવાચી એક નામ વિક્રમાદિત્ય તેમણે પ્રચલિત કર્યું. કેમકે બલ અને ભાનુ ક્રમશઃ વિક્રમ અને આદિત્યવાચી છે (બલ+ભાનુ= વિક્રમ+આદિત્ય=વિક્રમાદિત્ય). આથી ભરુચમાં રાજ્ય કરતા હતા ત્યાં સુધી તેઓ બન્ને બલમિત્ર-ભાનુમિત્ર એ પ્રકારે બે નામપૂર્વક ઉદ્દેશવાયા છે. પણ ઉજ્જૈનીની ગાદીએ આવતાં ન્યાત્યાં વિક્રમાદિત્યના નામથી જ તેમની ઘટનાઓના ઉદ્દેશો થયા છે. વળી જેઓ પ્રથમથી જ બલમિત્ર-ભાનુમિત્ર કહેતા-કબજતા આવ્યા છે તેમને આ નવું નામ વ્યવહારમાં લેતાં કૃત્રિમતા લાગી હોય તો તે જ નામે ઉદ્દેશ્યા હોય, પણ પાછળના લેખકોએ તો તેમને વિક્રમાદિત્ય નામે જ આલેખ્યા છે. આ રીતે બન્ને નામોની સંગતિ ખેસી રહે છે. તેમણે શકોને પરાસ્ત કરેલા હોવાથી ‘શકારિ’ તરીકે આ જ વિક્રમાદિત્ય કહેવાયા હશે, અને એ વિજયની યાદમાં વિક્રમસંવત્ પ્રવર્તાવ્યો હોય; એ સંભવિત અને યુક્ત લાગે છે.

લેખને પૂર્ણ કરવા પહેલાં વિક્રમાદિત્ય અને આર્ય કાલકની કેટલીક ઐતિહાસિક ઘટનાઓ અને કાલ-ગણનાની સ્થૂલ કમ-યોજના આલેખી દેવી જરૂરી છે.

[૫]

સંપ્રતિ પછી મૌર્ય સત્તા નબળી પડવા લાગી અને તેમનું સામ્રાજ્ય ધીમે ધીમે તૂટવા લાગ્યું તે સમયે ભારતવર્ષના ચારે મંડલોમાં નવો શક્તિઓ પોતાનું જોર અજમાવી રહી હતી. ઉત્તરાપથમાં પાર્શ્વિયન, શકો અને બલખના યૂનાનીઓનાં ટોળાં પશ્ચિમમાં સિંધ અને માળવા સુધી ફેલાવા માંડ્યા હતાં. દક્ષિણમાં આંધ્રોની સત્તા પ્રબળ બનતી હતી અને કલિંગમાં ખારવેલની સત્તાના મધ્યાહને મગધના શુંગવંશી પુષ્યમિત્ર અને દક્ષિણના આંધ્રો પર પોતાનો દોર જમાવ્યો હતો અને મગધમાં પુષ્યમિત્રનો અમલ પૂરો થવા આવ્યો હતો. સારે લાટ દેશના લૂચકચ્છ (ભરુચ)માં બલમિત્ર-ભાનુમિત્રનો રાજ્યભિષેક વી. નિ. સં. ૪૦૫ માં થયો. અર્થાત્ ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ પછી પાલકનાં ૬૦ વર્ષો, નવ નંદોનાં ૧૫૦ (વી. નિ. સં. ૨૧૦), મૌર્યોનાં ૧૬૦ (વી. નિ. સં. ૩૭૦), અને પુષ્યમિત્રનાં ૩૫ (વી. નિ. સં. ૪૦૫) વર્ષો વીત્યા પછી ભરુચમાં બલમિત્ર-ભાનુમિત્ર હતા, અને ફરગુસનના કહેવા મુજબ “Agnimitra the ruler of Vidisha” વિદિશાનો રાજવી અગ્નિમિત્ર હતો. આથી જણાય છે કે ઉજ્જૈની સમીપની વિદિશા પર શુંગવંશી કે ખીજ સત્તાએ ચાલીસ વર્ષો વી. નિ. સં. ૪૪૫માં સુધી રાજ્ય કર્યું હશે. તે પછી દર્પણ જે ગર્દભિલના ખીજ નામથી પ્રસિદ્ધ હતો તેણે તેર વર્ષો સુધી માલવા પર રાજ્ય કર્યું. તેણે સાધ્વી સરસ્વતીનું વી. નિ. સં. ૪૫૨ માં અપહરણ કર્યું ન હોત અથવા ભારતીય રાજાઓએ આર્ય કાલકને સાથ આપ્યો હોત તો વિદેશી સત્તાએ અહીં પગ મૂક્યો ન હોત. શકોએ આવીને સૌથી પહેલાં સૌરાષ્ટ્રનો અધિકાર હાથમાં લીધો અને પછીથી ઉજ્જૈનીને સર કરી ચાર વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું. આ દરમિયાન શક-મંડલિકા અને અધિકારી પુરુષોએ શક-રાજવીનો સાથ છોડી દીધો હોવાથી તેની સત્તા ઘટી ગઈ હતી. આ સ્થિતિનો લાભ

લઈ ભરુચના બલમિત્ર-ભાતુમિત્રે ઉત્તરૈની પર પેતાનો અધિકાર જમાવી દીધો અને વિક્રમાદિત્ય નામ ધારણ કર્યું. અગ્નિપુરાણમાં “ગદ્ભિસ્થનો પુત્ર વિક્રમાદિત્ય આસવાનો રાજ્ય થશે” એમ કહ્યું છે. “It is said in Agni Purana that the son of Gadharupa should ascend the throne of Malwa.” (પ્રો-સેપ્સ જર્નલ પુ. ૪, પૃ. ૬૮૮). આ ઉલ્લેખ વિચારશ્રેણિ, કથાવલી અને તિત્થોગાલીપદ્ધન્ય ની હકીકતને ટેકા આપે છે. તેણે ઉત્તરૈનીમાં ૮ વર્ષ રાજ્ય કર્યું, એ મુજબ તેનો દેહાંત વી. નિ. સં. ૪૬૫ માં થયો અને તેરસવાસેસુ સંવત્સરવિત્તી તેર વર્ષ પછી એટલે વિક્રમના રાજ્યાભિષેક પછી પાંચ વર્ષ માલવગણસંવત્ની સાથે વિક્રમસંવત્સરની વી. નિ. સં. ૪૭૦માં પ્રવૃત્તિ થઈ. પણ ઉપરની ગણતરી મુજબ ગદ્ભિસ્થે તેર વર્ષ સુધી એટલે વી. નિ. સં. ૪૫૮ સુધી, શકાએ ચાર વર્ષ એટલે વી. નિ. સં. ૪૬૨ સુધી અને બલમિત્ર-ભાતુમિત્રે આઠ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હોય તો વી. નિ. સં. ૪૭૦ નો મેળ પૂરો મળી રહે. અને શકા પરના વિજયમાં વિક્રમસંવત્સરની પ્રવૃત્તિ થયાની હકીકતની પણ સંગતિ બેસે. પ્રો. રેપ્સન કીક જ કહે છે કે : “The foundation of an era must be held to denote the successful establishment of the new power rather than its first beginning or downfall of any.” (કાર્પ-સ ઑફ ધી ઓર્થ ડિનેરટી-પ્રસ્તાવના પૃ ૧૬૨).

ગદ્ભિસ્થ ક્યો ધર્મ પાળતો હશે એ જાણી શકાતું નથી, પણ વિક્રમાદિત્યના રાજ્યમાં કાલકાચાર્ય, ખપુટાચાર્ય, જીવદેવચૂરિ જેવા મહાવિદ્વાન આચાર્યો વિહરતા હતા અને બલમિત્ર-ભાતુમિત્ર આર્ય કાલકના ભાણેને થતા હોવાથી માતૃધર્મની અસરતે આવી જ્ઞેનધર્મી બન્યા હશે. જો કે પાછળના લેખકાએ વિક્રમાદિત્ય માટે બતાવેલો પક્ષપાત તેના જ્ઞેનધર્મી હોવાના પુરાવારૂપ છે, છતાં સંપ્રતિ કે કુમારપાલ જેવા પરમાદ્યંત તેમને કહેવા જેટલી જ્ઞેનધર્મ પ્રતિની તેમની કર્તવ્યનિષ્ઠાની કોઈ ઘટના ઉલ્લેખાયેલી ક્યાંઈ જોવાતી નથી. કિલકું તેમના દુર્યોવહારથી કાલકાચાર્યને વર્ષાકાળમાં જ ઉત્તરૈનીથી વિહાર કરી જ્ઞેન રાજવી સાતવાહનની રાજધાની પ્રતિષ્ઠાન (પૈકલ)માં જઈને ચતુર્થાપધુષણ પર્વ વી. સં. ૪૫૭ થી ૪૬૫ વચ્ચે કરવું પડ્યું હતું. આ ઘટના આપણને એમ માનવા પ્રેરે છે કે બલમિત્ર-ભાતુમિત્રે કાલકાચાર્યના નિર્વાસન પછી સર્વ સાધારણ લોકહિતનાં કાર્ય કરવા માંડ્યાં હશે અને તેથી જ્ઞેનતરોએ પણ વિક્રમાદિત્યની પ્રશસ્તિનાં કવિતો અને ઘટનાઓ રચી કાઢી હશે.

તેના વંશમાં સંતાન આદિનો કોઈ ઉલ્લેખ મળતો નથી પણ તેના ઉત્તરાધિકારી તરીકે નજોવાહન કે નભાસેનનું નામ મળે છે, તે તેનો શું સંબંધી થતો હશે તે જાણી શકાતું નથી. ઉત્તરૈનીની ગાદીએ આવતાં વિક્રમાદિત્યે આ નજોવાહનને ભરુચનો મંડલિક બનાવ્યો હશે. અને તેથી આવશ્યકચૂર્ણિ અને કલ્પચૂર્ણિમાં ‘સાતવાહનની અઢાઈ વખતે ભરુચમાં નહવાહન રાજ્ય હતા’ એ ઉલ્લેખનો અંકાડો પણ મળી રહે છે.

[૬]

કાલકાચાર્ય તેમના સમયના એક યુગપ્રવર્તક ક્રાંતિકારી પુરુષ હતા. તેમની બધી પ્રવૃત્તિઓ આગળ પડતી હતી, છતાં એ તેમના સંયમ અને જ્ઞાનાબ્ધિની ગંભીરતા વડાની

શકી નહોતી. જ્ઞાનમાર્ગમાં તેમણે સિદ્ધાન્ત-સૂત્રોના પદ્યપંથ અનુવાદરૂપ ગંડિકાનુયોગ પ્રવર્તાવ્યો. આજીવકા પાસેથી તેમણે નિમિત્ત વિષયક જ્ઞાન લઈ પારસકૂળ જઈને શકાને મુગ્ધ કર્યા હતા અને લૌકિકવિષયક કાલકસંહિતા રચી હતી. તે સિવાય પ્રથમાનુયોગ પણ રચ્યો હતો. તેમાં તેમણે ચક્રવર્તી વાસુદેવોનાં પૂર્વજાનો તથા ચરિત્રોનું વર્ણન કર્યું છે. સંભવ છે કે નન્દિસૂત્રમાં જે મૂલ્ય પ્રથમાનુયોગ અને ગંડિકાનુયોગનું વર્ણન આપ્યું છે તે તેમની કૃતિઓ હશે.

સૌથી ધ્યાન ખેંચે તેવું કાંતિકારી પગલું ભર્યું તે ચતુર્થો-પર્યુષણા માટેનું હતું. પર્યુષણા પર્વ પરંપરાથી ભાદરવા સુદ ૫ ના રોજ થતું, તેથી ઉજાણેનીથી પ્રતિષ્ઠાન આવતાં જ આર્ય કાલકે જાહેર કર્યું કે ભાદ્ર શુકલા પંચમીએ પર્યુષણા થશે. સંધે એ વાતનો સ્વીકાર કર્યો ત્યારે ત્યાંનો રાજા જે શ્રાવક હતો તેણે કહ્યું, “ તે દિવસે મારે લોકાનુવૃત્તિથી ઈંદ્ર મહોત્સવમાં સમ્મિલિત થવું પડશે, તેથી ચૈત્ય અને સાધુઓની ભક્તિ કરી શકાશે નહિ, માટે પર્યુષણા પછીએ રાખો.” કાલકે કહ્યું, “ પંચમીના દિવસનું ઉલ્લંઘન ન થઈ શકે.” “ ત્યારે આગામી ચતુર્થીએ પર્યુષણા કરો.” “ એ થઈ શકશે.” એમ આચાર્યે કહ્યું. તેથી ચતુર્થીના દિવસે પર્યુષણા કરવામાં આવ્યું. યુગપ્રધાનોએ એ જ કારણે ચતુર્થીની પ્રવૃત્તિ આદરી અને સર્વ શ્રમણસંઘે તે પ્રમાણ માન્યું. એ પછી પણ પ્રતિ વર્ષે પર્યુષણા ચતુર્થીએ જ થતું રહ્યું. કેમકે ઈંદ્રમહોત્સવ પ્રતિ વર્ષે આવતો હતો. પર્યુષણા પર્વના આ પ્રકારના ફેરફારમાં કોઈ ગીતાર્થે પણ બારમી શતાબ્દ સુધી વાંધો ઉઠાવ્યો નથી. વિ. સં. ૧૧૫૬ માં ચંદ્રપ્રજ્ઞ નામના આચાર્યે આ પ્રવૃત્તિ સામે પહેલવહેલો વિરોધ ઉઠાવ્યો. તેમણે પંચમીએ પર્યુષણા અને પૂર્ણિમાએ પાક્ષિક પ્રતિક્રમણ કરવાનું ફરીથી શરૂ કર્યું. આ રીતે તેમણે પોતાનો પૂર્ણિમા-પક્ષ સ્થાપ્યો.” (જુઓ આર્ય કાલક’ દ્વિવેદી અમિનન્દન ગ્રન્થ). એ સિવાય તેમણે સુવર્ણ ભૂમિમાં જઈને પોતાના પ્રશિષ્ય સાગરને અનુયોગ આપ્યો હતો. આ ઘટના અને ગર્હભિક્ષોચ્છેદવાળી ઘટનાથી તેમના વિહારક્ષેત્રનો પણ ખ્યાલ આવી શકે તેમ છે. તેમનો શિષ્ય સમુદાય મોટો હશે તેમાં કંઈ જ શંકા નથી. તેમનો ક્યારે સ્વર્ગવાસ થયો તે જાણી શકાતું નથી, પણ વીર નિ. સં. ૪૬૫ માં સ્વર્ગસ્થ થયા એમ લાગે છે.

[૭]

કાલકાચાર્યની ઉપર્યુક્ત કાંતિકારી પ્રવૃત્તિઓથી જણાય છે કે વિક્રમસંવત્સરની પ્રવૃત્તિ પણ તેમની જ યેરણાનું ફળ હશે અને તેથી જ જૈનોએ આ સંવત્સરને ખૂબ અપનાવ્યો હશે. કોઈક વિદ્વાને કહ્યું છે કે:—

“Vikram Samnat is used by the Jains only, and was first adopted by the kings of Anhilpattan.” એ જ વાતને ટેકા આપતાં જાઉં હાજીએ જણાવ્યું છે કે— “I believe that the era (Vikrama) was introduced by the Buddhists or rather the Jains.” (જુઓ: જ. બો. એ. રા. એ. સો. પુ. ૮, પૃ. ૨૩૩.)

ઉપર્યુક્ત કથન મુજબ અને આજતા પ્રચલિત વ્યવહારથી જૈનોએ આ રાષ્ટ્રીય સંવત્સર પ્રવર્તાવવામાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો હોય એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી.

વિક્રમસંવત્ ૨૦૦૦

લેખક : શ્રીમાન શેઠ કુંવરજી આણંદજી, ભાવનગર

આ શરૂ થયેલા વર્ષના અંકમાં ત્રણ મુખ્ય આવે છે તેથી તેને કેટલાક અશુભના ચિહ્ન તરીકે માનીને આ વર્ષને બહુ ઉપદ્રવકારી માને છે. પરંતુ મને, મારી માન્યતા પ્રમાણે એમ લાગતું નથી. મને તો એ ત્રણ મુખ્યની અગાઉ એનો અંક આવેલ હોવાથી મુખ્યની અશુભતા દૂર થાય છે એમ લાગે છે, અને પ્રસ્તુત વર્ષમાં યુદ્ધનો વિરામ થવાનું અને અમુક અપેક્ષાએ શાંતિ પ્રસરવાનું લાગે છે. દરેક બાબતનો અંત હોય જ છે, તે ન્યાયે આ વિગ્રહનો પણ હવે અંત આવવાનો મંલવ છે. આ બધી માન્યતા છે. અત્યારે ભવિષ્યનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત જણાતું નથી. વર્ષના વર્તાર કેટલાએક વિક્ષાનો અથવા તે વિષયના જ્ઞાતાઓ લખે છે, લખતા આવ્યા છે, પરંતુ તે પ્રમાણે બનતું જણાતું નથી તેથી તેના પર વિશ્વાસ આવતો નથી. તોપણ કેટલાક સ્વભાવે જ અશુભ થવાની આગાહી કરીને લોકોમાં ઉદાસી અને ચિંતાતુરપણું વિસ્તારે છે તે કાંઈ પણ રીતે યોગ્ય નથી. મત્ર તે તો એક જાતનો એવો સ્વભાવ જ સૂચવે છે. તેના કરતાં શાંતિ થવાની આગાહી બતાવનાર મને તો સારો લાગે છે, કારણ કે તેથી સામાન્ય જનતાના હૃદયમાં કાંઈક શાંતિનો ઉદ્ભવ થાય છે.

આ પ્રસંગે વિક્રમ રાજના સંબંધમાં કાંઈક વિચારવું એ આવશ્યક છે. વિક્રમ રાજ પ્રતાપી અને પુન્યશાળી રાજ હતા. તેમને “આગીઆ” પેતાજની સહાય હતી, તેથી તેમણે આશ્રય ઉત્પન્ન કરે તેવાં કાર્યો કર્યાં છે. આખી દુનિયાનું, મોટે ભાગે ભારતવર્ષનું, સર્વ માણસોનું દેવું આપીને સૌને અનુભવી બનાવીને તમામનાં ખાતાં સરભર કરાવી તમામના નવા ચોપડા બાકી લેણા વિનાના બનાવવા એ કાંઈ જેવી તેવી વાત નથી. આવું કાંઈપણ રાજ્યએ, બાદશાહોએ કે ચક્રવર્તી રાજ્યોએ પણ કર્યું નથી. જેમ કુમારપાળ રાજ્યએ અઢાર દેશોમાં જીવહયા પળાવી તેવી ચોથા આરામાં પણ કાંઈએ પળાવી નથી. એવું મહત્ત્વવાળું આ કાર્ય છે. આમાં તમામ મનુષ્યને લાભ થયો છે, કાંઈપણ મનુષ્યને નુકસાન થયું નથી. એ વાત ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે તે આ પ્રમાણે—

સર્વ વ્યાપારીઓ અને વ્યક્તિઓને લેણું ને દેવું બંને હોય છે. તેમાં જે લેણું જેની જેની પાસે હોય તે વિક્રમ રાજ આપે એટલે લેણું તમામ પતી ગયું. પછી જેનું દેવું હોય તે તેના લેણદારને વિક્રમ રાજ આપે એટલે તે પણ પતી ગયું. આ પ્રમાણે તમામ મનુષ્યોને લેણા દેવાની ઉપાધિ દૂર થવાથી પ્રથમના લેણુદેણુવાળા ચોપડા બંધ કરી દીધા અને નવા ચોપડામાં વિક્રમ રાજનો નવો સંવત્ દોરાણો. આવું જાતને અનુભવી કરવાનું કાર્ય વિક્રમરાજ સિવાય બીજા કાંઈએ કર્યું નથી. વિક્રમરાજ પરદુઃખભંજન કહેવાતા હતા, કારણ કે તેમની પાસે કાંઈપણ પ્રકારના દુઃખવાળો કાંઈપણ મનુષ્ય આવે તો વિક્રમરાજ તે દરેકનું દુઃખ, જે પ્રકારે બની શકે તે પ્રકારે, દૂર કરતા હતા તેથી તેમનું એ ઉપનામ સાર્થક હતું. ત્રીજું વિશેષણ તેમને આદિત્યનું મળ્યું હતું તેથી તે વિક્રમાદિત્ય કહેવાતા હતા. એવું વિશેષણ પણ બીજા કાંઈ રાજને મળ્યું નહોતું. વિક્રમરાજને ગુરુ તરીકે સિદ્ધસેન દિવાકરસૂરિ મળી ગયા હતા. તેમના ઉપદેશથી તે જૈન બન્યા હતા અને તેને લઈને તેની પ્રજાનો મોટા ભાગ પણ જૈન બન્યો હતો.

આ સિદ્ધસેન દિવાકરસૂરિ વીર પરમાત્મા પછી ૪૭૦ વર્ષે ગયા છે એટલે તેમને ગયાં

અવન્તીપતિની ઉત્પત્તિ

[એક રાસના આધારે લખાયેલ વિક્રમ દિત્યની જન્મકથા]

લેખક : પૂ. મૂનિમહારાજ શ્રી પદ્મવિજયજી [પૂ. આ. મ. વિજયલલિતસૂરીશ્વરશિષ્ય]

હરમાના “શ્રી આત્મ-કમલ-લલિતસૂરીશ્વર શાસ્ત્રસંગ્રહ” નામક લઠારમાંથી “શ્રી વિક્રમપ્રબંધરાસ” નામક એક હસ્તલિખિત ગ્રંથ મળી આવેલ છે. તેની ભાષા જૂની ગુજરાતી પદ્યમય છે. તેના કર્તા તપાગચ્છીય મુનિરાજ શ્રી પ્રેમવિજયજીના શિષ્ય મુનિરાજ શ્રી જ્ઞાનુ (જાણુ) વિજયજી છે. ગ્રંથના અંતે જણાવ્યું છે કે—

“શ્રીવિજયપ્રભસૂરીશ્વરના પદ્મજ અંતેવાસીજી,
ગીતાર્થપદ સાર્થક જેહમાં ગ્યાનામૃતના વિદ્યાસીજી;
પંડિત પ્રેમવિજયનો સેવક ગુરુઆણા શિર ધારીજી,
જાણુવિજય વિક્રમભૂપતિનો રાસ રચ્યો સુખધારીજી.”

કર્તાએ વિક્રમસંવત, ૧૮૩૦ ના જેઠ સુ. ૧૦ ને રવિવારે ઔરંગાબાદમાં આ ગ્રંથ પૂર્ણ કર્યો છે. આ રાસ સ્વકલ્પિત નથી. તેને માટે કર્તા જણાવે છે કે—

“તેહને રાજ્યે એ રાસ રસીલો, કીધો ગુણીગુણ ગાયાજી;
પૂર્વ ચરિત્ર વિક્રમના જ્યેષ્ઠ, પૂર્વસરિષ્ઠ નિરમાયાજી.”

“શ્રીવિક્રમપ્રબંધરાસ” ની આ હસ્તલિખિત ગ્રંથમાં ૧૯૦ પાનાં છે, અને તે વાંચનારને રસપ્રદ લાગે તેવો છે. આ કથા એ રાસના આધારે જ લખવામાં આવી છે. આમાંના ઐતિહાસિક અંશનું પૃથક્કરણ કરવાનું કાર્ય તે વિષયના જ્ઞાતા વિદ્વાનોને સોંપી આ કથા પ્રારંભ કરું છું:—

બાલ્યવયથી જ તે કુમારનું રૂપ અદ્ભુત હતું. તેના શરીરની કાન્તિની હોડમાં કોઈ જીભું રહી શકતું નહિ. બાલ્યવયને ઉલ્લંઘીને યુવાનવયમાં તેણે હમણાં જ પ્રવેશ કરેલો હતો. પુરબહારમાં ખીલી નીકળેલી યુવાવસ્થાએ તેની શારીરિક સુંદરતામાં અનેકગુણ વધારો કરેલો હતો.

૨૦૦૦ વર્ષ લગભગ વ્યતીત થયાં છે. તેઓ પૂર્વધર હતા, કારણ કે વાયક, દિવાકર, વાદી અને ક્ષમાશ્રમણ આ ચાર ઉપનામ પૂર્વધરને જ અપાય છે. એ આચાર્ય પરમપ્રભાવક હતા. એમણે કેળ્યાણુમંદિર સ્તોત્ર બનાવીને ઉજ્જૈનમાં મહાકાળના લિંગમાંથી અવન્તી પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ પ્રગટ કરી હતી. એ સ્તોત્ર અને મૂર્તિ બન્ને મહાપ્રભાવશાળી છે.

આ વિક્રમરાજ આવા પ્રભાવશાળી આચાર્યના અને આગીઆ વેતાળ તથા હરસિદ્ધિ દેવીના સાનિધ્યથી શાસનનાં અને પ્રજનાં અનેક કાર્યો કરી શક્યા છે, અને જગતમાં અદ્વિતીય રાજેશ્વર કહેવાણા છે. એમના ચરિત્રનો મોટો ભાગ આ અંકમાં અન્ય લેખક મહાશયોના લેખોમાં આવવાનો હોવાથી અહીં વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો નથી. આ મહારાજનું ચરિત્ર જાણુવા માટે વિક્રમચરિત્ર વગેરે અનેક ગ્રંથો વિલમ્બિત છે. અન્ય દર્શનમાં બીજી પુતળીની તેમજ પંચદંડની વાર્તા વડે એ પ્રસિદ્ધિ પામેલ છે. પાંચમા આરામાં પણ આવા ઉદાર અને કુમારપાળ મહારાજ જેવા ક્યાણુ મહારાજનો થયેલ હોવાથી અમુક અપેક્ષાએ તેને સુસમાદુસમા (ચોથો) આરો જણવવા યોગ્ય છે.

યતઃ-સંપ્રાપ્તે ષોડશે વર્ષે, ગર્દભી જ્ઞાપ્તરાયતે ।

સરખી વયના મિત્રોની સાથે નગર બહાર જઈ કુમાર ઘણી વખત વિવિધ પ્રકારની ક્રીડા કરતોઃ ક્રીડા વખતે વાવ સરોવર ને કુંડમાં જલક્રીડા કરતો, તો ક્રીડા વખત ઘોડાઓના વૃન્દ સહિત મિત્રોને સાથે લઈ અથ જોડાવતો. કુમાર જ્યારે નગરમાં ફરવા નીકળતો ત્યારે નારીઓનાં ટોળેટોળાં તેના રૂપથી આકર્ષાઈ તેની પાછળ ભળ્યા કરતાં. કુમારના આગમનના સમાચાર સાંભળતાંની સાથે જ કેટલીક સ્ત્રીઓ પોતાનાં આળોકોને રડતાં મૂકી, તો કેટલીક સ્ત્રીઓ પોતાના પતિ વગેરેને પીરસવાના કાર્યને અને તેની સાથે મર્યાદાને પણ છોડીને આતુરતાથી કુમારનું રૂપ જોવા માટે દોડી જતી હતી.

આ માટે પ્રથમધકાર કહે છે કે--

“ તેહ કુમર વિણુ દોડે, દિવસ ગણે અક્યત્ય;
રખે વિનિગ એ કુમરનો, થાયે ફિરે તિણે સત્ય,
વિરમી ગૃહવ્યવહાર સર્વો, ફિરે કુમરને કડિ;
રોતાં સુત મૂકે વધી, કાચિત દોડે કડિ.
બોજન પ્રીસતી સ્વામિને, કુમરનો નિસુણી સાદ;
અધવચ દોડે પ્રેમરસે, મૂકી કુસમયાંદ. ”

હંમેશની આ પ્રવૃત્તિથી નગરના લોકો ઘણા જ ચિન્તાતુર બની ગયા હતા. અને આ મોટા ઉત્પાત કેમ શમે ? તેનો વિચાર લાગ્યો. છેવટે એક ઉપાય સૂઝી આવ્યો. અને તે એ કે મહારાજ સમક્ષ જઈ અરજ કરવી.

વાચકવૃન્દ ! તમારા મનઃસાગરમાં વિવિધ પ્રકારની ચંકારૂપ તરંગો ઉછલતા હશે કે તે કયું નગર હશે ? ત્યાંનો રાજા કાણુ હશે ? અને એવો તે રાજકુમાર કાણુ હશે કે જેની પાછળ આખું નગર મુગ્ધ બનેલું છે ? તો ચાલો આપણે હવે તેને શોધી કાઢીએ.

જંબૂદ્વીપમાં ભરતનામા ક્ષેત્ર છે. તેની વચ્ચે વૈતાલ્ય પર્વત પડેલો હોવાથી ભરત-ક્ષેત્રના દક્ષિણ અને ઉત્તર એમ બે વિભાગ પડેલા છે. લક્ષ્મીદેવીના નિવાસસ્થાન પશ્ચિમ-દક્ષીની કલતી ગંગા અને સિન્ધુ નામની બે મોટી નદીઓ અને વૈતાલ્ય દ્વારા એક ભરત-ક્ષેત્ર છ ખંડમાં વહેંચાયેલ છે. તેમાં પાંચ ખંડ અનાર્ધ દેશ તરીકે ગણાય છે. બાકી રહેલા મધ્યખંડમાં ત્રેસડ શલાકા પુરુષોની ઉત્પત્તિ વગેરે થાય છે. તે વૈતાલ્યપર્વત રજતનો છે, શાશ્વત છે, પચીસ જોજન ઊંચો અને પચાસ જોજન પહોળો છે. મૂળથી દશ જોજન ઊંચે ઉત્તર-દક્ષિણ બે મેખલાઓ છે. તેમાં ઉત્તર શ્રેણિમાં ૬૦ અને દક્ષિણ શ્રેણિમાં ૫૦ વિઘાધરોનાં નગરો છે. તે ઉત્તર શ્રેણિમાં કંચનપુર નામનું સ્વર્ગ સમાન શોભાવાળું એક નગર છે. તે નગરમાં હેમરથ નામનો મહાપરાક્રમી વિદ્યાધર રાજા રાજ્ય કર છે. તેને અદ્ભુત રૂપ અને શીલાલંકારને ધારણુ કરનારી હેમમાલા નામે રાણી છે. તે દંપતી સર્વ પ્રકારે સુખી હોવા છતાં, ઘણા કાળ વીતી જવા છતાં એકે પુત્ર ન હોવાથી ચિન્તાતુર રહેતાં હતાં. કેટલોક સમય ગયા બાદ પુણ્યયોગે હેમમાલા રાણી સગર્ભા થઈ. સ્વપ્નમાં તેણીએ સિંહને જોયો. પૂર્ણ સમય થયે, પૂર્વ દિશા જોમ સૂર્યને તેમ, હેમમાલા રાણીએ અનેક લક્ષણોથી ભરપૂર પુત્રને જન્મ આપ્યો.

તે સમાચાર દાસીના મુખથી સાંભળી અંતર ખુશ થયેલા રાજાએ આખા નગરમાં

પુત્રનો જન્મમહોત્સવ કરાવ્યો. ૬૪ દિવસે અશુચિ દૂર કર્યા બાદ સ્વજન વર્ગ તથા નગર-જનોને પોતાના ઘરને આંગણે નોતરી ભોજન વગેરે કરાવીને સર્વ સમક્ષ બાલકનું ગંધર્વ-કુમાર નામ સ્થાપન કરવામાં આવ્યું. અનુક્રમે કુમાર સાત વરસનો થયો. રાજ્યે આડંબરથી નિશાળે ભણવા મૂક્યો. બુદ્ધિની અતિશયતાના બળે અદ્વય પ્રયાસ માત્રથી થોડા જ સમયમાં કુમાર દરેક કળાઓમાં કુશળ થયો. દર્શનશાસ્ત્ર, શસ્ત્રવિદ્યા, નૃત્ય, છંદ, અલંકાર, શબ્દ-શાસ્ત્ર અને સંગીત કળામાં તે ધણો જ હોશિયાર બન્યો. સૌમ્યાકૃતિ, વિનય અને ગુરુજનની સેવામાં પ્રેમ વગેરે કુમારમાં રહેલા ઉત્તમ ગુણોએ સમગ્ર જનતાનું ચિત્ત હરી લીધું હતું.

ક્રમે કરીને ગંધર્વકુમાર કંદર્પને કીડા કરવાના આરામ સંમાન યુવાન વયને પામ્યો. તેજના અંબાર સમે એ કુમાર જાણે શરીરધારી કામદેવ જ ન હોય તેવો શોભવા લાગ્યો. પ્રિય વાયકવૃન્દ! શરૂઆતમાં જણાવેલ કુમાર, કે જેના રૂપની પાછળ નાગરિક સ્ત્રીવૃન્દ મુગ્ધ બન્યો હતો, તે આ જ હેમરથ રાજનો પુત્ર વિદ્યાધર ગંધર્વકુમાર !

કુમારને નિરખવા માટે નિર્મયાદ બનેલ નાગરિક મહિલાસમૂહથી કંટાળીને નગર-જનોએ હંમેશના માટે આ દુઃખથી મુક્ત થવા સારૂ મહારાજ હેમરથ પાસે જવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. એટલે આજે કંચનપુરનો અગ્રગણ્ય મહાજનવર્ગ સુશોભિત પોશાકમાં સજ્જ થઈ રાજમહાલય તરફ જઈ રહ્યો હતો. સર્વેએ ત્યાં જઈ મહારાજ હેમરથને પ્રણામ કર્યા. નૃપતિએ પણ તેઓને બહુ આદરમાન આપ્યું અને આવવાનું કારણ પૂછ્યું, ત્યારે મહાજનવર્ગના પ્રાંતનિધિસભા એક અગ્રેસરે અરજ કરી કે મહારાજ ! આપના રાજ્યમાં આપની દયાથી અમે સર્વ પ્રકારે સુખી છીએ. રાજભય, ચોરભય કે ખીજા કોઈ પણ પ્રકારના ઉપદ્રવો આપની કૃપાથી અમને નથી. પણ માત્ર એક જ દુઃખ રહેલું છે, અને તે એ કે આપના કુમાર બ્યારે નગરમાં ફરવા નીકળે છે ત્યારે કુમારના રૂપ રૂપી અગ્નિશિખામાં અમારા સ્ત્રીસમૂહ પતંગિયાનું આચરણ કરે છે. આ માટે પ્રબંધકારના શબ્દો જ બોલ્યો.

“કુમાર ઇતિ નામ સુણી યોષિતા, પુંઠે દોડે ન અંદોહ રે;
ઘરતણાં કામ સહુ પરિહરે, ચમકં ખિયે જિમ લોહ રે.
તેહ બણી ખેદ સહુ લોકને, થાયે તે કિમ રહેવાય રે,
એક રહેવાસ આહિ મૂષકને, રેહવે ર્યું સુખ થાય રે.”

હંમેશની આ પજવણીથી અમો ધણા કંટાળી ગયા છીએ. અને તેથી આ નગર છોડીને પરદેશ વસવા માટે જવાનો વિચાર કરી રહ્યા છીએ. તે કારણથી આપની રજા લેવા માટે આવ્યા છીએ. તો અમારે પરદેશ જવા માટે આપ કૃપાળુ બાગા ફરમાવો ! આ હકીકત સાંભળી રાજા વિચાર કરે છે કે, બંધાથી વહાર આવવી બેઠકે ત્યાંથી જ ધાડ આવવા જેવો આ પ્રસંગ બન્યો છે. પુત્રથી પ્રજા દુઃખી થાય તો પછી રાજ્ય કેવી રીતે રાખી શકાય ? બે પ્રજા અનુકૂળ હોય તો જ સકળ સામ્રાજ્ય સુરક્ષિત રહી શકે છે. કારણ કે—

રાજા વૃક્ષઃ સુમત્તા તસ્ય મૂલં, મૃત્યાઃ પર્ણા મન્ત્રિણઃ તસ્ય શાસ્ત્રાઃ ।

તસ્માદ્રાજા સ્વમત્તા રક્ષણીયા, મૂલે ગુપ્તે નાસ્તિ વૃક્ષસ્ય નાશઃ ॥

એમ વિચારી રાજ્યે કહ્યું કે, મારા પુત્રને કારણે તમોને દુઃખવા એ વાત બને જ નહિ. પ્રબંધકાર વણવે છે કે—

“તેહ સુતથી કરિયે કીરયું, જેહથી પ્રજા દુહવાય રે;
બાક સોવણુંને પહેરવે, જેહથી કર્યું ત્રોડાય રે.”

માટે તમે સુખે સમાધે અહીં જ રહો. પુત્રને હું શીખામણ આપીશ, પણ પ્રજાને જરાએ દુઃખી થવા દષ્ટિ નહિ. આ પ્રમાણે આશ્વાસનથી નિર્ભય બનાવી રાજાએ મહાજન-વર્ગને વિસર્જન કર્યો. અને થોડી વારમાં ગંધર્વકુમાર પિતાજીના ચરણે નમસ્કાર કરવા માટે મિત્રો સહિત રાજસભામાં આવી પહોંચ્યો. કુમાર વિનયપૂર્વક નમસ્કાર કરી બે હાથ જોડી રાજા સન્મુખ બેઠો રહ્યો. પણ રાજાએ તેના તરફ ધ્યાન નહિ આપતાં મુખ ફેરવી નાંખ્યું. હાથ જોડીને બેઠો રહેલો કુમાર પિતાજી પ્રત્યે પોતાનાથી અગ્રણ્યતાં પણ અવિનય કે અપરાધ થયો હોય તો તેને ચિન્તાતુર વદને જટલામાં યાદ કરે છે તેટલામાં તો ક્રોધાગ્નિથી ભભૂકતો રાજા જાણે વહ્નિકણને જ ન વરસાવતો હોય તેમ બોલી બેઠ્યો:—

“અરે દુષ્ટ! તું શા માટે મારી સન્મુખ બેઠો છે? દૂર થા. તારું મુખ તું મને દેખાડ નહિ. મારો હુકમ છે કે ત્યાં સુધી હું તને તેડાવું નહિ ત્યાં સુધી મારા રાજ્યની સીમાના કોઈ પણ ભાગમાં તારે રહેવું નહિ.”

કદી પણ નહિ સાંભળેલા એવાં, રાજાના મુખથી નીકળતાં આ વચનો સાંભળી કુમારને હૃદયમાં વજ્રાઘાત સમાન દુઃખ થઈ ગયું. તે પિતાજીને છેલ્લી સલામ કરી તુરત જ ત્યાંથી આલી નીકળ્યો. જતાં જતાં ચરપુકુંથથી તેણે બધા સમાચાર જાણી લીધા. નગરજનોના દોષને જરાએ તેણે લક્ષમાં લીધો નહિ, પણ પોતાના જ પૂર્વકૃત કર્મના પરિણામનો વિચાર કરતો કુમાર માતાના મહેલે આવ્યો, ભોજન કર્યું, પણ ઉપરિચિત પ્રસંગના ભેદની વાત પોતાની માતાને કે મિત્રોને તેણે જણાવી નહિ. રાત્રીનો પ્રથમ પ્રહર વીતી ગયા બાદ ખડ્ગસખા એકાકી કુમાર રાજમહાલયનો ત્યાગ કરી નીકળી પડ્યો. ખેચરી (આકાશ ગામિની) વિદ્યાના બળે વૈતાલ્ય પર્વતને ઉલ્લંઘી જંગલની વિચિત્રતાને નિહાળતો ધણી ભૂમિ પસાર કરી સોરઠ દેશમાં આવી પહોંચ્યો. અને શ્રી ગિરનાર પર્વતને જોતાંની સાથે જ દીર્ઘ મુસાફરીના શ્રમને પણ ભૂલી જઈ તે ધણી આનંદિત બન્યો. ત્યાં સુવર્ણ કળશ અને સુંદર ધ્વજથી સુશોભિત શ્રી નેમિનાથ પ્રભુના દેવિમાન સરખા શ્રી જિનમંદિરને તેણે જોયું. પોતાના પુણ્યરૂપ કલ્પવૃક્ષનું જાણે પરિપક્વ ફળ જ પ્રાપ્ત ન થયું હોય તેમ શ્રી જિનમંદિરને જોઈ ધણી જ હર્ષથી તેણે તેમાં પ્રવેશ કર્યો અને યદુકુલજન્મભોમણિ સમા આવીશ્વમા તીર્થપતિ શ્રી નેમિનાથ ભગવાનને ભાવથી નમસ્કાર અને સ્તુતિ કરી આજના દિવસને તે ધન્ય માનવા લાગ્યો. પછી જિનાલયથી બહાર નીકળી પહાડની રમણીયતાને નિહાળતો એક સ્થળે શુદ્ધ ભૂમિ જોઈ ત્યાં બેઠો રહ્યો. કુમારે તે ભૂમિને ઉત્તમ સમજી રૂપપરાવર્તિની વિદ્યા સાધવાની શરૂઆત કરી. પુણ્યબલે થોડા જ સમયમાં તે વિદ્યા તેને સિદ્ધ થઈ ગઈ. કેટલોક સમય ત્યાં પસાર કરી પશ્ચિમ દિશા તરફ તેણે પ્રયાણ કર્યું. થોડા દિવસમાં હેમવર્દન નામના નગર પાસે આવી પહોંચ્યો. અહિંની નદીના કિનારે કામદેવના મંદિરને જોઈ ત્યાં ખેસી વિચાર કરવા લાગ્યો કે સ્વાભાવિક રૂપે રહેવાથી કદાચ મુશ્કેલી આવી જાય, તેથી રૂપ પરાવર્તિની વિદ્યા વડે તેણે રાસભનું રૂપ કર્યું. પ્રત્યંકાર કહે છે કે—

“સહજ રૂપ રેહતાં ચકાં રે, હોયે નવલો દંદ;
તે બણી રૂપ પરાવર્તને રે, રેહવું મુજને સ્વઈંદ.”

૩૫ રાસભનું આદરી રે, ફીરે નદી તટ રાન;
ધ્રુવચારી ખેલતો રે, વિચરતો જાયે સમશાત. ”

તે હેમવર્દન નગરમાં રત્નસિંહ રાજા રાજ્ય કરે છે. તેને રત્નાવતી નામની રાણી અને પદ્માવતી નામની પુત્રી છે. પદ્માવતી પૂર્ણ યૌવનાવસ્થાને પામેલી છે. તેના યોગ્ય વરને માટે રાજાએ મંત્રી દ્વારા ઘણી શોધ કરાવી, પણ કોઈ સ્થળેથી તેવા વરની પ્રાપ્તિ થઈ નહિ. તેવામાં મહિંદ્રી નદીએ સ્નાન કરી નગરમાં જતા રાજાના પુરોહિતે આકાશ વાણી સાંભળી કે:—

“નરપતિ મૃદુ પદ્માવતી કન્યા, તે કિમ નવી પરણાવે રે;

હજીય લગણુ નૃપવિલંબ કરે છે, કિમ મનમાંહે ન આવે રે.”

તે સાંભળી આસપાસ જોવા છતાં એક રાસભ સિવાય પુરોહિતના જોવામાં કોઈ આવ્યું નહિ. ઘેર જઈ તેણે કોઈને વાત કરી નહિ. બીજે દિવસે પણ તે જ પ્રમાણે આકાશ-વાણી સાંભળવામાં આવી. તેને પણ આજ જન્મજન સમજી તે હકીકત કોઈને જણાવી નહિ. ત્રીજે દિવસે પણ જ્યારે તે જ પ્રમાણે સાંભળ્યું ત્યારે પુરોહિતે નિશ્ચય કર્યો કે આજ તો જરૂર રાજાને જઈને કહીશ. એટલે સંધ્યા સમયે એકાંતમાં જઈ પુરોહિતે રાજાને તે વાત જણાવી. તે સાંભળીને આશ્ચર્ય પામેલા રાજાએ પ્રધાનને તેડાવી પૂછ્યું કે શું આ વાત સાચી હોઈ શકે? પ્રધાને કહ્યું કે મહારાજા! તેની ખાત્રી તો સવારે સાક્ષાત્ સાંભળવાથી થાય. પ્રભાતે રાજા પ્રધાન, પુરોહિત વગેરે અલ્પપરિવારને સાથે લઈ તે સ્થળે ગયા. તે વખતે પણ તેવી જ વાણી સાંભળી. પ્રમંથકાર કહે છે કે—

“નરપતિ મૃદુ પદ્માવતી કન્યા, તે કિમ નવિ પરણાવે રે;

હજીય લગણુ નૃપ વિલંબ કરે છે, કિમ મનમાંહે ન આવે રે.

વાણી નિસ્રણી નૃપ પયપે, કની સમ વર આણુ પામે રે;

તવ ફિર થઈ વાણી આકાશે, ‘શી ન્યૂનતા એહુ ગામે રે.

એહવે તે રાસભ તિહાં ફીરતો, આવા ઉમો નૃપ આગે રે;

કહે સમર્પ સુતા એ ખરેને, એહથી અધિકો સ્યો માગે રે.

દુહા :

વળતું ભૂપતિ ઇમ કહે, એ તુમ વચન પ્રમાણ;

પણુ કહીશી તે જો કરે, તો મુજ સાચી વાણ.

મુજ નગરીએ કરે, તામ્ર તણો ગઢ આંજ;

નયરીમાં સહુ સૌધને, પૂરે ધણુ કણુ સાંજ.

પુર પાખલ ખાઈ પ્રખલ, સપ્ત ભૂમિ આવાસ;

મણી માણિક મોતી રચણ, રજત કંચનની રાશ.

એક રચણી ચઉ પહરમે, કરે એ સંઘલાં કામ,

તો મેં કન્યા એહને, આપવી પદ્મા નામ.”

ત્યારપછી રાજા પ્રમુખ પોતપોતાના સ્થાને ગયા. વિદ્યાધર ગંધર્વકુમારે પોતાની વિદ્યાના બળે એક જ રાત્રીમાં તે બધું જ બનાવી દીધું.

પ્રભાતે બીજાને રાજા જાણે છે તો ગંધર્વકુમારે પોતે કહેલી શરત પ્રમાણે આપાએ નગરને સુશોભિત બની ગયેલું જોયું અને તેથી તે ઘણું ખુશી થયો. પણ રાસભને કન્યા

કેવી રીતે અપાય ? તેવા પ્રકારની ચિન્તામાં પડેલા રાજાને, મંત્રી તથા પુરોહિતે, આપેલા વચનની યાદ દેવડાવી અને કહ્યું કે આ માનુષી કાર્ય નથી, કાષ્ઠ દેવ કે વિદ્યાધર હોવો જોઈએ. માટે ચિન્તા કરવી યોગ્ય નથી. ત્યારપછી શું બન્યું ? તે માટે આ રહ્યા પ્રબંધ-કારના શબ્દો.

“તવ જૂપતિ કહે મંત્રીને, તેહને તેડી લાવો અનઃ
જિમ કન્યા પરણાવીયે રે, શુભ મુહૂરતે સુનક્ષત્ર.
નૃપને કહે જિહાં તિહાં થકી રે, જોવરાવી આણ્યો લગ્નકર્ણ;
જોશી તેડી નૃપ મંત્રવી રે, પૂછે લગ્ન મૂહૂર્ત અમ્યર્ણ.
પુન્ય જોગે તેહ દિવસનું રે, આન્યું તે લગ્ન પવિત્ર;
વિધિ સાચવી યથા યોગ્યથી રે, ખર પરણાવ્યો કર્યું વિચિત્ર.”

રાજકન્યાનું પાણીગ્રહણ રાસભની સાથે થયેલું જાણી આખાએ નગરમાં ભારે હાહાકાર થઈ ગયો. પદ્માવતી પણ પોતાના પૂર્વકૃત કર્મનો દોષ કાઢતી ભારે ખેદને ધારણ કરવા લાગી. તેટલામાં તો કુમારે રાસભના રૂપનો ભાગ કરી મૂળ ગંધર્વ વિદ્યાધરના રૂપને ધારણ કર્યું. દેવકુમાર સરખા પોતાના પતિના રૂપને જોઈ રાજપુત્રી પદ્માવતી ધણી ખુશી થઈ, રાજરાણી તથા સર્વ નગરજનોના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. રૂપસુંદરી નામની બીજી એક પત્ની ગંધર્વકુમારને હતી. તે માટે પ્રબંધકાર કહે છે :—

“તિમવધી રાજસુતા સમી, સખી સમ દાસી એક;
રૂપસુંદરી નામે અછે, રૂપે સુંદર છેક.
તે દેખી હેમરથ તનુજ, મોહ પામ્યો અત્યંત;
રૂપસુંદરી પણ કુમરથી, તન્મય ચિત્ત ધરંત.
પદ્માવતી ચિત્ત ખેહુંનું, લેખી ધરી સમભાવ;
પ્રીતમને સખી મેળવે, પૂરણ પ્રીતનો દાવ.”

રાજપુત્રી પદ્માવતી અને રૂપસુંદરી એમ બંને સ્ત્રીઓની સાથે ગંધર્વકુમાર સુખપૂર્વક દિવસો નિર્ગમન કરવા લાગ્યો. કેટલોક સમય ગયા બાદ રાણી પદ્માવતીએ શુભ-સ્વપ્નસૂચિત ગર્ભને ધારણ કર્યો. એટલામાં વૈતાલ્યગિરિના કંચનપુર નગરથી હેમરથ રાજાએ મોકલાવેલ એક વિદ્યાધર ગંધર્વ કુમારને તેડવા માટે ત્યાં આવ્યો. કુમારે કુશલ સમાચાર પૂછ્યા. આગતુક વિદ્યાધરે કહ્યું કે, બીજું તો સર્વપ્રકારે સુખ છે, પણ એક આપનો વિયોગ એ મહારાજા હેમરથને ભારે દુઃખ આપી રહ્યો છે અને તેથી જ આપને તેડવા માટે મને મોકલ્યો છે.

ગંધર્વકુમારે પોતાની બંને સ્ત્રીઓને ગુપ્તપણે પોતાના જવાની વાત જણાવી, પાછા આવવાનું આશ્વાસન આપ્યું અને રાજા વગેરેને જણાવ્યા સિવાય એકદમ લાંથી વૈતાલ્યગિરિ જવા નીકળ્યો.

પદ્માવતીના પિતા રત્નસિંહને પુત્ર ન હોવાથી ધણી ચિન્તા રહેતી હતી. એક વખતે કાષ્ઠ નૈમિત્તિક રાજસભામાં આવ્યો. રાજાએ પોતાને પુત્ર થશે કે નહિ ? એ પ્રશ્ન પૂછ્યો. નૈમિત્તિક કહ્યું કે, મહારાજ ! તમારા ભાગ્યમાં પુત્ર નથી. ત્યારે રાજાએ પૂછ્યું કે તો મારા

રાજ્યનો માલીક કોણ થશે ? ભારે નૈમિત્તિક? કહ્યું તમારી પુત્રી પદ્માવતીનો પુત્ર આ રાજ્યનો પાલક થશે. નૈમિત્તિકની વાત સાંભળીને રાજાને પોતાની પુત્રી પદ્માવતી ઉપર અત્યંત અપ્રીતિ-અભાવ થયો. પોતાની પુત્રીના પુત્રથી રાજ્ય રહે, એ રાજાને ભારે ખેદનું કારણ હતું.

ચંદા માલણ સિવાય રાજારાણી કે પરિવારમાંથી હવે કોઈ પણ પદ્માવતીના મહેલે જતું નથી. ચિન્તાતુર વદને ખેડેલી પદ્માવતીને જોઈ એક વખતે ચંદા માલણે ઉદ્વેગનું કારણ પૂછ્યું. ત્યારે રાજપુત્રીએ જણાવ્યું કે—

“ પતિથી વિયોગીણી દિન ગમું, વધી તાત તણું અપમાન;

માતા સામું જીએ નહિ, એ ચિન્તાતણું નિદાન. ”

પણ પોતાનાં માતાપિતા કયા કારણથી અપ્રીતિવાળાં થયાં છે તે હજી પદ્માને ખબર ન હોવાથી તેણીએ ચંદાને પૂછ્યું. ત્યારે ચંદાએ નૈમિત્તિક સાથે થયેલા પ્રશ્નોત્તરો સાંભળાવી રાજાના માનસનો ખ્યાલ આપ્યો, અને છેવટે જણાવ્યું કે જન્મ થતાંની સાથે જ તારા પુત્રને મરાવી નાંખવાનો રાજા વિચાર કરી રહ્યો છે. પ્રમથકાર કહે છે—

“ રાજધારક તુજ સુત કહ્યો, તેહથી ઉપન્યો રાપ;

વંશ વિચ્છેદક દુહિતરો, તસ હણતાં રયો દોષ. ”

તે સાંભળી જાણે વજ્રથી હણાઈ ન ગઈ હોય તેમ પદ્માવતી હૃદયમાં અપાર દુઃખને પામી.

પ્રસવનો સમય નજીક આવતાં શુભ મુહૂર્તે પદ્માવતીએ અનેક શ્રેષ્ઠ લક્ષણોથી ભરેલા પુત્રને જન્મ આપ્યો, કે જે ભાવીમાં અવન્તીપતિ થનાર છે.

પુત્રજન્મની કોઈને ખબર પડવા દીધી નહિ. પ્રાણસમાન પોતાનો બહોલો પુત્ર પદ્માવતીએ વિશ્વાસપાત્ર સખી ચંદા માલણને સોંપ્યો. નિર્વાહ માટે રાજપુત્રીએ કેટલુંક ધન પણ તેણીને આપ્યું. બાલકને પુષ્પકરંડકમાં લઈ ચંદા મધ્યરાત્રીએ નગર બહાર ચાલી નીકળી. પાછળથી પદ્માવતી પોતાના હાથે જ પેટમાં કટાર મારી મરણ પામી. પ્રમથકાર વર્ણવે છે કે—

“ કતી વચણ સા પડિવણ, સુત ધન લેઈ તામ;

નીકલી અધરયણી સમે, મુકી નિજપુર કામ.

પાછલ પદ્મા દુઃખ ભરે, લેઈ કટારી પેટ;

ચમગૃહ પહોતી કર્મવસ, સુખ તે દુઃખ થયું ટેક. ”

પુત્રીના અકાલ મૃત્યુના સમાચાર સાંભળી રાજા ધણો શોક કરવા લાગ્યો.

તે પહેલાં પદ્માવતીની સપત્ની રૂપસુંદરીએ પણ શુભ મુહૂર્તે એક પુત્રને જન્મ આપ્યો હતો. રાજાએ તેનું નામ ભર્તૃહરિ પાડ્યું.

જેનો પિતા વિદ્યાધર ગંધર્વકુમાર વૈતાલયગિરિ ચાલ્યો ગયો છે અને જેની માતાએ જન્મ થયા પછી થોડા જ સમયમાં પેટમાં કટારી મારી ચમસદનનો માર્ગ લીધો છે, તે બાલકને કુલના કરંડીયામાં લઈને ચંદા માલણ મધ્ય રાત્રીએ રવાના થઈ હતી. તે ધણે દર દૂર પરદેશમાં કોઈ માસડામાં જઈ સુખ પૂર્વક રહેવા લાગી. ત્યાં તે બાલકનું શ્રી વિક્રમ એનું નામ રાખવામાં આવ્યું.

આ રીતે વિક્રમાદિત્યના જન્મની કથા અહીં પૂરી થઈ.

મહારાજ વિઠ્ઠભાદિત્ય

લેખક : પૂજ્ય મુનિમહારાજ શ્રી ન્યાયવિજયજી (ત્રિપુરી)

આજે સમ્રાટ્ વિઠ્ઠભાદિત્ય કોણ હતા ? ક્યારે થયા ? ક્યાં થયા ? તેમનો સામ્રાજ્ય-વિસ્તાર કેટલો હતો ? તેમના નામનો સંવત્સર કેમ અને ક્યારે પ્રચલિત થયો ? વગેરે અનેક પ્રશ્નો ઉપર પુરાતત્ત્વવિદો, ઇતિહાસકારો અને સાહિત્યકારો ચર્ચા કરી રહ્યા છે. પરંતુ આ લેખમાં હું એક પ્રાચીન વિક્રમચરિત્રના આધારે વિક્રમના જીવન અને ગુણોનો પરિચય આપવા ધારું છું. આ વાંચ્યા પછી આપણને જરૂર નિશ્ચય થશે કે-આવા આર્ય સંસ્કૃતિના પરમ ઉપાસક, દાનવીર, ધર્મવીર અને કર્મવીર રાજવીના નામથી સંવત્સર ચાલે છે ને તદ્દન ઉચિત જ છે. ભારતીય પ્રજાએ આ મહાપ્રતાપી અને મહાપરોપકારી રાજવીનો સંવત્સર પ્રચલિત રાખી ભારતના ઇતિહાસને ઉજ્જવળ બનાવ્યો છે એમાં લગારે સંદેહ નથી.

યદ્યપિ સમ્રાટ્ વિઠ્ઠભાદિત્ય સંખંધી હકીકતો છૂટક છૂટક પ્રયથો, તૂટક નોંધો, ત્રિ. શ. પુ. ચ. પર્વ ૧૦, પરિશિષ્ટ પર્વ, પુરાતન પ્રયંધ સંગ્રહ, પ્રયંધચિન્તામણિ, પ્રયંધ-કોશ વગેરેમાં ઉપલબ્ધ થાય છે, પરંતુ હું જે ચરિત્રના આધારે આ લેખ લખું છું તેમાં સમ્રાટ્ વિઠ્ઠભાદિત્યના ગુણોનો પરિચય આપવા સાથે કેટલોક જરૂરી ઇતિહાસ પણ આપ્યો છે કે જેથી વાચકોને એવી પ્રતીતિ થયા વિના નહીં રહે કે સમ્રાટ્ તેના ગુણોને લીધે જ ભારતીય ઇતિહાસમાં પુણ્યસ્થાન રાજવીનું યથાર્થ સ્થાન પામી ગયેલ છે. આ પુસ્તકનું નામ ‘વિક્રમચરિત્ર’ છે, આ ગ્રંથના કર્તા કવિરત્ન આચાર્ય શ્રી રામચંદ્રસરિજી છે. ગ્રંથકાર પોતાનો પરિચય આ પ્રમાણે આપે છે-“ પૂર્ણિમા પક્ષના ગગનાંગણના સ્પર્શ જેવા શ્રી અભયચંદ્ર સાધુ; જે સાક્ષાત્ જૂઠ્ઠાપતિ જેવા, મારા ગુરુ છે તે ગુણસાગર ગુરુના ચરણ-પ્રસાદથી સ્વશક્તિ વડે શ્રી રામચંદ્ર પદપ્રપંચ યોજીને આ વિક્રમચરિત્ર બનાવ્યું છે. આ ગ્રંથની રચના વિ. સં. ૧૪૯૦ માં થઈ છે.”

આ ચરિત્રની રચના પોતે કયા ગ્રંથના આધારે કરી તેનો ખુલાસો અને તેનું સાફ સાફ ઋણ સ્વીકારતાં કર્તા જણાવે છે કે “શ્રી વિક્રમભાદિત્ય નરેશનું આ ચરિત્ર પૂર્વ કવિ-ઓએ ઉત્તમ એવી મહારાષ્ટ્રી ભાષામાં બાંધેલું હતું ને તે સર્વને અતિ અશ્વર્થકરક હતું.”

“વિદ્યોપકારપ્રવણ ગુણથી જેની મહાકીર્તિ પ્રસવેલી એવા ક્ષેમંકર મુનિએ ? ઉત્તમ સંસ્કૃત ગદ્યથી યુક્તિપૂર્વક આ ચરિત્ર અમરપંડિતને ખુશી કરવા રચેલું હતું.”

“ક્ષેમંકરમુનિકૃત ચરિત્ર જોઈ, રમરણ રહે તે માટે તે આખું મેં પઘમાં રચ્યું છે.”

આ મૂલ ગ્રંથ “વિક્રમચરિત્ર” પાટણના બંડારમાં વડોદરાનરેશ સ્વર્ગસ્થ સર સયાજીરાવના જેવામાં આવેલો. અને ત્યાંથી આ ગ્રંથ વડોદરા સંસ્કૃત પુસ્તકાલયમાં ગયો, અને તે ઉપરથી વડોદરાના કેળવણી ખાતા તરફથી મણિલાલ નલુભાઈ દિવેદી દ્વારા ભાર્ગવતર કરાવી, વિ. સં. ૧૯૫૧માં બહાર પાડેલ છે. મણિભાઈએ પોતાના સ્વભાવ મુજબ

૧ આચાર્યશ્રીના લખવા પ્રમાણે મૂલ મહારાષ્ટ્ર ભાષામાં પ્રાચીન વિક્રમચરિત્ર હતું, જેના ઉપરથી ક્ષેમંકર મુનિએ સંસ્કૃત ગદ્યમાં વિક્રમચરિત્ર બનાવ્યું. આ બંને ચારનો કોઈ બંડારમાંથી મળી આવે તો વિક્રમભાદિત્ય સંખંધી વધુ ઇતિહાસ મળી શકે.

ડીકા-ટોકાર કરી ભાષાંતર કર્યું છે. વચ્ચે વચ્ચે કેટલાક શ્લોકો તેમને નથીયે એકા, પ્રાકૃત ગાથાઓના ઘણાના અર્થ પણ નથી આપ્યા. તેમજ તેમના લખવા મુજબ તેમને સંસ્કૃત ગ્રંથ જે મળ્યો, તે પ્રત અશુદ્ધ હતી. એટલે અર્થમાં પણ ક્યાંક તુટી જણાય છે ખરી.

[૧] વિક્રમાદિત્યનું વાર્તારૂપ ચરિત્ર

પ્રારંભમાં ગ્રંથકાર શ્રીઋષભદેવ પ્રભુને નમસ્કાર કરી, ગણધર શ્રીગૌતમસ્વામીને નમસ્કાર કરે છે. પછી ગુણસાગર ગુરુને સ્તવી તેમની આશીષ માગવા સાથે અભયચંદ્ર ગુરુ પાસે સુભાશીષ માગે છે. પછી મહાકવિ ક્ષેમં કરને યાદ કરે છે. પછી ગુરુ પાસે શક્તિ માંગી પોતાની લઘુતા પ્રગટ કરી વિક્રમના ગુણો વર્ણવી “તેવા શ્રીરાજરાજવિક્રમ મહીપતિનો પરમાનંદ આપનાર અપૂર્વ પ્રબંધ હું કહું છું” તેમ જણાવે છે. શરૂઆતમાં જ માલવેશ ભોજરાજને બીજી પુતળીયુક્ત સિંહાસન કેવી રીતે મળ્યું તે રસમય વાણીમાં આપ્યું છે. ભોજરાજનું વર્ણન આ પ્રમાણે આપ્યું છે—

“કહ્યું છે કે કવિમાં, વાદિમાં, ભોગીમાં, યોગીમાં, દાતામાં, સત્પુરુષોના ઉપકાર કરનારમાં, ધનવાનમાં, ધનુષ ધરનારમાં, ધર્મ પાળનારમાં, પૃથ્વી ઉપર ભોજ સમાન નૃપ નથી.” “શું નંદી છે? મુરારિ છે? કામ છે? ચંદ્ર છે? વિદ્યાતા છે? કાષ્ઠ વિદ્યાધર છે? ઈંદ્ર છે? કુબેર છે? પ્રથમ નથી, દ્વીતીય નથી, તૃતીય નથી, ચતુર્થ નથી, એમ એ નવ માત્રા કાષ્ઠ નથી, પણ એ તો પોતાની ધમ્મચાચી જીવનતલે ક્રીડા કરતો ભૂપતિ શ્રી ભોજદેવ છે.” “ભોજ રાજ માલવેશ છે, ત્યાં બીજા નૃપો માત્ર નામના જ છે. અને લક્ષ્મીના કણ માત્રથી સંતોષ પામી માલવાના સામું પણ જોતા જ નથી.”

ભોજ રાજનું વર્ણન કરી ‘અવંતીનું’ વર્ણન આપ્યું છે અને ત્યાંના એક દરિદ્ર બ્રાહ્મણને અવંતીની નજીકમાં કેવી રીતે સિંહાસનની ભૂમિ પ્રાપ્ત થઈ તેનું કટુણ વર્ણન આપ્યું છે.

એકવાર માલવેશ ભોજરાજ અવંતી મહાકાલેશ્વરનાં દર્શન કરવા જાય છે. ત્યાં એ ચમત્કારી ભૂમિનું વર્ણન સાંભળી ત્યાં જાતે જઈ અંધા ચમત્કારો જોઈ ભૂમિ ખોદાવે છે અને વિધિપૂર્વક પૂજનાદિક કરી દેવતા-આરાધનાદિ કરાવે છે. અને અંદરથી એક સુંદર સિંહાસનનાં દર્શન થાય છે, અને માનવપ્રયત્ન નિષ્ફળ જતાં દેવતાના આરાધનની મળેલ દૈવી સહાયથી એ સિંહાસન બહાર કાઢી મહોત્સવ પૂર્વક ધારાપુરીમાં લાવવામાં આવે છે.

આ પ્રતાપી સિંહાસનના તેજ આગળ ભોજરાજ ઝાંખો પડી જાય છે. સિંહાસનની બહુ વિધ પૂજા થાય છે, અને આખરે એક શુભ દિવસે રાજા ભોજ સિંહાસન પર બેસવા જાય છે, પરંતુ નિજાની કડકા થાય અને માણસ ચમકે તેમ સિંહાસનમાં રહેલી એક જ્યાનામની પુતળી માનવી ભાષામાં રાજા ભોજને સંભળાવે છે કે “હે રાજા! તમે ગુણુ છો, ને ગુણુવાનમાં મુખ્ય છો. જે યોગ્ય હોય તેને જ અત્રે બેસવું ઠીક છે, અયોગ્ય તો કેવળ હાંસી પાત્ર થાય. કહ્યું છે કે ઐદાર્ય, ગાંભીર્ય, સન્નિવ, સાહસ, શુદ્ધિ એ આદિથી જે સર્વગુણ-સંપન્ન હોય તેણે આ આસને બેસવું.”

૨ તેમના ગુરુનું નામ ચોક્કસ સમજાતું નથી. “શ્રીમદ્ગુણસાગર ગુરુના પાદને પરમ સુભક્તિથી સ્તવું છું ને સદૈવ સદાચાર વિચારદક્ષ એવા તે સંત મને સુપ્રસન્ન થાઓ.” લખી નીચે મુજબ લખે છે: “પૂર્ણિમા પક્ષરૂપ વનના કલ્પદ્રુમ શ્રીસાધુ શ્રીમાન ઉભય (અભય) ચંદ્રાખ્ય ગુરુ મને શુભ મતિ આપો.” હવે આમાં ચોક્કસ શું સમજાય?

અવન્તીની ઉત્પત્તિ

આ પછી પુતળી અને રાજા ભોજ વચ્ચે કેટલોક સંવાદ ચાલે છે, અને છેવટે રાજા ભોજની વિનંતીથી પુતળી સિંહાસનની ઉત્પત્તિ કહેતાં પહેલાં અવન્તીની ઉત્પત્તિ કહે છે—

“હે રાજા ! સર્વ સત્પુરો સમેતનું ઝાગવતપુરાણોક્ત એવું વિદ્વત્પ્રિય વચન સંક્ષિપ્ત રીતે મારે મોઢે સાંભળ.” “શુભદિદેવ અને અવન્તીના પુત્રે અવન્તી નામની સ્વર્ગપુરી સમાન પુરી સ્થાપી એમ જાણવામાં છે.” “એમ પણ કદાપી શકાય છે કે ધર્મ, અર્થ અને કામ ત્રણે ભેગા થઈ ત્યાં જ વસ્યા હતા, કેમકે તેમ ન હોય તો ત્યાંની પ્રજા ત્રણે પુરુષાર્થથી સંપન્ન કેમ હોય ?” ઇત્યાદિ શ્લોકોદ્ધારા અવન્તીનું સુચકિત પદોમાં સુંદર વર્ણન આપ્યું છે. પછી વર્તમાન ઇતિહાસ જણાવે છે—“અહીં પ્રવૃત્તિની પ્રિય દૃષ્ટિાને વત્સરાજ હરી જ્ઞાત્યો હતો. અત્ર તે રાજાનું સુવર્ણતામ્રદ્રુમનું વન હતું. અત્ર નીલગિરિના કુંભ તોડી નાંખી તેને હણ્યો હતો, એમ જ્યાંના પ્રદેશથી આવતાજતા લોકને લોકો રંજન કરે છે.”

આ પછી ગ્રંથકારે ભર્તૃહરિનો પરિચય આપતાં જણાવ્યું છે કે ભર્તૃહરિ અહીં નીતિપરાયણ, ધર્મનિષ્ઠ, ન્યાયી, દયાળુ, વ્યવહારુ અને કુશલ રાજકર્તા હતો. તેના રાજ્યમાં ચોરી, ચારી, વ્યસનસેવન આદિ અંધ હતાં. તેને વિક્રમાદિત્ય નામે ભાઈ હતો.

વિક્રમનો પરિચય

“તે રાજાનો ભાઈ પૃથ્વીનો નાયક અતિ જાગ્યવાન વિક્રમાદિત્ય નામે, તથા પરાક્રમે પણ વિક્રમાદિત્ય જ એવો હતો.” રાજ્યાભિષેક સમયે તેનું કોઈ પ્રકારે અપમાન થતાં તે દેશવટો લઈ જતો રહ્યો. રાજા ભર્તૃહરિને અતિસુંદર અનંગસેના નામની પટ્ટરાણી હતી જે રાજાને અતિપ્રિય હતી. “તે પાતમતા હતી, પતિની ભક્તિવાળી હતી, હૃદયને આનંદ આપનારી હતી, સર્વથા શ્રીવશ્યુને જેમ લક્ષ્મી તેમ રાજાને ચોગ્ય હતી.”

આ નગરમાં એક દરિદ્રશિરોમણિ બ્રાહ્મણ વસતો હતો. આ બ્રાહ્મણ વિદ્વાન, મંત્રવિત્ અને ઉત્તમ હોવા છતાં પૂર્વકર્મના સંયોગે ધન-ધાન વગરનો થઈ ગયો હતો. એકવાર એની ઓ ગર્ભવતી થતા તેને સારી સારી વસ્તુઓ ખાવાનો દોહડ થયો; તેણે પોતાની મનોભાવના પોતાના દરિદ્ર પતિને કહી સંભળાવી. પતિએ એટલી વસ્તુઓ પોતાની પાસે નથી એમ કહી નિરાશા વ્યક્ત કરી. છેવટે ઓએ પ્રેમથી કહ્યું. નાથ ! ઓઓની અભિલાષા પાતિ જ પૂરી કરે છે. તમે આપણી ગોત્રદેવીને આરાધો, જેવી આપણી સર્વ કામના પૂરી થશે. પતિદેવે શુદ્ધ મનથી ત્રણ દિવસ નિરાધાર રહી દેવીની આરાધના કરી. દેવીએ તે બ્રાહ્મણને ત્રીજે દિવસે પ્રસન્ન થઈ, જેનાથી માણસ અજર અમર થઈ શકે તેવું, ફલ આપ્યું. આ ફળ લઈ પંડિત પોતાની ઓ પાસે ગયો, અને સ્ત્રીને કહ્યું:

૩. જૈન-ગ્રંથોમાં અવન્તીની સ્થાપના સંબંધી એવો ઉલ્લેખ મળે છે કે શ્રી આદિનાથ ભગવાનના પુત્ર અવન્તી (અવધાન્ત) ના નામથી આ અવન્તી નગરી વસેલ છે. યુગાદિજિનપુત્રેણાવન્તિના વાસિતા પુરો । અવન્તાત્યમ્ભવાન્માર્ગા નિર્નેદ્રાલયશાલિના ॥

—(શુભશીલગાંધુકૃત વિક્રમચારત્ર)

“શુભદેવ એટો અવધાન્ત, એ નયરી તેણિ વાસી ખંતી

—(શુભદેવ કુંવરરાસ, આનંદકાવ્યમહોદયમૌક્તક ૬-૫૦-૧૦)

“હે પ્રિયે ! આ ફળ ખાવાથી જરા ને મરણુ દૂર થશે.” એવું સાંભળતાં તેણે કહ્યું :
“આપણે એ શા કામનું છે ? એ ફલ લઈને રાજા આપો.”

આ સાંભળી પાંડિત એ ફળ લઈ રાજસભામાં ગયો અને રાજાને આ ફલનું મહાત્મ્ય કહી સંભળાવી એ અમરફલ ભર્તૃહરિ રાજાને આપ્યું. રાજાએ પ્રસન્ન થઈ વ્રાહ્મણને કોટી સુવર્ણ મ્હોરો ભેટ આપી અને વ્રાહ્મણનું દારિદ્ર્ય દૂર કર્યું. રાજાએ એ ફલ પોતે ન ખાતાં પોતાની પ્રિય રાણીને આપ્યું. રાણીએ એ ફલ પોતે ન ખાતાં પાંડવ નામના પોતાના એક ઘોડેસવાર ચારને આપ્યું. પાંડવે પોતાની પ્રિયતમા શૃંગારમંજરી નામની વેશ્યાને આપ્યું. વેશ્યાએ પણ પોતાના અધમાધમ જીવનને ઉપયુક્ત આ ફળ ન માન્યું અને પરમ ઉપકારી પરદુઃખભંજન રાજા ભર્તૃહરિને આ ફલ કામનું છે, એમ માની એ ફલ રાજાને ભેટ ધર્યું. રાજા આ ફળ જોતાં જ અમકયો. અરે ! આ તો અમરફલ મેં મ્હારી પ્રાણુ-વલ્લભાને આપેલું તે અહીં ક્યાંથી ? રાજાએ વેશ્યાને પૂછ્યું—તું આ ફલ ક્યાંથી લાવી ? તેણે કહ્યું—પાંડવ નામના આપના ઘોડેસ્વારે આપ્યું. આખરે રાજાએ સત્ય વસ્તુ જાણી, એટલે તેને ખૂબ જ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો. અને સંસારની અસારતા સંબંધી ખૂબખૂબ વિચાર કરી, છેવટે રાજપાટ ત્યાગી, સંસાર છોડી વનવાસી બન્યો.

ભર્તૃહરિના ચાલ્યા જવાથી અવન્તીની રાજગાદી ખાલી પડે છે; ‘એટલે અવન્તીમાં એક અગ્નિ નામનો મહાકૂર વેતાલ રાજભવનમાં આવી ભરાયો.’ મંત્રીઓ જોને નવો રાજા બનાવી ખેસાડે તેને તે રાત્રિએ જ એ રાક્ષસ યમસદન પહોંડતો. ધણાં ધણાં બલિદાનો પૂજા-દાન કરવા છતાં આ રાક્ષસરાજ શાન્ત ન થયો.

વિક્રમ રાજા અને છે.

એકવાર વિક્રમ સાધારણ વેષે ફરતો ફરતો અવન્તીમાં આવી પહોંચ્યો. ત્યાં તેણે અવન્તીમાં એક ઢંઢેરા પિટાતો સાંભળ્યો. વિક્રમે પૂછ્યું—આ શાનો ઢંઢેરા પિટાય છે ? એક મનુષ્યે કહ્યું—રાજ્ય મલે છે, પરન્તુ રાજા થનારને એક રાક્ષસ મારી નાંખે છે એટલે કોઈ રાજા થતું નથી. રાજ્ય મલવા માટે આ ઢંઢેરા છે. વિક્રમ પોતાના સાહસથી ઢંઢેરાનો સ્પર્શ કરે છે. અને બધી વિગત પૂર્ણરૂપે જાણી પોતે જ રાજા બનવાનું સ્વીકારે છે. મંત્રીઓ પણ એને રાજ્યયોગ્ય પુરુષ સમજે છે, અને તેનો રાજ્યાભિષેક થાય છે.

દાનનું ફળ : રાક્ષસનું વશીકરણ

વિક્રમ વિચારે છે કે દાનથી આખું જગત વશ થાય છે. માટે આ રાક્ષસને વશ કરવા માટે મ્હારે ઉત્તમોત્તમ નૈવદ્ય ધરવું જોઈએ. તરત જ ઉત્તમ પ્રકારની મીઠાઈઓ, સ્વાદુ ફલો, તાજાં પુષ્પો, ચંદન, કસ્તૂરી આદિ વસ્તુઓ તૈયાર કરાવી સંખ્યા સમયે બધી સામગ્રી ઉત્તમ રીતે ગોઠવી પોતે સ્વચ્છ આગળ તલવાર લઈ ઉભો રહ્યો.

“રાત્રિના સમયે અધો કાલાહલ શાંત થયો ત્યારે ધુધરીઓના ધમકાર થવા લાગ્યા, હમરના મહાનાદ સંભળાવા માંડ્યા, ને હા હા હા, હો હો હો એમ કિલકિલાટ તથા ફૂંકારે ચૂંકારે સમેત વીણનાદ તથા નુપૂરનાદ, વાદ્ય, ગીત, નૃત્ય, ઇત્યાદિ રાજાને સંભળાવા લાગ્યું.” “એસકં યોગીનીઓ, બાવન ક્ષેત્રપાલ, ડાકીની, શાકિની, સિદ્ધા, કાકિની, સિદ્ધા-રિકા, જૂલ, પ્રેત, યક્ષ, વેતાલ, વ્યંતર, ભેંસાશુર, કિંનર, રાક્ષસ, તે સર્વ કાલાહલ કરતાં

આવ્યાં. ” “ તેમની વચમાં બહુમાનીતો એવો, સો મશાલો જેની આગળ પાછળ હતી એવા સુખાસને પરોલો અગ્નિ નામનો વેતાલ હતો. x x x ” કરાલ વિકરાલ ભયંકર અભક્ષ્ય ભક્ષ્ય કરનારો, વિદનરૂપ જે વેતાલ તેણે આ મોટી ભોજન સામગ્રી દીધી. ”

આટલું છતાં એ દુષ્ટ રાક્ષસ તૃપ્તિ ન પામ્યો અને હાથમાં તલવાર લઈ વિક્રમને મારવા દોડ્યો. પરંતુ વેતાલના સાથીદારોએ વેતાલને સમજાવી, નવેલ સામગ્રી આપનારને અભય આપવા જણાવ્યું. રાક્ષસરાજ આ સાંભળી પ્રસન્ન થઈ વિક્રમને કહે છે—

“આમ આવ આપુ! આમ આવ! સદ્ગુણિ પૂર્વક કરેલા દાન અને અગ્નિદાનથી પ્રસન્ન થઈ હું તને માલવાનું રાજ્ય આપું છું. ”

સાથે જ રાક્ષસ ફરમાવે છે—“ તારે દરરોજ આ પ્રમાણે અગ્નિદાન તૈયાર કરવું, ને જે દિવસે એમ નહીં કરે તે દિવસે તને હું મારીશ. ”

“વિક્રમાદિત્યે નમસ્કાર કરીને વેતાલને કહ્યું કે—“હે સ્વામિન્! આ રાજ્ય આપનું જ છે, ને હું તો આપનો એક દાસ છું. ”

અસ, વિક્રમાદિત્ય જીવતો રહ્યો. રાક્ષસ અંતર્ધાન થઈ ગયો. નિરંતર ઉપયુક્ત ક્રમ ચાલે છે. આખરે એક યુક્તિદ્વારા વિક્રમાદિત્ય રાક્ષસને વશ કરી નૈવેલપૂર્ણદિ બંધ કરે છે, અને સાચો રાજધિરાજ બને છે, સામંતોને જીતે છે, અને નિર્વિદે રાજ્ય ચલાવે છે.

સુવર્ણપુરુષની પ્રાપ્તિ

એકવાર એક ધૂર્ત યોગી સુવર્ણપુરુષની સાધના માટે બત્રીશ લક્ષણા પુરુષને શોધતો વિક્રમાદિત્ય પાસે આવે છે, અને કહે છે કે—તું સુવર્ણપુરુષની સાધનામાં ઉત્તર સાધક બની મને મદદ કર. વિક્રમાદિત્ય તેની યાચના સ્વીકારી તેની સાથે સ્મશાન ભૂમિમાં આવે છે. યોગી મંત્રઆરાધના કરવા બેસે છે અને વિક્રમને કહે છે કે—જાડ ઉપર રહેલું શય તું લાવ. રાજાને પરોપકારી સમજી શબમાં રહેલા વેતાલે પચીશ કથાઓ (જે વેતાલપચીશી રૂપે પ્રસિદ્ધ છે.) સાંભળાવી રાત્રિ વ્યતીત કરી અને સવારમાં પ્રત્યક્ષ થઈ કહ્યું કે—યોગી તને જ અગ્નિકુંડમાં હોમી બલિ કરવા માંગે છે તેનાથી સાવધ રહેજે. એમ કહી વેતાલ ચાલ્યો જાય છે. શબને લઈ વિક્રમ યોગી પાસે જાય છે. યોગી સામે આવવા તૈયાર છે, ત્યાં પેલા સખનો દેવ યોગીને જ અગ્નિકુંડમાં હોમી લે છે. યોગીનો જ સુવર્ણપુરુષ બને છે અને રાજા તે સુવર્ણપુરુષ સ્વીકારે છે. સુવર્ણપુરુષનો અધિષ્ઠાયક રાજાને કહે છે—“ હે રાજેન્દ્ર! તું મને લઈ જા! મારું મસ્તક કદાપિ છેદતો નહીં ” રાજા ઉત્સવ પૂર્વક નગર પ્રવેશ કરે છે, દીન-દુઃખીઓને દાન આપે છે, ને રાજ્યમાંથી દ્રારિદ્ર અને દુઃખ દૂર થાય છે.

જૈનાચાર્યના અને દિવાકરનો પરિચય

પાદલિપ્તાચાર્યની પરંપરામાં સ્કંદિલાચાર્ય થયા, જે મહાવિદ્યાનિધાન ગણધર હતા. તેમણે ખેત્રાતટમાં એક વૃદ્ધને દીક્ષા આપી. આ વૃદ્ધ સાધુજી ઉચ્ચે સ્વરે બોલતા હતા, તે જોઈ રાજા વગેરેએ તેમની મશ્કરી કરી. આ સમયે વાગ્દેવી (સરસ્વતી) કે જે આકાશમાં જતી હતી, તેમણે વૃદ્ધ સાધુની પોતા તરફ ભક્તિ જોઈ તેના મુખમાં પ્રવેશ કર્યો અને વૃદ્ધ સાધુજી અપૂર્વ જ્ઞાની થયા, તેમના ઇચ્છાર શુદ્ધ થયા. તેમણે એ વાગ્દેવતાના પ્રતાપે મુશ્કલને પણ કુંલાવ્યું. આ જોઈ રાજા પ્રસન્ન થાય છે. દેવતા સાધુજીની ક્ષમાવૃત્તિ જોઈ પુષ્પહૃદિ કરે છે, અને ગુરુજી પણ શિષ્યને ગુણસાગર બણી આચાર્યપદથી અલંકૃત કરે છે.

આ બાબુ એકવાર અભિમાનના પુતળા સરખો સિદ્ધસેન દિવાકર બેન્નાતટમાં આવે છે, તેનું રસપ્રદ વર્ણન અંચકાર આપે છે. થોડી વાનગી બુઓ—

“તે જળ કોદાળી નીસરણી અને દિવસે પણ મશાલ એ આદિ અનેક ચિહ્ન લઇને પૃથ્વી ઉપર ફરતો.” “જે હું જાણુ છું તે જ જ્ઞાતા પણ જાણુ શકે છે; ને જે હું નથી જાણુતો તે જ્ઞાતા પણ નથી જાણુતો.” “ઇન્દ્ર મંદ્યુદિ છે, બૃહસ્પતિ બિચારો થું કરી શકે તેમ છે ? જ્યાં હું વાદિસિંહ વાદમાં ઊતરું ત્યાં મહેશ્વર પણ નિરક્ષર થઈ રહે.” “આવો મહાગર્વિષ અને પાંચસો વિદ્યાર્થી સમેત તથા પંચશબ્દ વાદિત્રી, તેમ છત્ર, ચામર ધરાવી, હું જ વાદીશ્વરૂપી ચણુને આવનાર અથ્થ છું, વાદીશ્વરૂપી ધાન્યને દળનાર ઘંટ છું (ઘંટી છું), વાદીશ્વરૂપી અધકારનો સૂર્ય છું, વાદીશ્વરૂપી તૃણનો દાવાનલ છું એમ બોલતો હતો.” તેની સાથે પાંચસો ગાડાં તો પુસ્તકાનાં ભરેલાં હતાં. એવો તે વિદ્વજ્જન શિરોમાળુ હતો.”

પૃથ્વી ઉપર વાદી માત્રનાં ચિત્ર કાઢી તેમના ઉપર એ પોતે મગ મૂકતો ને બોલતો કે આ સર્વને મેં દાખ્યા છે.

આ દિવાકર બેન્નાતટપુર આવ્યા છે. આચાર્ય શ્રી વૃદ્ધવાદિસ્રિ પોતાના શિષ્યરત્ન સાથે અહિંજૂંમિ ગયા છે. ત્યાં જ દિવાકરને શિષ્ય સાથે પ્રથમ વાદની ઉત્થાનિકા થાય છે. એક બીજા વાગવિનોદ કરે છે, વંકોક્તિથી એકબીજાને જીતવા મથે છે. આ વિવાદ લાંબો ચાલે છે. ત્યાં સિદ્ધસેન મુનિને પૂછે છે—તમે કોણ છો ? મુનિ કહે છે—હું સર્વગ્રંથુત છું. સિદ્ધસેને પૂછ્યું—આ નગરમાં કાકાકૃતિ કેટલા છે ?

મુનિ—તમે, તમારી જાતિના કેટલા અહીં છે એમ પૂછ્યું ? કારણ કે કાક, ધુવડ, શ્યાન, બ્રાહ્મણ એ બધાં એક જાતનાં કહેવાય છે. એટલે તમે તમારી સ્વજાતિ ક્યાં વસે છે તે પૂછ્યું ? તો હું કહું તે સાંભળો—

“સદ્દીસદ્વસ્સા કાગા રૂઢ છિન્ના ઉપરિ વસંતિ ।

જહ ડળા ડુણિગયા અહઅહીયા પાહુળા આયા ॥”

આવું યુક્તિયુક્ત વચન સાંભળી ત્યાં આ વાગવિલાસ સાંભળવા આવી ગયેલા માણસો હહસા લાગ્યા. આ પછી તે પૂછે છે હે પંડિતરાજ, હું તમને પ્રશ્ન પૂછું ? બ્રાહ્મણ કહે છે પૂછો—

“પગો કાડ દુહા જાડ પગો ચિટ્ટુર પગો મારીડ;

મુપળ જીવંતો મારીડ મળ મળ માળવક કેળ હેતુના.”

આ ગાંથાનો અર્થ—મમં સિદ્ધસેન નથી જાણી શકતો. મુનિરાજ તેનો જવાબ આપે છે. અને યુરુજ આવ્યા એટલે તેમની પાસે જાય છે. દિવાકર તેમની પાછળ જઈ શ્રીવૃદ્ધ-વાદિસ્રિજીને શાસ્ત્રાર્થનું આહ્વાન કરે છે. સ્રિજી કહે છે—કાર્ષ, અહીં કોઈ સમ્યે નથી તેમ કોઈ અધ્યક્ષ પણ નથી. એટલે દિવાકરે કહ્યું—આ ભરવાડો છે ને ! ભરવાડોની સમક્ષ સિદ્ધસેન ખૂબ જોરથી સંસ્કૃત ભાષામાં પોતાની વિદ્વતા બતાવે છે, પરંતુ ભરવાડો તેમાંનું કોઈ જ સમજતા નથી અને આ નકામો બરાડા પાડી બકવાદ કરે છે એમ માને છે.

પછી સમયે શ્રીવૃદ્ધવાદિસ્રિજી લાકલાષામાં સુંદર ધર્મોપદેશ આપે છે. ભરવાડો

૪ એ ધર્મોપદેશનો સાર એ છે કે કોઈ જીવને મારવા નાંહ, બૂઠું ન બોલવું, ચોરી ન કરવી, પરસ્ત્રીનો ત્યાગ કરવો, દાન દેવું, કોઈનાં મર્મ કહેવાં નાંહ, બૂઠી સાક્ષી ન પૂરવી, બૂઠાં કલક ન દેવાં, કોઈને કંગેનો નાંહ, કુડ, કપટ કરવું નાંહ, જીવદયા ઉત્તમ પાળવો વગેરે.

પ્રસન્ન થાય છે. આચાર્ય જી આ એમ કહે છે. અહીં સૂરિજી કહે છે-એમ નહીં, ચાલો રાજસભામાં છેલ્લો નિર્ણય કરી લઈએ. રાજસભામાં બનતો વાદ થાય છે. સરસ્વતી-પુત્ર શ્રીવૃદ્ધવાદિસૂરિનો ત્યાં પણ વિજય થાય છે. અને એકવચની સિદ્ધસેન તેમનું શિષ્યત્વ સ્વીકારે છે, અને ગુરુજીને ચરણે બેસી “ જૈન સિદ્ધાંતમાં પારંગત થયો, મોહ તથા ઇન્દ્રિયોને જીતી ક્રિયામાં કુશલ થયો, ને ગચ્છોને ધુરંધર થયો. ” શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકર આચાર્ય થયા.

એકવાર તેમને સમસ્ત જૈનસૂત્રસિદ્ધાંતને સંસ્કૃતમાં ઉતારવાનું મન થાય છે. ગુરુજી આગળ આ વાત રજુ કરે છે. સૂરિજી કહે છે—“ હું કુશિષ્યાધમ ! પાપી ! આ તે શું કહ્યું ? શું તારા જેવા વિદ્વાન પૂર્વે નહિ થયા હોય ? માટે જા, મને મોહું ન બતાવીશ. આ તારાં વચનથી તને નિહ્વન રૂપ માનું છું. ” “ મને પણ આલોચના લાગી કે તારા જેવા પોતાને સિદ્ધાંતપારંગત માનનારને વગર વિચાર્યે સૂરિપદ આપ્યું. ”

“ આ સાંભળી તે સિદ્ધસેન ગણાવિષયે પગે પડ્યા, ને બહુ ભક્તિ પૂર્વક પોતાના કુષ્ઠતની માશી-ક્ષમા-માગવા લાગ્યા. મેં મૂર્ખે અજ્ઞાનના યોગે વિરુદ્ધ વચન કહ્યું હોય તે પૂજ્ય ક્ષમા કરો. મને જે યોગ્ય હોય તે આલોચના આપો. કદાપિ પુત્ર કુપુત્ર થાય, પણ પિતા કુપિતા ન થાય. ” ધન્ય છે વિનયી જ્ઞાની શિષ્યને ! પછી વૃદ્ધવાદિસૂરિજી આલોચના આપતાં કહે છે—“ ઉત્તરયિનીમાં જિનેશ્વરનો મહાકાલ પ્રાસાદ છે, તે (અવન્તી સુકુમાલના પુત્રે) ઉચ્ચ તોરણાદિથી કરાવેલો છે. ” “ કાલક્રમે બ્રાહ્મણોએ તેમાં શિવલિંગ સ્થાપ્યું છે. ને દાદા એમ બળ્યતું સરખું પણ નથી કે આ મંદિર જૈનનું છે. ત્યાં જઈ તારે મહાપ્રભાવ દર્શાવવો કે જેથી તારા નિહ્વનપણાની નિર્જરા તરત થાય. ”

આમ શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકર શિષ્યો સહિત ઉત્તરજૈની બન્યો છે.

સૂરિજીનું રાજા સાથે મિલન

એકવાર રાજા વિક્રમે સિદ્ધસેન દિવાકરને બહાર ઉદ્યાનમાં બોલા, અને મનથી જ નમસ્કાર કર્યા. સૂરિજીએ હાથ જોડો કરી ધર્મલાભ કહ્યા એટલે રાજાએ કહ્યું-મેં આપને વંદના નથી કરી અને આપે કેમ ધર્મલાભ કહ્યા ? સૂરિજીએ કહ્યું-તમે મનથી વંદના કરી છો. આ સાંભળી રાજા પ્રસન્ન થયા અને ખરે જ આ આચાર્ય સર્વગુણ પ્રિયુષને યોગ્ય જ છે, એમ માન્યું. પછી રાજાએ હાથી પરથી નીચે જતરી સૂરિજીને વંદના કરી એક કરોડ સોનામહેરાનું દાન કર્યું. પણ સૂરિજીએ સાફ ના પાડી પોતાનો સાધુધર્મ સમજાવ્યો. રાજા સૂરિજીની આ ત્યાગવૃત્તિથી અતીવ પ્રમુદિત થયો અને સૂરિજી પ્રતિ તેની ભક્તિ વધી. રાજાએ દાન આપેલું ધન પાછું ન રાખતાં જિનમંદિરોના જીર્ણોદ્ધારમાં તેનો સદુપયોગ કરાવ્યો અને મંત્રીદ્વારા લખાવ્યું કે—

ધર્મલાભ इति प्रोक्ते दूरादुद्धृतपाणये ।

सूरये सिद्धसेनायः ददौ कोटीं नराधिपः ॥ ૬

આથી જૈન શાસનની પ્રભાવતા થઈ અને શ્રીસંઘે મહોત્સવ પૂર્વક સૂરિજીનો નગર-પ્રવેશ કરાવ્યો. ત્યાં આવકો કહે છે અહીં પહેલાં જૈનમંદિર હતું તેવું કરાવે તેથી શાસન-

૫. પ્રભાવકચરિત્રમાં પૃ. ૯૫ માં નીચે મુજબ ઉલ્લેખ મળે છે—

“ तेन द्रव्येण चक्रेऽसौ साधारणसमुद्गकम् । दुःस्थसाधर्मिकस्तोम-चैत्योद्धारदिहेतवे ॥ ”

૬. પ્રભાવકચરિત્રમાં પણ આ જ ગાથા છે.

પ્રભાવના થશે. “મહાકાલ નામનો પ્રાસાદ શ્રીજિનેશ્વરનો છે. તેમાં વિક્રમાર્કના બલથી ખાલજોએ જૈનગિય કાઠી શિવની સ્થાપના કરી છે. તેથી એ તીર્થ મહેશ્વર તીર્થને નામે પ્રસિદ્ધિ પામ્યું છે. વિક્રમાદિત્યને^૭ બોધ કરી એવું કરો કે જેથી તીર્થ પાછું સુખદ જૈન તીર્થેશ્વર થાય.” સૂરિજી આ સાંભળી અપૂર્વ ચાર શ્લોકો બનાવી રાજ્ય પાસે જાય છે. વિક્રમ પ્રથમ તો કહેવારને છેકે—“દશ લક્ષ આપો, ચૌદ શાસન આપો, પછી હાથમાં ચાર શ્લોકવાળો આવો કે જાઓ.” પછી સૂરિજી રાજસભામાં જઈ રાજ્ય સમક્ષ શ્લોક બોલે છે. એકએક શ્લોક સાંભળી રાજા તે તે દિશાનું રાજ્ય ત્યાગી, છેલ્લે ચારે દિશાનું રાજ્ય ત્યાગી સૂરિવરને પગે પડે છે. રાજ્ય બહુ જ પ્રસન્ન થાય છે. સૂરિજી પોતાની અનુપમ સાધુતા, ત્યાગ, નિષ્પરિગ્રહિતા બતાવે છે. રાજા આ ભાગ્યભૂતિ ઉપર વધુ પ્રસન્ન થઈ તેમને પોતાના અર્ધ સિદ્ધાસનપર બેસારે છે. ધીમે ધીમે રાજસન્માનમાં લુબ્ધ થઈ સૂરિજી પાલખીમાં બેસી રાજદરબારે જવા લાગે છે. તેમના ગુરુ શ્રીવૃદ્ધવાદિસૂરિજીને આ સમાચાર પહોંચે છે. ગુરુદેવ શિષ્યના ઉદ્ધારાર્થે આવે છે.

એકવાર પ્રસંગ પામી પાલખીમાં સિદ્ધસેન બેઠા છે અને ગુરુજી પાલખી ઉપાડે છે. રસ્તામાં વૃદ્ધ વામનથી પાલખી નમવા લાગી ભારે સિદ્ધસેન કહ્યું—તમે ધીમે ધીમે ચાલો. વળી બોલ્યા કે—શું બહુ ભારથી તમારો ખભો (વાઘતિ) દુઃખે છે. ત્યારે વૃદ્ધ..... યથા ‘વાઘતિ’ વાઘતે એવો જવાબ આપ્યો. આ સાંભળી સિદ્ધસેન કહ્યું—

હે ભારવાહક! તું શબ્દશાસ્ત્રને જાણનારો દક્ષ છે એટલે તારે કાંઈ સંદેહ હોય તો મને પૂછ. આથી સૂરિજીએ એક ગાથા પૂછી, જેનો અર્થ સિદ્ધસેનને બેઠો નહિ. એટલે તેમણે કહ્યું—માઈ તે પૂછેલ ગાથાનો અર્થ સમજાવો નહિ. પણ વૃદ્ધવાદિસૂરિજીએ જવાબ આપવાને બદલે પાલખીનો ડાંડો જ મૂકી દીધો. પાલખી નીચે પડી. સિદ્ધસેન જમીન ઉપર પડ્યા. લોકોમાં હાહાકાર થયો. સિદ્ધસેન બેઠા થઈ બેસ્યું, અને ગુરુજીને ઝાળખ્યા. વિનય અને પ્રેમથી ગુરુચરણે પડી અપરાધની ક્ષમા માગી જણાવ્યું: “હું મહાકાલ મંદિરમાં શાસનની પ્રભાવના કરીને આપ ગુરુદેવની સમક્ષ આવી આલોચના કરીશ.” આ સાંભળી પ્રભોદ પામી ગુરુજી બેજાતદ જાય છે, અને સિદ્ધસેન દિવાકર રાજસભામાં જાય છે.

મહાકાલેશ્વરમાં શાસનપ્રભાવના

એકવાર રાજા વિક્રમાદિત્યે સિદ્ધસેનસૂરિજીને કહ્યું કે, “મહેશ, મહિમાગાર, સુરાસુર-વદિત, અબ્યક્ત, ચિંતવ્યા કરતાં અધિક આપનાર ત્રિજીવનેશ્વર એવા મહાકાલ શંભુને નિત્ય નમસ્કાર કરો.”

સિદ્ધસેનસૂરિએ કહ્યું: એ તમારા મહેશ્વર મારી શુદ્ધ સ્તુતિને સહી શકે નહીં.

રાજાએ કહ્યું—શું થાય? સૂરિજીએ કહ્યું: તમારા કહેવાથી કદાચ હું સ્તુતિ કરીશ તો મહારા પ્રણામથી લિંગ ફૂટી જશે. ફરી રાજાએ કહ્યું—ભલે જે થાય તે જોઈએ, તમે મહાકાલેશ્વરની સ્તુતિ કરો!

આ સાંભળી સૂરિજી મહાકાલેશ્વરના મંદિરમાં ગયા અને ચરણ સન્મુખ રાખીને

૭. શુભશીલગણિકૃત વિક્રમચરિત્રમાં આખો પ્રસંગ જુદો જ રીતે આપ્યો છે.

૮. પ્રભાવકચરિત્ર વગેરેમાં આ પ્રસંગ જુદી રીતે નિરૂપણ કરાયો છે.

સૂતા. ત્યાં તો રાજા પોતાના સામંતવર્ગ સહિત આવી પહોંચ્યો, અને બોલ્યો—“હે ગણાધીશ ! મહાદેવની સ્તુતિ સુખે કરે. ત્યારે સ્મરિજીએ પદ્માસને બ્રેમી સ્તુતિ આરંભી. “સાર્થ એવી બત્રીશ દ્વિત્રિશિકા થકી સર્વતોમુખ, સર્વજ્ઞ, જગદાધારની સ્તુતિ કરી. તેમાં સ્વયંભૂ, ભૂતરૂપ, સહસ્રનેત્ર, અનેકએકાક્ષરભાવગમ્ય, અવ્યક્ત, અગ્રાદ્યત, વિશ્વલોક, અનાદિમધ્યાંત, પુણ્યપાપરહિત ” ઇત્યાદિ સ્તુતિ હતી.

આ સ્તુતિના પ્રથમ શ્લોકે જ લિંગમાંથી ધૂમાડો નીકળવા માંડ્યો, ત્યારે બ્રહ્મણેએ કહ્યું—શંભુના તૃતીય નેત્રમાંથી અગ્નિ નીકળે છે. જ્યાં ધૂમ હોય ત્યાં વહ્નિ હોય આ નિયમ છે. માટે નિશ્ચય આ શૂદ્રને અગ્નિ પ્રજ્વાલશે. પછી વીજળીના જેવું તેજ નીકળ્યું, અને ભયંકર શબ્દ થયો ને શિવલિંગ ફૂટીને આઠ દલયુક્ત કમલ થઈ રહ્યું, જેમાંથી શ્રી પાર્શ્વનાથનું પ્રભાતના સૂર્ય એવું જ્વનિર્ભય પ્રગટ થયું. રાજા, પ્રજા, સામંતાદિ આ ભોઈ ચમક્યા. રાજાએ કહ્યું કે—આ તો કોઈક અદ્ભુત દેવ જણાય. ત્યારે શ્રી સિદ્ધસેને કહ્યું—આ તો સર્વજ્ઞ, જગદીશ્વર, દેવાધિદેવમુક્ત, મુક્તિદાતા, ચોરાદ સૂરેશથી પૂજિત પરમેશ્વર છે.”

આ સ્તુતિથી રાજા વિક્રમને પ્રતિબોધ થયો અને તે જિનધર્મમાં સ્થિર થયો. અને પૂછ્યું : આ મંદિર પૂર્વે કોણે બંધાવ્યું હતું ? આથી શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરે અવન્તીસુકુમારની આખી કથા સંભળાવી, જે સાંભળી રાજા ખુબ જ ખુશ થાય છે. અને જૈનધર્મમાં વધુ દૃઢ બની દશ હજાર ગામ જિનેશ્વરની અગ્ર પૂજા માટે યાવત્યંદ્રદિવાકરો આપે છે. અને સમ્યક્ત્વ પૂર્વક બાર વ્રત સ્વીકારીને પરમઉપકારી ગુરુ શ્રી સિદ્ધસેનસ્મરિજીની સ્તુતિ કરે છે.

વિક્રમસંવત્સર

એકવાર ગુરુદેવે રાજાને દાનધર્મનું મહત્ત્વ સમજાવ્યું, જે સાંભળી રાજા ખૂબ દાન આપવા લાગ્યો. આ દાનથી “પૃથ્વીને તેણે અનુગ્રહ કરી સુવર્ણરત્ન આદિથી ભરી નાંખી, ને સમુદ્ર પર્યંત ક્યાંય દારિદ્ર્ય રહ્યું નહિ, ને એમ તેણે કલિકાલને પણ હડકાવ્યો.” “ચતુર ચિત્તાવાળા તેણે પોતાનો સંવત્સર ચલાવ્યો, જે શ્રી વીરનિર્વાણસંવત્થી ૪૭૧ વર્ષથી ચાલુ થયો.” “અનેક પ્રકારે ધર્મ કર્મના નિર્માણમાં વિક્રમ પ્રવર્ત્યો, તેથી સ્વાભાવિક એવા સુખના સંસર્ગથી પૃથ્વી ગર્વ પામી.”

સિંહાસનની પ્રાપ્તિ

“શ્રી વિક્રમેન્દ્રના મરતક ઉપર પંચ દંડનું, ત્રિભુવનને આનંદ કરનાર, તથા ત્રણ ભુવનને વશ કરનાર છત્ર હતું.” આ છત્રની પ્રતિષ્ઠા સમયે વિક્રમાદિત્યે ધણા દેવો અને અર્હંતોની વિધિપૂર્વક પૂજા કરી છે. આ વખતે ઈન્દ્ર મહારાજે “વિક્રમ યોગ્ય સિંહાસન મોકલ્યું.” “ઈન્દ્રના પ્રસાદવાળા તે સિંહાસન ઉપર વિક્રમ રાજા નિત્યે ઇન્દ્રની પેઠે બેસતો.”

વિક્રમાદિત્યની સલાહના પંડિતોનું રસિક વર્ણન વાંચો.

“શ્રી સિદ્ધસેન જેમાં મુખ્ય છે એવા ધણા તાર્કિક, વૈયાકરણ, સર્વ સિદ્ધાંતના જાણનાર, વેદ સાહિત્ય મંત્રના જાણનાર, સ્માર્ત, અવકારજ્ઞ પૈરાણિક, વૈદ્ય, બેશી, ગવૈયા, નાના પ્રકારનાં શાસ્ત્રમાં પ્રવીણ, નાના પ્રકારની ચતુરાઈ જાણનાર, વિવિધ કૈતુક કરાવનાર, આશ્ચર્ય પેદા કરનારા, બહોંતેર કલાના જાણનારા, ચોસક કલાના જાણનારા, બત્રીશ લક્ષણના જાણ, એવા ભુદા ભુદા પંડિતો વિક્રમની સલામાં હતા.”

વિક્રમાદિત્યનું મૃત્યુ

પછી અંથકારે રાજ્ય વિક્રમાદિત્યના દિગ્વિજય, સાહસ, પરાક્રમ અને દાનધર્મની પ્રશંસા કરી છે. આવો પ્રતાપી રાજ્ય એકવાર પ્રતિષ્ઠાનપુરના સાતરાહન સામે યુદ્ધે ચઢે છે, ત્યાં દૈવયોગે વિક્રમાદિત્યની હાર થાય છે. અને યુદ્ધ ભૂમિમાં જ તે મૃત્યુ પામે છે. “ વિક્રમ મહિપતિ શતાયુ જીવિત ભોગવીને જીવથી સ્વર્ગે ગયો, પણ નામથી તો જગતમાં જ રહ્યો.”

આ પછી વિક્રમાદિત્યનો પુત્ર વિક્રમસેન ગાદીએ આવે છે. સિંહાસનના અધિષ્ઠાતા વિક્રમપુત્રને આ સિંહાસન પર બેસવાની મનાઈ કરે છે અને કહે છે કે “ આ સિંહાસન પર કોઈને બેસવાનું નથી; અને મહાપ્રભાવવાળા એને પૂજ્ય ગણીને સર્વેએ હવેથી પૂજવું જોઈએ.” ત્યારથી આ સિંહાસન એક ભોંયરામાં પધરાવવામાં આવે છે. અહીં મૂલ કથા સમાપ્ત થાય છે. અને ભોંયરાજ કે જેમને આ સિંહાસન હાથ આવ્યું છે તેમને વિક્રમાદિત્ય જેવા થયા પછી જ આ સિંહાસન પર બેસવાનું કહેવામાં આવે છે. વિક્રમાદિત્ય કેવો પ્રતાપી, સાહસિક, દાનવીર, ધર્મવીર, કર્મવીર હતો, તે જણાવવા બીજીશ પૂતળીયો કથાઓ કહે છે, જે આપણે આ લેખના છેડે સંક્ષેપથી જોઈશું.

શુભશીલગણિકૃત વિક્રમચરિત્ર

આ સાથે આ અંથકારના જ સમકાલીન મહાકવિ શ્રી શુભશીલગણિએ બનાવેલ વિક્રમચરિત્રનો તદ્દન સંક્ષિપ્ત પરિચય અહીં આપું છું. શ્રી શુભશીલગણિનું વિક્રમચરિત્ર ૧૪૯૯ માં બન્યું છે. પરંતુ પ્રસ્તાવનાકાર જણાવે છે કે વીરના ઉપાશ્રયના જ્ઞાન-ભંડારમાંથી મળેલી પ્રતમાં “ શ્રીમદ્વિક્રમકાલાઞ્ચ સ્વનિધિરત્નસંજ્ઞકે ૧૪૯૦ ખંભાતમાં આ ચરિત્ર બનાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. બંને વિદ્વાનો સમકાલીન છે છતાંયે બંનેની રચનામાં મહદ્ અંતર છે. આ શ્રી રામચંદ્રસૂરિજી પોતાના પૂર્વ અંથકારોને પોતાની સમક્ષ રાખ્યાનું ઋણ સ્વીકારે છે, જ્યારે શુભશીલ ગણિ એ વસ્તુતઃ સૂચન નથી કરતા.

યુગાદિજિનપુત્રેનાવન્તિના વાસિતા પુરી ।

અવન્તીત્યમવજ્ઞાન્ના જિનૈર્દ્રાલયશાલિની ॥ ૧ ॥

માલવાવનિતન્વક્ત્રી-માસ્વદ્માલવિમૂષણમ્ ।

અવન્તી વિદ્યતે વર્યા પુરી સ્વર્ગપુરીનિભા ॥ ૨૦ ॥

ગંધર્વસેનનો પુત્ર વિક્રમાર્ક; બીજમને ગર્દભિલક્ષ્મીનો પુત્ર વિક્રમાર્ક, બર્તુંહરિ મોટો ભાઈ. ગર્દભિલક્ષ્મીના મૃત્યુ પછી બર્તુંહરિ રાજ્ય બને છે.

ભૂપેન વિક્રમાદિત્યોડપમાનં ગમિતોડન્યદા ।

પ્રકાકી સ્વદ્ગમાદાય વયૌ દ્વેશાન્તરે ક્વચિત્ ॥ ૪૨ ॥

૯ પુરાતન અખંધ સંગ્રહમાં વિક્રમાદિત્યનું માંદગીથી મૃત્યુ થયાનો ઉલ્લેખ છે, જ્યારે અખંધચિન્તામણિમાં દક્ષિણમાં પ્રતિષ્ઠાન નગરના શાલિવાહન સાથે વિક્રમાદિત્યનું યુદ્ધ થયાનો અને તેમાં શાલિવાહનને દૈવી સહાય મળવાથી તે જીતે છે અને વિક્રમાદિત્ય હારે છે પરંતુ ત્યાં આપણમાં બંનેની સંધિ થાય છે—એ ઉલ્લેખ છે. ત્યાર પછી શાલિવાહન પોતાના નામથી સંવત્ ચલાવે છે. શુભશીલગણિ પોતાના વિક્રમાદિત્યચરિત્રમાં વિક્રમાદિત્યનું મૃત્યુ શાલિવાહન સથિના યુદ્ધમાં થયાનું જણાવે છે.

ભટ્ટહરી પોતાની સ્ત્રીના કારણે રાજ્ય છોડી વનમાં ગય છે. પાછળથી એક વહ્નિ-વેતાલ રાજગાદીનો અધિષ્ઠાતા બની નવા ખેસનાર રાજાનો નાશ કરે છે. વિક્રમ ફરતો ફરતો અવનતીમાં આવે છે, વહ્નિવેતાલને વશ કરી અવનતીનો અધિપતિ બને છે.

અહીં સિદ્ધસેન દિવાકરની સંક્ષિપ્ત મૂલ્ય કથા આપી છે. પ્રાકૃતને સંસ્કૃતમાં કરવા બદલ પાર્શ્વનાથ પ્રાયશ્ચિત મર્યું છે. અવધુતવેશે એકવાર રાજાને મર્યા, પછી ભૂતલમાં વિચરે છે. પુનઃ અવનતી પધાર્યા છે. મહાકાલેશ્વરના મંદિરમાં સિંગ સમક્ષ ચરણ કરીને સૂતા છે. પૂજારી આ સંબંધી રાજાને ફરિયાદ કરે છે. રાજા તેમને કારણના માર મારવા સૂચવે છે. આ માર તેમના બદલે અંતઃપુરમાં વાગે છે. આથી રાજા પોતે મહાકાલેશ્વરમાં આવે છે અને અવધુતને કહે છે, “ મહાકાલની સ્તુતિ ” કરો. સ્મરણ કહે છે—આ દેવ મારી સ્તુતિ નહીં સહી શકે. કાંઈ વિદ્યન થયે તેના હું ભુખ્તેદાર નથી. “ સ્તુતો જિનો વીરા દ્વાર્ત્રિશતા દ્વાર્ત્રિશિકામિઃ ” પરંતુ “ પ્રાદુર્ભવતિ નો દેવો મહાવીરો જિનેશ્વરઃ ” પછી શ્રીપાર્શ્વનાથ પ્રભુજીની સ્તુતિ શરૂ કરી અને કલ્યાણમંદિરના “ ક્રોધસ્ત્રવ્યા ” શ્લોક વખતે સિંગ ફાટ્યું, અને શ્રીપાર્શ્વનાથ પ્રભુનું બિંબ પ્રગટ્યું. પછી આનો પૂર્વ ઇતિહાસ કહે છે. છેલ્લે અવનતીસુકુમારના મૃત્યુસ્થાને—

“ તસ્મિન્ સ્થાને મહાચૈત્યં પાર્શ્વનાથજિનેશિતુઃ ।

મનોહં કારયામાસ મદ્રશ્રેષ્ઠો ધનવધયાન્ ॥ ૨૯ ॥

તસ્યાઽઽનિમદં(હા)કાલ^{૧૦} નામેતિ વિશ્રુતં મુખિ ।

કાલક્રમાદ્ દ્વિજૈલિમં સ્થાપિતં પાર્શ્વતિયતેઃ ॥ ૩૦ ॥ સર્ગ ૭

વિક્રમસંવત્સર માટે નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ મળે છે—

ધ્યાત્વેતિ વિક્રમાદિત્યઃ શ્રુત્વા દાનફલં તદા ।

સ્વર્ણરૂપ્યમણિદાનૈરનૃણાં મેદિનાં વ્યધાત્ ॥ ૨૭૨ ॥

સંવત્સરપરાવસં કૃત્વા વીરજિનેશિતુઃ ।

નિજં સંવત્સરં ચક્રે મૂરિદાનેન વિક્રમઃ ॥ ૨૮૦ ॥ (પૃઠ ૨૨૦)

કઇ સાલમાં સંવત્સર પ્રવર્તીયો તે આમાં નથી, પરંતુ ભાષાંતરકાર લખે છે કે વીરનિર્વાણ પછી ૪૭૦ વર્ષ થયાં ત્યારે વિક્રમાદિત્યે સંવત્સર અધ્યાગ્યો.

સિદ્ધસેન દિવાકરસૂરિજીના ઉપદેશથી વિક્રમાદિત્ય જૈનધર્મ સ્વીકારે છે અને શત્રુજયનું માહાત્મ્ય સાંભળી વિશાલ સંઘ સહિત ગિરિરાજની યાત્રા કરે છે, અને યાત્રા કર્યા પછી ત્યાંના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર પણ કરાવે છે.

આ ચરિત્રમાં સિંહાસન અને પંચદંડની અદ્ભુત કથા છે. કવિકાલ્પિતાસની અદ્ભુત ઉત્પત્તિ કહી છે. છેલ્લે શાલીવાહન સાથેના યુદ્ધમાં વિક્રમનું મૃત્યુ થાય છે. તેમના પુત્ર વિક્રમચરિત્ર શાલિવાહનને હરાવે છે અને રાજા થાય છે. તે સિંહાસન પર ખેસરા બન્ય છે, એટલે સિંહાસનની અધિષ્ઠાયાિકાઓ જતી રહે છે. સિંહાસન પ્રસાવવિનાનું થાય છે, અને એના ઉપર વિક્રમચરિત્ર ખેસે છે. અંતકારે વિક્રમચરિત્રના સમયે પણ સિદ્ધસેન દિવાકરને

૧૦ ભાષાંતરકારે એમ જણાવ્યું છે કે અવનતીસુકુમારના પુત્રનું નામ મહાકાલ હતું, તેથી તેના નામનું મંદિર બનાવ્યું જેથી તે મહાકાલનામથી પ્રસિદ્ધ થયું. તે મંદિર મહાકાલેશ્વર પાર્શ્વનાથજીના નામથી પ્રસિદ્ધિ પામ્યું.

નિહામાન રાખ્યા છે. વિદ્યમયરિત્ર જવડ સાહના સંધમાં, સંધ સહિત જય છે અને જવડસાહ શ્રીવજ્રસ્વામીની ૧૧ સહાયનાથી શત્રુજયનો ઉદ્ધાર કરે છે વગેરે વર્ણન છે. આમાં ઇતિહાસ કરતાં કથારસનું પ્રમાણ વિશેષ છે.

[૨] વિક્રમાદિત્ય સંબંધી ઉલ્લેખો

જૈન ગ્રંથસ્થ ઉલ્લેખો

આપણે વિક્રમાદિત્યનું ચરિત્ર સંક્ષેપમાં જોઈ ગયા. હવે આ સંબંધી પ્રાચીન અર્વાચીન ગ્રંથોમાં જે જે ઉલ્લેખો મળે છે તે જોઈ લઈએ—

પ્રભાવકચરિત્રમાંના શ્રીવૃદ્ધવાદિસૂરિ પ્રબંધમાં—શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરનો વિક્રમાદિત્યને પ્રતિબોધ, મહાકાલના મંદિરમાંથી શ્રીપાર્શ્વનાથપ્રભુની મૂર્તિનું પ્રાગટ્ય, રાજાની રક્ષા વગેરે ઉલ્લેખો છે. અને જીવદેવસૂરિપ્રબંધમાં, વિક્રમાદિત્ય પોતાના નામનો સંવત્સર ચલાવે છે, વાયટના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવે છે, તે પ્રસંગ ખાસ મહત્વનો છે.

ભદ્રેશ્વરસૂરિની કથાવલીમાં સિદ્ધસેન દિવાકરનો ગદ્ય પ્રબંધ છે. તેમાં ઘણી હકીકતો તો પ્રચલિત છે તે જ છે. રાજા વિક્રમને પ્રતિબોધ તેમજ અજાત વેશમાં કુડંગેશ્વરની ૧૨ સ્તુતિ અને બીજીઓ વડે શ્રીપાર્શ્વનાથ પ્રભુજીની પ્રતિમા પ્રગટ થયાં એવો ઉલ્લેખ છે.

ચતુર્વિંશતિપ્રબંધમાં પ્રભાવકચરિત્રને મળતી જ કથા છે. પરન્તુ મહાકાલ પ્રાસાદની ઉત્પત્તિનું વર્ણન અને પાર્શ્વનાથ પ્રભુની પ્રતિમાના પ્રાગટ્યનું સૂચન છે. સાથે ઝંઝારનગરમાં જૈનમંદિરની સ્થાપના રાજા પાસે કરાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે.

પરિશિષ્ટ પર્વમાં અગિયારમા સર્ગમાં અવંતીસુકુમાલનું વર્ણન આ પ્રમાણે છે—
અવંતીમાં જીવન્ત સ્વામીની મૂર્તિનાં દર્શન કરવા આચાર્ય સુહસ્તિસૂરિ પધાર્યા છે. ત્યાં ભદ્રા શેઠાણીના મકાનમાં જોતર્યા છે. તેમણે નલિનીગુદમવિમાનનું અધ્યયન શરૂ કર્યું છે. તેમનો પુત્ર અવન્તીસુકુમાલ પોતાની બીજી સ્ત્રીઓ સાથે આનંદ કરી રહેલ છે. તેણે તે સાંભળ્યું. તે સાંભળી તે નીચે આવે છે; વિચારતાં તેને જાતિસ્મરણ જ્ઞાન થાય છે. સૂરિ-જીને નમી પોતે સાંથી આવ્યાનું જણાવી ત્યાં જવા માટે દીક્ષાની માગણી કરે છે. રજા ન મળવાથી પોતાની મેળે સાધુવેશ સ્વીકારે છે. પછી સૂરિજી દીક્ષાવિધિ કરાવે છે, અવન્તી-સુકુમાલ રાત્રે જ સ્મશાન ભૂમિમાં જઈ અનશન કરે છે. ત્યાં પૂર્વભયની વૈરિણી શિયાળ આવી ચારે પહોરમાં તેનું આખું શરીર ભક્ષિત કરી જાય છે. સવારે ભદ્રા શેઠાણી અને તેની પુત્રીવધુઓ આ સાંભળી ભાં જઈ જોઈ દુઃખી થાય છે અને ક્ષિપ્રા નદીના કાંઠે કંડુલુ દુઃખ કરે છે. આખરે એક ગર્ભવતી સ્ત્રી સિવાય બધાં દીક્ષા દ્યે છે. અને એ ગર્ભવતી સ્ત્રીથી ઉત્પન્ન થયેલ પુત્ર પોતાના પિતાના અનશનસ્થાને દેવમંદિર ચલાવે છે જે શરૂમાં અવંતીપાર્શ્વનાથમંદિરના નામે અને પાછળથી મહાકાલપ્રાસાદના નામે વિખ્યાત થાય છે.

૧૧ પ્રભાવકચરિત્રમાં વજ્રસ્વામીએ જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યાનો ઉલ્લેખ નથી.

૧૨ “કુડંગેશ્વર અને મહાકાલ—અને નામ મલે છે. આવશ્યક ચૂર્ણિમાં તદ્યર્થિ મહાકાલ જાનં લોકેષુ પરિગ્રહિત” શબ્દો સૂચવે છે કે મહાકાલ શબ્દ પણ પ્રાચીન છે. આ સ્થાનને કુડંગ-કુડંગેશ્વર કહેતાયું છે તેનું કારણ એ છે કે જ્યાં વચ્ચે આ સ્થાન છે માટે, તેમજ ક્ષિપ્રાને કાંઠે પણ આ સ્થાન છે એમ પણ (કુડ્ગકો વૃક્ષલતાગર્હનમ્) ઉલ્લેખ મલે છે.
—(સંન્મતિની પ્રસ્તાવનાના આધારે)

આપણે પ્રભાવકચરિત્ર અને પરિશિષ્ટપર્વ વગેરેના મહત્ત્વના ચરિત્ર ભાગને જોઈ ગયા. હવે થોડા વધુ ગ્રંથોના આધારે વિક્રમાદિત્ય થયા હતા અને તેમણે જૈનધર્મ અપનાવી શત્રુંજયોદ્ધાર કરાવ્યો હતો તે વસ્તુ રજુ કરું છું.

૧. પુરાતન પ્રમંથ સંગ્રહની માન્યતાનુસાર વિ.સં.૧૦૮ માં શત્રુંજય તીર્થનો ઉદ્ધાર જાવડ શાહે કરાવ્યો. રાજા વિક્રમાદિત્ય દૂરવંશના અને ગંધર્વસેનના પુત્ર હતા. તેમજ તેમણે સુવર્ણપુરુષ પ્રાપ્ત કરી પૃથ્વીને અનુજી બનાવી હતી. સિદ્ધસેન દિનાકરસૂરિએ શ્રી પાશ્વનાથ પ્રભુની મૂર્તિ પ્રગટાવી તે વગેરે સંક્ષેપમાં આપ્યું છે. તેમજ વિક્રમાદિત્યનું મૃત્યુ માંદગીથી થયાનો ઉલ્લેખ પણ આ પ્રમંથકારે આપ્યો છે.

૨. પ્રમંથ ચિન્તામણિમાં ઉલ્લેખ છે કે-મહારાજા કુમારપાલ માલવદેશમાં અવન્તી બહાર રહેલ કુડગેશ્વરના મંદિરમાં એક ઐતિહાસિક ગાથા વાંચે છે કે-

પુન્ને વાસસહસ્સે સયમ્મિ વરિસાણ નવનવદ્ધઅહિય .

હોહો કુમરનરિન્દો તુહ વિક્કમરાય સારિત્થો ॥

‘હે વિક્રમ ! તારી પછી ૧૧૯૯ વર્ષે તારા સરિખો કુમારપાલ રાજ થશે.’ ત્યાર પછી વીરનિર્વાણ પછી ૪૭૦ વર્ષે વિક્રમ રાજ થશે તે કખ્યું તે. પછી વિક્રમાદિત્યે સંવત્સર પ્રવર્તાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. આચાર્ય શ્રી સિદ્ધસેન રાજને ભવિષ્યમાં થનાર કુમારપાલ સંમંધી ગાથા કહે છે તે કખ્યું છે. છેલ્લે રાજા વિક્રમાદિત્ય પોતાનું ભવિષ્ય પૂછે છે અને શાલીવાહન, તેની પછી રાજા થશે એમ કહે છે એટલે તે તેને છતવા જાય છે. તેમાં વિક્રમાદિત્ય હારે છે, તેની સાથે સધિ કરે છે, અને શાલિવાહન પોતાનો સંવત્સર ચલાવે છે તેનો ઉલ્લેખ છે.

૩. પ્રમંથચિન્તામણિના કર્તા શ્રી મેરુતુંગાચાર્યકૃત સ્થવિરાવલીમાં વિક્રમાદિત્યનું સંવત્સરપ્રવર્તન, શ્રી વીરનિર્વાણ પછી ૪૭૦ વર્ષે વિક્રમે સંવત્સર ચલાવ્યો તે તેમજ વીર પ્રભુના સંવત્સરી દાનથી ૫૧૨ વર્ષે વિક્રમાદિત્યે સંવત્સર પ્રવર્તાવ્યો આ ઉલ્લેખો મળે છે. ત્યારપછી વીરનિર્વાણ પછી ૬૦૫ વર્ષે શકસંવત્ પ્રવર્તનાનો ઉલ્લેખ છે. ત્યારપછી બહુ જ ઉપયોગી ઐતિહાસિક સાલવારી આપી છે. અને છેલ્લે વિ. સં. ૮૨૧ માં અણુ-હિલ્લપુરની સ્થાપના વનરાજે કરી તે આપ્યું છે. વાચકો આ ઐતિહાસિક પ્રમંથ લક્ષ્યપૂર્વક વાંચશે તો બરાબર સમજશે કે વિક્રમાદિત્ય નામક રાજા થયા છે, અને જૈનપરંપરા પ્રમાણે તેણે જ કર્યું છે તે યથાર્થ જ છે.

૪. આ જિનપ્રભસરિકૃત વિવિધતીર્થકલ્પમાંના ૧ અપાપાકલ્પમાંથી; ૨ સત્યપુરી તીર્થકલ્પમાંથી; ૩ શત્રુંજયકલ્પમાંથી; ૪ અશ્વાવખોધકલ્પમાંથી; ૫ પાટણના શ્રીચરિષ્ટ-નેમિના કલ્પમાંથી; ૬ પ્રતિષ્ઠાનપુરકલ્પમાંથી, ૭ તીર્થનામ સંગ્રહમાંથી અને ૮ કુડગેશ્વર નાભેયદેવકલ્પમાંથી વિક્રમાદિત્ય સંમંધી મહત્ત્વના ઉલ્લેખો મળે છે તે અનુક્રમે આ પ્રમાણે છે-

(૧) માં-વીરનિર્વાણ પછી ૪૭૦ વર્ષે વિક્રમાદિત્ય થયાનો ઉલ્લેખ છે. આખી રાજવલી ગણાવી છે.

(૨) માં-વિક્રમરાજના સંવત્ પછી ૮૪૫ વર્ષે વલ્લભીના ભંગનો ઉલ્લેખ છે.

(૩) માં-વિક્રમાદિત્યનાં ૧૦૮ વર્ષ પછી જાવડશાહે બહુ દ્રવ્ય વ્યય કરી શત્રુંજયનો તીર્થોદ્ધાર કરાવ્યાનો પાઠ છે. તેમ રાજા સંપ્રતિ, વિક્રમાદિત્ય, સાતવાહન, વાગ્જાટ વગેરે રાજા અને મંત્રી વગેરેએ શત્રુંજયોદ્ધાર કરાવ્યાની ગાથા છે.

(૩) માં—શ્રી મુનિમુવ્રતસ્વામી પછી ૧૧૮૪૪૭૦ વર્ષે વિક્રમરાજ (સંવત્સર) થશે તેનો ઉલ્લેખ છે.

(૫) માં—વિક્રમાદિત્યનાં ૫૦૨ વર્ષ ગયા પછી અરિષ્ટતેમિની સ્થાપના થઈ તેમજ વિ. સં. ૮૦૨માં વનરાજ આવકાએ પાટણુ વસાવ્યાનો પાક છે.

(૬) માં—અવન્તીના વિક્રમાદિત્ય, ભવિષ્યવેતા પાસેથી પ્રતિષ્ઠાનપુરના સાતવાહનને પોતાની પછી અક્ષવાન રાગ્ન થનાર જાણી, તેની સામે યુધ્ધે જાય છે; તેમાં વિક્રમાદિત્ય હારે છે; આખરે બન્ને વચ્ચે સંધિ થાય છે; સાતવાહનને પોતાના નામનો સંવત્સર પ્રવર્ત્યાવ્યો અને જૈનધર્મ સ્વીકારી અનેક જૈનમંદિર બંધાવ્યાં.

(૭) તીર્થનાં નામોનો સંગ્રહ છે.

(૮) માં—શ્રીકુડંગેશ્વર નાભેયદેવકંડપનો ભાવાર્થ આપ્યો છે. આ આખો કંપ બહુ જ ઉપયોગી છે. તેમાં શ્રીસિદ્ધસેનદિવાકરનો સંક્ષિપ્ત વૃત્તાંત અને કુડંગેશ્વરમાં શ્રીઋષભદેવ પ્રભુ કેવી રીતે પ્રગટ થયા તેનું વર્ણન છે.

૫. શ્રાદ્ધવિધિમાં વિ. સં. ૧૦૮ માં જન્મક શાહે કરાવેલ મોટા ઉદ્ધારનું વિસ્તૃત વર્ણન છે. તેમાં જુદા જુદા સંધપતિઓનું વર્ણન છે, તેમાં વિક્રમાદિત્ય સંધપતિ થઈને જાય છે, તે સંધનું વર્ણન છે. આમાં સિદ્ધરાન દિવાકર વગેરે પાંચ હજાર આચાર્યો સંધમાં સાથે વિદ્યમાન છે. સીતેર લાખ શ્રાવકોનાં કુટુંબ સાથે છે. જૈન સંધની તે વખતે કેવી જાહેજલાલી હશે તે વાંચીને વિચારવા જેવું છે.

૬. ભરતેશ્વરબાહુબલીવૃત્તિમાં અવન્તીમાં અવન્તીસુકુમારનાં માતા-પિતાએ પુત્રના સ્મારક રૂપ ભવ્ય જિનમંદિર બંધાવ્યું હતું અને તેની મહાકાસ રૂપે ખ્યાતિ પ્રસિદ્ધ થઈ હતી, એ ઉલ્લેખ મળે છે,

૭. શ્રી જિનહર્ષકૃત શત્રુંજય રાસમાં પણ વિક્રમ સંવત્સરનું અને વિ. સં. ૧૦૮ માં જન્મક શાહના શત્રુંજયોદ્ધારનું વર્ણન છે. અહીં રાસકારે વીરનિ સં. ૪૦૦ પછી વિક્રમના સંવત્સરપ્રવર્તનની વિગત આપી છે તે જરૂર વિચારણીય છે. આ રહી તે મૂળ પાક—

ચારસેં વરસ મુજ પછે થાસ્યે વિક્રમાદિત્ય રે,
કરિસ્યે પૃથ્વી અનુણી પુન્ય પ્રમાણે વિત રે;
સિદ્ધસેન ઉપદેશથી પુહવિદ્રારિષ્ઠ ચૂરિ રે,
નિજ સંવહર થાપિસ્યે મુજ વચ્છર દૂર કરિ રે. ॥ ૬૫૪ ॥

x

x

x

વિક્રમાદિત્ય થકી તે જન્મક, શત્રુંજય ઉદ્ધાર;

એકસો ૧૩આઠ વરસને અન્તે થયો જાણુ સંસાર રે. ॥ ૬૭૨ ॥

૧૩ વિચારણીમાં શ્રી મેરુતુંગાચાર્યજીએ લખ્યું છે કે—

શ્રીવિક્રમાત ૧૧૪ વર્ષેવ્રજસ્વામી, તદ્દત્ ૨૧૯ વર્ષે સ્કંદિલ:” અર્થાત્ વિક્રમ પછી ૧૧૪ વર્ષ વજ્રસ્વામી થયા, (અર્થાત્ તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો), સાર પછી ૨૩૯ વર્ષે સ્કંદિલાચાર્ય થયા. એટલે ઉપર રાસમાં વિ. સં. ૧૦૮ માં જન્મકશાહે શત્રુંજય-ઉદ્ધાર કરાવ્યાનું લખ્યું છે એ વાસ્તવિક લાગે છે.

જૈનેતર ગ્રંથસ્થ ઉલ્લેખો.

આપણે ઐતિહાસિક જૈન ગ્રંથોના ઉલ્લેખો જોયા. હવે અજૈન ગ્રંથોનાં પ્રમાણ જોઈએઃ ૧ ભવિષ્યપુરાણ, ૨ કથાસરિત્સાગર, ૩ જ્યોતિર્વિદ્યાભરણ આદિના ગ્રંથોનાં પ્રમાણ હું આપું છું.

૧. ભવિષ્યપુરાણમાં ભવિષ્યવાણી તરીકે જે શ્લોકો આપ્યા છે તે વિચારણીય તો છે જ. ગ્રંથ પણ બહુ પ્રાચીન નથી તેમજ ભાષા પણ શુદ્ધ નથી, છતાં જે ભવિષ્યવાણી આપી છે તેનો સુઘટિત ઉપયોગ આપણે કરી લઈએ.

“અધર્મને દૂર કરવા માટે કલિયુગસંવત્ ૩૭૧૦ વર્ષ પછી” “પૂર્ણે ત્રિશ્ચ્છત્તે વર્ષે કલ્લો પ્રાપ્તે મયંકરે” શ્લોકોના વિનાશ માટે શિવજીની આજ્ઞાથી ગંધર્વસેન રાજાને ત્યાં વિક્રમનો જન્મ થાય છે. તેની રક્ષા માટે વેતાલ આવે છે, બાર વર્ષ વિક્રમ તપ તપે છે અને તેને બ્રહ્મા પૂતળીમય સિંહાસન પ્રાપ્ત થાય છે. તેમજ જૈન ગ્રંથોમાં અવન્તીમાં જે મહાકાલેશ્વરનું વર્ણન આવે છે તે પ્રમાણે મહાકાલેશ્વરની પૂજા કરવા જતા વિક્રમને બતાવેલ છે. આમાં વિક્રમ ઋષિઓની સેવા કરે છે, યજ્ઞ કરે છે અને ચંદ્રલોકમાં જાય છે તેનું વર્ણન છે. છેલ્લે તેનો પૌત્ર શકોને જીતી પોતાના દાદાનું રાજ્ય પાછું મેળવે છે તેનો ઉલ્લેખ છે.

૨. કથાસરિત્સાગર—મૂળ ગુણાદ્યે પિશાચી ભાષામાં લખેલ શ્લોકોની બૃહત્કથા રચેલી. આ ગુણાદ્ય, જૈનો નામનો શક સંવત્ આવે છે, તે સાતવાહન રાજાની સલાહનો મહાકવિ-હતો-આ ગ્રંથ અત્યારે ઉપલબ્ધ નથી. આ ગ્રંથના આધારે ક્ષેમેન્દ્ર કવિએ બૃહત્કથામંજરી લખી. તેનો સંવત્ ઇ. સ. ૧૦૨૮-૧૦૮૦નો છે. તેના આધારે આ કથાસરિત્સાગર નામનો ગ્રંથ ભટ્ટ સોમદેવે બનાવેલ છે તેના અઢારમા લંબકનું નામ “વિષમશીલો નામાદ્યદશો લમ્બકઃ” છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે;—

એક વાર દેવતાઓ ઈન્દ્ર સહિત પાર્વતીપતિ પાસે જઈને કહે છે કે—તમે અને વિષ્ણુએ જે રાક્ષસો હણ્યા હતા તે અત્યારે મ્હેંચ્છ રૂપે પૃથ્વી ઉપર જન્મ્યા છે. તેઓ છાતાણેએ કરેલા યજ્ઞોનો ખંસ કરે છે. મ્હેંચ્છોએ આપ્યા ભૂલોકને આક્રમિત કર્યું છે માટે તમે તેની રક્ષાનો પ્રયત્ન કરો. એટલે મહાદેવ પોતાના માતૃ નામના ગણને અવન્તીપતિ મહેન્દ્રરાજની રાજરાણીની કુક્ષીએ જન્મ લેવાનું ફરમાવે છે અને યક્ષરાક્ષસ વેતાલ તેને વશ રહેશે વગેરે કહે છે. રાણીને સુંદર સ્વપ્નો આવે છે. યોગ્ય સમયે પુત્રરત્નને જન્મ આપે છે. તે કુમારનું નામ વિક્રમાદિત્ય રાખવામાં આવે છે. વિક્રમાદિત્યને મહામતિ, બદ્ધાયુધ, અને મહાધર નામક ત્રણ મિત્રો છે. વિક્રમાદિત્ય બીજાના ચંદ્રની માફક વધે છે, વિદ્યા અને કલામાં નિષ્ણુત બને છે. વિક્રમાદિત્ય યુવાન થાય છે. તેનું રાજકન્યા સાથે લગ્ન કરી રાજ્યસિંહાસને સ્થાપી મહેન્દ્રરાજ, મંત્રી અને રાજરાણી ત્રણે કાશી જાય છે.

વિક્રમાદિત્ય રાજ્ય મેળવી વેતાલ, રાક્ષસાદિની સાધના કરે છે. રાજ્ય વિક્રમાદિત્ય મહા-પ્રતાપી રાજા બને છે.

“મહાવીરોડ્યમ્બૂદ્ રાજા સમીરઃ પરલોકતઃ ।

શૂરોપિ ચાવળકરઃ કુમત્તિભિંગનાપ્રિયઃ ॥

વિક્રમનું બીજું નામ વિષ્ણુમુશીલ, છે.

આ પ્રસંગ નિર્ણયસાગર ગ્રેસ મુદ્રિત પુસ્તકના પૃ. ૫૬૬ થી ૫૬૬ સુધીમાં પાંચ-તરંગોમાં આપેલ છે. આખી કથામાં સ્ત્રીચરિત્ર, કુતુહલ, સાહસ, પરાક્રમ ચમત્કારની જ વાતો છે. ખાસ સ્ત્રીચરિત્રો વધુ છે.

૩. જ્યોતિર્વિદ્યાભરણુ જ્યોતિષનો ગ્રંથ છે, જે વિક્રમસંવત્ ૨૩ માં અન્યાની માન્યતા છે. એ ગ્રંથની માન્યતા મુજબ “ વિક્રમાદિત્ય મહાપરાક્રમી, પરદુઃખભંજન અને પરમ દાનવીર રાજા થયો છે. તેની પાસે ત્રણ કોડની ખાયદળ સેના, એક કરોડ ઘોડેસ્વાર, ચાર લાખ નૌકાસેના અને ૨૪૩૦૦ હાથી હતા. (જૈનધ્વજ પૃ. ૩ તા. ૬-૧-૪૪ ના અંકમાં) તેમજ એ જ્યોતિર્વિદ્યાભરણુની ગાથા શ્લોક—

“ ઘન્યન્તરિક્ષપણકોડમરસિંહચંકુર્વેતાલમદ્વચટ્તર્પરકાલિદાસાઃ ।

ચયાતો વરાહમિહિરો નૃપતેઃ સમાયાં રત્નાનિ વૈ વરહચ્ચિર્નૈવ વિક્રમસ્ય ॥

આ ગાથાના આધારે ક્ષપણુક એ સિદ્ધસેન દિવાકર છે એમ ડા. સતીશચંદ્ર વિદ્યાભૂષણુ માને છે. વિક્રમની સજાનાં નવરત્નો પૈકીના તેઓ એક છે એમ ડા. વિદ્યાભૂષણુ સિદ્ધ કર્યું છે, પરંતુ કેટલાક વિદ્વાનો, વરરુચિ, વરાહમિહિર અને કાલિદાસાદિનાં નામો જોઈ આ શ્લોકને બહુ મહત્ત્વવાળો નથી માનતા.

આ સિવાય અગ્નિપુરાણુ, સુમન્થુકૃત વાસવદત્તા, વેતાલપચ્ચીશી, સિંહાસનખત્રીશી આદિમાં પણ રાજા વિક્રમાદિત્યના અસ્તિત્વની કથાઓ છે, જેમાં તેના દાનાદિ ગુણોનું સુંદર વર્ણન છે. એ ગ્રંથોએ પોતાની માન્યતાનુસાર વિક્રમાદિત્યને પરમમાહેશ્વર વર્ણવ્યો છે. પરંતુ પ્રાચીન અર્વાચીન જૈન ગ્રંથોના આધારે તે આદર્શોપાસક જૈન હતો એમ સિદ્ધ થાય છે. હા, પહેલાં તે જૈનધર્મી ન હતો; મહાદેવજનો ઉપાસક હતો, પરંતુ શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરના પ્રતિભાષ પછી તે જૈનધર્મી થયાના અને શત્રુજયૌદ્ધાર-શત્રુજયનો વિશાલ સંઘ કાઢી સંઘપતિ અન્યાના અને આરવનાદિ સ્ત્રીકાર્યોના એટલા બધા ઉદ્દેશો મહે છ કે જ્યાં તેને જૈન ધર્મો માનવો જ પડે છે.

[૩] પ્રમાણોની આલોચના

આપણે જૈન અને અજૈન ગ્રંથકારોનાં પ્રમાણો જોયાં તથા એટલું તો નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે કે રાજા વિક્રમાદિત્ય જરૂર થયા છે, તેમના નામનો સંવત્સર ચાલે છે તે તેમણે જ ચલાવ્યો છે, તેમજ તેમણે જૈનધર્મ સ્વીકારી શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકર આચાર્યનું ક્ષિપ્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

આ સંબંધી આપણે થોડાં જરૂરી તારણુ જોઈ લઈએ.

૧. આવશ્યકચૂર્ણિ જેવા પ્રાચીન ગ્રંથના આધારે એટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે અવન્તી બહાર મહાકાલનું મંદિર હતું. આ જ વસ્તુને ભવિષ્યપુરાણુનો પણ ટેકો છે.

૨. શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકર એક શાસનપ્રભાવક જૈનાચાર્ય હતા, અને તેમણે મહાકાલમાં શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રમુખાં પ્રતિમાજી પ્રગટ કર્યાં હતાં તેનાં પણ વિપુલ પ્રમાણો છે. ચૂર્ણિકાર શ્રી જિનદાસગણિમહત્તર નિશીથચૂર્ણિમાં આ શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરકૃત સન્મતિતર્કને દર્શન પ્રભાવક ગ્રંથ ગણાવે છે—જુઓ—

(અ) “ દંસનગાહી દંસનજાળવમભાવગાણિ સત્યાણિ સિદ્ધિવિણિચ્છય-સંમતિમાદિગેળ્હંતો ” (નિશીથચૂર્ણિ, લિખિત ઉ. ૧ પૃ. ૧)

(આ) “દંસજનાળેત્તિ । અસ્ય વ્યાખ્યા-સુતત્થગત ડુગાઘા । દંસજવપમાવગાણ સત્થાણ સમ્મદિયાદિસુતનાળેય (નિશીથયૂર્ણિ લિખિત પૃ. ૨૩૮).

(ઇ) અંથવાતિસુ આદલ્લેસુ ણિવ્વત્તનાધિકરણં તત્થ ઓરાલિયે પર્ગિદિયાદિ-પંચવિધં તંજોળીપાહુહાતિણા જહાસિદ્ધસેનાયરિપણ અસ્સાપકતા (૧૬૯૧) (નિશીથયૂર્ણિ ઉદ્દેશ-૪)

(અ) પહેલા પાઠનો ભાવાર્થ એવો છે કે સિદ્ધિ નિનિશ્ચય અને સંમતિ આદિ દર્શન-પ્રભાવક શાસ્ત્રોનો અભ્યાસી કારણવશ અકલ્પિત વસ્તુનું સેવન કરે તો તે એ બાબતમાં શુદ્ધ જ છે-તે અપ્રમાશ્ચિત્ત કહેવાય છે-તેને પ્રાપ્તશ્ચિત્ત નથી લાગતું.

(આ) આમાં સન્મતિને દર્શનપ્રભાવક ગણાવ્યું છે.

(ઇ) આમાં સિદ્ધસેન આચાર્યે યોનિપ્રાભુત આદિ વડે થોડા બનાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે.

તેમજ નિશીથભાષ્યમાં પણ જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણે નામ વિના સ્મયન તો કર્યું છે. તેમ જ જ્ઞાનોપયોગ અને દર્શનોપયોગ અંગેની ‘યુગપત્ત’ વાદની ચર્ચામાં પણ આગમ-પરંપરાના આ સંરક્ષકે શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકર સામે ધૂનરો ચલાવ્યા છે. એટલે શ્રી જિનદાસ-ગણિ મહત્તર અને શ્રી જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ પહેલાં શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકર એક પરમ પ્રભાવિક પુરુષ થઇ ગયા છે એમાં તો સંદેહ નથી જ.

શ્રી જિનભદ્રગણિનો સ્વર્ગવાસ વિ. સં. ૬૪૫ માં થયાની પરંપરા છે. અને જિન-દાસગણિ મહત્તરની યૂર્ણિઓ-“ સકરાજતો પંચસુ વર્ષશતેષુ નેદ્યધ્યયનચૂર્ણિસમાપ્તા ” (“જૈન સાહિત્ય સંશોધક” પુ. ૧ પૃ. ૫૦ નંદિયૂર્ણિમાં છપાયેલ પાઠ) અર્થાત્ વિ. સં. ૬૩૫ માં નંદિયૂર્ણિ પૂર્ણ થઈ છે.

સુપ્રસિદ્ધ આચાર્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી પોતાના પંચવસ્તુમાં આ. શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરને એક મહાપ્રભાવશાલી અને શ્રુતકેવલી તરીકે સંબોધે છે. જુઓ તે પાઠ-

“ મળ્ણહ પગંતેણ અમ્હાણં કમ્મવાય ણો દ્ઢ્ઠો ।

ળયણોસહાવવાઓ સુઅકેવલિણા જઓ મળિઅં ॥ ૧૦૪૭

આયરિયસિદ્ધસેણેણ સમ્મદ્ધ પદ્ધિઅજસેણ ।

ડુસમળિસાદિવાગરકળ્પત્તણઓ તદક્કલ્લેણ ॥ ૧૦૪૮ ॥૧૪

ભાવાર્થ—દુઃખમકાલ રૂપી રાત્રિમાં દિવાકર જેવા, શ્રુતકેવલી, મહાયશસ્ત્રી આચાર્ય શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરે સન્મતિમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે. ”

આ પછીના તો ધણાંયે પરમ માનનીય જૈનાચાર્યોએ શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરને માનપૂર્વક અંબલિ આપી તેમની સ્તુતિ કરતી ગાથાઓ ઉચ્ચારી છે.

આવી જ રીતે વિક્રમાદિત્ય રાજા સંવત્સર પ્રવર્તક થયો તે પણ સિદ્ધ થાય છે. પ્રભાવક-ચરિત્રમાં સિદ્ધસેન દિવાકરના ઉપદેશથી વિક્રમાદિત્ય જૈન થયો હતો એ તો બરાબર સમજાય છે તેમજ વિવિધતીર્થકલ્પ, પ્રબંધચિંતામણિ વગેરેના આધારે તો બરાબર સિદ્ધ થાય છે કે વીરનિર્વાણસંવત્ ૪૭૦ પછી વિક્રમાદિત્ય રાજાએ પૃથ્વીને અનુભૂતી કરી પોતાનો સંવત્ પ્રવર્તાવ્યો હતો. આ સંબંધી કેટલીક પ્રાચીન ગાથાઓ પણ આપણને બહુ સહાયતા આપે છે.

“ચિદ્રુસયસત્તરિવરિસે વીરાઓ વિક્રમો જાઓ ॥૨૭૩॥ (રત્નસંચય ઉત્તરાર્ધ)
વીરનિર્વાણસંવત્ ૪૭૦ માં વિક્રમ રાજ્ય થયો. તેમજ

“વિક્રમરજ્જાણંતર તેરસવાસેસુ વચ્છરપવિત્તો ।

સુસ્રમુણિવેયજુત્તો વિક્રમકાલાઓ જિણકાલો ।

વિક્રમના રાજ્ય પછી તેર વર્ષ પછી સંવત્સર શરૂ થયો. વીરનિર્વાણ પછી ૪૭૦ વર્ષે વિ. સં. શરૂ થયો.

આ જ વસ્તુને સિદ્ધ કરનારી બે ગાથાઓ દિગંબર ગ્રંથોમાં પણ ઉપલબ્ધ થાય છે.

૧૫. **પિઠ્ઠાણે વીરજીણે હવાસસદેસુ પંચવરિસેસુ ।**

પળમાસેસુ ગદેસુ, સંજાદો સગણિઓ અહવા ॥ (તિલોથપન્નત્તિ)

વીરનિર્વાણ પછી ૬૦૫ વર્ષ અને પાંચ મહિના પછી શક રાજ્ય થયો. (‘અથવા’થી અંથકાર ખીજા મતો રજુ કરે છે. પણ અહીં તે બિનઉપયોગી છે.)

આ જ વાત સિદ્ધાંતચક્રવર્તી આ. નેમિચંદ્રજી પોતાના તિલોથસારમાં કહે છે:

‘**પળહસ્થયસસપળમાસજુદંગમોયવીરણિઘ્વુદો સગરાજો**’

વીરનિર્વાણ પછી ૬૦૫ વર્ષ અને પાંચ માસ પછી શક રાજ્ય થયો. (ઉત્તરાર્ધમાં કલ્કી રાજાનો ઉલ્લેખ છે જે અહીં અનુપયોગી છે.)

શકસંવત્ ૧૩૫ વર્ષ પૂર્વે વિક્રમસંવત્ શરૂ થયો છે. ૪૭૦+૧૩૫=૬૦૫ થાય છે. એટલે શકસંવત્ પહેલાં ૧૪૫ વર્ષ પૂર્વે વિક્રમસંવત્સર ચલાવનાર રાજ્ય થયો હતો એ તો બરાબર સિદ્ધ જ છે.

શ્રીચુત્ વેંકટેશ્વર કેટલીક પ્રાચીન જૈન ગાથાઓના આધારે વીરનિર્વાણ સં. ૪૭૦ વર્ષ પછી વિક્રમ સંવત્ શરૂ થયાનું સ્વીકારે છે. એ જ પ્રાચીન ગાથાઓ અને જૈનાચાર્યોના મતને શ્રી. કે. પી. જયસ્વાલ પણ માને છે અને તે સર્વેની તેમનું મનન્ય હું અહીં આપું છું. તેમજ સાથે તંત્રોત્તર પણ જેમની તેમ આપું છું. સુચવાયકો જોઈ શકશે કે જૈનાચાર્યોએ જે સાલવારી આપી છે તે તદ્દન સાચી છે.

શ્રી. જયસ્વાલ ૪૭૦ માં ૧૮ વર્ષ ઉમેરવાનું જણાવે છે. અને તેનું કારણ આપતાં તેઓ એમ કહે છે કે ૪૭૦ માં વિક્રમાદિત્યનો જન્મ થયો અને ત્યાર પછી ૧૮ વર્ષે તેણે સંવત્ ચલાવ્યો. પણ આપણે આ વિવાદાસ્પદ મુદ્દા તરફ અત્યારે લક્ષ ન આપતાં વીર સં. ૪૭૦ પછી વિક્રમાદિત્ય થયો અને તેણે સંવત્સર ચલાવ્યો એટલું જ લક્ષમાં લેવા જેવું છે.

‘જૈન સાહિત્ય સંશોધક’ વર્ષ ૧ અંક ૪, પૃ. ૨૦૪ માં, મહાવીરનિર્વાણનો સમય-વિચાર શીર્ષક હેઠળ ચારપેટિયરનો “ઈન્ડિય એન્ટીકવેરી” ૧૯૧૪ ના જીન જીલાર્ડ અને ઓગસ્ટ માસના અંકમાંનો લેખ છે, તેમાં મહાવીરનિર્વાણ વિક્રમસંવત્ પૂર્વે ૪૭૦ વર્ષે નહિ પરંતુ ૪૧૦ વર્ષે (ઈ.સ. ૪૬૭ પૂર્વે) થયું હતું અને પરંપરા પ્રમાણે જે ગણના ગણવામાં આવે છે તેમાં ૬૦ વર્ષ વધારે છે, તે કમી કરવાં જોઈએ એમ જણાવ્યું છે.

કે. પી. જયસ્વાલે ઈ. સ. ૧૯૧૫ ના ઓરીસા રીસર્ચ સોસાયટીના સપ્ટેમ્બર માસના જર્નલમાં શૈશુનાક અને મૌર્યકાલગણનાના લેખમાં ૬૦ વર્ષ કમી કરવાનાં નથી એમ સિદ્ધ કર્યું છે, જેમાં તેમણે જૈન ઐદ્ય અને હિન્દુ ગ્રંથોના પ્રામાણિક આધારો રજુ કર્યાં છે.

૧૫ “વીરનિર્વાણસંવત્ ઔર જૈન કાલગણના” લે. પં. શ્રી. કલ્યાણવિનયજી.

તેમણે ખારવેલની ગુફાના લેખના આધારે ખૂબ પ્રમાણુ પૂર્વક સિદ્ધ કરના પ્રયત્ન કર્યો છે કે વિ. સં પૂર્વે ૪૭૦ નહિ પરન્તુ ૪૮૮ વર્ષ પૂર્વે શ્રી વીરનિર્વાણ થયું છે, કારણ કે પદ્માવલી વગેરેમાં જે ૪૭૦ વર્ષ લખ્યાં છે તે વિક્રમના રાજ્યારોહણ સુધીનાં નથી, પરન્તુ જન્મ સુધીનાં છે. વિક્રમ પોતાના જન્મથી ૧૮ મે વર્ષે ગાદીએ બેઠો હતો અને સારથી તેનો સંવત આરંભ્યો છે. તેથી વિક્રમસંવતની શરૂઆત પહેલાં ૪૮૮ વર્ષ ઉપર મહાવીરનું નિર્વાણ થયું હતું એ સિદ્ધ થાય છે. વળી તેઓ લખે છે કે “બ્રાહ્મણ સામ્રાજ્ય” નામના મહારા લેખમાં મહેં સામીત કર્યું છે કે જોતો વિક્રમ નામથી સાતકણી ખીજને ઓળખે છે, (જે નહપાનને તામે કરનાર હોય) કે જે લગભગ ઇ. સ. પૂર્વે ૫૭ વર્ષે મૃત્યુ પામ્યો; અથવા-તો તેનો પુત્ર પુલુમાયિ કે જે તેના પછી તે જ વર્ષે ગાદીએ બેઠો. અને મહારા પોતાના મત પ્રમાણે તો હવે પુલુમાયિ એ જ જોતોતો ખરો વિક્રમ છે. (કારણ કે લોકમાં તેનું બીજું અને ઘણું કરીને વધારે પ્રચલિત નામ ‘વિલવ’ હતું (કુરુ=રામ), સરખાવે સિંકાનું નામ ‘વિવિલક’ (A) ‘વિલવ’ (I) પુરાણોતો વિલક (W. And. H. V. p. 452 n). આ જ વિલવ (વિડવ) અથવા પિલવને, “ક”નો “લ” (ક) થઇ ગયેલો સમજી જોતોએ તેનો વિક્રમ કરી નાખ્યો છે. માલવાના કાર્તિકાદિ (કૃતેષુ) સંવત્ના પહેલા વર્ષનો અને વિલવના રાજ્યારોહણનો સમય એક હોવાથી, અથવા ઘણું કરીને તેઓનો પરસ્પર સમાન કાલ હોવાથી તે બન્ને એક જ હોય એમ માની લેવામાં આવ્યું છે.

ગ્રેફિસર જયસવાલ આ પછી જોતોની માન્યતાનુસાર વીરનિર્વાણ પછી ૪૭૦ વર્ષે વિક્રમ થયો તે ગાથાની સંકલના મેળવે છે, અને લખે છે કે—

ગાથા મહાવીરના નિર્વાણનું વર્ષ (૧૭+૫૮+૪૭૦) ઇ. સ. પૂર્વે ૫૪૫ મું આપે છે, કે જેને જોતો મહાવીર પછી ૪૭૦ વર્ષે વિક્રમજન્મ અને તેના ૧૮ મા વર્ષે વિક્રમ-રાજ્ય પ્રારંભ એમ જણાવે છે. મહાવીર કાર્તિક વદી ૧૫ ના દિવસે નિર્વાણ પામ્યા અને વિક્રમના કાર્તિકાદિ સંવતની શરૂઆત થઇ તે વચ્ચે ૪૭૦ અને ૧૮ વર્ષ પૂરેપૂરાં પસાર થઈ ગયાં હતાં.

છેલ્લે આ લેખને બન્ને વિદ્વાન પત્રસંપાદક મહાશય નોંધ લખે છે કે—

“મહાવીરનિર્વાણ ઔર ગર્દમિલ્લ તક ૪૭૦ વર્ષકા અન્તર પુરાની ગાથામે કહા હુઆ હૈ જિસે દિગંબર ઔર શ્વેતાંબર દેનોં દલવાલે માનતે હૈ । x x x હસે સિદ્ધ હૈ કિ ૪૭૦ વર્ષ જો જૈન નિર્વાણ ઔર ગર્દમિલ્લ રાજાકે રાજ્યાન્ત તક માને જાતે હૈ વે વિક્રમકે જન્મ તક હુए (૪૧૨=૨૨ + ૪૭૦) અતઃ વિક્રમજન્મ (૪૭૦ મ. નિ.) મેં ૧૮ ઔર જોહને સે નિર્વાણકા વર્ષ વિક્રમીય સંવતકી ગણનામેં નિકલેગા અર્થાત (૪૭૦+૧૮) ૪૮૮ વર્ષ વિક્રમસંવતસે પૂર્વ અર્હન્ત મહાવીરકા નિર્વાણ હુઆ.”

લેખ પૃ. ૨૦૪ થી પૃ. ૨૧૨ સુધી છે.

આ સંબંધી વિદ્વાન ઇતિહાસપ્રેમી પં. શ્રી. કલ્યાણવિજયજી મહારાજ પણ પોતાના “વીરનિર્વાણસંવત ઔર જૈન કાલગણના” નામક વિસ્તૃત લેખમાં લખે છે કે—

“કલિકાચાર્યજીએ ગર્દભિલ્લને શકે દ્વારા હરાવ્યા પછી તેમના સાથેજ બલમિત્ર બાનુમિત્ર, કે જેઓ આ યુદ્ધમાં પણ સાથે હતા, તેમણે શકોએ અવ-તીમાં ચાર વર્ષ રાજ્ય કર્યા પછી, શકોને યુદ્ધમાં હરાવી ઉજ્જયિનીપર કબજો લીધો. શકોએ ગર્દભિલ્લને

હરાબ્યાની ઘટના વીરની સં. ૪૫૩ માં બની. ત્યાર પછી ચાર વર્ષ શકાનું રાજ્ય રહ્યું, ૮ વર્ષ બલમિત્ર અને હાતુમિત્રનું રાજ્ય રહ્યું, અને તેમની પછી નભઃસેન ગાદી ઉપર આવ્યો, કે જેણે શક લોકોને હરાવ્યા—માલવ પ્રાંતએ શકોને હરાવ્યા—તેની યાદીમાં માલવ^{૧૬} સંવત્ શરૂ કર્યો, કે જે પાછળથી વિક્રમસંવત્સર નામથી પ્રસિદ્ધ થયો.

અર્થાત્ વીરનિર્વાણ સંવત્ ૪૫૩ માં અવન્તીમાં શકોનું રાજ્ય થયું. નિર્વાણ પછી ૪૫૭ માં બલમિત્રે (પ્રસિદ્ધ નામ વિક્રમાદિત્યે) ઉજ્જયિનીમાં શકોને હરાવી પોતાની સત્તા જમાવી. ત્યારપછી તેર વર્ષે માલવસંવત્ શરૂ થયો જે વિક્રમસંવત્ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

તેઓ એક બીજી ગાથા આપે છે. યદ્યપિ આ ગાથા ક્યા ગ્રંથની છે તે ચોક્કસ નથી પરંતુ વિક્રમસંવત્સર શરૂ થવા અંગે ચર્ચા જરૂર બની કરે છે. તે ગાથા આ પ્રમાણે છે.

વિક્રમરજ્જાણંતર તેરસવાસેસુ ચચ્છરપવિત્તો ।

સૌરવીરમુક્ખઓ વા ચડસયતેસિદ્ધવાસાઓ ॥ (પૃ. ૧૪૬)

અર્થાત્—વિક્રમ રાજ્ય પછી તેર વર્ષે સંવત્સર શરૂ થયો અર્થાત્—વીરનિર્વાણ પછી ૪૮૩ વર્ષે વિક્રમસંવત્સર શરૂ થયો.

આ ગાથા પ્રમાણે વીરનિર્વાણ પછી ૪૭૦ વર્ષે વિક્રમ રાજ્ય થયો—ગાદીએ બેઠો અને ત્યાર પછી તેર વર્ષે સંવત્સર શરૂ થયો એટલે ૪૭૦+૧૩=૪૮૩ થયાં.

આટલાં પ્રમાણે ઉપરથી સુઘ વાચકો જોઈ શકશે કે વિક્રમાદિત્ય થયો છે, અને તેમના નામનો સંવત્સર ચાલે છે તે જૈન ગાથાઓ પ્રમાણે બરાબર જ છે.

હવે વિક્રમાદિત્ય જૈન થયો હતો તેને માટે તો એક પણ પ્રાચીન કે અર્વાચીન ગ્રંથમાં મંત્રોદ્ધ નથી. શત્રુજયમાહાત્મ્ય, વિવિધતીર્થકલ્પ, પ્રબંધચિન્તામણિ, કથાવલિ, ચતુર્વિંશતિપ્રબંધ, કુમારપાલપ્રબંધ આદિથી લઇને છેલ્લા રાસ સુધીમાં પણ એ વસ્તુ નિરૂપિત કરેલી છે. શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરજીએ મહાકાલમંદિરમાં જે અદ્ભુત ચમત્કાર

૧૬ માલવસંવત્ સંબંધી નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખો વિદ્વાનોએ શોધી કાઢ્યા છે—

(૧) મંદસૌરથી મળેલા નરવર્મનના સમયના લેખમાં—

“શ્રીમાલવગણામ્નાતે પ્રશસ્તકૃતસંજ્ઞિતે ।

પ્રકષ્પ્તયધિકે પ્રાપ્તે સમાશતચતુષ્ટયે ॥

(૨) રાજપુતાના મ્યુઝીયમમાં રાખેલો એક લેખ —

કૃતેષુ ચતુર્ણવર્ષશતેષ્વેકાશીત્યુત્તરેષ્વસ્યાં

માલવપુર્વાયાં (૪૦૦, ૮૦, ૧) (૪૮૧) કાર્તિકશુકલપંચામ્યામ્”

(૩) “પંચસુ શતેષુ શરદાયાં યાતેષ્વેકોઽવતિસદિતેષુ ।

માલવગણસ્થિતિવશાત્ કાલજ્ઞાનાય લિખિતેષુ ॥”

પરંતુ આસ વિક્રમનું નામ તો ઘોળપુરથી મળેલા ચૌહાણે ચંડમહાસેનના લેખમાં પહેલવહેલું જોવાય છે. આ લેખ વિ. સં. ૮૬૮નો છે જુઓ—

“વસુનઘ (અ) ષ્ટો વર્ષાંતસ્ય કાલસ્ય વિક્રમાખ્યસ્ય

વૈશાખસ્ય સિતાયા (ચાં) રવિવારયુતદ્વિતીયાયાં (ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાલા)

—વીરનિર્વાણસંવત્ ઓર જૈન કાલગણના પૃ. ૫૬-૬૦

ખતાવ્યો, અને શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુનું બિંબ પ્રગટાવ્યું ત્યાર પછી જ રાજાની જૈનધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા થઇ છે. તેણે અનુક્રમે ધર્મમાં સ્થિર બની બાર વ્રતાદિ લીધાં અને શત્રુજયનો સંધ કાઢ્યો, તીર્થોદ્ધાર પશુ કરાવ્યો, જૈનધર્મનો સારી રીતે પ્રચાર કર્યો, જેથી આકર્ષાઈને જ જૈનાચાર્યોએ તેમનાં વિરતૃત જીવન ચરિત્રો લખ્યાં જે આજે પણ આપણને આહ્વાદ ઉપજાવે છે અને રાજાના ગુણો તરફ આકર્ષે છે.

હવે આપણે વિક્રમના નામના જે પ્રાચીન શિલાલેખો મળે છે તે જોઈ લઈએ—

૧. પ્રાચીન જૈન લેખ સંગ્રહ ભાગ બીજા (પૃ. ૧૮૩)માંનો હસ્તિકુંડીનો આ લેખ છે, આ સ્થાન પણ પ્રાચીન છે. લેખ આ પ્રમાણે છે—

સંવત્ ૬૭૩ ના આષાઢ માસમાં આ પ્રમાણે વિદ્યધરાજાએ શાસનપત્ર કર્યું હતું અને સં. ૯૯૬ ના માઘમાસની વદિ ૧૧ ના દિવસે મંમટ રાજાએ ફરી તે કર્યું હતું (પૃ. ૨૦૭ વિવેચન). મૂલ લેખ નીચે પ્રમાણે છે.—

રામગિરિનંદકલિતે વિક્રમકાલે ગતે તુ શુચિમા [સે]

[શ્રીમ] દ્વલભદ્રગુરોર્વિદ્યધરાજેન દત્તમિદમ્ ॥ ૧૧ ॥

નવસુ શતેષુ ગતેષુ ષણ્ણવતીસમધિકેષુ માઘસ્ય ।

કૃષ્ણેકાદશ્યામિહ સમથિતં મંમટનૃપેન ॥ ૨૦ ॥

૨. બીજો લેખ જૈન ધાતુપ્રતિમા લેખ સંગ્રહ ભા-૧ માંનો કડીની ધાતુપ્રતિમા ઉપરનો છે, જે શક સંવત્ ૯૧૦ નો છે. આ લેખ અહીં બહુ ઉપયોગી નથી, પણ શક પહેલાં વિક્રમાદિત્ય થયેલ છે તે સમજવા પૂરતો આ લેખ છે.

શકસંવત્ ૯૧૦ આસીન્નાગીન્દ્રકુલે શીલભદ્રગણિ...પાર્શ્વેલ્લગણિ (પૃ. ૧૩૨)

બીજા કેટલાક ઉપયોગી ઉલ્લેખો આ પ્રમાણે મળે છે—

૧. સિરિદુસમાકાલસમણસંધયથ' (કર્તા શ્રી ધર્મધોષસુરિ)ની અવચૂરિમાં—

ગદ્(ભિલ્લ)નિવસુત વિક્રમાદિત્ય ૬૦, ધર્માદિત્ય ૪૦, ભાઈલ ૧૧, આમાં ગણધરા-વલી અને રાજ્યાવલીનાં મેળવો ૫૮૪ વર્ષ ગણાવ્યાં છે. વચ્ચે ધર્માચાર્યના શિષ્ય સિદ્ધસેનને પ્રભાવક તરીકે વર્ણવ્યા છે. આ ક્યા સિદ્ધસેન એ વિચારવા જેવું છે.

૨. પંચસપ્ત પળસીય વિક્રમકાલાઽઙ્ગુ (જા) ત્તિમત્થમિઓ ।

હરિમદ્ધસુરિસુરો, મવિમાણં વિસડ કલ્લાણં ॥

જે વિક્રમ પછી ૫૮ વર્ષે આચાર્ય શ્રી હરિભદ્રસુરિષી સૂર્ય આચર્યો (સ્વર્ગવાસ થયો) તે આચાર્યશ્રી ભવિ જીવોના કલ્યાણ માટે થાઓ. (પટ્ટાવલીસમુચ્ચય પૃ. ૧૭-૧૮)

૩. જં રયણિ કાલગઓ વગેરે ત્રણ પ્રચલિત ગાથાઓ મુજબ પાલકર્તા ૬૦, નંદનાં ૧૫૫, મૌર્યનાં ૧૦૮, પુષ્યમિત્રનાં ૩૦, બલમિત્ર-ભાતુમિત્રનાં ૬૦, નહપાન ૪૦, મદ્-ભિલ્લ ૧૩, શક ૪ મળી કુલ ૪૭૦ વર્ષ થાય છે.

આ ગણના મુજબ છેલ્લા શક રાજાને હરાવી વીરનિર્વાણ સં. ૪૭૦ માં વિક્રમ ગાદીએ બેઠો અને ત્યારથી વિક્રમસંવત્હર શરૂ થયો.

પટ્ટાવલીસમુચ્ચય ભા. ૧ ના પરિશિષ્ટ ત્રીજામાં રાજ્યત્વકાલગણના આપી છે—

શ્રીવીરનિર્વાણત્ વિશાલાયાં પાલકરાજ્યં ૨૦ વર્ષાણિ પતેન સહિતં સર્વ-નંદરાજ્યં ૧૭૮ । ૧૦૮ વર્ષાણિ મૌર્યરાજ્યં, વર્ષ ૩૦ પુષ્યમિત્રાણાં, બલમિત્ર-ભાતુમિત્ર-

રાજ્ય ૬૦ વર્ષાણિ, દધિવાંહનરાજ્ય ૪૦ । તદા ૪૧૬ । તદા ચ દેવપત્તને ચંદ્રપ્રભજિનમુવનં
ભવિષ્યતિ । અથ ગર્દભિલ્હરાજ્ય વર્ષ ૪૪, તદનુ વર્ષ ૫૦ શકવંશા રાજાનો જીવ-
દયારતા, જિનમક્તાશ્ચ, ભવિષ્યન્તિ । શ્રીવીરાત્ ૪૭૦

“કાલંતરેણ કેણ વિ, ઉપ્પાડિત્તા સગાણ તં વંસં ।

હોહી માલવરાયા, નામેણં વિક્રમાદ્ધિચ્ચો ॥ ૧ ॥

તો સત્તનવદ્ ૯૭ વાસા પાલેહિ વિક્રમો રજ્જં ।

અરિણસણેણ સો વિહુ, વિહપ સંવચ્છરં નિયં ॥ ૨ ॥

સંવચ્છરં તુલત્તં, તંમિ સયયંમિ ગણનાહ ।

શ્રીવીરાત્ ૫૫૦ વિક્રમવંશ; તદનુ વર્ષ ૩૮ શૂન્યોવંશ; શ્રી વીરાત્ ૬૦૫
શકસંવત્સર: । ઇતિ મેઘરુંગાચાર્યવિચારશ્રેણી ।

આ ગાથાઓ પ્રમાણે શકાનો નાશ કરી માલવામાં વિક્રમ રાજ થશે, પૃથ્વીને અનુણી
કરી પોતાના નામનો સંવત્સર ચલાવશે, તેમજ વી. સં. ૬૦૫ માં શક રાજ થશે.

[૪] વિક્રમાદિત્યની યશોગાથા

આપણે વિક્રમાદિત્યચરિત્ર અને તેના અસ્તિત્વ માટે મળતી ઐતિહાસિક સામગ્રીનું
નિરીક્ષણ કરી ગયા. હવે તેનો યશોદેહ જોઈએ. આજે વિક્રમાદિત્યનું અસ્તિત્વ નથી, પરંતુ
તેનો યશોદેહ તો સમસ્ત ભારત વ્યાપી વિદ્યમાન જ છે. શકરાજાઓની-વિદેશીઓની
ધુસરીમાંથી ભારતને આઝાદ બનાવનાર રાજવી તરીકે તેનું મહત્ત્વ જેવું તેવું નથી. જે
વખતે ભારત ઉપર વિદેશીઓનો દોર જમતો જતો હતો અને નાનાં રાજ્યો જુદાં જુદાં
વહેંચાઈ ગયાં હતાં તે વખતે વિદેશીઓને હાંકી કાઢી ભારતને એક ને અખંડ બનાવવાની
કશ્મના આ વીર પુરુષને થયેલી.

આ સિવાય તેનાં દાન, પરાક્રમ, સાહસ અને પરદુઃખભંજનપણાની કથાઓ સમસ્ત
ભારતવ્યાપી બની છે તે પણ એ જ સૂચવે છે કે તેની કારકિર્દી બહુ જ યશસ્વી અને ઉજ્જવલ
હતી. વિક્રમાદિત્ય માટે અનેક ભાષાઓમાં અનેકવિધ સાહિત્ય ઉપલબ્ધ થાય છે. તેના નામ
પાછળ ચમત્કાર, આશ્ચર્ય અને સાહસની અનેક કથાઓ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, મરાઠી, ગુજરાતી
આદિ અનેક ભાષાઓમાં વિદ્યમાન છે. અને એટલે જ આજના ઇતિહાસજ્ઞો એમાંથી નક્કર
ઇતિહાસ શોધતાં મુંઝાય છે.

બત્રીશ પૂતળીઓની કથાઓનો સંક્ષેપ

શ્રી રામચંદ્રસંસ્કૃત ‘વિક્રમચરિત્ર’માં બત્રીશ પૂતળીઓએ ધારાપતિ ભોજને સિંહાસન
પર બેસવાની ના પાડી અને વિક્રમાદિત્યના જેવા થવા જણાવ્યું છે. હવે વિક્રમાદિત્ય કેવો
ગુણસંપન્ન છે તે વર્ણવવા સાથે ક્યાંક ક્યાંક ઇતિહાસ અને ભૂગોળ ઉપર પ્રકાશ ફેંકનારી
વાતો પણ જણાવી છે, જે હું અતિસંક્ષેપમાં અનુક્રમે પૂતળીવાર રજુ કરું છું.

૧. પહેલી પૂતળી—આનું નામ જયા છે. તે રાજા ભોજને કહે છે કે આ સિંહાસનનાં
અંગે સર્વ અધિકારતા છીએ, માટે દેવાધિષ્ઠિત આ સિંહાસન પર તમારે બેસવું યુક્ત નથી.
“કોઈ સામાન્ય રાજા કિયિત ભાગ્યયુક્ત હોય, કે એકદ દેશની પ્રભુતાવાળો હોય
તે અત્ર એક સ્ત્રિાળ જેવો હોઈ બેસના યોગ્ય નથી.” આ પછી ભોજસમ્રાટ એવાની

પ્રશંસા કરી યોગ્યતા જણાવે છે ત્યારે પુનઃ આ પૂતળી કહે છે: “આ તારું ઔદાર્ય કશા કામનું નથી. તારા ગુણનું તું પૌતે જ વર્ણન કરે છે? જે જગતમાં પોતાના ગુણનું પોતાને મુખે વર્ણન કરે તેના કરતાં વધારે નિદાપાત્ર કોણ? પછી ભોજ રાજને શિખા-મણુ આપી દાનગુણનીમહત્તા કહે છે. છેવટે ભોજરાજ લજ્જાથી વિનમ્ર બની આ સિંહાસન ઉપર કોણ બેસતું તે પૂછે છે, જેના જવાબમાં આખું વિક્રમચરિત્ર કહે છે અને રાજની દાનશીલતા, પરોપકારિતા, પરદુઃખભંજનપણનાં દૃષ્ટાન્તો આપે છે. આ સાંભળી પહેલે દિવસે રાજ સિંહાસન પર બેસવાનું બંધ રાખે છે.

૨. બીજી પૂતળી—રાજભોજ બીજા સારા દિવસે શુભ મૂહુર્તે સિંહાસન પર બેસવા જાય છે ત્યારે બીજી વિજયા નામની પૂતળી ના પાડે છે અને કહે છે: “જ્યારે તમે શ્રી વિક્રમાદિત્યના જેવા થશો ત્યારે આ પવિત્ર સિંહાસનને તમે યોગ્ય થશો. વિક્રમાદિત્ય રાજ, જે ઔદાર્યગુણો ભંડાર હતો, અને જેણે આખા ભૂમંડલનું દારિદ્ર્ય દૂર્યું તેની વાત ક્યાં?” ત્યારપછી ભોજના કહેવાથી વિજયા રાજ વિક્રમાદિત્યે જગતનાં આશ્ચર્ય જેવા ચાર પુરુષોને મોકલ્યા છે, તેમાં સુભદ્ર નામનો વિદ્વાન છ મહીને ફરીને આવ્યો છે ને તે કયા કયા દેશો ગેયા તેનું વર્ણન કરતાં અન્તરીક્ષ પાર્શ્વનાથનું તીર્થ, ગજપદતીર્થ, કલિકુંડતીર્થ, તીર્થધિરાજ શત્રુજય, મહાતીર્થ દેવપત્તન, મંગલપુર(મંગરોળ), ગિરનાર, નાગાહલ અને ચિત્રકૂટનું રસમય વર્ણન કરે છે.

૩ ત્રીજી પૂતળી—રાજ ભોજ ફરી એક વાર સિંહાસન પર બેસવા જાય છે તે વખતે ત્રીજી પૂતળી જયંતી ના પાડે છે, અને કહે છે “હે માલવાધીશ! તમે આ સિંહાસન પર બેસવા યોગ્ય નથી. જે વિક્રમ ભૂપતિના જેવું સત્ત્વ અને ઔદાર્ય તમારામાં હોય તો આ સિંહાસને બેસો.” રાજ ભોજ પૂતળીને કહે છે—વિક્રમાદિત્યમાં કેવું ઔદાર્ય હતું તે કહે. ત્યારે તે પૂતળી કહેવા લાગી: વિક્રમ ભૂપાલે સ્વરૂપથી અને સ્વગુણથી શોકતો હતો, અને સત્કારથી દાન આપી સ્વર્ગનો માર્ગ સાધતો હતો. સત્ત્વ, સાહસ, સદ્ગુણ, બલ, વીર્ય; એ બધાં શ્રી વિક્રમમાં એવાં હતાં કે તેનાથી દેવ પણ ડરતા હતા. વિક્રમાદિત્યે સુંદર જિનમંદિરો બંધાવ્યાં. બ્રાહ્મણ મંદિરો, મઠો બંધાવ્યાં અને દેવતાઓને પણ સન્માન્યા. અને એ રીતે સર્વધર્મ સમભાવ દેખાડ્યો. જ્યેષ્ઠ દર્શનને વસ્ત્ર, ઘન, જલ, ઔષધ, પુસ્તક, આશ્રમશાલા ઇત્યાદિ એ દાનેશ્વરી રાજ્યે આપ્યાં. બીજા લોકોના પણ અઢાર જાતના કર કાઢી નાખવાનો તેણે હુકમ કર્યો. વનમાં રહેનાર જીવોને માટે ફાંસલા ધણતા બંધ કરાવ્યા અને તેવા ધંધાથી જીવનારને અજજલ આપવા માંડ્યું. સર્વ જલાશયોમાં માછલાં મારવાં બંધ કરાવ્યાં ને પક્ષીઓ ઉપર જળ નંખાતી અટકાવી. જૈન ધર્મી રાજ સિવાય આવી અહિંસા અમારી કોણ ફેલાવે. ધન્ય છે તેની ધર્મભાવનાને અને અહિંસાની ઉપાસનાને. પછી રત્નાકર દેવ આવે છે તેની આરાધના કરવા બ્રાહ્મણને મોકલે છે. દેવે ચાર રત્ન આપ્યાં છે, વિક્રમાદિત્ય છેવટે ચારે રત્ન બ્રાહ્મણને આપી દે છે. આ તેની દાનશરતા વર્ણવે છે. જે સાંભળી ભોજ ધેર જાય છે.

૪ ચોથી પૂતળી—અપરાજિતા પૂતળી પણ ભોજને સિંહાસન પર બેસવાની ના પાડતાં કહે છે, “સત્ત્વવાનનો શિર્ષમણિ એવો વિક્રમાધીશ દાનેશ્વરી, પ્રતાપથી, સ્વર્ગપર્યંત

પ્રસિદ્ધિ પામેલો અવંતીમાં રાજ્ય કરતો હતો. તે ધર્મીનો સોમ, દુષ્ટનો યમ, કરુણાબ્ધનો વરુણ, અર્થીનો કુબેર એવો હતો. અહીં કથામાં એક બ્રાહ્મણે રાજા ઉપર ઉપકાર કર્યો હતો, તેના બદલામાં રાજાએ પાંચસો ગામ વગેરે આપ્યાં, પરંતુ બ્રાહ્મણ રાજાની પરીક્ષા માટે રાજપુત્રનો વધ કર્યાનું જીકાણું ફેલાવી રાજાના પરાપકાર ગુણની પરીક્ષા કરે છે. રાજા પુત્રનો ખુની બ્રાહ્મણ છે એમ જાણવા છતાં તેને જીવિતદાન આપી પોતાની પરાપકારિતા બતાવે છે. આખરે બ્રાહ્મણ સત્ય વાત જાહેર કરે છે. આ સાંભળી ભોજરાજ રાજમહેલમાં જાય છે.

૫ પાંચમી પૂતળી—પણ ભોજરાજને વિક્રમના સિંહાસને ખેસવાની ના પાડતાં કહે છે, “હે ભોજરાજ આ સિંહાસને ખેસશો નહિ. એ તો ફક્ત શ્રી વિક્રમને યોગ્ય છે, તમારે યોગ્ય નથી. નામથી તો તમે પણ રાજા છો ને વિક્રમ પણ રાજા હતો, પણ રાજા તો વિક્રમ વિના બીજો નથી થયો. તેથી જો શ્રી વિક્રમની બરાબર થાઓ તો આ સિંહાસન પર ખેસો.” રાજા ભોજ વિક્રમાદિત્યનું ગાંભીર્ય કેવું હતું તે પૂછે છે. જવાબમાં પાંચમી પૂતળી એક વણિકની ઉપદેશાત્મક કથા કહે છે અને રાજાભોજ મહેલે જાય છે.

૬ છઠ્ઠી પૂતળી—રાજાભોજને છઠ્ઠી પૂતળી સિંહાસન પર ખેસવાની ના પાડતાં કહે છે. “તમે તે કાષ્ઠ મુગ્ધ છો, મોહિત છો, આવો માન ભંગ થતાં પણ લજવાતા નથી. જે જરૂરિત છે તેને ખાંડવાળો પાયસ કેમ પથ્ય આવે ? એક તપસ્વીને રાજા વિક્રમે આખું જ નગર દાન આપી દીધું. તમારામાં એવું ઔદાર્ય હોય તો આ સિંહાસન પર ખેસો.”

૭ સાતમી પૂતળી—લીલાવતી પૂતળી ઉચ્ચરે છે—“અમે જેનાં નિરંતર અધિક્ષતા છીએ તે આ સિંહાસન પર વિક્રમાદિત્ય જેવો સાહસી, ઉદાર અને પ્રાણુથી પણ પરતું રક્ષણ કરનાર હોય તે જ ખેસી શકે. વિક્રમે એક સ્ત્રીપુરુષના યુગલને જીવિતદાન આપતાં પોતાના પ્રાણુની પરવા નહોતી કરી.” એ કથા કહેતાં ગોમટસ્વામી, કુલ્પાકજી, નાગહલક, કરહેડા, આજુ, સત્યપુર, લઘુકાશ્મીર, પંચાસર, શંખેશ્વર, તીર્થાધિરાજ શત્રુંજય, ગિરનાર, સોપારક વગેરે તીર્થોનું વર્ણન કરે છે, જે સાંભળી રાજા ભોજ સિંહાસન પર ખેસ્યા વગર જ પાછો જાય છે.

૮ આઠમી પૂતળી—ફરી રાજા ભોજ એ સિંહાસન પર ખેસવા જાય છે ત્યારે આઠમી પૂતળી જ્યવંતી કહે છે, “હે રાજા ! તું વૃથા પ્રયાસ ન કર ! રાજા વિક્રમના જેવું પરાક્રમી અને પરાપકારી અસારે કાષ્ઠ નથી કે જેણે એક સરોવરમાં પાણી લાવવા માટે બત્રીસ લક્ષણુ પુરુષના બલિદાનની જરૂર લાગતાં પોતાનું માથું આપ્યું. આથી દેવી પ્રસન્ન થાય છે, પાણી સરોવરમાં ભરાઈ જાય છે. અને વિક્રમ જીવંત થઈ ચાલ્યો જાય છે.” આ સાંભળી ભોજ રાજા મહેલે ચાલ્યો જાય છે.

૯ નવમી પૂતળી—સિંહાસને ખેસવાની ના પાડતાં જ્યસેના કહે છે, “હે ભોજરાજ ! જેનામાં વિક્રમાદિત્યના જેવો ગાંભીર્ય ગુણ હોય તે પુરુષ અત્રે સુખે ખેસે.” તે વિક્રમ મંત્રી-પુત્રની ઇચ્છિત કન્યાને પોતાના સાહસથી રાક્ષસથી બચાવી મંત્રીપુત્ર સાથે પરણાવે છે.

૧૦ દસમી પૂતળી—રાજા ભોજને મદનસેના કહે છે—“હે રાજા ! જેનો ગાંભીર્યગુણ વિક્રમ જેવો હોય તે જ અહીં ખેસી શકે. વિક્રમે એક રાગીને પોતાના સાહસથી અમૃતકળ

મેળવી આપી તેને જીવિતદાન આપ્યું હતું. હે રાજા ! તમારામાં આવું સાહસ હોય તો આ સિંહાસને ખેસો.” આ સાંભળી ભોજરાજ મહેલે સિંધાવે છે.

૧૧ અગિયારમી પૂતળી—એક વાર મદનમંજરી ભોજરાજને સિંહાસને ખેસવાની ના પાડતાં કહે છે, “વિક્રમના જેવું ઔદાર્ય, અનન્ય પરાક્રમ કયાંય થયું નથી કે થવાનું નથી.” અહીં કથામાં રાજાના એક શુકરાજ (પોપટ)નું સુંદર વર્ણન આપ્યું છે. રાજા તેને દેશપર-દેશ જોવા મોકલે છે, તેના કથનથી એક રાજકન્યાને પરણે છે અને એક બારડ પક્ષીના કુખની કથા સાંભળી તેના ભાઈને રાક્ષસના પંખમાંથી છોડાવી અભયદાન આપે છે. કથા સાંભળી ભોજરાજ પાછો ચાલ્યો જાય છે.

૧૨ બારમી પૂતળી—રાજાની જેમ આજે પણ ભોજ સિંહાસન પર ખેસવા આવ્યા છે, ને શૃંગારતિલકા તેને ના પાડતાં કહે છે, “હે રાજા ! કોઈ વેશ બદલવા માત્રથી યોગ્ય થઈ જતો નથી. જેનું ઔદાર્ય વિક્રમના જેવું હોય તે જ આ સિંહાસન પર સુખે ખેસે.” એક વણિક પુત્રના કહેવાથી રાક્ષસથી પીડિત એક સ્ત્રીને રાજાએ બચાવી અને એ સ્ત્રીએ આપેલા સુવર્ણ કુંભ રાજાએ વણિક પુત્રને આપી દીધો. એવું ઔદાર્ય તારામાં છે ? રાજા ભોજ આ સાંભળી રાજભુવનમાં ચાલ્યો જાય છે.

૧૩ તરમી પૂતળી—રતિપ્રિયા રાજા ભોજને સિંહાસન પર ખેસવાની ના પાડતી કહે છે, “જો વિક્રમાદિત્યના જેવી દાનશીલતા હોય તો આ સિંહાસને વિરાજે.” રાજા વિક્રમાદિત્ય એક વિદ્યાધર અને વિદ્યાધરિને બચાવવા પોતાનું માથું આપવા પણ તૈયાર થયા હતા. દેવીએ આપેલ અપૂર્વ ઔષધમય મૂળીયું અને વિદ્યાધરે આપેલ દિવ્ય પ્રભાવમય વેલડી પણ રાજાએ દાનમાં આપી દીધાં હતાં. આ સાંભળી ભોજરાજ પાછો ચાલ્યો જાય છે.

૧૪ ચૌદમી પૂતળી—રાજાભોજને ના પાડતાં નરમોહિની કહે છે, ‘હે રાજા ! આ સિંહાસન તો તારે દર્શન અને પૂજન કરવા લાયક છે. તેના ઉપર ખેસવું કે તે માટે પ્રયત્ન કરવો જીવિત નથી. વિક્રમાર્ક જેવું ઔદાર્ય હોય તેણે જ ખેસવું હીક છે. વિક્રમને એક યોગીએ ચિન્તામણિ રત્ન આપ્યું, પરંતુ રસ્તામાં એક રોગી મહાદરિદ્રી યાત્રક ઔષધીની યાચના કરવા આવ્યો, એટલે એ દયાળુ દાનવીર રાજાએ પોતે મહામુરકેલીથી પ્રાપ્ત કરેલ રત્ન આપી દીધું.’ આ સાંભળી ભોજ ચાલ્યો ગયો.

૧૫ પંદરમી પૂતળી—ભોગનિધિ પૂતળી રાજા ભોજને ના પાડતાં કહે છે: “હે ભોજ ! તમારે આ સિંહાસનની પાસે પણ આવવું નહિ. તમારા સંસર્ગના દોષથી એ મહિન થાય છે. વિક્રમાદિત્યે પોતાના મિત્ર સુમિત્રને એક દિવ્ય કન્યા અપાવવા ઉક્ળતા તેલની કઠાર્ધમાં પોતાનો દેહ હોમી દીધો હતો. પછી દિવ્ય પ્રભાવથી તે બચી ગયો.” આ સાંભળી ભોજ રાજા ચાલ્યો ગયો.

૧૬ સોળમી પૂતળી—પ્રભાવતી પૂતળી ભોજને સિંહાસન પર ખેસવાની ના પાડતાં કહે છે; “તમારે આ સિંહાસન પર ખેસવું હીક નથી. રાજા વિક્રમની દાનશરતા તમારામાં ક્યાંથી આવે ? એક દરિદ્રી પડિતે રાજસભામાં રાજાની સ્તુતિ સંભળાતી. રાજાએ કહ્યું: એ તો હીક, પણ વૈરાગ્યરસ ધોષક કંઈક કહો. એટલે બ્રાહ્મણ કહે છે; “રાજ્ય, ધન, દેહનાં

આબ્રુષણ, ધાન્યસંચય, પાંડિત્ય, ભૂગર્બલ, વકતૃત્વ, કુલ અને ઉત્તમ ગુણ એ બધાં શા કામનાં એ સંસારરૂપી કારાગૃહમાંથી આત્માને છોડાવ્યો નહિ તો ?” આ સાંભળી રાજા વિરાગ પામે છે અને પાંડિતને પાંચસો ગામ અને સોલકોટી સુવર્ણ દાનમાં આપે છે. આ સાંભળી ભોજ રાજા ચક્રિત થઈ રાજમહેલે ગયો.

૧૭ સત્તરમી પૂતળી—એક વાર રાજા ભોજ છાનોમાનો સિંહાસને બેસવા જાય છે ત્યારે પ્રભાવતી પૂતળી કહે છે—હે માલવાધીશ ! આજે ચોરની પેઠે કેમ આવ્યો છે ? આમ કહી એક ધૂર્ત વણિકની, દેવોને પણ કળ્યાની, રસપ્રદ કથા કહે છે. પછી રાજા વિક્રમે એક ભાટને અદ્ભુત દાન આપ્યું તે કથા કહે છે. આ ભાટ પૃથ્વીમાત્રનું ઝણુ છેદનાર, દ્રારિદ્ર્યનો તાપ ઓલવનાર, પોતાના જીવનને પણ આપી દેનાર, શત્રુને પણ સમૃદ્ધિ આપનાર વિક્રમ રાજાની સ્તુતિ ચંદ્રશેખર રાજા પાસે કરે છે. ચંદ્રશેખર રાજા દેવીને આરાધી વિક્રમ જેવા થવાનું વરદાન મેળવે છે. દેવી તેને એક શરતે વચન આપે છે કે તારે રાજા અગ્નિમાં બળવું. રાજા વિક્રમ પોતાના પ્રતિસ્પર્ધિની આ વાત સાંભળી પોતે આવી અગ્નિમાં બળવાનું દેવી પાસે અંધ કરાવે છે અને પ્રતિસ્પર્ધિને પણ ગુણી બનવામાં સહાયક થાય છે. હે રાજા ભોજ ! આવો ગુણ તારામાં છે ? આ સાંભળી ભોજરાજા ચાલ્યો જાય છે.

૧૮ અઠારમી પૂતળી—આ ચંદ્રસુખી નામની પૂતળી પણ રાજા ભોજને સિંહાસન પર બેસવાની મના કરતાં કહે છે—“હે માલવ ભૂપાલ ! તારે આ આસનને તો અડકવું પણ નહિ.” પછી પૂતળી—રાજા વિક્રમે એક અદ્ભુત સરોવરમાં જઈ, સૂર્યના સ્થંભ ઉપર ચઢી તેની પ્રસન્નતાથી મળેલા એ ઉત્તમ કુંડલ, કે જેમાંથી રાજા એ ભાર સુવર્ણ મહે તેમ હતું, એવાં ઉત્તમ કુંડલો પણ ચાચકને આપી દીધાં, એ કથા કહે છે. એ સાંભળી ભોજ-રાજા મહેલમાં જાય છે.

૧૯ ઓગણીસમી પૂતળી—અનંગધ્વજ રાજા ભોજને ના પાડતાં કહે છે; “વિક્રમા-દિત્ય જેવા ગુણ તમારામાં હોય તો બેસો. વિક્રમ રાજા મહાપરાક્રમી, સત્યવક્તા, ધર્મનિષ્ઠ અને દાતા હતો. તેના રાજ્યમાં પાત્રને દાન, દીનને મદદ અને અતિથિને સત્કાર મળતો. સર્વજ્ઞ દારિદ્ર્યનો નાશ થઈ ગયો હતો. એક વાર એક મહર્ષિ રાજા પાસે આવી કહે છે કે એક વરાહ અમારા આશ્રમો, યજ્ઞકુંડો, ઉદ્યાનોનો નાશ કરે છે તેથી અમારું રક્ષણ કર. રાજા આ સાંભળી ત્યાં જાય છે. વરાહ નાસે છે અને પાતાલમાં જાય છે. ત્યાં બધા દેવો મળે છે. છેલ્લે બલિરાજા મળે છે. વિક્રમને ઓગણીસ પોતાના અર્ધ સિંહાસન પર બેસાડી હર્ષથી તેની ખૂબ પ્રશંસા કરી તેને શીઘ્રરસાયનરૂપ રસ, જેનાથી સુવર્ણ અને નિરોગતા થાય તે આપે છે. રાજા આ લઈ પાછો આવે છે. રસ્તામાં ચાચકને જોઈ આ અણુમૂલ વસ્તુ ચાચકને આપી દઈ પ્રસન્ન મને ઘેર આવે છે.” રાજાભોજ વિક્રમાદિત્યનું આ સાહસ અને દાનગુણ સાંભળી પાછો આવે છે.

૨૦ વીસમી પૂતળી—રાજાભોજને કુરંગનયના પૂતળી કહે છે, “હે રત્નામિન ! આ સિંહાસન પર તારે બેસવું યોગ્ય નથી. વિક્રમાર્ક ભૂપાલને ધનને આ સર્વતોલક નામનું આસન આપેલું છે. આ સિંહાસન ઉપર વિક્રમાદિત્ય વિના અન્ય શોભે નથી. વિક્રમા-

દિત્ય એક શ્લોક સાંભળી વિદેશમાં જાય છે. ત્યાં અદ્ભુત આશ્ચર્ય અને અનેક તીર્થો જોતો પદ્મપુરનગરમાં જાય છે. ત્યાંના જિનમંદિરમાં વર્ધમાન જિનને નમી રંગમંડપમાં જાય છે. ત્યારે ત્યાં ચાર કાર્પટિકા, ચારે ચાર દિશાઓમાં ફરીને આવ્યા છે તે દરેક પોતપોતાનાં આશ્ચર્ય કહે છે. તેમાં એક કહે છે— એક અદ્ભુત યોગીંદ્ર છે, પશુ હું તેમની પાસે જઈ શક્યો નહિ, ત્યાં જવામાં બહુ કષ્ટ છે. રાજા વિક્રમ ત્યાં જાય છે અને યોગીરાજને નમન કરે છે. આથી યોગીરાજ વિક્રમ ઉપર પ્રસન્ન થઈ અદ્ભુત શક્તિવાળા સિદ્ધકંડ, કંથા, અને ચાંખડી આપે છે. રાજા એ લઈ અવંતીમાં આવે છે. રસ્તામાં એક રાજનીને મળ્યું પામતો જોઈ તેને બચાવી રાજ્ય મેળવવા ઉપયુક્ત ત્રણે વસ્તુઓ દાનમાં આપી દે છે. ધન્ય છે તેની દાનવીરતાને!” આ સાંભળી ભોજરાજ પોતાના મહેલે જાય છે.

૧૧ એકવીસમી પૂતળી—લાવણ્યવતી રાજા ભોજને વિક્રમના સિંહાસન પર બેસવાની ના પાડતાં કહે છે—“જો વિક્રમાદિત્યના જેવો ઔદાર્ય ગુણ હોય તો આ આસને બેસો. રાજા વિક્રમ મંત્રોપવ્રતા કહેવાથી એક જિનમંદિરમાં જાય છે. ત્યાં અણિમા, મહિમા, લાઘિમા, ગરિમા, ઇશિત્વ, વશિત્વ, પ્રાકાશ્ય, પ્રભુતા, નામની આઠ મહાસિદ્ધી દેવીઓ દર્શને આવે છે. વિક્રમ પશુ તેમની પાછળ જઈ ઉકળતા તેલની કઢાઈમાં દેવીઓની પાછળ પડે છે. ત્યાં તો દેવતા હાજર થાય છે. દેવીઓ પ્રસન્ન થઈ રાજાને મહાપ્રભાવશાલી આઠ રત્નો આપે છે. રાજા તે લઈ અવંતી તરફ આવે છે. રસ્તામાં એક દારિદ્ર્યશેખર પંડિત, દારિદ્ર્યના તાપથી તાપિત થઈ ઘર બહાર નીકળ્યો છે. તે રાજાને મળે છે. રાજા એ આઠ રત્નો તેને ભેટ આપી દે છે.” આ સાંભળી રાજા ભોજ જતો રહે છે.

૨૨ બાવીસમી પૂતળી—સૌભાગ્યમંજરી પૂતળી રાજાને કહે છે, “તમે જો વિક્રમાદિત્ય જેવા હો તો સુખે આ સિંહાસન પર બેસો. રાજા વિક્રમાદિત્ય બ્રમણ કરતો એક દિવસ ઋષભદેવ પ્રભુના મંદિરમાં ગયો છે. ત્યાં એને એક પરદેશી મિત્ર મળે છે, જે એક રાજા છે. બન્નેનો પરિચય થાય છે. પરદેશી રાજા વિક્રમને કામાખ્ય દેવીની કથા કહે છે અને ત્યાં રહેલ રસકુપિંકા ભેરા પોતે ગયાંની અને તે પ્રાપ્ત ન થઈ તે વાત જણાવે છે. વિક્રમ તે માટે ત્યાં જાય છે અને પોતાનું બલિદાન આપવા તત્પર થાય છે. છેવટે દેવી પ્રસન્ન થાય છે, અને રસસિદ્ધિ પોતાના મિત્રને અપાવે છે.” ભોજરાજ આ સાંભળી આદ્યા જાય છે.

૨૩ તેવીસમી પૂતળી—ચંદ્રિકા કહે છે—“હો ભોજ રાજા! તમારે અહીં બેસવું યોગ્ય નથી. રાજા વિક્રમ જૈનધર્મનો પરમ ઉપાસક બન્યો છે, નિરંતર જિનપૂજા, તત્ત્વશ્રવણ, સાધુસંગ, દાન, દયા આદિ કરે છે. એક વાર સુરેન્દ્ર તેની પ્રશંસા કરતાં કહે “જ્યુ જગતમાં વિક્રમ જેવો સાહસી, પરાક્રમી, દાનેશ્વરી, ધર્મપરાયણ બીજા કોઈ નથી.” ધન્વંતરી આવું તથા સાંભળી એક દેવ તેની પરીક્ષા કરવા નીચે આવે છે રાજાને કુન્ડલવર્ણ આપે છે. રાજા રાજભંડારનું દાન કરે છે અને છેવટે રાજ્ય પશુ બીજાને આપી પોતે આદ્ય નીકળે છે. દેવતા રાજાનું આ સાહસ જોઈ પ્રસન્ન થઈ રાજાને તેનું રાજ્ય પાછું આપે છે.” આ સાંભળી ભોજરાજ મહેલે આદ્યો જાય છે.

૨૪ ચોવીસમી પૂતળી—હંસમના ભોજરાજને સિંહાસને બેસવાની ના પાડતાં

કહે છે—આ સિંહાસન તો સિંહની ચુકા જાણવું. એના ઉપર તો રાજા વિક્રમ જ શોભે. પછી પૂતળી શાલિવાહનની કથા કહે છે. રાજા વિક્રમ શાલિવાહનને બોલાવવા ફત મોકલે છે, શાલિવાહન નથી જતો, આખરે પ્રતિષ્ઠાનપુરના રાજા પાસે તેની માગણી થાય છે. છતાંયે તે નથી જતો એટલે વિક્રમાદિત્ય સૈન્ય લઇને આવે છે. શાલિવાહનને દેવતા સહાય કરે છે અને તેથી એ વિક્રમના સૈન્યને મૂર્છિત કરી દે છે. વિક્રમ રાજા વાસુકી નાગનું આરાધન કરે છે. નાગરાજ પ્રત્યક્ષ થાય છે અને તેને અમૃતકુંપ દેવા પાતાલમાં લઇ જાય છે. વિક્રમ અમૃતકુંપ લઇને આવે છે. ત્યાં રસ્તામાં શાલિવાહન મોકલેલા બે આકરે અમૃતકુંપની ચાચના કરે છે. મહાપરોપકારી વિક્રમ પોતાના મૂર્છિત સૈન્યની પણ પરવા કર્યા વગર ચાચકાને અમૃતકુંપ આપે છે. વાસુકીનાગ વિક્રમની આ દાનશરતા જોઇ બીજો અમૃતકુંપ આપે છે. વિક્રમાર્કનું સૈન્ય જીવિત થાય છે અને શાલિવાહન રાજા પણ વિક્રમાદિત્યનું ઔદાર્ય જોઇ તેની પાસે આવીને નમે છે. આ કથા સાંભળી ભોજ-રાજા નિરાશ થઇ પાછો જાય છે.

આ પચીસમી કથામાં જરૂરી જ્યોતિષ જ્ઞાન અંથકારે આપ્યું છે. સંક્ષેપમાં બહુ જ ઉત્તમ વસ્તુ રજુ કરી છે, જેથી અંથકાર ઉત્તમ જ્યોતિષી હશે એમ સિદ્ધ થાય છે.

૨૫ પચીસમી પૂતળી—વિષ્ણુપ્રભાં કહે છે “જે વિક્રમાદિત્ય જેવો હોય તે અહીં બેસે. એક વાર એક અપૂર્વ જ્યોતિષવિદ્ પંડિતે વિક્રમ રાજાને કહ્યું, અમુક યોગોથી આરં વર્ષના ભૂયંકર અકાલ માલવ દેશમાં પડશે. એમાંસુ આવે છે. વરસાદનું ટીપુંયે પડતું નથી. પ્રજામાં હાહાકાર મચી રહ્યો છે. દાન પૂજા આદિ થયાં. આખરે એક દેવે કહ્યું, પર્જન્યદેવને બત્રીસાનું બલિદાન આપવામાં આવે તો તે પ્રસન્ન થઇ વરસાદ વરસાવે. વિક્રમરાજા પર્જન્યદેવને આરાધી પોતાનું બલિદાન આપવા જાય છે. ત્યાં દેવતા પ્રસન્ન વર્ષ વરસાદ વરસાવે છે, કુયોગ લોપ થાય છે અને પૃથ્વી આખી જલમય થઇ સુકાળ થાય છે.” આ સાંભળી ભોજરાજા મહેલે જતો રહે છે.

૨૬ છઠ્ઠીસમી પૂતળી—આનંદપ્રભા ભોજરાજાને ના પાડતાં કહે છે: “જો વિક્રમાદિત્ય જેવું સાહસ હોય તો હે માલવેશ્વર ! આ સિંહાસને સુખે બેસો. એક વાર ઇંદ્રે વિક્રમાદિત્યના સાહસની પ્રશંસા કરી. બે દેવ તેની પરીક્ષા કરવા આવે છે. નગર બહાર વૃદ્ધ ગાયનું સ્વરૂપ બતાવે છે. ઠંડી સખત પડે છે. સિંહગર્જના સામે થઇ રહી છે. ગાયને બચાવવા વિક્રમાદિત્ય જીભો રહે છે. ઠંડીમાં પોતાનાં વસ્ત્ર ગાયને ઝોઢાડે છે અને સિંહથી ગાયની રક્ષા કરે છે. આ વખતે એક શુક આવી રાજાને કહે છે, એક ગાયને માટે તારું અમૂલ્ય જીવન શા માટે આપે છે ? વિક્રમ કહે છે, શુકરાજ તમે તમારા સ્થાને જાઓ. આ ગાયની રક્ષા માટે મારા પ્રાણ આપીશ. છેવટે દેવતા પ્રસન્ન થઇ કામદુધા ગાય વિક્રમને ભેટ આપે છે. વિક્રમ કામદુધા લઇ મહેલે જાય છે. ત્યાં રસ્તામાં એક ગરીબ બ્રાહ્મણ ચાચના કરે છે અને ક્યાણુ વિક્રમ એ ગાય બ્રાહ્મણને દાનમાં આપી દે છે.” ભોજરાજા વિક્રમનું આ ઔદાર્ય સાંભળી મહેલે ચાલ્યો જાય છે.

૨૭ સત્તાવીસમી પૂતળી—ચંદ્રકાંતા ભોજને ના પાડતાં વિક્રમની પ્રશંસા કરે છે. વિક્રમાદિત્ય એક દ્યુતકારની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવા સાહસ કરી એ પહાડની વચ્ચેથી જલ લાવી પોતાના શિરનું અલિદાન આપી, દેવીને પ્રસન્ન કરી દ્યુતકારને વરદાન અપાવે છે આ સાંભળી રાજા ભોજ પોતાના મહેલે ગયો.

૨૮ અઠ્ઠાવીસમી પૂતળી—૩૫કાંતા ભોજને સિંહાસને બેસવાની ના પાડતાં કહેવા લાગી, “આ સિંહાસન પર બેસવાની ઇચ્છા જ હોય તો વિક્રમાદિત્ય જોવો થાઓ.” એક વખત વિક્રમે દેવીના મંદિરમાં બલાતકારે અલિદાન માટે લેવાઈ ગયેલા મનુષ્યને બદલે પોતે જ અલિદાન માટે હાજર થઈ તે મનુષ્યને બચાવ્યો. દેવી પ્રસન્ન થતાં સર્વ જીવો માટે અભયદાનની માંગણી કરી. દેવીએ એને સ્વીકારી. છેવટે વરદાન આપવા માંડ્યું તો પોતાની સાથેના ચાર માનવીઓને વરદાન અપાવો સુખી કર્યા.

૨૯ આગણત્રીસમી પૂતળી—સુરપ્રિયા ભોજરાજને ના પાડતાં કહે છે “એના ઉપર તો વિક્રમાદિત્ય જ શોભે, અન્ય નહિ. એક વાર એક જ્યોતિષી સામુદ્રિક શાસ્ત્ર ભણીને આવ્યો. અવન્તી બહાર તેણે એક બત્રીશલક્ષણા પુત્રને દુઃખી અને લાકડાંને ભારે ઉપાડતાં જોયો. ‘સામુદ્રિક અવન્તીમાં આવી રાજાના અગે સામુદ્રિક જોવા માંડ્યું’ તો એકે લક્ષણ જ જણાયું નહિ. તેને થયું બત્રીશલક્ષણો દુઃખી છે અને આ નિર્લક્ષણી રાજા છે. સામુદ્રિક શાસ્ત્ર જ ખોટું છે. પછી તેને રાજાએ પૂછ્યું, ભાઈ, શું વિચાર કરે છે? તેણે વાત કરી. રાજા કહે છે સામાન્ય શાસ્ત્ર કરતાં વિશેષ બળવાન હોય છે. પછી સામુદ્રિકે શોધી કાઢ્યું કે બત્રીશ લક્ષણાપુત્રને તાલવામાં કાક ચિહ્ન હોય તો તે દરિદ્ર રહે છે અને લક્ષણ રહિતના આંતરડાં કાબરચિતરાં હોય તો તે સુખી હોય. પેલા દરિદ્રીની પરીક્ષા કરી તો તે પ્રમાણે જ હતું. હવે રાજા પોતાની પરીક્ષા ખાતર આંતરડાં કાઢવા તૈયાર થાય છે. કુખ છેદી એટલે જ્યોતિષીએ ના પાડી અને કહ્યું આપનાં આંતરડાં કાબરચિત્રાં જ છે.” ભોજરાજ આ સાંભળી આવ્યો ગયો.

૩૦ ત્રીશમી પૂતળી—દેવાંગના રાજાભોજને સિંહાસને બેસતાં અટકાવી કહે છે—આ સિંહાસન પર ઈંદ્ર કે વિક્રમ સિવાય બીજો કાંઈ બેસી શકે નહિ. એકવાર એક જ્યોતિષી રાજાને ભવિષ્યવાણી કહેતાં કહે છે કે હમણાં મહાભય થશે. આ વખતે એક વિદ્યાધર પોતાની સ્વરૂપવતી સ્ત્રી રાજાને ભળાવીને જાય છે. આકાશમાં માયાથી એ વિદ્યાધરોના યુદ્ધમાં એ સ્ત્રીના પતિનાં અંગોપાંગ કપાય છે. પેલી સ્ત્રી સતી થાય છે, પાછો વિદ્યાધર આવે છે અને સ્ત્રી માગે છે. બધી હકીકત જાણ્યા છતાં વિદ્યાધર કહે છે—મારી પત્ની તારા અંતઃપુરમાં છે. રાજા કહે છે એમ બને તો હું માયું આપું, વિદ્યાધર માયાથી સ્ત્રીને લાવે છે. વિક્રમાદિત્ય માયું આપે છે. યસ ત્યાં તો દેવતા વિક્રમાદિત્યના સાહસ ઉપર આક્રીન પોકારી પુષ્પવૃષ્ટિ કરે છે. આ સાંભળી ભોજરાજ આવ્યો જાય છે.

૩૧ એકત્રીસમી પૂતળી—પદ્માવતી રાજા ભોજને કહે છે—હે રાજેન્દ્ર, આ સિંહાસને બેસો નહીં. એક ગૃહસ્થ પોતાનું મકાન નવું બંધાવી જિનમંદિરાદિથી વિભૂષિત બનાવે છે. શુભ મુહૂર્તે તેમાં જાય છે. પણ ત્યારેજ કંઈક-પડુ પડુ એવો અવાજ થાય છે. પોતે રાજા પાસે ફરિયાદે જાય છે. રાજા તે ખરીદી લે છે. પછી રાજા જ પોતે સવા જાય છે.

તેને પકુ પકુ એવો અવાજ મંભળાય છે. રાજા કહે છે ભલે પડ! એટલે એક સુવર્ણ પુરુષ પડે છે. પણ તે શેકને આપતાં કહે છે આ તમારા ભાગ્યનો છે. શેક ના પાડે છે અને સાથે જ પોતાની પક્ષિની કન્યા પણ પરણાવે છે. આ સાંભળી ભોજરાજ પોતાના મહેલે જાય છે.

૩૨ બગીસમી-છેલ્લી પૂતળી--પક્ષિની ભોજરાજને સિંહાસને બેસવાની ના પાડતાં કહે છે-ભોજરાજ, વિક્રમના જેવો કાષ્ઠ થયો નથી ને થનાર નથી. તેમણે રાજ્ય તજ્યું, દેશ તજ્યો, સામંત, કાશ, અશ્વ, પદાતિ, હસ્તિ, આદિ તજ્યાં; રાણીઓ, પુત્રવંદને દેહ શુદ્ધાં તજ્યા, પણ સત્ત્વ કદાપિ તજ્યું નહિ. અવન્તીમાં જે માલ આવતો તે પ્રજા ખરીદી લેતી, પરન્તુ કાષ્ઠ ન હ્યે ત્યારે રાજા પોતે તે ખરીદાવી લેતો. એકવારે એક શ્રીમંત મનુષ્ય દારિદ્ર્ય નામની લોહ પૂતળી વેચવા અવન્તીમાં આવે છે. એને કાષ્ઠ ખરીદતું નથી. રાજાને ખબર પડે છે એટલે તેના એક હજાર દીનાર ઠરાવી રાજા તે ખરીદી હ્યે છે, અને ભંડારમાં મુકાવે છે. રાત્રે તેની રાજ્યલક્ષ્મી જતી જતી કહેતી જાય છે કે દારિદ્ર્યને રજા આપો. રાજા ના પાડે છે. રાજલક્ષ્મી જતાં વિવેક, લજ્જા, શાંતિ, કર્તિ, સત્ય, સુખ, યશ એ બધાં જતા માંડે છે. છેલ્લે સત્ત્વ જાય છે. રાજા તેને ના પાડે છે. અને તરવાર લઈ મરવા ઉચ્ચક્રત થાય છે એટલે સત્ત્વ રહી જાય છે. સત્ત્વ રહેતા બધા ગુણો પાછા આવે છે, અને દારિદ્ર્ય પોતાની મેળે શત્રુને ત્યાં ચાલ્યું જાય છે. હે ભોજરાજ! આવાં ત્યાગ સાહસ અને ઔદાર્ય તારામાં છે ખરાં? વિક્રમાદિત્યના સત્ત્વની આ કથા સાંભળી ભોજરાજ પોતાના મહેલે જાય છે.

આ રીતે આ બગીસ પૂતળીઓની કથાઓ પૂર્ણ થતાં આચાર્ય શ્રી રામચંદ્રચરિત્ર કહે છે કે ક્ષેમકર મુનિએ રચેલું ચરિત્ર જોઈ સ્મરણ રહે તે પાટે મેં આ આખું ચરિત્ર પદ્યમાં રચ્યું છે. વિ. સં. ૧૪૯૦માં આ ચરિત્ર બનાવ્યું. જ્યાંસુધી પૃથ્વી, મેરુ, ચંદ્ર, તારા, સૂર્ય, ધ્રુવ, દિવસ અને રાત્રિ એટલાં પ્રમાણુ છે ત્યાંસુધી આ વિક્રમચરિત્ર પૃથ્વી ઉપર વંચાઓ અને વિજય પામે!

ખરેખર આ ચરિત્ર બહુ જ રસિક છે. ગ્રંથકર્તાની પ્રવીણતા અદ્ભુત છે. વાંચતાં મનમાં પ્રમોદ થાય છે, સાથે જ વિક્રમના ન્યાય, ધર્મપ્રેમ, સાહસ, પરાક્રમ, ઔદાર્ય, ગાભીર્ય, દાનશરતા આદિ ગુણો આપણને આકર્ષે છે. આ કથાઓ એકલી કથારૂપે ન વાંચતાં વિક્રમના ગુણોને પ્રતિબિંબિત કરનાર અરીસારૂપે વાંચવી જોઈએ. ગ્રંથકારે સ્થાન સ્થાન પર સુલલિત પદ્મો આપ્યાં છે તે પણ ચિન્તાકર્ષક અને પ્રમોદ આપે તેવાં છે. વાચકો તે વાંચી તેનો લાભ લઈ તેવા થવા પ્રયત્ન કરે એ જ શુભેચ્છા છે.

સાહસશર વિઠ્ઠભાદિત્ય

લેખક-કમાટી

ભૂમિપટના ભૂષણસમા અનેકાનેક નરવીરાની જનેતા ભારતભૂમિ જગતના ઇતિહાસનાં સુવર્ણ પૃષ્ઠોમાં વિશ્રુત છે. સંસારમાંના સર્વ જીવોમાં માનવજાતિનું સ્થાન સર્વોચ્ચ અને સર્વાદરણીય છે. આ રીતે માનવજાતિને એટલી બધી ઉચ્ચ માનવાનો ખાસ હેતુ તો એક જ નજરમાં આવે છે અને એ તે જ છે કે, અનેક સુગુણોના ભંડાર સમી પણ આ જ જાતિ છે. માનવોમાં અનેક સુગુણોનો સંચય હોવા છતાંય જો એક સર્વશ્રેષ્ઠ ગુણ ન હોય તો તે બધાય ગુણો, પાયા વિનાની સાત માળવાળી ઈમારતની જેમ, ખીલતા કે વધતા નથી. આદમી દાન દેવાની ભાવનાવાળો હોવા છતાંય જો તે લક્ષ્મીનો ત્યાગ કરવાનું સાહસ ન કરે તો તે ભાવના, મનમાં પરણ્યા અને મનમાં જ રાંડયાની જેમ, હૃદયમાં જ સંકેલાઈ જાય. શીલવ્રત પાળવાની ભાવનાનાળો સ્ત્રી ત્યાગની હિંમત ન રાખે તો તે ભાવના પણ જલ્પરપોટાની જેમ જ વિલયતાને પામે. તપોભાવના ગમે તેટલી હોય, પણ જો માણસના મનમાં આહારનો ત્યાગ કરવાની હિંમત ન હોય તો તે ગગનકુસુમની જેમ નિષ્ફલતાને જ પામે. ભાવના પણ હિંમત સિવાય ક્યાંથી સફળ થાય? એટલા માટે સઘળાય ગુણોને ખીલવવા કે વધારવા માટે પહેલા દરજ્જાની ભૂમિ કહો, શકુનસંકેત કહો કે મંગલાચરણરૂપ કહો તો તે એક સાહસનો ગુણ જ ગણી શકાય.

આજે હું અવંતીપતિ વિક્રમ રાજાના અનેક ગુણો પૈકીનો એક સાહસ ગુણ કેટલી ઉચ્ચ ભૂમિકાએ પહોંચ્યો હતો તે દર્શાવવા ઈચ્છુ છું. આ વિશ્વવિખ્યાત વિક્રમ રાજાને સભા ભરવાનો ધણો જ શોખ હતો. આની સભામાં મુખ્યત્વે ભાગ લેજવનાર પંડિતવર્ગ સાથેના વિવિધ પ્રસંગોનો વિનોદ હમેશાં ચાલ્યા જ કરતો. રાજા અને વિદ્વાવિનોદ એ સહજ વાત ન મનાય; રાજા અને વિલાસ એ તો નૈસર્ગિક સહયોગ અનુભવાય છે; પણ રાજા વિક્રમને માત્ર વિદ્વાવિનોદનો જ શોખ હતો. એટલું જ નહીં પણ નવા નવા શ્લોકો સંલગાવનાર વિદ્વાનોને પારિતોષિક તરીકે હજારો લાખખો નહિ પણ કરોડો સોના મહોસે દેવાતી. ખરેખર, ભિક્ષુકના રૂપમાં રાજદ્વાર આગળ આવીને બેસા રહેનાર સર્વગુપ્ત તરીકે વિખ્યાત સિદ્ધસેન દિવાકરજી મહારાજને કાવ્યકલાના બદલામાં એક એક શ્લોકના પારિતોષિક તરીકે ચારેય દિશાનું રાજ્ય પ્રદાન કરનાર સાહસિકાગ્રણી આ વિક્રમરાજા જ પંકાએલો છે.

એક સમયે રાજા વિક્રમ પંડિતોની સભા ભરીને બેઠો હતો, સભાની અંદર એ જ અવંતી નગરનો વાસીદાંત નામનેત્ર શ્રેષ્ઠી રાજસભામાં આવી, રાજાને યોગ્ય બેઠણ ધરી, નમસ્કાર કરીને સવિનય કહેતા લાગ્યો કે, ‘હે સ્વામિન! આપ ધણુય દરિદ્રીઓનું દારિદ્ર ચૂરો છો, ધણુ હતાશોને ઉત્સાહી બનાવી આશાના શુભ કિરણોથી દીપ્તિમાન બનાવો છો, તો મારી પણ એક ચરજ છે તે સાંભળી મારી નિરાશા દૂર કરો. મેં એક સુંદર મહેલ બનાવ્યો છે. એ મહેલ બનાવવામાં સારામાં સારો કારીગરો રોક્યા હતા. મહેલ સુંદર થાય તે માટે દ્રવ્યનો વ્યય કરવામાં જરા પણ ખોટી પાની નથી કરી. મહાન તૈયાર થતાં સુંદર મુદ્રતમાં મહોત્સવની સાથે તેમાં પ્રવેશ પણ કર્યો, પરંતુ કોઈ દુષ્ટ ગ્રહના ઉદયથી તે જ દિવસે રાત્રિનાં સમયે મેં જ ભાગમાં એક સુંદર પલંગ ઉપર હું

સૂતો હતો અને થોડો સુખ અવસ્થામાં અને જગૃતાવસ્થામાં આવ્યો. કે તુરત જ ઉપર રહેલા ઘરના પાટડામાંથી જાણે અકસ્માત અવાજ આવ્યો કે ‘પકું છું, પકું છું.’ આવી ભયમય વાણી સાંભળતાં જ ‘ન પડ’ એમ બોલી હું સાંથી પલાયન કરી ગયો. ખીજે દિવસે પણ આ પ્રમાણે જ બન્યું. ત્રીજે ચોથે દિવસે પણ એ જ થયું, એટલે ગ્રહકાર્યમાં નિમિત્તિઆઓને તેમજ અન્યોને શાંતિ થાય તે માટે પૂજાપો આદિ આપીને નાહકનો જ દંડાયો, પણ કશું વળ્યું નહિ! હે રાજન! આ દુઃખનું નિરાકરણ કરવામાં સાહસવીર એવા આપ જ સમર્થ છો, અન્યની અપેક્ષા વૃથા છે.’ આ વૃત્તાંત સાંભળી સારી રીતે પોતાના મનમાં ધારી, અને ધરનું મૂલ્ય ત્રણ લાખ આપીને તે શેકને વિદાય કર્યો અને સંધ્યાકાલના સમયે પોતાના માનેલ ધવલગૃહવાસમાં વિક્રમરાજ દહ વિશ્વાસથી અને કુતૂહલ જ્ઞેવાની અપેક્ષા રાખીને સુખથી સૂતો. રાત્રીનો મધ્ય પહોર થતાં અકસ્માત ‘પતામિ’ ‘હું પકું છું’ એવી વાણી સંભળાવા લાગી. એ સાંભળી રાજ બોલ્યો, ‘સત્ત્વરં પત’ ‘તું જલ્દી પડ.’ એવો અવાજ આવ્યો. આ જવાબ સાંભળતાંની સાથે જ ઉપરથી અધિષ્ઠાયક દેવતા પ્રેરિત સુવર્ણ પુરુષ નીચે પડ્યો. વિચક્ષણ રાજ વિક્રમે તેને પકડી લીધો અને પોતાના રાજ્યાવાસમાં સવિધિ સ્થાપન કર્યો અને પોતાના બળથી એ પુરુષની સિદ્ધિ કરી. વિક્રમ રાજની આ સિદ્ધિમાં મુખ્ય નિદાન તો સાહસ જ મનાય. આ સ્થાળમાં એ ઘરના એકીએ તો ‘શું પડશે’ એ વિચારની બ્રાન્તિ અને ભયમાં જ ગૃહત્યાગ કર્યો, અને ઘરનાં બારે ઉપદ્રવ માની રાજને એ ઘર સુપ્રત કર્યું. જ્યારે રાજ વિક્રમે પોતાના સાહસથી એ ઘરમાંથી અમૂલ્ય લાભ મેળવ્યો. રાજ વિક્રમના ઇતિહાસને બારીકાઈથી જોઈએ તો આવા એક નહિ પણ સેંકડો પ્રસંગો એવા મળે છે કે, જે ઘણાંખરાં સાહસિકતાથી જ પૂર્ણ કરેલાં છે.

બસ, જો માણસ વિક્રમ રાજનો સાહસિકતાનો આ એક જ ગુણ મેળવે તો દુનિયામાં તેમના માટે અશક્ય અગર દુર્લભ શું રહે? અર્થાત્ ત્રણે ભુવનમાં તે જેતા અને નેતા બની શકે.

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશના

બે ઉપયોગી અંકો

[૧] ક્રમાંક ૪૩—જૈન દર્શનમાં માંસાહાર હોવાના આક્ષેપોના સુક્ષ્મ અને શાસ્ત્ર દૃષ્ટિએ સચોટ જવાબ આપતા લેખોથી સમૃદ્ધ અંક. મૂલ્ય ૦-૪-૦.

[૨] ક્રમાંક ૪૫—કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના જીવન-સંબંધી વિવિધ લેખોથી સમૃદ્ધ અંક. મૂલ્ય ૦-૩-૦

શ્રી જૈનધર્મ સત્યપ્રકાશક સમિતિ

જેશિંગલાઈની વાડી, ઘીકાંટા-અમ વ

ભારતવર્ષના ભિન્ન ભિન્ન સંવતો

લેખક : પૂજ્ય મુનિમહારાજ શ્રી જ્ઞાનવિજયજી

સૌરવર્ષ—આ વર્ષ મેષ આદિ બાર રાશિને સૂર્ય ભોગવી લે ત્યાં સુધીનું એટલે ૩૬૬ દિવસ (સૂર્યસિદ્ધાન્ત પ્રમાણે ૩૬૫ દિન, ૧૫ ધડી, ૩૧ પલ અને ૩૦ વિપલ અને ઈ. સ. હિસાબે ૩૬૫.૨૫ દિન)નું મનાય છે. તેનો પ્રારંભ મેષ સંક્રાન્તિથી થાય છે. તેનો બારમો ભાગ તે સૌર માસ કહેવાય છે. જે ક્રમશઃ મેષાદિના નામથી તેમજ ચૈત્રાદિના નામથી ઓળખાય છે. બંગાલ, પંજાબ, અને પહાડી પ્રદેશોમાં આ વર્ષનો વિશેષ પ્રચાર છે. દક્ષિણનો કેટલક્રમસંવત્ પણ સૌરવર્ષવાળો છે. પાંચ સૌરવર્ષના ૬૦ મહિનાઓનો ૧ યુગસંવત્સર થાય છે.

ચાન્દ્રવર્ષ—એ પખવાડીયાનો એક મહિનો, એવા બાર મહિનાનું એક ચાંદ્રવર્ષ થાય છે. એનો કાળ ૩૫૪.૩૬ દિવસ (સૂર્યસિદ્ધાન્તને હિસાબે ૩૫૪ દિન, ૨૨ ધડી, ૧ પલ, ૨૪ વિપલ) પ્રમાણ મનાય છે. તેના મહિનાઓ શુદ્ધ એકમથી શરૂ થઈ અમાસે પૂરા થાય છે. અધિક માસ અને ચૈત્રાદિ વર્ષારંભના હિસાબે આ માન્યતા વાસ્તવિક છે. ઉત્તર ભારતમાં મહિનાઓ વધે ૧ થી ૧૫ સુધીના મનાય છે.

એક યુગસંવત્સરના સૌર માસ ૬૦ થાય, ત્યારે ચાંદ્ર માસ ૬૨ થાય છે. એટલે વધારાના બન્ને મહિનાને અધિકમાસ માની તે બન્ને વર્ષને સરખાં કરવામાં આવે છે. એટલે તે યુગના વર્ષારંભમાં સૌર અને ચાંદ્ર એ બન્ને વર્ષો જોડાઈ જાય છે.

હિન્દુઓની ધાર્મિક ક્રિયાઓ આ ચાંદ્ર વર્ષના મહિના અને તિથિઓના હિસાબે આરાધાય છે. આથી સૌર પંચાંગોમાં પણ સૌર દિવસોની સાથે ચાંદ્ર તિથિઓ લખતી પડે છે.

બૃહસ્પતિસંવત્સર—આ સંવત્સર બૃહસ્પતિ સંપૂર્ણ નક્ષત્રચક્રને ભોગવી લે ત્યાં સુધીનો એટલે “૧૨ વર્ષ”નો હોય છે, જેના વર્ષો શ્રાવણ ભાદરવાના નામથી ઓળખાય છે (ચંદ્રપન્નતિ). ખાસ કરીને યુરુ અસ્ત થયા પછી ઉદય પામે ત્યારે તે કૃતિકા, મૃગશિરષ વગેરે જે નક્ષત્ર ઉપર ઊગે છે, તે નક્ષત્રના નામ અનુસાર તે વર્ષ કાર્તિક, માગશર વગેરે નામથી ઓળખાય છે. પરંતુ આ સંવત્સરનો પ્રચાર આજે દેખાતો નથી.

શનિસંવત્સર—આ સંવત્સર શનિ ગ્રહ સંપૂર્ણ નક્ષત્ર ચક્રને ભોગવી લે, ત્યાં સુધીનો એટલે “૨૦ વર્ષ”નો હોય છે (ચંદ્રપન્નતિ). આનો પ્રચાર પણ આજે દેખાતો નથી.

પ્રભવાદિસંવત્સર—આ સંવત્સર બે પ્રકારના મળે છે—

૧-બૃહસ્પતિ બાર રાશિ ઉપર ૩૬૧ દિન, ૨ ધડી અને ૫ પલ સુધી રહે છે એટલે તે સૌર વર્ષથી ૪ દિવસ, ૧૩ ધડી, ૨૬ પલ અને ૩૦ વિપલ નાનો હોય છે. ૮૫ વર્ષ એક સંવત્સરનો ક્ષય કરવાથી તે બન્નેની સમાનતા થઈ જાય છે અને તેથી જ આ સંવત્સર બૃહસ્પતિની ગતિના આધારે લેવાય છે. આ બૃહસ્પતિ સંવત્સરનું ચક્ર ૬૦ વર્ષ પૂરું થાય છે. જેના નામે પ્રભવ સંવત્સર વગેરે મૂલ્યે છે.

૨-પ્રભવાદિ સંવત્સર સૌરવર્ષ પ્રમાણમાં હોય છે, જે પ્રભવ, વિભવ વગેરે ૬૦ નામો વડે ૬૦ વર્ષ પર્વન્ત ચાલે છે. ત્યારબાદ મુનિ પ્રભવ, વિભવ વગેરે નામોથી તેનું બીજું ચક્ર ગણાય છે. ક્રિષ્ણ સંવત્સરમાં ૧૨ મેષથી તેને ૬૦ થી લાગવાથી શેષમાં રહેલ આંક પ્રમાણે પ્રભવાદિ સંવત્સરનો આંક આવે છે.

સુત્રાસિંહસંવત્સર—સંવત્સરના સાત તારાઓ એક નક્ષત્ર સો-સો વર્ષ સુધી ભોગવે

છે. એ રીતે ૨૭૦૦ વર્ષ જતાં સપ્તર્ષિઓ એક નક્ષત્રચક્રને પૂરું કરે છે. આ સંવત્સરના એક નક્ષત્રના હિસાબે ૧ થી ૧૦૦ સુધીના વર્ષના આંકડાઓ લખાય છે. ૧૦૦ વર્ષ પૂરાં થાય કે ફરી એકથી સંવત્ લખવાની પ્રથા હતી. આ સંવત્સરનો આરંભ ચૈત્રથી ગણાય છે. સપ્તર્ષિ સંવત્માં ૮૧ મેળવવાથી શતાંક વગરનો ગત “ચૈત્રાદિ વિક્રમસંવત્” આવે છે, ૮૦ જોડવાથી ગત “કાર્તિકાદિ વિક્રમસંવત્” જામે થાય છે, ૪૬ નાખવાથી ગત શકસંવત્ અને ૨૪ થા ૨૫ જોડવાથી ઈસ્વી સન સંવતનો શતાંક વિનાનો આંકડો આવે છે. આ સંવત્ના બીજાં નામો ‘લૌકિકકાળ’ ‘લૌકિકસંવત્’ ‘શાસ્ત્રસંવત્’ અને ‘પહાડી સંવત્’ વગેરે છે.

કલિયુગસંવત્—કલિયુગનો પ્રારંભ થયો ત્યારથી ગણાય છે. વિદ્વાનો આ સંવત્નો પ્રારંભ ઇ. સ. પૂ. ૩૧૦૨ ક્રેશ્ચિઆરીની બીજી તારીખની સવારથી એટલે—ચૈ. શુ. ૧ થી માને છે. ચૈત્રાદિ વિક્રમ સંવત્માં ૩૦૪૪, શકસંવત્માં ૩૧૭૬ અને ઇ. સ. માં ૩૧૦૧ જોડવાથી કલિસંવત્ આવે છે. એ પણ ઉલ્લેખ મળે છે કે પહેલાં આ સંવત્નો પ્રારંભ મહા શુદ્ધિ ૧૫ ના મધ્યાહ્નથી એટલે મહા વદિ ૧ ના પ્રાતઃકાલથી મનાતો હતો. તે જ દિવસે મહાભારત યુદ્ધ સમાપ્ત થયું અને રાજ્ય યુધિષ્ઠિરને રાજ્ય પ્રાપ્તિ થઈ, આવી માન્યતા હોવાથી આ સંવત્નાં બીજાં નામો ‘ભારતયુદ્ધસંવત્’ અને ‘યુધિષ્ઠિરસંવત્’ પણ મનાય છે.

યુધિષ્ઠિરસંવત્—આ સંવત્ માટે વરાહમિહિર લખે છે કે **षड्विक्रमपंचद्वियुतः (૨૬૨૬) શકકાલસ્તસ્ય રાજાશ્ચ** એટલે શકસંવત્માં ૨૫૨૬ ઉમેરવાથી અને ચૈત્રાદિક વિક્રમસંવત્માં ૨૭૯૧ જોડવાથી યુધિષ્ઠિરસંવત્ અને છે કેટલાક વિદ્વાનો વરાહમિહિરના આ મતને કલ્પિત માને છે અને માય કલિસંવત્ને જ યુધિષ્ઠિરસંવત્ માને છે.

બુદ્ધનિર્વાણસંવત્—શાક્યસિંહ ગૌતમ બુદ્ધના નિર્વાણથી આ સંવત્ પ્રવર્ત્યો હોય તેમ મનાય છે, પરંતુ તેનો ચોક્કસ કાલ આજ સુધી નક્કી થઈ શક્યો નથી. સીલોન, બ્રહ્મદેશ, આસામ અને સિયામમાં વિક્રમથી ૪૮૭ વર્ષ પૂર્વે એટલે ઇ. સ. પૂ. ૫૪૪ માં બુદ્ધનિર્વાણ મનાય છે, બ્યારે ભિન્ન ભિન્ન વિદ્વાનો બુદ્ધનિર્વાણનો કાલ ઇ. સ. પૂ. ૩૮૮, ૪૭૧ થી ૪૮૩, ૪૭૭, ૪૭૮, ૪૮૧, ૪૮૨, ૪૮૩, ૪૮૭, ૫૧૮, ૫૪૪, ૬૨૮ અને ૧૦૯૭ માં માને છે.

વીરનિર્વાણસંવત્—ભગવાન મહાવીરદેવ આસો માસની અમાસની રાત્રે છેલ્લા બે ઘડી સમય બાકી હતો ત્યારે ૨૯ મા સર્વાર્થસિદ્ધ સુદર્શનમાં નિર્વાણ પામ્યા ત્યારથી આ સંવત્ની શરૂઆત થઈ છે. એટલે આ સંવત્નો પ્રારંભ કા. શુ. ૧ ના સવારથી થાય છે. વિક્રમ સં. માં ૪૭૦ વર્ષ મેળવવાથી વીરનિર્વાણસંવત્ આવે છે. કેમકે દિ. શ્વે. ના દરેક રાશીમાં ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ અને વિક્રમના સમય વચ્ચે ૪૭૦ વર્ષનું અંતર આપ્યું છે. આ સંવત્નો પ્રાચીનમાં પ્રાચીન શિક્ષાલેખો વીરસંવત્ ૨૩ અને ૮૪ના મળે છે, ૧

૧—A (૧) पूर्वे छत्रस्थकालेर्बुद्धमूर्ध्नि यमिनः कुर्वतः सद्विहरं

(૨) सप्तत्रिंशे च वर्षे वहति भगवतो जन्मतः कारिताहं च

(૩) श्रीदेवार्थस्य यस्योल्लासदुपलमयी नूर्णराजेन राज्ञा श्रीके

(૪) शी सुप्रतिष्ठः स जयति हि जिनस्तीर्थमुंडस्थलस्थः

(૫) .....સંવત્ વીર જન્મ ૩૭

(૬) श्री वीरजन्म ३७ श्री देवा० जार, पुत्र x x धृकारिता,

(શ્રી ‘જૈન સત્ય પ્રકાશ’ ૧૯૮૩ વ. ૨. અંક ૪-૫)

જે હિન્દુભરના શિક્ષાલેખોમાં સૌથી પ્રાચીન છે. વીરનિર્વાણસંવત્ના ગ્રન્થોના ઉલ્લેખ સૌથી પ્રાચીન કલ્પસૂત્રમાં અને ચાર પછી ઐતિહાસિક ગાથાઓ, સ્તોત્રો, પરિશિષ્ટો, ચરિત્રો અને વિચારશ્રેણી વગેરેમાં છે.

વિક્રમસંવત્—વીરસંવત્ ૪૭૧ કાં ૪૦ ૧૨ તદનુસાર ઈ. સ. પૂર્વે ૫૭(૫૬)ના ઑક્ટોબરથી વિક્રમસંવત્ શરૂ થયો છે. જે કે આ સંવત્નો પ્રારંભ હાલ કેટલાએક પ્રદેશોમાં ચત્ર, અષાઢ અને શ્રાવણથી પણ કરાય છે, પણ એ માન્યતા પછીથી શરૂ થયેલ છે. આ સંવત્ના જૂનામાં જૂના શિક્ષાલેખો વિ. સં. ૭૯૪, ૮૧૧ તથા ૮૯૮ અને પ્રશસ્તિ લેખો વિ. સં. ૯૮૯ ઇસાદિ મળે છે. વિદ્વાનો માને છે કે 'કૃત' અને 'માલવ' સંવત્ એ

B કુચ્છ લદ્દેશ્વરમાં ભ. મહાવીરસ્વામીનું આવન જિનાલયનું પ્રાચીન મંદિર છે, જેમાં ભ. પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાં છે. આ મંદિરનો વિ. સં. ૧૯૩૯માં જીર્ણોદ્ધાર થયો ત્યારે એક પ્રાચીન તામ્રપત્ર નીકળ્યું છે, જેમાં લખ્યું છે કે—૧ દેવચંદ્રોય શ્રી પાર્શ્વનાથદેવસ્વેતો ૨૩ ॥ ડા. એ. ડબ્લ્યુ રૂડોલ્ફ હૉર્નલ કહે છે કે આ લેખ પ્રાચીન ખરોખરી લિપિમાં લખાયેલ છે. પૂ. પા. આત્મારામજી મહારાજ લખે છે કે—આ મંદિરના જીરણ ખરડા—નોંધરૂપ પુસ્તકમાં અને કુચ્છની જોગાળમાં લખ્યું છે કે—વીરાત્ ૨૩ વર્ષે દ્વં ચૈત્ર્ય સંજાતં ।

આ તામ્રપત્ર જીજ્ઞાસુપરના યતિ. સુંદરલાલજી કે તેમના શિષ્ય પાસે છે એમ સંભળાય છે. એમ પણ કહેવાય છે કે આ લેખની દેવનાગરી લિપિવાળી નકલ મંદિરની દિવાલમાં પણ લાગવેલ છે.—(જેન સત્ય પ્રકાશ, વ. ૪, અં. ૧-૨)

C (૧) વીર[ ]ય મગવ[ ].....ય.....ચતુરસિતિવ [ ].....

(૨) કાયે સાલિમાલિ.....રં નિવિઠ્ઠાક્ષિમિકે

(વડાલી ગામથી પ્રાપ્ત ખરોખરી લિપિનો શિક્ષાલેખ)

—(શ્રી. ગો. હી. ઓઝકૃત ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાલા)

સમણસ્સ મગવઓ મહાવીરસ્સ જાવ સવ્વદુક્ખણ્ણહીણસ્સ પન્નવાસસયાઈ વઢ્ઠકત્થહ દસમસ્સ ય વાસસયસ્સ અયં અસીદ્ધમે સંવચ્છરે કાલે ગચ્છહ, વાયળંતરં પુણ અયં તેળ્ણપ સંવચ્છરે કાલે ગચ્છહ, ઇતિ વીસઈ.—(કલ્પસૂત્રના છઠ્ઠા વ્યાખ્યાનનો છેલ્લો મૂળપાઠ).

ચંડદસ સોલસ વાસા ચંડદસ વિસુત્તરય દુક્કિસયા । મટ્ટવીસા ય દુવે પંચસયા ચેવ ચંડયાલ્લ ॥

પંચસયા ચુલ્લીયા છ ચેવ સયા નહુત્તર હંતિ । પંચસયા ચોયાલ્લ તદ્દમા સિદ્ધિમયસ્સ વીરસ્સ ॥

પુરિમંતરંજિયાપ તેરસિયા દિટ્ઠિ ઉપ્પન્ના ॥

—(આવશ્યક સૂત્ર).

વિક્રમરજારંભા પરઓ સિરિ વીર નિલ્લુઈ મળિયા । સુજ-સુણિ-વેય-જુત્તો વિક્રમકાલાઝ જિણકલો ॥

વિક્રમકાલાજિનસ્ય વીરસ્ય કાલો જિનકાલઃ શન્ય (૦) મુનિ (૭) વેદ (૪) યુક્તઃ ચત્તારિશત્તાનિ સપ્તત્યધિકવર્ષાણિ(૪૭૦)શ્રી મહાવીર વિક્રમાદિત્યયોરન્તરમિત્યર્થઃ । (આ ૦ મેસ્તુર્ગેશ્વરિવિરચિત વિચારશ્રેણિ)

૩—A સુજ-સુણિ-વેદ ૪૭૦ જુત્તો. વિક્રમકાલાઓ જિણકાલો ॥—(વિચારશ્રેણી—પ્રાચીન ગાથા)

B પ્રો. હર્મન જોકોબી તથા બર્લિન યુનિવર્સિટીયર તો માને છે કે—વીર સં. અને વિક્રમ સં. નું આંતરે ૪૭૦ ને બદલે (પાલકતા ૬૦ વર્ષ વંદાસીને) ૪૧૦ વર્ષનું છે.

—(મન્ડિયન એન્ટિકવેરી, જૂન-જુલાઈ-ઓગસ્ટ સને ૧૯૧૪)

આ સંવત્તા જ ખીજાં નામે છે.૩

ઈસ્વીસન—ઈ. સ. પૂર્વે ૭૫૩ થી 'રામનસંવત્' શરૂ થયો હતો, જે શરૂમાં ૧૦ મહિના અને ૩૦૪ દિવસનો જ હતો. ઈ. સ. પૂર્વે ૭૧૫થી૬૭૨ ના વચગાળામાં રાજ 'નુના પાંપિલિયસે' તેમાં જન્યુઆરી અને ફેબ્રુઆરી એ બે મહિના વધાર્યાં. વળી ઈ. સ. પૂ. ૪૬માં 'જૂલીયસ સીઝરે' તેમાં ૯૦ દિવસનો ઉમેરો કર્યો અને 'કિવિન્કલીસ'ને બદલે 'જુલાઈ' માસ દાખલ કર્યો. એ જ રીતે રામના પ્રથમ બાદશાહ 'અગષ્ટે' સેક્રેટાઈલીસને સ્થાને 'ઓગષ્ટ' માસ દાખલ કર્યો, અને અંતે તેરમા પોપ ગ્રેગરીએ તા. ૨-૨-૧૫૮૨માં એકું ફરમાન કાઢ્યું કે આગામી તા. ૫-૧૦-૧૫૮૨ને તા. ૧૫-૧૦-૮૨ તરીકે માનવી અને તે જ હિસાબે આગળની તારીખો લેવી તથા વર્ષારંભ તા. ૧ જન્યુઆરીથી માનવો. બે કે શરૂમાં તો આ ફરમાનનો સ્વીકાર રામન કેથેલિક દેશોએ જ કર્યો હતો, પરંતુ ખીજા ૨૦૦-૩૦૦ વર્ષે જતાં તો આખા યુરોપે એ ફરમાનને અપનાવી લીધું છે.

ઈસ્વીસન આ રામન સંવતના^૪ ધોરણે જ ચાલુ થયો છે. રામ નગરના પાદરી 'ડાયોનિસિઅસે' ઇસુ સંવત્ ચલાવવાનો મનસુબો કર્યો અને તા. ૨૫ માર્ચથી હિસાબ લગાવી ઇસુથી પોતાના સુધીના વર્ષો ગણી ઈસ્વી સનની ઈ. સ. ૫૨૭માં મર્યાદા નક્કી કરી છે. ઈસ્વી સન આ રીતે શરૂ થયો છે.

વર્ષારંભ તો પોપ ગ્રેગરીના સમયથી જન્યુઆરીની પહેલી તારીખથી જ શરૂ મનાય છે. આજના વિદ્વાનો માને છે કે ઈ. સ. નો પ્રારંભકાળ તો વાસ્તવિક રીતે વિ. સં. નો પોપ મહિનો અને ઇસુ ક્રાઈષ્ટના જન્મથી ૩ વર્ષે જતાં તા. ૧ ની મધ્ય રાત્રિ છે.

આ સંવત્ યુરોપમાં વપરાય છે. અને અંગ્રેજ રાજ્ય આવ્યા પછી હિન્દુસ્તાનમાં પણ વપરાય છે.

મૌર્યસંવત્—મૌર્યસમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તે વિ. સં. પૂર્વે ૩૧૫ અને પાશ્ચાત્યમતે ૨૬૫ના કા. યુ. ૧ થી પોતાના રાજ્યાભિષેકની સાલથી આ સંવત્ શરૂ કર્યો છે. જૈન સમ્રાટ ખારવેલના હાથીચક્રના શિલાલેખમાં મૌ. સં. ૧૬૫ ખોદાયેલ છે.^૫

સેલ્યુકસસન—યુનાની બાદશાહ સિકંદરના સેનાપતિ સેલ્યુકસે તા. ૧-૧૦ ઈ. સ. પૂર્વે ૩૧૨ એટલે વિ. પૂર્વે ૨૫૬થી આ સંવત્ શરૂ કર્યો છે. જેનો ઉલ્લેખ સિક્કાઓમાં મળે છે.

પાર્થિયનસન—વિ. સં પૂર્વે ૧૯૦, ઈ. સ. પૂ. ૨૪૪ ના એપ્રીલથી આ સંવત્ શરૂ થયેલ છે. તખ્તીવહી (પંજાબ)ના રાજા ગાંડો ફરાસના રાજ્ય વર્ષ ૨૬ ના શિલા-

૩ A ડો. ત્રિ. લ. શાહ માલવસંવત્ની શરૂઆત ઈ. સ. ૫૩૧-૩૩ એટલે વિ. સં. ૫૮૭-૫૮૬ માં દુણેને હરાવ્યા ત્યારથી ખતાવે છે.—(પ્રાચીન ભારતવર્ષ ભા. ૪ પૃ. ૧૦૬)

B ડો. ભાઉ દાજી જણાવે છે કે-વિક્રમસંવત્ જૈનોએ દાખલ કર્યો છે.

—(જ. ભા. બૈ. રા. એ. સો. પૂ. ૬, પૃ. ૨૩૩; પ્રા. ભા. વ. ભા. ૪ પૃ. ૪૩)

૪ હિંદ બહારના કેટલાંક સંવતો આ પ્રમાણે છે. સૃષ્ટિ સં. ઈ. સ. પૂ. ૧, ૬૭, ૨૯, ૪૭, ૮૦૧માં; ચીની સં. ઈ. સ. પૂર્વે ૯, ૬૦, ૦૦, ૪૯૯માં; ગ્રીક પૂર્વે સં. ઈ. સ. પૂર્વે ૪૦૭૮માં અને ઓલિંપિયડ ઈ. સ. પૂ. ૭૭૬ માં શરૂ થયેલ છે.

—(ગંગા જન્યુઆરી ૧૯૩૩ નો પુરાતત્ત્વિક)

૫. પંતરીશ સહિ ક્ષ સતે રાજમુરિય કાલે ।

(પં. ભગવાનદાસજીનું 'હાથી ચક્ર' એક ગ્રી અલ્બર્ટ ઈન્ડો-પ્રાન્સ, ભારતીય પ્રાચીન લિપિશાસ્ત્ર.)

લેખમાં સં. ૧૦૩ નો ઉલ્લેખ છે. આ સંવત્ ખાસ કરીને બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં વપરાયો છે.

કનિષ્કસંવત્—જેને કુશાનવંશી શાહી કનિષ્કે શરૂ કરેલ છે. મથુરાની જૈન મૂર્તિઓની ગાદીમાં આ સંવત્ મળે છે, જેનો સમય વિક્રમ પૂર્વેનો મનાય છે.^૬

શકસંવત્—વી.નિ. સં. ૬૦૫ અને ૫ મહિના તથા વિ. સં. ૧૩૫ અને પાંચ મહિના જતાં શકસંવત્ શરૂ થયો છે.^૭

અચલિત પંચાંગોમાં વિ. સં. અને શક સં. નું અંતર ૧૩૫ વર્ષનું લેવાય છે.^૮

૬. શાહિ કનિષ્કસ્ય સં. ૭ —(મથુરાના શિલાલેખો).

ડો. ત્રિ. લ. શાહ ક્ષહરાટ સં. ને ઇ. સ. પૂ. ૧૫૯ માં અને કનિષ્ક સં. ને ઇ. સ. ૭૮ (વિ. સં. ૧૩૫)માં મૂકે છે. —(પ્રા. ભા. વ. ભા. ૪ પૃ. ૧૦૬)

એક વિદ્વાન કનિષ્કથી શકેનો અને રમેશચંદ્ર મણુમદાર કનિષ્કથી ત્રૈકુટક સં. નો પ્રારંભ માને છે. —(ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાલા પૃ. ૧૭૨-૧૭૩)

૭. સેસ પુણ પળતીસસયં વિક્રમકાલમ્મિ પવિટ્ટં

ટીકા—શેષ પંચત્રિશદધિકં શતં ૧૩૫ વિક્રમકાલે પ્રવિષ્ટમ્ ।

વિક્રમાદિયાંકિકૃતસંવત્સરાત્ શકસંવત્સરં યાવદ્ કાલઃ સ વિક્રમકાલઃ । સ ચ પૂર્વોક્તયુક્તયા ૧૩૫ વર્ષમાનઃ ।

શ્રી વીરનિવૃત્તેર્વર્ષેઃ ષડ્ભિઃ પંચોત્તરૈઃ શતૈઃ । શકસંવત્સરસ્યૈવા પ્રવૃતિર્ભરતેઽભવત્ ॥

इत्थय पणहिय छसएसु ६०५ सागसंवच्छरपत्ति ॥ टीका—अत्र च ६०५ वर्षेषु शाकसंवत्सरोत्पत्तिः ॥

—(આ. મેરુતુંગસરિકૃત, વિચારચ્રેણિ)

छर्हि वास सएर्हि पंचर्हि वासेर्हि पंचमसासेर्हि ।

मम निब्बाणंगयस्स उ उप्पज्जिस्सइ सगो राया ।

—(મહાવીરચરિયં)

पणछस्सय ६०५ वरिसं पणमासजुदं गमइ वीरनिव्बुइदो सगराजो ।

ટીકા—શ્રીવીરનાથનિવૃત્તેઃ સકાશ્રાત્ પશ્ચોત્તરષટ્છતવર્ષાણિ પંચમાસયુતાનિ ગત્વા પંચમ વિક્રમાદિક્કાકરાજોઽજાયત—(ત્રિલોકસાર શ્લોક—૮૪૮).

દિગમ્બર ગ્રંથોમાં બીજા પાશુ ૩ શક રાજાઓનો પરિચય મળે છે—

વીરજિણં સિદ્ધિગદે ચત્સદહગિસદ્ધિ ૪૬૧ વાસપરિમાણે ।

કાલમ્મિ અદિક્કંતે ઉપ્પણ્ણો एत्थ સગરાઓ ॥

अहवा वीरे सिद्धे सहस्र पर्वकम्मि सतसयकमहिण ।

पणसोदिम्मि १७८५ अतीदे पणमासे सगणिओ जाओ ॥

चोहस सहस्र सतसय त्रिषक्कवि १४७९३ वासकालविच्छेदे ।

वीरसरसिद्धिदो उप्पण्णो सगणिओ अहवा ॥ (વિ.આ.ચતિવૃષમકૃત-તિલોચપત્તિ)

અહો જે ૪૬૧ વર્ષે શક યુગનો છે તે મહાશ્વેત-દર્પણનો ઉલ્લેખ કરવા માટે આવેલ શાહિ રાજા છે. તેણે આ સાક્ષ્યમાં સૌરાષ્ટ્રમાં પણ મૂક્યો હશે અને પ્રથમ શક રાજ્યની સ્થાપના કરી હશે. વી. સં. ૬૭૮૫ અને ૧૪૭૯૩ માં શક યુગનો છે જે અવિષ્યમાં થનાર શક રાજાઓનું સૂચન છે એમ સમજવું.

૮ શકસંવત્માં એક વર્ષનો ફેરફાર પણ લેવાય છે—

ज्या शकवर्षास शकच १८१८ वर्ष म्हण्टले आहे त्यास तामील तेलुंगे आणि म्हैसुरातील कानडी लिपीत छापलेल्या काही पत्रांगमांत १८१९ वे वर्ष म्हण्टले आहे ।—(भारतीय ज्योतिष-शास्त्र की इतिहास, पृ. ३७२).

શક વર્ષના શિલાલેખો સં. ૫૨ અને ગ્રંથોદ્દેખો પંચસિદ્ધાંતિકામાં સં. ૪૨૭ ઇત્યાદિ મળે છે. શક સં. ની પહેલા “શાલિવાહન” શબ્દ પણ જોડાયેલ છે જેના ઉદ્દેખો કે લેખો સાકે ૧૨૦૦ પછીના મળે છે.

આ સંવત્ વિશેષતઃ દક્ષિણ પ્રદેશમાં વપરાય છે, જેના બે નામો છે: ૧. શકસંવત્ ૨ શાલિવાહન સંવત્.

જાવાસંવત્—વિ. સં. ૧૩૫ થી શરૂ

વાલીસંવત્—વિ. સં. ૧૩૮ થી શરૂ

વેદીસંવત્—વિ. સં. ૩૦૫ ના આસો સુદિ ૧ તદનુસાર તા. ૨૬-૮-૨૪૬ થી શરૂ થયો છે, જેનો ત્રી. સં. ૨૪૫ નો પ્રથમ લેખ મળ્યો છે. આના ૧ ત્રૈકુટક, ૨ કલચુરી અને ૩ ચેદી એમ ત્રણ નામો છે.^{૧૦}

ગુપ્તસંવત્ : વલ્લભીસંવત્—ગુપ્તસમ્રાટ્ દ્વિતીય ચંદ્રગુપ્તે પોતાના વડાદાઢ ઘટોત્કચના કે પોતાના દાદા પ્રથમ ચંદ્રગુપ્તના રાજ્યાભિષેક કાળથી એટલે વિ. સં. ૩૭૬ ના કા. શુ. ૧ થી આ સંવત્ ચલાવ્યો છે. પછી વલ્લભી રાજ્યોએ પણ માત્ર વલ્લભીસંવત્ એવું નામ બદલી આ સંવત્ને જ જારી રાખેલ છે. આ સંવત્ સિક્કાઓ, તામ્રપત્રો, શિલાલેખો અને ગ્રંથોમાં ઘણા મળે છે.^{૧૧} દ્વિતીય ચંદ્રગુપ્તના સં. ૮૨ અને ૯૩ ના શિલાલેખો મળે છે.

ગાંગેયસંવત્—ગંગવંશના રાજ્યે ઈ. સ. ૫૭૨ કે ૫૭૬ માં ચલાવ્યો છે, જેનો પ્રથમ શિલાલેખ ગં. સં. ૮૭નો મળે છે.

ફસલીસન—વિ. સં. ૬૪૯ ભા. વ. ૧ (શુબ્રાતી) અને બીજી રીતે કન્યા-સંક્રાન્તિના પહેલા દિવસથી આ સંવત્નો પ્રારંભ લેખાય છે. આ ચાંદ્ર-સૌર વર્ષ છે. આના બીજા નામો વિલાયતીસન અને અમલીસન છે. વિશેષતા એ છે કે અસલી સન ઉડિસાના રાજા ઇશ્વરના જન્મદિવસ ભા. શુ. ૧૨ થી શરૂ મનાય છે. આ સંવત્ આદિશાહ અકબરે વિ. સં. ૧૬૨૦ થી બંગાલમાં નવો જ ચલાવ્યો છે.

બંગાલસન—જે ફસલીસનથી સાતમે મહિને એટલે વિ. સં. ૬૫૦ ના મેષ સંક્રાન્તિના પહેલા દિવસથી શરૂ થયો લેખાય છે; જેમાં ૧, ૨, ૩ એમ તારીખોનો વ્યવહાર છે, પણ અને તિથિઓ નથી.

અરબીસન—આ સન વિ. સં. ૬૫૬ થી અને બીજી રીતે શુ. વિ. સં. ૧૪૦૦ જે. શુ. ૨ તા. ૧ મુહર્રમ હિ. સં. ૭૪૫ થી શરૂ થયો મનાય છે. જે સૌર વર્ષ સાથે બંધ

૧—A સાતઘણોપિ ક્રમેણ દક્ષિણપથમનુળં વિધાય, તપીતીરપર્યન્તં ચોત્તરાપથં સાધયિત્વા, સ્વર્ગ્યસંવત્સરં પ્રાવીર્યત્ ॥ જનશ્ચ સમજાનિ ॥ —(વિવિધતીર્થકલ્પ, પ્રબન્ધકોશ).

B તુપશાલિવાહનસક ૧૨૭૬ (જી. લિ. ઇ. સ. ઇ. પૂ. ૭૮ લેલાંક ૪૫૫)

૧૦ ડા. ત્રિ. લ. શાહ તો માને છે કે—પ્રાચીન ચેદી સં. ઇ. સ. પૂર્વે ૫૫૮, ૫૫૬, કે ૪૭૫ માં શરૂ થયો હતો. નંદ સં. ઇ. સ. પૂર્વે ૪૭૧ માં શરૂ થયો હતો.

—(પ્રા. ભા. વ. ભા. ૧ પૃ. ૧૬૮, ૩૩૦, ૩૪૯, ૩૫૦)

૧૧ રસુલમહમદસંવત્ ૬૬૨ તથા તુપવિક્રમ સં. ૧૩૨૦ તથા શ્રીમદ્વલ્લભી સં. ૧૪૫ તથા શ્રી સિંહ સં. ૧૫૧ વર્ષે આષાઢ વદિ ૧૩ સૌ ॥

—(સોલંકી અજૂનકેવના રાજ્યકાળનો વેરાવળનો શિલાલેખ. ભા. આ. લિપિમાલા પૃ. ૩૭૫)

મેસતો આવે છે. જેમાં મોરમ અને મહિનાનો મેળ મળી રહે છે. આનાં બીજાં નામો શાહુરસન, સુરસન અને શાહ સંવત્ પણ છે.

હર્ષસંવત્—કનોજના રાજા હર્ષવર્ધન શિલાદિત્યે પોતાના રાજ્યાભિષેકની સાલથી એટલે વિ. સં. ૬૬૪ થી આ સંવત્ શરૂ કર્યો હતો, જેના સં. ૨૨ અને ૨૫ ના શિલાલેખો મળે છે.

હજરીસન—હજરત મહમ્મદ પયગંબરે વિ. સં. ૬૭૮ આ. શુ. ૨ ગુરુવારની સાંજે તા. ૧૫-૭-૬૨૨ માં મક્કા છોડ્યું (હજરત કરી) ત્યારથી આ સન શરૂ થયો છે. આ ૩૫૪ કે ૩૫૫ દિવસનું ચાંદ્ર વર્ષ છે, જેમાં અધિક મહિનો આવતો નથી અને મહિના તથા મોરમનો સંબંધ જોડાતો નથી. આ મુસલમાનોનો મજહબી સંવત્ છે.

મારિકસંવત્—આ સંવત્ વિ. સં. ૬૭૯ થી શરૂ થયો છે.

પારસીસંવત્—પારસીસંવત્ શરૂમાં ૧૨ મહિનાના ૩૬૦ દિવસ અને છેલ્લા વધારાના ૫ દિવસો એમ કુલ ૩૬૫ દિવસનો હતો અને મેષાકંથી શરૂ થતો હતો. પછી યજ્ઞદીગર્દને હીન્દી વિ. સં. ૬૮૯ માં તેને નવું રૂપ આપ્યું છે. જેમાં ૩૬૫ દિવસનું ૧ વર્ષ અને છે અને દર ચોથે વર્ષે ૧ દિવસ વધારાય છે. આનું બીજું નામ “ધરાનીસંવત્” પણ છે.

મનિસન—વિ. સં. ૬૯૫ ની મેષ સંક્રાન્તિથી અને બંગાલી સન ૪૫ બતાં શરૂ થયો હતો.

કોલ્હમસંવત્—જે વિ. સં. ૮૮૧ ના ભાદરવામાં ચીંગમ (ચિંહ) સંક્રાન્તિથી શરૂ મનાય છે. આ સૌર વર્ષ છે, જેનો સં. ૧૪૯ નો શિલાલેખ મળે છે, જેના બીજાં નામો કાલંબસંવત્ અને પરશુરામસંવત્ પણ છે.

નેપાલસંવત્—જેને નેપાલના રાજા અભયમલ્લના પુત્રે વિ. સં. ૯૩૬ ના કા. શુ. ૧ તા. ૨૦-૧૦-૮૭૯ થી શરૂ કરેલ છે

ચૌલુક્યસંવત્—કલ્યાણ નગરના સોલંકી રાજા વીર વિક્રમાદિત્યે ગુજરાતી વિ. સં. ૧૧૩૨ ના ચૈ. શુ. માં આ સંવત્ ચલાવ્યો છે, જેનો સં. ૯૪ નો શિલાલેખ મળે છે.

જલાલસંવત્—ખુરાસાનના આદશાહ સુલતાન જલાલુદ્દીન મલિકે પારસીસંવત્ના મહિનાઓ અને ઋતુઓનો મેળ સાધવા માટે હિન્દી વિ. સં. ૧૧૪૬ થી જલાલી સંવત્ શરૂ કર્યો છે, જે પારસી સમાજમાં પ્રચલિત છે.

સિંહસંવત્—ગુજરાતના રાજાધિરાજ સિદ્ધરાજ જયસિંહે (કર્ણ જ્યેષ્ઠના મતે શિવસિંહે અને ઠી. વિજયશંકર ગૌરીશંકર ઓઝાના મતે સૌરાષ્ટ્રના મંડલેશ્વર સિંહે) વિ. સં. ૧૧૭૧ કા. શુ. ૧ થી આ સંવત્ ચલાવ્યો છે, જેનો પહેલો શિલાલેખ સં. ૩૨ નો મળે છે. ૧૨ ગુજરાતના રાજા સોલંકી બીમદેવ (બીજા) ના હાનપત્રમાં પણ સં. ૯૬ મા. શુ. ૧૪ અને ગુરુવારનો ઉલ્લેખ છે.

૧૨ શ્રીમદ્વિક્રમસંવત્ ૧૨૦૨ શ્રીસિંહસંવત્ ૩૨ આસવીન વદિ ૧૩ સોમે ।

(માંગરોલની સોલંકી વાવનો શિલાલેખ, ગુજરાત ઐતિહાસિક લેખો બા. ૨ નં. ૧૪૫)

લક્ષ્મણસેનસંવત્—જગલના સેનવંશી રાજ બલ્લાલસેનના પુત્ર લક્ષ્મણસેને શુ. વિ. સં. ૧૧૭૬ ના કા. શુ. ૧ થી શરૂ કરેલ છે, જે આજે મિથિલાદેશમાં પ્રચલિત છે.

સિદ્ધહેમકુમારસંવત્—આ સંવત્ ગુજરાતના રાજધિરાજ સિદ્ધરાજ જયસિંહના ઉત્તરાધિકારી અને ક. સ. આ. શ્રી હેમચંદ્રસૂરીશ્વરના ઉપાસક પરમાર્હત્ ગુર્જરેશ્વર કુમા-પાળે વિ. સં. ૧૧૯૯ અથવા વિ. સં. ૧૨૧૬ થી શરૂ કરેલ છે, જેનો શિલાલેખ સં. ૪નો થયે છે અને તત્કાલીન મથિલાદેશ ગણ મળે છે. ૧૩

આદિલશાહીસન—બીજાપુર (દક્ષિણ)ના બાદશાહ શિયા સમ્રાટના પુત્ર આદિલ શાહે વિ. સં. ૧૩૧૩ થી શરૂ કર્યો હતો.

પુડુવેપુસંવત્—વિ. સં. ૧૩૯૭ માં કાઝીનની ઉત્તરમાં “બીપીન” ટાપુ નીકળ્યો છે જેની બાદગીરીમાં પુડુવેપ (નવી-વસ્તી) સંવત્ શરૂ થયો હતો. કાઝીન રાજ્ય અને ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના સંધિપત્રોમાં “પુડુવેપુ સં. ૩૨૨ મીનમ્” (તા. ૨૨-૩-૧૬૬૩) લખેલ છે.

કપિલસંવત્—ઉત્કલના રાજ કપિલેશ્વરદેવે વિ. સં. ૧૪૯૧-૯૨ ઇ. સ. ૧૪૩૫ થી આ સંવત્ ચલાવ્યો હતો.

ઈલાહીસંવત્—મોગલ સમ્રાટ બાદશાહ અકબર વિ. સં. ૧૬૧૨ના મહા વદ ૪ તા. ૧૪-૨-૧૫૫૬ શુક્રવાર તા. ૨ રખી ઉરસાની હિ. સં. ૯૯૨માં ગાદીએ બેઠો ત્યાર પછી ૨૫મો દિવસ એટલે વિ. સં. ૧૬૧૨ ઇ. ૦ વ. અમાસ તા. ૧૧-૩-૧૫૫૬ તા. ૨૮ રખી ઉરસાની ૧૦ દરમિયાન ‘તારીખ-ઈ-ઈલાહી’ સંવત્નો પ્રારંભ ગણાય છે. બાદશાહ અકબરે ‘હીન-ઈ-ઈલાહી’ ધર્મ ચલાવ્યા પછી એટલે પોતાના ગાદીનશીન થયાના દિવસો ગણીને રાજ્ય વર્ષ ૨૯ માં આ સંવત્ને વ્યવસ્થિતરૂપ આપ્યું છે, જે સૌર વર્ષ છે, જેમાં ધરતીના નામોવાળા ૧૨ મહિના અને ૧ થી ૩૨ સુધીની તારીખો રાખેલ છે. જેનો પ્રારંભ સાયન મેષથી છે. ધણી જિન પ્રતિમાઓના પરિકર અને ગાદી નીચે પણ આ સંવત્ નોંધાયેલો મળે છે.

શિવાજીશક—મરાઠા રાજ્યના પ્રતિષ્ઠાપક મહારાજ શિવાજીનો શુ. વિ. સં. ૧૭૩૦ ના જોકે શુદ્ધિ ૧૩ (તા. X-૬-૧૬૭૪)ના દિવસે રાજ્યાભિષેક થયો છે, તેની બાદગીરીમાં આ સંવત્ શરૂ થયો છે; જેના બીજા નામો ‘શિવસંવત્’ અને ‘રાજ્યાભિષેકસંવત્’ પણ છે.

આ ઉપરાંત વિ. સં. ૧૬૯૯ થી તુલસી સં., ૧૬૪૦ કા. શુ. ૧ થી દયાનંદાબ્દ, ૧૬૫૨ ગ્રં. જો. ૮ થી આત્મ સં., ૧૬૭૪ આ. ૦ વ. ૧૦ થી કમલચરિત્ર સં. અને ૧૬૬૮ ના બાદરવા શુદ્ધ ૧૪ થી ધર્મસંવત્ ઇત્યાદિ સાંપ્રદાયિક સંવતો શરૂ થયા છે અને કોઈ કોઈ સ્થાને નાના નાના વર્તુલોમાં પ્રચલિત છે.

ક. નાગજી બુધરની પેઠા, અમદાવાદ

વિ. સં. ૨૦૦૦ મહા શુદ્ધિ ૧૦ ગુરવાર, ક. આ. સં. ૨૬, તા. ૩-૨-૧૯૪૪

૧૩ જુઓ “શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ” ક્રમાંક ૯૩, ૯૪ તથા ૯૬

ક. સ. શ્રી હેમચંદ્રસૂરી, ‘અભિધાન નિર્ણમણિ’ પ્ર. ૧. કાં. ૬-૧-૧૭૧ ની ટીકામાં લખે છે. ચક્ર-વિક્રમસંવત્, સિદ્ધહેમકુમારસંવત્તિ.

આચાર્ય કાલકસુરિ અને રાજા ગર્દભિષ્ટ

શ્રી કાલકકથાના આ ન્હાના ચિત્રમાં ચિત્રકારે બહુ જ કુશલતાથી કથાના મુખ્ય બે પ્રસંગો આલેખ્યા છે : ૧-ઉપરના ભાગમાં-રાજા ગર્દભિષ્ટે સાથેલો ગર્દભી ડજાયિનીના કિણ્ના ગઢ ઉપર ઝમી રહીને મૂંઝવા માટે મોઢું ઉઘાડે છે, અને આચાર્ય કાલકનો આજ્ઞા મુજબ શક સૈનિકો તીરોથી તેનું મોઢું બંધ કરી દે છે. ૨-નીચેના ભાગમાં-શક સૈનિક રાજા ગર્દભિષ્ટને શ્રી કાલકસુરિ પાસે હાજર કરે છે.

[શ્રી સારાભાઈ નવાબ પ્રકાશિત 'શ્રીચિત્રકલ્પસૂત્ર'માં પ્રગટ થયેલ આ ચિત્ર તેમના સૌજન્યથી અહીં પ્રકાશિત થાય છે. આ ચિત્ર પાટણમાં પૂ. સુ. મ. શ્રી પુણ્યવિજયજી મ.ના મંડારમાં કલ્પસૂત્રનો એક હસ્તલિખિત પ્રતમાંનું છે. આ પ્રત ૧૫-૧૬મી શતાબ્દીની મનાય છે.]

ભારતીય ઇતિહાસ અને જૈનાચાર્ય કાલક

લેખક : પૂજ્ય સુનિમહારાજ શ્રી દર્શનવિજયજી

ભાઈ-બહેનનું યુગલ

જૈનાચાર્ય શ્રી કાલક એ તે વખતના મહાન ઐતિહાસિક પુરુષ છે. તેઓને ભૂલી નહીંએ તો તે વખતનું ઇતિહાસ-ક્રમકર અધુરું જ રહે. તેઓ ન થયા હોત તો એ અંધા-ધુંધીના યુગમાં આપણને વીર વિક્રમ કે વિક્રમસંવત્ કદાચ જ પ્રાપ્ત થાત. ભવિષ્યમાં પણ હિંદમાં અત્યાચારો સામે ઝુઝનારા જે જે વિક્રમાદિત્યો ઉત્પન્ન થયા છે તે દરેકનું ખીજ આ આચાર્ય છે. તેઓ ક્ષત્રિયકુમાર હતા. તેમને સરસ્વતી નામે બહેન હતી. ભાઈ-બહેન બન્નેએ બાળવયમાં જ આ અસાર સંસારને તજી જૈન દીક્ષાનો સ્વીકાર કર્યો. થોડા સમયમાં જ તેઓ શિષ્ય-પરિવારથી સમૃદ્ધ થયા અને આચાર્યપદથી વિભૂષિત થયા. તે શુદ્ધિમાન હતા, વિદ્વાન હતા, પરંતુ શિષ્યો તેમની પાસે વધુ સમય ટકતા ન હતા. આથી તેમણે દક્ષિણના વિહારમાં આજીવિકા પાસેથી નિમિત્તશાસ્ત્રનું જ્ઞાન સંપાદન કર્યું અને એક સફળ નિમિત્તવેદી બન્યા. તેઓ વિહાર કરતા કરતા ઉજ્જૈનમાં પધાર્યા; સાધ્વી સરસ્વતી પણ તેઓની સાથે જ હતાં. સરસ્વતી સાધ્વી પણ વદુષી અને પરમ લાવણ્યવતી હતાં અને તેના ઓજસમાં શુદ્ધ બ્રહ્મચર્યના પ્રતાપે બહુ જ વધારો થયો હતો. આ ભાઈબેન તે સમયે ૩૫, ગુણ, શુદ્ધિ અને સત્ચારિત્રનો આદર્શ મનાતા હતા. ઉજ્જૈનમાં સૌ કોઈ તેમની યશોગાથા ગાતા હતા. તેમની પ્રશંસાના ભણુકારા રાજના કાન સુધી પહોંચ્યા.

પલ્લટા રાજવંશ

ભારતીય ઇતિહાસમાં ધણી રાજકાન્તિઓ નોંધાઈ છે. વિક્રમ પૂર્વે ૫૦૦ વર્ષમાં તો અનેક રાજવંશો જાયા અને આથમી ગયા. ઉજ્જૈનના તખ્ત પર પણ ઘણા રાજવંશોએ પલ્લટા લીધા છે. ઇતિહાસ કહે છે કે-ભગવાન શ્રી મહાવીરસ્વામીના સમયમાં વિશાલા, રાજગૃહી, ચંપા, પટણા, કૌશામ્બી, અવન્તી, શ્રાવસ્તી, હસ્તિનાપુર અને વીતલપત્તનગર એમ સંખ્યાબંધ રાજ્યો હતાં. તે પૈકીનાં વિશાલા, રાજગૃહ અને ચંપાનાં રાજ્યો તો પટણામાં સમાઈ ગયાં અને અવન્તી તથા કૌશામ્બી એક સત્તા નીચે આવી ગયાં. ભગવાનના નિર્વાણ પછી એક બે દશકા વર્ષ જતાં પટણા નંદોના હાથમાં આવ્યું, ૬૦ વર્ષ જતાં રાજગૃહ અને સવાસો વર્ષ જતાં અવન્તી પણ તેના અધિકાર નીચે આવી ગયાં. નંદોએ સામ્રાજ્યને વિશાળ બનાવ્યું, પરંતુ પાછળના નંદો નમળા પડ્યા અને શકકાળ જેવા વિચક્ષણ મંત્રીઓ મરી ગયા એટલે એ સામ્રાજ્ય સીધી રીતે મૌર્યોના ખોળામાં જઈ પડ્યું. મૌર્યશાસન પણ જોરદાર બન્યું. તે અરસામાં ઇસકંદર બાદશાહ તથા સેલ્યુકસે ભારત પર આક્રમણ કર્યું, પરંતુ મૌર્યની સંગીન વ્યવસ્થા સામે તેઓ ફાવી શક્યા નહીં.

સમ્રાટ સંપ્રતિએ તો યુવરાજ અવસ્થામાં જ સૌરાષ્ટ્ર, દ્રાવિડ અને આંધ્રને સર કરી મૌર્યસત્તા નીચે આણ્યાં. અશોકના મરણ પછી અને સંપ્રતિના જન્મના પહેલાં જ રાજકુમાર યુવરાજ પદે હતા તેના કદાચ હને કારણે મૌર્યશાસન કેમજોર બનતું ચાલ્યું અને સમ્રાટ સંપ્રતિ પછી તો મૌર્ય રાજ્યોને નમળા પડતાં દેખી શુંગોએ તેનું રાજ્ય ખુચ્છી લીધું. શુંગોના પ્રથમ રાજ પુષ્યમિત્ર કુશળ સેનાપતિ હતા, પણ વિચક્ષણ રાજકર્તા ન હતા. તે નામનાનો બૂખ્યો હતો, પણ ન્યાયપ્રેમી ન હતો. એટલે વિભિન્ન ધર્મો પર આક્રમણ કરી તેણે જન-

તાનો શેષ વહેરી લીધો. બીજી તરફ ઉત્તરના યુનાની, પૂર્વના ખારવેલ અને દક્ષિણના આંધ્ર રાજ્યોએ તેના ઉપર આક્રમણ કર્યું અને પુષ્યમિત્રને નબળો પાડ્યો. ક્લિસ્ટરૂપ એ આખો શુંગવંશ આંધ્રજ્ય (માંડલિક) બની ગયો. સોએક વર્ષ પછી ઉત્તરના આબીર (અથવા માલવા) જાતિના હાથમાં ગયું. અને વિક્રમ પૂર્વે બીજા દશકામાં દર્પણ નામનો રાજા ભરુચ અને ધારના રાજ્યોની સહાયથી ઉત્તરના પતિ બન્યો.

ગર્દભિલ્લ અભિમાનથી ભૂલ કરી એસે છે

આ દર્પણ રાજ્યે ગર્દભી વિદ્યા સાધી હતી, જેના પ્રતાપે તે યુદ્ધમાં અજેય મનાતો હતો અને એ જ વિદ્યાના કારણે તે ગર્દભિલ્લ તરીકે પણ વિખ્યાતિ પામ્યો હતો. આ રાજા બહુ જ બલિયારી હતો, એક ઉલ્લેખ પ્રમાણે તો તેણે પોતાની બેનને પણ અંતઃપુરમાં દાખલ કરી દીધી હતી. પ્રજા ગ્રાહિ ગ્રાહિ પોકારવા લાગી, પણ તેને ઉગરવાનો એક પણ ઉપાય ન હતો. તે સમયે ઉત્તરના યુનાનીઓ તથા કુશાનો, પૂર્વમાં શુંગો પછીના રાજવંશો અને દક્ષિણે આંધ્રો રાજસત્તા પર હતો. જે કે તેઓ માળવા ઉપર મીટ માંડીને બેઠા હતા, કિન્તુ ગર્દભી વિદ્યાના કારણે તેઓ પણ મૌન હતા અને ખાસ પ્રસંગની રાહ જોતા હતા. એમાં એકાએક ગર્દભિલ્લની ધુલિએ ઢગો દીધો અને તે અશ્વમ્ય ભૂલ કરી બેઠો. એક દિવસે રાજા દર્પણ પરમ સતી સાધ્વી સરસ્વતીને દેખી કામાંધ બન્યો અને તેને ઉપાડી લાવી પોતાના રાણીવાસમાં દાખલ કરી દીધી. તેને ત્યારે જરાય ખ્યાલ ન હતો કે—“ આ દુર્ધટનાનો બદલો મને એક યોગી તરફથી સખ્ત રીતે મળશે.”

આ. શ્રી કાલકને ખબર મળ્યા કે રાજા બનીતિને છેલ્લે પાટલે જઈ બેઠો છે; તેણે યુરુસ્થાને પૂજવા લાયક પરમપવિત્ર સાધ્વીને બળાત્કારે રાણીવાસમાં દાખલ કરી છે. એટલે આચાર્યે વિચાર્યું કે, “ આ રાજા મનુષ્ય છે, ભૂલ કરે, પણ તેને શાંતિથી સમજાવીને રસ્તા પર લાવવો જોઈએ.” એટલે તેઓએ રાજાને સમજાવવા પૂરી કાશિશ કરી. મહાજનો માર-ફત પણ ખાસ પ્રયત્નો કર્યા, પરન્તુ રાજા તો એમ જ માની બેઠો હતો કે “આ બીખારી મને શું કરી શકવાનો છે ?” એટલે રાજા એકનો બે ન થયો.

કાલકચરિનાની સીધણું પ્રતિજ્ઞા

આ. શ્રી કાલક સાચા નરવીર હતા અને યુદ્ધનિધાન હતા. હવે તેમનું ક્ષત્રિય લોહી સ્પર્શવળવા લાગ્યું, મજામાં આનંતની લહેરો પ્રગટી, અનાચાર સામે તુમૂલ અંડ બાક્યું અને તે જ ક્ષણે તેઓએ એવી પ્રતિજ્ઞા કરી કે—“ જો હું ગર્દભિલ્લને મૂળમાંથી ન બાળું તો મારે મારે ધર્મવિનાશક અને તેની ઉપેક્ષા કરનારનું પાપ.” અસ ! પ્રતિજ્ઞા તે પ્રતિજ્ઞા. હવે તેને માર કેમ પાડવી તે માટે આચાર્યશ્રીએ પ્રયત્ન આરંભ્યો. તેઓએ શરૂમાં તો ઉત્તરના પાડોશી રાજ્યોને ચકાસી જોયા, પણ તેમાં કંઈ તંત દેખાયો નહોતો એટલે તેઓ વિહાર કરતા કરતા પંજાબ પહોંચ્યા અને ત્યાંની જનતાને જૈનધર્મ આપ્યો. પંજાબના જૈનો પાછળથી આ. કાલકચરિના સંતાનીય આ. ભાવસરિના નામથી “ભાવસર” તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે. આજે પણ પંજાબના જૈનો ભાવસર તરીકે ઓળખાય છે.

આચાર્યશ્રીએ પોતાનો વિહાર પંજાબની આગળ લંબાવ્યો અને તેઓ ઇરાનમાં જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં તેઓએ શાહી અને સરપ કે જે ઇરાની પરગણાના હાકેમો-રાજાઓ પાલકો હતા તેઓને ઉપદેશ અને નિમિત્ત જ્ઞાન વડે રંજીત કરી પોતાના ભક્ત બનાવ્યા.

પરદેશી અમલ-

ભારતવર્ષ વિક્રમ પૂર્વે ૨૫૦ વર્ષ તો યુનાની આક્રિટ્યન (ગ્રીક), પાર્થિયન, પારદ, પલ્લવાઝ, બખ્તર, કુશાન, શક અને હુણુ રાજ્યોની રંગભૂમિ જ બની રહ્યું હતું. ઇતિહાસ કહે છે કે-વિક્રમપૂર્વે પાંચમી સદીમાં ભારતની વાયવ્ય ખૂણાની સરહદ ફારસ રાજ્યમાં મળી ગઈ હતી. તે સમયે યુરૂષ, દરિયાવુષ અને હાખામાનિષીય એ ત્રણ પારસી-સમ્રાટોનો અધિકાર પૂર્વીય ભૂમધ્ય સાગરથી પંજાબની પશ્ચિમી સરહદ સુધી પથરાયો હતો. જમણી તરફથી ડાબી તરફ લખાતી ‘ખરોષ્ટ્રી લિપિ’ હિંદમાં ત્યારથી દાખલ થઈ છે.

વિક્રમ પૂર્વે ત્રીજી સદીમાં યુનાની આદેશાહ સિકંદરે ભારત પર આક્રમણ કર્યું અને પુનઃ તેના સેનાપતિએ પૂણુ આક્રમણ કર્યું, પરંતુ મૌર્યોએ તેનો સામનો કરી સેલ્યુકસને હિંદની બહાર તગડી મૂક્યો હતો.

સેલ્યુકસવંશી રાજ્યોએ સિરિયામાં મોટું સામ્રાજ્ય જમાવ્યું હતું. તેના રાજ્યના ટુકડા થયા અને પારસ દેશમાં પારદ રાજ્ય અને દિયદાતવું યુનાની રાજ્ય પ્રધાનપદે આવ્યાં. વળી બીજા દિયદાતે મૌર્ય કાળમાં કપિશ્વ (અકધાનિસ્તાન) ઉઘાન અને ગંધાર જીતી પંચનદના પશ્ચિમી ભાગ ઉપર પોતાનો અફો જમાવ્યો. તેના વંશમાં પ્રથમ યુથિદિમ પછી તેનો પુત્ર દિમિત્રિય રાજ થયો. તેણે સિક્કાઓ પર સૌથી પ્રથમ ભારતીય ભાષાનો ઉપયોગ કર્યો છે. એશિયાની જંગલી જાતિએ રાજ હેલિયકિયના આખરી રાજ્યકાળમાં વાલ્દીક જીતી લીધું અને ત્યાંથી યુનાની રાજવંશનો પગદંડો ઉખાડી નાખ્યો. દિમિત્રિયથી પ્રારંભીત હેલિયકિય પછીના ચોથા હેરમય સુધીના યુનાની રાજ્યોએ હિંદનાં વાયવ્ય પ્રાંતમાં રાજ્ય કર્યું છે, તેથી તેઓ ભારતીય-યુનાની તરીકે પણ ઓળખાય છે.

યુનાની પછી ભારતમાં શકોએ પગ મૂક્યો. શકદ્વીપ એટલે ભારતવર્ષથી ઇરાન સુધીનો પ્રદેશ, એક દિવસે શકદ્વીપનો આ અર્થ થતો હતો. અને ત્યાંના રાજ્યો ‘શક’ તરીકે ઓળખાતા હતા, જેના ત્રણ વિભાગો પડે છે. ૧ શક, ૨ પારદ અને ૩ કુશાન.

ભારતના ઇતિહાસમાં જે પ્રાચીન શક તરીકે પ્રસિદ્ધ છે તે જાતિ પહેલાં ચીનની સરહદ પર રહેતી હતી. ઇયુચિ નામની બખ્તર જાતિએ તેને ત્યાંથી વક્ષ (OXUS) નદી તરફ તગડી મૂકી, એટલે આ શક જાતિએ વક્ષના ઉત્તર કિનારે વસવાટ જમાવ્યો. આ જ કારણે વક્ષનો ઉત્તર કિનારો ‘શકદ્વીપ’ તરીકે વિખ્યાત થયો છે. ફારસના હમામખાનીય રાજ્યના વંશજો અને યુનાની રાજ્યો તેની ઉપર અવારનવાર ચડી આવતા હતા, પણ વિક્રમની બીજી સદીમાં તો ઇયુચિ જાતિએ જ આ શકો પર હલ્લો કર્યો, એટલે શકો ત્યાંથી હટી વાલ્દીક અને આક્રિટ્યામાં આવી વસ્યા. અને લાંબા યુનાની રાજ્યોને જીતી ત્યાંના રાજા બન્યા. આ રીતે તેઓ હિંદના વાયવ્ય ખૂણામાં આવી પહોંચ્યા. વિદ્વાનો આ કાફલાને “પારદવંશી-શક” તરીકે ઓળખે છે. આ જાતિમાં મોઝ (મોઝ), વોનોન, અય, અયિલિષ અને શુદુરુ એ નામકિત રાજ્યો થયા છે. અયના નામથી એક સંવત ચાલ્યો છે, જેના સં. ૧૩૫ માં કુશાન રાજ્યકાળમાં શુદુરુ શરીરાંશ સ્થાપિત કર્યાનો એક શિલાલેખ તલશિલ્પમાંથી પ્રાપ્ત થયો છે. ઇયુચીસ્તના શિષ્ય ટામસે-હેમપ્રવાઃ (Legenda Aurea-Golden Legend) નામના ધર્મપ્રચારક ગ્રંથ બનાવ્યો છે તેમાં શુદુરુનું નામ મળે છે. તેમજ ટામ્સે-ગ્રંથમાંથી મળેલ સં. ૧૭૩ ના શિલાલેખમાં પણ શુદુરુનું રાજ્ય વર્ષ ૨૬ બતાવ્યું છે. આ રીતે પારદવંશના શકો-શક્યો હિંદમાં આવ્યા હતાં, જેમણે સમય જતાં મળ્યા અને સૌરાષ્ટ્ર ઉપર પણ પોતાનો અધિકાર સ્થાપ્યો હતો.

ચીનની વાયવ્ય સરહદ પર ઇથિયોપિયા નામની બર્બર જાતિ હતી તે હિંદુનું એટલે ‘હૂણોના’ મારથી પોતાનું વહાલું વતન છોડી પશ્ચિમ તરફ પ્રયાણ કરી વજ્જના કિનારે આવી વસી. તેણે પ્રથમ ત્યાંના શકોને જીતી ત્યાંનું રાજ્ય મેળવ્યું. અને પછી ધીમે ધીમે વાલ્હીક ઉપર પણ પોતાની સત્તા જમાવી. અને ત્યાં તે પાંચ વિભાગમાં વહેંચાઈ ગયું. ઇથિયોપિયાની કુર્ધ-શુયાહ શાખાના અધિપતિ ‘કિલિચિકિલ’ કે જેના બીજા નામો કુયુલકસ, કુયુલકદરીસ અને કુબુલકદરીસ છે તેણે પાંચે વિભાગોનો સહયોગ સાધી વિક્રમ પૂર્વે બીજી સદીના અંતમાં શુંગોના રાજ્યકાળમાં હિન્દુ કુશપર્વતના પૂર્વ પ્રદેશમાં પોતાનો અધિકાર સ્થાપ્યો. અને તેના પુત્ર ‘ચેનકાઉચિંગતાઇ’એ પોતાની સત્તા ભારતના ઉત્તર વિભાગમાં આગળ વધારી, ત્યાંના ઘણા પ્રદેશોનો કબ્જો મેળવ્યો. આ ‘કુર્ધ-શુયાહ’ શાખા એ જ ‘કુશાન’ વંશ છે. તે વંશના કંકડસીઝ, કનિષ્ક, વસિષ્ક, હવિષ્ક અને વસુદેવ ઇત્યાદિ રાજાઓએ મથુરા વગેરેમાં રાજ્ય કર્યું છે.

કાશ્મીરપતિ હૂણ રાજા તોરમાણે માળવા અને રાજપુતાનાને પણ પોતાની સત્તામાં લીધા હતા. તેની માળવામાંથી આઠ આની અને મારવાડમાંથી અનેક મુદ્રાઓ મળેલ છે. (‘ગંગા’-પુરાતત્ત્વાંક)

કાશ્મીરના બિગિલ તુરમાણ અને મિહિરકુલ એ નામાંકિત રાજાઓ છે (પ્રાચીન-મુદ્રા પૃ. ૨૫૧). ચુસસત્રાટ બીજો ચંદ્રગુપ્ત આ હૂણો સાથે લડ્યો હતો. રાજા સ્કંદગુપ્ત તો હૂણોના યુદ્ધમાં જ કામ આવેલ છે, અને માળવાના રાજા યશોધર્મે તેઓને જીતી મહાન યશ્સ સંપાદન કર્યો હતો. વિદ્વાનો કહે છે કે—તુષાર અને ગર્દભિલ્લ પણ બર્બર જાતિના શકો છે. (પ્રાચીન મુદ્રા પૃ. ૭૪). (માળવાનો દર્પણ ગર્દભિલ્લ તે આ ગર્દભિલ્લોથી જિત રાજા છે.) આ ઉપરાંત મલ્લ, પલ્લવાઝ, આલીર, મેદ અને બીજી બટકતી જાતોએ આક્રિયતામાંથી આવી હિન્દુસ્તાનમાં બુદ્ધાંબુદ્ધાં રાજ્યો સ્થાપ્યાં હતાં. અવન્તીપતિ દર્પણ-ગર્દભિલ્લના વખતે આમાંના ઘણા રાજવંશો સત્તા પર હતા, પરંતુ ગર્દભિલ્લનો સામનો કરી શકે એવી તાકાત તેઓ ત્યારે ધરાવતા ન હતા. વિક્રમ-પૂર્વેના બીજા દશકા સુધીનો પરદેશી રાજાઓનો આ ઇતિહાસ છે.

શકો આવે છે

ધરનના બાદશાહે એક વાર ગુસ્સામાં આવી પોતાના તાબાના શાહી-સત્રપો ઉપર તાકીદે હુકમ મોકલ્યો કે—“તમારે તમારાં માર્ગ કાપીને બાદશાહ સલામતને ચરણે ધરી-મોકલી દેવા.” આ હુકમ વાંચતાં જ શાહી રાજાઓના મોં જીતરી ગયાં. તેઓ બાદશાહનો હુકમ ન માને તો તેઓનાં જન, માલ, મિલકત અને કુટુંબ પણ ખતરામાં આવી પડે તેમ હતું. એટલે તે રાજાઓ આપઘાત કરવાને તૈયાર થયા. આ. શ્રી કાલકે આ સમયે તેઓને સમજાવ્યા કે—જો માટે આપઘાત કરો છો? ભારતવર્ષમાં ચાલો. ત્યાં તમને દરેક રીતે હીક રહેશે. આ સલાહ દરેકને પસંદ પડી અને જોતજોતામાં તો ૯૬ શાહી રાજાઓ તૈયાર થઈ આ. શ્રી કાલકે સાથે હિંદ આવવાને રવાના થયા. તેઓને ખુશ્કી રસ્તે આવવું પાલવે તેમ ન હતું એટલે ત્યાંથી વહાણ દ્વારા જ નીકળ્યા અને ધરનનો અખાત, આમાંનો અખાત અને અરબી સમુદ્રમાં થઈને સીધા કાઠિયાવાડમાં આવી પહોંચ્યા.

ઈતિહાસગુપ્તો આ પહેલવહેલો પરદેશી રાજા કહેલો છે કે જેણે સમુદ્ર માર્ગે

ભારતમાં પ્રવેશ કર્યો છે. આ ઘટના વિક્રમસંવત્ પૂર્વે પહેલા દશકામાં બની છે.

આ શાહી શકાએ પ્રથમ તો સૌરાષ્ટ્ર પર કાશુ મેળવ્યો અને તેના જુદા જુદા ભાગ પાડી વહેંચી લીધું. ચારેક વર્ષ એમ પસાર થઈ ગયાં. તે દરમ્યાન તેઓ ધન અને સત્તાથી સમૃદ્ધ બની ગયા હતા.

ગર્દભિલ્લને રાજગ્રામ કર્યો: ભૂલનો ભોગ

હવે આ. શ્રી કાલક શાહી-શકાને ઉગ્જૈન પર ઘેરા બાલવાને તૈયાર કર્યા. શાહીઓ પશુ લકાઈની પૂરી તૈયારી સાથે ત્યાંથી નીકળ્યા. લાટના રાજા 'અલમિત્ર' અને 'ભાનુ-મિત્ર' કે જેઓ આ. શ્રી કાલકના ભાણેજ હતા તેઓનો પણ સહકાર મેળવી સાથે લીધા, અને માળવામાં જઈ ઘેરા બાલ્યો. રાજા દર્પજી શકાને ખાળવા ધણો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ તે તફાન નિષ્ફળ ગયો. હવે તેની પાસે છેલ્લામાં છેલ્લી માત્ર 'ગર્દભીવિદ્યા'નો જ ઉપાય હતો, જેના દ્વારા રાજાએ શકાનો નાશ કરવાનો નિર્ણય કર્યો અને ત્રણ ઉપવાસ કરી વિદ્યા-સાધવા માટે એકાંતમાં બેસી ગયો. આ વિદ્યા માટે એવું કહેવાય છે કે સાધક ત્રણ ઉપવાસ વડે આ વિદ્યાને સાધે અને પછી ગર્દભીના સ્વરૂપે ભૂકે એટલે સાંભળનાર શત્રુ સૈનિકો તુરત જ ભયભીત બની લોહીવમતા થઈ જાય. આ વિદ્યાનો પ્રતિકાર એ જ હતો કે તે ન્યારે ભૂકવા માટે મોઢું ઉઘાડે ત્યારે ૧૦૮ શબ્દવેધી યોદ્ધાઓ એક સાથે ૧૦૮ આણો વડે તેના મુખને ભરી દે એટલે તે વિદ્યા બેકાર બની જાય.

આચાર્યશ્રી સમજી ગયા કે, રાજા ગર્દભિલ્લ વિદ્યા સાધવા માટે ત્રણ ઉપવાસ કરી બેઠો છે. તુરત જ તેના પ્રતિકાર માટે આચાર્યશ્રીએ ૧૦૮ યોદ્ધાઓ તૈયાર રાખ્યા. રાજાએ યોથે દિવસે સવારે કિલ્લાના ખૂરજ ઉપર ચડી ગર્દભી-અવાજ માટે મોઢું ઉઘાડ્યું કે તુરત જ ૧૦૮ યોદ્ધાઓએ ખાણોથી તેના મુખને ભરી દીધું. આથી ગર્દભી વિદ્યાની દેવી રાજાને લાતો મારી તેના ઉપર મલમૂત કરી ચાલી ગઈ. રાજા ગર્દભિલ્લ પોતાની સ્થિતિને સમજી ગયો એટલે પોતાના કુટુંબને લઈને ભારતની બહાર દૂરદૂર દેશમાં ચાલ્યો ગયો. આ તરફ ઉગ્જૈન શકાના હાથમાં ગયું, આચાર્ય કાલકની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ થઈ અને સાખી સરસ્વતીએ પુનઃ દીક્ષા લઈ શુદ્ધ સંયમનું પાલન કર્યું.

ગણાધ્યક્ષ વિક્રમ : વિક્રમરાજા અને છે

શાહી શકાએ સોરઠમાં-કાર્કિઆવાડમાં રાજ્યો જમાવ્યાં હતાં. તેઓ માળવા પર તો માત્ર ગુરુદેવના કહેવાથી જ ચડી આવ્યા હતા અને તેઓની કુનેડખાણથી જ જય મેળવી શક્યા હતા. એટલે શાહીઓ ચારેક વર્ષ સુધી ઉગ્જૈનમાં રહ્યા અને પછી માળવાને આચાર્યશ્રીને ચરણે ધરી સૌરાષ્ટ્રમાં ચાલ્યા ગયા.

ઇતિહાસ કહે છે કે અશોકના વારસદારોએ બીજા પરદેશી રાજ્યવંશો કરતાં વધારે નામના મેળવી છે. તેઓએ ધણાં વર્ષ પર્વત હિંદના બહોળા ભાગ ઉપર સભ્ય કર્યું છે. બુદ્ધ, તદ્દપાન અને ઉપવ્રત વગેરે આ વ્યતિના શરૂના ચેતનવંત રાજાઓ છે. મહાશ્વરૂપ રૂદ્રામનના સમય સુધીમાં તો તેઓનો અગ્રિ રાજવંશ સાથે વિવાહ સંબંધ પણ જોડાઈ ગયો હતો. 'શકસંવત્' એ તો કદાપિ ન બુલાય એવી તે જાતની અમર માદમિર છે.

આ તરફ માલવામાં 'જયસ્રાતક' સભ્યની સ્થાપના કરી અને તેના અધ્યક્ષસ્થાને આ. શ્રી કાલકનો ભાણેજ 'અલમિત્ર' આવ્યો.

આ અલમિત્ર તે જ ભારતવર્ષનો લોકપ્રિય સંવત્સારિક વિક્રમદિવ્ય છે.

જૈનાચાર્યની બીજી જીવન-ઘટનાઓ.

આ. શ્રી કાલકે માળવામાં રાજ્યપલટો કરાવ્યો છે તેમ જૈનસંઘમાં પણ સંવત્સરી પર્વને માટે તિથિ પલટો કરાવ્યો છે. તેઓએ રાજ બલમિત્રની બહેન બાનુશ્રીના પુત્ર બળબાનુને દીક્ષા આપી આથી રાજને આચાર્યદેવ ઉપર કંઈક અપ્રીતિ થઈ. બીજી તરફથી રાજપુરોહિત પણ આ આચાર્યના તેજને સહી શકતો ન હતો. આવા કારણે આ. શ્રી કાલકે ત્રાંથી વિહાર કરી દક્ષિણમાં 'પેઠન' જઈ પહોંચ્યા.

જૈનસંઘ આજસુધી બા. શુ. ૫ની સાંજે 'સંવત્સરીપર્વ'ની આરાધના કરતો હતો. આ સાલ પણ એ જ રીતે આરાધના થવાની હતી, કિન્તુ રાજ શાલિવાહુને આચાર્યશ્રીને વિનંતી કરી કે, તે દિવસે ઇન્દ્રમહોત્સવ નીકળે છે, માટે તેમાં લોકાનુવૃત્તિથી સામેલ થવું પડશે. આથી હું તે દિવસે પર્વારાધન નહિ કરી શકું, તો કૃપા કરીને છટ્કે અને તેમ ન બને તો અનંતર ચોથે સંવત્સરી પર્વની આરાધના કરો. આચાર્યશ્રીએ તે વિનંતિને ધ્યાનમાં રાખીને ભાદરવા શુદ્ધિ પાંચમની અનંતર ચોથે સાંજે શ્રીસંઘ સાથે સંવત્સરી પ્રતિક્રમણ કર્યું. દક્ષિણી પ્રજામાં ત્યારથી બા. શુ. ૪ ને દિવસે ગણેશ ચોથ મનાવવાની પ્રવૃત્તિ ચાલુ થઈ છે. આચાર્યશ્રી તો બીજે વર્ષે પણ બા. શુ. ૪ ની સાંજે ૩૬૦ દિવસ થતા હોવાથી તે જ સાંજે સંવત્સરી પ્રતિક્રમણ કરે તેમ હતું, અને આરાધનાની રૂએ ભવિષ્યમાં પણ તે વાતે ફારફેર કરી શકાય તેમ ન હતું, આથી દરેક ગામના શ્રી ચતુર્વિધ સઘે બીજા વર્ષથી હમેશને માટે આ યુગપ્રધાનને પગલે ચાલીને બા. શુ. ૫ થી અનંતર બા. શુ. ૪ ની સાંજે સંવત્સરી પર્વ આરાધવાનો નિર્ણય કર્યો. શ્રીસંઘ આ નિર્ણયને વિક્રમનાં હજાર વર્ષ સુધી તો બરાબર વફાદાર રહ્યો છે, પછી સમય જતાં તેમાં કેંકકે ફેરફાર થયો છે.

આ. શ્રી કાલકના શિષ્યો આ ગુરુદેવની શક્તિને સંપાદિત કરી શકે તેમ હતું જ નહીં એટલે તેઓ પકનપાકન આદિમાં કેંકકે બેદરકાર રહેવા લાગ્યા. આચાર્ય એક વાર પોતાના શિષ્યોને વધુ પ્રમાદી થતાં જોઈ તેમને ઊંધતા છોડી સ્વર્ણસૂત્રમાં પોતાના પ્રશિષ્ય આ. સાગરચંદ્ર પાસે ચાલ્યા ગયા. શિષ્યો સવારે જાગ્યા, ધણી લાજજત થયા અને ફરી વાર આવી બૂલ ન કરવી એમ અચૂક નિર્ણય કરી આચાર્યદેવ પાસે જઈ માફી માગવા લાગ્યા. આ રીતે તેઓએ શિષ્યોને પણ યોગ્ય ઉપાય વડે સન્માર્ગમાં સ્થાપિત કર્યા.

આ. સાગરચંદ્રસૂત્રિ સમર્થ સંન્યાસી હતા, પણ તેઓમાં કંઈક અભિમાનની માત્રા આવી ગઈ હતી. આ. શ્રી કાલકે તેઓને આવી બૂલ ન કરવાનું સમજાવવા સાચા ગીતાર્થ બતાવ્યા.

આ. શ્રી કાલકે પ્રથમાનુયોગ, ગદિકાનુયોગ અને કાલકસંહિતા પ્રમુખ ગ્રંથો બનાવ્યા હતા, જે હાલ ઉપલબ્ધ નથી.

અતિમ અવ્યર્થના

જૈનાચાર્ય કાલકસૂત્રિ એટલે પ્રચંડ સ્વાગમતિ, પ્રતિષ્ઠા પાલનની જ્વલંત પ્રતિભા, અમ્યુત્થાનાય ધર્મસ્થનું સાચું પ્રતીક, મહાન ક્રાંતિકાર નરવીર, અને તત્કાલીન ઇતિહાસનો ચમકતો ન્યોતિપૂજ હતા.

યુગેયુગે આવા મહર્ષિઓ જન્મવંત વર્તે એ જ મહુચ્છા.

વિ. સં. ૨૦૦૦, ફા. શુ. ૮, તા. ૨-૩-૨૯૪૪ ગુરુવાર

ક. આ. સં. ૨૬ : નરોડા (અમદાવાદ)

શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકર અને વિક્રમાદિત્ય

લેખક—પૂજ્ય મુનિમહારાજ શ્રી ચંદ્રપ્રભવિજયેષુ પૂ. પં. શ્રી ચંદ્રસાગરજી શિષ્ય]

વિપિન-વિદ્યાસી વિહંગો ચારે દિશાઓમાં શોર કરી રહ્યા છે, કમળો સવિતાનારા-યણુની રાહ જોઈ રહ્યાં છે, નિશા પોતાના કંઠમુખા સ્વરૂપને સંકેલી રહી છે, પોતાના બળ્ય ભામંડલની સાથે બાનુ પોતાના સારથિ અરુણને લાઇને નભમંડળમાં આરૂઢ થઇ રહી છે. આ અરસામાં એક વૃક્ષ નીચે સમસ્ત જગતની સૌમ્યતા પોતાના મુખકમળે આવરી લીધી ન હોય તેવા મહાન્ જ્યોતિર્ધર આચાર્ય આત્મધ્યાનમાં તસ્લીન થઇને બેઠા છે.

તેવા સમયને વિષે ચારે તરફ રજકણોરૂપ ધૂમાડાના ગોરગોટા ઊડવા લાગ્યા. વન-વાસી પશુપક્ષીઓ બચકર ચિત્કારી કરી આમતેમ ભમવા લાગ્યા. તે વખતે ધ્યાન-મગ્ન આચાર્ય પોતાનું ધ્યાન સંકેલી લક્ષ્ય ખેંચ્યું તો સામેથી બહોળા પરિવારથી પરિ-વરેલ કોઈ રાજવીને આવતા જોયા. તેમનું શરીર સુદૃઢ અને કઢાવર હતું, ઢીંચણ સુધી લાંબી છુગળો હતી, અંગ ઉપર અનેક આભૂષણો અને મસ્તક ઉપર રત્નજડિત મુગટ શોભી રહ્યો હતો. તે રાજવી પોતાની નજીક આવ્યા ત્યારે મુનિવરે પોતાની નજર ક્ષણભર તેના ઉપર ઠેરવી. અદૃશીના ચંદ્રસમાન વિશાળ ભાલવાળા, મહાન્ રાજકુમારોના તેજને પણ પોતાના તેજ વડે મહાત કરનાર એવા સમતાં રસના સાગર સમા આચાર્યને જોઇને એ રાજવીએ મહાઅમાત્ય મહાભટ્ટને પૂછ્યું કે આ મહાન્ તેજસ્વી વ્યક્તિ કોણ છે? તેમને તમે જાણજો છો ?

મહાઅમાત્ય—જી, હા.

મંત્રીશ્વરનો જવાબ મળતાં જ રાજવીએ તેમનું જાળખાણ આપવાનું સૂચન કર્યું.

મહાઅમાત્ય—મહારાજ ! વર્તમાન સમયમાં દરેક વાદીઓને જેણે પરાસ્ત કર્યો છે એવા, વૈરાગિકા રૂપ તારાઓમાં નિશાપતિ સમાન આ મહાન્ તત્ત્વજ્ઞાની વર્તમાન મુગ્ધના પ્રધાન જ્યોતિર્ધર આચાર્યશ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરચરીશ્વરજી છે.

રાજવી અમાત્યનાં વચ્ચેના પ્રમાણે આચાર્યશ્રી કેટલી હદે પહોંચેલા છે તેની પરીક્ષા કરવા તેમને હૃદયથી ભાવવંદન કરે છે, એટલે આચાર્યશ્રી જમણા હાથ જોડી કરી ધર્મ-લાભરૂપ આશીર્વાદ આપે છે. આચાર્યશ્રીના આશીર્વાદના શબ્દો સાંભળી રાજવીને અનહદ આનંદ થયો. તે વિચાર કરવા લાગ્યો કે, “અમાત્યના કહેવા પ્રમાણે સાચે જ આ પૂર્ણ જ્ઞાની જ્યોતિર્ધર છે.” છતાં આચાર્યશ્રીને પ્રશ્ન કરે છે—આપે કોને ધર્મલાભ આશીર્વાદ આપ્યો.

આચાર્ય—સામ્રાટ આપને જ.

સામ્રાટ—મને ક્યા કારણથી ધર્મલાભ આપ્યો ?

આચાર્ય—આપે મને વંદન કર્યું તેથી.

સામ્રાટ—મેં આપને બે હાથ જોડી વંદન કે નમસ્કાર કંઈ પણ કર્યું નથી.

આચાર્ય—આપે વચનથી કે કાચથી વંદન—નમસ્કાર કર્યું નથી, પણ હૃદયથી ભાવ-વંદન કર્યું છે, તેથી કોઈ પણ રીતે થયેલા વંદનને અમારે ધર્મલાભરૂપ આશીર્વાદ આપવા જોઈ એ.

સમ્રાટ—આચાર્યશ્રી! અમારા જેવા રાજવીને અમને યોગ્ય આશીર્વાદ ન આપતાં આપે ધર્મલાભરૂપ આશીર્વાદ આપ્યા તેનું કારણ શું ?

આચાર્ય—આ ધર્મલાભરૂપ આશીર્વાદ આ લોક અને પરલોક બન્ને માટે અમોઘ ફલદાયી હોવાથી તે આપવામાં આવે છે. તેની અંદર અચિન્ત્ય મહાત્મ્ય સમાયેલું છે.

આચાર્યશ્રીના ઉપરોક્ત વચનોથી રાજા અતિ આનંદિત થયો અને પોતાની પાછળ ઉમેલા કાષાધ્વજને આજ્ઞા કરી કે આ મહાન્ આચાર્યશ્રીને સત્રાકોડ સોનામહોર મોકલાવો.

આચાર્યશ્રી—સમ્રાટ! અમે આજીવન કંચન અને કામિનીના ત્યાગી છીએ, અને તેથી જ અમે આટલી હદે પહોંચવા ભાગ્યશાળી થયા છીએ, તેથી તમારી સોનામહોરની અમને બિલકુલ જરૂર નથી.

આચાર્યશ્રીના મુખમાંથી આવા અપૂર્વ લાગતી વાત સાંભળી સમ્રાટ ધણો જ આશ્ચર્ય-મુગ્ધ બની ગયો અને વિચારવા લાગ્યો કે, ખરેખર! આવા ત્યાગી ઉત્તમ મુનિઓ વડે જ જગત્ ભાગ્યવાન છે. કારણ કે કંચન અને કામિની માટે તો સમસ્ત જગતના માનવીઓ તરફડીયાં ખાઈ ખાઈ મરી રહ્યા છે. મહાન્ કહેવાતા યોગીઓ પણ એનાથી ઓછા બચવા પામે છે, જ્યારે આ આચાર્યશ્રીને હું માન પૂર્વકની ભેટ ધરું છું, તો પણ તેઓ તેનો અસ્વીકાર કરે છે. ખરેખર! આનું સુંદર ઉત્કૃષ્ટ ચારિત્ર અને નિર્મોહિપણની શુદ્ધ ભાવના તો જૈન મુનિઓને જ આભારી છે. તેથી જ તેમની દરેક સ્થાનોમાં ઉચ્ચવલતા હોય છે. આ પ્રમાણે સમ્રાટ ભાવના ભાવતો અને આચાર્યના ગુણો સંભારતો નગર તરફ ફર્યો.

આચાર્યશ્રી પણ ત્યાંથી વિહાર કરી ગ્રામાનુગ્રામ વિચરતા હજારનગરમાં આવ્યા. ત્યાંના શ્રાવકોએ ધર્મ સાંભળી કહ્યું, કે—“પ્રભો! અહીં શિવમંદિરથી જિનેશ્વરદેવનું મંદિર નીચું છે, તેને અમારે ઊંચું કરાવવાની ભાવના છે, માટે આપ તેને માટે કંઈક કરો તો તે મોટું થાય.” શ્રાવકોનાં વચન સાંભળી આચાર્યશ્રી બોલ્યા કે—જિનચૈત્ય સમ્રાટની મદદથી કરાવી આપીશ.” ત્યાંથી વિહાર કરી સરિજી અવંતી નગરીમાં આવ્યા અને ચાર શ્લોકો બનાવી રાજમહેલ પાસે જઈ સમ્રાટને આ પ્રમાણે કહેવરાવ્યું.

।મધુવિંદુધુરાયાતસ્તિષ્ઠતિ દ્વારિ ચારિતઃ ।

હસ્તન્યસ્તચ્ચતુઃશ્લોકઃ કિંવાડગચ્છતુ ગચ્છતુ ॥

“હે રાજન્! આપને બેઠાની ઇચ્છાવાળો બિલ્લુક દ્વારમાં જ રોકાયેલો છે, તેના હાથમાં ચાર શ્લોક છે, તો તે આવે કે જામ ?”

સમ્રાટ આ શ્લોકની રચના જોઈ ચમત્કાર પામ્યો અને કહેવરાવ્યું કે, “દશ લાખ સોનામહોર અને ચૌદ શાસનો આપીએ છીએ પણ આવું હોય તો આવે અને જરૂં હોય તો જામ.”

ત્યાંબાદ આચાર્યશ્રી સભામાં પ્રવશ કરી એકેક શ્લોક બોલતા ગયા તેમ સમ્રાટ પણ એકેક દિશા ઊડતો ગયો. ચાર શ્લોકો બોલાઈ ગયા પછી સમ્રાટે કહ્યું—આપના દિવ્ય ચાર શ્લોકોથી આ ચારે દિશાએનું રાજ્ય આપનું થાય છે. એસ કહી સમ્રાટ સિંહાસન ઉપરથી ઓગળી બેઠયો.

આચાર્ય—અમે તો માતાપિતા, સ્વજન અને સ્થાવર જંત્રમ તમામ લક્ષ્મી સર્વ

છાડ્યું છે. કંચન અને કથીર, શત્રુ અને મિત્ર, મણિ અને માટી, સુખ અને દુઃખ એ દરેક અમારે મન તો સરખું જ છે. વળી અમો હમેશાં ભિક્ષા માગી આહાર કરવાવાળા, જીર્ણવસ્ત્ર પહેરવાવાળા અને પૃથ્વી ઉપર શયન કરવાવાળા છીએ.

આવા નિર્લોભી ગુરુને જોઈ, સમ્રાટ જિનમતની પ્રશંસા કરવા સાથે પરમ ભક્તિવાળા થયો. તે વખતે આચાર્યે જ્ઞાકારનગરનું જિનમંદિર તેની પાસે કરાવ્યું.

ત્યારબાદ એક વખત ‘નમુત્યુણુ’ બોલતાં આચાર્યશ્રીને એવો વિચાર ઘઈ આવ્યો કે આ સૂત્રો પ્રાકૃતમાં કેમ બનાવ્યાં? આ સૂત્રોને સંસ્કૃત ભાષામાં ઉતારવા જોઈએ. આ ઇચ્છાથી ત્યાંથી વિહાર કરી પ્રતિષ્ઠાનપુરમાં ગયા. ત્યાં પૂજ્ય ગુરુમહારાજને પોતાના વિચારો કહ્યા. (આવા મહાન યુગપ્રધાન પ્રાભાવિકશિરોમણિ છતાં પણ ગુરુની આજ્ઞા સિવાય કંઈ પણ કરવા તૈયાર થયા નહિ, તે જૈન શાસનની ઉત્કૃષ્ટતા દેખાડી આપે છે. ‘આળાપ ઘમ્મો’ એ તેમનો મુદ્રાલેખ છે.) ત્યારે ગુરુમહારાજે કહ્યું-સિદ્ધસેન! આવા દુર્વિચારો તેં કેમ કર્યાં, આથી તેં મહાન પાપનો બંધ બાંધ્યો છે. જિનઆજ્ઞામાં અતિચાર લાગે છે. કહ્યું છે કે:

વાલ્લીમૂદમૂર્ક્ષાણાં નૃણાં ચારિત્રકાદ્વક્ષિણામ્ ।

અનુગ્રહાર્થે તત્ત્વજ્ઞૈઃ સિદ્ધાન્તઃ પ્રાકૃતઃ કૃતઃ ॥

ભવભીરુ એવા સિદ્ધસેન દિવાકરસરિજીએ પ્રાયશ્ચિત્ત માગ્યું ત્યારે ગુરુમહારાજે “બાર વર્ષ ગુપ્ત વેષમાં રહ્યા બાદ એક મહાન રાજાને પ્રતિબોધ કરી જૈનધર્મ પમાડવો” એ પ્રમાણેનું પ્રાયશ્ચિત્ત આપ્યું.

આવા મહાન આચાર્ય હોવા છતાં ગુરુમહારાજની આજ્ઞાને શિરોમાન્ય ગણી વંદન કરી ત્યાંથી અવધૂતના વેશમાં નીકળી પડ્યા અને મહાઅટવીમાં બાર વર્ષ વ્યતીત કરી એક રાત્રે જોનાં દાર બંધ છે એવા મહાકાળના મંદિરમાં પોતાની દિવ્યશક્તિ વડે પ્રવેશ કર્યો અને પ્રતિમા તરફ પગ રાખી નિશ્ચિતપણે સર્પ ગયા. પ્રભાતના સમયે બ્યાં પૂજારીઓ દાર ઉઘાડી બુલે છે તો અવધૂતને ઉપર પ્રમાણેની રિચીતમાં જોયો. ત્યારે પૂજારીઓએ કહ્યું કે-હે અવધૂત! આ પ્રતિમા તરફ પગ કરાય? આ તો પરમકૃપાળુ પિનાકપાણિ પરમેશ્વર કહેવાય! એમની પૂજા કરો. પણ તેનો કંઈ પણ ઉત્તર મળ્યો નહિ, ત્યારે સમ્રાટ પાસે કુરિયાદ લઈ ગયા. સમ્રાટે તેને ફટકા મારી ઉઠાડવાનું કહ્યું ત્યારે પૂજારીઓ તેને ક્રૂરતાથી લાગ્યા, પણ તેની તે અવધૂતને કંઈપણ અસર ન થતાં તે ફટકા અંતઃપુરમાં સમ્રાટની રાણીઓને લાગવા લાગ્યા. આ બધો કાળાહળ જોઈ સમ્રાટ તે અવધૂત પાસે આવી સમજાવવા લાગ્યો કે-આપ આ પૂજ્ય પિનાકપાણિ પરમેશ્વરની સ્તુતિ કરો. અવધૂતે કહ્યું કે, સમ્રાટ આ તમારા ભગવાન મારી સ્તુતિને સહન કરી શકશે નહિ. છતાં સમ્રાટનો અસ્તંત આગ્રહ થવાથી અવધૂત તે જ સમયે સ્વરચિત ‘કલ્યાણમંદિરસ્તોત્ર’ની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. પણ મૂર્તિ તે સહન નહિ કરી શકવાથી તેમાંથી ધૂમાડાનાં જોડાંઓ ટીકાવા લાગ્યા અને અગ્નિમારમા સ્લોક ‘યસ્મિન્ હરપ્રસૂતયઃ’ છતાંદિ બોલવાથી વિગ કાટ્યું અને તેમાંથી પાશ્વનાથની પ્રતિમા પ્રગટ થઈ.

આ બનાવ જોઈ લોકો અસ્તંત અશ્ચર્ય પામ્યા. એ અવધૂતે લોકોને ધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો અને રાજા અમાત્ય વગેરેએ પહેલાં પણ પોતાને એક વખત જ્ઞાનથી મુગ્ધ કરનાર

શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરસુરિજીને યોગપ્ર્યા અને જૈનધર્મ અંગીકાર કર્યો. આજે પણ તેઓના પ્રભાવથી અવંતી પાર્શ્વનાથ તરીકે અવંતી (ઉત્તરજૈન) મશહૂર છે.

ત્યારબાદ આચાર્યશ્રી ત્યાં રહ્યા. અને રાજના ઉપદેશથી લાખો પ્રતિમા ભરાવી, ગામોગામ અનેક જૈનમંદિરો બંધાવ્યાં તથા જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યા. તથા શ્રી સિદ્ધસેનસુરિજીની આગેવાની નીચે રાજ્યે શ્રી શત્રુઙ્ગ્ય મહાતીર્થની, મોટા સંઘસહિત કોડોગણું નાણું ખર્ચી, યાત્રા કરી અને અનેક ધર્મોન્નતિનાં કાર્યો કર્યાં.

વિક્રમરાજના પાંચ પ્રશ્નો

લેખક-પૂજ્ય આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજયપદ્મસુરિજી

અવિચ્છિન્ન પ્રભાવશાલી, ત્રિકાલાબાધિત થી જૈનેન્દ્રશાસનમાં જેમ યોગ્ય આરામાં ભરતયકવર્તી, સગરયકવર્તી વગેરે જૈન રાજ્યો થઈ ગયા, તેમ પાંચમા આરામાં પણ ઉદાધી રાજ, નવનંદ રાજ, ચંદ્રગુપ્ત રાજ, બલભદ્ર, મિન્દુસાર, સંપ્રતિ, મહામેઘવાહન ખારવેલ, વિક્રમાદિત્ય, શાલિવાહન વગેરે ધણાં જૈન રાજ્યો થઈ ગયા. વિક્રમાદિત્ય રાજ શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરની વાણી સાંભળીને જૈનધર્મ બન્યા, ત્યારથી રાજ વિક્રમ શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરજીને ધર્મગુરુ તરીકે માનીને પરમ ઉલ્લાસથી શ્રી જિનધર્મની આરાધના કરવા લાગ્યા. એક વખત ગુરુમહારાજ શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરે રાજ વિક્રમને ધર્મોપદેશ દેતાં જણાવ્યું કે—

કાયવ્યો દ્વરિસો ણ સુક્લસમય પુણાવહારો જઓ,

લેઓ જેવ કરિજ્ઞ દુક્લસમય પાવાવહારો જઓ ।

જો ણિચ્છા સુહદુમ્મલભોગવિયહા સેવંતિ ધમ્મં તઓ,

ધમ્મિદ્ધા સુહિણો તહેવ દુહિણો તે ણિદ્ધસિદ્ધી જઓ ॥૧॥

ભાવાર્થ—“હે રાજન્! દુનિયામાં બે પ્રકારના જીવો અપણે જોઈએ છીએ: ૧-કેટલાક જીવો સુદર મહેલમાં રહે છે, રેશમી વસ્ત્રો પહેરે છે, મનમાન્યા અલંકારથી શરીરને શોભાવે છે, મિષ્ટાન્ન ભોજન ખાય છે, અસાધ્ય કાર્યને સાધે છે, દુર્ભય શત્રુઓને જીતે છે, રાજ્યાદિની સાહિબી પણ ભોગવે છે, પોતાના અતુલ બાહુબલે કરીને દેવોને પણ વશ કરે છે, વિનીત સ્ત્રી-પુત્ર-નોકર વગેરે પરિવારની સંપૂર્ણ અનુકૂલતા પામે છે. અને ૨-કેટલાક જીવો-રહેવાને સ્થાન, પહેરવાને વસ્ત્ર, ખાવાને ભોજન વગેરે કશું મેળવી શકતા નથી, ને વિવિધ પ્રકારનાં દુઃખને ભોગવે છે. આ બંને પ્રકારની વિવિધતામાં મુખ્ય કારણ પોતે પૂર્વે કરેલાં પુણ્ય અને પાપ છે. એટલે જે જીવોએ ભૂતકાલમાં દેવપૂજા, દયા, મર્યાદા, દાન, ઈન્દ્રિયદમન, શીલ, તપ વગેરે પુણ્યનાં સાધનો સેવ્યાં હોય તેઓ વર્તમાન કાલમાં સુખમય દિવસો ગુજારે છે. અને જેસણે જીવહિંસા, અસત્ય, ચોરી, કુશીલતા, માંસાહાર, રાત્રિભોજન, નિંદા, કપાય, કલહ વગેરે પાપનાં સાધનો સેવ્યાં હોય, તેઓ વર્તમાન કાલમાં જુદી જુદી જાતનાં દુઃખોને ભોગવતાં દિવસો પસાર કરે છે. આ બંને પ્રકારના જીવોમાં સુખી આત્માઓએ સુખના સમયમાં કુદાવું નહિ, ને દુઃખ આત્માઓએ દુઃખીના સમયમાં

હાયવૈય કરવી નહીં. કારણ કે તત્ત્વદૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં જણાય છે કે સુખનો સમય પુણ્યને ઘટાડે છે, ને દુઃખનો સમય પાપને ઘટાડે છે. વળી સુખના દહાડા કે દુઃખના દહાડા કાયમ રહેવાના નથી. માટે સુખિયા જીવોએ ને દુઃખિયા જીવોએ અવિચ્છિન્નપ્રભાવ-શાલી ત્રિકાલાભાષિત ત્રિપુટીશુદ્ધ શ્રી જિનધર્મની નિર્મલ આરાધના કરવી જોઈએ.

હે રાજન્ ! આ ખીનાનું રહસ્ય યાદ રાખીને તમારે પણ નિર્ણય કરી લેવો કે-મેં પાછલા ભવમાં કરેલ પુણ્યના ફૂલ રૂપે અહીં રાજ્યાદિ સુખનાં સાધનો મેળવ્યાં છે. હવે મારે આગામી ભવમાં સુખી થવા માટે અહીં ધર્મારાધન વિશેષે કરી જરૂર કરવું જોઈએ.

આ ઉપદેશ સાંભળીને રાજા વિક્રમે દિવાકરજીને આ પ્રમાણે પાંચ પ્રશ્નો પૂછ્યા-૧. હે પ્રભુ ! કયા પુણ્યથી મને આ રાજ્યાદિની સાહિબી મળી ? ૨. આ અગ્નિકેવલ (અગ્નિવેતાલ) મને અનેક કાર્યોમાં મદદ કરે છે, તેનું શું કારણ ? ૩. આ ભટ્ટમાત્ર નામના પ્રધાનની ઉપર મને અધિક પ્રીતિ છે, તેનું શું કારણ ? ૪. મેં અતિ બલવાન એવા ખર્ખર (ખાપરિયો) ચોરને હણ્યો, એ બનાવ શાથી બન્યો ? ૫. હું સો વરસ પ્રમાણે દીર્ઘાયુષ્યવાળો શાથી થયો ?

આ પાંચે પ્રશ્નોના ઉત્તર દેતાં શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરે જણાવ્યું કે-હે રાજન્ ! આઘાટપુરમાં એક ચંદ્ર નામનો વાણિયો રહેતો હતો. તેને રામે અને ભીમે નામના બે ભાઈબધ હતા. તે બંને ચંદ્ર વાણિયાની ઉપર ભક્તિભાવ ધારણ કરતા હતા. ત્રણે જણા અરસપરસ પ્રીતિભાવ રાખીને સાથે વહેપાર કરતા હતા. પણ વહેપારમાં દ્રવ્ય ખૂટી જવાથી તે ત્રણે જણા નિર્ધન થઈ ગયા. એક વખત પરદેશમાં જઈ વહેપાર કરવાના ધરાદાથી તે ત્રણે જણાં લક્ષ્મીપુર નગર તરફ જતાં જતાં વચમાં એક તળાવની પાળ ઉપર ખાવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. તેવામાં તે ત્રણેના પ્રબલ પુણ્યોદયે, જેમનું શરીર તપથી દુર્જીવ બન્યું છે ! એવા બે મહા તપસ્વી મુનિરાજ ત્યાં પધાર્યા. તેમને જોતાંની સાથે ચંદ્રે કહ્યું કે-હે મિત્રો, આપણા ભાગ્યોદયે અહીં મુનિરાજ પધાર્યા. માટે તેમને આ શુદ્ધ ભાતું વહેરાવીએ, કારણ કે આવા સુપાત્રને દાન દેવાથી આપણે આ ભવ પરભવમાં સુખી થઈશું. કહ્યું છે કે-

નો તેસિં કુચિયંવ દુક્ષ્મસિલં આલોયપ સમ્મુદં,
નો મિલ્લેદ્ધ ઘરં કર્મ કવહિયા વસિન્વ તેસિં સિરી ॥

સોહંગાદ્ગુણા ચયંતિ ન ગુણા વદ્ધવ્વ તેસિં તણું,
જે વાળંમિ સમીહિયત્થજ્જણે કુલ્લંતિ જત્તં જણા ॥૧॥

જે લોકો વાંછિત પદાર્થને દેનારા (સુપાત્રાદિ) દાન દેવામાં પ્રયત્ન કરે છે, તેમની સાસું, જેમ કોઈજન આપણી સાસું ન જીએ તેમ દુઃખ જોતું નથી. દાનેશ્વરી જીવોનાં ઘરનાં આંગણાંને લક્ષ્મી દાસીની જેમ તજતી નથી. તેમ સૌભાગ્યાદિ યુક્તો, દારદાથી બાંધેલા માણસની જેમ, દાની જીવોને તજતા નથી. આ પ્રમાણે બંને મિત્રોને દાનનું સ્વરૂપ કહીને ચંદ્ર, રામે અને ભીમે ત્રણે જણાએ પરમ ઉલ્લાસથી બંને મુનિવરોને નમસ્કાર કરીને નિર્દોષ આહાર વહેરાવી, સુપાત્રદાનનો અપૂર્વ લહાવો લીધો. સુપાત્ર દાનની અનુ-ભોગના કરતાં કરતાં અતુલમે તે ત્રણે જણાં લક્ષ્મીપુર નગરમાં જઈને પુષ્કળ લક્ષ્મી મેળવી, સ્વસ્થાન આઘાટપુરમાં આવ્યા. અહીં વેપારી ચંદ્રને વીર નામના વેપારી સાથે તકરાર

થતાં વીરે ચંદ્રને બહુ જ માર માર્યો. તેથી મરણ પામીને તે ચંદ્ર વેપારી સુપાત્ર દાનના પ્રભાવે તું અવંતીનગરીના રાજા ગંધર્વસેનના પુત્રપણે ઉત્પન્ન થયો. અનુક્રમે મોટી ઉંમરે તું વિક્રમાદિત્ય રાજા થયો. તું ગર્ભમાં હતો, ત્યારે તારી માતાએ સૂર્યનું સ્વપ્ન જોયું હતું તેથી તારા નામમાં આદિત્ય શબ્દ જોડીને વિક્રમાદિત્ય નામ તારા પિતાએ પાડ્યું. પાછલા ભવમાં જે રામ અને હીમ નામના બંને મિત્રો હતા તે મરણ પામીને અનુક્રમે રામ તે ભદ્રમાત્ર પ્રધાન થયો, ને હીમમિત્ર તે અગ્નિવેતાલ થયો. પૂર્વના રત્નેહને લઈને તું બંનેની ઉપર રત્નેહ રાખે છે, ને તે પણ તારી ઉપર રત્નેહ રાખે છે. આ કારણથી અગ્નિવેતાલ તને મદદ કરે છે ને ભદ્રમાત્ર તારો પ્રીતિપાત્ર બન્યો છે. હવે ચંદ્રને મારનાર વીર નામનો વેપારી ધણાં કાલ સુધી કરેલા અજ્ઞાન કષ્ટના પ્રતાપે ખર્ખર નામનો. પરાક્રમી ચોર થયો. તારી પુણ્યાર્ધ પ્રબલ હોવાથી, તું તે બલવાન ચોરને પણ હણી શક્યો. તથા પાછલા ભવમાં એક કસાર્ધ બકરાને મારતો હતો, તે બકરાને તે બચાવ્યો, તે દયાના પ્રતાપે તું લાંબા આયુષ્યને પામ્યો એટલે સો વર્ષના આયુષ્યવાળો થયો. દુઃખી આત્માઓ પોતાના કર્મના જ પ્રતાપે દુઃખી થાય છે. પણ દયાળુ બધ્ય જીવો તેવા દુઃખિયા જીવોને બચાવવાથી લાંબું આયુષ્ય પામે, એમાં તો નવાઈ શી ? પણ ૧ આરોગ્ય, ૨ અપૂર્વ શરીરનું તેજ, ૩ શરીરનું મજબૂત બંધારણ, ૪ વિશિષ્ટ બલ, ૫ ઉત્તમ સૌભાગ્ય, ૬ નિર્મલ યશ, ૭ ભોગ સામગ્રી, ૮ અખૂટ લક્ષ્મી, ૯ હુકમ તરત માને એવો પરિવાર વગેરે અનેક લાભ દયા પાળવાથી થાય છે.

આ પ્રમાણે પાંચે પ્રશ્નોનો ખુલાસો મળવાથી રાજા વિક્રમે બહુ જ રાજી થઈને યુરુ મહારાજને વિનયથી કહ્યું કે-હે યુરુદેવ ! હું ચાહું છું કે આપ જેવા યુરુદેવ, શ્રી વીતરાગ જેવા પ્રજ્ઞાને તેમનો પ્રરૂપેલા ધર્મ મને બવોભવ મળજો ! યુરુ મહારાજે રાજા વિક્રમના ધાર્મિક સુણોની અનુયોદના કરતાં જણાવ્યું કે હે રાજા ! હવે તમારે રાજ્યની ચિંતાથી દૂર રહી પરલોકસાધનમાં અત્યંતશીલ થવું. કારણ કે જિંદગી ધણી ખરી ચાલી ગઈ, હવે થોડી જ બાકી છે. માટે તમારે યોગપ્રવૃત્તિ સુધારવા અત્યંત કરવો. ૧ મનોયોગ સુધારણા વ્યયનયોગ અને કાયયોગની ક્રિયા મનોયોગને આધીન છે, માટે આઠે કર્મબંધનાં કરણોથી બચી શકાય તેવી વિચારણા કરવી. ૨ વચનયોગ સુધારણા માટે સામાને હિતકારી લાગે તેવાં પ્રિય વચનો પ્રમાણસર (અપ પૂરતાં) બોલવાં, અસબ્ય કે અસત્ય વચનો ન બોલવાં. હસતાં બાંધેલાં કર્મો રૈતાં રૈતાં પંજુ ભોગવવાં જ પડે છે, એમ સમજીને હાસ્યાદિનો ત્યાગ કરવો. ૩ કાયયોગની સુધારણા માટે કાયર્થી અપ પૂરતી નિર્દોષ પ્રવૃત્તિ કરવી. દરેક કામ કરતાં ચતનાનો ઉપયોગ રાખવો, તથા આત્મરમણ્યતાને સંસ્થાત્કાર કરવા માટે અનિત્ય આદિ બાર લાવના તેમજ પચીસ લાવનાઓને અહર્નિશ બાવવી અને દિન પ્રતિદિન વધુ ને વધુ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિમાં મગ્ન થવું. આ પ્રમાણે વિક્રમાદિત્ય રાજા શ્રી યુરુ મહારાજની હિતચેત્તિને અનુસારે વધારે ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ કરે છે, ને કરાવે છે. રાજ્યચિંતામાં ભાર ઓછો કરીને તે તમામ કામ પોતાના પુત્ર વિક્રમચરિત્રને બળાવે છે, ને પોતે આજીવન સતેજ કરી પરમ નિવૃત્તિમાં રહે છે. લબ્ધ જીવો અહીં જણાવેલા પાંચ પ્રશ્નોનાં ઉત્તરો વગેરે બીનાનું રહેંચ હૃદયમાં ઉતારીને રાજા વિક્રમાદિત્યના જીવનમાંથી ઉચિત સંકેતોને પ્રણય કરી દાનાર્ધ ધર્મની આરંભના કરી અધ્યાત્મિક મુક્તિના સુખ પામે, એક સંકેત બોલના.

અવંતીપતિ વિક્રમાદિત્ય

લેખક-પૂજ્ય મુનિમહારાજ શ્રી હેમંદ્રસાગરજી, પ્રાંતીજ

મહારાજ વિક્રમાદિત્ય ઉજ્જયિની નગરીમાં મહાપ્રતાપી, પરદુઃખભંજન રાજ થઈ ગયો. જે પરદુઃખભંજન હોય તેનાં જ વરસો માનવજાતિ પાછળથી ગણ્યા કરે છે. મહારાજ વિક્રમાદિત્ય એવો જ પરદુઃખભંજન રાજ હતો માટે જ લોકો એનો સંવત્ આજે પણ ગણી રહ્યા છે. ગઈ કાર્તિક સુદિ એકમથી વિક્રમની બેહગરની સાલ શરૂ થઈ છે. છેલ્લા કેટલાંક વર્ષથી રોગ, મહામારી, મોંઘવારી, લડાઈ, વગેરેથી કંટાળી ગયેલી પ્રજા આજે જાણે આશ્વાસન લઈ રહી છે કે હવે બેહગરની સાલ આવી છે અને સેંકડો પૂરા થાય છે તેથી થોડા વખતમાં સર્વ પ્રકારની વ્યાધિથી પ્રજા મુક્ત થશે.

વિક્રમરાજ જૈનધર્મ પાળતો હતો એવું ઘણા જૈન ગ્રંથો ઉપરથી જાણી શકાય છે, એટલું જ નહિ પણ ‘જ્યોતિર્વિદ્યાકરણ’ ગ્રંથમાં વિક્રમનાં નવ રત્નો ગણાવેલાં છે, એમાં પણ ‘ક્ષપણક’ જૈન મુનિને ગણાવેલ છે.

ધન્વન્તરિઃ ક્ષપણકોઽમરસિદ્ધ-શંકુ-વૈતાલમટ્ટ-ઘટલર્પર-કાલિદાસાઃ ।

ચ્યાતો વરાહમિહિરો નૃપતેઃ સભાયાં રત્નાનિ વૈ વરરુચિર્નવ વિક્રમસ્ય ॥

મહારાજ વિક્રમાદિત્યની સભામાં ધન્વન્તરિ વગેરે જે નવ રત્નો મુખ્ય હતાં તેમાં એક ‘ક્ષપણક’-જૈન સાધુ-ને પણ ગણેલ છે. આ ક્ષપણક-જૈન મુનિ તે ભગવાન સિદ્ધસેન દિવાકર સમજવા. બ્રાહ્મણોએ રચેલા ‘પંચરાત્ર’ અને ખીજા સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં તથા બૌદ્ધોએ રચેલા ‘અબ્જદાનકલ્પલતા’ અને ખીજા ગ્રંથોમાં જૈન મુનિઓને ‘ક્ષપણક’ સંબંધી સંબોધવામાં આવ્યા છે. આથી એટલું તો ચોક્કસ થાય છે કે ઉજ્જયિની નગરીના મહારાજ વિક્રમની સભાનાં નવ રત્નોમાં જૈન મુનિ-ક્ષપણક-શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરનું પણ સ્થાન હતું.

શ્રમણ ભગવાન મહાવીર સ્વામીના નિર્વાણ પછી ૪૭૦ વરસે વિક્રમનો સંવત્ શરૂ થયાનું જૈન ગ્રંથો ઉપરથી સાબિત થાય છે. મહારાજ વિક્રમના સમયમાં સિદ્ધસેન દિવાકર કૃષ્ણરાત્ર આર્યમંથુ, આર્યવૃદ્ધવાદી વગેરે મહાસમર્થ જૈનાચાર્યો હતા હતા. તે સમયમાં ‘તેરજલોલા’ નામની અદ્ભુત નવલકથા શ્રી પાદ્મવિપ્તાચાર્યે રચી છે. સિદ્ધસેન દિવાકર મહાપંડિત અને મહાતાર્કિક હતા અને જન્મે બ્રાહ્મણ હતા. સિદ્ધસેન દિવાકરના ઉપદેશથી જ વિક્રમ રાજાએ શત્રુંજય મહાતીર્થનો સર્વ કાર્યો હતા. લગભગ વિક્રમના સમયમાં જ સૌરાષ્ટ્રના મહુવા ગામના જાવડાદાર અને જાવડાદારે પણ શત્રુંજય મહાતીર્થનો સર્વ કાર્યોનું ગ્રંથોમાંથી મળી આવે છે. વિક્રમરાજ પછી ૫૧૦ વરસે એટલે ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૬૮૦ વરસે સૌરાષ્ટ્રના વલ્લભીપુર પાટણમાં જૈન આગમે પુસ્તકારૂ થયા.

ભદ્રેશ્વમાં આર્ય ખટ્વટાચાર્ય વગેરે જૈનધર્મના મહાપ્રતિભાશાલી મહાપુરુષો વિક્રમ રાજના સમયમાં હતા. એક હકીકત જૈનધર્મને લગતી ખાસ જાણવા જેવી એ છે કે વિક્રમાદિત્યની સભામાં અને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જે સ્થાન કવિશાસ્ત્ર ગણાયું છે, મહા-જૈન હોય તે સભામાં જે સ્થાન ખાણલદનું મણાયું છે તેનું જ ઉચ્ચ સ્થાન મહારાજ સિદ્ધરાજ

જયસિંહની રાજસભામાં કલિકાલસર્વજ્ઞ ભગવાન હેમચંદ્રાચાર્યજીનું ગણાયું છે. વિક્રમ અને ભોજની સભામાં કવિ મંડળો મળતાં હતાં, તેનું અનુકરણ પાટણની રાજસભામાં પણ થયું હતું.

સમર્થ જૈન પંડિત મેરુતુંગાચાર્યે સૌરાષ્ટ્રના વઢવાણ શહેરમાં રચેલ 'પ્રત્યંધર્મિતામણિ' નામક મહાન્ ઐતિહાસિક ગ્રંથમાં પહેલા સર્ગમાં જ 'વિક્રમાર્ક પ્રત્યંધ' આપેલો છે. એમાં અગ્નિવેતાલ, કવિ કાલિદાસ, સિદ્ધસેન દિવાકર વગેરેની હકીકત વાંચવામાં આવે છે. આ પ્રત્યંધમાંથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સિદ્ધસેન દિવાકરે વિક્રમાદિત્યને જૈન બનાવ્યો હતો.

કાસદ્રહગચ્છના દેવચંદ્રસરિના શિષ્ય દેવમૂર્તિ ઉપાધ્યાયે પંદરમા સૈકામાં 'વિક્રમચરિત્ર' નામે ગ્રંથ ચોદ સર્ગોમાં રચ્યો છે. આમાં વિક્રમનો જન્મ, રાજ્યગાદીએ બેસવું, સુવર્ણ-પુરુષનો લાભ, પંચદંડ છત્રપ્રાપ્તિ, વિક્રમપ્રતિબોધ, જિનધર્મપ્રભાવ, નમસ્કાર પ્રભાવ, દાનધર્મપ્રભાવ, બત્રીસ પુતલીઓની કથા વગેરે છે. આ ગ્રંથમાંથી એ જ શ્વનિ નીકળે છે કે વિક્રમે જૈનધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો અને તેથી જ પાછળના જૈન મુનિઓના મનમાં વિક્રમરાજ વિશે બહુમાન હતું. એથી જ એમણે લોકકથાસાહિત્યમાં બહુમાન પામેલી આખ્યાયિકાઓ રચી છે. જૈન કવિ શ્રી માનવિજયે સં. ૧૭૨૨-૨૩ માં 'વિક્રમાદિત્યચરિત્ર' રચ્યું છે. એ જ અરસામાં શ્રી અભયસોમે 'વિક્રમચરિત્ર', લાલવર્ધને પંચદંડ સહિત વિક્રમ ચોપાઈ, શ્રી અભયસોમે 'વિક્રમચરિત્ર-લીલાવતી ચોપાઈ, શ્રી પરમસાગરે વિક્રમાદિત્ય રાસ, શ્રી લક્ષ્મીવલ્લભે વિક્રમાદિત્ય પંચદંડ રાસ, ધર્મવર્ધને શનિશ્ચર અને વિક્રમ ચોપાઈ, કાંતિવિમલે વિક્રમકંઠકાવતી રાસ, ભાણુવિજયે સં. ૧૮૩૦ માં વિક્રમપંચદંડ રાસ, રૂપમુનિએ વિક્રમની અદ્ભુત વાતો વગેરે રચેલ છે. આ કથાઓ વિક્રમને જૈન સમજીને જ તેના તરફ ભાવ બતાવવા માટે રચાયેલી છે. શ્વેતુજય મહાતીર્થકલ્પમાં 'સંપર્ક વિક્રમ' -સંપ્રતિ અને વિક્રમનું નામ છે.

સિદ્ધસેન દિવાકર અને વૃદ્ધવાદીની મુલાકાત થયા પછી ભગવાન સિદ્ધસેન દિવાકર અવંતી-ઉજ્જૈની નગરીમાં પધાર્યા. તે સમયે વિક્રમરાજ હાથી ઉપર બેઠો હતો. તે હાથી બગ્ગરમાં આવ્યો ત્યાં તે સમયે શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકર પણ શ્રાવક-શ્રાવિકાનાં મંડલ સાથે અને 'શ્રી સર્વજ્ઞપુત્રની જય' એવા ઘોષ સાથે શહેરમાં પ્રવેશ કરીને આગળ વધી રહ્યા હતા. તે અવસરે વિક્રમરાજએ તેમને મનમાં નમસ્કાર કર્યો. તે વાત શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકર દિવ્ય દૃષ્ટિથી જાણી ગયા અને રાજને સર્વ જાણે તેમ ધર્મલાભ આપ્યો. વિક્રમરાજએ પૂછ્યું કે હે મહામતિ! આપે મને ધર્મલાભ શા માટે આપ્યો? ત્યારે સિદ્ધસેન દિવાકર ઉત્તર આપ્યો કે-હે રાજ! તે મારી પરીક્ષા કરવા માટે મનમાં નમસ્કાર કર્યો, તેના જવાબમાં મેં ધર્મલાભ આપ્યો. આથી રાજ બહુ જ ખુશ થયો, હાથી ઉપરથી હેઠે ઉતર્યો અને સર્વ સંધ સમયે મહારાજશ્રીની વંદના કરી અને એક કરોડનું સોનાનાણું તેમના ચરણે ધર્યું. મહારાજ તો ત્યાગી હતો. તેથી તેમણે તો તે તરફ દૃષ્ટિ પણ કરી નહિ. છેવટે સંધની સલાહથી તે નાણું જીર્ણોદ્ધારમાં વપરાયું.

શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકર સંધના કરમાનને માન આપીને પ્રાચક્ષિત બેવા બાદર વરસમાં સુધી મહાકાલ મહાદેવના મંદિરમાં અવધૂતવેષ ધારણ કરીને રહ્યા હતા. ત્યાં મંદિરના પૂજારી પૂજતા હતા કે તમે મહાદેવને નમસ્કાર શા માટે કરતા નથી? ઉત્તરમાં સિદ્ધસેન દિવાકર મોન ધારણ કરતા હતા. આ વાતની મહારાજ વિક્રમાદિત્યને જાણ થઈ. વિક્રમ પણ

મંદિરમાં આવ્યો અને મહાદેવને નમસ્કાર કરવાનું જણાવ્યું. ત્યારે મહારાજશ્રીએ કહ્યું કે હું નમસ્કાર કરીશ તો મહાદેવનું લિંગ ફાટી જશે અને તેથી તમે સર્વેને પારાવાર દુઃખ થાશે. ત્યારે મહારાજ વિક્રમે કહ્યું કે લિંગ ફાટતું હોય તો ભલે ફાટે, પણ આપ નમસ્કાર તો કરો જ. ત્યારે સિદ્ધસેન દિવાકરે ‘સ્વયંભુવં મૂતસહસ્રનેત્રમ્’ ‘દ્વાત્રિશક્ષ’ વડે દેવરતવન કર્યું. આ સ્તવન બોલતાંની સાથે શિવલિંગ ફાટ્યું અને એમાંથી શ્રીપાર્શ્વનાથ પ્રભુનાં પ્રતિમાજી પ્રગટ થયાં. તે અવસરે સિદ્ધસેન દિવાકરે ‘કલ્યાણમંદિર સ્તોત્ર’ની રચના કરી. શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુના પ્રતિમાજીને પ્રગટેલાં જોઈને વિક્રમે પૂછ્યું કે આ પ્રતિમાજી કોનાં છે? ત્યારે મહારાજશ્રીએ ફરમાવ્યું કે આ પ્રતિમાજી શ્રી અવંતી પાર્શ્વનાથ પ્રભુનાં છે. આ સાંજીને ત્યાં શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુની પ્રતિષ્ઠા કરાવી અને એક સો ગામ મંદિરના ખર્ચ માટે અર્પણ કરી રાજ્યે જૈનધર્મ સ્વીકારીને શ્રાવકનાં આરવ્રત અંગીકાર કર્યા. શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરેના ઉપદેશથી એક બીજું ભવ્ય મંદિર હેન્કાર નગરમાં વિક્રમે બનાવ્યું.

વાચક નયસુંદરે ‘શ્રી શત્રુંઘ્યઉદ્ધાર રાસ’ વિક્રમ સંવત્ ૧૬૨૮ માં અમદાવાદમાં રચેલો છે. એની આઠમી ઢાળ કહે છે કે “ચિહ્નશે સિતેર વરસે હવો, વીરથી વિક્રમ નરેશ રે” મહાવીરપ્રભુના નિર્વાણ પછી ચારશે’ સિતેર વરસે વિક્રમ રાજ થયો.

કાલિકાચાર્ય ત્રણ થયા છે. પ્રથમ કાલિકાચાર્ય-સ્વામાચાર્યજી થયા. એમણે પત્રવણા સુત્રાદિની રચના કરી. બીજા કાલિકાચાર્યજી વીરનિર્વાણ પછી ૪૫૩ વરસે થયા. એમણે ગર્દભિલ્લ રાજનો ઉચ્છેદ કર્યો. એમ શ્રી જિનપ્રકાસરિણએ તીર્થકલ્પમાં જણાવ્યું છે. ત્રીજા કાલિકાચાર્યજી વીરનિર્વાણ પછી ૯૯૩ વરસે થયા. એમણે પાંચમને બદલે ચોથની સંવત્સરી, કારણ વિશેષે, સ્થાપી. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે વિક્રમસંવત્ પૂર્વે સત્તર વરસે જ બીજા કાલિકાચાર્ય થયા અને એમણે સિંધના શક, હણ, હર, પારશ-સામંતોની મદદથી ઉજ્જૈનીના ગર્દભિલ્લ રાજનો નાશ કર્યો. આ બનાવ પછી સત્તર વરસે જ ઉજ્જૈનીની ગાદી ઉપર પરદુઃખભંજન રાજા વિક્રમાદિત્ય આવ્યો. વિક્રમરાજા ઉજ્જૈનીની ગાદી ઉપર બિરાજ્યો ત્યારે ગુજરાતમાં ભરૂચ-ભુગુકચ્છ ધણું જ પ્રતિષ્ઠિત નગર હતું. ત્યાં બૌદ્ધો અને જૈનોની વસ્તી મોટા પ્રમાણમાં હતી. વિક્રમસંવત્ની શરૂઆતમાં જ જૈનોના અખ્યાત આચાર્ય શ્રી ખપુટાચાર્યજીના શિષ્ય ભુવને બૌદ્ધોને શાસ્ત્રાર્થમાં હરાવ્યા. શ્રીબટુકર નામના પ્રસિદ્ધ બૌદ્ધ-આચાર્યજીને પણ ત્યાં જ હરાવવામાં આવ્યા હતા.

મહારાજા વિક્રમના સમયમાં જૈન સાહિત્ય ધણું રચાયું હતું. તે પૈકી હાલ તો ‘તરંગવતી’, ‘જૈનનિત્યકર્મ’, ‘જૈનદીપ્તિ’, ‘નિર્વાણકલિકા’ વગેરેનાં નામો મળી આવે છે. ભગવાન સિદ્ધસેન દિવાકરે આ સમયમાં ‘ન્યાયાવતાર’, ‘સન્મતિપ્રકરણ’, ‘બનીશ દ્વાત્રિશિક્ષાઓ’ ‘કલ્યાણમંદિર સ્તોત્ર’ વગેરે રચેલ છે. વિમલસૂરિએ વિક્રમસંવત ૬૦ માં ‘પદ્મચરિત્ર-પદ્મચરિત્ર-જૈન રામાયણ રચેલ છે.

વિક્રમસંવત્ કાર્તિક સુદિ એકમથી શરૂ થાય છે અને આસોવદિ અમાવાસ્યાએ તેની પૂર્ણાહુતિ થાય છે. જૂના વરસની પૂર્ણાહુતિ અને નવા-એસતા વરસનો દિવસ એમ ચાર દિવસ સુંધી-ધનતેરસ, કલિયૌદશ, દિવાળી અને પડવો-લોકો મહોત્સવ ઉજવે છે. ધનતેરસે ધનની પૂર્ણ કરે છે, કલિયૌદશે શક્તિપૂજન કરે છે. દિવાળી એ વરસનો છેલ્લો દિવસ હોવાથી ઘેર ઘેર દીવા પ્રગટાવે છે અને શારદા પૂજન કરે છે. કાર્તિક સુદિ એકમ-પડવાને

દિવસે પ્રભાતે નવું વરસ મનાવે છે. તે દિવસે અન્નકૂટોત્સવ પણ થાય છે.

જૈનધર્મની અનેક પદ્ધતિઓ મોજુદ છે. આમાંથી કોઈ કોઈ પદ્ધતિઓમાં લખ્યું છે કે પહેલા કાલિકાચાર્યજી મહારાજનો સ્વર્ગવાસ વીરનિર્વાણ પછી ૩૭૬ વર્ષે એટલે કે વિક્રમસંવત્ પૂર્વે ૯૪ વરસે થયો. બીજા કાલિકાચાર્યજીનો સમય વીરનિર્વાણ પછી ૪૧૩ વરસે એટલે કે વિક્રમસંવત્ પૂર્વે સત્તર વરસે આવે છે. ત્રીજા કાલિકાચાર્યજીએ પર્યુષણપૂર્વ-સંવત્સરી પાંચમમાંથી ચોથની કરી, તેનો સમય વીરનિર્વાણ પછી ૯૯૩ વરસે એટલે કે વિક્રમસંવત્ પર ૩ નો નક્કી થયો છે. પહેલા કાલિકાચાર્યજી મહારાજે-શ્યામા-ચાર્યજી મહારાજે પન્નવણાસૂત્રની રચના કરી.

જૈન શ્વેતાંબર તપગચ્છમાં ત્રણ થોઈ-સ્તુતિની પ્રશ્નપણા કરનાર જૈનાચાર્ય શ્રી રાજેન્દ્ર-સુરિજીએ અથાગ શ્રમ ઉઠાવીને ‘અભિધાનરાજેન્દ્ર’ કાશ તૈયાર કરેલ છે. આ કાશમાં વાંચવામાં આવે છે કે રાજ ગર્દભિલ્લનો સમય વીરનિર્વાણ પછી ૪૫૩ વરસનો છે.

ઉજ્જૈનનો રાજ ગર્દભિલ્લ, શ્રી કાલિકાચાર્યજીની બહેન-આર્યા સરસ્વતીનું હરણ કરી ગયો હતો. એથી કાલિકાચાર્યજી સિંધુ નદીની પેલી પારથી શક-શાહીને તેડી લાવ્યા હતા. શાહીનું મંડલ સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યું. ત્યાંથી ઉજ્જૈન નગરી ઉપર હલ્લો કર્યો. રાજ ગર્દભિલ્લ કેદ પકડાયો. તેને સુરિજીની આજ્ઞાથી હાથપાર કર્યો. ત્યારથી ઉજ્જૈનમાં શક રાજવંશ શરૂ થયો. જૈન પરંપરા અનુસાર ગર્દભિલ્લ રાજાનો સમય ૪૫૩-૪૬૬ વીરનિર્વાણ પછીનો આવે છે. બીજા કાલિકાચાર્યજીનો સમય વીરનિર્વાણ પછી ૪૫૩ વરસનો છે. આ રીતે આ બંને સાલો લગભગ એક સરખી જ સળતી આવે છે.

ધર્મીસની પૂર્વે એકસો વરસે લગભગ શક લોકો મધ્ય એશિયામાંથી સિંધુ દેશમાં આવ્યા તે ત્યાં વસવાટ કર્યો. ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦ લગભગમાં શક લોકોનું રાજ્ય હિંદમાં સિંધ, કાઠિયાવાડ અને માલવા સુધી ફેલાઈ ગયું હતું.

રાજ ગર્ધર્વસેનને ગુજરાતના રાજાની કન્યાથી એક પુત્ર થયો હતો. તેનું નામ વિક્રમ હતું. એ જ સંવત્પ્રવર્તક પરદુઃખબંજન વિક્રમાદિત્ય. ગર્ધર્વસેનનું મૃત્યુ થયું તે પછી તરત જ ટૂંક સમયમાં વિક્રમનો જન્મ થયો, તથા એક બ્રાહ્મણ કન્યાથી ભર્તૃહરિનો જન્મ થયો. ગર્ધર્વસેન રાજાનું રાજ્યવિદ્ય બધા-મધેકા-મધેકાનું હતું એવું કેટલાક માને છે. મહારાજ વિક્રમાદિત્ય એ જ ગર્દભિલ્લ રાજાના પુત્ર હતા. એ વીર વિક્રમે પાછળથી સમ્રાટ શક વંશનો નાશ કર્યો. જે સમયે વિક્રમે શક લોકોનો નાશ કર્યો ત્યારે તેની ઉમર અઠાર વર્ષની હતી. ઇ. સ. પૂર્વે ૫૬-૫૭ વરસે વિક્રમસે જન્મ થયો હતો. તેથી વિદ્યોત્તમ માને છે કે વિક્રમનો સંપ્રત એવા જન્મથી શરૂ થયો છે, નહીં કે રાજ્યાભિષેકના સમયથી.

અનુમાન કરી શકાય છે કે મહારાજ વિક્રમાદિત્ય એનું નામ હતું અને ‘શકારિ’ એની ઉપાધિ-ખિતાબ હતી. શક લોકોની સાથે લડતાં લડતાં શકોના પશ્ચંવર્તી વિક્રમાદિત્યનું મૃત્યુ થયું. જૈન સાહિત્ય ઉપરથી જણાય છે કે મહારાજ વિક્રમાદિત્ય અને શ્રી ભર્તૃહરિ બંને ભાઈઓ અને રાજ ગર્દભિલ્લના પુત્રરત્નો હતા. મહારાજ વિક્રમાદિત્યે ઉજ્જૈનથી નગરીમાં રાજ્ય કર્યું અને શ્રી ભર્તૃહરિએ લેખ લીધો અને એ રીતે મોળીપુરનું મહાપદ પ્રાપ્ત કર્યું.

આને સારત્વર્ણના ઇતિહાસમાં એ ઉપર વર્ષથી આ બંને મહારાજો વર્ષોનું નામ અમર થઈ રહ્યું છે. વિક્રમે લોકોના અને ભાઈભાઈને નિષ્કાનેદ કરવાને કારણે વિક્રમ અને

મહાન્ જ્યોતિર્ધર સિદ્ધસેન દિવાકર

લેખક:—પૂજ્ય મુનિમહારાજ શ્રી મુશીલવિજયજી

શ્રી જૈનશાસનના સ્થંભ સમાન, જન્મથી જૈન નહીં છતાંય જ્ઞાનપૂર્વક જૈનધર્મને સ્વીકારનાર, સંવત્પ્રવર્તાવનાર રાજ્ય વિક્રમના સમકાલીન અને તેના પ્રતિબોધક, ળગાલના કુર્માર-પુરના નરેશ દેવપાલના પ્રતિબોધક, જૈનધર્મના પ્રમાણશાસ્ત્રના મૂલ્ય પ્રતિષ્ઠાપક, સમ્મતિ-તર્ક, ન્યાયાવતારાદિ વિવિધ ગ્રંથોના પ્રણેતા, પાકૃત સત્રોને સંસ્કૃત રૂપે બનાવવાની અભિલાષાને જાહેરમાં મૂકનાર, પારાગ્નિયત પ્રાયશ્ચિત્તને સ્વીકારનાર, અવંતી (ઉજ્જયિની)માં જ અવંતી પાર્શ્વનાથની લગ્ન મૂર્તિને હજારો માણસોની મેદની વચ્ચે વિક્રમરાજાની સમક્ષ મહાદેવના લિંગમાંથી પ્રગટાવનાર, અલૌકિક પ્રતિભાશાલી, સમર્થ વિદ્વાન, જૈનશાસનના આઠ પ્રભાવક ચૈત્રીના એક, અભિમાનના ઉન્નત શિખરે પહોંચી નિરભિમાનને અપનાવનાર, વાદીનું નામ સાંભળતાં જ ત્યાં પહોંચી જનાર, દુનિયામાં સર્વસુપુત્ર તરીકે સુવિખ્યાત થયેલ, દાર્શનિક-તાર્કિક અનેકાન્તિક એવા શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરના નામથી લાગ્યે જ કોઈ અજાણ હશે. આ લેખમાં આ મહાપુરુષના જીવનના વિશિષ્ટ પ્રસંગોતરફ દૃષ્ટિપાત કરીશું.

આ મહાપુરુષને સત્તાસમય કયો? કયા સ્થળે જન્મ? માતા-પિતા કાણ? કયું જોત? કયો ધર્મ? જન્મ પછી કયા પ્રસંગોમાં મુકાણા? સ્વવિદ્યાનું કેટલું અભિમાન? તે વિદ્યાના ગર્વને ઉતારનાર સદ્ગુરુ વૃદ્ધવાદીનો સમાગમ કેવી રીતે થયો? સંયમ શી રીતે લીધું? પાકૃતમાંથી સંસ્કૃત કરવા જતાં કેવી કઠંગી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ? અવંતીનરેશને શી રીતે પ્રતિબોધ્યો? અવંતી પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ કઈ રીતે પ્રગટ થઈ? ધર્મનો વિજય-ધ્વજ કેવી રીતે ફરક્યો? નૂતન ગ્રંથો કયા કયા રચ્યા? તીર્થાધિરાજ શ્રી શંત્રુજયનો સંઘ કેટલા વંશાલ પ્રમાણમાં કઠાયો? ઈત્યાદિ જોઈશું.

સમય—સંવત્પ્રવર્તક વિક્રમાદિત્ય અને સિદ્ધસેન સમકાલીન હોવાની બાબતમાં બહુ મતભેદ છે. કોઈ સિદ્ધસેનને વિક્રમના સમકાલીન કહે છે, કોઈ વિક્રમની ચોથી પાંચમી સદીના વચલા ગાળામાં થયેલા માને છે. કોઈ એથી પણ આગળની સદીમાં જણાવે છે. આ વિષે ઇતિહાસવેત્તા મુનિશ્રી કલ્યાણવિજયજી (હાલ પંન્યાસ શ્રીકલ્યાણવિજયજી) ‘પ્રખંધચિંતામણિ’ના ભાષાન્તરના ‘પ્રખંધપર્વાલોચન’ (પૃ. ૪૭-૪૮)માં લખેલી ચર્ચા કરી છેવટે જણાવે છે કે—

“આવી રીતે અમારા મત પ્રમાણે સિદ્ધસેન દિવાકરનો સત્તાસમય ચોથા અને પાંચમી સદીના વચલા ભાગ જ અનુકૂળ લાગે છે. કારણ કે પાર્શ્વલપ્તસૂરિના પુરોગામી આર્યખપટ વિક્રમની પ્રથમ સદીમાં થયાનું સિદ્ધ થાય છે. સ્કન્દિલના પુરોગામી પાર્શ્વલપ્તસૂરિ વિક્રમના ત્રીજા સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં થયાનું જાણીત થાય છે, અને વૃદ્ધવાદીના ગુરુ સ્કન્દિલાચાર્ય વિક્રમના ચોથા સૈકાના આચાર્ય હતા, એમ પ્રમાણિત થઈ જાય છે, તે સ્કન્દિલાચાર્યના શિષ્ય વૃદ્ધવાદી અને તેમના શિષ્ય સિદ્ધસેન દિવાકરને ચોથા-પાંચમી સૈકાના વચલા ગાળામાં મૂકવા એ જ યુક્તિયુક્ત પ્રણય.”

સમ્મતિતર્કના સંપાદકાદિ નિવેદનમાં ય. સુખલાલજી અને બેચરદાસજી જણાવે છે કે—

“મૂળના (સમ્મતિતર્કના) કર્તા આચાર્ય સિદ્ધસેન દિવાકર છે. જૈન પરંપરા પ્રમાણે

તેઓ વિક્રમની પહેલી શતાબ્દીમાં થઇ ગયેલા મનાય છે. તેઓ દિગમ્બરાચાર્ય કુન્દકુન્દ અને સમંતલદ્ર એ બન્નેના પહેલાં થયા હોય તેવી સંભાવનાનાં કેટલાંક કારણો છે, તેમજ શ્વેતામ્બર અને દિગમ્બરનો પંથભેદ થયા પહેલાં પણ તેઓ થયા હોય તેમ માનવાનાં કેટલાંક કારણો છે. તેથી વિક્રમની પહેલી શતાબ્દીમાં તેઓ થયાની જૈન પરંપરા ઉપર ગમ્ભીર પણે ઐતિહાસિકોએ વિચાર કરવો જોઇએ. અત્યારે કેટલાંક ઐતિહાસિકો તેઓને વિક્રમની પાંચમી શતાબ્દીમાં મૂકે છે.”

શ્રી મોહનલાલ દ. દેસાઈ પોતાના ‘જૈ. સા. સં. ઇ.’ (પૃ. ૧૦૪)માં જણાવે છે કે—

“(૧૫૦) વિક્રમ (શકારિ) ઉજ્જયિનીની ગાદીએ આવ્યો. તેનો સંવત્ વીરાત ૪૭૦ થી ચાલ્યો ગણાય છે. તેના સમય લગલગ આર્યમંડુ, વૃદ્ધવાહી, સિદ્ધસેન દિવાકર, અને પાદલિપ્તસુરિ થયાની પરંપરા છે.”

‘ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં જૈનધર્મ’ પુસ્તકમાં જણાવ્યું છે કે—

“મહાવીરના નિર્વાણસમયની ચર્ચા પ્રસંગે ઇ. સ. પૂર્વે ૫૭ કે ૫૬ માં શરૂ થતા વિક્રમસંવત્ વિષે નિર્દેશ કર્યો છે. જૈન વિક્રમચરિત્ર જણાવે છે કે “પોતાની પવિત્ર ભક્તિથી જૈન ગુરુ સિદ્ધસેન દિવાકરની સૂચનાથી વિક્રમે દુનિયાને દેવામાંથી મુક્ત કરી અને પરિણામે વર્ષમાનના સંવત્માં પરિવર્તન થયું. ભવિષ્યના હિંદ માટે તેણે, આજે પણ ઉત્તર હિંદમાં ચાલતા એવા એક ચોક્કસ સંવત્ની ભેટ કરી. એકગટનના શબ્દોમાં “માત્ર જૈનોની જ નહિ પરંતુ હિંદુઓની પણ ધણા સૈકાઓથી આવી જ માન્યતા છે.” (પૃ. ૧૭૦)

“ગર્દભિલ્લના વારસ વિક્રમાદિત્ય પ્રતિ જેતાં જૈન ઉલ્લેખો જણાવે છે કે, જૈન સાહિત્યના પ્રખર જ્યોતિર્ધર એવા સિદ્ધસેન દિવાકર આ સમયે તેમના દરબારમાં રહેતા અને તેમણે મહાન વિક્રમને તથા મીસીસ સ્ટીવન્સનના શબ્દોમાં “કુર્મારપુરના રાજા” દેવપાલને પણ જૈનધર્મ અંગીકાર કરાવ્યાનું જણાવે છે.” (પૃ. ૧૭૨)

“મહાન ઉમાસ્વાતિ વાયક સંબંધમાં આટલી પ્રાસ્તાવિક નોંધ કરી આપણે વિક્રમાદિત્યના સમય પ્રતિ નજર કરીશું કે જે દરમિયાન જૈન સાહિત્યના ઇતિહાસમાં સિદ્ધસેન દિવાકર અને પાદલિપ્તાચાર્ય જેવા ઝળકતા સિતારાઓ પ્રકાશ્યા હતા. સિદ્ધસેન અને વિક્રમના ધર્મપરિવર્તન સંબંધની પ્રાચીન અને હઠ જૈન દંતકથાની સત્યતા બાબત આપણે વિચાર કરી ગયા છીએ, તેથી દિવાકરના સમય બાબતનની વધુ વિગતમાં ઊતરવાની આવશ્યકતા નથી. તેમ છતાં સિદ્ધસેનની દંતકથા અનુસાર તારીખ સાબીત કરવા માટે જે પ્રમાણો વિચારી શકાય. એક તો વાયક-ત્રમણની માફક સિદ્ધસેન પણ દિગંબર અને શ્વેતામ્બર બન્ને સંપ્રદાયને માન્ય છે અને બીજાં એ બન્નેનો નિર્દેશ કરતા ઉલ્લેખો બન્ને સંપ્રદાયમાં પ્રાચીન છે.” (પૃ. ૨૧૬)

‘જૈનાચાર્યોનો ઔપદેશિક પ્રભાવ’ લેખમાં મુનિરાજ શ્રી ન્યાયવિજયજી (ત્રિપુટી ચૈકીના એક.) જણાવે છે કે—

“આ (સિદ્ધસેન દિવાકર) વૃદ્ધવાહિસરિના શિષ્ય અને મહાપ્રતાપી રાજા વિક્રમના પ્રતિબોધક-ધર્મગુરુ હતા. એમણે બંગાલના કુર્મારપુરના રાજા દેવપાલને પ્રતિબોધી જૈન બનાવ્યો હતા.” આમાં આગળ જતાં જણાવે છે કે—“તેઓ વિક્રમની પ્રથમ શતાબ્દના મહાન આચાર્ય હતા.” ઇત્યાદિ

‘ પ્રભાવક જ્યોતિર્ધર જૈનાચાર્યો ’ લેખમાં પં. લાલચંદ લ. ગાંધી જણાવે છે કે-

“ ઉજ્જયિની (માળવા) ના સંવત્પ્રવર્તક સુપ્રખ્યાત વિક્રમાદિત્યથી વિશિષ્ટ સત્કાર પ્રાપ્ત કરનાર, દક્ષિણપથમાં દિવંગત થયેલા સુપ્રસિદ્ધ સિદ્ધસેન દિવાકર. ”

મહામહોપાધ્યાય શ્રી ધર્મસાગર ગણિકૃત તપગચ્છ પટ્ટાવલીની સ્વોપજ વ્યાખ્યામાં વિક્રમાદિત્ય અને સિદ્ધસેન દિવાકર સમ્યન્ધમાં જણાવ્યું છે કે-

‘ વૃદ્ધવાર્ધી પાદલિપ્તશ્ચ તથા સિદ્ધસેનદિવાકરો, યેનોજ્જયિન્યાં મહાકાલ-પ્રાસાદલિંગસ્ફોટનં વિધાય કલ્યાણમંદિરસ્તવેન ઓપાર્શ્વનાથચિહ્નં પ્રકટીકૃતં, શ્રી-વિક્રમાદિત્યશ્ચ પ્રતિબોધિતસ્તદ્રાજ્યં તુ શ્રીવીરોસપ્તતિવર્ષશતચતુષ્ટયે ૪૭૦ સંજાતં ।’

શ્રી જનવિજયજીના મત પ્રમાણે સિદ્ધસેન દિવાકર ઇ. સ. ની પાંચમી શતાબ્દિ પૂર્વમાં થાય છે. (જુઓ જૈન સાહિત્ય સંશોધક, અંક ૨.)

ડૉ. શતીશચંદ્ર વિદ્યાભૂષણના મત પ્રમાણે સિદ્ધસેન દિવાકર ઇ. સ. ૫૩૩ ની આસપાસ થયા. (જુઓ હિરદ્રી ઑફ મેડીવલ સ્કુલ ઑફ ઇન્ડિયન લોજીક.)

ડૉ. હર્મન જેકાબીના મતે સિદ્ધસેન દિવાકર ઇ. સ. ૬૭૭ ની આસપાસ થયા.

ડૉ. પી. એલ. વૈદના મત પ્રમાણે સિદ્ધસેન દિવાકર ઇ. સ. ૭૦૦ ની આસપાસ અથવા ઇ. સ. ની સાતમી સદીના છેલ્લા ચરણમાં થયા. (જુઓ પી. એલ. વૈદે લખેલી “ ન્યાયાવતાર ” ની અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના.)

આ રીતે સિદ્ધસેન દિવાકરના સમય સમ્બંધમાં બહુ મતભેદ છે.

જન્મસ્થાન અને માતાપિતાદિ—આ મહાપુરુષના જન્મસ્થાન સમ્યન્ધમાં કોઈ પણ જાતનો ઉલ્લેખ અઘાવધિ કોઈ પણ સ્થળે દ્રષ્ટિગોચર થયો નથી. માત્ર તેમના જીવન-ચરિત્ર પરથી એમ અનુમાન થઈ શકે છે કે તેમનો જન્મ ઉજ્જયિનીમાં (અવન્તીમાં) થા તેની આસપાસના નિકટ પ્રદેશમાં થયેલો હોવો જોઈએ. આ મહાપુરુષનું ગોત્ર કાત્યાયન, પિતાનું નામ દેવર્ષિ, માતાનું નામ દેવશ્રી (દેવસિકા), જાત વિપ્ર અને ધર્મ વૈદિક હતો. તેમને સિદ્ધશ્રી નામે બહેન હતી, જેણે પોતાના ભાઈની જેમ જૈનધર્મની પ્રવચ્ચા સ્વીકારી સ્વજીવનને અજ્ઞવાણ્યું હતું.

નામકરણ અને વિદ્યાભ્યાસ—મીઞના ચંદ્રની જેમ દિવસે દિવસે વૃદ્ધિ પામતા આ બાળકનું નામ માતા-પિતાએ સિદ્ધસેન સ્થાપન કર્યું. સતેજ બુદ્ધિ, પૂર્વજવના જ્ઞાનના સંસ્કાર, જ્ઞાનાવરણીય કર્મો તથા પ્રકારનો ક્ષય અને અનુકુલ સાધન, પદ્મ બાકી શું રહે ? જોતજોતામાં સિદ્ધસેન પોતાની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિથી થોડા જ સમયમાં ન્યાય, વ્યાકરણ, સાહિત્ય, વેદ, ઉપનિષદ્ આદિ શાસ્ત્રોનો પારંગત બન્યો અને અદ્વિતીય વિદ્વાન તરીકે જગતમાં જાહેર થયો. તેના પિતા વિક્રમાદિત્યના પુરોહિત હતા, એટલે વિક્રમની રાજસભામાં પણ તેણે યોગ્ય સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું, અને વિક્રમાદિત્યને અત્યંત પ્રિય થઈ પડ્યો. વિક્રમાદિત્યના રાજસભાનાં નવ રત્નોમાં તેમની ગણના થઈ. આમ તેમની સમર્થ વાદી તરીકેની કીર્તિ ચારે તરફ ફેલાઈ ગઈ. બહુબલા પડિતો પણ તેમનાથી ધૂળવા લાગ્યા.

વિદ્યાનું અભિમાન અને દૃઢ પ્રતિજ્ઞા—સિદ્ધસેનને પોતાની વિદ્યાનું અભિમાન થયું : અહો ! અત્યારે દુનિયામાં મારા જેવો સમર્થ પડિત બીજો કોણ છે ? એક વાર દેશે દેશ ફરી સર્વ પડિતોને જીતી મારા નામનો વિજયકાંડ વગડાવું. તો જ હું ખરા

સિદ્ધસેન ! આમ વિચારી સિદ્ધસેન દુનિયામાં પોતાનું મહત્ત્વ દર્શાવવા વિચિત્ર વેશ ધારણ કરી પડિતો પર દિગ્વિજય કરવા દેશાન્તરે નીકળી પડ્યો. સિદ્ધસેન પેટે પાટા બાંધ્યા, એક ખભે લાંબી નિસરણી લટકાવી, બીજે ખભે જળ ભરાવી, એક હાથમાં કાદાળો લીધો અને બીજા હાથમાં ધાસનો પૂળો લીધો. દેખનારને હાસ્ય કરાવે તેવા વેશમાં પ્રતિવાદીની શોધમાં સિદ્ધસેન આગળ ને આગળ ચાલતો જાય છે અને આમ તેમ જોતો જાય છે; રખેને કાંઈ પ્રતિવાદી છૂપાઈ ન જાય ? ચાલતાં ચાલતાં તે દક્ષિણ દેશમાં કર્ણાટકના રાજ-દરબારે જઈ પહોંચ્યો. રાજસભામાં પ્રવેશ કરી કર્ણાટક નરેશને હાકલ કરી કે હે રાજન્ ! તારા રાજ્યમાં મારી સાથે વાદ કરે તેવો કાંઈ પડિતવર્ત્ત હોય તો બોલાવ મારી સામે. આજે તેના અભિમાનનો ચૂરો કરવાને માળવેશ્વર વિક્રમાદિત્યનો માનીતો મહાદુર્ધર પડિત સિદ્ધસેન આવી પહોંચ્યો છે. આ સાંભળી રાજ રાજસભાના પડિતો સામે જોવા લાગ્યા. પણ કોણુ ઊઠે ? પહેલેથી જ સિદ્ધસેનની કીર્તિ સૌએ સાંભળી હતી એટલે એ બિચારા થંભી જ ગયા. સૌને પોતાની કીર્તિ વહાલી હતી, એટલે કાંઈની પણ હિમ્મત ચાલી નહીં. બાદ રાજ્યએ અપ્રતિમ એવા સિદ્ધસેનનો સન્માનપૂર્વક સત્કાર કર્યો અને વિનયપૂર્વક પૂછ્યું કે, 'હે પડિતવર્ત્ત ! આપે આવો હાસ્યજનક વિચિત્ર વેશ કેમ ધારણ કર્યો છે ?' અત્યુત્તરમાં સિદ્ધસેને કહ્યું : 'હે રાજન્ ! સાંભળો. ઇરાદાપૂર્વક જ મેં આ વેશ ધારણ કર્યો છે. મારામાં એટલી બધી વિદ્યા ભરી છે કે રખેને તેના ભારથી મારું પેટ ફાટી ન જાય, એ ભયથી મેં પેટ પર પાટો બાંધ્યો છે. આ નિસરણી રાખવાનું કારણ એ છે કે મારી સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરનાર વિદ્વાન પરાજયના ભયથી કદાચ ઊંચે ચઢી જાય, તો તેને પણ આ નિસરણી ઉપર ચઢી નીચે પટકું અને શાસ્ત્રાર્થ કરી તેનો પરાજય કરું, કદાચ તે પાણીમાં કુબકી મારે તો જળ નાખી તેને ખેંચી કાઢું, પૃથ્વીમાં પેસી જાય તો આ કાદાળીથી પૃથ્વીને ખોદી બહાર કાઢું. અને શાસ્ત્રાર્થ કરતાં હારી જાય તો આ ધાસના પુળામાંથી તરણું કાઢી તેના કાંતે લેવડાવું. રાજ્યએ સ્મિત કરતાં ફરી પૂછ્યું : હે પડિતવર્ત્ત ! ધારો કે કદાચ શાસ્ત્રાર્થ કરતાં તમારી જ હાર થઈ તો તમે શું કરો ? સિદ્ધસેન સિદ્ધની પેઠે ગર્જી ઊઠ્યો : અરે, શું હું હારુ ? તો તો દુનિયા ઊંઘી જ વળી જાય ને ? હે રાજન્ ! આ સૂર્ય કદાચ પશ્ચિમમાં ઊગે, સ્થિર એવો એરુ કદાચ ચલાયમાન થાય, સમુદ્ર કદાચ માઝા મૂકે, આકાશ-પાતાળ કદાચ એક ચર્ધ જાય, તો પણ આ સિદ્ધસેન ન જ હારે. સિદ્ધસેન અજેય છે, અપ્રતિયમસ્ત્વવાદી છે. એટલે મારી હાર તો તમારે કાંઈપણ કાળે માનવી જ નહિ, છતાં વિધિવશાત જો હું હારી જાઉં તો જિદ્દગીબર તેના શિષ્ય થઈ જાઉં.

આ રીતે દુર્ધર એવા સિદ્ધસેને રાજસભા સમક્ષ બીજમ પ્રતિજ્ઞા કરી. આ સાંભળી રાજ્યએ કહ્યું : શાળાશ, આપે આપના અભિમાનને ડાળે તેવી જ દહ પ્રતિજ્ઞા કરી છે. આમ છતાં સિદ્ધસેન સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરવાની કાંઈની હિમ્મત ચાલી નહીં. અને જોણુ હિમ્મત કરી તેનો પરાજય થયો. આમ આખરે સિદ્ધસેન જો પ્યેયથી નીકળ્યો હતો તેમાં તે સફળ થયો. અને પોતાની કીર્તિમાં વૃદ્ધિ કરી પાછો ફર્યો. કેટલોક વખત પસાર થયા બાદ ફેર સિદ્ધસેન વાદીની શોધમાં પ્રવાસે નીકળ્યો : મહારાષ્ટ્ર, મગધ, કાશ્મીર, ગૌડ વગેરે દેશોમાં ફરી ત્યાંના સમર્થ સાક્ષરોને શાસ્ત્રાર્થમાં હરાવી પોતાનો યશઃકાં વળાડી વિદ્વાનોમાં તે ચર્કવર્તી થયો. હવે તો એના અભિમાનનો પાર જ રહ્યો નહિ !

વૃદ્ધવાદીનો સમાગમ, વાદમાં પરાજય, અને પ્રતિજ્ઞાનું પાલન—એક સમયે સિદ્ધસેન કૌશામ્બી નગરીમાં ગયા, અને ત્યાં રાજસભામાં જઈ પડિતોને પકકાર કર્યો. પણ કોઈ શાસ્ત્રાર્થ કરવા તૈયાર થયું નહિ, ત્યારે અભિમાનના શિખરે પહોંચેલ સિદ્ધસેન બોલ્યા કે—અત્યારે આ સિદ્ધસેનને હરાવે એવો કોઈ જન્મ્યો જ નથી લાગતો કે જેની સાથે વાદ કરીને હું મારી જીભની ચળ મટાડું. સિદ્ધસેનનું આવું અભિમાની વક્તવ્ય એક પડિતવર્થથી સહન ન થયું. એટલે તેણે સિદ્ધસેનને પગના નખથી તેં માથાની ચોટલી સુધી લાગી જાય તેવું આકડું વેણ સંભળાવતાં કહ્યું: જગતમાં કોઈનું અભિમાન રહ્યું નથી. એવી કહેવત છે કે શેરને માથે સવાશેર હોય છે. માટે હે સિદ્ધસેન! આટલું બધું અભિમાન શા માટે કરે છે? જે તમારે જીભની ચળ જ મટાડવી હોય અને વાદ કરવાની સાચી જ ભાવના હોય તો કોઈ નરકશરી પાસે પહોંચી જાઓ. અઘાવધિ તો તમે બકરાં સાથે જ ખાય બીડી છે, કેશરીસિંહના દર્શન હજી નથી થયાં. જ્યાં એના સપાટામાં આવ્યા કે તમારા અભિમાનનાં બુકા થઈ જવાનાં! આ મારાં વચનો તમારા હૃદયમાં કોતરી રાખજો.

સિદ્ધસેનને આવું નગ્ન સત્ય સંભળાવનાર હજી સુધી કોઈ મળ્યો જ ન હતો. એટલે સ્વમાન ભંગ થતું જોઈ સિદ્ધસેન એકદમ ચીડાયો, અને ગર્જના કરતો બોલી ઊઠ્યો: કુનિયામાં એવો કોણ પડ્યો છે કે જે સિદ્ધસેનને હરાવે અને અપ્રતિમમલ્લવાદી તરીકે સ્વકીર્તિને વિશ્વમાં ફેલાવે? જેમ એક મ્યાનમાં બે તરવાર ન હોય, એક રાજમાં બે રાજ ન હોય, તેમ એક સાથે બે અપ્રતિમમલ્લવાદીઓ ન જ હોય. માટે તું જલદી આ સિદ્ધસેન સાથે સ્પર્ધા કરનાર તે તારા કેસરીસિંહનું નામ બતાવ.

પડિતવર્થે તેની છાયામાં લેશમાત્ર દબાયા સિવાય જવાબ આપ્યો: હે રાજન્! લાટ દેશના પાટનગર ભુગુકચ્છ (ભરૂચ) શહેરમાં વિચરતા, સાક્ષાત્ સરસ્વતીના અવતારસભા અપ્રતિમમલ્લવાદી, સકલશાસ્ત્રોમાં પારંગત, મહાસમયજ્ઞ, તમારા વિદ્યામંદનું મર્દન કરવાને સમર્થ એવા જૈનાચાર્ય શ્રી વૃદ્ધવાદીસૂરીશ્વરજી મહાસજ્જ છે.

[આ વૃદ્ધવાદી ગૃહસ્થાવસ્થામાં ગોડકેશમાં કોશલગ્રામના રહેવાસી હતા. તેમનું મૂળ નામ મુકુન્દ હતું. જાતે આજ્ઞાળુ હતા. તેમણે વૃદ્ધાવસ્થામાં પ્રસિદ્ધ અનુયોગપ્રવર્તક અને પાદ-લિખાચાર્યના પરમ્પરાશિષ્ય શ્રી સ્કન્દલસૂરીશ્વરજી પાસે પ્રવ્રજ્યા સ્વીકારી હતી. ગ્રામાનુગ્રામ વિહાર કરતા તેઓ ભરૂચમાં આવી પહોંચ્યા. વૃદ્ધવસ્થા છતાં બળવાની બહુ જ ખત હતી. દિવસ અને રાત્રિનો ધણો દાઢમ વિદ્યાભ્યાસમાં જ પસાર થતો. રાત્રે પણ ઉદ્ધૌષણ પૂર્વક અધ્યયન કરે. એકદા યુરુવર્ષે સૂચના કરી કે—મહાનુભાવ, રાત્રે મોટા અવાજે અધ્યયન કરવાથી અન્યને નિદ્રામાં સંભળના પડે. પ્રવૃત્તિશીલ લોકો જગીને હિંસાદિ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય. માટે રાત્રિમાં ઊંચે સ્વરે અધ્યયન કરવું ઉચિત નથી. યુરુ મહારાજે કરેલી આ સૂચના પ્રત્યે તેમનું દુર્લ્લેખ જ રહ્યું અને તેમણે હમ્મેશની માફક રાત્રે પણ ઊંચા સ્વરથી અધ્યયન કરવું ચાલુ જ રાખ્યું. ત્યારે અન્ય મુનિવરે એક વખતે મસ્કરીમાં તેમને કહી દીધું કે હે મહારાજ! શું વૃદ્ધાવસ્થામાં બળીને તમે મુશળ (સાંબેલા)ને પલ્લવિત કરવાના છો? આ મીઠી મસ્કરીથી મુકુન્દમુનિને બહુ જ લાગી આવ્યું. મનમાં દહ નિશ્ચય કર્યો કે હવે તો સરસ્વતીની આરાધના કરી તેને પ્રસન્ન કરું અને મુશળને પલ્લવિત કરું તો હું જ ખસે. આ રીતે દહ નિશ્ચય કરી ‘નારિકરવસતિ’ નામના ચૈત્યમાં ગયા.

ચારે આહારનો ત્યાગ કરી સમાધી લગાવીને બેસી ગયા. એકવીશ દિવસના ઉપવાસને અંતે ભારતીયેવી પ્રસન્ન થયાં, અને તેમને પરિતેશિરોમણિ થવાનો આશિર્વાદ આપ્યો. સરસ્વતીની પ્રસન્નતાથી વૃદ્ધ મુકુન્દમુનિને અપૂર્વ વાદશક્તિ પ્રાપ્ત થઈ. તેથી તે વૃદ્ધવાદી તરીકે સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ થયા. બાદ પારણા સારુ ગૃહસ્થને ઘેર ગોચરી લેવા જતાં ત્યાં મુશળ તેમના જોવામાં આવ્યું. પૂર્વે મુનિવરના મુખથી મંત્રકરીમાં અપમાનજનક વચન સાંભળ્યું હતું તે તુરંત સ્મરણ આવ્યું, તેથી હજારો માણસોની મેદની વચ્ચે તે મુશળ ઉપર પ્રાસુક જળનું સિંચન કરી તેને પુષ્પોથી નવપદલવિત કરી દીધું, અને સર્વને આશ્ચર્યમાં મરડાવ કરી દીધા. ત્યારથી વૃદ્ધવાદી આખાલગોપાલ વિશ્વમાં સુપ્રસિદ્ધ થયા. એક વખત વયોવૃદ્ધ વૃદ્ધવાદી ઉદ્ધૃષણ કરી કહેવા લાગ્યા કે સસલાનું શૂંગ (શિંગડું), ધન્દ્રધનુષ્યનું પ્રમાણ, શીતલાગ્નિ, અને નિષ્પ્રકંપ પવન આ વાક્યમાં જે કાઈને કંઈ ગમતું ન હોય તો તે મારી સામે આવીને વહે. તેને નિરુત્તર કરવા માટે હું સજ્જ છું. પણ તેમની સામે કાઈ મોરચો માંડી શક્યા નહીં. આથી જગતમાં વૃદ્ધવાદી અપ્રતિમમદ્દલવાદી તરીકે જાહેર થયા. ગુરુમહારાજ શ્રીરંકદિલાચાર્યે તેમને આચાર્ય પદથી વિભૂષિત કર્યા. ગુરુમહારાજ ગચ્છનો સર્વ ભાર વૃદ્ધવાદીને સોંપી દઈ અનશન કરી સ્વર્ગસ્થ થયા. બાદ શાસનની ધુરાને વહન કરતા વયો-વૃદ્ધ વૃદ્ધવાદીજી આમાનુષામ વિહાર કરતા ભગ્ય જીવોને પ્રતિભોધતા વિચરવા લાગ્યા. ભાર પછીનો સમ્યન્ધ સિદ્ધસેન સાથેનો છે]

આ કથન સાંભળતાં જ સિદ્ધસેન ચમક્યો. મારા જીવતાં જગતમાં એ અપ્રતિમમદ્દલવાદી તરીકે પ્રસિદ્ધ થાય! અસ, હવે તો તેને વાદમાં હરાવીને વિજય પ્રાપ્ત કરું છારે જ ખરે! એમ કહી જાહેરાયેલા સર્પ જેવો તે સિદ્ધસેન વૃદ્ધવાદીને હરાવવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરીને વૃદ્ધવાદીની શોધમાં નીકળી પડ્યો, અને આવી પહોંચ્યો ભુરુચ બંદરે; જ્યાં નર્મદા નદીનાં જાંડાં નીર વહી રહ્યાં છે, કાંઈ આવેલા શહેરનો મનોહર દેખાવ દસ્યમાન થઈ રહ્યો છે, જાંચી જાંચી હવેલીઓ ગગનમંડલની સાથે બાથ લીડી રહી છે, મંદિરોની ધ્વજાઓ ચારે તરફ આકાશમાં ફરકી રહી છે, અને વિશ્વમાં તીર્થંકર શ્રી મુનિસુવતસ્વામીનું ભગ્ય તીર્થ જ્યાં શોભી રહ્યું છે. સિદ્ધસેન આવીને વૃદ્ધવાદીજીની શોધ કરી, કાંઈ પણ સ્થળે ભેટા થયો નહીં, ત્યારે સિદ્ધસેન ફરતો ફરતો જૈન ઉપાશ્રયની નિકટમાં આવ્યો. ત્યાં કાંઈ ગૃહસ્થને પૂછ્યું કે બાઈ! વૃદ્ધવાદીજી ક્યાં છે?

ગૃહસ્થે કહ્યું કે મહાશય! તેઓ તો નવકલ્પવિહારી છે. તેમનો કલ્પ પૂરો થવાથી તેઓ આજે જ પ્રાતઃકાલમાં અહીંથી વિહાર કરી ગયા છે. આ સાંભળી હૃદયમાં હરખાતો તે બોલી બોલ્યો:—ઓહ, કેસરીસિંહની બીકે ગજરાજ ભાગી જાય તેમ, મારી બીકે જ તેઓ ભાગી ગયા લાગે છે. પણ હું તેમને ક્યાં જોઈ એમ છું?!

સિદ્ધસેનનાં આ વચનો એ ગૃહસ્થથી સહન ન થયાં. તેણે ખુલ્લા શબ્દોમાં તેમને સંભળાવી દીધું: અરે પરિતજ, વૃદ્ધવાદીને વાદમાં હરાવે તેવો વિશ્વમાં જન્મ્યો છે જ કાણુ? તમે તો એમની આગળ શા હિસાબમાં? એ તો જન્મખરજસ્ત અપ્રતિમમદ્દલવાદી છે. એક વખત મળી જુઓ એટલે તમારી સાન તે મહાપુરુષ ઠેકાણે લાવશે. જાણે ભાવીના સૂચક જ હોય તેમ આ શબ્દો ગૃહસ્થના મુખમાંથી નીકળી પડ્યા.

સિદ્ધસેન આ સાંભળી ચીડાઈને બોલ્યો: અરે, એ ગમે તેવા હોય તે મારે સંભળવાની

જર નથી. ભગે તું તેમની બરાશ માર્યા જ કરે, પણ મારી આગળ તેમનું લેશમાન ટકું નભવાનું નથી. એ ક્યે માર્ગે ગયા છે, તે મને બતાવ ! ગૃહસ્થે માર્ગે બતાવતાં કહ્યું : આ માર્ગે ચાલ્યા જાઓ, માર્ગમાં જ તમને તે મળશે. સિદ્ધસેને તે તરફ પ્રયાણ કર્યું. અને થોડી વારે તે વૃદ્ધવાદીસૂરિની લગભગમાં આવી પહોંચ્યો. વૃદ્ધવાદીજીની પણ તે તરફ દૃષ્ટિ ખેંચાણી. મનમાં એમ થયું કે આ કોઇ વ્યક્તિ આટલો બધો ઉતાવળથી આવી રહ્યો છે માટે તેને ઉપદેશ શ્રવણ કરવાની અથવા મને મળવાની તીવ્ર અભિલાષા થઇ હોય એમ લાગે છે. એટલે વૃદ્ધવાદીજી એક વિશાલ વૃક્ષ નીચે થોભી ગયા, અને સિદ્ધસેન ત્યાં આવી પહોંચ્યો. એટલે ઉપદેશ દેવો શરુ કર્યો. એટલે સિદ્ધસેન બોલ્યો કે હું કંઈ તમારો ઉપદેશ સાંભળવા નથી આવ્યો. મારે તો તમારી સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરવો છે. તમે મારી બીકે ભાગી આવ્યા છો, પણ હું તમને છોડવાનો નથી. હું કોણ છું એ તમે જાણો છો ? હું વાદીવિજેતા સિદ્ધસેન છું. મારા નામ માત્રથી વાદીઓના હાનન ગગડી જાય છે. માટે તમે મારી સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરો. યા તમારી હાર કબુલ કરી અપ્રતિમમદ્ભવાદીપણાનો આટોપ છોડી ઈર્ષ્ય શરણે થઈ જાઓ. અને જો હું તમારી સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરવામાં હારી જઈ તો જિંદગીભર તમારો શિષ્ય થઈને રહું. માટે બતાવો તમારું પાંડિત્ય ! આજે તમારો અપ્રતિમમદ્ભવાદી-પણાનો યશ ચૂરચૂર કરી જગતમાં મારી કીર્તિ સ્થાપી કરીશ. સમયસર વૃદ્ધવાદીજીને થયું કે આને વિદ્યાનું બહુ જ અજાણું થયું છે. એ છે તો સમર્થ વિદ્વાન અને પ્રતિભાશાલી, પણ સારો સંયોગ નથી મળ્યો તેથી પોતાની વિદ્વતાનો કુમાર્ગે ગેરઉપયોગ કરી રહ્યો છે. જો એને કુનેહથી સાચો માર્ગ બતાવવામાં આવે તો જરૂર તે શાસનનો મહાન પ્રભાવક થાય, શાસનની લગામ સાચી શકે, અને વિશ્વમાં જૈનશાસનનો ડંકો બજાવે. આ વિચારથી વૃદ્ધવાદીનું હૃદય તેને સન્માર્ગે લાવવા આકર્ષાયું. પછી વૃદ્ધવાદીજીએ જણાવ્યું કે : ભાઈ ! શાસ્ત્રાર્થ કરવાની મારી ના નથી, પણ આપણા બંનેમાંથી હાર કોની થઈ અને જીત કોની થઈ, તેનો ન્યાય કરનાર ત્રાહીત કોઈ જોઈશો ? માટે પંચ નક્કી કરો જેથી આપણે બંને શાસ્ત્રાર્થ કરીએ, અને જય કે પરાજયનો નિર્ણય કરીએ. સિદ્ધસેનથી તો ધડીબર પણ થોભાય તેમ ન હતું. તેને તો શાસ્ત્રાર્થ કરવાની ખૂબ જ તાલાવેલી લાગેલી હતી. તેને થયું ક્યાં અત્યારે મધ્યસ્થને ગોતવા જવું ? આનાં કરતાં આ જંગલના ગોવાળીઓને જ પંચ તરીકે નીમી દઉં. એમ વિચાર કરી ન્યાય આપવા ગોવાળીઓને બેસાડ્યા. બાદ સિદ્ધસેને સમય-સત્તાના અભાવે વૃદ્ધવાદી સામે વ્યાકરણ, ન્યાય, વેદાન્ત આદિ અનેક ગ્રંથોનાં પ્રમાણો સાથે, અરુબલિત ગિર્વાણ ગિરામાં, પોતાના પૂર્વપક્ષનું સમર્થન કરવા માંડ્યું. પણ આ સમયે પેલા ગોવાળિયા તો કાનમાં આગળી દઈને તેની સામે જોઈ જ રહ્યા, અને એક બીજાને કહેવા લાગ્યા કે આ શું બોલ્યા કરે છે એ કંઈ સમજવું જ નથી. આને તો કંઈ આવડતું નથી લાગતું. એટલામાં સિદ્ધસેનનો પૂર્વપક્ષ પૂરો થયો. બાદ સમયસર વૃદ્ધવાદીજીએ વિચાર્યું કે આ ભરવાડો આગળ સંસ્કૃતમાં વડું એ તો ભેંસ આગળ ભાગવત વાંચવા જેવું છે. બળી આ સિદ્ધસેનને પણ યુક્તિથી વશ કરવો છે. માટે સમય અને સલાને ઉચિત એવું બોલવું જોઈએ. એમ વિચારી શુદ્ધિના બંડાર સમયસર વૃદ્ધવાદીજીએ કેડે બોધો બાંધ્યો અને હાથથી તામોટા વગાડતા, ફેરફારી ફેરતા, નાચ કરતા, ગોવાળીઓને સમજાવ્યું પડે એવા ઉપદેશ ભરેલાં પ્રાકૃત પલો રાગ કાઢીને ગાવા માંડ્યાં. આ સાંભળતાં ગોવાળીઓ પણ હાથમાં ડંડીકાઓ લઈને વૃદ્ધવાદીની સાથે નાચ કરવા લાગ્યા.

વૃદ્ધવાદીજીએ તાલ સાથે હુંબક-હંખોડા લઈને નીચેનું પદ ગાઈ સંભળાવ્યું:

“ નવિ મારિઅર્ધ નવિ ચોરીઅર્ધ, પરદારહ સંગુ નિવારિઅર્ધ;

થોવા થોવું ઢાઢઅર્ધ, તહિ સગિં દુગુ દુગુ જાઈર્ધ. ”

આ સાંભળી ગોવાળીઆએ તો બહુ જ ખુશ થઈ ગયા. વાહ ! આ મહારાજ ખરા છે. શું એમનું ખોલવું ! શું એમનું નૃત્ય ! અમને ખસવાનું જ મન થતું નથી. પછી ગોવાળીઓને પૂછવામાં આવ્યું કે ભાઈઓ ! કેણુ જીત્યા અને કેણુ હાર્યા ? ત્યારે ગોવાળીઓએ તો ચોકખે ચોકખું કહી દીધું કે વૃદ્ધવાદીજી જીત્યા અને આ ભાઈ હાર્યા. આથી સિદ્ધસેને કહ્યું: મહારાજ હું હાર્યો અને આપ જીત્યા. હવે મારી પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરાવવા આપને શિષ્ય બનાવો. આ સાંભળી વૃદ્ધવાદીજી ખોલ્યા: હે સિદ્ધસેન, આ કાંઈ આપણો વાદવિવાદ ન કહેવાય. ગોવાળીઓને પાંડિત્યની શી કિમ્મત હોય ?

વિદ્વાનેવ વિજ્ઞાનાતિ, વિદ્વદ્જન પરિશ્રમમ્ ॥

નદિ વન્ધ્યા વિજ્ઞાનાતિ, ગુર્વી પ્રસવવેદનામ્ ॥ ૧ ॥

માટે આથી કાંઈ મારી જીત થઈ ન કહેવાય. રાજસભામાં જઈને જ્યારે આપણે પરસ્પર શાસ્ત્રાર્થ કરીએ, અને એમાં જન્ય પ્રાપ્ત કરી શકાય તો જ ખરી જીત થઈ કહેવાય. સિદ્ધસેન મહાઅભિમાની હતો છતાં તેનામાં એકવચનીપણાનો મહાન ગુણ હતો; ખોટ્યા પછી ગમે તેવા વિકટ પ્રસંગોમાં આવે તોપણ ફરી ન જન્ય તેવો તે હતો. તેણે વૃદ્ધવાદીજીને કહી દીધું કે-મહારાજ ! આપ સમયગ્ન છે. વ્યવહારકુશલ છે. ખરેખર, આપ જ જીત્યા છો અને હું હાર્યો છું, માટે આપનો શિષ્ય કરો. છતાં વૃદ્ધવાદીજીએ એ વાતનો ઇન્કાર કર્યો. અને બંને જણા ગયા ભુગુકચમાં. ત્યાં રાજસભામાં બંને વચ્ચે વાદવિવાદ થયો. ત્યાં પણ સિદ્ધસેનની હાર થઈ અને વૃદ્ધવાદીજીનો વિજય થયો, એટલે તેમણે સિદ્ધસેનને પ્રમત્ત્યાથી અક્ષત્ કરી કુમુદચંદ્ર નામ રાખી સ્વશિષ્ય બનાવ્યા. સિદ્ધસેન આજથી કુમુદચંદ્રમુનિ તરીકે ઓળખાવા લાગ્યા. આ રીતે સિદ્ધસેનની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન થયું.

સૂરિપદની પ્રાપ્તિ: કુમુદચંદ્રને બદલે સિદ્ધસેન—કુમુદચંદ્ર મુનિવર ભુદિના બંકાર અને પ્રતિભાશાલી હતા. પૂર્વે પણ ન્યાય, વ્યાકરણ, સાહિત્ય, વેદ, ઉપનિષદ વગેરે સર્વ શાસ્ત્રના પારંગત હતા. માત્ર આ તરફ જ તેમની પ્રગતિ નહોતી થઈ, તે સદ્ભાગ્યે મળી આવી એટલે સોનું અને સુગંધ એ ભેગાં થયાં ! તે અદ્ય સમયમાં જૈનદર્શનના પૂરેપૂરા યાતા થઈ ગયા. વૃદ્ધવાદીજીએ તેમને મહાસમર્થ અને સુયોગ્ય જણી આચાર્યપદનીથી અક્ષત્ કર્યાં. અને સંસારીપણાના પૂર્વ નામથી જ જગતમાં પ્રખ્યાત હોવાથી તે વખતે કુમુદચંદ્રને બદલે સિદ્ધસેન આચાર્ય એ નામથી વિભૂષિત કરી ગચ્છનો સર્વ બાર સુપ્રત કરી પોતે

૧ વૃદ્ધવાદીની સાથે સિદ્ધસેને વાદ કર્યાની હકીકત દરેક કથાનોકામાં આવે છે, પણ અન્ય કથાનોકામાં આ વાદ ભરુચની નજીકમાં થયાનું અને તે જ કારણે તે સ્થળે ‘તાલારાસક’ ગ્રામ વસ્યાનું વર્ણન આવે છે, પણ આ પ્રબન્ધમાં આ બંને વિદ્વાનોનો વાદ જૈનજૈનીની પાસે થયાનું લખ્યું છે. અને ભરુચની પાસે સિદ્ધસેને (આ સ્થળે વૃદ્ધવાદીજીએ એમ જોઈએ) ગોવાલિઆઓને રાસગાઈને ઉપદેશ કર્યાની વાત લખી છે. અમને પણ આ પ્રબન્ધમાં લખેલી હકીકત પ્રાચીન અને યથાર્થ જણાય છે.

—(મુનિ શ્રી કલ્યાણવિજયજીકૃત પ્રભાવકચરિત્રના ભાષાન્તરનું પ્રબન્ધપદસિખંધ પૃ. ૪૬)

પૃથગ્ વિહાર કર્યો. સિદ્ધસેનસૂરિ હવે વિદ્યાના આટાપતે લેશમાત્ર અપનાવ્યા સિવાય ગ્રામાનુગ્રામ વિચરવા લાગ્યા.

ઉન્નયિનીમાં આગમન અને વિક્રમાદિત્યનો સમાગમ—દેશાદેશ વિહાર કરી શાસનની પ્રભાવના કરતા શ્રી સિદ્ધસેનસૂરિએ એકદા સ્વપરિવાર સહિત માળનાના પાટનગર ઉન્નયિનીમાં પધાર્યા. લોકોએ તેમનું લગ્ન સ્વાગત કર્યું. હજારો માણસો તેમના ઉપદેશનો લાભ ઉઠાવવા લાગ્યા.

એકદા સૂરિએ ઉન્નયિનીના રાજમાર્ગ પર ચર્મને જઈ રહ્યા છે. લોકો તેમની જગ્યા ઉપર જગ્યા બોલાવી રહ્યા છે. દૂરથી આવતા વિક્રમાદિત્યના કાને આ શબ્દો પડ્યા. તેણે આનંદેષ નયને એ દૃશ્ય નિહાળ્યું, અને મનથી સિદ્ધસેનસૂરીશ્વરજીને નમસ્કાર કર્યો. મહાસમર્થ શ્રી સિદ્ધસેનસૂરીશ્વરજીને વિદ્યાના બળથી રાજ્યે કરેલા માનસિક પ્રભુમતી ખબર પડી એટલે તેમણે જમણા હાથ જાયો કરી જાયે સ્વેરે ધર્મલાભનો આશિર્વાદ આપ્યો. ત્યારે વિક્રમાદિત્યે આ આશિર્વાદનું કારણ પૂછ્યું. ત્યારે આચાર્ય ભગવંતે કહ્યું: આ આશિર્વાદ તમારા માનસિક નમસ્કારનું ફળ છે. આ કથન સાંભળી વિક્રમાદિત્યે સૂરીશ્વરની ભૂરિ ભૂરિ પ્રશંસા કરવા પૂર્વક એક કોડ સૌનેયા (સોનામહોર) આપવા બંડારીને હુકમ કર્યો.

“ ધર્મલાભ इति प्रोक्ते, दुरादुद्धृतपाणये ॥

સૂર્યે સિદ્ધસેનાય, દ્વૈ કોટિ નરાધિપ: ॥૧૧ ॥ ”

રાજ્યે એક કોડ સોનામહોર આપવા માંડી તેનો સૂરીશ્વરજીએ ઈન્કાર કરતાં કહ્યું: હે નરાધિપ ! આ તો શું, પણ તું આખું રાજપાટ આપી દે તોપણ અમારે ન કરવે. આ જીવન પર્યંત તેનો ત્યાગ છે. ત્યારે રાજ્યે જણાવ્યું: સાહેબ જે વસ્તુ મેં દાનમાં કાઢી તે પાછી લેવી ઉચિત ન ગણાય. માટે આપ કાંઈક રસ્તો કાઢો. ત્યારે સૂરિજીએ કહ્યું: પૃથ્વીમાં જે કાંઈ દેણદાર હોય તેનું દેણ આમાંથી ચુકવવું જોઈએ, વિક્રમાદિત્યે તે વાત સ્વીકારી, સર્વનાં સાત સાત પેઢીનાં દેણાં ચુકતે કરી, સર્વને ઋણમુક્ત કરી સુખી કરી દીધા. અને નવેસરથી ચોપડા બનાવી પોતાનો શક પ્રવર્તાવ્યો, જે અદ્વાવધિ અરબલિતપણે આજે આવે છે.

ચિત્તોડમાં બે વિદ્યાની પ્રાપ્તિ—ઉન્નયિનીથી વિહાર કરી સૂરીશ્વરજી એકદા ચિત્રકૂટ (ચિતોડ) પધાર્યા, અને પ્રભુ દર્શનાર્થે જિનમંદિરમાં જતાં તેમની દૃષ્ટિ ચૈત્ય પાસે ઉભા કરેલા એક વિચિત્ર સ્થંભ ઉપર પડી. આ સ્થંભ પ્રેક્ષકને ધડોલકાર વિચારમાં નાખી દે તેવો અને ઈંટ કે પથ્થરનો નહીં પણ કાંઈ જુદી જ રીતે બનેલો જાસતો હતો. સૂરીશ્વરજીને આ સ્થંભ જોઈ આશ્ચર્ય થયું. તેમણે નિકટમાં જાણેલા એક વૃદ્ધ અનુભવીને પૂછ્યું: ભાઈ ! આ સ્થંભ શાનો બનેલો છે ? અને અહીં શા કારણથી જાણે કરવામાં આવ્યો છે ? વૃદ્ધે અજલી જોડી જણાવ્યું: ગુરુ મહારાજ ! લોકવાયકા એવી છે કે આ સ્થંભ ઈંટ, માટી, પથ્થર કે લાકડાનો બનેલો નથી, પરંતુ ઔષધિઓનો બનેલો છે. પૂર્વેના મહર્ષિઓએ આના પોલાણમાં કીમતી રહસ્યમય વિદ્યાગ્રંથો શોધ્યાં મૂકેલા છે, અને તેનું મોહું

૧ આ બાબતમાં પ્રભાવકચારત્રના ભાષાન્તર (પૃ. ૯૩)માં નીચે પ્રમાણે વર્ણન છે—

“ રાજ્યે આચાર્યને બોલાવીને નિવેદન કર્યું કે—‘ હું તમને દ્રવ્ય આપવા માગું છું.’ ત્યારે ગુરુ બોલ્યા—‘ દ્રવ્ય લેવું કર્યું નહિ. માટે તમને રુચે તેમ કરો.’ આથી રાજ્યે ગરીબ સાધર્મી બંધુઓ અને ચૈત્યોના ઉદ્ધાર માટે તે દ્રવ્યનો એક સાધારણ બંડાર કર્યો.”

ઔષધિઓથી બંધ કરેલું છે. તેને ઉઘાડવા માટે ઘણા ઘણા મથ્યા પણ બધા નિષ્ફળ નિવડ્યા. હવે આપ કંઈ કોશિશ કરો અને સદ્ભાગ્યે કદાચ ઉઘડી જાય તો ના નહીં. તુરત જ સૂરીશ્વરજીએ બારીકાઈથી તેની તપાસ કરી તો તેમને પણ ઔષધિલેપમય સ્થંભ લાગ્યો. તેમણે સુંઘી સુંઘીને ઔષધિઓની પરીક્ષા કરવા માંડી. પછી પોતે પણ કેટલીક વિશેષી ઔષધિઓ મેળવી તેનો લેપ તૈયાર કરાવ્યો. એ લેપને સ્તંભના મુખભાગ પર વારંવાર લગાવતાં તે ખૂદ્યું. અંદર જોયું તો સ્તંભ ઠેક સુધી પુસ્તકાથી જ ભરેલો હોય તેમ લાગ્યું, ઉપરથી એક પુસ્તક બાર કાઢ્યું. શરૂઆતનું જ પાનું વાચતાં બે વિદ્યા જોવામાં આવી: એક સુવર્ણસિદ્ધિની અને બીજી સરસવીની. પહેલી વિદ્યાના પ્રભાવથી લોહું પણ સુવર્ણ બની જાય અને બીજી વિદ્યાના પ્રભાવથી મંત્રેલા સરસવ જળાશયમાં નાખતાં હથિયારબંધ સુભટો ઉત્પન્ન થાય. સૂરીશ્વરજીએ તે બે બરોબર ધારી લીધી. બાદ આગળ વાંચવા જતાં શાસનદેવીએ અદસ્યપણે તે પુસ્તક ખુલ્લી લીધું, અને જ્યાં હતું ત્યાં ગોઠવી દષ્ટ સ્થંભનું મુખ બંધ કરી દીધું. સૂરીશ્વરજીના બુદ્ધિબળનામાં બે વિદ્યારત્નની વૃદ્ધિ થઈ.

વિદ્યાના ઉપયોગ : દિવાકરપદની પ્રાપ્તિ—અને વિદ્યાથી અલંકૃત એવા સિદ્ધસેન-સૂરિજી વિહાર કરતા એકદા પૂર્વદેશના કુર્મારપુર નગરમાં પધાર્યા. ત્યાંની જનતાએ તેમનું ભવ્ય સ્વાગત કર્યું. ક્રમશઃ સૂરિજીની પ્રશંસા રાજદ્વારે પહોંચતાં, રાજા દેવપાલ પોતે પરિવાર સહિત વંદનાર્થે આવ્યો. આજ્ઞેપણી વગેરે ચાર પ્રકારની ધર્મવ્યાખ્યાથી સૂરિજીએ તેને પ્રતિભોધ પમાડ્યો. હજી આચાર્ય મહારાજ ત્યાં સ્થિર હતા એટલામાં ત્યાંના રાજા પર મોટી આફત આવી પડી. વિજયવર્મા નામના રાજાએ ચઢી આવી વિશાલ સૈન્ય સહિત એકદમ મોટું આક્રમણ કર્યું, અને આખી નગરીને ચારે બાજુથી ઘેરી લીધી. આનો સામનો કરવા જેટલું સૈન્ય કે સામાન્ય દેવપાલ પાસે ન હતું. તે તો ખૂબ જ ગભરાયો. હવે શું કરવું ? તે કંઈ સૂઝ્યું નહીં. સદ્ભાગ્યે સિદ્ધસેનસૂરિજી સ્મરણમાં આવ્યા. તે તેમની પાસે આવ્યો અને સર્વ હકીકતથી તેમને વાકેફ કરી કહ્યું: હે ગુરુવર્ય ! હવે તો આપનું જ શરણ છે. સૂરિજીએ કહ્યું: રાજન્ ! લેશમાત્ર ગભરાવાની જરૂર નથી. સૌ સારાં વાનાં થશે. બાદ સૂરીશ્વરજીએ બે વિદ્યાના પ્રભાવથી અગણિત દ્રવ્ય અને અસંખ્ય સુભટો ઉત્પન્ન કરી દીધા. રાજા તો એ જોઈને જ ચક્રીત જ બની ગયો. તેનું ક્ષત્રિય તેજ ઝળકી ઊઠ્યું. તેણે શત્રુને પકકાર કર્યો. વિજયવર્મા પણ આટલું બધું સૈન્ય દેખીને, હવે આપણે નહીં જીતી શકીએ, એમ વિચારી રવાના થઈ ગયો. દેવપાલે વિજયનાં વાગ્ધૃતિ વગડાવ્યાં, અને આખી નગરીને નિર્ભય કરી દીધી. કામ પતી ગયું એટલે ગુરુવર્યે બધું સંહરી લીધું. પછી દેવપાલ બે હાથ જોડી કહેવા લાગ્યો: હે ગુરુદેવ હું શત્રુના ભયરૂપ અંધકારમાં પડ્યો હતો, તેમાંથી સૂર્ય સમાન આપે મારો ઉદ્ધાર કર્યો. માટે હે પ્રભો ! આપનું ‘દિવાકર’ એવું નામ સુપ્રસિદ્ધ થાઓ. એમ કહી સૂરીશ્વરજીને હજાર માનવોની મેદની વચ્ચે ‘દિવાકર’ની પદવી સમર્પી.

દેવપાલની ભક્તિનો દુરુપયોગ—સિદ્ધસેન દિવાકરનો યશ સર્વત્ર વ્યાપી ગયો. રાજા દેવપાલ અને આખી પ્રજા જાણે તેમની પાછળ ગાંડાં બની ગયાં. સૂરીશ્વરજી અને રાજા-પ્રજા વચ્ચે મોહ રાજના પુત્ર પ્રેમે એટલું બધું જોર અજમાવ્યું કે સૂરીશ્વરજીને ત્યાંથી નીકળવું મુંઝવેલ થઈ પડ્યું, સ્થિરતા રૂપી સાંકળે જાણે સૂરિજીને જકડી લીધા. આ બાજુ દેવપાલે વિચાર કર્યો કે આવા મહાપ્રભાવશાળી આચાર્ય આપણને વારંવાર મળવાના નથી, માટે હવે તો સદાને માટે તેમને અહીં જ સ્થિરતા કરાવી દેવી. એટલે રાજાએ

સરિજને વિનંતી કરી, પ્રભો ! આપ કૃપા કરી હવે અહીં જ સ્થિરતા કરો. આ સર્વસ્વ આપનું જ છે. સિદ્ધસેન દિવાકર પણ રાજની વિનંતીને સ્વીકાર કરી ત્યાં જ સ્થિરતા કરીને રહ્યા. ભૂપતિ દેવપાલ તેમની ખૂબ ખૂબ ભક્તિ કરવા લાગ્યો. રાજ્યના સમસ્ત અધિકારીઓ પણ સૂરીશ્વરની આજ્ઞાને શિરસાવંધ ગણુવા લાગ્યા અને પ્રજા તો તેમના ચરણકમલમાં શિર ઝુકાવીને તૈયાર જ રહેતી. એકદા રાજ્યે સૂરીશ્વરજીને રાજસભામાં આવવા માટે એક સુંદર પાલખી તૈયાર કરાવી. રાજ્યના આગ્રહથી સૂરીશ્વરજી પણ તેનો ઉપભોગ કરવા લાગ્યા, અને જ્યારે જ્યારે રાજસભામાં પધારે ત્યારે ત્યારે પાલખીમાં આરૂઢ થઈને જવા લાગ્યા. પાલખીઓ રાજ્યના અનુચરો ઉપાડતા અને બંને બાજુ રાજસેવકો સફેદ ચામરો વીંઝતા, દિવાકરજીનો જયનાદ પોકારતા. આમ ધીમે ધીમે સૂરિજ સંયમ માર્ગમાં શિથિલ થવા લાગ્યા અને સાધુપણના સાચા માર્ગને ભૂલી ગયા.

ગુરુજીની યુક્તિ : ભૂલનું ભાન—વાયુ વેગે ફેલાતી આ વાત તેમના ગુરુ વૃદ્ધવાદિ-સરિના કાને આવી પહોંચી કે સિદ્ધસેન રાજશાહી વૈભવમાં લુબ્ધ બની આચારમાં શિથિલ બનેલા છે. તેમને લાગ્યું કે આવું વધુ વખત ચાલશે તો જરૂર તેમનું અધઃપતન થશે. અને ખીજ પણ તેમનું અનુકરણ કરવા લાગશે અને જગનમાં ત્યાગધર્મનો મહિમા ઊડી જશે. માટે સત્વર તેમને મૂળ માર્ગે લાવવા જોઈએ. એમ વિચારી સમયસર યુક્તિના સાગર વૃદ્ધ-વાદીજી જ્યાં હતા ત્યાંથી વિહાર કરી કુર્મારપુર પહોંચ્યા. આ બાજુ સિદ્ધસેન દિવાકર પાલખીમાં બેસી રાજદરબારે જઈ રહ્યા છે. રાજસેવકોએ પાલખી ઉપાડેલી છે. બાજુબાજુ ચામરો વીંઝાઈ રહ્યા છે. ભાટચારણો તેમનાં યશોગાન ગાઈ રહ્યા છે. અને લોકોનું મોહું ટાળું આસપાસ ભેગું થયું છે. આ દશ્ય વૃદ્ધવાદીજીએ પોતાની સગી આંખે નિહાળ્યું, તેમને હૃદયમાં બહુ દુઃખ થયું. અહો ! આવો સમર્થ પણ આવી ભૂલ કરે છે ! પછી વૃદ્ધવાદીજીએ સંયમના ચિહ્નભૂત રમેહરણ વગેરેને છૂપાવી દષ્ટ પાલખીની નજીકમાં આવી ઉપાસનારને કહ્યું : ‘ભાઈ ! મને પણ લાલ લેવા દો. એમ કહી તેને દૂર કરી તેના સ્થાનમાં પોતે ગોઠવાઈ ગયા, અને પાલખી ઉપાડી ચાલવા લાગ્યા. શિથિલ ઠેકાણે લાવવા ગુરુને કેટલું સહવું પડે છે ! વૃદ્ધત્વની અશક્તિને લીધે ભાર સહન નહીં થવાથી વૃદ્ધવાદીજીને ખબો ઊંચો નીચો થવા લાગ્યો. આથી પાલખીમાં બેઠેલા એવા સિદ્ધસેન દિવાકરને પણ ઊંચું નીચું થવું પડ્યું. એટલે સિદ્ધસેને તે વ્યક્તિને (વૃદ્ધવાદીજીને) ઉદ્દેશીને કહ્યું કે—

‘**भूरिभारभराकान्तः स्कंधः किं तव बाधति ?**’ (હે વૃદ્ધ, ધણો ભાર ઉંચકવાથી શું તારો ખબો દુઃખે છે ?) આ રીતે સિદ્ધસેન ઉતાવળથી સંસ્કૃત વાક્ય બોલી તો ગયા, પણ તેમાં **बाधते** ને બદલે **बाधति** એવા અશુદ્ધ પ્રયોગ વાપરી દીધો. ગુરુ વૃદ્ધવાદીજી આ ભૂલને સમજી ગયા. પ્રત્યુત્તરમાં વૃદ્ધવાદીજીએ કહ્યું કે—

‘**न तथा बाधते स्कंधः यथा 'बाधति' बाधते**’ (તમારા જેવા સમર્થ વિદ્વાન **बाधते** ને બદલે **बाधति** પ્રયોગ ઉચ્ચારી દે છે, તેથી મને જેટલું દુઃખ થાય છે, તેટલું દુઃખ ખભા ઉપરના ભારથી થતું નથી.)

આવો સચોટ જવાબ સાંભળી સિદ્ધસેન દિવાકર તો વિચારમાં જ પડી ગયા. અરે ! આ દુનિયામાં એક મારા ગુરુ સિવાય મારી ભૂલ કાઢનાર ખીજે કોઈ પાક્યો જ નથી. રખેને મારા ગુરુ મહારાજ તો નથી ? એકદમ પાલખી ઊભી રખાવી, અને જોયું તો પોતાના ગુરુમહારાજ જ લાગ્યા. ગુરુને પાલખી ઉચકતા જોઈ સિદ્ધસેન શરમાયા, અને એકદમ પાલખીમાંથી નીચે ઉતર્યા, અને ગુરુમહારાજના ચરણકમલમાં પડી પુનઃ પુનઃ માફી

માગતાં પૂછ્યું: ગુરુદેવ ! આપ અહીં ક્યાંથી ? અને આમ કરવાનું શું પ્રયોજન ? ત્યારે ગુરુવર્ય વૃદ્ધવાદીજીએ કહ્યું: ભાઈ ! આ તારો બાદશાહી વૈભવ જોવા અને તારી પાલખી ઉપાડી પાવન થવા આવ્યો છું. ગુરુમહારાજનું ટકાર કરતું વચન સિદ્ધસેન તરત સમજી ગયા, અને બોલ્યા: ગુરુદેવ ! માફ કરો ! હવે હું સમજ્યો. મેં મોટી ભૂલ કરી. આ મોજ-શાખમાં હું મારુ સર્વસ્વ હારી ગયો. આપ ન મળ્યા હોત તો મારું કેટલું અધઃપતન થાત ! હે પ્રભો ! હવે મને પ્રાયશ્ચિત્ત આપી શુદ્ધ કરો. વૃદ્ધવાદીજીએ કહ્યું: હે સિદ્ધસેન ! તને આટલો બધો પશ્ચાત્તાપ થાય છે, તે જોઈ મને ઘણો જ આનંદ થાય છે. એ જ ખરું પ્રાયશ્ચિત્ત છે. હવે તું આ રાજવૈભવને છોડી દે અને આત્મધ્યાનમાં તટલીન થા, અને હજારો જીવોને સન્માર્ગે જોડનારો થા. એમ આશિર્વાદ આપી વૃદ્ધવાદીજી અન્વત્ર વિહાર કરી ગયા.

આ પ્રસંગ પ્રભાવકચરિત્રમાં બીજી રીતે વર્ણવ્યો છે, તેમાં વૃદ્ધવાદીજી સિદ્ધસેનને એક ગાથાનો અર્થ પૂછે છે. સિદ્ધસેન તેનો અર્થ કરી શકતા નથી. પછી વૃદ્ધવાદીજી તેનો ખરો અર્થ સમજાવે છે અને એ રીતે સિદ્ધસેનજીને ગુરુજીનો સાક્ષાત્કાર થાય છે અને પોતે પોતાની ભૂલને સમજે છે.

સૂત્રો સંસ્કૃતમાં રચવાની ભાવના : પારંચિક પ્રાયશ્ચિત્ત—ગુરુવર્યની કૃપાથી પુનઃ પ્રતિબોધ પામેલા સિદ્ધસેન દિવાકરજી સંયમમાર્ગમાં સ્થિર થઈ ગ્રામાનુગ્રામ વિચરતાં ભુગુરુજી પધાર્યા. એકદા તેમને વિચાર ઉદ્ભવ્યો કે તીર્થંકર ભગવંતોએ અર્થરૂપે પ્રરૂપેલાં અને પૂજ્ય ગણધર ભગવંતોએ સૂત્રરૂપે અર્ધમાગધી ભાષામાં ગુથેલા આગમોને સંસ્કૃત ભાષામાં બનાવી દઈ તો, તે આગમોનું કેટલું બધું મહત્ત્વ વધે ? આ કાર્ય સંઘની અનુમતિ લઈને કરાય તો સારું, એમ વિચારી સંઘ સમક્ષ સિદ્ધસેન દિવાકરે પોતાના વિચારો જણાવ્યા કે આપણા પરમ પવિત્ર આગમો પાકૃતભાષામાં છે તેને પૂર્વાન્તરગત^૨ ‘**નમોદ્દત્-સિદ્ધાચાર્યોપાધ્યાયસર્વસાધુભ્યઃ**’ની માફક સંસ્કૃતમાં કરી નાખવાની મારી ભાવના છે. હું આ માટે શ્રીસંઘની અનુમતિ ચાહું છું. સિદ્ધસેનજીનું આ કથન સાંભળી શ્રમણસંઘ એકદમ ચોંકી બેઠ્યો. લોકલાગણી ઉચ્ચરાર્ધ ગર્ભ. અને દિવાકરજી પ્રત્યે સૌને અણુગમે ઉત્પન્ન થયો અને તેમને સ્પષ્ટ સંભળાવી દીધું કે : દિવાકરજી ! આપના આ વિચારો સાથે અમે લેશ-માત્ર સમ્મત થતા નથી. આ અકર્તવ્ય વિચારને આપના અંતઃકરણમાં સ્થાન આપી આપે તીર્થંકર ભગવંતોની, ગણધરોની અને જિનપ્રવચનની ઘેર આશાતના કરી છે. તીર્થંકર ભગવંતોએ અને ગણધરાદિએ જે કાંઈ કર્યું છે તે ઉચિત જ કર્યું છે. તેમાં એક અક્ષર પણ આપણાથી ફેરફાર થઈ શકે નહીં. આપના આ વિચારોથી અમને બહુ જ ખેદ થાય છે. આપના જેવા આવું કરશે તો ભવિષ્યમાં બીજાઓ પણ આનું અનુકરણ કરશે, માટે આનું આપને મોટામાં મોટું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડશે. અને તે માટે શાસ્ત્રાનુસાર આપ ‘સંઘબાહુ’ની

૧. આ વિચાર પોતાના ગુરુમહારાજને સિદ્ધસેન દિવાકરે જણાવ્યો અને પ્રાયશ્ચિત્ત પણ ગુરુમહારાજે જ આપ્યું એમ પણ કેટલાએક પુસ્તકોમાં વાંચવામાં આવે છે.

૨. કેટલાએક એમ માને છે કે આ કૃતિ સિદ્ધસેન દિવાકરની સ્વતંત્ર કૃતિ છે અને કેટલેક સ્થળે વાંચવામાં પણ તેમજ આવે છે, પરંતુ તે પ્રમાણે નથી. પૂર્વાન્તરગત આ વાક્ય છે. તેને બહારમાં મૂકનાર સિદ્ધસેન દિવાકર છે. આ તેમની પોતાની કૃતિ નથી. એટલા જ માટે ‘નમોદ્દત્ત’ ‘વિશાલલોચન’ની માફક ‘નમોદ્દત્ત’ પણ અત્યારે સાધ્વીગણ તેમજ શ્રાવિકાવર્ગે બોલી શકતો નથી.

મોટી શિક્ષાને પાત્ર થયા છે. સંધનું આવું વક્તવ્ય સાંભળી સિદ્ધસેન આભા જ બની ગયા. પોતાના સરલ વિચારથી પણ સંધને આટની બધી અપ્રીતિ થઈ, તેથી તેમને બહુ દુઃખ થયું. તેમણે સંધ સમક્ષ ક્ષમાપ્રાર્થના કરી અને ‘જે પ્રાયશ્ચિત્ત આપો તે કરવા હું તૈયાર છું’ એમ જણાવ્યું. સંધે સ્થવિરને પૂછ્યું કે આનું શું પ્રાયશ્ચિત્ત હોઈ શકે? સ્થવિરે જણાવ્યું કે—જે આર વર્ષ સુધી ગચ્છનો ત્યાગ કરી, ગુપ્ત જૈનલિંગે રહી, દુષ્કર તપ તપે—, એ પારાયિક પ્રાયશ્ચિત્તથી જ મહાદોષથી દૂષિત થયેલ એવા આ મુનિવર શુદ્ધ થાય તેમ છે, બીજી રીતે તો નહીં જ. એમાં એટલો અપવાદ છે કે તે દરમ્યાનમાં જે શાસનની કોઈ મહાન્ પ્રભાવના કરે તો તેટલાં વર્ષની અંદર પણ પોતાનું પદ પામી શકે. સિદ્ધસેન દિવાકરે આ પ્રાયશ્ચિત્તનો સ્વીકાર કર્યો, અને સંધનીની અનુગ્રા લઈ સાર્વિકશિરોમણિ સિદ્ધસેન ગચ્છનો ત્યાગ કરી પ્રાયશ્ચિત્તની પૂર્ણાહુતિ કરવા ત્યાંથી ગુપ્તવેશમાં ચાલી નીકળ્યા.

શાસનની પ્રભાવના : પ્રગટ થયેલ અવતી પાર્શ્વનાથ—ગુપ્ત વેલ્લમાં સિદ્ધસેન જંગલોમાં દિવસો વ્યતીત કરી રહ્યા છે. આજકાલ જતાં સાત યા આર વર્ષનાં વહાણાં વાઈ ગયાં. જગત તો સિદ્ધસેન દિવાકર છે કે નહીં એ જ જાણે ભૂલી ગયું છે. સિદ્ધસેન દિવાકર હવે વિક્રમાદિત્યને પ્રતિબોધવા એક દિવસ અવધૂતના વેશમાં ઉજ્જયિનીના મહાકાળેશ્વર મંદિરમાં આવી મહાદેવની સન્મુખ પગ કરી પોતાના અફો જમાવી બેઠા છે. પ્રભાતનો સમય એટલે લોકો મહાકાળેશ્વરના દર્શનાર્થે આવી રહ્યાં છે. મંદિરમાં એક અવધૂતને આ રીતે જોઈને જાણે હાહાકાર મચી રહ્યો. મંદિરના પૂજારીએ જાણે બહાવરા જ બની ગયા. આખી ઉજ્જયિનીમાં વાત પ્રસરી ગઈ કે કોઈ અવધૂત મહાકાળેશ્વરના મંદિરમાં આવી મહાદેવના સન્મુખ પગ કરી બેઠા છે; નથી તેને મહાદેવનો ભય કે નથી તેને વિક્રમ રાજનો ભય. પૂજારીએ આવીને કહ્યું: અધ્યા જોગીડા! ઊઠ, આમ સામા પગ કરીને કેમ સૂતો છે? આ મહાદેવ કોપશે તો જેમ કામદેવને બાળીને ભસ્મીભૂત કરી નાખ્યો તેમ તને પણ બાળીને ભસ્મીભૂત કરી નાખશે. પણ સાંભળે છે જ કોણ? એ તો આનમાં મગ્ન હોય તેમ સ્થિર જ રહ્યા. એટલે નિરુપાય પૂજારીએ રાજદ્વારે જઈને ખબર આપી. રાજસેવકો ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તેમણે બાવાને ઉઠાડવા માટે ઘણી ઘણી મહેનત કરી, પણ તેમાં તે ફાળ્યા નહીં. ત્યારે રાજસેવકો ચાણુકનો માર મારવા માંડ્યા. અહીં ન્યાં ચાણુક મારે છે કે તે વિક્રમરાજના અંતઃપુરમાં રાણીઓને લાગે છે. રાણીવાસમાં કાળાહળ મચી રહે છે. અંતઃપુરના રક્ષકો આવીને ચારે તરફ તપાસ કરે છે, પણ કોઈ દેખાતું નથી છેવટે ખુદ વિક્રમ રાજ ત્યાં આવ્યા. તપાસ કરતાં માલમ પડ્યું કે મહાકાળેશ્વરના મંદિરમાં કોઈ જટાધારી બાવાને સેવકો ચાણુકના માર મારે છે તે અહીં રાણીઓના બરકામાં વાગે છે. એટલે વિક્રમાદિત્ય મંત્રીમંડલ સહિત મહાકાળેશ્વરના મંદિરે આવી પહોંચ્યા, અને અવધૂતને કહેવા લાગ્યો: યોગિરાજ! આ સર્વસંકટહારી મહાદેવનાં દર્શન કરવાને બદલે આપ ઉલટા સામા પગ કરીને આવું અનુચિત કાર્ય કેમ કરો છો? ઊઠો, આપ મહાદેવને નમસ્કાર કરો અને ક્ષમા પ્રાર્થો. ત્યારે સિદ્ધસેને કહ્યું: રાજન્! આ મહાદેવ મારો નમસ્કાર સહન નહીં કરી શકે. રાજાએ કહ્યું: ભલે ગમે તે થાય, એટલે રાજાની આગ્રહભરી વિનંતીથી સિદ્ધસેને સંસ્કૃત શ્લોકથી સ્તુતિ કરવા માંડી. સ્તુતિની શરૂઆત કરી કે તેમાંથી ધુમાડાના ગોટગોટ નીકળવા લાગ્યા. સૌના મનને એમ થયું કે મહાદેવજી ખૂબ ક્રોધ્યા છે. હમણાં જ આ

બાવાને બાળીને ભરમીભૂત કરી નાખશે. સિદ્ધસેન વસંતતિલકા છંદમાં કલ્યાણમંદિરસ્તોત્ર રચતા ગયા અને બોલતા ગયા. અને જ્યાં અગિયારમા શ્લોક-

‘યસ્મિન્ હરપ્રભુતયોડપિ હૃતપ્રભાવાઃ સોડપિ ત્વયા રતિપતિઃ ક્ષપિતઃ ક્ષણેન ॥

વિધ્યાપિતા હૃતભુજઃ પયસાથ ચેન પીતં ન કિં તદપિ દુર્ધરવાહવેન ? ॥૧૧ ॥

તું ઉચ્ચારણ કરવા લાગ્યા કે એકદમ મહાદેવનું લિંગ ફાટ્યું, મોટો ગગનબેદી અવાજ થયો અને ઝગઝગાયમાન કરતી અવંતી પાર્શ્વનાથ પ્રભુની અફલુત મૂર્તિ પ્રગટ થઈ. પછી કલ્યાણ-મંદિર સ્તોત્રની પૂર્ણાહુતિ કરી અને અવંતીપાર્શ્વનાથની મૂર્તિનો ટૂંક હેવાલ સર્વ સમક્ષ કહી સંભળાવ્યો, જે સાંભળી સૌ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. વિક્રમાદિત્ય રાજા પણ પ્રતિભોધ પામ્યો. આ રીતે જૈનશાસનની મહાન પ્રભાવના સિદ્ધસેન દિવાકરે કરી. બાદ સંધને ખખર પડતાં, તેમને સંધમાં લાઇ લીધા. અને સ્વસ્થાને સ્થાપન કર્યાં. સિદ્ધસેને આ રીતે પારાચિક પ્રાયશ્ચિત્તની પૂર્ણાહુતિ કરી.

વિક્રમાદિત્ય સાથે પુનઃ સમાગમ—એક દિવસ દિવાકરજી વિક્રમાદિત્ય રાજાના દર-બારે પધાર્યા અને દાર પાસે ઊભા રહી દારપાળને કહ્યું: હે ભદ્ર ! તું અંદર જઈ વિક્રમાદિત્ય રાજાને નિવેદન કર કે-હાથમાં ચાર શ્લોક લઈને આવેલ એક ભિક્ષુક આપને મળવા ચાહે છે. તે દાર પાસે આવીને ઊભા છે. તે અંદર આવે કે પાછો ચાલ્યા જાય ? જવાબમાં ભૂપતિએ અંદર આવવાનું કહેવરાવ્યું એટલે સિદ્ધસેન દિવાકરે રાજસભામાં પ્રવેશ કર્યો, અને રાજાએ દર્શાવેલ આસને બેસી વિક્રમાદિત્યની સ્તુતિ કરતાં બોલ્યા કે—

“અપૂર્વેયં ધનુર્વિદ્યા ભવતા શિક્ષિતા કુતઃ ॥

માર્ગજોષઃ સમમ્યેતિ ગુણો યાતિ દિગન્તરમ્ ॥ ૧ ॥”

“અમિ પાનકુરંકામાઃ સપ્તાપિ જલરાશયઃ ॥

યદ્યશોરાજહંસસ્ય પંજરં ભુવનત્રયમ્ ॥ ૨ ॥”

“સર્વદા સર્વદોડસીતિ મિથ્યા સંસ્તૂયસે બુદ્ધૈઃ ॥

નારયો લેભિરે પૃષ્ઠં ન વક્ષઃ પરયોષિતઃ ॥ ૩ ॥”

“ભયમેકમનેકેભ્યઃ શત્રુભ્યો વિધિવત્સદા ॥

દદાસિ તદ્ધ તે નાસ્તિ રાજંશ્ચિત્રમિદં મહત્ ॥ ૪ ॥”

“હે રાજા! આ અપૂર્વ ધનુર્વિદ્યા તું ક્યાંથી શીખ્યો? જે ધનુર્વિદ્યાના બળથી માર્ગજોષ એટલે આણુનો સમૂહ સામે ન જતાં તારી તરફ આવે છે અને ખેંચવાની ગુણુ (પણુજ-ધનુષ્યની દોરી) દૂર દિગંતસુધી જાય છે. અથવા માર્ગજોષ એટલે યાયક દાનની આશાએ તારી પાસે આવે છે. અને તારો યશ દૂર દિગન્ત સુધી પહોંચી જાય છે.” (૧)

“આ સાતે સમુદ્રો જળપાન કરવામાં કુરંક જેવા છે, તેથી જેના યશસ્વ રાજહંસને ત્રણે ભુવન પાંજરા તુલ્ય છે, અર્થાત્ ત્રણે ભુવનમાં જેનો યશ ગવાઈ રહ્યો છે.” (૨)

“હે રાજા! તું સર્વદા સર્વ ધમ્મિચિતને આપનાર છો, એમ સાક્ષરજનો જે તારી સ્તુતિ કરે છે તે મિથ્યા છે, કારણ કે તે કોઈ પણ દિવસ શત્રુઓને પીઠ નથી આપી (પૂકે નથી અતાવી) અને પરરમણીઓને (સ્ત્રીઓને) વક્ષસ્થળ (હૃદય) સોંપ્યું નથી.” (૩)

“હે રાજા! એનેક શત્રુઓને સદા કાયદા પ્રમાણે તું એક ભય જ આપે છે, છતાં તે તારી પાસે ઉપસ્થિત નથી આ મોટા આશ્ચર્યની વાત છે. અર્થાત્ તું સર્વદા નિર્ભય છે.” (૪)

વિક્રમાદિત્ય જેમ જેમ દિવાકરના મુખમાંથી નીકળતા આ શ્લોકામૃતનું પાન કરતો ગયો તેમ તેમ એકક દિશામાંથી પોતાનું મુખ ફેરવતો ગયો, અર્થાત્ શ્લોકના ગંભીર ભાવથી પ્રસન્ન થઇ વિક્રમ એકક દિશાનું રાજ્ય સૂરિજીને સમર્પિત કરતો ગયો. આ રીતે ચારે દિશાનું રાજ્ય સૂરિજીને બક્ષિસ કરી દીધું. આદ દિવાકરજી પાંચમો શ્લોક બોલતાં રાજ પાસે આપવાનું કંઈ પણ રહ્યું નહોં એટલે હાથ જોડી લાંબો થઈ ગુરુના ચરણકમળમાં ઢળી પડ્યો. અર્થાત્ પોતાનો દેહ પણ ગુરુને સમર્પણ કરી દીધો. આથી દિવાકરજીએ તુષ્ટમાન થઈ વિક્રમાદિત્યને ધર્મોપદેશ આપી સપરિવાર જૈનધર્મી બનાવ્યો અને તેનું તમામ રાજ્ય પાછું આપ્યું. આ રીતે સિદ્ધસેન અને વિક્રમાદિત્યનો પ્રેમ ગુરુ-શિષ્ય જેવો બની ગયો.

તીર્થાધિરાજ શત્રુંજયનો સંઘ—એક સમયે વિક્રમાદિત્યે સિદ્ધસેનજીને પૂછ્યું ગુરુવર્ય! મારા જેવો ભવિષ્યમાં કોઈ જૈન રાજા થશે કે કેમ? ગુરુમહારાજે પ્રત્યુત્તરમાં જણાવ્યું હે રાજન! તારા સંવત્સરથી ૧૧૯૯ વર્ષે કુમારપાલ નામે રાજા તારા જેવો થશે. આ રીતે ગુરુજીના મુખથી ભવિષ્યકથન સાંભળી વિક્રમાદિત્યે ખૂબ આનંદ થયો, એટલું જ નહોં પણ મહાકાલના પ્રાસાદમાં ગુરુમહારાજે કહેલા શબ્દો કોતરાવી કુમારપાલનું નામ અમર કર્યું. એકલા દિવાકરજીએ વિક્રમાદિત્ય આગળ શત્રુંજય મહાતીર્થનું માહાત્મ્ય વર્ણવ્યું. આ સાંભળી મહારાજાને તીર્થાધિરાજ શત્રુંજયનો સંઘ કાઢવાના કોડ જણ્યા. ગુરુભગવંતને પોતાની ભાવના જણાવી શુભ મુહૂર્તે સંઘ સાથે વિક્રમાદિત્યે યાત્રાર્થે પ્રયાણ કર્યું. સંઘમાં ચૌદ મુકુટમંથી રાજાઓ, સીતેર લાખ શ્રાવકોનાં કુટુંબો, સિદ્ધસેનદિવાકર આદિ પાંચસો આચાર્ય ભગવંતો, ૧૬૯ સુવર્ણનાં જિનમંદિરો, ૩૦૦ ચાંદીનાં જિનમંદિરો, ૫૦૦ હાથિદાંતનાં દેવાલયો, અઠારસો મુગધમય કાષ્ઠનાં પ્રભુમંદિરો, એક કોડ રથો, ૭ હજાર હાથીઓ અને અઠાર લાખથી વધારે અશ્વો હતા. આ સિવાય ખીર્મ અનેક પુરુષો અને સ્ત્રીઓની સંખ્યાનો તેમજ ગાડાંઓનો પાર જ નહતો. આવી વિશાળ સંપત્તિથી શોભતો વિક્રમાદિત્યનો સંઘ શત્રુંજય આવી પહોંચ્યો અને યુગાદિદેવનાં દર્શન કર્યાં. પરમ ભક્તિભાવથી યાત્રા કરી, અને સૂરીશ્વરજીના સદુપદેશથી ત્યાં જીર્ણોદ્ધાર કર્યો. આદ સંઘે ગિરનાર જઈ નેમિનાથ પ્રભુનાં દર્શનાદિ કર્યાં, અને છેવટે સંઘપતિ વિક્રમાદિત્યનો આ સંઘ જૈન ધર્મની પ્રભાવના કરતો ઉજ્જયિની પાછો આવી પહોંચ્યો.

સિદ્ધસેન દિવાકરે રચેલા નૂતન ગ્રંથો

(૧) **ન્યાયાવતાર**—શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરે સૌથી પ્રથમ આ ‘ન્યાયાવતાર’ નામના સંસ્કૃત ગ્રંથની રચના કરી, જૈન પ્રમાણુનો પાયો સ્થિર કર્યો, અર્થાત્ ન્યાયાવતાર એ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પદ્યબદ્ધ આદિ તર્કગ્રંથ હોઈ સમસ્ત જૈન તર્કસાહિત્યનો પ્રથમ પાયો છે. તેમણે જૈન તર્કપરિભાષાનું જે પ્રસ્થાન શરૂ કર્યું તે અઘાવધિ અખંડિત અને સુરક્ષિત છે. તેથી જ એ ગ્રંથના પ્રણેતા સિદ્ધસેન જૈનતર્કશાસ્ત્રતા પ્રસ્થાપક ગણાય છે. સિદ્ધસેન દિવાકરસૂરિના પહેલાંનો જમાનો? તર્કપ્રધાન ન હતો, કિન્તુ આગમ પ્રધાન હતો. મહર્ષિ ગાતમના ‘ન્યાયસૂત્ર’ની સંકલના આદ ધીમે ધીમે જગતમાં તર્કવાદનું જોર વધવા લાગ્યું. જૈન સાહિત્યમાં સૌથી પ્રથમ ઉમાસ્વાતિવાચકે તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રની રચના કરી, સમગ્ર જૈન તત્ત્વોને

સંમહીન કર્યાં. ત્યાર બાદ પાછળના વિદ્વદ્વર્યોએ તે કાર્ય હાથમાં ધર્યું. તેમાં પ્રથમ અમરૂષી આ ન્યાયાવતારના કર્તા શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકર હતા. આના કુલ ૩૨ શ્લોકો છે. તેના પર ૨૦૭૩ શ્લોકપ્રમાણ શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિની ટીકા અને ૧૦૫૩ શ્લોકપ્રમાણ શ્રી ભદ્રસૂરિકૃત ટિપ્પન છે. આ ગ્રંથ ટીકા અને ટિપ્પણ સહિત મુંબઈની શ્રી શ્વેતામ્બર જૈન મહાસભાએ વિક્રમસંવત્ ૧૯૮૫ માં પ્રકાશિત કરેલ છે. આ ગ્રંથની ભૂમિકા અગ્રેજીમાં ડૉક્ટર પી. એલ. વૈદ્ય પુનાવાળાએ લખેલી છે. આ ન્યાયાવતારનું ગુજરાતી વિવેચન પંડિત સુખલાલજીએ કરેલું છે, અને તે છપાઈને બહાર પણ પડેલું છે.

(૨) સમ્મતિતર્ક—આ ગ્રંથ પણ સિદ્ધસેન દિવાકરસૂરિએ રચેલો છે. તેનું પરિમાણ પ્રાકૃત આર્યાઈઠમાં ૧૬૭ ગાથાઓનું છે. એ ત્રણ કાંડમાં વિભક્ત છે. પ્રથમ કાંડમાં ૫૪ ગાથાઓ છે. દ્વિતીય કાંડમાં ૪૩ ગાથાઓ છે, અને તૃતીય કાંડમાં ૭૦ ગાથાઓ છે. પ્રથમ કાંડમાં માત્ર ‘નય’ સમ્યન્ધી ખૂબ વિશદ ચર્ચા કરીને ‘નયવાદ’નું નિરૂપણ કર્યું છે. દ્વિતીય કાંડમાં પાંચ (મતિ-શ્રુત-અવધિ-મનપર્વ-કેવલ) જ્ઞાનને લગતી ચર્ચા કરી છે. અને તૃતીય કાંડમાં રોચ તત્ત્વનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. રોચતત્ત્વની સામાન્ય ચર્ચા સાથે એમાં પદે પદે અનેકાન્તવાદનું ખૂબ જ સૂક્ષ્મદષ્ટિએ ઝીણવટથી વર્ણન કરેલ છે. આ ગ્રંથ ઉપર ભિન્ન ભિન્ન વિદ્વાનોએ અનેક ટીકાઓ રચેલી છે. શ્વેતામ્બરાચાર્ય શ્રી મદ્દલવાદિએ આના ઉપર ટીકા બનાવેલી છે, પરંતુ તે ઉપલબ્ધ નથી. દિગમ્બરાચાર્ય શ્રી સુમતિએ આ ગ્રંથ પર ટીકા રચેલી છે. તે પણ હાલમાં ઉપલબ્ધ નથી. માત્ર આના ઉપર શ્વેતામ્બરાચાર્ય રાજગચ્છીય પ્રહુમ્નસૂરિશિષ્ય તર્કપંચાનન શ્રી અભયદેવસૂરિકૃત ‘તત્ત્વ-બોધવિધાયિની’ નામની ટીકા હાલ ઉપલબ્ધ છે. આ ટીકા સહિત સંમતિતર્ક ગુજરાત પુરાતત્ત્વમંદિર (અમદાવાદ) તરફથી પં. સુખલાલજી તથા પં. બેચરદાસજીના નિવેદન-પાકાન્તર-ટિપ્પણાદિ સહિત વિક્રમસંવત્ ૧૯૮૦ માં પુસ્તકાકારે બહાર પાડેલ છે, જેના પાંચ વિભાગ પાડેલા છે. ત્યાર પછી પરમપૂજ્ય આચાર્ય વિજયનંદનસૂરીશ્વરજી મહારાજ સંસ્થાપિત શ્રી જૈન ગ્રંથ પ્રકાશક સભા તરફથી પ્રતાકારે આ સમ્મતિતર્કનો પ્રથમ ભાગ ટીકા સહિત બહાર પડેલ છે. બીજો ભાગ ગ્રેસમાં છપાય છે. ત્રાયઃ ચાર વિભાગમાં સમ્પૂર્ણ થશે. આનું સંપાદનકાર્ય પૂજ્યપાદ આચાર્ય વિજયનંદનસૂરીશ્વરજી મહારાજના વિદ્વાન શિષ્ય-રત્ન મુનિરાજ શ્રી શિવાનંદવિજયજીએ કરેલું છે. આ ટીકાનું પ્રમાણ લગભગ પચીસ હજાર શ્લોક જેટલું છે. આ ટીકાનું બીજું નામ ‘વાદમહાલૃવ’ હશે એમ કેટલાક કહ્યપના કરે છે.

(૩) દ્વાત્રિંશદ્ દ્વાત્રિંશિકાઓ—શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરે બત્રીશ બત્રીશીઓ સંસ્કૃતમાં બનાવેલી છે. એકેક બત્રીશીમાં બત્રીશ શ્લોકનું પ્રમાણ હોવાથી તે બત્રીશી તરીકે સંબોધાય છે. ન્યાયાવતારના બત્રીશ શ્લોકનો પણ એક બત્રીશીમાં સમાવેશ કરેલો છે. હાલ ન્યાયાવતાર સહિત માત્ર એકબીજા બત્રીશી ઉપલબ્ધ છે, જે છપાઈને બહાર પડી ચૂકી છે. ગૂઢ ગંભીરાર્થવાળી આ બત્રીશીઓની રચના ધણી મનોહર છે. અનુબદ્ધ, ઉપજાતિ,

૧ વધુ માટે જુઓ ‘જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ’ પૃ. ૧૧૨-૧૧૩

૨. વિશેષ માટે જુઓ “સમ્મતિતર્કપ્રકરણ”નું પં. સુખલાલજી તથા પથા પં. બેચરદાસજીનું સંપાદકીય નિવેદન.

વસંતતિલકા, વૈતાલીય, પૃથ્વી, શિખરિણી, હરિણી, મન્દાકાન્તા, પુષ્પિતા, વંશસ્થ, આર્યા અને શાક્તિની વગેરે વિવિધ જન્મોમાં આ રચવામાં આવી છે. ૧ આ બીજીશીઓ સ્તુતિરૂપ હોવા છતાં તેમાં દાર્શનિક વિષય ખૂબ છે. વૈદિક બૌદ્ધ અને જૈન એ સમકાલીન ત્રણે ભારતીય દર્શનોનું સ્વરૂપ આ બીજીશીઓમાં છે. આ બીજીશીઓ જ હરિભદ્રસૂરિકૃત ષડ્દર્શન-સમુચ્ચય અને માધવાચાર્યકૃત સર્વદર્શનસંગ્રહની પ્રાથમિક ભૂમિકા છે. આ બીજીશીઓમાં સિદ્ધસેન દિવાકરે ખૂબ અપૂર્વ વિચારો ગોઠવ્યા છે. આવી અદ્ભુત કૃતિઓ સમસ્ત જૈન સાહિત્યમાં મળવી બહુ જ મુશ્કેલ છે. કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય પણ તેનું મહત્ત્વ પોતાની અયોગવ્યવચ્છેદ દ્વાત્રિશિકામાં ગાય છે.

કવ સિદ્ધસેનસ્તુતયો મહાર્યા અશિક્ષિતાલાપકલા કવ ચૈવા

અર્થાત્—સિદ્ધસેનસૂરિની રચેલી મહાન્ અર્થવાણી સ્તુતિઓ ક્યાં ને અશિક્ષિત માનવના આલાપ જેવી મારી આ રચના ક્યાં ?

આ ઉપરથી વાચક સહેજે સમજી શકે તેમ છે કે સિદ્ધસેન દિવાકરની સ્તુતિઓ કેટલી બધી મહત્ત્વની છે ? આમાંની શરૂઆતની ઘણી ખરી બીજીશીઓમાં તે આપણા આસન્ન ઉપકારી ચરમ તીર્થંકર પ્રભુ મહાવીરની વિવિધ રીતે સ્તવના કરવામાં આવી છે. ત્યાર પછી કેટલીકમાં દાર્શનિક વિષયોને ચર્ચાતી સ્તુતિ છે, જેમકે—

૭ મી વાદોપનિષદ્દ્વાત્રિશિકામાં વાદકળાનો મર્મ છે.

૮ મી વાદદ્વાત્રિશિકામાં વિવાદની દુર્દશાનું ચિત્ર આગેખેલ છે.

૯ મીમાં વેદવાદ છે. ૧૨ મીમાં ન્યાય છે. ૧૩ મીમાં સાંખ્યપ્રબોધ છે. ૧૪ મીમાં વૈશેષિક છે. ૧૫ મી બૌદ્ધ સંતાન દ્વાત્રિશિકામાં જૈનેતર દર્શનોનું વર્ણન છે.

આ બીજીશીઓ પર કોઈ પણ વિદ્વાને બ્યાખ્યા દીકા વિવરણ વગેરે કંઈ પણ લખેલ હોય તેમ લાગતું નથી. ન્યાયાચાર્ય પર ટીકા-ટિપ્પણ આદિ થયેલ છે. આ બીજીશીઓ તરફ વિદ્વદ્વર્ગે જો ધ્યાન આપી સ્વતંત્ર બ્યાખ્યા દીકા વિવરણ આદિ કરે તો તેનું રહસ્ય ખૂબ જ ખીલી નીકળે. આ માટે મારી વિદ્વદ્વર્ગેને ખાસ લલામણુ છે.

આ સ્તુતિઓનાં અવતરણો લેતાં શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી તથા શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યાદિ તે સૂરિનો ‘સ્તુતિકાર’ તરીકે ઉલ્લેખ કરે છે.

(૪) **કલ્યાણમંદિરસ્તોત્ર**—આ સ્તોત્ર સિદ્ધસેનદિવાકરે સંસ્કૃતમાં વસંતતિલકા

૧ આ લખ્ય બીજીશીઓ ‘સિદ્ધસેન દિવાકરકૃત ગ્રંથમાલા’ નામથી ભાવનગરની જૈનધર્મ પ્રસારક સભા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલ છે.

૨—આ સ્તોત્રનું નામાભિધાન પણ તેના આઠ પદ ઉપરથી પડેલું છે. પ્રસ્તુત સ્તોત્રમાં પુરિસાદાણી શ્રી પાર્શ્વનાથની સ્તુતિ છે, અને તે સ્તુતિ કલ્યાણનાં મંદિરરૂપ જ છે, તે બાબતમાં કોઈ જાતની શંકા નથી. વળી આ સ્તોત્રના પછોની સંખ્યા પણ ભકતામર સ્તોત્રના પછોની સંખ્યા બરાબર ૪૪ છે. તેમાં શરૂઆતના ૪૩ શ્લોકો વસંતતિલકા જંદમાં અને છેવટનો એક શ્લોક આર્યા વ્રતમાં રચાયેલો છે. શ્રી ભકતામરસ્તોત્ર તથા પ્રસ્તુત કલ્યાણમંદિરસ્તોત્ર—યુગલનું તુલનાત્મક પર્યાલોચન દે. લા. પુ. ફંડના ગ્રન્થાંક ૭૧ ની પ્રસ્તાવના પાના ૧૯ થી ૩૧ સુધી વિસ્તારથી કરેલું હોય તે ચચા અહીં ઉપસ્થિત કરવી અસ્થાને છે. પ્રસ્તુત સ્તોત્રના રચયિતા શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકર છે. છંદ્યાદિ.

—(મહાપ્રભાવિક નવસ્મરણની પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૬ માંથી)

છંદમાં રચેલ છે. આના કુલ ૪૪ શ્લોકો છે. આના પહેલા બે શ્લોકમાં મંગલ અને અભિધેય સૂચન છે. અને છેવટના બે શ્લોકમાં ગ્રંથકર્તાએ દીક્ષા સમયે ગુરુએ આપેલું કુમુદચન્દ્ર નામ સૂચવેલ છે^૧ આ સ્તોત્ર સિદ્ધસેન દિવાકરે શાથી રચ્યું તેનું વર્ણન પૂર્વે આવી ગયું હોવાથી અહીં આલેખ્યું નથી.

આ સ્તોત્રની નવસ્મરણમાં આઠમા સ્મરણ તરીકે ગણત્રી કરેલી છે. આ સ્તોત્રના મન્ત્રામ્નાયો પણ છે, જે ‘મહાપ્રાજ્ઞાવિક નવસ્મરણ’ નામના શ્રી સારાભાષ નવાબે બહાર પાડેલ ગ્રંથમાં જણાવ્યા છે. આ સ્તોત્રનો ગુર્જર ભાષામાં જન્દોબદ્ધ અનુવાદ બહાર પડેલો છે.

(૫) ગન્ધહસ્તિવિવરણ—આના કર્તા પણ સિદ્ધસેન દિવાકર હોવાનું સંભળાય છે. બાર અંગ ચૈક્રી પ્રથમ અંગ શ્રી આચારંગસૂત્ર છે. તેનું પ્રથમ^૨ અધ્યયન ‘શસ્ત્રપરિણા’ છે. તેના પૂર આ ગન્ધહસ્તિવિવરણ બનાવ્યું હતું, તે હાલમાં ઉપલબ્ધ નથી. સિદ્ધસેન દિવાકરનું દ્વિતીય નામ ગન્ધહસ્તિ હશે તેથી આનું નામ ગન્ધહસ્તિવિવરણ રાખ્યું હોવું જોઈએ. (આ સંબંધમાં પ્રાચીન પુરાવો જોવામાં આવ્યો નથી. સત્ય શું છે તે તો જ્ઞાનીઓ જ જાણે).

સિદ્ધસેન દિવાકરની ઉપયોગ સંબંધી માન્યતા—પૂજ્ય શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકર-કૃત સમ્મતિતર્ક ગ્રંથમાં કેવલીને એક સમયમાં બે ઉપયોગ (કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન ઉપયોગ) એક રૂપ જ હોવાની, તથા જ્ઞાન દર્શનની અભિન્નતાની અનેકશઃ યુક્તિઓ દ્વારા પુષ્ટિ કરી છે. પૂજ્યશ્રી જિનમદ્રગણી ક્ષમાશ્રમણે શ્રી વિરોષાવશ્યક મહાભાષ્યમાં સમયાન્તર ઉપયોગનું સ્વરૂપ અનેક યુક્તિઓથી સિદ્ધ કર્યું છે. અને પૂજ્યશ્રી મદલવાદીજીએ એક સમયમાં કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનોપયોગ બન્નેનું યોગપથ પ્રદર્શિત કર્યું છે. મહાસમર્થ એવા આ ત્રણે ગીતાર્થ મુનિવરોએ પોત પોતાના વિચારોનું સમર્થન ઘણી જ યુક્તિઓ પૂર્વક કરેલું છે, ઉપાધ્યાય શ્રી યરોવિજયજી ગણિવરે પૃથક્ પૃથક્ નયવિચારની અપેક્ષાએ ત્રણે વિચારોનું અવિસંવાદ સ્વરૂપ શ્રી જ્ઞાનખિન્દુ પ્રકરણની પ્રશસ્તિમાં વર્ણવેલું છે.

જૈનધર્મ પ્રત્યેના હાર્દિક ઉદ્ગારો—જનમથી જૈન નહિ છતાં વૃદ્ધવાદી ગુરુના સમાગમથી મિથ્યાત્વને વધી સમ્યક્ત્વ પામી સંયમમાં રહી શાસનની અનુપમ પ્રભાવના કરનાર સિદ્ધસેન દિવાકર પોતાના હૃદયના હાર્દિક ઉદ્ગારો જણાવે છે કે—

(૧) હે જિનેશ્વર દેવ ! અમને નિશ્ચય થયો છે કે વિશ્વને પ્રમાણભૂત જે કાંઈ એષ્ટ વચનો અન્ય મતના શાસ્ત્રોમાં જોવામાં આવે છે તે સર્વે તમારા ચૌદ પૂર્વ નામના જ્ઞાનરૂપ સમુદ્રમાંથી બીડી બીડીને બહાર પડેલાં વચનખિન્દુઓ જ છે.

(૨) હે નાથ ! ચારે તરફથી વિચાર કરીને દષ્ટિપાત કરીએ છીએ તો સર્વ નદીઓ જેમ સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરી જાય છે તેમ આપના જ્ઞાનરૂપ સમુદ્રમાં સર્વ દષ્ટિવાળાઓનો સમાસ થઈ જાય છે, કિન્તુ ભિન્નભિન્ન નદીઓમાં જેમ સમુદ્ર જોવામાં આવતો નથી તેમ તમારું જ્ઞાન તે મતવદીઓના ગ્રંથોમાં અમે દેખી શકતા નથી.

(૩) જે શબ્દ નથી, રૂપ નથી, રસ નથી, તેમ ગન્ધ પણ નથી, વળી જે સ્પર્શ

૧—જવનયનકુસુમચન્દ્ર ! પ્રભાસ્વરાઃ સ્વર્ગસંપદો ભુક્ત્વા ।

તે વિગલિતમલ્લનિચયા, અચિરાન્ મોક્ષં પ્રપચન્તે ॥ ૪૪ ॥

નથી, વર્ણુ નથી, લિંગ-ચિહ્ન નથી, જેને નથી પૂર્વત્વ કે નથી પરત્વ, તેમ જેને સંજ્ઞા નથી એવા એક પરમાત્મા જિનેન્દ્ર મારી ગતિ છે.

(૪) જેના વિના લોકનો વ્યવહાર પણ સર્વથા નિવડતો-ચાલી શકતો નથી, તે જીવનના એક ગુરુ સમાન સ્વાદ્વાદ (અનેકાન્તવાદ)ને નમસ્કાર.

(૫) શ્રી જિનવચનરૂપ ભગવાન સદા જયવંત રહો, કે જે અન્ય દર્શનોના સમૂહરૂપ છે, સુધાસદશ સ્વાદવાળું છે, તથા તેનો મર્મ સમજવાને સંવેગસુખની પ્રાપ્તિ આવશ્યક છે.

સિદ્ધસેન દિવાકરનું સ્વર્ગગમન—દક્ષિણદેશમાં જૈનશાસનની અનુપમ પ્રભાવના કરતા, કવિઓમાં અગ્રપદને પામતા, તેઓ પ્રતિષ્ઠાન પુરમાં પધાર્યા. આ તેમનો ચરમ વિહાર હતો. પોતાનું આયુષ્ય ક્ષીણ થયેલ જણી. યોગ્ય શિષ્યને સ્વપદે સ્થાપન કરી, સર્વ જીવને ખમાવી, ચારે આહારના ત્યાગરૂપ અનશન કરી, શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરસૂરિ સંધેને અનાથપણાનું દુઃખ પમાડતાં, મનુષ્યદેહનો ત્યાગ કરી, સ્વર્ગલોકમાં સીધાવી ગયા.

સિદ્ધશ્રીને થયેલું દુઃખ: તેમનું સ્વર્ગગમન—સિદ્ધસેન દિવાકર પરલોકમાં સિધાવી ગયાના સમાચાર તેમની સંસારી અવસ્થાની ભગિની અને હાલમાં સાધ્વીપણે વિશાલા નગરમાં વિચરતી સિદ્ધશ્રી સાધ્વીને પ્રતિષ્ઠાનપુરમાંથી આવેલ વૈતાલિક-ચારણ પાસેથી મળ્યા. આ ચારણે ગુરુસ્મરણ આવવાથી નિરાનંદ પૂર્વક શ્લોકનો પૂર્વાર્ધ કહ્યો.

“સ્ફુરન્તિ વાદિચ્છોતા: સામ્પ્રતે દક્ષિણાયથે ॥”

અર્થારે દક્ષિણદેશમાં વાદીરૂપ આગિયાજીવો સ્ફુરાયમાન થઈ રહ્યા છે.

આ સાંભળતાજ સિદ્ધશ્રી સાધ્વીજી સ્વમતિથી અનુમાન કરી ઉત્તરાધી બોલ્યા કે—

“નૂનમસ્તંગતો વાદી, સિદ્ધસેનો દિવાકર: ॥૧॥”

ખરેખર! વાદી સિદ્ધસેન દિવાકર (સૂર્ય) અસ્ત (મૃત્યુ) પામ્યા હોય એમ લાગે છે, ખાદ્યમાં સિદ્ધશ્રી સાધ્વીએ પણ અનશન કર્યું, અને સદ્ગતિનાં ભાગી થયાં.

સિદ્ધસેન દિવાકર સંખંધી અંધસ્થ ઉદ્દેષ્યો—શ્રી જૈન શ્વેતામ્બરાચાર્યોમાં તેમની પછીના થયેલા આચાર્યો વૈષ્ણવ યૌદ્ધેસો ચુમ્માલીશ અન્યના પ્રણેતા યાકિનીમહત્તરા-સુતુ ભગવાન હરિભદ્રસૂરીશ્વરજીએ સિદ્ધસેન દિવાકરને શ્રુતકેવલીની કાઠિમાં મૂક્યા છે.

તકેપંચાનન શ્રી અભયદેવસૂરિજીએ સમ્મતિતર્કપ્રકરણ પર ટીકા રચીને સિદ્ધસેન દિવાકરસૂરિ જૈનતર્કશાસ્ત્ર વિષયમાં સૂત્રધાર હતા, તેનું સગૌરવ સમર્થન કર્યું છે.

સિદ્ધસેન ખીજીએ ન્યાયાવતાર પર ટીકા રચીને અભયદેવસૂરિની માફક સિદ્ધસેન દિવાકરનું સગૌરવ સમર્થન કર્યું છે.

અગ્રંક તાર્કિક શ્રી વાદિદેવસૂરિએ સિદ્ધસેન દિવાકરને પોતાના માર્ગદર્શક જણાવ્યા

૧—+++ સુઅકેવલિણા જઓ મણિયં ॥

આચરિયસિદ્ધસેણે સમ્મદેણ પદ્ધિઞ્જસેણ । દસમ-ગિસા-દિવાગર કપ્પતણઓ તદ્વલ્લેણં ॥

—(હરિભદ્રસૂરિકૃત પંચવસ્તુક, ગા. ૧૦૪૮)

૨—શ્રીસિદ્ધસેન-હરિભદ્રમુખા: પ્રસિદ્ધા-સ્તે સૂર્યો મયિ ભવન્તુ કૃતપ્રસાદા: ॥

યેષાં વિમૃશ્ય સતતં વિવિધાન્ નિબન્ધાન્, શાલ્વં ચિકીર્ષતિ તનુપ્રાતમોઽપિ માવૃક્ ॥

—સ્વાદ્વાદરત્નાકર

છે. શ્રીમુનિરત્નસૂરિજીએ અમમ^૧ચરિત્રમાં સિદ્ધસેન દિવાકરની સ્તુતિ કરી છે. શ્રી પ્રહુમ્ન-સૂરિજીએ સમરાદિત્ય સંક્ષેપ^૨માં અને પ્રભાચંદ્રસૂરિએ પ્રભાવકચરિત્ર^૩માં સિદ્ધસેનની સ્તુતિ કરી છે. કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે^૪ સિદ્ધસેન દિવાકરની કૃતિઓ સામે પોતાની વિદ્વન્મનોરંજક કૃતિઓને પણ ‘અશિક્ષિત મનુષ્યના આલાપવાળી’ જણાવી છે, અને સ્વરચિત સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન વ્યાકરણમાં આવતા ખીજા અધ્યાયના “**उक्तं न्येऽनूपेन (૨-૨-૩૯)**” એ સૂત્રના ઉદાહરણમાં ‘**अनुसिद्धिसेनं कवयः**’ એ પ્રયોગ વડે સિદ્ધસેનને સર્વોત્કૃષ્ટ કવિ તરીકે સ્વીકારેલ છે.

વાચકવર્ગ^૫ શ્રીયશૌવિજયજી મહારાજે સિદ્ધસેન દિવાકરના સમ્મતિતર્કનો ઉલ્લાસપૂર્વક ઉલ્લેખ કર્યો છે, અને ઉપયોગ બાબતમાં ત્રણે આચાર્યોને નિર્દોષ ઠરાવ્યા છે. તદુપરાંત સ્વરચિત આઠ પ્રભાવકની સળંગાયમાં આઠમા કવિપ્રભાવક તરીકે તેમનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરસૂરિ પ્રત્યેનો આદરભાવ દિગમ્બર જૈન પંડિતોમાં પણ દેખાય છે. તેઓએ પણ તેમના ગ્રન્થોનો ભક્તિભાવથી પોતાના ગ્રન્થમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે.—

‘હરિવંશપુરાણ’ના પ્રણેતા શ્રી જિનસેનસૂરીશ્વરે, તત્ત્વાર્થસૂત્ર પર ‘રાજવાર્તિક’ નામની ટીકા રચનાર અકલકંઠે, ‘પાર્શ્વનાથચરિત્ર’ના કર્તા શ્રી વાદિરાજસૂરિજીએ, ભગવતી આરાધનાના રચનાર શ્રી શિવકોટિએ, રત્નમંડામાં ‘અનેકાંતમંડન’ ના કર્તા શ્રીલક્ષ્મીભદ્રે, સિદ્ધિવિનિશ્ચયના ટીકાકાર શ્રી અનંતવીર્યે,^૬—આ દિગમ્બર આચાર્યોએ શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકર સમ્બન્ધી અને તેમના સમ્મતિતર્ક ગ્રન્થ સમ્બન્ધી સ્વગ્રન્થોમાં ભક્તિ-ભાવથી ઉલ્લેખ કરેલો જણાય છે. વળી, સિદ્ધસેન દિવાકરજીના ગ્રન્થો પર દિગમ્બર પંડિ-તોએ ટીકાઓ પણ રચેલી છે. આથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે સિદ્ધસેન દિવાકરસૂરીશ્વર પ્રત્યે દિગમ્બરોનો પણ ધણો સદ્ભાવ હતો.

સિદ્ધસેન સંબન્ધી પ્રાચીન ઐતિહાસિક સાધનો—શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરસૂરિના સમ્બન્ધમાં અનેક જૈન વિદ્વાનોએ વિવિધ ગ્રન્થો લખ્યા છે, તેમાંના જે જાણવામાં આવ્યા તેની નોંધ નીચે પ્રમાણે છે.—

- (૧) પ્રભાચંદ્રસૂરિકૃત પ્રભાવકચરિત્રમાં શ્રી વૃદ્ધવાદિપ્રગ્બન્ધ. પૃ. ૯૧ થી ૧૦૩.
- (૨) શ્રી રાજશેખરકૃત ચતુર્વિંશતિ પ્રગ્બન્ધમાં શ્રી વૃદ્ધવાદિ-સિદ્ધસેનપ્રગ્બન્ધ. પૃ. ૨૦
- (૩) પંડિત શ્રી શુભશીલગણિકૃત વિક્રમાદિત્યચરિત્ર.
- (૪) પૌ. રામચંદ્રસૂરિકૃત વિક્રમચરિત્ર.

૧—उदितोर्हन्मतव्योम्नि सिद्धसेनदिवाकरः ॥ चित्रं गोमिः क्षितौ जह्रे कविराजबुधप्रभाः ॥

—मुनिरत्नसूरिकृत अभमचरित्र.

૨—तमःस्तोमं स हन्तु श्रीसिद्धसेनदिवाकरः ॥ यस्योदये स्थितं मुकैः रुद्धकैरिव वादिभिः ॥

—(પ્રહુમ્નસૂરિકૃત સમરાદિત્યસંક્ષેપ.) (સં. ૧૩૨૪)

૩—स्मूरन्ति वादिखद्योताः साम्प्रते दक्षिणापथे ॥ नूनमर्स्तगतो बावी सिद्धसेनो दिवाकरः ॥

—પ્રભાચંદ્રસૂરિકૃત પ્રભાવકચરિત્ર

(૫) શ્રી ભદ્રેશ્વરસૂરિકૃત પ્રાકૃતકથાવલી.

(૬) શ્રી મેરુતુંગાચાર્યરચિત 'પ્રમન્ધયિન્તામણિ'માં વિક્રમાર્ક રાજનો પ્રમન્ધ.

(૭) મહોપાધ્યાય શ્રી ધર્મસાગર ગણિરચિત શ્રી તપાગચ્છ પટ્ટાવલી (સ્વોપગ્નવૃત્તિ).

આ સિવાય બીજા પણ અનેક ગ્રન્થોમાં વર્ણુન હોતું જોઈએ.

સિદ્ધસેન દિવાકર સંબંધી લખાયેલા લેખો—

[૧] 'સમ્મતિતર્ક' અને તેનું મહત્ત્વ' (લે. પં. સુખલાલજી અને પં. ખેચરદાસજી.)

[૨] છપાયેલ શ્રી સમ્મતિતર્કના પ્રથમ ભાગમાં 'સંપાદકીય નિવેદન' સંસ્કૃત તથા ગુજરાતી. (લે. સુખલાલજી અને ખેચરદાસજી)

[૩] 'સિદ્ધસેન ઔર સમન્તભદ્ર' હિંદીમાં (લે. જિનવિજયજી.) પ્રકાશિત-જૈન સાહિત્ય સંશોધક, ખંડ ૧, અંક ૧.

[૪] જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસના પ્રકરણ ત્રીજામાં 'સિદ્ધસેન-યુગ' (લે. મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ) પૃ. ૧૦૭ થી ૧૨૨.

[૫] છપાવેલ ન્યાયાવતારની ભૂમિતિમાં 'Jain Logic before Siddhasena Divakara' (લે. પી. એલ. વૈદ્ય પુનાવાળા.)

[૬] મહોપાધ્યાય શ્રી ધર્મસાગરવિરચિત શ્રી તપાગચ્છ પટ્ટાવલીમાં 'શ્રી વૃદ્ધવાદિસૂરિ તથા સિદ્ધસેન દિવાકરસૂરિ' (પંન્યાસ શ્રી કલ્યાણવિજયજી હાલ આચાર્ય શ્રી વિજય-કલ્યાણસૂરિશ્વરજી.) પૃ. ૫૭ થી ૬૧ સુધી.

[૭] પંડિત શ્રી શુભશીલગણિકૃત વિક્રમચરિત્ર યાને કૌટિલ્યવિજયના પ્રકરણ ૨૧ માં 'સિદ્ધસેન દિવાકરસૂરિ' (લે. મણિલાલ ન્યાલચંદ શાહ.)

[૮] પ્રભાવકચરિત્રના ભાષાન્તરના પ્રમન્ધપર્યાલોચનમાં '૮ વૃદ્ધિવાદીસૂરિ' (લે. ઇતિહાસવેત્તા મુનિશ્રી કલ્યાણવિજયજી હાલ પં. શ્રી કલ્યાણવિજયજી) પૃ. ૪૫થી૪૯ સુધી.

[૯] મહાપ્રભાવિકે નવરમરણની પ્રસ્તાવનામાં 'કલ્યાણમંદિરસ્તોત્ર' (લે. સારા-ભાઈ મણિલાલ નવાળ) પૃ. ૧૬ થી ૧૯.

[૧૦] જૈનધર્મનો પ્રાચીન ઇતિહાસ પ્રકરણ પહેલામાં 'સિદ્ધસેન દિવાકર' (લે. હીરાલાલ હંસરાજ જામનગરવાળા) પૃ. ૧૨૭ થી ૧૩૧.

[૧૧] પ્રભાવક જ્યોતિર્ધર જૈનાચાર્યો ('સિદ્ધસેન દિવાકર') (લે. પંડિત શ્રી લાલચંદ ભ. ગાંધી. પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર-વડોદરા.)

[૧૨] જૈનાચાર્યોનો ઔપદેશિક પ્રભાવ ('સિદ્ધસેન દિવાકર') (લે. મુનિરાજ શ્રી ન્યાયવિજયજી ત્રીપુટીવાળા.)

[૧૩] 'શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકર' બાળ ગ્રંથાવળી શ્રેણિ ત્રીજી. પુસ્તિકા ૪ (લે. નાગકુમાર મકાતી, સંપાદક-ધીરજલાલ ટો. શાહ. આવૃત્તિ પહેલી.)

[૧૪] 'ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં જૈનધર્મ' નામના પુસ્તકમાં 'વિક્રમસંવત્ અને સિદ્ધસેન દિવાકર' (પૃ. ૧૭૦) 'સિદ્ધસેન દિવાકર અને તેમનો સમય' (પૃ. ૧૭૨) (લે. ચીમનલાલ જ્વેચંદ શાહ એમ. એ. ભાષાન્તરકર્તા પુત્રચંદ હરિચંદ તથા ચીમનલાલ દલસુખભાઈ શાહ.)

[૧૫] ‘સિદ્ધસેન દિવાકરાચાર્ય ગચ્છ સંબંધી એક ઉલ્લેખ’ (લે. સારાભાઈ મણિલાલ નવાબ) શ્રી ‘જૈન સત્ય પ્રકાશ’ના ક્રમાંક ૮૦ માં છે.

આ સિવાય બીજા પણ અનેક લેખો લખાયેલા હોવા જોઈએ, અને હજુ પણ નવા નવા લખાતા જાય છે. આ ઉપરથી જૈન-જૈનેતર આલમમાં શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકર પ્રત્યે કેટલું બધું બહુમાન હતું, તે દેખાઈ આવે છે.

ઉપસંહાર—આચાર્ય સિદ્ધસેન દિવાકરજી એટલા બધા પ્રખર વિદ્વાન અને મહાન જ્યોતિર્ધર સૂરિપુંગવ હતા કે તેમણે જૈન સાહિત્યમાં એક નવો યુગ ફેલાવ્યો એમ કહેવામાં લેશમાત્ર અતિશયોક્તિ ન કહેવાય. એ મહાપુરુષ-જૈનશાસનની ભાગવતી પ્રવ્રજ્યા અંગીકાર કરી, આદર્શ જીવન જીવી, શાસનની અનુપમ પ્રભાવનાં કરી, સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં પોતાનો ફાળો સમર્પણ કરી, વિક્રમાદિત્ય અને દેવપાલ જેવા રાજવીઓને પ્રતિભોધ કરી, દિવાકર પદ્મીને યથાર્થ દીપાવી, કર્ણ પ્રતિજ્ઞાનું દઢ રીતે પરિપાલન કરી, તર્કશાસ્ત્રને જગતું જીવતું કરી, ભાવી પ્રજાને પોતાનો વારસો અર્પણ કરી, ‘નમોઽર્હત્’ એ પૂર્વાંતર ગત પદ્મને જાહેરમાં મૂકી, સંસ્કૃતનો ખૂબ પ્રચાર કરી, પ્રાકૃત-સંસ્કૃતમાં અનેક ગ્રંથો રચી, હજારો જીવોને ધર્મમાર્ગમાં જોડી, જૈન શાસનનો વિજયવાવટો દર્શી દિશામાં ફરકાવી, પરમપાવન તીર્થાધિરાજ શ્રી શત્રુંજય-ગિરનાર આદિ મહાતીર્થોના સંઘો કઢાવી, પ્રૌઢ ગ્રન્થોને ગ્રંથી-પોતાનું કલ્યાણ કરી ગયા. સર્વ પ્રાણીઓ તેમના આ આદર્શ જીવનને સન્મુખ રાખી પોતાના આત્માનું કલ્યાણ સાધે એ જ અંતિમ અભ્યર્ચના !

તૈયાર છે

‘શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ’ની ત્રીજા, ચોથા, પાંચમા, સાતમા અને આઠમા વર્ષની છૂટી તથા બાંધેલી ફાઇલો તૈયાર છે. મૂલ્ય—
છૂટી ફરેકના બે રૂપિયા; બાંધેલી ફરેકના અઢી રૂપિયા.

વર્ષ પહેલાંના છૂટક આઠ અંકો	મૂલ્ય ૧—૫-૦	} મળી શકશે.
વર્ષ બીજાનાં છૂટક દસ અંકો	મૂલ્ય ૧-૧૦-૦	
વર્ષ છૂટકનાં છૂટક દસ અંકો	મૂલ્ય ૧-૧૦-૦	

શ્રી જૈનધર્મ સત્યપ્રકાશક સમિતિ
જેસિંગભાઈની વાડી, ઘીકાંટા, અમદાવાદ.

શકારિ સમ્રાટ વિક્રમના સદ્ગુણો

લેખક-પૂજ્ય મુનિમહારાજ શ્રી હુરંધરવિજયજી

કીર્તિસ્તે જાતજાડયેવ, ચતુરમ્ભોધિમજ્જનાત્ ॥

આતપાય ધરાનાથ! ગતા માર્તેન્ડમન્ડલમ્ ॥ ૧ ॥

“આરે દિશાના સમુદ્રમાં પ્રવેશવાથી આવેલી જડતા દૂર કરવાને; તાપ માટે જાણે તારી કીર્તિ હે રાજન્ સૂર્યબિમ્બ પાસે ગઈ છે.”

આ પ્રમાણે કવિએ જેની પ્રશંસા કરતા હતા તે સમ્રાટ વિક્રમ આજથી બે હજાર વર્ષ પૂર્વે આ ભારતવર્ષમાં માલવદેશમાં થયો. લૌકિકે છતાં તેનું જીવન અદ્ભુત હતું. કાળજીનું પણ તેનું ચરિત્ર સુવર્ણ જેવું છે. કાળના ઘણા પડલ ચડવા છતાં તે સુવર્ણ આજે પણ સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે. તેને બલે ભિન્ન ભિન્ન જનતા જુદી જુદી દષ્ટિએ જુએ, પણ તે સુવર્ણ છે તેમ સૌ કાંઈ કબૂલે છે, ને માટે જ તેની પૂર્ણ શોધ માટે પ્રયત્નો કરે છે.

વીર વિક્રમાદિત્ય માટે જુદી જુદી સેંકડો વાતો ને હકીકતો ઐતિહાસિક, ઔપદેશિક, અને વાર્તાઓનાં પુસ્તકોમાં ને જનતાના મુખમાં પ્રચલિત છે. તેમાંની કેટલીક સત્ય હશે તો કેટલીક કલ્પિત હશે. અથવા કાંઈ અન્યની વાત તેના નામ પર ચડી હશે! ગમે તેમ હો, પણ સર્વ વાતની પાછળ તેની કારકીર્દીનું બળ અને તેમાં રહેલ સદ્ગુણોની છાયા જરૂર છે. અપૂર્ણાત્માઓનું જીવન પણ અમુક અમુક ગુણોના વિકાસને કારણે કેટલીક વખતે પૂર્ણ જેવું લાગે છે. કેટલાએક ગુણો એવા છે કે તે ગુણો વિકસ્યા હોય તો બીજા અવગુણ પણ તેથી ઢંકાઈ જાય છે. વીરવિક્રમાદિત્યે તેવા અનેક સદ્ગુણોના વિકાસ કર્યો હતો જેથી આજ પણ પ્રજા તેને પૂજે છે. તે ગુણો કયા અને તેનો વિકાસ કેવો તેના જીવનમાં હતો, તે સંક્ષેપમાં આપણે જોઈએ.

(૧) સાત્ત્વિકતા-હિંમત

સૌથી ઐશ્વર્ય એવો સત્ત્વગુણ વીર વિક્રમે સારી રીતે કેળવ્યો હતો. કાંઈ પણ પ્રસંગે તેણે કંગાળતા નથી અનુભવી તે નીચેની હકીકતોથી સમજી શકાશે—

૧. વિક્રમ રત્નપ્રાપ્તિ માટે રાહજાયલ પાસે ગયા છે. બ્રાહ્મણ કપટથી વિક્રમ પાસે “હા દેવ” એવા શબ્દો બોલાવે છે. રાજાને રત્ન મળે છે. પાછળથી ગરીબાઈનું પ્રદર્શન કરી રત્ન મળ્યું છે તેની ખબર પડતાં રત્ન ખાણમાં ફેંકી દઈ કહે છે—

ચિન્ન રોહણં ગિરિં દીન-દારિદ્ર્યવળરોહણમ્ ।

દત્તે ‘હા દૈવ’ મિત્યુક્તે, રત્નાન્યર્થિજનાય યઃ ॥

ગરીબોના ગરીબાઈથી ગુમડાને ડુઝવનાર રાહજાયલને ધિક્કાર હો, કે જે ‘હા દૈવ’ એમ કહ્યે છતાં યાચકને રત્નો આપે છે !

૨. પોતાની સાત્ત્વિકતાથી અગ્નિવેતાલને વશ કર્યાની હકીકત પ્રસિદ્ધ છે.

૩. કાંઈ બ્રાહ્મણના ઘરમાં ‘પતામિ (પકું છું) પતામિ એવા રાતે અવાજો થાય છે.

વિક્રમ તે ધર ત્રણ લાખ સોના મહોરે ખરીદી લે છે. રાતે ત્યાં શયન કર્યું તો અવાજ આવે છે. પોતે હિંમતથી કહે છે ‘પત્ત-પત્ત’ (૫૬૫૬) અને સુવર્ણ પુરુષ પડે છે.

૪. એક દરિદ્ર માણસ લોહનું પુતળું ખનાવી તેનું ‘દારિદ્રપુત્ર’ એવું નામ રાખી વિક્રમના રાજ્યમાં વેચવા માટે આવ્યો હતો. તેને કાણ ખરીદે? રાજા પાસે કહેવા લાગ્યો. ‘આપની નગરીમાં સર્વ વસ્તુનો ક્યવિક્ય થાય છે’ એવું સાંભળી આ વેચવા હું અહીં આવ્યો છું પણ આને કોઈ ખરીદતું નથી. રાજાએ એક લાખ દીનાર આપી તે ખરીદ્યું. દારિદ્રના વાસથી અધિકારી, દેવતા ને લક્ષ્મી એક એક પ્રહર રાતે ચાલ્યા ગયાં. એથે પ્રહરે સત્ય પણ જવા લાગ્યું ત્યારે રાજાએ તેને રોકીને કહ્યું ક્યાં જાય છે? જીભું રહે. અને તે તરવાર કાઢી આત્મઘાત કરવા તૈયાર થયો ને બોલ્યો—

अर्थास्तावद् गुणास्तावात्, तावत्कीर्तिः समुज्ज्वला ।

यावत् खेलांसि सत्त्वं ! त्वं, चित्तपत्तनमध्यगः ॥

राज्यं यातु श्रियो यान्तु, यातु प्रलोकोऽपि लोकतः ।

न ते गमनमाजीव—मनुमन्यामहे वयम् ॥

આથી સત્ય રોકાઈ ગયું અને પૂર્વે ગયેલાં ત્રણે પાછા વળ્યાં.

૫. એકદા કોઈ સામુદ્રિક આવ્યો, રાજાનાં લક્ષણો જોઈ માથું ધુણાવવા લાગ્યો. રાજાએ પૂછ્યું માથું કેમ ધુણાવે છે? તેણે કહ્યું કે સર્વ અપલક્ષણોથી યુક્ત એવા આપને હક દેશનું રાજ્ય ભોગવતા જોઈ આશ્ચર્ય થાય છે, ને સામુદ્રિક શાસ્ત્ર પર અગ્રદા થાય છે. રાજાએ તરવાર કાઢી ને પેટ પર મારવા તૈયાર થયો. પેલો પૂછવા લાગ્યો: આ શું કરો છો? રાજાએ કહ્યું મારા ઉદરને ચીરી અન્નર સત્ય બરેલ છે એ ખતાવું છું. તે ખુશ થયો ને ઈનામ મેળવ્યું.

(૨) દાનશીલતા-ઉદારતા

વિક્રમાદિત્ય એક જળખર દાનેશ્વરી હતો તેની હકીકતો આ પ્રમાણે છે—

૧. તેણે પોતાના બંકારીને કોઈ શિષ્ટપુરુષો મળવા આવે ત્યારે નીચે પ્રમાણે પારિ-
તોષિક આપવું તેની વ્યવસ્થા કરી હતી કે જેથી કોઈ ખાલી હાથે ન જાય.

आप्ते दर्शनमागते दशदशती, संभाषिते चायुतं,

यद्वाचा च हृसेयमाशु भवता, लक्षोऽस्य विभ्राण्यताम् ।

निष्काणां परितोषके मम सदा, कोटिर्मदाशा परा,

कोशाचीश ! सदेति विक्रमनृपश्चક્રે વદાન્યસ્થિતિમ્ ॥

“હે કોશરક્ષક! મારા દર્શન કરવા કોઈ આવે તેને એક હજાર સોના મહોર આપવી. મને બોલાવે તો દશ હજાર, તેની વાણીથી હું હસું તો એક લાખ, અને હું ખુશી થાઉં તો એક કરોડ સોના મહોરો આપવી.”

૨. પોતાનો સંવત્સર પ્રવર્તાવવા માટે બધા લોકોનું દેવું રાજાએ ચૂકવી આપી પૃથ્વીને અનુણી કરી હતી, આ વાત સુપ્રસિદ્ધ છે.

૩. એકદા રાજા રાત્રિએ નગર ચર્ચાં જોવા નીકળ્યો છે, એક દરિદ્ર આદાશની મૂંપડીની ઝાંથે છુપાયો છે. આદાશ વિદ્વાન હતો. આકાશમાં શુક્ર તથા શુરુવડે પકડાતું સન્દ્રમંડલ જોયું ને તેનું ક્ષલ વિચાર્યું—

યદા જીવશ્ચ શુક્રશ્ચ, પરિતશ્ચન્દ્રમણ્ડલમ્ ।

પરિવેષ્યતસ્તદ્વૈ, રાજા કન્ટેન જીવતિ ॥

પોતાની સ્ત્રીને ઉઠાડી બ્રાહ્મણે વાત કરી ને રાજા ઉપર કષ્ટ આવશે માટે આપણે શાન્તિ કરીએ, એમ કહ્યું. સ્ત્રીએ કહ્યું: રાજા આખી દુનિયાને અનુણી કરે છે, પણ આપણી સાત પુત્રીઓ મોટી થવા આવી છે તેને પરણાવવા માટે આપણી પાસે કંઈ સાધન નથી તેનું તો કંઈ કરતો નથી તો આપણે શું? સવારે રાજા તે બન્નેને બોલાવી ખૂબ દાન આપે છે.

૪. એક વખત નદીતટ પર એક ધોળણુ કપડાં ધોતી હતી. રાજાએ તેને પૂછ્યું. કપડાં બેઠળાં કેમ નથી થતાં. તેણીએ કહ્યું:-

યાસૌ દક્ષિણદક્ષિણાર્ણવધૂ રેવાપ્રતિસ્પર્ધિની

ગોવિન્દપ્રિયગોકુલાકુલતટો ગોદાવરી વિશ્રુતા ।

તસ્યાં દેવ ! ગતેऽપિ મેઘસમયે સ્વચ્છં ન જાતં જલં

ત્વદ્દણ્ડદ્વિરવેન્દ્રદન્તમુશલ-પ્રક્ષોભિતૈઃ પાંશુભિઃ ॥

પોતાની પ્રશંસા સાંભળી રાજાએ ધોળણુને ખૂબ દાન આપ્યું.

૫. એકદા પોતાને સ્તુતિપૂર્વક જગાડનાર બન્દીને રાજાએ ખૂબ દાન આપ્યું.

આ સર્વ વાતોથી રાજા મહાદાનેશ્વરી હતો તે સિદ્ધ થાય છે.

(૩) પદોપકાર : પરદુઃખભંજનપણું

રાજામાં પોતે કષ્ટ સહન કરીને પણ ખીજનું કાર્ય કરી દેવાની વૃત્તિ હતી. તે સમ્યન્ધમાં તેની બે ત્રણ પ્રચલિત વાતો અહીં જોઈએ.

૧ એક બ્રાહ્મણ હૈરવાનન્દ યોગી પાસે પરકાયપ્રવેશિની વિદ્યા શીખવા રહ્યો હતો. તેની અયોગ્યતાને કારણે યોગી તેને શીખડાવતો નહિ. વિક્રમ પણ ત્યાં શીખવા ગયો. યોગી તેના પર પ્રસન્ન થયો. રાજાએ કહ્યું, પહેલાં આ બ્રાહ્મણને શીખડાવો. યોગીએ કહ્યું અનર્થ થશે. પદોપકારી રાજાએ આગ્રહ જારી રાખ્યો, યોગીએ બન્નેને વિદ્યા શીખડાવી. પછી આમ બન્યું-

વિપ્રે પ્રાહરિકે નૃપો નિજગજસ્યાન્નેઽવિશદ્વિચયા,

વિપ્રો ભૂપવપુર્વિવેશ નૃપતિઃ ક્રીડાશુકોઽમૃત્તતઃ ।

પણીગાત્રનિવેશિતાત્મનિ નૃપે વ્યામૃદ્ય દેવ્યામૃતિ,

વિપ્રઃ ક્રીરમજીવયન્ નિજતનું શ્રીચિક્રમો લબ્ધવાન્ ॥

વિદ્યાની પરીક્ષા માટે પોતાનું શરીર બ્રાહ્મણને બળાવી, રાજા મરી ગયેલ પોતાના પદ હતીમાં પ્રવેશ્યો. હુન્ન્યા બ્રાહ્મણે રાજાના શરીરમાં પ્રવેશ કરી રાજ્ય પચાવ્યું. એકદા ક્રીડા માટેના પોપટ મરી ગયો તેના શરીરમાં રાજાએ પ્રવેશ કર્યો, કાલાન્તરે એક ગિરોલીમાં પ્રવેશ કર્યો. રાણીએ પોપટ માટે કદ્યાન્ત કર્યો. બ્રાહ્મણ રાજા રાણીને મનાવવા માટે પોપટના શરીરમાં પેકો, તે સમયે રાજા પોતાના મૂળ શરીરમાં આવી ગયો.

૨. વિક્રમ નવી વાત કહેનારને ૫૦૦ મહેર આપતો. ખાપરા ચોરે આવી વાત કરી-અન્ધવહ શ્મશાનમાં એક પાતાલકૂપ છે. ત્યાં એક દિવ્ય મહેલ છે. ત્યાં એક તેલની કંડાઈ બળે છે. એક માણસ તેની પાસે બેઠો છે. મેં પૂછ્યું: શા માટે અહીં બેઠો છો? તેણે કહ્યું

કે આ મહેલમાં એક શાપથી બ્રહ્મ થયેલ દેવકન્યા છે. સાહસ કરી આ કડાઈમાં જે ઝંપલાવે તેને તે પરણે ને તેની સાથે સો વર્ષ સુધી રહે. તેને મેળવવા હું અહીં ઊભો છું, પણ હિંમત ચાલતી નથી. રાજાએ ચોરને ૫૦૦ મહોર આપી ને તે સ્થાન ખતાવવા કહ્યું— ચોર સાથે ત્યાં બળતી કડાઈમાં ઝંપલાવ્યું. દેવકન્યાએ અમૃતથી રાજાને સજીવન કર્યો ને વિવાહ કરવા જણાવ્યું. રાજાએ ત્યાં ઘણા સમયથી ઊભા રહેલા માણસ સાથે વિવાહ કરવાનું કહી વિદાય માંગી.

૩. એકઠા કાશીથી બે બ્રાહ્મણ આવ્યા હતા. તેના દેશનું રાજાએ સ્વરૂપ પૂછ્યું. તેઓએ કહ્યું કે સર્વ રીતે અમારો દેશ સારો છે છતાં એક દુઃખની વાત છે. અમારા દેશમાં એક આંધળો રાક્ષસ આવ્યો છે. તેને સંતોષવા માટે અમારા રાજા રોજ તેલની બળતી કડાઈમાં પડે છે, ને રાક્ષસને પારણું કરાવે છે. રાક્ષસ પછીથી તેને સજીવન કરે છે. જ્યાં સુધી પોતાનું પારણું ન થાય ત્યાં સુધી રાજાના સોનાથી ભરેલા સાત ઓરડા ખાલી કરી દે છે, ને પારણું થયા પછી ભરી આપે છે. બ્રાહ્મણો સાથે વિક્રમ ત્યાં ગયો. રાજાને ખદ્દે પોતે કડાઈમાં પડ્યો. રાક્ષસે પારણું કર્યું. તે શ્રાપથી આંધળો થયો હતો તે શ્રાપ આજ પૂર્ણ થયો ને દેખતો થયો. તેણે વિક્રમને પૂછ્યું તું કાણુ છો ? વિક્રમે પોતાની ઓળખ આપી. તેણે કહ્યું : માંગ. વિક્રમે કહ્યું કે આ રાજાને હવે કડાઈમાં ન પડવું પડે અને તેના સોનાના ઓરડા ભર્યા રહે તેમ કર ! તે વધારે ખુશી થયો ને વિક્રમની પ્રશંસા કરવા લાગ્યો.

(૪) પાત્રપરીક્ષા : વ્યવહારનિપુણતા

વિક્રમાદિત્યમાં પાત્રની પરીક્ષા કરવાની સારી શક્તિ હતી. તે કાઈ પણ મનુષ્યને પગ પરથી પિછાણી શકતો, અને તેની કદર કરતો.

૧ રાજાએ એક દાનશાળા કરાવી હતી. તેમાં પરદેશથી આવતા મુસાફરોને જમાડવામાં આવતા, અને રહેવાની સગવડ અપાતી. આશ્ચર્યની વાત તો એ હતી કે કેટલાક વખતથી ત્યાં જે જે મુસાફરો રાતે સૂતા તે સર્વ મરણને શરણુ થતા. આ વાતની રાજાને ખબર પડી. તેની તપાસ માટે પોતે ત્યાં આવ્યો અને ખુદલી તરવારે છપાઈ રહ્યો. તેટલામાં ત્યાં એક ખૂણામાં પ્રથમ ધૂમાડો, પછી અગ્નિની જ્વાળા ને પછી જાળવદ્યમાન રત્નોની પ્રભાથી સૌભિત હજાર ફણાવાળો નાગ નીકળ્યો. સાશ્વર્ય રાજા જોઈ રહ્યો. નાગ સર્વને પૂછવા લાગ્યો કે પાત્ર કાણુ ? કાઈ કહે ધર્મી તો કાઈ કહે ગુણી, કાઈ તપસ્વીને પાત્ર કહે તો કાઈ કીર્તિવાળાને પાત્ર કહે. કાઈના ઉત્તરથી તે નાગને સંતોષ ન થાય ને તે નાગ શ્રાપ દર્શ સર્વને મારી નાખે. તે જોઈ વિક્રમ પ્રતક થયો ને કહેવા લાગ્યો.

મોગીન્દ્ર ! બહુધા પાત્રં, ગુણયોગાન્નવેદ્ મુવિ ।

મનઃપાત્રં તુ પરમં, શુદ્ધશ્રદ્ધાપવિજિતમ્ ॥

નાગે વરદાન માગવા કહ્યું. રાજાએ સર્વને જીવાડવા વિનવ્યું.

૨ એક વિધવા બ્રાહ્મણીને જરૂરી કન્યા થઈ. બાઈ તેને ફેંકવા ચાલી, માર્ગમાં એક દુઃખી માણસ પડ્યો હતો તેની સાથે અથડાણી. તે બોલ્યો : દુઃખીને શા માટે દુઃખ દે છે ? તે બોલી, શું દુઃખ છે ? તેણે કહ્યું કે વાંઝીયાપણુંનું દુઃખ છે, તારી પુત્રી મને પરણાવ,

અને ચોરી કરી મેળવેલું ને અહીં દોટેલું સોનું લે. આખા બોલી: તું મરવા પડ્યો છો, છોકરીને પરણી શું કરીશ? તેણે કહ્યું: આ સોનું લઈજા. કન્યા મોટી થાય ત્યારે કોઈને આપી, આ કન્યાથી બાળક થાય તેને મારા પુત્ર તરીકે ઓળખાવજે. એ પ્રમાણે કર્યું. અપકીર્તિની ભીતિથી તેણે બાળક રાજ્યદ્વારે ફેંકી દીધું. રાજ્યએ કોઈની પાસે બાળકને મોટા કરાવ્યો. અપુત્રીયા રાજ્યનું તેને રાજ્ય મળ્યું. એક વખત શ્રાદ્ધ કરતાં નદીમાં પિંડદાન દેવા તે ગયો ત્યારે નદીમાંથી ત્રણ હાથ બહાર આવ્યા ૧-ચોરનો, ૨ જાનનો, ને ૩ રાજ્યનો વિક્રમને પૂછવામાં આવ્યું કે તે બાળક કોને પિંડદાન કરે? વિક્રમે કહ્યું: ચોરને પિંડ આપે.

૩ એક કુલપુત્ર કોઈ એક ગામમાં પરણ્યો હતો. તેની સ્ત્રી પોતાને ત્યાં આવતી નહીં એટલે બધા તેને નિર્ગુણી કહી હસતા. એક વખત તે પોતાના મિત્ર સાથે સાસરે ગયો. માર્ગમાં યક્ષનું મંદિર આવ્યું. યક્ષના પ્રભાવથી સ્ત્રી વશ થઈ. સ્ત્રીને લઈ પોતાને ઘેર આવતો હતો. સ્ત્રીને મૂકી એકલો યક્ષને નમવા ગયો. યક્ષે સ્ત્રીની લાલસાથી તેનું માથું કાપી નાખ્યું. બહુ વખત થયો એટલે તેનો મિત્ર તેની તપાસ માટે ત્યાં ગયો. તેનું પણ માથું કપાઈ ગયું. સ્ત્રી આવી. તેણીએ વિચાર્યું મારા ઉપર અપવાદ આવશે, એટલે જરા લઇ આપઘાત કરવા લાગી. યક્ષ પ્રસન્ન થયો અને કહ્યું સાહસ ન કર. સ્ત્રીએ કહ્યું: આ બન્નેને જીવાડ. યક્ષે કહ્યું જેની જેની પાધડી હોય તેના તેના માથા ઉપર મૂક. તેમાં થયો ફેરફાર. બન્ને જીવતા થયાં પણ ધડ અને માથા જુદાં જુદાં. બન્ને વિવાદ કરવા લાગ્યા કે આ મારી સ્ત્રી આ મારી સ્ત્રી. વિક્રમને પૂછવામાં આવ્યું, સ્ત્રી કોની? વિક્રમે કહ્યું, જે ધડ ઉપર તેના પતિનું માથું છે તેની. સર્વ અંગમાં પ્રધાન મસ્તક છે.

(૫) મન: શુદ્ધિ માટે પ્રયત્નશીલતા અને નિરભિમાનતા

રાજ્ય પોતાના મનમાં ખોટા વિચારો ન આવે, કોઈના પ્રત્યે અન્યાય ન થાય તે માટે હંમેશા સચેત રહેતો ને ગર્વથી દૂર રહેતો.

૧. શેરડીના રસની પ્રસિદ્ધ વાત વિક્રમ માટે પણ સંભળાય છે. કોઈ વખત પોતાની સમૃદ્ધિનો, શક્તિનો, ઉદારતાનો તેને ગર્વ થઈ આવતો તો વિદ્વાનોના વચનથી તે તરત અભિમાન તજી દેતો.

(૬) ધાર્મિકતા

વિક્રમને કયો ધર્મ શ્રદ્ધાનો વિષય હતો તે ચર્ચાર્પદ રહેશે. છતાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તે વાત વિચારતાં એટલું નક્કી જણાઈ આવશે કે જૈનધર્મ પ્રત્યે તેનો આદર વિશેષ હતો. તેનાં અનેક કારણો છે; વિક્રમના વખત સુધી આર્યાવર્તમાં જૈન ધર્મનો અવિચ્છિન્ન પ્રભાવ ચાલુ રહ્યો હતો. અન્ય ધર્મનું જોર જામ્યું ન હતું. વિક્રમ જે પરમ્પરામાં થયો તેમાં જૈન-ધર્મ પ્રચલિત હતો. વિક્રમના પૂર્વજો સુસ્ત જૈન હતા. વિક્રમને જૈન મુનિઓનો વિશેષ પરિચય હતો. આચાર્ય શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરસરિજીએ તેના હૃદય ઉપર પ્રભુત્વ મેળવ્યું હતું, ને તેમના ઉપદેશથી જૈનધર્મનાં અનેક કાર્યો કર્યાં હતાં. તે સર્વ હકીકતો ધણેભાગે પ્રસિદ્ધ છે. તે ટૂંકમાં આ પ્રમાણે છે—

શ્રી સિદ્ધસેનસરિજીને વિક્રમે પૂછ્યું હતું કે મારા જેવો કોઈ જૈન રાજા થશે કે નહીં? મહારાજે ઉત્તર આપ્યો હતો—

પુણ્ણે વાસસહસ્ત્રે સયમ્મિ વરિસાણ નવનવહ અહિપ ।

હોહી કુમરનરિન્દો તુહ વિક્રમરાય સારિચ્છો ॥

હે વિક્રમાદિત્ય ! ૧૨૯૯ વર્ષ બાદ કુમારપાલ નામે રાજા તારા જોવો થશે ! વિક્રમ-
રાજ્યે વાયડમાં પ્રભુશ્રી મહાવીરસ્વામીનું મંદિર બન્યાબું હતું ને વિક્રમસંવત્ સાતમાં
તેની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી.

શ્રી સિદ્ધસેનસરિજના ઉપદેશથી ભરુચમાં શકુનિકા તીર્થેનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો હતો.

શ્રીસિદ્ધસેનસૂરેદિવાકરાદ્ બોધમાણ્ય તીર્થેઽસ્મિન્ ।

ઉદ્ધારં નનુ વિદધે, રાજા શ્રી વિક્રમાદિત્યઃ ॥

તેમના જ ઉપદેશથી ઝાંકારપુરમાં મહાન જૈન પ્રાસાદ કરાવ્યો હતો, શ્રી શકુન્જયનો
સંઘ કાઢ્યો હતો ને તે મહાન તીર્થેનો ઉદ્ધાર પણ કરાવ્યો હતો, જે માટે શ્રી ધનેશ્વરસૂરિ
મહારાજ શ્રી શકુન્જય માહાત્મ્યમાં જણાવે છે—

સંપદ-વિક્રમ-બાહુડ-શાલપહ્લિતામદત્તરાયાદ ।

ઉદ્ધરિહંતિ તપં સિરિ સત્તુંજયં મહાતિથ્થં ॥

આ સિવાય અન્ય ધર્મ પ્રત્યે પણ તેની અરુચિ કે વિરોધ ન હતો. સારા રાજાની
પરિસ્થિતિ જ એવી હોય છે.

આ સિવાયના વિક્રમનો પિતા કાણુ, તેની ઉત્પત્તિ કેવી સ્થિતિમાં થઈ, તેનો રાજ્ય-
વિસ્તાર કેટલો, કેવી પરિસ્થિતિમાં તેને રાજ્ય મળ્યું વગેરે ઐતિહાસિક વિવાદારૂપદ પ્રશ્નોની
ચર્ચા અહીં નહિ ઉલ્લેખતાં અન્ય સ્થળે જોઈ લેવા લલામણુ કરવામાં આવે છે.

આ લેખમાં આલેખવામાં આવેલ હકીકતો—૧૩૬૧ માં વૈ. શુ. ૧૫ ને રવિવારે પૂર્ણ
થયેલ શ્રી મેરુતુંગાર્ચયીવિરચિત પ્રબન્ધચિન્તામણિ અને શ્રી રાજશેખરસૂરિ રચિત ૧૪૦૫
જેક સુદિ ૭ ને દિવસે સમાપ્ત થયેલ પ્રબન્ધકોષ વગેરે ગ્રન્થોમાંથી મોટે ભાગે લીધેલ છે.

છેવટે-કોઈ પણ ઐતિહાસિક વાત જાણવાનું મુખ્ય પ્રયોજન એ જ હોય શકે કે ભૂત-
કાળમાં અનેલ સારા પ્રસંગો વર્તમાનમાં ઉતારવામાં આવે અને ભૂતકાળ ન્યાં ન્યાં બુલ્યો
હોય ત્યાં વર્તમાન કાળ ન બુલે. આપણે પણ વિક્રમાદિત્યના સદ્ગુણો સમગ્ર વર્તમાનમાં
તેવા ગુણો કેળવવા પ્રયત્નશીલ થઈએ. વિક્રમાદિત્યના ચરિત્રમાંથી ખાસ સમજવા જેવું તો
વર્તમાન કાળના ભૂપતિઓને છે. ક્યાં આર્યાવર્તના તે રાજાઓ ને ક્યાં આ રાજાઓ છે ?
વીર વિક્રમાદિત્યના જેવા સદ્ગુણના સર્વ ઉપાસક બને એ જ ભાવના.

વહવાણુ કેમ્પ, મહા શુદ્ધિ ૧ : વિ. સ. ૨૦૦૦

વ્યવહારુ સંવત્નો પ્રવર્તક રાજ વિક્રમ

લેખક-પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી મહારાજ શ્રી સિદ્ધિમુનિજી મહારાજ

[કેવળ વિજેતા કે સંવત્પ્રવર્તક તરીકે જ ને રાજ વિક્રમે પોતાની કારકીર્દી વીતાવી હોત તો મારા જેવા એક જૈન મુનિને તેના વિષે કાંઈપણ આલેખન કરવાની આવશ્યકતા રહેત નહિ. પણ તેણે સન્માર્ગાનુસારી જે કાંઈ નૈતિક અને ધાર્મિક જીવન વીતાવ્યું છે તેથી તેના આજે પૂર્ણ થતા બે હજારના સંવત્ પ્રસંગે અતીવ સંક્ષિપ્ત એવું કાંઈક હું તેના વિષે લખવા પ્રેરાયો છું. આજે સં. ૨૦૦૦ ચાલે છે, પણ તેનો પ્રવર્તક આજથી બે હજાર વર્ષ પૂર્વે કાંઈ વિક્રમ નામનો રાજ થયો હતો કે કેમ એ શંકાસ્પદ છે એવી ચર્ચા કરનારા સંખ્યાબંધ લેખકો આપણને આ ચાલુ સૈકામાં જણાયા છે. છતાં હજી સુધી સર્વસંમત નિશ્ચય કરી શકાયો નથી કે, બે હજાર વર્ષ પૂર્વે વિક્રમ ન હતો કે તેણે સંવત્ ચલાવ્યો ન હતો. આવી સ્થિતિમાં વિક્રમનો ૨૦૦૦ સંવત્ એ જ સૌથી બલવત્તર પ્રમાણ પર આધાર રાખવો સર્વથા યુક્તિયુક્ત છે. સંવત્પ્રવર્તક તરીકે તેનું નૈતિક, રાજનૈતિક તથા ધાર્મિક જીવન સુંદર હોતું જ જોઈએ એ માન્યતા પણ અવિવાદાસ્પદ જ છે. આ સિવાયની અન્ય બાબતોમાં મારું આલેખન સર્વથા નિશ્ચિત જ છે એમ ન માની લેવા આ લેખના વાચકોને હું સ્વયન કહે છું, એટલું જ નહિ બલ્કે આગ્રહ કરું છું. કારણ કે જે આધારો પર મદાર બાંધી મેં લખ્યું છે તેમાંનાં કેટલા વિશ્વસનીય છે અને કેટલા અવિશ્વસનીય છે એ હું નક્કી કરી શક્યો નથી. લેખમાં ‘સંવત્પ્રવર્તક’ શબ્દ વાપર્યો છે તેનો અર્થ તેના નામે સંવત્ પ્રવર્તમાન થયો છે એવા જ ભાવાર્થમાં વાચકોને સમજવાનો છે.- લેખક.]

જૈનધર્મના ચોવીશમા તીર્થંકર ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ બાદ ૪૭૦ અને શાલિ-વાહનના શકની પૂર્વે ૧૩૫ વર્ષે વિક્રમસંવત્ પ્રવર્તમાન થયો છે, એમ બહોળાં સાધનોથી સિદ્ધ થઈ શકે છે અને કેટલાક લેખકોએ સિદ્ધ પણ કર્યું છે. વિક્રમના રાજ્યાભિષેકકાલમાં જૈન માન્યતામાં અંદર અંદર મતભેદ છે, તેમજ જૈન અને જૈનેતર ઉભય દષ્ટિમાં પણ પરસ્પર મતભેદ વિદ્યમાન છે. પરંતુ તેને ગૌણ રાખી સંવત્પ્રવર્તકમાં બહુધા સિદ્ધ થયેલા મહાવીરનિર્વાણ અને સંવત્પ્રવૃત્તિના ૪૭૦ ના અંતરને મુખ્યત્વે સ્વીકારી એ વચગાળાનો સમય અવંતી નગરીના રાજઅમલને આશ્રયે આવી રીતે ગોઠવી શકાય-

આજથી ૨૪૭૦ વર્ષ પૂર્વે મધ્યમા પાવા (હાલના ખીહારમાં આવેલી જૈનોના તીર્થ તરીકે પ્રસિદ્ધ પાવાપુરી)માં શ્રી મહાવીર સ્વામીનું નિર્વાણ થયું. તે વખતે પ્રઘોતવંશી રાજ અંકપ્રઘોતનનું અવંતીમાં મૃત્યુ થતાં તેની ગાદી પર પાલકનો રાજ્યાભિષેક થયો. તેણે અને તેની પાછળ આવનારાઓએ ૬૦ વર્ષ ત્યાં રાજ્ય કર્યું. તે પછી પાટલીપુરના નવ નંદોનો અમલ ત્યાં ૬૪ વર્ષ ચાલ્યો. બાદ આ નગરીમાં ૧૫૬ વર્ષ મૌર્યવંશીઓની રાજસત્તા હતી. નંદોએ પાટલીપુરથી ત્યાં અમલ ચલાવ્યો હતો, ત્યારે મૌર્યોમાં ચંદ્રગુપ્તે અવંતીને પણ રાજધાનીની માફક સ્થાન આપ્યું હતું અને પોતે વખતો વખત ત્યાં રહેતો પણ હતો. તેના વંશજ પ્રિયદર્શિન સંપ્રતિ મહારાજએ તો વી. નિ. સં. ૨૪૪ થી ૨૪૬ સુધી બે વર્ષ પાટલીપુરથી રાજ્ય કારભાર ચલાવ્યા બાદ ૨૪૬ થી ૨૬૩ સુધી પોતાની રાજધાનીનું

સ્થળ અવંતીમાં જ રાખી ત્યાં રહીને જ રાજ્ય કર્યું હતું. એ રાજ્યનું ૨૬૩ માં મૃત્યુ થતાં એક વર્ષ અરાજક સ્થિતિ રહી. બાદ ત્યાં દશ વર્ષ સુધી રાજગૃહીથી મૌર્યશાસન પ્રવર્ત્યું. અને પછી ૬ વર્ષ અરાજકતા (૪ વર્ષ મૌર્ય સૂયાગીરી અને ૨ વર્ષ અસ્તવ્યસ્તતા) રહ્યા બાદ ત્યાં શુંગવંશીય પુષ્યમિત્રનો રાજઅમલ શરૂ થયો. મગધ અને અવંતીના પ્રદેશ પર આ વૈદિક રાજના જીલ્લો એટલા બધા વધી પડ્યા કે કલિંગાધિપતિ મહારાજ ખારવેલને તેનો સામનો કરવાની ફરજ પડી. પુષ્યમિત્ર નમી પડ્યો. અવંતી પરના જીલ્લો ઓછા થયા. પણ ત્યાં રાજસત્તા પુષ્યમિત્રની જ કાયમ રહી હતી. મહારાજ ખારવેલ વી. નિ. સં. ૩૩૦ માં મૃત્યુ પામ્યો. તેનો વારસ અદ્યપચળી દેખાતાં ૩૪૦ સુધી પુષ્યમિત્રના અમલમાં અગ્નિમિત્રના હાથ નીચે તથા ૩૪૦ પછી તેના વારસ અગ્નિમિત્રના રાજઅમલમાં અવંતીને ધર્મોપતાના બહુ બહુ કડવા અનુભવ અનુભવવા પડ્યા.

આ પછી પણ શુંગવંશીઓનો રાજઅમલ મગધ વગેરેમાં ચાલુ જ રહ્યો હતો, પણ તે નબળો પડતાં ભૃગુકચ્છ (બરૂચ)ના મૌર્યવંશી બલમિત્ર અને બાનુમિત્રે અવંતીમાં આવી પોતાનું શાસન શરૂ કર્યું. ભૃગુકચ્છ અને અવંતીમાં મળી તેમણે ૬૦ વર્ષ સુધી રાજ્ય ભોગવ્યું છે. આ બન્નેમાં બલમિત્ર એ શક્તિશાળી રાજા હતો પણ બાનુમિત્ર એ નબળો હોવાથી નામનો જ રાજકર્તા રહ્યો હતો. રાજસત્તા તો તેના વૈદિક પ્રધાનોના જ હાથમાં હતી. તે વી. નિ. સં. ૪૦૦ સુધી નામનું જ રાજ્ય ભોગવતો રહ્યો. તેના હાથમાંથી ક્ષહરાટોએ ભૃગુકચ્છ ખુચવી લીધું. આંધ્રનૃપાતે સાતવાહને ભૂમક અને નહપાણુ ક્ષહરાટોનો મજબૂત સામનો કરી તથા ભૃગુકચ્છ પર બે વખત ભારે આક્રમણ કરી પોતાના તરફ તેમનું વધતું જતું બળ અજમાવતા અટકાવ્યા હતા. અને તેમાં તેને અમુક અંશે સફળતા પણ મળી હતી. પરિણામે વધતું જતું એ બળ અવંતીના પ્રદેશ તરફ વળ્યું, ધસ્યું અને છેવટે ક્ષહરાટ નહપાણુ ઉર્ફે નરવાહન કે નભોવાહને વી. નિ. સં. ૪૦૦ માં અવંતી સર કરી ત્યાં રાજ કરવા માંડ્યું. તેની સંસ્કૃતિ, ધર્મ વગેરેમાં વિદેશી જેવું પ્રાયઃ કંઈ ન હતું, તથા વધારે બેઝા મૂળમાં તે વિદેહના ગણવંશીયમાંથી ઊતરી આવેલા હોય તેના તરફ અવંતીની બહોળી પ્રજાનું સન્માન હતું.

રાજા નહપાણુના સમયમાં અવંતીમાં શાંતિ હતી. તેણે ૪૦ વર્ષ રાજ્ય ભોગવ્યું અને તે વી. નિ. સં. ૪૪૦ માં મરણ પામ્યો. એટલે અવંતી દર્પણુ નામના રાજાના હાથમાં ગઈ. ગર્દભી વિદ્યાના કારણે પાછળથી ગર્દભીલ નામે ઓળખાયેલા આ રાજા તુવર વંશનો હતો. (તુવર એ મૌર્ય વંશનો સંપ્રતિ સમકાલીન રાજકુમાર હતો.) તેનું રાજ્ય આનર્ત પ્રદેશમાં હતું. ગર્દભી વિદ્યાના બળે બળવાન બનેલા એ રાજાએ અપુત્રીયા નહપાણુના રાજ્યને લઈ લીધું હતું. તેનામાં નિર્ભેળ ક્ષત્રિયત્વ હતું, પણ તે તાંત્રિક વિદ્યાનો ઉપાસક હોય બલિચાર તરફ ધસડાય ગયો હતો. તેના આ કુટ્ટવર્તને માઝા મૂઢી અને મહાન કાલકાચાર્ય યુગપ્રધાનની બહેન સરસ્વતી સાધવી પર તેણે અત્યાચાર આદર્યો. આ અત્યાચારથી નિવર્તવા આચાર્યે વિવિધ પ્રયોગો કર્યા પણ તે એ માર્ગથી પાછો ન ફર્યો, ત્યારે છેવટે અતિમ ઉપાય તરીકે આમંત્રાયલા શક જાતિના લોકોએ તેને તેના અવંતીના રાજ અમલના તેરમા વર્ષે એટલે વી. નિ. સં. ૪૫૩ માં પરાસ્ત કર્યો અને તેઓએ અવંતીના પ્રદેશનો કબ્જો લીધો. કાલકાચાર્યની સલાહથી શકોએ તેને જીવતો જવા દીધો હતો. સંભવ છે કે તે પછી તે 'શળ'ના યોગથી મૃત્યુ પામ્યો હતો.

ઉપરોક્ત શક જાતિના સરદારોએ ફક્ત ૪ વર્ષ એટલે વી. નિ. સં. ૪૫૭ સુધી અવંતીના બિન્ન બિન્ન વિભાગો પર અસંકલિત, અવ્યવસ્થિત અને અમુક અંશે જુલમી અધિકાર ચલાવ્યો. તેઓએ જૈનધર્મ અપનાવ્યો હતો પણ તેમની સંસ્કૃતિમાં વિદેશીયતાના અંશે વિદ્યમાન હતા તથા તેમનું રાજતંત્ર એકસત્તાક જેવું ન બન્યાથી અસમાન રાજનીતિના કારણે અવંતી પ્રદેશની કટલીક પ્રજા તેમનાથી ત્રાસી બિડી હતી. તેને જેવાં ન્યાય અને શાસન જોઈતાં હતાં તેવાં ન મળવાથી તે અસંતોષી બની હતી.

ખીજી તરફ અવંતીથી ગર્દભીલના નિર્વાસન થયા બાદ તેનો પુત્ર વિક્રમ, કે જેના નામથી આજે ૨૦૦૦ નો સંવત્ પ્રવર્તી રહેલો છે અને જેના વિષે આ આલેખન અષ્ટ રહ્યું છે, તે બળ, સાધન અને સમયની અનુકૂલતા મેળવી રહ્યો હતો. આદિનૃપતિની મદદથી તથા માલવગણના સંગઠનબળથી તેણે પોતાના અતુલ બલ શુદ્ધિને પરચો બતાવી શકે જાતિને જીતી લીધી અને અવંતીનો કબજો મેળવ્યો. અવંતી, વિશાલા, વિદિશા વગેરે નામોથી ઓળખાતી અવંતીને ‘ઉજ્જયિની’ એવું એક વધુ નામ સમર્પી માલવ પ્રજાએ ત્યાં આ જ સાલમાં એટલે વી. નિ. સં. ૪૫૭ માં પ્રતાપી વિજેતા શ્રી વિક્રમનો રાજ્યાભિષેક ઉજવ્યો.

રાજ્યાભિષેક સમયે વિક્રમનું વય ૪૦ ની લગભગ હતું. તે એક મહાભાગ્યશાળી યત્રીશ લક્ષણો પુરુષ હતો. શકોત્તી સાથેના યુદ્ધથી વર્ષો પહેલાં ઔદ્યપના મહાન ગુણના કારણે તેણે સ્વૈચ્છિક દેશવટો વહોરી લીધો હતો. એ દેશવટામાં છુપું કારણ તેના પિતા દર્પણ, કે જેને પાછળથી લોકોએ ‘ગંધર્વસેન’ તરીકે ઓળખાવ્યો હતો, તેનું અનૈતિક આચરણ પણ ખાસ હોવા સંભવ છે. ગમે તેમ પણ એ પર્યાટન તેને આશિર્વાદ રૂપ નિવડ્યું હતું. આ દેશાટન દરમિયાન તેણે વિવિધ અનુકૂલતાઓ અને પ્રતિકૂલતાઓ ભોગવતાં બહુ બહુ અનુભવ લીધો હતા. આથી તેનામાં રહેલી સ્વભાવસિદ્ધ શ્રેષ્ઠતા સંપૂર્ણતયા ખીલી બિડી હતી. તેનામાં નંતી રંહી ધનલોલુપતા કે રાજસત્તાની લાલસા. વાસ્તવિક રીતે રાજ્યાનો હક ન પહોંચી શકે એવા ભાર્તૃહરિ પર રાજ્યનો ભાર ધકેલવા તેણે શુભેચ્છા સેવી હતી. તેનો તેણે અમલ પણ કર્યો, પણ સંસારની વિષમતા અને નારી જીવનની વિચિત્ર અસ્થિરતાનું સ્પષ્ટ દર્શન થતાં ભાર્તૃહરિ એ ભારને ફગાવી દઈ વનવાસ સેવવા નાશી છૂટ્યો ત્યારે ન છૂટકે જ તે રાજ્યનો ધુરંધર બન્યો.

રાજ્ય વિક્રમ ‘શકારિ’ કહેવાયો છે પણ એ અરિતા-શત્રુતા શકોત્તી અન્યાયને દૂર કરવા પુરતી જ હતી, નહિ કે જુલમ ચલાવી તેઓનું સમૂળ નિકંદન કાઢવા. મનુષ્યત્વની ઉચ્ચ કક્ષામાં રહેલા એવા તે રાજવીની અંદર કોઈનું સર્વસ્વ નાશ કરવા જેટલી પાશવ-વૃત્તિનો લેશ પણ ન હતો. આ રાજ્ય ગમે તેના આર્ત સ્વરને સાંભળી તેના દુઃખને દૂર કરવા સદાય દોડ્યો જતો હતો. ત્યારે તે નંતો મળતો રાત્રિ, જંગલ, ક્ષમશાન કે એકાકિતા અને એવા દયાદ્ર અંતઃકરણના પુણ્યબળે જ તેની તરફ ‘સિદ્ધ પુરુષ’-સોનાનો અખૂટ પુરુષબળનો ધસકાઠ આવ્યો હતો. તેને તેની જરૂરિયાત ન હતી. પ્રજાનાં દુઃખો કાપવામાં જ તે તેનો ઉપયોગ કરતો. આ અખૂટ સોનાથી તથા પુણ્યબળે પ્રાપ્ત નિધાનોથી તેણે પ્રજાહિતનાં કાર્યો કરવામાં નિરવધિ કરી, પૃથ્વીને અંતરજ-કરજ વગરની કરી, દીન અનાથ વગેરેનો ઉદ્ધાર કર્યો. રાજ્યની સુવ્યવસ્થા સાથે વિદ્યા તથા સૌંદર્ય વિકસાવવા બહુ બહુ પ્રયત્નો કર્યો. ધનપ્રાપ્તિનું ધ્યેય તેણે પરમાર્થ જ બનાવ્યું.

રાજ્ય વિક્રમે પોતાના બલ-પરાક્રમનો ઉપયોગ રાજ્યનો વિસ્તાર કરવામાં કે અન્ય પ્રજાના દમનમાં ન વાપરતાં પ્રજાનાં સુખ અને જગતની શાંતિ વધારવામાં જ કર્યો હતો. તેનો રાજ્યઅમલ પ્રતાપી હતો, પણ તે પ્રજાનું રક્ષણ કરવાં જ, નહિ કે ખાલી ધાક બેસાડી પ્રજાના માનસને ધ્રુજવવામાં. તે પોતે પરિશ્રમી જીવન જીવતો. તેનું ગૃહસ્થ જીવન ધાણું જ સુંદર હતું, તે વિલાસી કે એશઆરામી ન હતો. પ્રજાના કષ્ટાણુમાં તે આખી રાતના સતત ઉગ્મગરા વેકતો. અંધેર પછેડો ઝોઢી તે નગરચર્યાએ નિહાળતો, શૂન્ય સ્થાનોમાં રખડતો અને જુગારખાનાં વગેરે અનીતિનાં પોષક સ્થાનોમાં ટેલ મારી આવતો. વખતે વેશપલટાઓ કરી ન્યાં ત્યાં ભળી જઈ સત્ય હકીકત મેળવવા પણ તે પુષ્કળ મથતો. પરિણામે તેના રાજ્યમાંથી ચોરી, વ્યભિચાર, જુગાર વગેરે અનીતિ પ્રાયઃ ઉખડી જવા પામી હતી. તેનામાં રહેલા અપૂર્વ સત્ત્વના બળે અગ્નિવૈતાલ વગેરેની દિવ્ય શક્તિએ પણ તેને સતત મદદ કરી રહી હતી.

રાજ્ય વિક્રમે ક્ષહરાટ, શક વગેરેને પરાસ્ત, શાંત કે અનુકૂલ કરી દીધા હતા. આર્ય ક્ષત્રિય જાતિઓ, કે જે પશ્ચિમ ભારતમાં વસતી હતી, તે સ્વેચ્છા પૂર્વક તેના રાજ્યને અને રાજ્યત્વને વધાવી રહી હતી, વખાણી રહી હતી. આમ તે પશ્ચિમ ભારતનો રાજકર્તા બન્યો હતો. ખીજ તરફ તે આંધ્રનૃપતિના જમાતા (જમાઇ) હોવાથી તેની સાથેના સહકાર આજે ધણા જ વધી પડ્યો હતો. તેનો પુત્ર વિક્રમચરિત્ર પણ સૌરાષ્ટ્રના રાજાની કુંવરીને પરણ્યો હતો અને તેથી ત્યાં પણ સર્વત્ર સમાધાન હતું. તેના રાજ્યકાલમાં યુદ્ધ કે ઉપદ્રવ જેવું નહિવત્ જ હતું. તે પ્રજાને આહતો હતો; તેની વત્સલતા અપાર હતી. પ્રજા પણ તેને આહતી હતી; તેની છત્ર છાયા નીચે પ્રજા પોતાને નિર્ભય માનતી. તેના રાજ્યનાં તેર વર્ષ વીત્યાં એટલામાં તો તે દેવાંશી અને પ્રજાના પ્રાણુ રૂપ ગણાવા લાગ્યો. અને તેથી જ તેની પ્રજાએ તેના નામથી 'સંવત્' પ્રવર્તમાન કરી દીધો હતો. આ સમયથી એટલે વી. નિ. સં. ૪૭૦ થી તેના નામે ભારતની કાલગણનામાંની એક સુપ્રસિદ્ધ ચિરસ્થાવી કાલ-ગણના શરૂ થઈ.

શ્રી મહાવીરનિર્વાણથી આલતો કાલગણના કરતાં આ વિક્રમના નામે શરૂ થયેલી કાલગણનાનું ક્ષેત્ર વધારે વિશાલ હતું. જીવનના અધા ય વ્યવહારમાં તેને સ્થાન હતું, ન્યારે મહાવીરની નિર્વાણ ગણનાને પ્રાયઃ ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં જ ગણવામાં આવતી હતી. આ નવો સંવત્ માંલવગણના નામે ચલાવવા તેણે પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેના રાજ્યની પ્રજા તેના વ્યક્તિત્વ પર એટલી બધી મુગ્ધ હતી કે તેણે એ સંવત્નો 'વિક્રમ'ના નામથી જ વ્યવહાર કર્યો. ચંદ્રણુ વગેરે અન્યવંશી રાજાઓએ ભલેને એ સંવત્ પર આચ્છાદન નાખવા કે તેને સાવ ભૂંસવા પ્રયત્ન કર્યો હોય, પણ છેવટે તો આ સંવત્ આજ સુધી અમર જ રહ્યો અને તેણે વિક્રમના ઉપરોક્ત વ્યક્તિત્વને અનુપમતાની મ્હોર છાપ મારી. એ વ્યક્તિત્વ વિષે કાંઈક આલેખન આ સ્થળે પ્રાસંગિક જ નહિ પણ મહત્ત્વનું છે; ક્યા કારણે આ સંવત્ આટલો બધો ચિરસ્થાવી અને વ્યાપક છે તે તેથી સમજશે.

રાજ્ય વિક્રમ એ પરદુઃખભંજક વીર પુરુષ હતો. પરોપકાર કરવામાં તે પોતાની જાતને નિર્ભયપણે સમર્પવામાં સદા તત્પર રહેતો. પોતાની પ્રજાને ન્યાય આપવામાં તેની ચીવટ અપૂર્વ હતી. ગમે તેવા પ્રસંગોમાં તે સમતોલપણું સાચવી રાખતો. સૌ કોઈ સુખેથી

ન્યાય મેળવવા તેની મુલાકાત લઈ શકતાં હતાં. તે સંયમી હોવાથી કોઈપણ સ્ત્રી સુદ્ધાં તેની પાસે જવામાં સંકાય ન પામતી. આનર્તમાં અને આંધ્રપ્રદેશમાં તે જૈનધર્મના ઉમદા સિદ્ધાંતોના સહવાસમાં આવ્યો હતો, પણ અવંતીના રાજ્યાસન પર આવી ગયા બાદ તેનો ધર્મ અનિશ્ચિત બની ગયો હતો. તેનાં હૃદયમાં જૈનધર્મના સિદ્ધાંતોની અસર વિશેષ હતી, પણ સાથે સાથે વૈદિક ધર્મની અસર પણ તેને થવા લાગી હોય એ સંભવિત છે. પ્રજ્ઞના પ્રાણરૂપ એવા તે રાજની આ નીતિ રીતિ તેના ઉદાત્ત મહાનુભાવ માનસને આભારી હતી.

આથી જ રાજ્ય વિક્રમ 'મહાકાલ' શૈવ મંદિરનું દેખાતું અપમાન સહન કરી શક્યો નહિ. પણ એ ઉદાત્ત માનસે તેને આચાર્ય સિદ્ધસેન તરફ આકર્ષ્યો ત્યારે તેને સ્પષ્ટ સમજાયું કે એ મહાકાલનું મંદિર અવંતીસુકુમાલના 'મહાકાલ' -મૃત્યુના સ્થાનમાં તેના વડીલો તરફથી બંધાયું હતું, અને તેમાં શ્રી 'અવંતી પાર્શ્વનાથ'ની ભવ્ય પ્રતિમા સ્થાપિત કરવામાં આવી હતી, કે જેના પર પાછળથી ધર્મોદ્ધતાએ 'લિંગ'નું આચ્છાદન કર્યું છે. આ પછી તો તે તરત જ સત્યને સમજવા આચાર્યશ્રીના ચરણમાં આવી પડ્યો. આચાર્યે તેનામાં જૂના છુપા રહેલા જૈન સંસ્કારો જગાવ્યા અને તે સાચો તથા સંપૂર્ણ જૈન ઉપાસક બની ગયો. તેણે જૈનધર્મના એક મુખ્ય અને મહાન ધામ સમા શ્રી શત્રુંજય તીર્થની એક મોટા સંઘ સાથે તીર્થયાત્રા કરી અને ત્યાં જીર્ણોદ્ધારાદિ અનેક ધાર્મિક કાર્યો કર્યાં. આ પછી ઉત્તરોત્તર તે જૈનધર્મમાં ચુસ્ત થતો ગયો, પણ તેણે સ્વપ્નમાં ય ધર્મોદ્ધતા તો સેવી જ નહિ. વૈદિક જનતા તરફથી કરાતાં વૈદિક ધાર્મિક કાર્યોમાં પણ તેની સહાનુભૂતિ રહેતી. કોઈપણ જાતના ભિન્નભાવ વગર સર્વને સરખો જ રાજ્યાશ્રય આપવો એ તેની ઉદાર ભાવના ક્યારેય અપવાદને ધારણ કરતી ન હતી. એનો વિવેક કદી પણ નિન્દા કે પરાભવમાં પલટાય તેવો ન હતો. અને તેથી તેની પ્રજા પણ ધાર્મિક વિવાદ કે ધર્મોદ્ધતાથી બહુધા બચી ગઈ હતી, તથા સુખ શાંતિ અને આનંદ ઓચળને ભોગવવા ભાગ્યશાળી બની હતી. તેની પ્રજાના પ્રેમ અને આશિર્વાદથી તે અમર થયો છે, એટલું જ નહિ બલકે તેની પછી થયેલા અન્યાય સંખ્યાબંધ મહાન સમ્રાટોએ તેના નામને પોતાની સાથે જોડી લેવામાં ગૌરવ માન્યું છે.

આમ છતાં વિક્રમ તે તો 'વિક્રમ' જ રહ્યો છે. ઈર્ષ્યાબધારીઓથી ભુદો પાડવા બંનેને કોઈ વિક્રમને 'શકાર' કે 'વીર' જેવાં વિશેષણોથી નવાજે, પણ સામાન્ય રીતે તો તે વિક્રમ જ છે. તે પોતે ચંદ્રવંશીય હોવાથી તેના નામની સાથે 'આદિત્ય' સ્થળ શબ્દનું જોડાણ પણ અવાસ્તવિક હોવાથી અયોગ્ય જ છે. તેમજ તેનો સંવત્ત ચૈત્ર સુદિ ૧ થી જ શરૂ થાય છે, પણ કારતક સુદિ ૧ થી નહિ જ. તેને કારતક સુદિ ૧ થી શરૂ કરવાની પ્રથા કેટલેક સ્થળે દેખાય છે તેનું મૂળ, વીરનિર્વાણસંવત્તની સાથે મેળ સાધવા આખા ભારતની વ્યવહારી પ્રજાએ અને સર્વ વર્ણમાં મુખ્યત્વે વ્યાપ્ત એવી જૈન જનતાએ જે તેને આદર આપ્યો છે તેમાં જ રહેલું છે. આજ સુધી જૈનાચાર્યોએ અને જૈન પ્રજાએ તેના નૈતિક અને ધાર્મિક ઉચ્ચ જીવનને લઈ તેને પ્રતિષ્ઠા, ચરિત્ર વગેરેમાં આદર પૂર્વક આલેખવા પ્રયત્ન કર્યો છે, અને આજે પણ તે તેને તેવી જ રીતે આદર આપી રહી છે.

તેના સંવત્તના ૨૦૦૦ વર્ષની સમાપ્તિમાં જૈન અને અન્ય આર્ય પ્રજા તેના નૈતિક તથા ધાર્મિક જીવનને યાદ કરી સર્વ રીતે પોતાનો ઉત્કર્ષ-આત્મકલ્યાણ સાધો એટલું ઇચ્છી, આ લઘુ આલેખન હું સમાપ્ત કરું છું.

માલવપતિ વિક્રમાદિત્ય

લેખક-પૂજ્ય મુનિમહારાજ શ્રી નિર્જનવિજયજી

[પ્રસ્તુત જીવનરેખા, અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ અને સંતિકરં સ્તોત્ર આદિના પ્રણેતા ‘કૃષ્ણ-સરસ્વતી’ બિરુદધારક પૂ. આ. મુનિસુંદરસરીશ્વરના શિષ્ય પંડિત શ્રી શુભશીલ ગણિએ ખંભાતતીર્થમાં વીર નિ. સંવત ૧૯૬૦ (વિક્રમ સં. ૧૪૯૦)ના માહ સુદી ૧૪ને રવિવારે રચેલા ‘વિક્રમચરિત્ર’ના આધારે બે-ચાર પ્રસંગોને અનુલક્ષીને દોરેલ છે.]

કેવી રમણીય આ નગરી છે ! એક બાજુ ક્ષિપ્રા નદી મંદ ગતિએ વહી રહી છે. નગરીમાં પ્રવેશ કરવાના રસ્તાઓની બંને બાજુનાં આગ્ર અશોક વગેરે વૃક્ષો જાણે અતિથિઓનું સ્વાગત કરી રીતલ વાયુ વડે પંથકોને શ્રમ દૂર કરે છે. આ નગરી અવંતી-સુકુમારના નામથી પ્રસિદ્ધિ પામી છે. શ્રમણ ભગવાન મહાવીર પરમાત્માના સમયે ત્યાં ચંડપ્રહોત રાજાનું શાસન ચાલતું હતું. ચંડપ્રહોત પછી અનુક્રમે નવનંદો, ચન્દ્રગુપ્ત, અશોક તથા જૈનધર્મને આરાધક સંપ્રતિ મહારાજ વગેરે શાસનપતિઓ થયા. ક્રમે કરીને ગન્ધર્વસેન રાજા ત્યાં થયો. તેને એક ભર્તૃહરિ અને બીજો વિક્રમાદિત્ય એમ બે પુત્રો હતા. એકદા શૂદ્રરોગથી રાજાનું મરણ થવાથી મન્ત્રીઓએ પાટવી કુમાર ભર્તૃહરિને રાજ્યાભિષેક કર્યો અને વિક્રમાદિત્યને યુવરાજપદે સ્થાપ્યો. ભર્તૃહરિ રાજ્યગાદીએ આવ્યા પછી ન્યાયનીતિ પૂર્વક પ્રજાનું પાલન કરવા લાગ્યો. એકદા પટરાણી અનંગસેનાએ વિક્રમની અવજ્ઞા કરવાથી તે એકાકી તરવાર લઈ અવંતીમાંથી ચાલી નીકળ્યો. આ તરફ ભર્તૃહરિને સ્ત્રીઓના માયા પ્રપંચને અનુભવ થવાથી સંસાર પ્રત્યે વૈરાગ્ય ઉદ્ભવ્યો. એટલે અમાત્યો તથા મુખ્ય પૌરજનોએ ધણું વિનવ્યા છતાં એ રાજવૈભવનો ત્યાગ કરી અરણ્યમાં એકાકી ચાલ્યા ગયા.

ત્યાર પછી મન્ત્રીઓએ રાજાના સંબંધીઓમાંથી કોઈને ગાદીએ બેસાડવાનો નિશ્ચય કર્યો. પરંતુ રાજગાદી થોડો વખત રાજ વગરની રહેવાથી અભિવૈતાળ નામનો અસુર તેના ઉપર અધિષ્ઠિત થઈ ગયો. મન્ત્રી વર્ગે શ્રીપતિ નામના પુરુષને ગાદીનશીન કર્યો. પણ રાત્રીના સમયે અભિવૈતાળે તેને મારી નાખ્યો. આ રીતે જ કોઈને ગાદીએ બેસાડવામાં આવે તેને તે રાત્રીએ મારી નાખતો. પ્રધાનવર્ગે એની શાન્તિ માટે વિવિધ અનુષ્ઠાનો કર્યા પણ તે બધાં નિષ્ફળ નિવડ્યાં.

આ બાજુ રાજવૈભવ છોડીને ચાલી નીકળેલો વિક્રમ એકદા એક ગામમાં ગયો. ત્યાં એક ઓટલા ઉપર કેટલાક માણસો સાથે એક ભટ્ટમહારાજ બેઠા હતા અને લોકોના પ્રશ્નોના પ્રત્યુત્તર આપી મનોરંજન કરાવતા હતા. તેને જોઈને વિક્રમને થયું, આ કોઈ જ્ઞાની પુરુષ લાગે છે. એટલામાં ભટ્ટમહારાજની દષ્ટિ પણ અવધૂત વિક્રમ ઉપર પડી અને તે વિચારવા લાગ્યો કે આ કોઈ અવધૂત નથી પણ કોઈ રાજકુમાર લાગે છે. ભાવિમાં આનાથી મને જરૂર લાભ થશે. આમ વિચારી ભટ્ટમાત્ર તેને પોતાને ત્યાં લઈ ગયો અને પ્રાતઃકાળે દ્રવ્યનો અર્થો ભટ્ટમાત્ર પણ અવધૂતની સાથે મુસાફરીમાં નીકળ્યો. અનુક્રમે ફરતા ફરતા બંને

જણા રાહણાચક્ર પર્વત પાસે પહોંચ્યા. ત્યાં ભટ્ટમાત્રે કાર્પને પૂછ્યું કે ભાઈ, આ રાહણુ-ગિરિ રત્ન આપે છે તે વાત સાચી છે ? તે મનુષ્ય બોલ્યોઃ જો મનુષ્ય લમણે હાથ દઈને હા દેવ ! હા દેવ ! એમ બોલે તેને જ તે રત્ન આપે છે. પછી બંને જણ રાહણાચક્ર તરફ ગયા અને ભટ્ટમાત્રની પ્રેરણાથી અવધૂતે ખાણમાં ઊતરી કુહાડાવે ધા કર્યો પણ રત્ન પ્રાપ્ત થયું નહોં. ભટ્ટમાત્રે વિક્રમ પાસે હા દેવ ! એ શબ્દો બોલાવવા એક યુક્તિ શોધી કાઢીને કહ્યું “ હે વિક્રમ ! અવંતીથી એક મનુષ્ય આવ્યો છે તે કહે છે કે તારી માતા એકાએક મરણ પામી છે. આ સાંભળી વિક્રમના મુખમાંથી હા દેવ ! હા દેવ ! આ તે શું કર્યું ? એવા શબ્દો નીકળી પડ્યા. પછી બંન્નાં કુહાડાને ધા કર્યો કે સવાલાખની કિંમતનું એક રત્ન તેની પાસે આવી પડ્યું. પછી ભટ્ટમાત્ર બોલ્યો હે મિત્ર ! શોક શા માટે કરે છે ? તારી માતા સર્વ પ્રકારે કુશળ છે. ફક્ત તારી પાસેથી હા દેવ ! હા દેવ શબ્દો બોલાવવા માટે જ મેં આ યુક્તિ રચી હતી. આ સાંભળી અવધૂન ખુશ થયો, અને પોતાની પાસે દીન વચન બોલાવનાર રત્ન તેણે પાછું પાણીમાં ફેંકી દીધું.

પછી બંને જણ ભ્રમણ કરતા એકદા ગુજરાતમાં તા'ની નદીના કિનારે આવ્યા. ત્યાં રાત્રિના સમયે એક શિયાળોના શબ્દ સાંભળી ભટ્ટમાત્રે કહ્યુંઃ આ શિયાળ કહે છે કે નદી તીરે અલંકારાયુક્ત એક સ્ત્રીનું શયન પડ્યું છે. આ શબ્દોની પ્રામાણિકતા જોવા શિયાળના શબ્દ અનુસાર ત્યાં જઈ અવધૂતે તપાસ કરી તો તે વાત સાચી લાગી. આથી અવધૂતે આશ્ચર્ય ચક્રિત થઈ કહ્યુંઃ હે મિત્ર ! તારું વચન સત્ય છે. પણ આ આભૂષણોમાંથી એક પણ હું લેવા ઇચ્છતો નથી. મારી ઇચ્છા તો નથી. તારી ઇચ્છા હોય તો તું સુખેથી લે. સારે ભટ્ટમાત્રે કહ્યું ‘હે મિત્ર ! આંડાલને યોગ્ય કાર્ય કરીને હું પણ આ અલંકાર લેવા ઇચ્છતો નથી.’

કેટલોક સમય ગયા પછી ફરીવાર શિયાળના શબ્દો સાંભળી ભટ્ટમાત્રે કહ્યુંઃ ‘હે મિત્ર ! અવંતીનું રાજ્ય તને એક મહિનામાં મલશે, એમ આ શિયાળ કહે છે. ત્યારે અવધૂત બોલ્યોઃ એ કેમ થઈ શકે ? કારણ વડીલ બ્રાતા ભર્તૃહરિ ન્યાયપૂર્વક રાજ્ય કરે છે. ત્યારે ભટ્ટમાત્રે કહ્યુંઃ સમય આવ્યે સત્ય વાત તરી આવશે. આ સાંભળી વિક્રમે કહ્યુંઃ જો તારું કથન સાચું થશે તો હું તને મારો મંત્રી બનાવી જરૂર તેનો બદલો વાલી આપીશ. પછી બંને જણાએ અવંતી પાસેના એક ગામમાં જઈ ધર્મશાળામાં મુકામ કર્યો. ત્યાં તેમણે ભર્તૃહરિ રાજ્ય છોડીને અરણ્યમાં ચાલ્યા ગયાની, રાજ્યગાદી ખાલી પડ્યાની તથા અધમ અસુરના ઉપદ્રવો સંબંધી અનેક વાતો લોકોના મુખે સાંભળી. આ પછો બંને મિત્રોએ ફરીવાર મલવાનો સંકેત કરી ભટ્ટમાત્રે પોતાના વતન ભણી અને અવધૂત વિક્રમે અવંતી ભણી પ્રયાણ કર્યું.

અવંતીમાં આવી અવધૂતે ધીમે ધીમે લોકો ઉપર એવો પ્રભાવ જમાવવા માંડ્યો અને રાજ સેંકડો માણસો તેનાં દર્શને આવવા લાગ્યા. એક વખત રાજમંત્રી પણ તેમની પાસે આવ્યો અને અવંતીની રાજગાદીની અગ્નિવેતાલ અસુરે કરેલી દુર્દશા વર્ણવી બોલ્યોઃ આપ કાષ્ટ ઉપાય કરી આ અગ્નિવેતાળના ઉપદ્રવથી અવંતીનું રક્ષણ કરો એવી અમારી પ્રાર્થના છે. આ સાંભળી અવધૂતને ભટ્ટમાત્રે કહેલ શબ્દો યાદ આવ્યા એટલે તેણે જવાબ આપ્યો કે “ જો આ રાજ્ય મને આપો તો હું દુષ્ટ અગ્નિવેતાળનો ગમે તે રીતે નાશ કરી ન્યાય નીતિપૂર્વક પ્રજાનું રક્ષણ કરીશ. મંત્રીએ આ વાતનો સ્વીકાર કર્યો અને તે પોતાના સ્થાને ગયો.

આજે અવંતી નગરીમાં જાણે કાઈ અતેરી જાગ્રતિ આવી છે. દરબારગઢ અનેક ધન-પતાકા અને તોરણોથી શણગારાયેલા છે અને ચારેકાર આનંદનું વાતાવરણ જન્મ્યું છે. પેલા અવધૂતની સવારી નગરમાં ફરતી ફરતી રાજમહેલે આવી પહોંચી. એટલે શુભ મુહૂર્તે તેને રાજસિંહાસને બેસાડી અવંતીપતિ તરીકે જાહેર કર્યો. અને પ્રજાએ આખો દિવસ આનંદ ઉત્સાહ પૂર્વક પસાર કર્યો. હવે પછી રાત્રિના સમય થતાં અવધૂત રાજવીના કહેવા પ્રમાણે મન્ત્રીઓએ રાજ મહેલમાં ઠેકાણું ઠેકાણું મેવા-મિઠાઈઓ વગેરેના થાળા ગોઠવીને અને સર્વત્ર ખુશખોદાર ફૂલો પાથરીને સર્વ રાજમહેલને દીપકોની શ્રેણીથી શુશોભિત કરી દીધો. અને એ અવધૂતને પોતાના ભાગ્ય ઉપર મૂકી મન્ત્રીઓ પોતપોતાને સ્થાને બેસ્યા ગયા.

રાજવી પણ આજીઆજીના સૈનિકોને સાવધાન રહેવાની આજ્ઞા ફરમાવી પોતાના પલંગ ઉપર જાગૃત અવસ્થામાં સૂઈ રહ્યો. બરોબર મધ્ય રાત્રિના સમયે બચકર જાગૃત કરતો અગ્નિવેતાલ રાજમહેલમાં નવા રાજવીને મારવા રાજમહેલમાં આવી પહોંચ્યો અને ચારે તરફ સ્વાદિષ્ટ મેવા મીઠાઈઓના થાળા વગેરે જોઈ તેને ઓરોગી શાન્ત થઈ ગયો. જાણે ખાધેલ અન્ન કામ કરતું હોય તેમ તેને થયું: બરેબર, આ કોઈ મહાપરાક્રમી સત્ત્વશાલી પુરુષ લાગે છે. પછી તે બોલ્યા: હે વીર! તુષ્ટોડ્દર્શ (હું તારા ઉપર પ્રસન્ન થયો છું.) તું આ અવંતીનું સામ્રાજ્ય સુખેથી ભોગવ અને નીતિપૂર્વક પ્રજાનું પાલન કર! આ પ્રકારે હંમેશાં મારા માટે બલિની ગોઠવણ કરી રાખજે એમ કહી રાક્ષસ અદશ્ય થયો.

પ્રભાતકાળે મન્ત્રીઓ તથા પ્રજાજનો રાત્રીસંબંધી વૃતાન્ત જાણવા રાજસભામાં આવી બેઠા હતા. તેટલામાં રાજવી રાજસભામાં આવી રાજસિંહાસન ઉપર બિરાજમાન થયા અને સર્વ ઘટના કહી બતાવી. મન્ત્રીવર્ગ અને સમગ્ર પ્રજાજનોએ ભૂપતિને પૂનર્જન્મ માની આજનો આખો દિવસ મહોત્સવ પૂર્વક પસાર કર્યો. આ પછી રાજાએ બેત્રણ દિવસ અગ્નિવેતાલ માટે બલિની વ્યવસ્થા રાખી અને છેવટે યુક્તિ અને બળથી તેને વશ કરી પ્રસન્ન કરી દીધો. એટલે અગ્નિવેતાળ કહે રાજા! હું તારા ઉપર પ્રસન્ન થયો છું એટલે ઇચ્છિત વરદાન માગી લે. ભૂપતિ બોલ્યો, હે વેતાળ! જો તું સાચે જ પ્રસન્ન થયો હો તો બ્યારે હું સંભારું ત્યારે તારે પ્રત્યક્ષ થવું એવું વચન આપ. વેતાલ રાજાએ માંગ્યું એ પ્રમાણે વચન આપી અદશ્ય થઈ સ્વસ્થાને ગયો.

એક વખતે અવંતીપતિ રાજસભામાં બેઠા હતા. તેટલામાં દ્વારપાલની રજ મેળવી ભટ્ટમાત્ર અંદર આવી નમસ્કાર કરી બોલ્યો: હે મહારાજ વિક્રમાદિત્ય! તમારા ગુંજોને સંભારતો હું આજે તમને મલવા આવ્યો છું. ભટ્ટમાત્રના મુખેથી એકાએક વિક્રમાદિત્યનું નામ સાંભળી મન્ત્રીઓ વગેરે અજાણ્ય થયા. પછી ભટ્ટમાત્રે વિક્રમાદિત્ય અવંતીથી અવધૂતનો વેશ ધારણ કરી ગયેલ ત્યારથી પાછા અવંતી આવ્યા ત્યાં સુધીનો ઇતિહાસ સભા સમક્ષ કહી બતાવ્યો. રાજમાતા શ્રીમતી પોતાનો પુત્ર આવ્યાની વાત સાંભળી હર્ષધેલી થઈ ગઈ. પછી વિક્રમે પોતાના ચિરપરિચિત બુદ્ધિનિધાન મિત્ર ભટ્ટમાત્રને પૂર્વવચનનુસાર અમાત્ય પદ ઉપર સ્થાપ્યો. મહારાજ વિક્રમાદિત્યના પુણ્યથી અનેક નાના નાના રાજાઓ તથા સામંતો તેની આજ્ઞા કબુલ કરવા લાગ્યા અને જે જે રાજાઓ કે સામંતો આજ્ઞાનો અસ્વીકાર કરતા તેઓને શામ, દામ, દંડ અને ભેદ એ ચાર નીતિથી વશ કર્યા.

પ્રથમ પુણ્યોદયે જેમને સુવર્ણપુરુષ પ્રાપ્ત થયો છે એવા મહારાજ વિક્રમાદિત્ય વિદ્યાના બહુ શોખીન હોવાથી હમેશાં નવાં નવાં કાવ્યો સાંભળીને, જેવી વિદ્વતા હોય તે પ્રમાણે જ્ઞાન આપી અતેજાની દરિદ્રતા દૂર કરતા. એક દિવસ શ્રી વૃક્ષવાદિસૂરીશ્વરના વિદ્યાન શિષ્ય સર્વજપુત્ર ગિરુદ ધારક શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરસૂરિજી આમાનુઆમ વિચરતા અવંતીના ઉદ્યાનમાં આવ્યા. એવામાં અવંતીપતિ વિક્રમાદિત્ય ક્રોડ કરવા અર્થે ફરવા બહાર જતા હતા. તેટલામાં સિદ્ધસેનસૂરિશ્વરજીને જોઈ તેમની પરીક્ષા માટે વિક્રમાદિત્યે તેમને મનમાં જ નમસ્કાર કર્યા. સૂરીશ્વરે પણ મનના ભાવો જાણી તરત જ હાથ જોડ્યો કરી નૃપતિને ધર્મલાભ આપ્યો. આથી મહારાજાએ સૂરીશ્વરજીને પૂછ્યું કે આપે મને ધર્મલાભ શા માટે આપ્યો? સૂરીશ્વરજી બોલ્યા ‘હે ભૂપાલ, તમે મને મનથી વંદના કરી તેથીજ ધર્મલાભ આપ્યો છે.’ સૂરીશ્વરજીનું આવું અલૌકિક જ્ઞાન જોઈ મહારાજા વિક્રમાદિત્યે ગજ ઉપરથી નીચે ઉતરીને બહુમાન પૂર્વક વંદન કરી તેમને એક કોડ સોનામહોરો આપવાનો હુકમ કર્યો. પણ કંચન અને કામિનીના ત્યાગી ગુરુદેવે તે સોનામહોરો ગ્રહણ કરી નહીં વિક્રમાદિત્યે પણ તે સોનામહોરો પાછી ગ્રહણ ન કરી એટલે ગુરુદેવની આજ્ઞાથી તે સર્વ સોનામહોરો જીર્ણીકારના કાર્યમાં વપરાઈ.

શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકર ત્યાંથી વિહાર કરી અનુક્રમે વિચરતા હેંકારપુર નગરમાં પધાર્યા. અને જનતાને ધર્મોપદેશ આપવા લાગ્યા. એકઠા ઓંકારપુરના શ્રાવકોએ વિનંતી કરી કે “ગુરુદેવ ! અહીં મહાદેવ આદિના મન્દિરોથી મોટું જિનમન્દિર બંધાવવા દેતા નથી, તો જો આપ મહારાજા વિક્રમાદિત્યને પ્રસન્ન કરી આ કાર્ય કરાવી આપો તો જૈનશાસનની પ્રભાવના થાય. ગુરુ મહારાજો કહ્યું : તમારો શોભા વધવા પામે એવું તમારા ગામને યોગ્ય જિનચૈત્ય હું મહારાજા પાસે જરૂર કરાવી આપીશ. પછી સૂરીશ્વરજીએ અવંતી તરફ વિહાર કર્યો, અને અવંતીમાં આવીને વિક્રમાદિત્યને પ્રસન્ન કરવા માટે અપૂર્વ ચાર શ્લોકોની રચના કરી રાજમહેલના દ્વાર પાસે આવીને દ્વારપાળને કહ્યું કે હું મહારાજાને મલવા આવ્યો છું. એમ કહીને પત્ર ઉપર એક શ્લોક લખીને મહારાજા પાસે દ્વારપાળને મોકલ્યો.

“ મિશ્રુદિવૃશ્વરાયાતતિષ્ઠિતિ દ્વારિ વારિતઃ ।

હસ્તન્યસ્તચતુઃશ્લોકઃ કિં વાડગચ્છતુ ગચ્છતુ ॥ ”

આ શ્લોક વાંચીને વિક્રમાદિત્યે દશ લાખ સોનામહોરો વગેરે મોકલાનીને દ્વારપાળ પાસે કહેવરાવ્યું કે ચાર શ્લોક લઈને ઊભા રહેલા સાધુને રાજસભામાં આવવાની ઇચ્છા હોય તો ભલે આવે અથવા જવું હોય તો ભલે જાય. દ્વારપાળના કહેલા સમાચાર સાંભળીને સોનામહોર લીધા સિવાય સિદ્ધસેનજી રાજસભામાં ગયા અને તેમની સામે ઊભા રહી ગંભીર અર્થ વાળા ચાર શ્લોકો બોલ્યા.

આ ચાર શ્લોકો સાંભળી બહુ જ પ્રસન્ન થયેલ રાજા વિક્રમાદિત્યે એકક શ્લોક એક એક દિશાનું રાજ્ય આપી સૂરીશ્વરજીને પોતાનું સર્વસ્વ રાજ્ય આપવાનો નિશ્ચય કર્યો. ત્યાં વળી સૂરીશ્વરજી પાંચમો શ્લોક બોલ્યા. પણ હવે વિક્રમાદિત્ય પાસે અન્ય કંઈ જ આપવાનું ન રહ્યું એટલે સિંહાસનથી તરત ઊતરીને સૂરીશ્વરને નમીને બોલ્યા : આ ચાર દિશાનું સારું રાજ્ય હું આપને અર્પણ કરું છું, તે મારા ઉપર અનુગ્રહ કરી ગ્રહણ

કરી ! ત્યારે શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકર બોલ્યા : હે વિક્રમાદિત્ય, માતા, પિતા અને લક્ષ્મી આદિને ત્યાગ કરીને ચાલી નીકળેલ અમારા મને સોનું અને માટી સમાન છે. અમે બિહ્વા કરીને લાવેલા અન્યથી નિર્વાહ કરી સંતોષ માનીએ છીએ, અને જીર્ણ વસ્ત્રથી દેહને ઢાંકીએ છીએ. તેથી હે રાજન્ ! તારા રાજ્યને લઈ શું કરીએ ? સૂરીશ્વરજીની આ ત્યાગભાવના જોઈ વિક્રમાદિત્યે સર્વજ્ઞના ધર્મની વારંવાર પ્રશંસા કરી કહ્યું : હે પૂજ્ય ગુરુદેવ ! મારા યોગ્ય કાર્ય હોય તે ફરમાવો. ત્યારે સૂરીશ્વરજીની આજ્ઞાથી ઝોંકારપુરમાં એક ભવ્ય મનોહર મોડું મંદિર શ્રાવકોના કહેવા પ્રમાણે ભૂપતિએ બંધાવી આપ્યું.

એક વખતે શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકર સવારમાં ઋષભદેવ ભગવાનના મંદિરે ગયા ત્યારે ભાં ઘણા ગૃહસ્થો, દર્શનાર્થે આવેલા સૂરીશ્વરજીને આનંદપૂર્વક ચૈત્યવંદન કરી નમસ્કૃત્ય આદિ પ્રાકૃત સૂત્રોથી વંદન કરતા જોઈ હસવા લાગ્યા અને બોલ્યા કે આટલાં વર્ષો સુધી આ સૂરિજી ઘણાં શાસ્ત્રોને ભણ્યાં છતાં કેમ આ પ્રકારે પ્રાકૃતભાષાનાં સૂત્રોથી અરિહંત ભગવંતની સ્તુતિ કરે છે. ગૃહસ્થોનાં આ વચ્ચેના સાંભળીને સૂરીશ્વરજી લજ્જા પામ્યા. અને તેમના મનમાં વિચાર આવ્યો કે શ્રી તીર્થંકરદેવોએ કહેલાં અને ગણધરદેવોએ રચેલાં સર્વ શાસ્ત્રો અર્ધભાગધી=પ્રાકૃત ભાષામાં છે તે સૂત્રોને ઋકૃત ભાષામાંથી સંસ્કૃત ભાષામાં ઉતાર્યા હોય તો તેનું કેટલું ગૌરવ વધે ? આમ વિચારી તેમણે નવકાર મન્ત્રનું ‘નમોઽર્હતસિદ્ધાચર્યોપાધ્યયસર્વસાધુભ્યઃ’ એ પ્રમાણે સંસ્કૃત રૂપાંતર કર્યું. આમ શરૂઆત તો કરી, પરંતુ તેમને વિચાર આવ્યો કે પૂજ્ય ગુરુદેવને પૂછીને આ કામ કરવું વધારે ઇચ્છ છે. તેની પોતાના ગુરુ શ્રી વૃદ્ધવાદિસૂરીશ્વરજી પ્રતિજ્ઞાનપુરે બિરાજતા હતા ત્યાં આવીને પોતાનો વિચાર નિવેદિત કર્યો. સિદ્ધસેન દિવાકરના આ વિચારો જાણી વૃદ્ધવાદિ-સૂરીશ્વરજી ખેદયુક્ત બોલ્યા કે હે આર્ય ! ચૌદ પૂર્વ આદિ અનેક શાસ્ત્રોના પારંગામી ગૌતમસ્વામી આદિ ગણધરભગવંતોએ બાળ, સ્ત્રી, અદપશુદ્ધિવાલાઓના ઉપકારાર્થે પ્રાકૃત-અર્ધભાગધી ભાષામાં જ સર્વ સિદ્ધાંતો-શાસ્ત્રો રચેલાં છે. જે સંસ્કૃતભાષામાં સૂત્રો રચ્યાં હોય તો સામાન્ય જનતાને સમજવાં કઠિન થઈ પડે અને તેથી સમાજ અજ્ઞાન રહી જાય. શ્રી તીર્થંકરે તથા ગણધરભગવંતોએ જે કયું છે તે લાભાલાભની દૃષ્ટિએ ઉચિત જ કયું છે. આ પ્રકારે વિચાર કરવાથી તમે શ્રી તીર્થંકરોની અને આગમોની આશાતના કરી અત્યંત પાપ ઉપાજાઈને કયું છે તેથી તમારે સંસારસમુદ્રમાં ભ્રમણ કરવું પડશે. પૂ. ગુરુ-મહારાજનાં આં વચ્ચેના સાંભળીને ભવભીરુ શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરજી બોલ્યા : હે ગુરુમહારાજ ! મેં અજ્ઞાનપણે આ પ્રમાણે આચરણ કર્યું છે. તો આ પાપથી છૂટવા મને યોગ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત આપો. શિષ્યની આવી નમ્રતાપૂર્વકની પ્રાર્થના સાંભળીને શ્રી વૃદ્ધવાદિજી બોલ્યા : હે આર્ય ! તારા જેવાને પારાયિત પ્રાયશ્ચિત્ત આપવું જોઈએ. તેથી જો તું ચાર વર્ષ સુધી ગુપ્ત-અવધૂત

૧. ૧ આલોચન, ૨ પ્રતિક્રમણ, ૩ ઉભય, ૪, વિવેક, ૫ કાયોત્સર્ગ, ૬ તપ, ૭ છેદ, ૮ મૂલ, ૯ અનંતસ્થાપ્ય, અને ૧૦ પારાયિત-આ પ્રકારનાં પ્રાયશ્ચિત્તમાંથી દશમું છેલ્લું પારાયિત નામનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા ગુરુમહારાજે આજ્ઞા ફરમાવી. આ પ્રાયશ્ચિત્તની એવી આમન્યા છે કે ચાર વર્ષ સુધી ગચ્છ સમુદાય બહાર ગુપ્ત રહી દુષ્કર તપશ્ચર્યા કરી અરણ્યમાં વિચરવું અને અન્તમાં એક પૌઠ પ્રતાપી ભૂપતિને પ્રતિબોધવો.

વેશે રહીને અન્તે એક પ્રૌઢ પ્રતાપી રાજાને પ્રતિભોધીને જૈનધર્મી કરે તો આ ધોર પાપથી તારો છૂટકારો થાય. પૂ. ગુરુમહારાજની આજ્ઞા સાંભળીને સિદ્ધસેન સાધુવેશ ગોપનો અવધૂતના વેશમાં અનેક સ્થાને ધર્મોપદેશ આપતા પૃથ્વી ઉપર ભત્રણુ કરવા લાગ્યા. જોતજોતામાં બાર વર્ષો વીતાવી, મહારાજ વિક્રમાદિત્યને પ્રતિભોધવા અવંતીમાં આવ્યા, અને મહાકાળ મહાદેવના મંદિરમાં જઈને શંકરના લિંગની સામે પગ કરીને સૂતા. જ્યારે પૂજારીએ આ જોયું ત્યારે એણે અવધૂતને ઉડાડવા માટે અનેક ખૂસો પાડી. પણ જાણે બહેરો હોય તેમ સાંભળે છે જ કોણ ? છેવટે પૂજારીએ વિક્રમાદિત્ય પાસે જઈ આ બધા સમાચાર આપ્યા.

આ વૃત્તાન્ત સાંભળી મહારાજએ કહ્યું : જો કોઈપણ પ્રકારે ન ઊઠે તો તેને મારીને પણ જ્યાંથી દૂર કરો ! આથી રાજસેવકોએ આવીને તેને ઉડાડવા પ્રયત્નો કર્યા, પણ જ્યારે અવધૂત ન ઊઠ્યો ત્યારે રાજસેવકો ત્યાજીક લઈ તેને મારવા લાગ્યા. પરંતુ એ અવધૂતને મરાતો માર અન્તઃપુરમાં રાજરાણીઓને પડવા લાગ્યો. અન્તઃપુરમાંથી દાસીઓએ આવી આ સમાચાર મહારાજ વિક્રમાદિત્યને આપ્યા. એટલે તે પણ આશ્ચર્યચકિત થયા, અને તરત જ મહાકાળના મંદિરે આવી અવધૂત કહેવા લાગ્યા : હે મહાત્મન, તમે આ કલ્યાણકારક મહાદેવની સ્તુતિ કરો; દેવતાઓની સ્તુતિ કરવી જોઈએ; તેમની અવસા-આશાતના કરવી તે યોગ્ય નથી. અવધૂતે કહ્યું : ‘ હે માલવાધીશ ! મારી કરેલી સ્તુતિ આ દેવ સહન નહોં કરી શકે ! ભૂપતિએ કહ્યું, ભણે ગમે તે થાય, તમે સ્તુતિ કરો. આથી અવધૂત તરત જ ઊભા થઈ સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. પહેલાં દ્વાત્રિંશતા દ્વાત્રિંશિકાદિभिઃ બત્રીશ શ્લોક વાળાં બત્રીશ સ્તોત્રોથી મહાવીર ભગવતની સ્તુતિ કરી. પણ મહાવીર ભગવંત પ્રગટ ન થયા, ત્યારે શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા, અને જ્યારે કલ્યાણમંદિર સ્તોત્રનો ૧૩ મો શ્લોક ‘ ક્રોધસ્ત્વયા यदि विभो प्रथमं निरस्तः ’ આદિ બોલ્યા ત્યારે શિવલિંગ ફાટ્યું અને તેમાંથી શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવંતનાં મનોહર પ્રતિમાજી પ્રગટ થયાં. પછી અવધૂતે કહ્યું : આ વીતરાગ દેવ જ મારી અદ્ભુત સ્તુતિ સહન કરી શકે ! આ પછી રાજા વિક્રમાદિત્યને સિદ્ધસેન દિવાકરની ઝાળખાણ થઈ અને તેને જૈનધર્મ પ્રતિ વિશેષ શ્રદ્ધા પ્રગટ થઈ.

પછી રાજાની વિનંતીથી સૂરિજીએ અવંતી પાર્શ્વનાથનો ઇતિહાસ સાવસ્તરે કહી સંભળાવ્યો અને દેવ ગુરુ ધર્મરૂપ તત્ત્વત્રયનું સ્વરૂપ સમજાવી બાર વ્રતો ઉચ્ચરાવી શ્રાવક બનાવ્યો, અને મહાકાલ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવી પુનઃ શ્રી અવંતી પાર્શ્વનાથ ભગવન્તના બિમ્બને મંદિરમાં સ્થાપન કરાવ્યું. આ મંદિરના નિભાવ માટે મહારાજ વિક્રમાદિત્યે એક હજાર ગામ સંધને સોંપ્યાં.

એક સમયે રાજા વિક્રમાદિત્યે સૂરિજીના મુખથી પરમ પાવન તીર્થાધિરાજ શ્રી સિદ્ધા-ચલજીનું વર્ણન સાંભળી એ તીર્થાધિરાજને ભેટવાની ઉત્કંઠા જાગૃત થઈ. તેથી પોતાની આ ભાવના રાજાજીએ સિદ્ધસેન દિવાકરજીને જણાવી. એટલે ગુરુજીએ તેની ખૂબ અતુભેદના કરીને સંઘ સહિત યાત્રા કરવાનું કહ્યું. એટલે મહારાજ વિક્રમાદિત્યે શુભ દિવસે અને શુભ મુહૂર્તે અતુર્વિધ સંઘસહિત તીર્થાધિરાજને ભેટવા માટે પ્રયાણ કર્યું. સંઘપતિ મહારાજ

વિક્રમાદિત્યના આ સંઘમાં મુકુટબંધી ચૌદ ભૂપતિઓ, શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકર સૂરીશ્વરજી આદિ પાંચસો આચાર્ય ભગવન્તો, સિત્તેર લાખ શ્રાવકોનાં કુટુંબો, એકસો ઓગણીસિત્તેર સુવર્ણનાં જ્વનચૈત્યો, ત્રણસો ચાંદીના જ્વનમન્દિરો, પાંચસો હાથીદાંતનાં જ્વનમન્દિરો અને અઢારસો કાષ્ઠનાં મન્દિરો હતાં. વળી એક કોડી (કાઠી) જે લાખ અને નવસો સુંદર રથો, અઢાર લાખ જ્વનિવંત અશ્વો, છ હજાર હાથીઓ તથા સામાન ઉપાડવા માટે ખચ્ચરો, જાટો અને બળદો પુષ્કલ સંખ્યામાં રાખેલા હતા. યાત્રાળુ સ્ત્રી પુરુષો અનેક હતાં કે જેની સંખ્યાનો પાર નહોતો.

ગામોગામ અને દેશોદેશ જૈનશાસનની પ્રભાવના કરતો આ સંઘ અનુક્રમે તીર્થાધિરાજ શ્રી શત્રુંજય ગિરિરાજમાં આવી પહોંચ્યો. અને એક સુવર્ણમય પ્રભાતે મહારાજ વિક્રમાદિત્યે સકલસંઘ સહિત ગિરિરાજ ઉપર ચઢી શ્રી યુગાધીશ ઋષભદેવપ્રભુની પરમ ઉદ્ભાસ પૂર્વક પૂજા યાત્રા કરી અને છેવટે શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરસૂરીશ્વરજી મહારાજના શુભ હસ્તે સંઘ-તીર્થમાળ પરિધાન કરી જીવન સફળ કયું અને ત્યાંનાં જીર્ણોદ્ધારની આજ્ઞા કરી ત્યાંથી નીકળી શ્રી ગિરનાર તીર્થની યાત્રા કરી, સંઘ અનુક્રમે પાછો સુખપૂર્વક ઉજ્જયિની આવી પહોંચ્યો.

ઉપસંહાર—મહારાજ વિક્રમાદિત્ય વિદ્યાગ્રેમી અને ગુણવાનમાં શિરોમણિ હતા. તેમણે માનવકલ્યાણનાં અનેક કર્યો કરી જગતમાં કીર્તિ મેળવી હતી અને ઘણા પંડિતોને આશ્રય આપી નવ નરરત્નોથી રાજસભાને સુશોભિત કરી હતી.

શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરસૂરીશ્વરજીના ઓજસપૂર્ણ જીવન અને અપૂર્વ પાંડિત્યના ફલ સ્વરૂપે તેમના રચેલા અનેક ગ્રંથરત્નો મોજુદ છે. અને કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય અને ઉપાધ્યાયજી યશોવિજયજી મહારાજ જેવાએ પણ તે સૂરીશ્વરજીને મહાકવિ તરીકે વર્ણવેલ છે જેમકે

કાવ્ય સુધારસ મધુર અર્થ ભર્યાં, ધર્મ હેતુ કરે જેઠ;
સિદ્ધસેન પદે રાજ રોઝવે, અઢમ વર કવિ તેહ.

એમણે મહારાજ વિક્રમાદિત્યને પ્રતિષ્ઠાપ્તિ અને સર્વજ્ઞપુત્ર ખિરુદની સાર્થકતા કરી.

એ બન્ને ઉત્તમ પુરુષોના જીવનવૃત્તાન્ત દષ્ટિ સન્મુખ રાખી શાસનની પ્રભાવના કરવા સાથે સૌ આત્મસાધના કરે, એ જ શુભેચ્છા.

श्रीविक्रमनराधीशाष्टकम्

रचयिता—पूज्य मुनिमहाराज श्री भद्रंकरविजयजी

सर्वोर्वीपतिचक्रबुम्बिनरणो यः सार्वभौमो नृपः,
नित्यं सन्नतिमातनोति सुमुदा श्रीसर्वसार्वे सदा ।
दानेनैव वदान्यमान्यरविस्वः सदधन्यमूर्धन्यको,
जीयाद्विक्रमराट् स जैनसुमतं सम्मानयन्मानसे ॥१॥

आचार्यं गुरुसिद्धसेनमुनिपं वाचा सुराचार्यकम्,
सत्सङ्घं च पथि स्थितं गुरुगुणं सर्वज्ञपुत्रेति वै ।
श्रीमद्वन्दिजनैः सुधासुवचसा संस्तूयमानं पथि,
गच्छन् हस्तिवरे स्थितो मदभृतोऽद्राक्षीन्नुपो विक्रमः ॥२॥

तत्सार्वभौमपरीक्षणाय कुरुते तेभ्यो नति मानसे,
श्रीपूर्वश्रुतविद्यया गुरुवरा ज्ञात्वा तदीयां नतिम् ।
तस्मै विक्रमभूमते स्म ददते श्रीधर्मलाभाशिषम्,
सर्वज्ञा इति निश्चिकाय मनसा तेऽतो नृपो विक्रमः ॥३॥

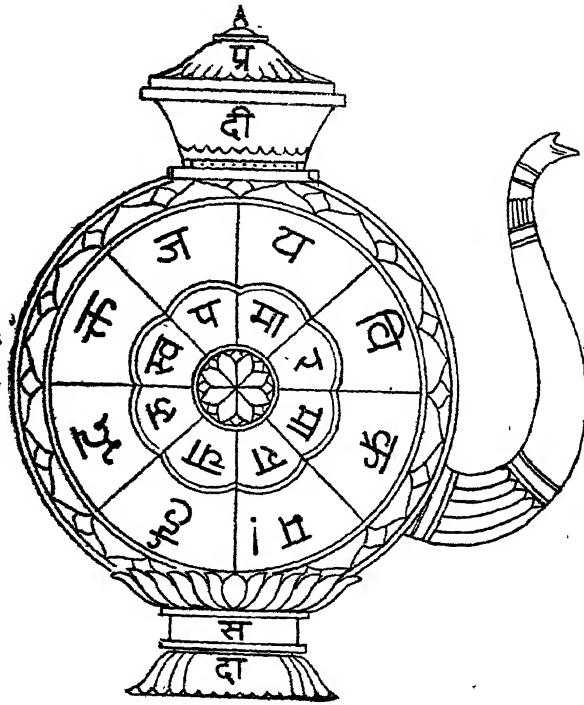
आचार्याधिपसिद्धसेनमुनिभिः सत्स्वर्णकोटिं तदाऽऽ-
कार्यैतान् नृपविक्रमेण सदसि प्रोद्दीयमानां न ताम् ।
गृह्णानैरुपदिश्यते स्म नृपतिः पृथ्वीं कुरुष्वानृणां,
यः श्रुत्वेति सुदेशनामृणभरान्मुक्तं जगत् सोऽकरोत् ॥४॥

श्रीसिद्धसेनविबुधेन्द्रवरोपदेशात्,
श्रीजैनधर्ममुररीकृतवान् वरेण्यम् ।
चिन्तामणिं सुरकरादिव पुण्यलभ्यम्,
तं स्फारितं प्रकृतवान् भुवि विक्रमार्कः ॥५॥

यशश्चन्द्रं द्वेष्टि प्रतिहसति धैर्यं शिखरिणम्,
प्रतापो मुष्णाति ग्रहपतिविभूषां खरतरः ।
क्षमा साधोस्तुल्या प्रतिजयति रामं नयविधिः,
गुणा यस्यासंख्या भुवि स जयताद्विक्रमनृपः ॥६॥

सुपर्वमालाकमनीयवासकः सुधर्मशाली रमणीयरूपकः ।
सन्नन्दनो यो जयवाहिनीयुतो हरिर्यथा विक्रमराट् स्म राजते ॥७॥
दासरामारमादीप ! प्रदीप ! स्वरुचा सदा ।
चारुस्वप ! मारमाराऽर्हद्भक्त ! जय विक्रम ! ॥८॥

[आ अष्टकभांते आ छेष्टो-आठो अष्टो कवशअंधभां रचवार्भा आठो छे आनी
समभूती भाटे आ पृष्ठनी पाछणनुं कवशअंधनुं यित्र लुओ.]

આગળના પૃષ્ઠ ઉપર આપવામાં આવેલ શ્રીવિક્રમનરાવીશાષ્ટકમ્
માંના છેલ્લા આઠમા શ્લોકના કલશખંધની સમજૂતી આપતું
ચિત્ર. આ આઠમે શ્લોક આ પ્રમાણે છે-

દાસરામારમાદીપ્ર ! પ્રદીપ ! સ્વચ્ચા સદા ।

ચારુસ્વપ ! મારમારાડર્હક્ત ! જય વિક્રમ ! ॥૮॥

અગત્યના સુધારા-વધારા

- પૃ. ૧૦૩ ત્રીજા પેરેગ્રાફના છેડે 'અધ્યેસતાં છે' ના અદલે 'અધ્યેસતાં નથી' એક વાંચવું.
- પૃ. ,, સંસ્કૃત શ્લોકમાં સિંહ ના અદલે સિંહ વાંચવું.
- પૃ. ૧૦૪ પેરેગ્રાફ પાંચમાંની શરૂઆતમાં 'આ પાડના આધારે' ના અદલે 'આ પાઠોમાંથી' વાંચવું.
- પૃ. ૧૦૪ છેલ્લા પેરેગ્રાફમાં મરાઠી ઉદ્દેશ્યમાં '૩૦૩૮' ના અદલે '૩૦૬૮' વાંચવું.
- પૃ. ૧૦૭ ત્રીજી લીંટીમાં 'ગોત્રકાલ્યાપન' ના અદલે 'ગોત્ર કાલ્યાપન' વાંચવું.
- પૃ. ,, સાતમા નંબરની ફૂટનોટ એક જ લીંટીની સમજવી, અને તેની નીચેનું વધારાનું લખાણ બીજા પેરેગ્રાફના છેડે અનુસંધાનમાં વાંચવું.
- પૃ. ૧૦૯ લીંટી ૨૬માં સિદ્ધસેનાયારણ ના અદલે સિદ્ધસેનાયરિણ વાંચવું.
- પૃ. ,, લીંટી ૩૧માં ૧૧૫૫ ના અદલે ૧૧૫૫ વાંચવું.
- પૃ. ૧૧૭ લીંટી ૧૨માં 'સુમિત્ર' ના અદલે 'વસુમિત્ર' વાંચવું.
- પૃ. ,, લીંટી ૧૬માં 'સંસ્કૃતિ નાટક' ના અદલે 'સંસ્કૃત નાટક' વાંચવું.
- પૃ. ૧૧૮ છેલ્લી લીંટીમાં 'અવનીષેણુ' ના અદલે 'અવન્તીષેણુ' વાંચવું.
- પૃ. ૧૧૯ ત્રીજા પેરેગ્રાફના છેડે 'ભારતીય ગ્રામીન કિપિમાલા' ના અદલે 'ગ્રામીન મુદ્રા' વાંચવું.
- પૃ. ૧૨૪ લીંટી ૭માં વિંશત્યા ના અદલે વિંશત્યા વાંચવું.
- પૃ. ,, લીંટી ૧૦માં 'નર્મદા કાંઠે' ના અદલે 'નર્મદા કાંઠે' વાંચવું.
- પૃ. ૧૨૫ (૧૧)માં ઉદ્દેશ્યના અંતે પવત્તેતી ના અદલે પવત્તેહી વાંચવું.
- પૃ. ૧૨૭ લીંટી ૪માં વિંસેષુ ના અદલે વિંશેષુ વાંચવું.
- પૃ. ૧૨૯ લીંટી ૨૧માં 'ધૌલપુર' ના અદલે 'ધૌલપુર' વાંચવું.
- પૃ. ,, ૨૫ મી ફૂટનોટમાં અજૂનાયનાનાં ના અદલે અર્જૂનાયનાનાં વાંચવું.
- પૃ. ૧૩૦ લીંટી ૧૨માં 'કાલિયુગ' ના અદલે 'કલિયુગ' વાંચવું.
- પૃ. ,, લીંટી ૩૧માં 'જન રાજા' ના અદલે 'જૈન રાજા' વાંચવું.
- પૃ. ૧૩૦ અ લીંટી ૩૨માં 'શાતકર્ણી' ના અદલે 'શાતકર્ણી' વાંચવું.
- પૃ. ૧૩૦ હ લીંટી ૨૦ની શરૂઆતમાં 'તેના' શબ્દ વધારીને 'તેના વારસદારે' વાંચવું.
- પૃ. ૨૩૫ લીંટી ૮મીમાં 'તે તદ્દન' ના અદલે 'તે તદ્દન' વાંચવું.
- પૃ. ૨૪૦ લીંટી ૨૪માં 'હસા' ના અદલે 'હસવા' વાંચવું.
- પૃ. ૨૪૩ લીંટી ૧૨માં 'દેવાધિદેવમુક્તા' ના અદલે 'દેવાધિદેવ, મુક્તા' વાંચવું.
- પૃ. ૨૪૫ લીંટી ૧૦માં 'વીરા' ના અદલે 'વોરો' વાંચવું.
- પૃ. ૨૫૧ લીંટી ૧માં 'દુગાધા' ના અદલે 'દુગાથા' વાંચવું.
- પૃ. ,, લીંટી ૧૨માં 'દશનોપયોગ' ના અદલે 'દશનોપયોગ' વાંચવું.
- પૃ. ૨૫૨ લીંટી ૩માં 'પવિત્તો' ના અદલે 'પવત્તી' વાંચવું.
- પૃ. ,, લીંટી ૧૭માં '૧૪૫' ના અદલે '૧૩૫' વાંચવું.
- પૃ. ૨૫૫ લીંટી ૨૬માં 'હરિમદ્દ' ના અદલે 'હરિમદ્' વાંચવું.
- પૃ. ,, લીંટી ૨૭માં '૫૮' ના અદલે '૫૮૫' વાંચવું.

૫. ૨૬૭ લીંટી ૨૮માં 'આર રાશિ' ના બદલે 'એક રાશિ' વાંચવું.
 ૫. ૨૬૮ કુટનોટ ૧ની ત્રીજી લીંટીમાં 'ચસ્યોહ્લાસ' ના બદલે 'ચસ્યોહ્લસ' વાંચવું.
 ૫. ૨૬૯ લીંટી ૬માં 'ચત્ર' ના બદલે 'ચૈત્ર' વાંચવું.
 ૫. „ લીંટી ૨૩માં 'વાયળંતર' ના બદલે 'વાયળંતરે' વાંચવું.
 ૫. ૨૭૧ લીંટી ૨૦માં 'નિવ્વાણ' ના બદલે 'નિવ્વાણ' વાંચવું.
 ૫. ૨૭૨ લીંટી ૨૦માં 'અસલી સન' ના બદલે 'અમલી સન' વાંચવું.
 ૫. „ ૧૧મી કુટનોટના છેડે 'ચ્ઞૌ' ના બદલે 'ચ્ઞૌ' વાંચવું.
 ૫. ૨૭૩ લીંટી ૧માં તથા લીંટી ૬માં 'મોરમ' ના બદલે 'મોરામ' વાંચવું.
 ૫. „ મારિકસંવત્ ના લખાણ પછી નીચે મુજબ એક પેરેગ્રાફ વધારવો—
 માટિકસંવત્ આ સંવત્ જસલમેરના ભાટી રાજાએએ વિ.સં.૬૮૦ થી શરૂ કર્યો.
 ૫. ૨૭૩ લીંટી ૨૪માં 'ચૈ. શુ. માં' ના બદલે 'ચૈ. શુ. ૧ થી' વાંચવું.
 ૫. ૨૭૪ લીંટી ૧૧માં 'મીનમ' ના બદલે 'મીનમ ૧૪' વાંચવું.
 ૫. „ લીંટી ૨૮માં '૧૬૬૮ ના ભાદરવા' ના બદલે '૧૬૭૮ ના ભાદરવા' વાંચવું.
 ૫. ૨૭૬ લીંટી ૩૦માં 'અશોકના' ના બદલે 'આ શકના' વાંચવું.
 ૫. ૨૮૧ લીંટી ૨માં 'ચંદ્રપ્રભાવિજયજી' ના બદલે 'ચંદ્રપ્રભાસાગરજી' વાંચવું.

ક્ષમા—પ્રાર્થના અને વિનંતી

‘શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ’નો આ વિશેષાંક, લેખો મેળવવામાં થયેલ વિલંબના કારણે તેમજ ધારી ઝડપથી તેનું મુદ્રણકામ કરી શકવાની મુશ્કેલીના કારણે, વધુ પડતા વિલંબથી બહાર પડે છે તે માટે, તથા આ વિશેષાંકના કામમાં રોકાયેલ હોવાથી પત્રાદિને વખતસર ઉત્તર ન આપી શકાયો હોય તે માટે, તેમજ આ વિશેષાંકના મુદ્રણમાં સરતચૂકથી જે કંઈ ભૂલો રહી જવા પામી હોય તે માટે અમે વાચકોની ક્ષમા માગીએ છીએ. અને આ વિશેષાંક વાંચીને પોતાનો અભિપ્રાય લખી મોકલવાની અમે સૌને વિનંતી કરીએ છીએ.
 તા. ૧-૪-૪૪

—વ્યવસ્થાપક.

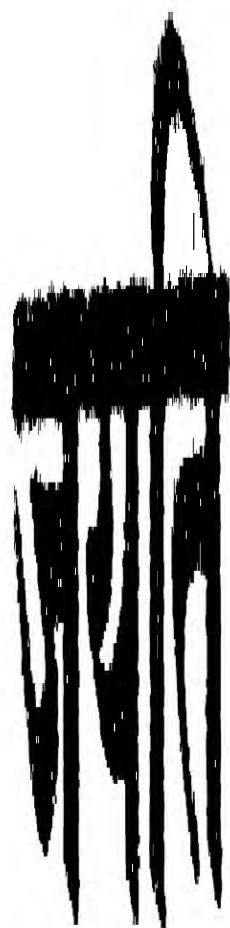
મુદ્રક:—મગનભાઈ હોટાભાઈ દેસાઈ. શ્રી વીરવિજય પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ, સલાપોસ કોસરોડ, પો. બો. નં. ૬—ભક્તિમાર્ગ કાર્યાલય—અમદાવાદ. પ્રકાશક:—ચીમનલાલ ગોક્ળદાસ શાહ. શ્રી જૈનધર્મ સત્યપ્રકાશક સમિતિ કાર્યાલય, જેશિંગભાઈની વાડી. લીકાંટારોડ—અમદાવાદ.

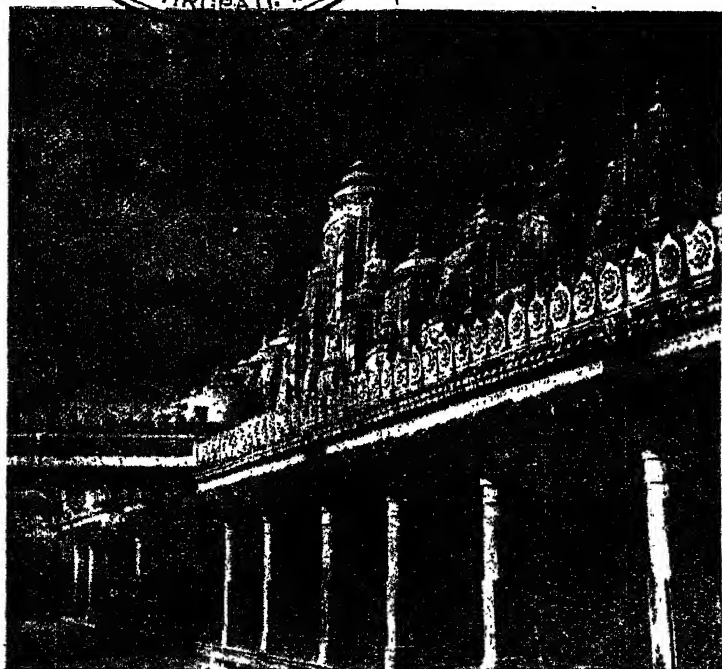

॥ अहम् ॥

अखिल भारतवर्षीय जैन श्वेताम्बर मूर्तिरूजक मुनिसम्मेलन संस्थापित
श्री जैनधर्म सत्यप्रकाशक समितितुं मासिक मुखपत्र

श्री जैन सत्य प्रकाश

वर्ष ९ ॥ विक्रम सं. २००० : वीरनि. सं. २४५० : छ सं १६४६ ॥ क्रमांक
अंक ७ ॥ क्षेत्र वदि ७ : श नि वा २ : अप्रीक्ष १५ ॥ १०३

विषय—दर्शन

१ 'अनेकान्त' ना संपादकतुं श्वेताम्बर प्रत्येनुं मानस :

श्रीमान् आधु अहादुरसिंहल सिन्धीना पत्र : ३३५

२ जीवायुष्मणकुल्य : पू. आ. म. श्री. विजययतोन्द्रसूरिजी : ३३६

३ भाषा-विशुद्धि : पू. भु. म. श्री. अद्रकंरविजयल : ३४१

४ शुद्धार अने जैन : प्रो. दीनानाथ रसिंहदास कापडिया : ३५१

५ पंजाबमें जैनधर्म : पू. पं. म. श्री. समुद्रविजयजी : ३५५

६ योग-पावडी : पू. भु. म. श्री. पद्मविजयल : ३५८

७ श्री जैनधर्म सत्यप्रकाशक समितिना त्रय वर्षना हिसाब : ३६१

समाचार

३६६ नी सामे

सूचना—आ मासिक हरेक अंग्रेज मडिनानी पहरमी तारीजे प्रगट थाय छे
तेथी सरनामाना ईश्वरना अग्रर आरमी तारीजे समितिना कार्यालये
पहोँचाडवा.

लवाजम—वार्षिक—जे रुपिया : छुटके थालु अंक—त्राय आना

मुद्रकः—भगनबाई छोटालाई देसाई. श्री वीरविजय प्री-टींग प्रेस, सदापोस कोसरोड,
पो. भो. नं. ६—अकितामार्ग कार्यालय—अमदावाद. प्रकाशकः—श्रीमन्नाथ गोकगदास शाह.
श्री जैनधर्म सत्यप्रकाशक समिति कार्यालय, जेशिंगमार्गनी वाडी, वीरंटा रोड—अमदावाद.

श्री जैन सत्याप्रकाश

वर्ष ६]

ક્રમાંક ૧૦૩

[અંક ૭]

‘अनेकान्त’ना सम्पादकनुं

श्वेताम्बरे प्रत्येनुं मानस

[શ્રીમાન્ બાબુ બહાદુરસિંહજી સિંઘીનો ‘અનેકાન્ત’ના સમ્પાદકે પ્રગટ નહીં કરેલ પત્ર]

‘શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ’ના ક્રમાંક ૬૮ અને ૬૯ માં, ‘અનેકાન્ત’ માસિકના સમ્પાદકે વીરશાસન-જયન્તી-ઉત્સવ નિમિત્તે શ્વેતામ્બર જૈનોમાં જે વિચિત્ર પ્રકારનો પ્રચાર શરૂ કર્યો હતો તે સંબંધી બે તંત્રીનોંધો અમે પ્રગટ કરી હતી, જે વાચકોના ખ્યાલમાં હશે જ.

ક્રમાંક ૬૯ માંની તંત્રીનોંધના અંતમાં અમે લખ્યું હતું કે—“શ્વેતામ્બર આગેવાનો કે વિક્રાનોના નામે ‘અનેકાન્ત’ના સમ્પાદક જે પ્રચાર કરી રહ્યા છે તે સંબંધી સત્ય પણ અમે સમયે પ્રગટ કરી શકીશું એવી આશા છે.”

આજે, અમારા આ ઉપયુક્ત કથનનું સમર્થન કરતો એક પત્ર અમે અહીં પ્રગટ કરીએ છીએ. આ પત્ર છે—કલકત્તાનિવાસી શ્વેતામ્બરીય આગેવાન બાબુ બહાદુરસિંહજી સિંઘીએ ગયા સપ્ટેમ્બર માસમાં ‘વીરસેવામંદિર’ના અધિષ્ઠાતા (જેઓ ‘અનેકાન્ત’ માસિકના સંપાદક પણ છે) ઉપર લખેલો પત્ર. આ પત્ર ‘અનેકાન્ત’ માસિકમાં પ્રગટ કરવામાં આવે એવી સૂચના પણ શ્રીમાન્ સિંઘીજીએ પોતાના પત્રમાં લખી છે. વળી વીરશાસન-જયન્તી-ઉત્સવ સંબંધી શ્વેતામ્બરોમાં પોતાને મનગમતો પ્રચાર કરવા માટે, ‘અનેકાન્ત’ના સમ્પાદકે જે કેટલાક શ્વેતામ્બર આગેવાનો કે વિક્રાનોનાં નામોનો, મોટે ભાગે તેમની અનુમતિ લીધા વગર જ, છૂટથી ઉપયોગ કર્યો છે, તેઓમાંના બાબુ બહાદુરસિંહજી સિંઘી પણ એક છે. આમ હોવા છતાં ‘અનેકાન્ત’ના સમ્પાદકને શ્રીમાન્ સિંઘીજીનો આ પત્ર પોતાના માસિકમાં પ્રગટ કરવાનું પસંદ નથી પડ્યું એ દુઃખદ છતાં સાચી હકીકત છે.

‘શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ’ના ક્રમાંક ૬૮ માં પ્રગટ થયેલી અમારી તંત્રીનોંધ ઉપર ટીકા કરતાં ‘અનેકાન્ત’ માસિકના વર્ષ ૬ કિરણ ૪ ના પૃ. ૧૪૭ માં તેના સમ્પાદકે આ શ્વેતામ્બર વિક્રાનો માટે લખે છે કે—

‘શ્વેતામ્બર સમાજકે જિન પ્રમુખ વિદ્વાનોં और प्रतिनिधि व्यक्तियोंको—बाबू बहादुरसिंहजी सिंघी.....आदिको—सहयोग के लिये वीरसेवामंदिरके प्रस्तावमें

ચુના ગયા હૈ વે ક્યા સમ્પાદકજીકી દૃષ્ટિમેં જ્ઞાને અસાવધાન વિદ્વાન હૈં જિનકી આંખોં પર પટ્ટી બાંધી જા સકતી હૈ ? ”

પોતાના પ્રચારમાં ઉપયોગી સમજીને જે શ્વેતામ્બર વિદ્વાનો કે આગેવાનો માટે ‘અનેકાન્ત’ ના સમ્પાદકે ઉપરના શબ્દો લખ્યા છે તેમના માટે ‘અનેકાન્ત’ ના સમ્પાદકના અંતરમાં કેવી અનુદાર ભાવના ભરી છે અને તેઓની આંખે પાટા બાંધવાનો તેઓ કેવો ખૂબીભર્યો પ્રયત્ન કરે છે તે આ પત્રથી બરાબર જણાઈ આવે છે. પોતાને ઉપયોગી લાગે ત્યાં લગી એમનાં નામો આગળ કરી ઉદારતાનો દેખાવ કરવો અને પોતાને અનુકૂળતા ન લાગે ત્યારે એમનો એક પત્ર પણ ‘અનેકાન્ત’માં પ્રગટ ન થવા દેવા જેટલી સંકુચિતતાનો આશ્રય લેવો—આવી ‘અનેકાન્ત’ના સંપાદકની બેધારી નીતિ આ પત્ર વાંચતાં સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

વિશેષ ખૂબીની વાત તો એ છે કે શ્રીમાન્ સિંઘીજીનો આ પત્ર પોતાને મળ્યા પછી ‘અનેકાન્ત’ના સમ્પાદકે તે પ્રગટ ન કર્યો એટલું જ નહીં, પણ ‘અનેકાન્ત’ માસિકના વર્ષ ૬ કિરણ ૨ માં ‘વીર-શાસનકી ઉત્પત્તિકા સમય ઔર સ્થાન’ એ શીર્ષક એક લાંબી સમ્પાદકીય નોંધ પ્રગટ કરી અને તેમાં ભગવાન મહાવીરસ્વામીના પ્રથમ ઉપદેશ સંબંધી શ્વેતામ્બર માન્યતાનું પોતાને મનગમતી રીતે ખંડન કર્યું. એક રીતે તો તેમણે આ સાકું જ કર્યું, જેથી તેમની તટસ્થતા કે ઉદારતાનો ભેદ શ્વેતામ્બર જનતા પામી શકી.

શ્રીમાન્ સિંઘીજીએ લખેલ આ પત્ર વાંચતાં સહજ પ્રશ્ન થાય છે કે—શ્વેતામ્બર આગેવાનો અને વિદ્વાનોના સહકારની ઇચ્છા રાખવી, વગર પૂછ્યે તેમનાં નામ કમિટીમાં રાખવાં અને તેમાંથી કોઈ આગેવાન તે વિષે પોતાનો મત લખે તો તેને પોતાના પત્રમાં સ્થાન ન આપવું—આ હકીકત કોઈ પણ વિચારશીલ અને નિર્ભય જૈન સમ્પાદકને શોભે ખરી ?

અમને ખાતરી છે કે શ્રીમાન્ સિંઘીજીનો આ પત્ર વાંચ્યા પછી ‘અનેકાન્ત’ના સમ્પાદક તરફથી શ્વેતામ્બરોમાં કરવામાં આવતા પ્રચારની વિચિત્રતા સંબંધી જેમના દિલમાં થોડી પણ શંકા હશે તે દૂર થઈ જશે અને ‘અનેકાન્ત’ના સમ્પાદકનું અંતર કેટલું બધું એકપક્ષી છે તે સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાશે.

આ પ્રસંગે એક વાત એ પણ સમજવા જેવી છે કે—‘અનેકાન્ત’ના સમ્પાદક શ્રી. જીગ્જીવકિશોરજી સુખતાર જે ‘તિલોચપત્તિ’ અંથના આધારે ભગવાન મહાવીરસ્વામીના પ્રથમ ઉપદેશ સંબંધી દિગમ્બર માન્યતાને અતિ-પ્રાચીન બતાવવાનો અને શ્વેતામ્બર આગમોને તે પછીના બતાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તે ‘તિલોચપત્તિ’ અંથ તો છેક નવમા સૈકામાં રચાયેલી હકીકત-ધ્વલા અને જયધવલાના અનુવાદક પ્રસિદ્ધ દિગમ્બર વિદ્વાન પં. કલચંદ્રજીએ પોતાના એક નિબંધમાં પુરવાર કરી છે.

એટલે શ્વેતામ્બર આગેવાનોનાં નામે કે 'તિલોથપન્નતિ'ના નામે વીરશાસન-જયન્તી-ઉત્સવ સંબંધી 'અનેકાન્ત'ના સંપાદક શ્રી બુગલકિશોરજી સુખતાર તરફથી કરવામાં આવતો પ્રચાર કેટલો નિરાધાર છે તે આ ઉપરથી ખરાબર સમજી શકાય છે.

શ્રીમાન્ સિંઘીજીના આ પત્રની જેમ જ બીજા શ્વેતામ્બર વિદ્વાનો કે આગેવાનોના પત્ર કે ખુલાસા સમયે પ્રગટ કરવાની આશા સાથે અમે આ પત્ર વાચકો સમક્ષ રજૂ કરીએ છીએ. —તંત્રી

શ્રીમાન્ બાબુ બહાદુરસિંહજી સિંઘીનો પત્ર

સિંઘી પાર્ક, ૪૮, ગરિયાહાટ રોડ, પો. ચાલીગઝ, -કલકત્તા

શ્રીયુત અધિષ્ઠાતા વીરસેવામંદિર કી સેવામેં

નિવેદન હૈ કિ અનેકાન્ત કે છેડે વર્ષ કા જો વિજ્ઞપ્તિ અંક અમી મેરે પાસ આયા હૈ
 उसमें वीरशासन जयन्ती का ढाई सहस्राब्दी महोत्सव मनवाने की योजना से सम्बन्ध रखने
 वाला एक प्रस्ताव छपा है। उसमें वीरशासन की जयन्ती के महोत्सव को अखिल भारतवर्षीय
 जैन महोत्सव का रूप देने की बात कही गई है और उसीमें अस्थायी नियोजक समिति के
 सभ्यों की नामावलि में श्वेताम्बर समाज के अन्यतम प्रतिनिधि रूप से मेरा भी नाम बिना
 ही पूछे दाखिल किया है। इस कारण उक्त प्रस्ताव और वीरशासन जयन्ती के महोत्सव के
 बारे में श्वेताम्बर समाज के एक प्रतिनिधि की हैसियत से मुझे कुछ लिखना पड़ रहा है।
 यद्यपि मैं अपना विचार श्वेताम्बर समाज के प्रतिनिधि के रूप से लिख रहा हूँ जिसमें किसी
 भी श्वेताम्बर व्यक्ति को आपत्ति हो नहीं सकती। फिर भी मेरा यह विचार स्थानकवासी
 समाज को भी मान्य होगा, क्योंकि मैं जो कुछ लिख रहा हूँ उसमें श्वेताम्बर, स्थानकवासी
 तथा तेरापंथी सब एकमत हैं।

जब वीरशासन जयन्ती के महोत्सव को अखिल भारतवर्षीय जैन महोत्सव बनाना हों
 तब यह जरूरी हो जाता है कि सभी जैन फिरकों के प्रमाणभूत और उत्तरदायी व्यक्तियों
 से पहले परामर्श किया जाय, जो वीरसेवामंदिर ने किया नहीं है।

प्रस्ताव में कहा गया है कि आगामी महोत्सव राजगृहो के विपुलाचल पर और श्रावण
 कृष्ण प्रतिपद् को मनवाया जाय। जहाँ और जिस दिन भगवान् महावीर ने प्रथम उपदेश
 दिया था। मैं समझता हूँ प्रस्तावका यह कथन विशेष रूप से आपत्ति योग्य है। क्या
 श्वेताम्बर और क्या स्थानकवासी कोई आज तक यह न जानता है और न मानता है कि
 भगवान् महावीर ने उक्त स्थान में उक्त तिथि को प्रथम उपदेश दिया था। इसके विरुद्ध
 सभी श्वेताम्बर और सभी स्थानकवासी पुराने इतिहास और परम्परा के आधार पर यह मानते
 हैं कि भगवान् महावीरने ऋजुवाल्किा के तट पर प्रथम उपदेश किया और सो भी वैशाख
 शुक्ल दसमी को।

मेरे उक्त कथन के समर्थन में केवल परम्परागत श्रुति ही नहीं है बल्कि अधिक से अधिक पुराने ग्रन्थों का आधार भी है। जब श्वेताम्बर और स्थानकवासी समाज के सामने ऐसे ऐतिहासिक आधार हों और परम्परा भी हो तथा सब इसमें एकमत हों तब वे एक ऐसी नई निराधार बात को मान कर उसमें भाग लेकर इतिहास तथा परम्परा के मन्तव्य पर हरताल कैसे फेर सकते हैं ? इसलिए मैं आपसे जानना चाहता हूँ कि आपके पास पुराने से पुराने प्रमाण क्या हैं जिनमें भगवान् महावीरने विपुलाचल पर श्रावण कृष्ण प्रतिपद् को प्रथम उपदेश देने की बात कही गई हो। जहाँ तक मैं जानता हूँ दिगम्बर समाज में भी उक्त स्थान पर उक्त तिथि को प्रथम उपदेश दिये जानेकी परम्परा और जयन्ती महोत्सव की परम्परा बिल्कुल नई है और निराधार भी।

फिर भी दिगम्बर समाज अपना निर्णय करने में स्वतन्त्र है, किंतु श्वेताम्बर समाज और स्थानकवासी समाज तो अपनी पुरानी सप्रमाण परम्परा को तब तक छोड़ नहीं सकते जब तक उन्हें मालूम न हो कि उससे भी अधिक पुराना और अधिक प्रमाणभूत आधार विद्यमान है।

यदि आपके पास अपने विचार के समर्थक पुराने प्रमाण हों तो उन्हें शीघ्रातिशीघ्र प्रसिद्ध करना चाहिए जिससे दूसरे लोग कुछ सोच भी सकें। मेरे प्रस्तुत विचारका खुलासा आप करें या न करें तो भी मेरा यह पत्र आप अगले अनेकान्त के अङ्क में कृपया प्रकाशित कर दें। जिससे हर एक विचारवान को इस बारे में सोचने का, खोज करने का, कहने तथा निर्णय करने का यथेष्ट अवसर मिल सके।

आपको मालूम ही होगा कि जहाँ जहाँ संभव हो वहाँ सभी जगह मैं सभी फिरकों के एल जगह मिलने का पक्षपाती हूँ। इसी कारण कलकत्ता जैसे विशाल शहर में और विशाल जैन वसती वाले स्थान में सभी फिरकेवाले हम सब एक जगह मिल कर पर्व विशेष मनाते हैं; परंतु हमने यह पर्व ऐसा चुना है जिसमें किसी फिरके का मतभेद नहीं। यह पर्व है चैत्र शुद्ध त्रयोदशी—महावीरका जन्मदिवस। यदी ऐसा ही महावीर के प्रथम उपदेशका स्थान और दिन सभी फिरकों में निर्विवाद रूपसे मान्य हो तब तो उस स्थान पर उस दिन को नये जयन्ती महोत्सव की योजना का विचार संगत हो सकता है पर जहाँ मूल में ही भेद और विरोध है वहाँ सभी फिरकों का सम्मिलित रूप से भाग लेना कैसे सोचा गया यह मेरी समझ में नहीं आता ? यह सूझ तो मुझे जैन फिरकों में एक नया विवादस्थान पैदा करानेवाली दिखती है।

अध्यायी

बा. बहादुरसिंहजी सिन्धी. कलकत्ता.

जीवायुप्पमाणकुलयं

संशोधक—पूज्य आचार्य महाराज श्रीविजयतीन्द्रसूरीजी

मणुआण विंसोत्तरसयं, सयं सिंह-काग-गय-हंसा ।

कच्छ-मच्छ-मयरसहस्तं, सयमाउं गिद्धपक्षीणं ॥१॥

चडलिय-सारस-सूअर-आई जीवाण पन्नासं ।

वग्घाणं चउवीसं, सट्ठी वग-कौंच-कुक्कडगं ॥२॥

सारंगाण तीसं, सुअ-सुणह-विलाड-वारसगं ।

भिग-जंबुग-चउवीसं, गो-महीसि-उंट-पणवीसं ॥३॥

गंडस्स वीसवरिसं, सोलस अज-गड्डुरियाणं च ।

ससगं च चउदसगं, वासदुगं मुसगस्साऊ ॥ ४॥

सरड-गिह-गोह-क्रीडग, वरिसदुगं जुआ य कंसारी ।

मासतिंगं च वीययपंखी, अहिआउं जिणेसरदिट्ठं ॥ ५ ॥

संवत् १७२९ आश्विनधवलपक्षे सरवडीग्रामे लि० जिनविनयमुनिना ।

—मनुष्य का १२० वर्ष का; सिंह, काक, हाथी, हंस आदि का १०० वर्ष का; मत्स्य, कच्छप, मकर आदि का १००० वर्ष का; गृध्रपक्षीका १०० वर्ष का; चिड़िया, सारस, सूकर आदिका ५० वर्ष का; व्याघ्र का २४ वर्ष का; वगुला, कौंच, कुक्कडा (मुर्गा) आदि का ६० वर्ष का; सारंग (मयूर) का ३० वर्ष का; तोता, कुत्ता, बिज्रव आदि का १२ वर्ष का; हिरण, श्रृगाल आदि का २४ वर्ष का; गो, भैंस, ऊंट आदि का २५ वर्ष का; गैंडा का २० वर्ष का; बकरा, भेड़ आदि का १६ वर्ष का; शशक (सुसलिया) का १४ वर्ष का; उन्दर का २ वर्ष का; गिरगट, गृहगोवा (छिपकली), मकोडा आदि का २ वर्ष का; जवा, कंसारी और विततपंखी आदि का ३ मास का अधिक से अधिक आयुष्य जिनेधरोने देखा है—ज्ञानदृष्टि से कहा है ।

विक्रमीय १८ वीं शताब्दी के एक हस्तलिखित-पत्र में इस विषय का ऐसा भी उल्लेख मिलता है कि—

तिर्यच	वर्षायु	तिर्यच	वर्षायु	तिर्यच	वर्षायु
हाथीका	१२०	बकरी	१६	पपैया	३०
सिंहका	१००	सियार	१३	तोता	१२
व्याघ्रका	६४	बिल्लो	१२	सांप	१२०
कच्छप	३८०	हंस	१००	विच्छु	६ मास
घोडाका	४०	सारस	६०	कंसारी	४ मास
बैलका	२५	टीली	१	जूं	४ मास
मैसका	२५	ऊन्दर	२	मच्छ	१०००
गायका	२५	सुखलिया	१४	वागुल	५०
ऊंटका	२५	मुरगा	६०	गिरगट	१
सूरका	५०	बुगला	६०	बन्दर	४०
मृगका	२४	कौंच	६०	मयूर	४०
गर्दभ	२४	घुग्घु	६६	मुरगी	३४
गैंडाका	४०	समली	५०	भालू (रींछ)	३३
कुत्ताका	१६	चीबरी	५	गीध	११८

इस्वी की १३ वीं सदी में श्रीहंसदेवरचित 'मृगपक्षी-शास्त्र' में कुछ प्राणियों का आयुष्य इस प्रकार बताया है—

गैंडा	२२	वर्ष
ऊंट	३०	"
सिंह	२०	"
कुत्ता	१०	"
बकरा	९	"
हंस	७	"
मयूर	६	"
खरगोश	१॥	"
सूकर	१०	"
चूहा	१॥	"

उपरोक्त कुलक और तालिका में आयुष्य का जो फेर-फार विदित होता है वह क्षेत्रान्तर विशेष से समझना चाहिये। सामान्य रूपसे यह आयुष्य अधिक से अधिक बताया गया माद्धम होता है। श्रीरत्नशेखरसूरिरचित 'लघुक्षेत्रसमास' ग्रन्थ में लिखा है कि—

मणुआउसमगयाई, हयाइ चउरंस अजाइ अहुंसा ।

गोमहिसुडुखराई, पणंस साणाइ दसमंसा ॥ ९८ ॥

अर्थात्—आरकों के अनुसार मनुष्यों का जितना आयुष्य होता है उतना ही आयुष्य हाथी, सिंह, अष्टपद आदि जन्तुओं का होता है। उनके चौथे भाग का अश्व आदि का; पांचवें भाग का गो, मैस, ऊंट, गर्दभ आदि का; आठवें भाग का बकरा, घेडा आदि का; और दशवें भाग का खान (कुत्ते) आदि प्राणियों का आयुष्य अधिक से अधिक समझना चाहिये।

ભાષા-વિશુદ્ધિ

લેખક:-પૂજ્ય મુનિમહારાજ શ્રી ભદ્રંકરવિજયજી [પૂ.આ.મ.શ્રી. વિજયરામચંદ્રસૂરિશિષ્ય]

સુખમય અને સફલ જીવન જીવવા માટે જેમ મન:શુદ્ધિ, અન્ત:શુદ્ધિ, ધન:શુદ્ધિ, વસ્ત્ર:શુદ્ધિ, શરીર:શુદ્ધિ વગેરેની જરૂર છે, તેમ વચન:શુદ્ધિની પણ જરૂર છે. જીવનવ્યવહાર માટે ઉપયોગમાં આવતા જેમ ધન અને વસ્ત્રાદિ બાહ્ય પદાર્થો છે, તેમ વિવેક વિચાર અને વચનાદિ અંતરંગ પદાર્થો પણ છે. ધનાદિ બાહ્ય પદાર્થો વિના જેમ એક દિવસ પણ ચાલી શકતું નથી, તેમ વચનાદિ અભ્યંતર પદાર્થો વિના એક ક્ષણ પણ ચાલી શકતું નથી. કવિઓએ ગાયું છે કે-“ક્ષીયન્તે સ્વલ્પ ભૂષણાનિ સતતં, વાગ્ભૂષણં ભૂષણમ્ ।” બીજાં ભૂષણો ખરેખર ખૂટી જાય છે, જ્યારે વાણીરૂપી ભૂષણ માણસને સતત શોભાવે છે.

એક અંગ્રેજ કવિએ કહ્યું છે કે:-

‘The tongue is the instrument of the greatest good and the greatest evil that is done in the world.’ (Releigh)

‘દુનિયામાં વધારેમાં વધારે બહુ કે વધારેમાં વધારે બૂંકું કરવાનું સાધન જીભ છે.’

દુનિયાનું બહુ કે બૂંકું કરવાનું સૌથી અધિક સામર્થ્ય વાણીમાં છે, એનો કાનાથી ઈન્કાર થઈ શકે તેમ છે? વિશ્વોપકારી શ્રી જિનેશ્વરદેવો સત્ય તત્ત્વોનો ઉપદેશ કરી વિશ્વ ઉપર જે ઉપકાર કરે છે, તે તેમના વચનાતિશયનો જ પ્રતાપ છે; કુતીર્થિકા અસત્ય વસ્તુઓ અતાવી મિથ્યા માન્યતાઓના અંધ કૂવામાં ઊતારી વિશ્વ ઉપર જે અપકાર કરે છે, તે પણ તેમની વચનશક્તિને જ આભારી છે. વચનસામર્થ્યનો આ પ્રતાપ સર્વ ક્ષેત્રોમાં જણાઈ આવે છે. શરીરથી તનતોડ મજૂરી કરનાર મજૂર જે કમાણી જીવનભર મજૂરી કરીને નથી કરી શકતો તે કમાણી વચનશક્તિને પ્રાપ્ત થયેલ એક કુશળ વક્તા કે વકીલ એક દિવસમાં પણ કરી લે છે. વચનશ્રવણથી માણસ ધર્મી બને છે, અને વચનશ્રવણથી જ માણસ અધર્મી બને છે. માણસના અંતરમાં રહેલી સારી કે નરસી વૃત્તિઓને એકદમ ઉત્તેજિત કરીને બહાર લાવવાનું સામર્થ્ય જેટલું વચનવર્ણણામાં રહેલું છે તેવું પ્રાયઃ બીજા ક્ષેત્રોમાં દેખાતું નથી. આજની કેળવણીમાં અક્ષરજ્ઞાનનો જે પ્રાધાન્ય આપવામાં આવે છે, તથા શાસ્ત્રોમાં કેવળજ્ઞાનાદિ પાંચ જ્ઞાનોમાં શ્રુતજ્ઞાનને જે મુખ્ય પદ આપવામાં આવ્યું છે, તેની પાછળ પણ એક યા બીજી રીતે વચનસામર્થ્યનો જ સ્વીકાર રહેલો છે. સચેતન મનુષ્યના મુખમાંથી નિકળેલું સીધું વચન તો અસર નિપજાવનારું થાય છે જ, પરંતુ અચેતન ચિત્રપટો, ફોનોગ્રાફ કે રેડિઓઓમાંથી સંભળાતા શબ્દોની પણ ચમત્કારિક અસર થતી આજના માનનીઓના જીવન ઉપર પ્રસક્ષ અનુભવાય છે.

વચનશક્તિનો પ્રભાવ એક અપેક્ષાએ જ્ઞાનશક્તિથી પણ વધી જાય છે. વચનના અવલંબન વિના જ્ઞાન પણ કાંઈ કરી શકતું નથી. જ્ઞાન ગ્રહણ કરવા માટે પણ વચનની જરૂર પડે છે, અને બીજાને ગ્રહણ કરાવવા માટે પણ વચનની જરૂર પડે છે. એક આત્મામાં રહેલું જ્ઞાન બીજા આત્મા સુધી પહોંચાડવા માટે જ્ઞાનના વાહન તરીકેનું કાર્ય કરનાર વચન સિવાય બીજી કંઈ ચીજ છે? જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરાવનાર, સંસ્કારિત બનાવનાર, તથા સર્વત્ર ફેલાવનાર વચનશક્તિ જ છે, એ વાત સર્વ વાદિઓને સમ્મત છે.

પરન્તુ એ વચનશક્તિથી આ દુનિયામાં જેટલું બહુ થાય છે તેનાથી ભૂંડું ઘણું થાય છે, એ કદીપણ બૂલવું જોઈએ નહિ. વચનથી બક્ષા કરતાં ભૂંડું અધિક થાય છે, એ જ કારણે કેટલાક અનુભવીઓને કહેવું પડ્યું છે—

Give your ears to all tongue to none. (Shakespeare)

તારા કાન બધાને આપ, પણ જીભ કોઈને પણ ન આપ.

Hear much but speak little.

ઘણું સાંભળ પણ થોડું બોલ. વગેરે

કુદરતે પણ જીભ ઉપર અધિક સંયમ રાખવાની યોજના કરેલી છે. કાન અને આંખ બે બે છે, અને જીભ એક જ છે, છતાં બે કાન અને બે આંખોને કામ એક જ સોંપાયેલું છે, જ્યારે એક જીભને કામ બે સોંપાયેલાં છે: એક બોલવાનું અને બીજું ખાવાનું—આ બે કામ કરનાર એક જીભ, અને એક જ કામ કરનાર બે કાન અને બે આંખની રચના જ જીભ ઉપર અધિક સંયમ રાખવા માટે માણસને શિખવે છે. છતાં દુનિયામાં જોઈએ તો માણસ બે કાન વાડે જેટલું સાંભળે છે, અને બે આંખ વડે જેટલું જૂએ છે, તેનાથી પણ અધિક બોલવાને ટેવાયેલો છે. જીવેન્દ્રિય ઉપરનો એ અસંયમ મનુષ્ય જાતને વધારેમાં વધારે અપકાર કરનાર નિવડે છે. જ્યાં ત્યાં નિર્ઘર્ષક કનિયાઓ અને હૃદયનો સંતાપ, અપ્રીતિની વૃદ્ધિ અને પ્રીતિનો વિનાશ, વૈર વૃદ્ધિ અને વિરોધના દાવાનળ વગેરે દેખાય છે એ મોટા ભાગે વાણીના દુરુપયોગનાં જ કટુ ફળો હોય છે. જે મનુષ્ય બોલવાનું ઝોહું કરી નાંખે, જેટલું સાંભળે અને જૂએ છે, તે બધું જ હૃદયમાં રાખતાં શીખે, જરૂર પડે સારે પણ વિચારીને જ કોઈને પણ નુકસાન ન થાય તેની કાળજી પૂર્વક બોલે, તો ઘણી આપત્તિઓનો અંત આપોઆપ આવી જાય તેમ છે. અને એ માટે જ ભાષાવિશુદ્ધિના શિક્ષણની બારે અગત્ય છે. જૈન શાસ્ત્રોમાં એ શિક્ષણ સંગીન રીતે આપવામાં આવ્યું છે. મુનિઓની વાગ્દ્યુતિ તથા ભાષાસમિતિ એ શિક્ષણનું જ સુમધુર ફળ છે. એ શિક્ષણથી સુશિક્ષિત થયેલો મુનિ સતત ભાષણ કરે તોપણ કોઈને અપકાર કરનાર થતો નથી, અને એ શિક્ષણને નહિ પામેલો આત્મા સતત મૌન ધારણ કરે તો પણ ફાયદો કરવાને બદલે નુકસાન કરનારો થાય છે. જૈન શાસ્ત્રોમાં ચારિત્ર એ મુક્તિનું પરમ અંગ છે. અષ્ટ પ્રવચનમાતા એ ચારિત્રની જનેતા છે, વચનશુદ્ધિ અને ભાષાસમિતિ એ અષ્ટ પ્રવચનમાતાની અંતર્ગત છે; અને એ બંને ભાષા વિશુદ્ધિને આધીન છે. ભાષાવિશુદ્ધિ એ રીતે પરંપરાએ મુક્તિનું પરમ અંગ બની જાય છે.

જૈન શાસ્ત્રોએ મુનિઓને સર્વથા મૌન ધારણ કરવાને ઉપદેશ્યું નથી, સર્વથા મૌન ધારણ કરવાથી બચવાર માર્ગનો ઉચ્છેદ થાય છે, અને બીજા પણ મિથ્યાભિમાનાદિ અનેક દુર્ગુણો પોષાય છે, એ કારણે મુનિને જ્યારે જ્યારે બોલવાની જરૂર લાગી થાય ત્યારે ત્યારે શાસ્ત્રે બતાવેલા નિયમાનુસાર તેને બોલવાનું હોય છે, અને એ રીતે શાસ્ત્રાનુસારી વચન-વિન્યાસમાં કુશળ બનેલો મુનિ ચિરકાલ સુધી બોલે તો પણ અન્યને ધર્મદાનાદિ કરવા વડે ગુણ કરનારો જ થાય છે.

વચનવિન્યાસમાં મુનિને કુશળ બનાવવા માટે જૈન શાસ્ત્રોમાં બોલવા લાયક ભાષાના ચાર પ્રકાર પાડી બતાવ્યા છે; તેમાં બોલવા લાયક સઘળી ભાષાઓનો સમાવેશ થઈ જાય

છે. એ ચાર પ્રકાર અનુક્રમે સત્ય, અસત્ય, મિશ્ર અને અનુભય છે. મિશ્ર અને અનુભય એ નિશ્ચયથી અસત્ય છે, તથા વ્યવહારથી સત્યાસત્ય છે, જેમકે અશોકવન, શ્રમણસંઘ, એ મિશ્ર ભાષાના પ્રયોગ છે.

તેને અશોકપ્રધાન વન, શ્રમણપ્રધાન સંઘ, એ અપેક્ષાથી બોલે તો સત્ય છે, અને અશોકનું જ વન, શ્રમણનો જ સંઘ, એ રીતે અવધારણુ યુક્ત બોલે તો અસત્ય છે. અનુભય ભાષા પણ વિપ્રતારણા કે અવિનીતતાદિ બુદ્ધિ પૂર્વક બોલે તો અસત્ય છે, અન્યથા સત્ય છે. શાસ્ત્રોમાં ઉપયોગ પૂર્વક બોલનારની ચારે ભાષા આરાધક માની છે, અને અનુપયોગ પૂર્વક બોલનારની ચારે ભાષા અનારાધક માનેલી છે. જૈન દૃષ્ટિએ ભાષાનિમિત્તક શુભાશુભ સંકલ્પ એ જ આરાધકપણા કે વિરાધકપણાનું તત્ત્વ છે. તેથી શુભ સંકલ્પ પૂર્વક અસત્ય ભાષા પણ સત્ય છે, અને અશુભ સંકલ્પપૂર્વક સત્યભાષા પણ પરમાર્થ દૃષ્ટિએ અસત્ય છે. સત્ય, અસત્ય, મિશ્ર અને અનુભય એ ચાર પ્રકારની ભાષામાં પ્રથમ સત્ય ભાષાના દશ પ્રકાર પાડી અતાવવામાં આવ્યા છે, તે આ પ્રમાણે—

સત્ય ભાષાના દશ પ્રકાર

૧ જનપદસત્ય—પાણીને કાઈ દેશમાં ‘જલ’ અને કાઈ દેશમાં “ઉદક” કહે છે તે બધા જનપદસત્યના પ્રકાર છે. અહીં એક જ અર્થ માટે બિન બિન્ન શબ્દપ્રયોગ કરવામાં દુષ્ટ વિવક્ષા કે કંગવાની બુદ્ધિ રહેલી નથી. તેથી તે બધા શબ્દપ્રયોગો સત્ય છે.

૨ સમ્મતસત્ય—પંકજ શબ્દ અરવિંદમાં જ રૂઢ છે, પણ કાદવમાંથી ઉત્પન્ન થતા કીટાદિમાં કે કુસુમકુવલયાદિમાં રૂઢ નથી તે સમ્મતસત્ય છે.

૩ સ્થાપનાસત્ય—જિનપ્રતિમામાં જિન શબ્દ: “જિન” શબ્દ જેમ ભાવ-જિનમાં પ્રવર્તે છે તેમ સ્થાપનાજિનમાં પણ પ્રવર્તે છે. જિનપ્રતિમામાં ‘જિન’ શબ્દનો પ્રયોગ એ મિથ્યાત્વ છે એમ કેટલાકો કહે છે, તેઓ સ્થાપનાસત્યનું પ્રતિપાદન કરનાર સૂત્રનું ઉન્મૂલન કરવા દ્વારા અનંતા અરિહન્ટોની આશાતના કરનારા તથા અનંત સંસારીપણાને ઉપાજન કરનારા થાય છે. શબ્દશક્તિ એકલી વ્યક્તિ કે જાતિમાં જ નહિ પણ વ્યક્તિ જાતિ અને આકૃતિ ત્રણેમાં પ્રવર્તે છે, એમ નૈયાયિકોએ પણ સ્વીકાર્યું છે. અંકવિન્યાસ, અક્ષરવિન્યાસ, મુદ્રાવિન્યાસ ઇત્યાદિ સ્થાપના સત્ય છે.

૪ નામસત્ય—ધનરહિતને “ધનવર્ધન” અને કુલવિહીનને ‘કુલવર્ધન’ ઇત્યાદિ બાવાર્થવિહીન નામ આપવાં તે નામસત્ય છે.

૫ રૂપસત્ય—લિંગધારી સાધુમાં ‘સાધુ’ અને વેષધારી યતિમાં ‘યતિ’ શબ્દનો પ્રયોગ એ રૂપસત્ય છે. નાટકીયા રાજા મંત્રી ઇત્યાદિ પણ રૂપસત્ય છે. (‘સ્થાપના’ની પ્રવૃત્તિ તત્કાલીન અને સદ્બોધમાં હોતી નથી અને ‘રૂપ’ની હોય છે, આટલો સ્થાપના-સત્ય અને રૂપસત્યમાં ફેર છે).

૬ પ્રતીત્યસત્ય—અણુ મહત્ હ્રસ્વ દીર્ઘ ઇત્યાદિ પરસાપેક્ષ પદાર્થોનું પ્રતિપાદન એ પ્રતીત્યસત્ય છે, અણુત્વ મહત્ત્વાદિ પરાપેક્ષ ધર્મો સર્વથા અસત્ય છે; એમ ન કહેવું. કર્પૂર ગન્ધસ્વભાવથી જ અને શરાવ ગન્ધજલસંપર્કથી જ છે તેથી અસત્ય કે તુલ્ય ગણાય નહિ.

૭ વ્યવહારસત્ય—‘પીયતે નદી’ ‘દહ્યતે ગિરિ:’ ‘મલતિ માજનમ્’ ‘અનુદરા

કન્યા ' અલોમા પટકા ' નદીનું તીર પીવાય છે, ગિરિનાં તુલ્ય બળે છે, ભાજન ગત જલ ગળે છે, કન્યાને સંભોગજ-બીજ-પ્રભવ ઉદરનો અભાવ છે, બકરાંને લવન કરવા યોગ્ય-કાપવા યોગ્ય લોખનો અભાવ છે, ઇત્યાદિ પ્રયોગ એ વ્યવહારસત્ય છે.

૮ ભાવસત્ય—સદ્ભિપ્રાય પૂર્વક ખોલાયેલી, પારમાર્થિક ભાવને જણાવનારી અથવા શાસ્ત્રીય વ્યવહારને નિયંત્રિત કરનારી ભાષા એ ભાવસત્ય છે, જેમ કે કુંભને જ કુંભ કહેવો, બલાકાને શ્વેત જ કહેવી, ઇત્યાદિ ભાવસત્ય એટલે પરમાર્થસત્ય છે.

૯ યોગસત્ય—છત્રના યોગથી છત્રી, દંડના યોગથી દંડી, કુંડલના યોગથી કુંડલી, ઇત્યાદિ યોગસત્ય છે.

૧૦ ઉપમાસત્ય—ઉપમા, ઉપમાન, ઉદાહરણ, યાત, દર્શાત, નિદર્શન ઇત્યાદિ ઉપમાસત્ય છે. ઉપમા એ પ્રકારની છે: એક ચરિત અને બીજી કલ્પિત. પ્લક્ષદત ચક્ર-વર્તીનું નરકગમન ઇત્યાદિ ચરિત છે, સંસારસાગર, ભવચટવી, મુક્તિકત્યા, ઇત્યાદિ કલ્પિત છે. અનિત્યતા માટે પિપ્પલ્લપત્ર અને જડતા માટે મુદ્ગશૈલ-પાષાણાદિનાં દર્શાતો પણ કલ્પિત છે. કલ્પિત દર્શાતો પણ ઇષ્ટાર્થનાં સાધક છે, તેથી આદરણીય છે. સાધારણ ધર્મથી ઉપમા ન હોય કિન્તુ અસાધારણ ધર્મોથી જ હોય, જેમ કે ચન્દ્રમુખી-એમાં ચંદ્રના આઘાદકત્વાદિ અસાધારણ ધર્મથી ઉપમા છે, કિન્તુ સ્વેતવ અભિધેયત્વાદિ સાધારણ ધર્મોથી નહિ.

અસત્ય ભાષાના દશ પ્રકાર

૧ ક્રોધનિઃસ્રુત—ક્રોધાવિષ્ટની અસત્ય ભાષા-જેમકે ક્રોધાવેશમાં પોતાના પુત્રને જ કહેવું કે ' તું મારો પુત્ર નથી ' મિત્રને કહેવું કે ' તું મારો મિત્ર નથી ' ઇત્યાદિ. અથવા ક્રોધાવિષ્ટનું સત્ય વચન પણ અસત્ય છે, વ્યવહારથી સત્ય હોવા છતાં ફલોપયોગી સત્યત્વ. તેમાં નથી, કારણ કે સંકિલ્પાચરણને શાસ્ત્રે નિષ્ફળ જ માનેલું છે, અથવા સ્થિતિબન્ધ કે રસબન્ધમાં કારણ યોગ નથી, કિન્તુ કષાય છે. ક્રોધાવિષ્ટને ક્રોધથી કિલ્લ કર્મબન્ધ થાય છે, પણ સત્યથી તેને સ્વતંત્રપણે શુભ બન્ધ થતો નથી, કિન્તુ અશુભ ફલ-જનક થાય છે.

૨ માનનિઃસ્રુત—અદ્યધનવાળો કહે કે હું ' બહુ ધનવાળો ' છું અને અદ્ય જ્ઞાનવાળો કહે કે હું ' મહાજ્ઞાની ' છું-ઇત્યાદિ અથવા માનાવિષ્ટ જે બોલે છે તે બધું અસત્ય જ છે, કારણ કે નિષ્ફલ અને મહાબન્ધનું કારણ છે. સત્યનું કાર્ય (શુભ બન્ધરૂપ) થતું નથી અને અસત્યનું કાર્ય (કર્મબન્ધ રૂપ) થાય છે તેથી પરમાર્થથી તે અસત્ય જ છે.

૩ માયાનિઃસ્રુત—અન્દ્રમલિક કહે કે ' હું દેવેન્દ્ર છું ' અથવા માયાવિષ્ટની સઘળી ભાષા અસત્ય છે કારણ કે તેથી સત્યનું કાર્ય શુભ બન્ધ થતો નથી, અને અસત્યનું કાર્ય કર્મબન્ધ થાય છે.

૪ લોભનિઃસ્રુત—ખોટા તોલાંને સાચાં તોલાં કહેવાં, ખોટાં માપાં ને સાચાં માપાં કહેવાં, અથવા લોભાવિષ્ટની સઘળી વાણી અસત્ય જ છે, સત્યનું કાર્ય શુભ બન્ધ છે નહિ અને અસત્યનું કાર્ય અશુભ બન્ધ રહેલો છે.

૫ પ્રેમનિઃસ્રુત—પ્રિયતમનું પ્રિયતમાની આગળ કહેવું કે હું તારો દાસ છું. પ્રેમ મોહોદ્યજનિત પરિણામ વિશેષ હોવાથી અશુભ કર્મબન્ધનો હેતુ છે, તેથી અસત્ય છે.

૬ દ્વેષનિઃસૃત—દ્વેષાવિષ્ટનું સઘળું વચન અસત્ય છે જેમકે ‘જિનેશ્વર કૃતકૃત્ય નથી’ ‘જિનેશ્વરનું ઐશ્વર્ય ઐન્દ્રજાલિક છે,’ ઇન્દ્ર જાલિયા વગેરે વિદ્યાતિશય વડે પણ ઐશ્વર્ય બતાવે છે, તેમ જિનેશ્વર ઇન્દ્રજાલિક છે પણ કર્મક્ષય કરવા વડે કૃતાર્થ થયેલ નથી, એ પ્રમાણે ભગવદ્ગુણમત્સરિનું વચન અસત્ય છે. (પરગુણ અસહન રૂપ માત્સર્ય તે દ્વેષ છે અને તે સિવાયનો અપ્રીતિ રૂપ પરિણામ તે ક્રોધ છે. એટલો ક્રોધ અને દ્વેષમાં ફરક છે.)

૭ હાસ્યનિઃસૃત—હાસ્યમોહોદયજનિત પરિણામ વિશેષથી બાધિત અર્થવાળું જે મૂષા મોલે તે હાસ્યનિઃસૃત અસત્ય છે, જેમકે—‘જોયેલી વસ્તુ પણ મેં જોયેલી નથી’ ઇત્યાદિ કહેવું તે.

૮ ભયનિઃસૃત—ભયથી વિપરીત કહેવું—ચોરી કરી હોય છતાં રાજ્યની આગળ ‘હું ચોર નથી એમ કહેવું તે.’

૯ આખ્યાયિકાનિઃસૃત—રામાયણ મહાભારતાદિ ગ્રંથોમાં જે અસમ્બદ્ધ વચનો કહ્યાં છે તે આખ્યાયિકાનિઃસૃત અસત્ય છે. વેદાદિ શાસ્ત્રોમાં જે વચનો કહ્યાં છે તે કાલા-સુરાદિએ લોકોને ઠગવા માટે કહ્યાં છે માટે તે આખ્યાયિકાનિઃસૃતમાં નહિ પણ માયાનિઃસૃતમાં અંતર્ભાવ પામે છે.

૧૦ ઉપઘાતનિઃસૃત—પર અશુભ ચિન્તન પરિણત અભ્યાખ્યાનાદિ ‘અચોરને ચોર કહેવો’ ઇત્યાદિ ઉપઘાતનિઃસૃત અસત્ય છે.

અસત્ય પણ પ્રશસ્ત પરિણામથી બોલાય તો સત્ય છે, જેમકે પ્રવચનપ્રદિષ્ટ રાજદિકને લખિધધર સાધુ ક્રોધથી કહે કે ‘તું રાજા નથી’ અથવા કામાતુર સ્ત્રીની પ્રપંચ જાળમાંથી બચવા માટે શીલધુરંધર પુરુષ માયાથી કહે કે ‘હું પુરુષ નથી’ તે અસત્ય નથી. અહીં નૃપપદની પ્રશસ્ત નૃપમાં કે પુરુષપદની અપ્રશસ્ત પુરુષમાં લક્ષણા ચર્ચ શકે નહિ, અન્યથા બધે જ લક્ષણા કરવાથી કોઈ પણ વચન અસત્ય રહે જ નહિ.

અસત્ય બોલવાનાં મુખ્ય કારણ ત્રણ છે—

૧ રાગ—માયાદિ કષાય અને હાસ્યાદિ નોકષાય.

૨ દ્વેષ—ક્રોધાદિ કષાય અને ભયાદિ નોકષાય.

૩ મોહ—ત્રણ પ્રકારનો છે—

૧ ભ્રમ—અતદ્ભમાં તદ્દનો અધ્યવસાય.

૨ પ્રમાદ—ચિત્તાનવધાનતા (અનુપયોગ).

૩ કરણપાટવ—ઇન્દ્રિય-અસામર્થ્ય.

અસત્ય બોલવાનાં દશ કારણોનો ‘સંગ્રહ નયન’ના અભિપ્રાયથી ત્રણમાં સમાવેશ થઈ શકે છે. તો પણ વ્યવહારસિદ્ધિ માટે દશ વિભાગનો પ્રયોગ પણ તે તે જીવોને માટે ઉપકારક છે. અસત્યના ચાર પ્રકાર બીજી રીતે પણ થાય છે.

(૧) સદ્ભાવપ્રતિષેધ—જીવ નથી, પુણ્ય નથી, પાપ નથી, ઇત્યાદિ.

(૨) અભૂતોદ્ભાવન—જીવ છે પણ અણુ છે અથવા વ્યાપક છે, અથવા શ્યામાક તંદુલ માત્ર છે, ઇત્યાદિ.

અર્થાન્તર—ગાયને ઘોડો, ઘોડાને ગાય, ઇત્યાદિ.

ગહર્હ—નિન્દવાના અભિપ્રાયથી નીચત્વવ્યંજક કાણો, અન્ધો, બહેરો ઇત્યાદિ શબ્દો બોલવા તે.

સત્ય અસત્ય ઉભયના મિશ્રણ રૂપ મિશ્ર ભાષાના પણ દશ પ્રકાર છે. જે ભાષાનો વિષય અંશે આધિત છે, અને અંશે અઆધિત છે, તે મિશ્ર કહેવાય છે. છીપને વિષે ‘દ્વં રજતમ્ ।’ મૂતલમ્ ઘટવત્ ।’ ઇત્યાદિ અસત્ય અંશે સત્ય છે. ‘રજત’ અંશમાં અસત્ય છતાં ‘ઈદં’ અંશમાં સત્ય છે. ‘ઘટ’ અંશમાં અસત્ય છતાં ‘મૂતલ’ અંશમાં સત્ય છે.

મિશ્ર ભાષાના દશ પ્રકાર

૧ ઉત્પન્નમિશ્ર—‘આજે દશ આળક જન્મ્યા છે’. વસ્તુતઃ દશ નહિ પણ દશથી અધિક અથવા ઓછા જન્મ્યા છે. અથવા હું દશ રૂપિયા આપીશ એમ કહીને દશ નહિ આપતાં પંદર કે પાંચ આપવા એમાં આપવાની ક્રિયા થઈ તે સત્ય છે, પણ દશ નહિ આપતાં ઓછા અધિક અપાયા તે અસત્ય છે. એ રીતે કોઈ પણ ક્રિયામાં ન્યૂનાધિક કરવા છતાં કથન મુજબ ક્રિયા કરવી તે ઉત્પન્નમિશ્ર ભાષા છે.

૨ વિગતમિશ્ર—ઓછા અધિક મરવા છતાં આજે દશ વૃદ્ધો મરી ગયા એમ કહેવું તે વિગતમિશ્ર છે.

૩ ઉત્પન્નવિગતમિશ્ર—ન્યૂનાધિક જન્મવા અને મરવા છતાં દશ જન્મ્યા અને દશ મર્યા એમ કહેવું તે ઉત્પન્ન વિગત મિશ્ર છે.

૪ જીવમિશ્ર—ખડુ જીવ અને થોડા જીવથી મિશ્ર સમુદાયને જીવ તરીકે કહેવો.

૫ અજીવમિશ્ર—ખડુ મરેલા અને થોડા જીવતાને અજીવ સમુદાય કહેવો.

૬ જીવાજીવમિશ્ર—ન્યૂનાધિક જીવાજીવ હોવા છતાં જીવાજીવ રાશિ છે એમ કહેવું તે.

૭ અનંતમિશ્ર—પ્રત્યેક અને સાધારણ અને હોવા છતાં અનંતકાય કહેવું.

૮ પ્રત્યેક—અનંતકાયથી યુક્તને પ્રત્યેકવનસ્પતિકાય તરીકે ઓળખાવવા.

૯ અધ્ધામિશ્ર—રાત ન પડી હોય તોપણ રાત પડી એમ કહેવું, સૂર્યોદય ન થયો હોય તો પણ સૂર્યોદય થયો એમ કહેવું ઇત્યાદિ.

૧૦ અધ્ધાઅધ્ધામિશ્ર—રાત કે દિવસના પ્રહરાદિ અન્ય પ્રહરાદિ સાથે મિશ્રિત કરીને બોલવા, જેમકે પ્રથમ પોરિસી વખતે મધ્ય દિન કહેવો, છેલ્લા પ્રહર વખતે સંધ્યા-સમય કહેવો ઇત્યાદિ.

અનુભવ—અસત્યામૃષા અથવા વ્યવહારભાષાના બાર પ્રકાર છે—

સત્ય, અસત્ય, અને મિશ્ર, એ ત્રણ ભાષાથી વિપરીત લક્ષણવાળી ભાષાને શાસ્ત્રમાં ‘અસત્યામૃષા’ અપરનામ ‘વ્યવહારભાષા’ કહે છે. સત્યાદિ ભાષાની જેમ તે પ્રવર્તક નિવર્તક નથી, કિન્તુ વ્યવહાર ચલાવવાના સાધન માત્ર રૂપ છે.

‘સદ્મયો દિનં સત્યમ્’ એ સત્ય શબ્દની વ્યુત્પત્તિ છે, સત્ એટલે સન્નજન પુરુષો, સુદર (મૂલોત્તર) ગુણો અથવા જીવાજીવાદિ વિદ્યમાન પદાર્થો તેને હિતકારી તે સત્ય કહેવાય છે. સન્નજન પુરુષો એટલે ઉત્તમ મુનિઓને હિતકારી, જેમકે આત્મા છે, કર્મ છે, પરલોક છે, ઇત્યાદિ—મુનિમાર્ગને અનુકૂલ વચનો તે સત્ય છે.

સુદર મૂલોત્તર ગુણો તેને હિતકર એટલે તેની આરાધનામાં ઉપકારી, જેમકે અહિંસા સંયમ ધ્વજાયઈ ઇત્યાદિ ફલદાયી છે. હિંસા, અસંયમ, અધ્વજ ઇત્યાદિ દુર્ગતિદાયક છે. જીવાજીવાદિ સત્ પદાર્થો તેને હિતકારી—યથાસ્થિત પ્રત્યાયન કરાવવા દ્વારા ઉપકારી—જેમકે આત્મા દેહબ્યાપી છે, લોક ચૌદ રજ્જુપ્રમાણ છે.

એથી વિપરીત તે અસત્ય-આત્મા નથી, કર્મ નથી, પરલોક નથી; અહિંસા સંયમ તપ બ્રહ્મચર્ય આદિ ક્ષત્રદાયી નથી; આત્મા સર્વ વ્યાપી છે; લોક સાત દ્વીપ સમુદ્ર પ્રમાણુ છે; ઇત્યાદિ મોક્ષમાર્ગને પ્રતિકુળ, આરાધનાને અટકાવનાર, તથા પદાર્થોનો વિપરીત બોધ કરાવનારાં વચનો અસત્ય છે.

અશોકવન, આમ્રવન, ખરાય ગામ ઇત્યાદિ મિત્રભાષા છે. અશોક વનમાં અશોકના વૃક્ષો છે તે અંશમાં સત્ય, અને અશોક સિવાયનાં પણ વૃક્ષો છે તે અંશમાં સત્ય નથી. તે જ રીતે આમ્રવન, ખરાય ગામ ઇત્યાદિ વાક્યોમાં પણ સત્યાસત્યનું મિત્રણ હોવાથી મિત્ર છે. ગામ ખરાય છે એમ કહેવાથી ગામના પ્રત્યેક માણસ ખરાય છે એમ નહિ, પણ ઘણાખરાં ખરાય છે, એટલો જ એનો અર્થ છે.

વ્યવહાર ચલાવવા માટે કે સ્વરૂપમાત્રનું પ્રતિપાદન કરવા માટે હે! અરે! ઇત્યાદિ મંબોધન; આવ! જા! ઇત્યાદિ આજ્ઞા; આમ કરવું જોઈએ, આમ ન કરવું જોઈ એ ઇત્યાદિ વિધિદર્શાવનાર વાક્યો વ્યવહારભાષા છે. એમાં કોઈ પણ વસ્તુનું પ્રતિષ્ઠાપન, ઉન્મૂલન કે તે બંનેને કરવાનો ભાવ નથી, કિન્તુ તે સિવાય વ્યવહાર માત્ર ચલાવવાનો એક વિલક્ષણ ભાવ છે.

અનુભવ-અસત્યામૃષા ભાષાના બાર પ્રકાર

૧ આમંત્રણી—શ્રોતૃઅવધાનજનક હે! અયે! ભો! ઇત્યાદિ.

૨ આજ્ઞાપની—કરવા નહિ કરવા સંબંધી આજ્ઞાવચન.

૩ ચાચની—ઈચ્છિત પદાર્થની પ્રાર્થના પરક વચન.

૪ પૂચ્છની—ક્યાંથી આવ્યો? ક્યાં જઈશ? જીવ કેટલા? અજીવ કેટલા? ઇત્યાદિ પ્રશ્નાત્મક વચન.

૫ પ્રજ્ઞાપની—વિનીતને કર્તવ્યનું પ્રતિપાદન કરનાર વિધિવચન.

૬ પ્રત્યાખ્યાની—‘પાપ નહિ કરું’ ઇત્યાદિ નિષેધ પ્રતિજ્ઞાવચન.

૭ ઇચ્છાનુલોભા—‘આકરું છું’ ‘આ કરો’ ‘વિલંબ ન કરો’ ‘પ્રતિબંધન કરો’ ‘જહામુહ’ દેવાણ્ણપિયા’ ઇત્યાદિ ઇચ્છાનુકુળ વર્તવા માટે કહેવામાં આવતાં વચનો.

૮ અનભિગૃહિતા—કોઈ એકનું પણ અવધારણુ નહિ કરનાર યદ્યથમાત્ર મૂલક ‘હિત્ય’ ‘હવિત્યાદિ’ પદો.

૯ અભિગૃહિતા—કોઈ એકનું પણ અવધારણુ કરાવનાર ઘટાદિ પદો.

૧૦ સંશયકરણી—સૈન્ધવમાનય। સૈન્ધવને લાવ. સૈન્ધવ એટલે લવણુ પણ થાય અને ઘોડો પણ થાય-એમાંથી એકનો નિશ્ચય નહિ કરાવનાર અનેક અર્થ અભિધાયક પદો.

૧૧ વ્યાકૃતા—પ્રકટાર્થવાળી ભાષા છે—જેમકે આ દેવદત્તનો ભાઈ છે અને યજ્ઞદત્તનો જમાઈ છે.

૧૨ અવ્યાકૃતા—અતિ ગંભીર અને મહાન અર્થવાલી જેનો તાત્પર્યર્થ સહેલાઈથી

ન સમજી શકાય તેવી ભાષા, અથવા સ્પષ્ટ જ્ઞાન કરાવનારી મોટા માણસોની ભાષા તે ' વ્યાકૃતા ' કહેવાય છે. અને અસ્પષ્ટ જ્ઞાન કરાવનારી બાલકાદિની ભાષાને ' અવ્યાકૃતા ' કહેવાય છે.

ઉપર્યુક્ત ચારે પ્રકારની ભાષા દેવ, નારડી અને મનુષ્યને તથા શિક્ષા અને લખિંધ સહિત શુક્રસારિકાદિ તિર્થંચોને સંભવે છે. શિક્ષા એટલે સંસ્કાર-વિશેષ-જનક પાઠ અને લખિંધ એટલે જાતિસ્મરણ અથવા વ્યવહાર-કૌશલ્ય-જનક ક્ષયોપશમ વિશેષ. વિકલેન્દ્રિયોને માત્ર ચોથી વ્યવહારભાષા હોય છે. તેમનો સમ્યક્પરિજ્ઞાનભૂષિત કે પરવંચનાદિદ્વિષિત અભિપ્રાય હોતો નથી તેથી સત્ય, અસત્ય, કે તે બેના સંમિશ્રણરૂપ મિશ્ર ભાષા હોતી નથી. વળી વિકલેન્દ્રિય તથા શિક્ષા અને લખિંધ રહિત પચોન્દ્રિય તિર્થંચોને અવ્યક્ત ભાષા હોય છે, તથા વિલક્ષણ ભાષા વર્ગણના દલિકથી જન્ય હોય છે, તેથી પણ તેમને કોષ-નિઃસૃતાદિ ભાષાઓ ઘટતી નથી.

ભાષાવર્ગણના દલિકે

જૈનદર્શન ભાષાને ઈતર દર્શનોની જેમ આકાશના ગુણાદિ સ્વરૂપ નહિ પણ પૌદ્ગલિક દ્રવ્ય સ્વરૂપ માને છે. આઠ પ્રકારની જીવને ગ્રહણ યોગ્ય પૌદ્ગલિક વર્ગણોએ છે, તેમાં ' ભાષા ' એ પણ એક વર્ગણ છે. તે જીવને ગ્રહણ યોગ્ય અને સક્ષમ છે. પાંચ વર્ણ, બે ગંધ, પાંચ રસ, અને ચાર સ્પર્શવાલા અનંત પ્રદેશી સ્કંધોથી બનેલી ભાષાવર્ગણો—લોકમાં ઠાંસીને ભરેલી હોય છે. તે ભાષાવર્ગણના અનંતપ્રદેશી સ્કંધો આત્મશક્તિદ્વારા પ્રેરિત ચર્મને વચનરૂપમાં પરિણત થાય છે. ભાષાવર્ગણના દ્રવ્યોને આત્મા કાયયોગવડે ગ્રહણ કરે છે, વાગયોગરૂપે પરિણત કરે છે, અને ઉરઃ કંઠાદિ સ્થાનોના પ્રયત્નપૂર્વક વિસર્જન કરે છે. ભાષાના આ ગ્રહણ, પરિણમન અને વિસર્જનનું યથાતથ્ય સુવિસ્તૃત સ્વરૂપ જૈનાગમ ગ્રન્થોમાં પ્રતિપાદન કરેલું છે. પ્રથમ સમયે ભાષાદ્રવ્યનું ગ્રહણ થાય છે અને દ્વિતીય સમયે પરિણમન તથા નિસર્જન થાય છે. નિસર્જન થયેલાં તે ભાષાદ્રવ્યોવડે અન્ય ભાષા-દ્રવ્યો વાસિત થાય છે, તેને પરાધાત કહેવામાં આવે છે. નિસર્ગાનુકૂળ કાયસંરંભને વચોયોગ કહેવાય છે.

ગ્રહણ કરાતાં ભાષા દ્રવ્યો સ્થિર, દ્રવ્યથી અનંત પ્રદેશી, ક્ષેત્રથી અસંખ્યેય પ્રદેશા-વમાદ, કાલથી એક સમય સ્થિતિકથી માંડી અસંખ્યેય સમય સ્થિતિક અને ભાવથી પાંચ વર્ણ, બે ગંધ, પાંચ રસ, બે ત્રણ યા ચાર સ્પર્શવાલા હોય છે. એકગુણ શીતથી યાવત્ અનંતગુણ શીત સ્પર્શ હોય છે. એ રીતે એકગુણ સ્થામથી યાવત્ અનંતગુણ સ્થામ હોય છે. એમ ભાવથી સર્વ ગુણોમાં સમજી લેવું.

નિસર્જન એ રીતે થાય છેઃ તીવ્ર પ્રયત્નથી, અને મંદ પ્રયત્નથી—તીવ્ર પ્રયત્નથી ભાષાવર્ગણનાં દ્રવ્યો ભેદાય છે, અને એ ભિન્ન દ્રવ્યો છએ દિશાએ લોકાન્ત સુધી જાય છે. સક્ષમ અને બહુ હોવાથી, તથા અન્ય દ્રવ્યોને વાસક હોવાથી અનંતગુણ વૃદ્ધિયુક્ત બને છે. મંદ પ્રયત્નથી ભેદાતા નથી અને એ અભિન્ન દ્રવ્યો સંખ્યાતા યોજન જઈને વિલય પામે છે,—શબ્દ પરિણામને છોડી દે છે. ભાષાદ્રવ્યોનો ભેદ પાંચ પ્રકારે થાય છેઃ ખંડભેદ, પ્રતરભેદ, ચૂર્ણિકાભેદ, અનુતટિકાભેદ, અને ઉત્કારિકાભેદ.

૧ ખંડભેદ—સોનું, રૂપું, સીસું ઇત્યાદિની જેમ.

૨ પ્રતરભેદ—વાંસ, વેત્ર, નલ, અબ્રક, કદલી ઇત્યાદિની જેમ.

૩ ચૂર્ણિકાભેદ—તલ, મગ, અડદ, મરી, ઇત્યાદિની જેમ.

૪ અનુતટિકાભેદ—દ્રહ, નદી, વાવડી, પુષ્કરી, દીર્ઘિકા, સરોવર ઇત્યાદિની જેમ.

૫ ઉત્કારિકાભેદ—તલસીંગ, મગસીંગ, એરંડાખીજ ઇત્યાદિની જેમ.

સર્વ સ્તોક ઉત્કારિકા ભેદ હોય છે, તેથી પશ્ચાત્તુપુર્વી ક્રમે અનંતગુણ અધિક હોય છે, તાલુ આદિના પ્રયત્નપૂર્વક ઉચ્ચરિત ભાષાદ્રવ્યો ભાષાપ્રાયોગ્ય અન્ય દ્રવ્યોને વાસિત-પરાધાતક કરે છે. વિદ્યેણિમાં રહેતા શ્રોતા વાસિતને જ સાંભળે છે, સમગ્રેણીમાં રહેલ મિશ્રને સાંભળે, છે; વાસિત અને મિશ્ર સિવાયનાં કેવળ શુદ્ધ ભાષાદ્રવ્યો શ્રવણ કરાતાં નથી. કહ્યું છે કે,

પુઠં સુણેદ સદં, રૂઠં પુણ પાસદ અપુઠં તુ ।

ગંધ રસં ચ ફાસં બદ્ધપુઠં વિયાગરે ॥ ૧ ॥

શબ્દ સ્પર્શ કરાયેલો સંભળાય છે, રૂપ સ્પર્શ કરાયા વિના દેખાય છે, તથા ગન્ધ રસ અને સ્પર્શ બદ્ધસ્પૃષ્ટ ગ્રહણ થાય છે. શબ્દના પુદ્ગલો સૂક્ષ્મ, ભાવુક અને ધણા હોય છે, તેથી સ્પૃષ્ટમાત્રથી સંભળાય છે. ગંધ રસ અને સ્પર્શના પુદ્ગલો બાદર, અભાવુક અને અદ્ય હોય છે તેથી સ્પૃષ્ટ અને બદ્ધ થયેલા જ ગ્રહણ થાય છે. સ્પૃષ્ટ એટલે અડેલાં અને બદ્ધ એટલે ગાઢ રીતે મળેલાં. શ્રોત્રેન્દ્રિય અને ચક્ષુર્મન્દ્રિય પડુ છે, બીજી ઇન્દ્રિયો અપડુ છે. શ્રોત્રેન્દ્રિય ઉત્કૃષ્ટ ૧૨ યોજનથી આવેલા શબ્દોને સાંભળે છે, ભાસુરરૂપ ૨૩ લાખ યોજન દૂરથી ગ્રહણ થાય છે, ગંધ, રસ, અને સ્પર્શ યાવત્ ૯ યોજન દૂરથી આવેલાં ગ્રહણ કરાય છે.

ઉપસંહાર

ભાષાની સત્યાસત્યતા, સાવચ્છનિરવચ્છતા, સદોષનિર્દોષતા, અને વ્યવહારમિશ્રતા ઇત્યાદિને જે બાણુતો નથી તેવા અગીતાર્થને જોઈ શાસ્ત્રો બોલવાનો પણ નિષેધ કરે છે, તો પછી ઉપેદેશાદિ કરવાની તો વાત જ ક્યાં? શ્રી દશવૈકાલિક પ્રમુખ સિદ્ધાન્તની અંદર મુનિઓના વાક્યની શુદ્ધિ માટે વિસ્તૃત વિવેચન કરેલું છે. વાતચીતના વિષયમાં આવનારા મનુષ્યથી તિર્થંચ પર્યંત અને એકેન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિય પર્યંત, પદાર્થો સંબંધી બોલવામાં સંભાળભરી કાળજી રાખવામાં ન આવે તો કેવો મોટો અનર્થ ઉત્પન્ન થાય છે અને બોલનારને તેના કેવા કટુક વિપાકો અનુભવવા પડે છે, એ સૂક્ષ્મ અભ્યાસથી સમજવા યોગ્ય છે. અહીં તો માત્ર તેનું સ્થૂલ દિગ્દર્શન કરાવવામાં આવે છે.

૧. જે પંચેન્દ્રિય પશુઓના સ્ત્રીત્વ પુરુષત્વનો નિર્ણય ન હોય તેને માટે સામાન્ય વાચક શબ્દ પ્રયોગ કરવો જોઈએ, પણ સ્ત્રી-પુરુષ વાચક નહિ. જેમકે દૂર રહેલ ગાય કે બળદનો નિર્ણય ન હોય તો તેને ગાય કે બળદ નહિ કહેતાં ઢોર શબ્દથી ઓળખવા જોઈએ, અન્યથા અસત્યનો સંભવ છે.

૨. મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, સર્પ આદિને ‘આ મનુષ્ય સ્થૂલ છે,’ ‘આ ગાય વધ્ય છે,’ ‘આ બોકડો પાચ્ય છે,’ ‘આ સર્પ પ્રમેદુર છે,’ ઇત્યાદિ વચ્ચેનાં કહેવાં નહિ. એથી મનુષ્યને અપ્રીતિ, તથા પશુ પક્ષી ઇત્યાદિને આપત્તિ અને વિનાશના દોષનો પ્રસંગ છે.

૩. આ ગાયો દો'વા લાયક છે, આ બળદો જોડવાલાયક છે, આ આખલાઓ દમવા-
લાયક છે, ઇત્યાદિ બોલવાથી અધિકરણ અને લઘુતાદિ દોષનો સંભવ છે.

૪. આ વૃક્ષ પ્રાસાદ એટલે મહેલને યોગ્ય છે, આ સ્થંભને યોગ્ય છે, આ ધરને
યોગ્ય છે, અને આ તોરણને યોગ્ય છે, ઇત્યાદિ ન કહે. જરૂર પડે ત્યારે 'આ દર્શનીય છે,
આ દીર્ઘ છે, આ વૃત્ત છે, આ ઉત્તમ જાતિવાળું છે,' ઇત્યાદિ શબ્દથી બોલે.

૫. ફલ ઔષધિ આદિ પકવ છે, વેલોચિત છે, લવન અને લજ્જન યોગ્ય છે, ઇત્યાદિ
ન કહે. માર્ગદર્શનાદિ પ્રયોજને આ આત્ર ભાર ઉઠાવવાને અસમર્થ છે, આ વૃક્ષ બહુ
ફળવાળું છે ઇત્યાદિ કહે. જે વાક્ય બોલવાથી સાક્ષાત્ અધિકરણત્વાદિ પ્રવૃત્તિનું જનક બની
જાય, તે વાક્ય બોલવાનો નિષેધ છે.

૬. જમણવારને જમણું ન કહે પણ સંખડી કહે, નદીને સારા કિનારાવાલી ન કહે
પણ જરૂર પડે તો બહુ કિનારાવાલી કહે, નદી ભરેલી છે, તરી શકાય એવી છે ઇત્યાદિ
ન કહે, પણ પ્રયોજન પડે તો પ્રાયઃ ભરેલી, પ્રાયઃ ઊંડી ઇત્યાદિ કહે.

૭. આ કન્યા સુંદર છે, આ સભા સારી છે, આ રસોઈ સારી છે, ઇત્યાદિ ન કહે,
એથી અનુમતિનો દોષ લાગે. આ અભિમાનીને ઠીક ફલ મળ્યું, આ પ્રત્યનીક મરી ગયો
તે ઠીક થયું ઇત્યાદિ પણ ન કહે, એથી પણ અનુમતિનો દોષ લાગે. અસંયમીને આવ !
જા ! ખેસ ! ઊઠ ! કર ! જાણ ! ઇત્યાદિ ન કહે. એથી પણ અનુમતિનો દોષ લાગે.

૮. બોટિક (દિગમ્બર), નિહ્વ (પ્રતિભાલુંપક) ઇત્યાદિ સંદોષની પ્રશંસા ન કરે,
દેવ, અસુર, મનુષ્ય, તિર્થંચ આદિના યુદ્ધમાંથી અમુકનો જય થાયો અને અમુકનો પરાજય
થાયો ઇત્યાદિ ન કહે, એથી અધિકરણ અને દ્વેષાદિનો પ્રસંગ થાય. વાત, વૃષ્ટિ, શીત,
ઉષ્ણ, સુમિષ્ણ, દુર્લિષ્ણ, ઇત્યાદિને જાણે તો પણ ન કહે. મેઘને દેવ, મનુષ્યને રાગ, કે
આકાશને બ્રહ્મ ઇત્યાદિ ન કહે, એથી અધિકરણ અસત્ય આદિ દોષોનો પ્રસંગ થાય.

૯. નિરવધ સુકૃતની પ્રશંસા કરે, જેમકે બ્રહ્મચર્ય સુંદર છે, વૈરાગ્ય સારું છે, વૈયાવચ્ચ
અપ્રતિપાતી છે, ઉપસર્ગસહનથી નિર્જર છે, પંડિતમરણ સદ્ગતિનું કારણ છે, સાધુ
સદ્ગતિનું કારણ છે, સાધુક્રિયા નિરવધ છે, ઇત્યાદિ પ્રશંસાનાં વાક્યોથી ધર્મની વૃદ્ધિ થાય છે.

એ રીતે ભાષાના ગુણ-દોષોને જાણી જેમ ગુણ વધે અને દોષ ઘટે તેમજ બોલવું
જોઈએ. ભાષાની વિશુદ્ધિ ચારિત્રની વિશુદ્ધિને કરે છે, અને ચારિત્રની વિશુદ્ધિ વિપુલ
નિર્જરાને કરાવે છે. ચારિત્રની વિશુદ્ધિથી (૨૮) પ્રકારનો મોહ : ક્ષય પામે છે. મોક્ષક્ષયથી
કૈવલ્ય, કૈવલ્યથી શૈલેશીકરણ, શૈલેશીકરણથી સર્વસંવર અને સર્વસંવરથી અનુત્તર
મુક્તિનું સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. મુક્તિનું સુખ સકલ સાંસારિક સુખસમૂહથી અનંતગુણું
છે, દુઃખ લેશથી પણ અસંપૃક્ત અને અવિનાશી છે, વિશુદ્ધ ચારિત્રના પાલન વિના એ
સુખ શક્ય નથી, વિશુદ્ધ ચારિત્રપાલનનો ઉપાય ભાષાવિશુદ્ધિ છે. ભાષાવિશુદ્ધિનો
ઉપાય હિત, મિત, સ્તોક અને અવસરોચિત ભાષાવડે ગુણુકર વાક્યોને બોલવાં, તે છે.
દુકમાં જે બોલવાથી રાગદ્વેષાદિ દોષો ધટે, અને સમ્યગ્જ્ઞાનાદિ ગુણો વધે તે જ બોલવું
મુનિને અગર વિવેકીને યોગ્ય છે, એવો સર્વજ્ઞોનો ઉપદેશ છે.

જુહાર અને જોહર

લેખક-પ્રો. હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા એમ. એ.

‘જુહાર’ વિષે લખવું એ વિચાર તો મારા મનમાં કેટલાયે વર્ષો ઉપર ઉદ્ભવ્યો હતો. દોઢ વર્ષ ઉપર આહુત જીવન જ્યોતિના છઠ્ઠા ભાગ રૂપ છઠ્ઠી કિરણાવલીના પ્રકાશન-સમયે પણ આ વિચાર આવ્યો હતો, પણ એને મૂર્ત રૂપ અપાયું નહિ. થોડા વખત ઉપર બાંકારકર પ્રાચ્ય વિદ્યા સંશોધન મંદિરના રૌપ્ય (ઇ. સ. ૧૯૧૭-૧૯૪૨) મહોત્સવ અંક (પૃ. ૩૩૦-૩૩૫)માં એ. જી. ખવારનો “ A Note on the Meaning and Use of the word Johar ” નામક લેખ વાંચતાં ફરી આ વિચાર સતેજ થયો અને આ સંબંધમાં મારા મનમાં અત્યાર સુધી થયેલી ગડમથલ પાછી જાગૃત થઈ. આથી એને લિપિબદ્ધ કરવા આજે તો હું પ્રવૃત્તિ કરું છું, જે કે હજી આ સંબંધમાં મારે કેટલીક તપાસ અને વિચારણા કરવી આકરી રહે છે. સૌથી પ્રથમ તો હું ઉપર્યુક્ત લેખગત જામનો રજુ કરું છું:—

(૧) દક્ષિણાત્ય-મરાઠા પરંપરા પ્રમાણે રામદાસે શિવાજીને ‘ જોહાર ’નો પ્રયોગ કરવાનું છોડીને ‘ રામ રામ ’નો પ્રયોગ કરવા સૂચયું. બપોરમાં આ પરિવર્તનને અંગે વિવિધ હેવાલો અપાયા છે, તેમાંના એકમાં એમ છે કે “ શિવાજી ! આ તો તમારું હિન્દુ રાજ્ય છે. એથી મુસ્લિમોની જેમ ‘ જોહાર ’ કરવાનો રિવાજ હિંદુ ધર્મથી વિરુદ્ધ છે. એથી કેવળ શુદ્રો-નીચ જાત સિવાયના હિંદુઓએ એનો પ્રયોગ કરવો નહિ. ”

(૨) આ કથનને ઇતિહાસનો ટેકો નથી, કેમકે ‘ રામ રામ ’ શબ્દ રામદાસના સમય કરતાં પ્રાચીન છે. વળી શિવાજીના રાજ્ય દરમ્યાન જ નહિ પણ ઓછામાં ઓછી, સત્તરમી સદીના અંત સુધી ‘ જોહાર ’ કહેવાની પ્રથા હતી. શિવાજીએ પોતે એના મૃત્યુ પહેલાં ત્રણ વર્ષ અગાઉ ‘ જોહાર ’ શબ્દ એક પત્રમાં વાપર્યો છે અને એના પુત્ર રાજારામે ઇ. સ. ૧૬૯૦માં તેમ કર્યું છે.

(૩) ‘ જોહાર ’ એ ખાસો પ્રાચીન શબ્દ છે અને ‘ રામ રામ ’ શબ્દ અઢારમી સદી પછી ખૂબ વપરાવા લાગ્યો.

(૪) ‘ જોહાર ’ને બદલે બીજા પણ શબ્દો વખતોવખત વપરાયા છે. જેમકે ઇ. સ. ૧૬૦૦ માં લખાયેલા એક પત્રમાં ‘ દંડવત્ ’ અને પંદર વર્ષ પછીના પત્રમાં ‘ સાશ્વંગ દંડવત્ ’ વપરાયેલ છે. આજે પણ આ શબ્દો વપરાય છે.

(૫) ‘ જોહાર ’ના મૂળમાં મુસ્લિમ તત્ત્વ હોત તો શિવાજીની આત્માથી તૈયાર કરાયેલ રાજ્યવ્યવહારકોશ જેમાં મુખ્યત્વે ફારસી શબ્દોના સંસ્કૃત પર્યાયો અપાયેલા છે, તેમાં આ શબ્દ હોત.

આ સંબંધમાં નીચે મુજબનું પણ રજુ કરાયેલું છે:

શિરસા વન્દનં શિજ્ઞા પ્રણામસ્તીસ્લમા ભવેત્ ।

નમસ્કારઃ સલામઃ સ્વાદાસીર્વાદો દુવા સ્મૃતઃ ॥

(૬) ફારસી બાષાં અને મુસ્લિમ સંસ્કૃતિની સાથે હિંદુ સમાજ સંપર્કમાં આવ્યો તે કરતાં ‘ જોહાર ’ શબ્દ વિશેષ પ્રાચીન છે.

(૭) લગભગ ઈ. સ. ૩૦૦ માં રચાયેલી ગાહાસત્તસર્પિ (સં. ગાથાસપ્તશતી) માં ‘ ન હોત્તિ દેવાળ જોક્કારા ’ એવું વાક્ય છે.

વેળે ‘ ‘ જોક્કારા નમસ્કારા જોહારા ઇતિ વા ’ એમ પાઠાન્તર આપેલ છે.

ઈ. સ. ૮૭૦ની આસપાસમાં થઈ ગયેલા શીલાંકની આવસ્થ (સં. આવસ્થક) ઉપરની ટીકામાંની એક વાર્તામાં

“ દિહો જોહારિજ્ઞિ જં જં સો મળિહ તં ચ કાયવ્વં ” એવો ઉદ્દેશ્ય છે.

ઈ. સ. ની ચૌદમી સદીના ક્ષત્ર્ય ગ્રંથ બસવપુરાણમાં એના કર્તા જીમ કવિએ ‘ જોહાર ’ તેમજ ‘ જોહર ’ શબ્દ અનેક વાર વાપરેલ છે.

(૮) ‘ જોહાર ’ એ આપણા દેશનો શબ્દ છે. એ પ્રાકૃતમાં અને કદાચ સંસ્કૃતમાંથી ભેટરી આવેલો છે.

એક હસ્તલિખિત પ્રતિમાં જોક્કારનું મૂળ જયકાર છે એમ વેળે સૂચવ્યું છે.

હું આની વ્યુત્પત્તિ દર્શાવવા સમર્થ નથી એમ મને લાગે છે. મારા મિત્ર ડૉ. ઘાટગે જોષકાર માંથી ‘ જોહાર ’ શબ્દ બની શકે એમ કહે છે.

રજપુતોમાં જ ‘ જોહાર ’ કરવાની પ્રથા હતી એ પ્રચાલિત ‘ જોહાર ’ શબ્દનો ‘ જોહાર ’ સાથે શો સંબંધ છે તે હું જાણતો નથી. વિન્સન્ટ રિમથે “ Akabar, the Great Mogul ” (પૃ. ૭૨, ટિપ્પણ) માં ‘ જોહાર ’ પ્રાકૃત શબ્દમાંથી નિષ્પન્ન થયો છે એમ સૂચવ્યું છે.

મહાસંસ્કૃત એના મરાઠી કાશમાં જોહારના મૂળ તરીકે યોદ્ધર સૂચવે છે. વિશેષમાં ત્યાં એમણે આ શબ્દનો બીજો અર્થ એ આપ્યો છે કે ‘ રાજાને એના ખિજમતદારો તરફથી પ્રણામ સૂચવવા વપરાતો શબ્દ. ’

(૯) ‘ જોહાર ’ એમ ઉચ્ચાર કરતી વેળા શારીરિક હાલનચાલન થતું અને બસવ-પુરાણ પ્રમાણે તો એ હાથ જોંચા કરાતા.

(૧૦) ‘ જોહાર ’ શબ્દ કોઈ અમુક જ્ઞાતિ જ અસલ વાપરતી એમ નથી, જો કે હાલમાં તો મહાર, ચમાર વગેરે એક બીજા માટે તેમ જ એમનાથી ઉચ્ચ ગણાતા જનો માટે વાપરે છે.

(૧૧) ‘ જોહાર ’ શબ્દનું પદ આ પ્રમાણે નીચું કેમ થયું તેનું કારણ જાણવામાં નથી.

હવે આ બાબતો સંબંધમાં મારું માનવું નીચે મુજબ છે:-

(૧) ‘ જોહાર ’ એ મુસ્લિમ સંસ્કૃતિ કે ફારસી ભાષા સાથેના સંપર્કનું પરિણામ નથી.

(૨) જોહાર અને જોહરની જેમ ગુજરાતી અને હિન્દીમાં એ અર્થમાં ‘ જુહાર ’ શબ્દ વપરાયેલો છે. હિંદીમાં એનો અર્થ ‘ ઠાકોરાને કરાતી સલામ ’ એવો છે એમ કાશ જોતાં જણાય છે. વિશેષમાં ભરતરામ મહેતાની અને એમના પુત્રની ભેગી કૃતિ “ The Modern Gujarati English Dictionary ” પ્રમાણે ‘ જુહાર ’ અર્થમાં જોહર અને જુવાર શબ્દ પણ છે. કાઠિયાવાડ તરફ કેટલાક આ અર્થમાં ‘ જવાર ’ શબ્દ પણ વાપરે છે.

(૩) ગાહાસત્તસર્પિના ૩૩૨મા પદમાં હુંતિ દેવાળ જોક્કારા એવો પાઠ છે અને ૩૩૨ અ પદમાં જોક્કારને સ્થાને જોક્કાર પાઠ છે એમ પાઠસંયદમહાશય જોતાં જણાય છે. વિશેષમાં ત્યાં એ કાશકારે જોક્કાર અને જોક્કારને એકાર્થક ગણ્યા છે. વળી જોક્કાર માટે ‘ જયકાર ’ એવો સંસ્કૃત શબ્દ સૂચવ્યો છે અને એનો અર્થ ‘ જય જય ’ અવાજ, સ્તુતિ એમ દર્શાવ્યો છે.

(૪) પાઠ્ય સાહિત્યમાંથી જોહાર માટે જે ઉદાહરણ ઉપર અપાએલ છે એ ઉપરાંત 'પવયણસારુદ્ધાર' (ગા. ૪૩૫) માં જોહાર શબ્દ છે.

આ કૃતિ વિ. સં. ૧૨૪૮ કરતાં તો પ્રાચીન છે જ, કેમકે એ વર્ષમાં એના ઉપર સિદ્ધસેનસુરિએ વૃત્તિ રચી છે.

(૫) પાઠ્યસદ્મહુણુવ તેમ જ અન્ય પાઠ્ય કાશ પ્રમાણે જોહાર એ 'દેશ' શબ્દ છે. એ નામ તેમજ ક્રિયાપદ (ધાતુ) પણ છે. ક્રિયાપદ તરીકે એનો ઉપયોગ આવશ્યકકથા (૨૫, ૧૩) માં કરાયેલો છે.

(૬) જોહાર માટેના મૂળ તરીકે જે સંસ્કૃત શબ્દ જોષકાર સૂચવાયો છે તે મને સમુચિત જણાતો નથી. આની ચર્ચા હું આગળ ઉપર કરું છું.

(૭) 'જૈહાર' પાઠ્યમાંથી નિષ્પન્ન થયો હોય તો ના નહિ. કદાચ સંસ્કૃતમાં 'ઐ' થી શરૂ થતો અને 'પ્રણામ' વાચક કાઠ શબ્દ હોય તો તેમાંથી જૌ, જો, જડ અને અંતે જુ થી શરૂ થતા શબ્દો ઉદ્ભવી શકે તેમ છે. ખીજી રીતે વિચારતાં એક વાર 'જુહાર' શબ્દ નિષ્પન્ન થતાં એમાંથી જડહાર શબ્દ અને અને એ આગળ ઉપર જોહાર અને જૌહાર રૂપે પરિણમી શકે.

જૂની ગુજરાતી ભાષા (૫ ૪૬)માં જુહાર સંબંધી નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે.

“જયકાર-જયઝાર-જુહાર.”

આ વ્યુત્પત્તિ સાચી માનવા માટે એક તો 'હ'નો પ્રક્ષેપ સ્વીકારવો જોઈએ અને બીજું 'અ'નો કે 'એ'નો ઉકાર થયેલો છે એમ પણ માનવું જોઈએ. પહેલી બાબત તો ઉપર્યુક્ત પુસ્તકમાં સ્વીકારાઈ છે, કેમકે પ્રક્ષિપ્ત 'હ'નાં ઉદાહરણ તરીકે 'જુહાર'નો નિર્દેશ છે. આ સંબંધમાં મારું માનવું એ છે કે જયકાર એ પ્રતિસંસ્કૃત રૂપવાળા જોકારમાંથી જુકાર-જુઝાર-જુહાર એમ શબ્દ ઉદ્ભવ્યો છે, કારણ કે એમ માનવામાં 'હ'ના પ્રક્ષેપ ઉપરાંતની બીજી બાબતો સ્વીકારવી પડતી નથી.

'જોષકાર'માંથી જોહાર શબ્દ કેવી રીતે ઉપજવાય તે ઘાટગેએ સૂચવ્યું નથી એટલે એની કલ્પના કરવી રહી. એ કલ્પના એવી હોઈ શકે કે જોષકાર-જોસકાર-જોહકાર-જોહઝાર-જોહાર એમ 'જોહાર' શબ્દ અને ખરો, પરંતુ જોષકાર એટલે શું? સંસ્કૃતમાં 'સુખ' અર્થસૂચક જોષ શબ્દ છે. એ ઉપરથી 'સુખ કરનાર' એવો જોષકારનો અર્થ થાય, પરંતુ તેમાંથી 'પ્રણામ' એવો અર્થ કેવી રીતે ઉપજવાય?

ગુજરાતમાં ગુજરાતી બોલનારા હિન્દુઓ અને ખાસ કરીને જૈનો 'જુહાર' શબ્દ વાપરે છે. કેટલાયે જૈનો પરસ્પર પત્ર લખે ત્યારે 'જુહાર વાંચશો' એમ હજી પણ લખે છે. અને દશેક વર્ષ ઉપર તો લગભગ બધા જૈનો તેમ કરતા હતા, 'જુહાર' શબ્દ ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ વપરાયો છે. તાજે જ દાખલો જોઈએ તો ઇન્દુલાલ ગાંધીએ એનો પ્રયોગ કર્યો છે એ છે.

૧ આ ગ્રન્થની નોંધ (અવતરણ વિના) સચિત્ર અર્ધ-માગધી કાષ (ભા. ૨. પૃ. ૮૭૬) માં કરાયેલી છે. ત્યાં 'જોહાર' નો અર્થ 'સત્કાર કરવાને હાથ દેવો કે સામે સામે બેઠવું તે' અપાયો છે.

૨ અન્ય ઉદાહરણો તરીકે આકારયતિ-હક્કાર-હંકાર, તારણકાર-તારણઝાર-તારણુહાર, અઘાપિ-અજ્જિ-હજી, પ્રાત-પત-પહુત-પહોંચ, વાગુરિઝ-વાણુરિઝ-વાધરી, સકલ-સગલ-સધણું અને અમે-અમે-આમે-આધે એમ સાત જૂની ગુજરાતી ભાષા (૫. ૪૬)માં નોંધાયો છે.

એમનો જન્મ ઈ. સ. ૧૯૦૫ માં થયો છે. એમની પહેલાં થઈ ગયેલા સ્વ. મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી (ઈ. સ. ૧૮૫૮-૧૮૯૮) એ પણ આ શબ્દ વાપર્યો છે એમ એમની કૃતિ આત્મનિમજ્જન (પૃ. ૩૧)માં ‘અભેદોર્મિ’ કાવ્યગન પહેલી કડી જે “સાથે આવો તો સગપણ જાણીએ હોજ” છે તેની ત્રીજી પંક્તિ નામે “કરી જમત્ બધાને જુહાર રે” ઉપરથી જણાય છે.

કુલમંડનસરિએ વિ. સં. ૧૪૫૦ માં રચેલ મુગ્ધાવખોધ ઔક્તિકમાંના ઔક્તિક પદમાં ‘જુહાર નમસ્કારઃ’ એવો જે ઉલ્લેખ છે તેમાં જુહાર શબ્દ છે અને આડકતરી રીતે એ ‘દેશ્ય’ શબ્દ હોવાનું સૂચન મળે છે.

વિ. સં. ૧૫૬૮ માં લાવણ્યસમય ગણિએ રચેલા વિમલપ્રખંધ (ખંડ ૪, કડી ૪૦, પૃ. ૧૨૧)માં નીચે લખેલી પંક્તિમાં ‘જુહાર’ શબ્દ વપરાયેલો છે:—

“પહિલું સરસતિ કિરિતે જુહાર, કંડિ ઠનિઉ એકાઉલિહાર.”

વિ. સં. ૧૭૩૮ માં રાંદેરમાં ચોમાસું રહી ઉપાધ્યાય વિનયવિજયગણિએ જે શ્રીપાલ રાજનો રાસ રચ્યો છે તેના પહેલા ખંડની છઠ્ઠી ઢાલની દસમી કડીમાં ‘જુહારવું’ શબ્દ વાપર્યો છે. પ્રસ્તુત પંક્તિ નીચે મુજબ છે:

“આવો દેવ જુહારીએ રે લો, ઋષભદેવ પ્રાસાદ રે.”

તીર્થવંદના યાને સકલતીર્થવંદનના નામથી સુપ્રસિદ્ધ અને દૈવસિક પ્રતિક્રમણ સૂત્રમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ કૃતિમાં એના કર્તા જીવ (વિજયે) એ વાર ‘જુહાર’ શબ્દ વાપર્યો છે. આ કૃતિ સો વર્ષ જેટલી તો પ્રાચીન હશે જ એમ લાગે છે. ‘પર્વ’ પર્યુષણ ગુણનીલો’ એ ચૈત્યવંદનમાં ‘જિનવર ચૈત્ય જુહારીએ’ એવો પાઠ છે.

‘જુહાર’ શબ્દ ગુજરાતીમાં નામ તેમજ ક્રિયાપદ તરીકે વપરાય છે એટલું જ નહિ પણ ‘જુહારપટોળાં’ એ શબ્દ પણ વપરાય છે. એનો અર્થ ‘એસતા વર્ષે’ આશીર્વાદ લેવા જુહાર કરવા તે’ એવો થાય છે.

જૈહર

સાર્થ ગૂજરાતી જોડણીકોશ (ત્રીજી આવૃત્તિ)માં ‘જૈહર’ શબ્દના બે અર્થો આપ્યા છે: (૧) ઝવેરાત અને (૨) સામુદાયિક આત્મહત્યા. ખીજો અર્થ આપતી વેળા એના પર્યાય તરીકે ‘જમોર’ શબ્દ આપેલો છે. વિશેષમાં ‘જમોર’નો અર્થ સૂચવતી વેળા ‘જમોર કરનાર’ એ અર્થવાળો ‘જમોરિયો’ શબ્દ અપાયો છે. પ્રા. બળવંતરાય ક. ઠાકોરે ‘એક તોડેલી ડાળ’માં ‘જૈહર’ શબ્દ વાપર્યો છે. પ્રસ્તુત પંક્તિ નીચે પ્રમાણે છે.

“થયો જ્યાં ડંકા જૈહર દિલ કરે રાજપુત કે ?”

ઉપર્યુક્ત કાવ્ય આપણી કવિતા સમૃદ્ધિમાં ૫૦મી સમૃદ્ધિ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલું છે અને એના ઉપર પ્રા. ઠાકોરે જાતે વિવરણ રચ્યું છે. એમાં એમણે નીચે મુજબ ઉલ્લેખ કર્યો છે:—

૧ આની છેલ્લી કડીમાં ‘જીવ કહે લવસાયર તરું’ એવું કથન છે એ ઉપરથી સમજનસન્નિવ્રતી ઈ. સ. ૧૯૪૧ ની આવૃત્તિમાં એના કર્તાનું નામ જીવવિજય સૂચવાયું છે અને એ આધારે મેં પણ આ નામ અહીં નોંધ્યું છે.

પ્રસ્તુત પંક્તિઓ નીચે મુજબ છે:—

“ત્રણ લાખ એકાણું હજાર ત્રણશૈ વીશ તે યિંમ જુહાર.”

“વિમલાયત્ર ને ગઢ ગિરનાર આણુ ઉપર જિનવર જુહાર,”

“જૈનહરનો ડંકા યુદ્ધ દરમિયાન તેમાંના સૈનિકોને માટે જ અને છેલ્લો મારીને મરવાનો ધસારો કરવા માટેનો, તે જ કેસરિયાનો ડંકા. અહીં મારે એ શબ્દ ખોટો કહેનારા ન. ભો. ઈ. અને કે. હ. ધ્રુ. જેવા પ્રોફેસરોએ પોતે સાચા જ હોવા ભેદએ એ વક્તવ્યમાં જરા મંદ પડી મ્હને પૂછ્યું હોત, તો હું એમને કહી શકત-આ તો ઉપમા જ છે. જેવી રીતે જૈનહરનો આદેશ કે નિર્ણય થતાં કોઈ પણ સૈનિક આગળ ધ્રાયા વિના ન રહે, તેવી રીતે...આવી તો એ બેય આચાર્યોએ ‘ભણુકાર’ ભણાવનાં બે ચાર ભૂલો કરેલી.”

રજપૂત રાગઓ કેસરિયા કરતાં અને તેમનું મરણ થતાં તેમની સ્ત્રીઓ જૈનહર કરી બળી મરતી.

ઈ. સ. ના સોળમા સૈકામાં થઈ ગયેલા મુહમ્મદ કાસિમ ફિરિશ્તહ દ્વારા રચાયેલ તારિખ-ઈ-ફિરિશ્તહ (પ્રકરણ ૨)માં ‘જૈનહર’ શબ્દ વપરાયેલો છે. એ શબ્દ પાછળ ‘જૈનહર’ અને સંસ્કૃત જતુગૃહ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. જતુગૃહ ઉપરથી જહર-જૌહર એમ બંની શકે છે અને એનો અર્થ ‘લાખનું ઘર’ એમ થાય છે. જૂની ગુજરાતી ભાષા (પૃ. ૩૭)માં “જૌહર=જતુગૃહ” એવો ઉલ્લેખ છે તે આ હકીકતનું સમર્થન કરે છે.

મુહમ્મદ કાસિમના ઉપર્યુક્ત ફારસી ગ્રંથના જોન ઓરિએ કરેલા અંગ્રેજી અનુવાદ નામે “History of the Rise of the Mahomedan Power in India, till the year A. D. 1612.” (Vol. II, p. 231)માં નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે—

“The spirit of the besieged fell with their governor; and in their despair, they performed the ceremony of the Jowhur, and putting their wives and children to death, burned them with corpse of their chief on a funeral pile.”

પંજાબમેં જૈનધર્મ

લેખક:—પૂજ્ય પંન્યાસજી મહારાજ શ્રીસમુદ્રવિજયજી ગણિ

[પૂ. આ. મ. શ્રી. વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરપ્રશિષ્ય]

પંચનદીય (પંજાબ) દેશમેં જૈનધર્મ પૂર્વ કાલસે હી ચલા આ રહા હૈં હતા હી નહાં કિન્તુ ગૌરવશાલી મી રહા હૈં । પંજાબમેં ભગવાન શ્રી જિનેશ્વર દેવોં કે મંદિર ઓર ઉન મંદિરોં કે માનનેવાલે થે, હસકી સાક્ષી પંજાબ કે જ્ઞાનમંડાર દે રહે હૈં । હાલ મેં જંડિયાલાગુરુ, જિં અમૃતસરમેં પૂજ્યપાદ પરમ ગુરુદેવ જૈનાચાર્ય શ્રીમદ્વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી મહારાજ કે શિષ્ય મુનિશ્રી શિવવિજયજી શ્રીપાર્શ્વનાથજી ભગવાનકે મંદિરજીકે જ્ઞાનમંડારકા લિટ-ફેરીસ્ત-તૈયાર કર રહે હૈં । હસ મંડારમેં લાહોર, અમૃતસર, કસૂર, રામનગર, પપનાલા, સાદૌરા આદિ ઓર સિંધ દેશકે કોહાટ, અટકદૂર્ગ આદિ નગરોં મેં લિખે હુએ હસ્તલિખિત પુસ્તક મૌજૂદ હૈં ।

આજકાલ જહાં જૈનોંકી આવાદી તો ક્યા, કિન્તુ કસમ રાનેકે લિએ એક મી જૈન નહાં હૈં, યાની જૈનકા નામ માત્ર મી નહાં હૈં, એસે વજોરાવાદ આદિ નગરોં મેં લિખે હુએ પુસ્તક ઓર

चित्रित किये हुए चित्रपट मिल रहे हैं, नमूनेकी तौर पर वजीराबाद में सं. १७१० (सतारह सो दश) के ज्येष्ठ मासमें धनराज्यऋषि के शिष्य विद्याऋषिका चित्रा हुआ एक चित्रपट (कपडेका) आठ फूट लंबा और तीन फूट दो इंच चौड़ा मिला है ।

इस पटमें मनुष्यकार चौदह राजलोक एवं उसके पर सिद्धशील—मोक्षस्थान और अढाई द्वीप एवं उसके बाहर रहते हुए पशुओंके चित्र और सात नरकें एवं जिस जिस नरकमें परमाधामी जिस जिस प्रकार वेदना भोगवाते हैं और नरकके जीव भोगते हैं एवं जिन जिन कर्मों के प्रभावसे, जिन जिन नरकोंमें जीव जाता है उन सबके हूबहू चित्र खिंचे हैं, मेरु पर्वत, भुवनपति, व्याणव्यंतर, ज्योतिष और वैमानिक इन चारों प्रकारके देवों और देवियों के चित्र तथा चरम शासनपति श्रमण भगवान श्री वर्धमानस्वामीजीकी परमशांत मूर्ति और साधुओंका आलेखन किया हुआ है ।

यह पट दो सो नवें (२९०) वर्षोंका पुराणा हो जानेसे जोर्णशीर्ण हो गया है, और पटका रंग फिका पड़जाने पर भी उसमें चितरे हुए चित्र फीके रंगमें भी आबाद हैं और देखनेवालोंके दिलों को बहलादेते हैं ।

इस पट के नीचे जो लेख लिखा है वह अक्षरशः यहां उद्धृत कर देता हूं जिससे आपको स्वतः पता लग जायेगा—

“ इति श्री अढाइदीप. अढाइदीप बहार पसु तिर्यंच सहति. सातनारकी प्रमा-
धर्मी, समेरु सहति. विमाणवासी देवदेवी सहति. श्रीवर्धमान तीर्थंकर साध सहति.
लोकाकार मोक्ष सहति. इति आर्थ समाप्तं, अथ संबत १७९० वर्षे ज्येष्ठदिने
बजीराबाद नगरे धनराज्यऋषि तस्य सिसं लिखतं विधियाऋषि आत्मार्थे श्रीमद्
बोरदेवनमस्कार भवेत्. शुभं भवतु ।

अब हमें देखना यह है कि सं. १७१० में वजीराबादमें जैन थे और वे भी मूर्ति-पूजक । यदि मूर्तिपूजक न होते तो इस चित्रपट में श्रमण भगवान श्री वर्धमानस्वामीजी की मूर्ति और हाथमें मुंहपत्ती रखे हुए साधुओंकी मूर्तियाँ हरगीज न होती । इस चित्रपट में भगवान की और मुंहपत्ती हाथमें रखे हुए साधुओं की मूर्तियोंका होना यही निर्विवाद सिद्ध कर रहा है कि पंजाब में पहेले मूर्तिपूजक जैन ही थे । तब ही तो सीयालकोट जैसे शहरमें भी श्री तीर्थंकरदेवका मंदिर था । इसके सबूतके लिए सं. १७०९ के कार्तिक कृष्ण एकादशी रविवारके दिन हंसराजगणि के शिष्य ऋषि सुकेशवरचित सीयालकोटमंडन श्री पार्श्वनाथ भगवान का छंद—स्तवन—मिल आया है । इस छंद—स्तवन—की इक्कीस २१ गाथायें हैं, इन गाथाओंमें प्रभु श्री पार्श्वनाथजी के पांचों कल्याणकोंका वर्णन और भगवान के गगधर एवं साधु, साध्वी, श्रावक श्राविकाओंकी संख्यादिका खूबीसे वर्णन किया है । अंतमें कलस इस प्रकार गाया है—

“ सब संघस्वामी मुक्तिगामी, मनह कामी दायगों,
संवत ग्रह अरु शत सत्तारह, मास कातिग नायगो ।
तमपक्ष रवि दिन रुद्रनिधि गिन, सालकोटपुरमंडणो,
इंसराज गणि—शिव ऋषि मुकेशव स्तव्यो वामानंदणो ॥ ”

इति श्री पार्श्वजिन स्तवनम् ।

(यहां स्तवन संपूर्ण उद्धृत कर देता, किन्तु लेख बढ जाने के भयसे उद्धृत न कर सका) देखिये **सालकोटपुरमंडणो** ये शब्द ही स्तवः सिद्ध कर रहे हैं कि १७०९ में सीयालकोट शहरमें श्री पार्श्वनाथस्वामीजी का मंदिर था, यदि मंदिर न होता तो कवि ये शब्द सालकोटपुरमंडणो कैसे और क्यों लिखता ? जब मंदिर था तो मंदिर मानने वाले भी थे, इसमें संदेह ही क्या है ?

संसार परिवर्त्तनशील है, इसमें परिवर्त्तन हुआ ही करते हैं, यह कोई ताजुब की बात नहीं । यह तो स्पष्ट हो चुका है कि पंजाबमें पहले श्री जिनेश्वरदेव के मंदिर और मंदिर के मानने वाले—देव पूजा के उपासक जैन ही थे, किन्तु भवितव्यतावशात् समय ऐसा आ पहुंचा कि अवनति के भोजोने, मंदिर, देवपूजा, आदि सद्धर्म का अभावसा कर दिया । पतन के बाद फिर उत्थान होता ही है, इसी नियम मुजब इस विसमी सद्विषय में फिर उत्थान की जबरदस्त लहरें आईं, जिससे देवमंदिर—देवपूजादि सद्धर्मका जोशसे प्रचार हुआ, लोग अपने सद्धर्ममें मजबूत हो गये । इन उत्थान की लहरोंके लानेवाले परम सद्गुरुदेव श्री बुद्धिबिजयजी महाराज और आपके शिष्यरत्न न्यायाभोनिधि जैनाचार्य श्रीमद्विजयानंदसूरीश्वर (आत्माराम) जी महाराज थे । आपकी ही कृपासे पंजाबमें आज श्री जिनेश्वर देवोंके गगनचुम्बी भव्य शिखरवद्ध मंदिरों पर सोनेके चमकते हुए कलश एवं लहराती हुई ध्वजारें जैनधर्मको देदीप्यमान कर रही हैं और हजारों नर—नारियें मुक्तकंठसे आपके किये उपकारों का याद कर करके गुणानुवाद गा रहे हैं ।

बड़ी खुशी की बात है कि आपके बाद आपके ही पङ्कधर परमगुरुदेव श्रीमद् विजयवल्लभसूरीश्वरजी महाराजने आपके उत्थान को यानी सद्धर्म के प्रचार को ज्ञानमंदिर—देवमंदिर बनवाकर आगे बढ़ाया, सीयालकोट जैसे शहरमें जहां साधुओंको पांवरखने का स्थान मिलाना मुश्किल था वहां भी चातुर्मास करके, श्री ऋषभ, चंद्रानन, वारीषेण और श्री वर्धमान इन श्री चार शाश्वत जिनेश्वरदेवोंका चौमुखी शौधशोखी भव्य जिनमंदिर निर्माण करवाया जो देखने के काबिल है ।

प्रसंगोपत्त काश्मीर जाने वाले सद्गुरुद्वयों को सूचित करना जरूरी है कि काश्मीर जाते हुए वजीराबाद और जम्मुशहरके बिचमें सीयालकोट शहर आता है, स्टेशन परसे ही मंदिरजी नजर आता है । अतः एक टाईम उतर कर जरूर मंदिरजी के दर्शन कर लाभ उठावे ।

યોગ-પાવડી

સંગ્રાહક:-પૂજ્ય મુનિમહારાજ શ્રીપદ્મવિજયજી [પૂ.આ.મ. શ્રી વિજયલક્ષ્મિસૂરીશ્વરશિષ્ય]

ઈડરના 'શ્રી આત્મ-કમલ-લક્ષ્મિસૂરિ શાસ્ત્રસંગ્રહ'માંથી "યોગ-પાવડી" નામની ત્રણ પાનાંની એક નાની પ્રત મળી આવી છે.

તેના અંતે—“ઈતિ યોગ-પાવડી સંપૂર્ણ. સકલપંડિતસભાભામિનીભાલચલ-તિલકાયમાન પંડિતશ્રી પ. શ્રી સુમતિવિજયગણિશિષ્ય મુનિ રામવિજયેન ત્રિખિત, સંવત ૧૭૬૨ વર્ષે આશ્વિન સુદ્ધિ ૬ દિને શનિશ્વરે રૂપિ હર્ષજી વાચનાર્થે”—એ પ્રમાણે લખેલ છે. લૌકિક બાવા યોગી વગેરેમાં વપરાતી જૂની ગુજરાતી અને અશુદ્ધ હિન્દી મિશ્ર ભાષા જણાય છે. તેની કડી ૬૮ છે. તેના કર્તા ગરીબગિરિ જણાવેલ છે. પણ વચ્ચેના જૈનેતરોમાં પ્રસિદ્ધ “ગોરખ” યોગીનાં જણાય છે. વિષય-યોગી કેવા હોય તથા તેની રહેણી કરણી કેવી હોય તેના વર્ણનનો છે. પ્રાચીન જૈન મહર્ષિઓએ અથાગ પરિશ્રમ વેદી જગતના હિતેને માટે રચેલા આના કરતાં પણ ઉચ્ચ કોટિના ધણા ગ્રન્થો જૈન જ્ઞાન-ભંડારોમાં હાલ પણ મોજૂદ છે. છતાં નવીનપ્રીય જનતાને સાધારણ વસ્તુ પણ જુદા લેખાસમાં દૃષ્ટિ-આગળ આવતાં વાંચવાનું મન થાય છે, તેમ ધારી તથા કોઈપણ કારણથી પૂર્વકાલીન એક જૈન મુનિવરે સંગ્રહ યોગ્ય જાણી સ્વહસ્તે લખેલ હોવાથી તેમાંની કેટલીક કડીઓને જેમની તેમ અહીં ઉધૃત કરવામાં આવે છે. આનો અર્થ સુલભ છે.

(રાગ—કેદારો-ઠાળ ઉલાળાની.)

કોધ લોભ દૂરઈ પરિહરણા, પરિહરવી મમતા માયા;
ગોરખ ઇશા ઉપદેશ્યા, કણ્થયરીયા ખુઝવાયા.
ગબક^૧ ન બોલણા ધબક^૨ ન ચલણા, જોઈ મુકવા પાયા;
દેશ વિદેશ ઇસી પરિ ભમણા, લણતઈ ગોરખ રાયા.
માને પુતા! મ ધરિસ માનં, અપમાને નહિ ખેદં;
ગીતગાનનેં કાંન ન દેણા, મુક્તિ મારગ એ વેદં.
મીઠા મધુરા આહાર ન લેણા, સરવ રતિ પરિહરણા;
ઈંદ્રી પોષ કદા નહુ કરવા, એ મારગ તુજ તરવા.
ગીલા^૩ સૂકા હરિત મ ચુટે, બહુ મત પીજે આપ^૪;
બહુ અપરાધ કર્યાથી પૂતા! મનમં ધરિસે સંતાપં.
પર નિંદા તું મ કરિસ બાબા! મ કરિસ આપ વખાણું;
ઈશ્યા રોધ કરે તો પૂતા! જ્યોગ એહ પરમાણું.
છાની વાત ન કરણી પૂતા! કિસિકે કાતુ ન લાગી;
વાટ ચાલંતા વાત ન કરણા, જો હોઈ વૈરાગી.
પીપલ વડ હોઈ નહુ રહણા, ન ન કરણી ઉહાં વાસ્યાં;
ઉસકે ખીજ ચંપાઈ પૂતા! સબહી સેરીખી આસ્યા.

દેખી જોગ ઈંદ્રી બલ કરસ્યઈ, તુજકું નરગ પડાસેં;
 યોગ લેઈ નઈ મન નહું રૂંધિસ, તો પછિં પછતાસે.
 જો ડંબર^૫ કરસી તોહી મરસી, ડંબ^૫કાં દૂરગતિ હોસી;
 એક જ પિડ પોસેવા કારણિ, કાહેં યોગ વિગોવઈ.
 દેખે પૂતા ! દિનકી કરણી, ઉગ્યા ઉર^૬ આથમીયા;
 યોગ લેઈ કુછ સાધન ન કીયા, તો આલસ ભવ ગમીઆ.
 પરવ મહોચ્છવ આસ ન કરણી, ન હું ખાણી મીઠાઈ;
 ઉસથી મન વાંકડલા હોસી, જાસી જોગ ઠકુરાઈ.
 અરસવિરસ નઈ અલક સમલકસ, પેટ ભરી નહું ખાણા;
 દેખ ભાડા કાયા કેં તાઈ, જિઉં ન હોવિ ઉપણી^૮.
 સ્નાન દાનન્યેં એહું^૯ કરણા, જ્ઞાન ધ્યાન મનિ ધરણા;
 એંસા યોગ ધરઈ તો યોગી, જિઉં ન હોવિ આવાગમણા.
 મનમલ છાંડઈ સોઈ સ્નાનં, જીવ રાખે^{૧૦} સોઈ દાનં;
 જ્ઞાન તરસ અભ્યંતર ધરણા, નિર્વિષય તે ધ્યાનઈ.
 કરણી કથણી જખ એક જ હોસ્યેં, તખ પામીસ કૈલાસં;
 કરણી કથણી જુદાં પડસ્યેં, એ તો યોગ વિણાસઈ.
 જોગી હોઈ તો રાતિં ન ખાવઈ, દિવસેં નિદ્ર ન કરણી;
 કપડા મહી કદા નહું ધરણી, એહી યોગ આચરણી.
 ચતી યોગી કા તખહી ચલણા, જખ હોવઈ રાહા ચલતા:
 સૂરજ કરણઈ^{૧૧} સખ કછુ દીસઈ, જોગી ભલા સો ફિરતા.
 પૂતા ! કિસીકી આસ ન કરણી, આસ ઘણી જગદીશા;
 આસ છોડી ભએ ઉદાસી, સખ જગ ઉસકા દાસા.
 કાંહે પૂતા ! જટા વધારે, કાંહઈ ભસ્મ લગાવેં;
 તખ તાંઈ તુજ સુકિત ન હોઈ, જખ સમભાવ ન હોઈ.
 વયરી વલ્લભ જખ સમ દેખીસ, સોવણ તરણ સમાનં;
 દીનાનાથ મુખ દેખ લાવય, એહું^{૧૨} બ્રહ્મજ્ઞાનં.
 સાપ પરિશ્રમથી ત્રાસે, નરક પારજો.....;
 સાકનીની પરિ સુંદરીસુ અલગો, યોગી એહું ધન્ય ધન્ય.
 જોગી હોઈ સો જુગતેં બોલઈ, પુંકિમંસ^{૧૨} નહું ખાવઈ;
 આગલેકા બહુત શુણ દેખીનઈ, આપઈ ઓછા નાવેં.

વડઈ તખતે^{૧૩} ચ્યારિ દિન રહણા, એક દિન રહણા ગામઈ;
 હજાર હાથ વસતીથી ફરે, રહિણા કરે આરામઈ.
 મંતતંત નહી જડી ન ખૂટી, અઘોરમંત નહુ કરણા;
 કિસકે ઉપરિ સોસ નહુ ધરણા, એસા યોગ આચરણા.
 પૂતા ! પઠનેસઈ સબ ગુણ જાણઈ, મૂરખ કછુ ન ખૂજઈ;
 આયેકું આદરશ દેખાવઈ, સામા ભલા નહુ સૂજઈ.
 દોઝે ધરમ^{૧૪} દુનીયામે પૂતા, આસી એક નિરાસી;
 સો^{૧૫} એ નરા નિજ મત રંજઈ, નીત પઠણુ અભ્યાસી.
 ફળ ધરમ^{૧૬} આસીકા કહાવે, આપણા ગુણ દેખલાવે;
 ફળેકે સબહી ગુણ હુંપઈ, સોએ વિરૂઠ ગતિ પાવઈ.
 જેહ ઘર રહઈ કોએ દુખ પાવઈ, યોગી ઉહાં^{૧૭} ન રહવઈ;
 પ્રાણિંન્તે^{૧૮} જૂઠ ન બોલે, સાંચા હોઈ સો કહવઈ.
 ભાંગ અપ્રીમ અમલ ન હુ ખાવઈ, રહવઈ એકે ધ્યાને;
 આહાર નિદ્રા અલપ કરીને, રમઈ સો બ્રહ્મજ્ઞાનઈ.
 એલા સો એ જે ચિત્તઈ ચાલે, મનિ ચાલે સો એ મીતા;
 કહણી રહણી સરીખા શુરુ જિહાં, સંસાર સરવ તિણુ છૂટ્યા.
 ભલા કીયા તો બહુ સુખ પાવઈ, દુખ પાવઈ બહુ પાપઈ;
 લોગવ કરણી આપસ આપસકી, કયા ચલે માર્ધ ન બાપે.
 એસા દેખી કરિ જોગી હોણા, રહિણા એકઈ ધ્યાનઈ;
 બીતર ઉજલા ફટક તણી પરે, રમણા બ્રહ્મજ્ઞાને.
 મન મોહ આર ઈદ્રી જિહ્વા, એ ચ્યાઈ ઠોર રહિવઈ;
 પાકો ફિલ પકડીને રાખે, સો એ પરમ પદ પાવે.
 પેટ પિડિ પરતીત^{૧૯} ન આવઈ, આગલેકું સમજાવે;
 આરનકું વિકુંઠ બોલ્યાવે, આપે યમપુરિ જાવે.
 જોગ જુગતિ ગમાવી પૂતા ! • તું કર્યું સદગતિ પાવઈ;
 મુંડમુંડાવેઈ ફરસે ફેકટ, કાં જડા ઘાસ ગમાવે^{૨૦}.
 ખ્યાર કરી કોઈ ભીક્ષા દેવઈ, યોગી બોહોત ન લેવે;
 ગોસ પોષિ જોગી નહુ બેંસઈ, જ્યોગી જંગલ સેવે.
 ચતી યોગી કાપડી સન્નાસી, એણુઈ રાહઈ જે ચાલઈ;
 શુદ્ધકા ઠાસ ગરીબગિરિ બોલઈ, સો એ પરમપદ પાવે.

૧૩ મોટા શહેરમાં. ૧૪ એ પ્રકારના માણસો. ૧૫ નિરાશી. ૧૬ પ્રકાર. ૧૭ ત્યાં. ૧૮
 પ્રાણુ જય તો પણુ. ૧૯ પોતાના પેટની ખીડાને જણે. ૨૦ અર્થાત્ પશુથી હલકી ગતિ થશે.

શ્રી જૈનધર્મ સત્યપ્રકાશક સમિતિનો

સં. ૧૯૯૭-૧૯૯૮ અને ૧૯૯૯ નો

ત્રણ વર્ષનો હિસાબ

શ્રી જૈનધર્મ સત્યપ્રકાશક સમિતિનો વિ. સં. ૧૯૯૦-૯૧ થી વિ. સં. ૧૯૯૬ સુધીનાં સવા પાંચ વર્ષનો હિસાબ વિ. સં. ૧૯૯૭ની સાલમાં 'શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ' માસિકના ક્રમાંક ૬૮-૬૯માં પ્રગટ કરવામાં આવ્યો હતો. ત્યાર પછીનાં ત્રણ વર્ષ-સં. ૧૯૯૭-૧૯૯૮ અને ૧૯૯૯નો હિસાબ અહીં રજુ કરવામાં આવે છે.

આ ત્રણ વર્ષ એ સુદ્ધકાળનાં ત્રણ વર્ષ હતાં અને તેમાં કાગળના લાવો મૂળ લાવથી વધીને બમણા ચારગણા અને છેક આઠગણા સુધી વધી જવા પામ્યા હતા. અત્યારે પણ લગભગ છગણા લાવ તો છે જ. વળી આ ત્રણ વર્ષ દરમિયાન સં. ૧૯૯૮ની સાલમાં તો ૨૫૦ પાનાનો ઢળદાર અને સચિત્ર દીપોત્સવી અંક પણ પ્રગટ કરવામાં આવ્યો હતો. એટલે એકંદરે ખર્ચ વધુ પ્રમાણમાં થાય એ સ્વાભાવિક છે.

પણ 'શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ' દિવસે દિવસે શ્રીસંઘમાં વધુ પ્રિય થતું જાય છે અને ખાસ કરીને પૂજ્ય આચાર્ય મહારાજ આદિ શ્રમણ સમુદાયની મમતા અને કૃપાદષ્ટિ એના ઉપર વધતી જ રહી છે તેથી આવી અસહ્ય મોંઘવારીમાં પણ તે પોતાની મજલ કાપતું રહ્યું છે અને આજે નવમા વર્ષમાં પ્રવેશ કરી ક્રમાંક ૧૦૦મો 'વિક્રમ-વિશેષાંક' તરીકે ઢળદાર અને સચિત્ર અંક પ્રગટ કરવા સમર્થ થઈ શક્યું છે.

આ માટે અમે પૂજ્ય આચાર્ય મહારાજ આદિ સમસ્ત યુનિસમુદાયનો તેમજ ઉદારતા પૂર્વક સમિતિને પ્રેમભરી મદદ મોકલનાર સંઘો અને સદ્ગૃહસ્થોનો અંતઃકરણ પૂર્વક આભાર માનીએ છીએ, અને સદાને માટે તેઓની આવી કૃપાદષ્ટિ બની રહે એવી શાસનદેવ પ્રત્યે પ્રાર્થના કરીએ છીએ.

—વ્યવસ્થાપક,

શ્રી જૈનધર્મ સત્ય પ્રકાશક સમિતિનો સંવત્ ૧૯૯૭-૧૯૯૮-૧૯૯૯ નો ત્રણ વર્ષનો હિસાબ

જ

ઉ

૮૪૩૮-૩-૩ શ્રી નિભાવ ફંડ ખાતે

૪૭૧-૧૫-૩ સંવત્ ૧૯૯૬ ની
ખાકી.૭૯૬૬-૪-૦ ત્રણ વર્ષમાં જીદા
જીદા સદ્ગૃહસ્થો કે
સંઘો તરફથી મળેલી
મદદ. (જીઓ આ
સાથેની યાદી.)

૮૪૩૮-૩-૩

૨૦૧૦-૧૦-૬ શ્રી લવાજમ ખાતે

ત્રણ વર્ષ દરમ્યાન ' શ્રી જૈન
સત્ય પ્રકાશ ' માસિકના લવા-
જમના આવ્યા તે.૯૩-૧૨-૦ સમિતિના નીચે મુજબ
દેવાના૪૬-૮-૬ શ્રી નવસૌરાષ્ટ્ર
કાર્યાલય ખાતે.૩૪-૨-૦ શ્રી રામવિજય આ-
ઈન્ડિગ વક્સ ખાતે,૧૩-૧-૬ શ્રી ઉમેદચંદ રાય-
ચંદ ખાતે.

૯૩-૧૨-૦

૧૦૪૪૨-૯-૯

૭૬૮૯-૧૦-૬ શ્રી ખર્ચ ખાતે ત્રણ વર્ષના
નીચે મુજબ

૨૭૯૦-૮-૯ કાગળ ખ. ખા.

૨૪૧૯-૦-૦ પગાર ખ. ખા.

૧૫૩૯-૧૪-૦ છપામણી ખ. ખા.

૩૦૬-૩-૦ ટપાલ ખ. ખા.

૩૦૩-૨-૦ આઈન્ડિગ ખ. ખા.

૭૯-૯-૬ પરચુરણ ખ. ખા.

૭૨-૧૪-૦ માસિક વહેંચામણી
ખ. ખા.

૪૮-૧૪-૦ મુસાફરી ખ. ખા.

૩૮-૮-૩ રેશનરી ખ. ખા.

૩૪-૧૫-૬ કમીશન ખ. ખા.

૩૩-૧૩-૬ બ્લોકચિત્ર ખ. ખા.

૧૫-૪-૦ પુસ્તક ખ. ખા.

૭-૦-૦ ડેકરટોક ખ. ખા.

૭૬૮૯-૧૦-૬

૨૮૦-૦-૦ સમિતિના નીચે મુજબ
લેણાના૨૫૦-૦-૦ રતિલાલ દીપચંદ દે-
સાર્ખ ખાતે.૩૦-૦-૦ નેમચંદ વાડીલાલ
ખાતે

૨૮૦

૭૯૬૬-૧૦-૬

૨૫૭૨-૧૫-૩ વિ. સં. ૧૯૯૯ ના આસો
વદિ ૦)) ના રોજ પુરાંત
જણશે ખાકી.

૧૦૫૧૨-૯-૯

વિ. સં. ૧૯૯૭-૧૯૯૮-૧૯૯૯ ની સાલમાં

નિભાવ ફંડમાં મદદ આપનારાંની યાદી

- ૭૦૦) શેઠ જમનાભાઈ ભગુભાઈ અમદાવાદ
 ૫૦૧) ,, જગતચંદ્ર નેમચંદ પોપટલાલ બહેરા,,
 ૫૦૦) શેઠ આણંદજી કદયાણુજી ,,
 ૨૦૨) શેઠ ભગુભાઈ સુનીલાલ સુતરીયા ,,
 ૨૦૦) શેઠ ચીમનલાલ લાલભાઈ ,,
 ૨૦૦) શ્રી જૈન વિદ્યાશાળા ,,
 ૧૫૧) શ્રી હરેશનો ઉપાશ્રય ,,
 ૧૩૪) શેઠ કેશવલાલ હેમચંદ નવાય ,,
 ૧૨૬) શેઠ શુભાખીદાસ નાનચંદ
 હ. શેઠ મૂલચંદભાઈ ખંભાત
 ૧૨૩) શેઠ પદમચંદજી સંપતલાલજી અમદા.
 ૧૦૨) શેઠ રતિલાલ વર્ધમાન, વઢવાણ કેમ્પ
 ૧૦૧) શેઠ હરજીભાઈ રામજી મોંગરોલ વાઘરી
 ૧૦૧) શેઠ ગિરધરલાલ છોટાલાલ અમદાવાદ
 ૧૦૧) શેઠ મનુભાઈ લક્ષ્મીભાઈ જેઠાલાલ
 ધડીયાળી અમદાવાદ
 ૧૦૦) શેઠ સૌભાગ્યચંદ સુનીલાલ ,,
 ૧૦૦) શેઠ મોહનલાલ લક્ષ્મીભાઈ કલકત્તાવાળા
 અમદાવાદ
 ૭૫) શેઠ આણંદજી કદયાણુજી વઢવાણ કેમ્પ
 ૫૫) શેઠ ડાહ્યાભાઈ મૂલચંદ શરાફ અમદાવાદ
 ૫૫) શેઠ રમણુલાલ છોટાલાલ પરીખ ,,
 ૫૧) શેઠ ચંદુલાલ શુભાખીદાસ ,,
 ૫૧) શેઠ નાથાભાઈ ઝવેરચંદ લીબેટ
 ૫૧) શેઠ ડાહ્યાભાઈ સાંકળચંદ અમદાવાદ
 ૫૧) શેઠ જગનલાલ લક્ષ્મીચંદ ,,
 ૫૧) શેઠ નેમચંદ પોપટલાલ વોરા ,,
 ૫૧) શ્રીમતી લક્ષ્મીબેન નેમચંદ વોરા ,,
 ૫૧) શેઠ જોશીગભાઈ ઉગરચંદ ,,
 ૫૧) શેઠ ધોળીદાસ કુંગરશીભાઈ ,,
 ૫૧) શેઠ સુદરલાલ મગનલાલ
 હ. શ્રીમતી મંજાબેન અમદાવાદ
 ૫૧) શેઠ નરેન્દ્રભાઈ લાલભાઈ ,,
 ૫૧) શેઠ કંતિલાલ ભોગીલાલ નાણાવટી ,,
 ૫૧) શ્રીમતી સુભદ્રાબેન ચીમનલાલ ,,
 ૫૧) શેઠ મોહનલાલ છોટાલાલ પાલખીવાલા ,,
 ૫૧) શેઠ સુભોચચંદ પોપટલાલ ,,
 ૫૧) શેઠ રતિલાલ ગિરધરલાલ ,,
 ૫૧) શેઠ ચંદુલાલ તારાચંદ ઝવેરી ,,
 ૫૧) શેઠ જોશીગભાઈ પોચાભાઈ વકીલ ,,
 ૫૧) શેઠ માણેકલાલ જોશીગભાઈ ,,
 ૫૧) શેઠ નગીનદાસ કીલાભાઈ ,,
 ૫૧) શેઠ નગીનદાસ બેચરદાસ
 હ. શેઠ ચંદુલાલ સુનીલાલ અમદાવાદ
 ૫૧) શેઠ રમણુલાલ ધોલીદાસ પરસોત્તમદાસ
 અમદાવાદ
 ૫૧) શેઠ રમણુલાલ લાલભાઈ ,,
 ૫૧) શેઠ અંબાલાલ છોટાલાલ ,,
 ૫૧) શેઠ ભોળાભાઈ જોશીગભાઈ મુંચર્ડ
 ૫૧) શેઠ હીરાચંદ વસનજી રાજમંત્રી પોરચંદર
 ૫૧) શ્રી જૈન સંઘ વડાલી
 ૫૧) શ્રી જૈન સંઘ જાવાલ
 ૫૧) શેઠ શુભાગ્યચંદ દલસુખભાઈ ગાંધી
 લુણાવાડા
 ૫૧) શેઠ ધરમચંદ નાગરદાસ પરસોત્તમદાસ
 રાણપુર
 ૫૧) શેઠ હરિદાસ સૌભાગ્યચંદ વેરાવળ
 ૫૧) શેઠ પ્રેમચંદ ગોમાજી
 હ. શેઠ ઉદયભાણુજી મુંચર્ડ
 ૫૧) જીવણુલાલ અગળભાઈ
 હ. શેઠ રતિલાલભાઈ વઢવાણ શહેર
 ૫૦) શ્રી તપગજી જૈન સંઘ ફલોધી
 ૫૦) શ્રી ઉજ્જવલની ધર્મશાળા અમદાવાદ
 ૫૦) શેઠ આણંદજી કદયાણુજી વઢવાણ શહેર

૫૦) શેઠ મણિલાલ માધવજી	વડાલી	૨૨) શેઠ ડાહ્યાભાઈ રતનચંદ	અમદાવાદ
૪૦) શ્રી જૈનસંઘ	નંદરખાર	૨૨) શેઠ મોહકમભાઈ પરસોત્તમદાસ	અમદાવાદ
૩૩) શેઠ ઈશ્વરદાસ મૂલચંદ	અમદાવાદ	૨૨) શેઠ જોશિંગભાઈ હેમચંદ	અમદાવાદ
૩૩) શેઠ ચીનુભાઈ જસવંતલાલ	અમદાવાદ	૨૨) શેઠ સકરચંદ દલસુખરામ	અમદાવાદ
૩૩) શેઠ રતિલાલ કેશવલાલ	અમદાવાદ	૨૨) શેઠ મોહનલાલ હેમચંદ	
૩૩) શેઠ સોમાભાઈ મંગજીદાસ	અમદાવાદ	હ. શેઠ કલ્યાણભાઈ	અમદાવાદ
૩૩) શેઠ લાલભાઈ ઉમેદચંદ લઠા	અમદાવાદ	૨૨) શેઠ પ્રતાપસિંહ મોહોલાલભાઈ	અમદાવાદ
૩૩) શેઠ પ્રેમચંદ ચુનીલાલ લઠા	અમદાવાદ	૨૨) શેઠ રમણભાઈ સારાભાઈ	અમદાવાદ
૩૧) શેઠ પોપટલાલ પુંગભાઈ	અમદાવાદ	૨૨) શેઠ બચુભાઈ નથુભાઈ	અમદાવાદ
૩૧) શેઠ શાંતિલાલ પ્રેમચંદ	અમદાવાદ	૨૨) શેઠ ભોગીલાલ વાડીલાલ	અમદાવાદ
૩૧) શ્રી જૈનસંઘ કમીટી	ખીવાણુડી	૨૨) શેઠ પ્રલચંદ જગનલાલ સલોત	અમદાવાદ
૩૦૧ શ્રી જૈનપંચ મહાજન	પોમાવા	૨૨) શેઠ જીવણલાલ મણિલાલ ભગુભાઈ	અમદાવાદ
૩૦) શ્રી જૈન જ્ઞાનશાળા	વેરાવળ		
૨૯) શ્રી જૈનસંઘ	શિરપુર	૨૨) શ્રીશાહ ખાતે હા. શેઠ રમણભાઈ	અમદાવાદ
૨૫) શ્રી વાસુપૂજ્યસ્વામી ટેંપલ ટ્રસ્ટ	પુના		
૨૫) શેઠ કાંતિલાલ લલ્લુભાઈ	અમદાવાદ	૨૨) શેઠ શાંતિલાલ રાયચંદ અમુલખ	
૨૫) શેઠ પાનાચંદ વજલાસની પેઢી કપડવંજ			વઢવાણ કેમ્પ
૨૫) શ્રી મહાવીર સ્વામીના દેરાસરનું જ્ઞાન-ખાતુ	અમદાવાદ	૨૨) શેઠ નગીનદાસ ગડવડદાસ	છાણી
૨૫) શ્રી જૈનસંઘ	પટ્ટી (પંખજ)	૨૨) શેઠ મહાસુખલાલ વીરચંદ	ગોધરા
૨૫) શ્રી હરજી જૈનશાળા	જમનગર	૨૨) શેઠ રતિલાલ બીખાભાઈ	મુંબઈ
૨૫) શ્રી જૈન શ્વેતાંતરસંઘ	મંદસૌર	૨૨) શેઠ પરસોત્તમદાસ નાનચંદ	રાણપુર
૨૫) શ્રી સ્તભતીર્થ તપગચ્છસંઘ	ખંભાત	૨૨) શેઠ તળશી જાદવજી	
૨૫) શ્રી જૈનસંઘ	ખીમેલ	હ. શેઠ રતિલાલભાઈ વઢવાણ કેમ્પ	
૨૫) શેઠ સાકળચંદ કુંગરશી	છડર	૨૧) શ્રી જૈનસંઘ	વેરાવળ
૨૫) શ્રી જૈન શ્વેતાંતરસંઘ	સીમાણા	૨૧) શ્રી જૈનશ્વેતાંતર મૂર્તિપૂજક સંઘ	પાલજીપુર
૨૫) શેઠ ડાહ્યાભાઈ કપૂરચંદ	અમદાવાદ	૨૧) એક સદ્ગ્રહસ્થ હ. શેઠ કાંતિલાલ	
૨૫) શ્રી જૈન યુવક મંડળ	વાપી		અમદાવાદ
૨૫) શ્રી જૈન સાહિત્ય મંદિર	પાનીતણા	૨૦૧૧ શેઠ ગુલાબચંદ મકનજી	મારફત વાપી
૨૫) શ્રી જૈન શ્વેતાંતરસંઘ	પિંડવાડા	૨૦) શેઠ મીડાભાઈ કલ્યાણચંદનો ઉપાશ્રય	કપડવંજ
૨૨) શેઠ હરખચંદજી અગરચંદજી	અમદાવાદ		
૨૨) શેઠ અમૃતલાલ મોહનલાલ	અમદાવાદ	૧૫) શ્રી જૈન શ્વેતાંતરસંઘ	છંદોર
૨૨) શેઠ કેશવલાલ લલ્લુભાઈ ઝવેરી	અમદાવાદ	૧૫) શ્રી જૈનસંઘ સમસ્ત	જલોર
૨૨) શેઠ કેશવલાલ વીરચંદ	અમદાવાદ	૧૫) શ્રી જૈનસંઘ	વઢવાણ શહેર
૨૨) શેઠ પુંગભાઈ દોપચંદ	અમદાવાદ	૧૫) શ્રી જૈનસંઘ	ગોંદિયા
૨૨) શેઠ પ્રલચંદ ગુલાબચંદ	અમદાવાદ	૧૫) શેઠ કપૂરચંદ હીરાચંદ	વલસાડ

૧૫) શેઠ મંગળદાસ ભોગીલાલ, અમદાવાદ	૧૧) શેઠ મયાભાઈ લક્ષ્મીચંદ અમદાવાદ
૧૫) શ્રી જૈનસ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંઘ પ્રાંતીજ	૧૧) શેઠ ચીમનલાલ લાલભાઈ ,
૧૫) શ્રી ગુલાનો જૈન ઉપાશ્રય ગોધરા	૧૧) શેઠ જગભાઈ આપાલાલ ,
૧૫) શ્રી જૈન મહાજન સમસ્ત શીપોર	૧૧) શેઠ વાડીલાલ સાંકળચંદ ,
૧૧) શેઠ વિજયસિંહજી કેસરીસિંહજી કાઠારી	૧૧) શેઠ શાંતિલાલ લાલચંદ ,
જયપુર	૧૧) શેઠ જગાભાઈ જેશિંગભાઈ ,
૧૧) શેઠ શકરાભાઈ રતનચંદ અમદાવાદ	૧૧) શેઠ હરિલાલ છોટાલાલ
૧૧) શેઠ ભગુભાઈ મોહનલાલ અમદાવાદ	હ. શ્રીમતી રુદ્રમણી બેન ,
૧૧) શેઠ ભોગીલાલ ત્રિકમલાલ સુતરીયા	૧૧) શેઠ ચંદુલાલ દલસુખરામ ,
અમદાવાદ	૧૧) શેઠ ભોગીલાલ યુનીલાલ ,
૧૧) શેઠ રતિલાલ મંગળદાસ ગોધરા	૧૧) શેઠ મણિલાલ વખતચંદ રાજકોટવાળા ,
૧૧) શેઠ રતિલાલ સુખલાલ નારીયાણીયા	૧૧) શેઠ ચંદુલાલ મોહનલાલ ,
રાણપુર	૧૧) શેઠ મણિલાલ ડાહ્યાભાઈ ,
૧૧) શ્રી જૈન સ્વેતાંબર સંઘ ધાનેરા	૧૧) શેઠ શાંતિલાલ પરસોત્તમદાસ ઝવેરી ,
૧૧) શ્રી જૈનસંઘ નડિયાદ	૧૧) શેઠ જગાભાઈ ચંદુલાલ
૧૧) શેઠ સુંદરજી કલ્યાણજી વેરાવળ	હ. શ્રીમતી તારાબેન ,
૧૧) શેઠ હંસરાજ વસનજી વેરાવળ	૧૧) શેઠ પરસોત્તમદાસ ચીમનલાલ ,
૧૧) શેઠ હરખચંદ કપુરચંદ મારતર ,	૧૧) શેઠ અમૃતલાલ લલ્લુભાઈ ,
૧૧) શેઠ દલપતભાઈ ખુશાલચંદ ખંભાત	૧૧) શ્રીમતી ચંપાબેન ,
૧૧) શેઠ જયંતિલાલ મગનલાલ વઢવાણ કેમ્પ	૧૧) શેઠ રતનચંદ કૃતેચંદ ,
૧૧) શેઠ મગનલાલ મનસુખલાલ ગોધરા	૧૧) શેઠ ચીમનલાલ કેશવલાલ ,
૧૧) શેઠ ત્રંબકલાલ છગનલાલ વઢવાણ કેમ્પ	૧૧) શેઠ મોહનલાલ મહાસુખરામ ,
૧૧) શેઠ છોટાલાલ નરસીદાસ દોસી , ,	૧૧) શ્રીમતી લીલીબેન ,
૧૧) શેઠ ચીમનલાલ નરસીદાસ , ,	૧૧) શેઠ હીરાભાઈ કરમચંદ ,
૧૧) શેઠ નરસીદાસ નથુભાઈ વેરા , ,	૧૧) શ્રીમતી નારંગી બેન ,
૧૧) શેઠ જેસીંગભાઈ કાલીદાસ વેરા અમદાવાદ	૧૧) શેઠ બમાભાઈ કેશવલાલ ઝવેરી ,
૧૧) શ્રીમતી મહાલક્ષ્મી બેન અમદાવાદ	૧૧) શેઠ કેશવલાલ ઘેલાભાઈ ,
૧૧) શેઠ દલસુખભાઈ ભગુભાઈ ,	૧૧) શેઠ જગાભાઈ મોહનલાલ ,
૧૧) શેઠ છોટાલાલ નાથાલાલ ભગત ,	૧૧) શેઠ લાલચંદભાઈ હરજીવનદાસ ,
૧૧) શેઠ કેશવલાલ મગનલાલ	૧૧) શેઠ કેશવલાલ તલકચંદ ,
હ. શ્રીમતી ચંચળબેન અમદાવાદ	૧૧) શેઠ કાંતિલાલ વીરચંદ ,
૧૧) શ્રીમતી દિવાળી બેન ,	૧૧) શેઠ કેશવલાલ સવાઈભાઈ ,
૧૧) શ્રીમતી જસુદ બેન	૧૧) શેઠ જેશિંગભાઈ રતનચંદ ,
શેઠ હરિભાઈ પ્રેમાભાઈ ,	૧૧) શેઠ બખલદાસ વેણીચંદ ,
૧૧) શ્રીમતી ચંચળ બેન ,	૧૧) શેઠ કલ્યાણભાઈ અમૃતલાલ ,
૧૧) શ્રીમતી જસુદ બેન ,	૧૧) શેઠ ડાહ્યાભાઈ ભગુભાઈ
	હ. શ્રીમતી મંગુબેન ,

૧૧) શેઠ ત્રિકમલાલ પોપટલાલ	,,	૧૦) શ્રી જૈન સંઘ	મહેસાણા
૧૧) શેઠ શકરચંદ મણીલાલ	,,	૧૦) શ્રી જૈન સંઘ	લુણાવાડા
૧૧) શેઠ શાંતિલાલ ઝોધડભાઈ	,,	૧૦) શ્રી જૈન મહાજન	વિસનગર
૧૧) શેઠ પીતાંબરદાસ હકમચંદ	,,	૧૦) શેઠ શેરસિંહજી ક્રાદારી	ક્રાટા
૧૧) શેઠ મંગળદાસ મનસુખરામ વકીલ	,,	૧૦) શ્રી જૈન શ્વેતાંબર સંઘ	ધર
૧૧) શેઠ કાળીદાસ ઉમાભાઈ	,,	૧૦) શ્રી જૈન સંઘ સમરત	સમી
૧૧) શેઠ કચરાભાઈ નાનચંદ વકીલ	ડભોડા	૧૦) શ્રી જૈન સંઘ	જંજીસર
૧૧) શ્રી પંચ મહાજન વાંકડીયા વડગામ		૫) શ્રીમતી વીજીબેન મહાસુખરામ અમદાવાદ	
૧૧) શેઠ ગિરધરલાલ ભોગીલાલ અંગાડી		૫) શ્રી જૈન સંઘ	પ્રાંતીજ
૧૦) શ્રી ધર્મવિજય જૈન જ્ઞાનમંદિર સમી		૫) શ્રી જૈન સંઘ	અહમનગર
૧૦) શ્રી જૈન સંઘ	કપડવંજ	૫) શ્રી જૈન સંઘ	ધાણેરાવ
૧૦) શ્રી નેમુભાઈની વાડીનો સંઘ	સુરત	૫) શ્રી જૈન સંઘ	ગારિયાધાર
૧૦) શ્રી જૈન સંઘ	તખતગઢ	૫) શ્રી જૈન સંઘ	ગોલા
૧૦) શેઠ ગુલામચંદ રાયચંદ	વલસાડ	૪) શ્રી જૈન સંઘ	ગંભીરા
૧૦) શ્રી જૈન સંઘ	નવાડીસા	૧) શેઠ ખીમચંદ ત્રિભોવનદાસ વઢવાણશહેર	
૧૦) શ્રી વીસાદસાશ્રીમાળી ખેનાત	માણસા		

કુલ ૭૯૬૬-૪-૦

સમિતિના સહાયકોને

‘શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ’ એ શ્રી શ્રમણપ્રધાન ચતુર્વિધ સંઘનું માસિક છે અને તેનો નિભાવ શ્રી સંઘની સહાયતા ઉપર જ થાય છે. સમિતિને સહાયતા મોકલવાની નીચે મુજબ યોજના નક્કી કરવામાં આવી છે-

૫૦૦) કે તેથી વધુ આપનારને સંરક્ષક (પેટ્રન) ગણવા.

૧૦૦) કે તેથી વધુ આપનારને ઢાતા (ડોનર) ગણવા.

૫૦) કે તેથી વધુ આપનારને સહાયક સભ્ય ગણવા.

[એકી સાથે ૫૦) ન આપતાં પાંચ વર્ષ માટે વાર્ષિક ૧૧) ની મદદ આપનારને પણ સહાયક સભ્ય ગણવામાં આવે છે.]

આ રીતે સમિતિને મદદ કરનારને ‘શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ’ માસિક હમેશ માટે લેટ આપવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે.

અને

૨) થી ૧૧) સુધીની મદદ મોકલનારને માસિક એક વર્ષ માટે લેટ મોકલવામાં આવે છે.

૧૨) થી વધુ અને ૨૧) ઓછી મદદ મોકલનારને માસિક બે વર્ષ માટે લેટ મોકલવામાં આવે છે.

૨૨) થી વધુ ૫૦) થી ઓછી મદદ મોકલનારને માસિક ત્રણ વર્ષ માટે લેટ મોકલવામાં આવે છે.

સહાયકોને આની નોંધ લેવા વિનંતી છે.

—વ્યવસ્થાપક

શ્રી જૈનધર્મ સત્યપ્રકાશક સમિતિ
જેશિંગલાઈની વાડી, ધીકાંટા-અમદાવાદ.

સમાચાર

પ્રતિષ્ઠા—[૧] રાજગૃહમાં ફાગણ શુદ્ધ ૪ ના રોડ જોડાલાલ હેમચંદ પાટણવાળાના દેરાસરની પ્રતિષ્ઠા તથા અંજનશલાકા પૂ. આ. મ. શ્રી વિજયપ્રેમસૂરીશ્વરજી તથા પૂ. આ. મ. શ્રી વિજયરામચંદ્રસૂરીશ્વરજીના હાથે કરવામાં આવી. [૨] ગોરકડામાં ફાગણ સુદિ ૩ ના પૂ. આ. મ. શ્રી વિજયમોહનસૂરીશ્વરજીના શિષ્ય પૂ. પં. શ્રી ધર્મવિજયજીના હાથે શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાન તથા શ્રીનેમિનાથ ભગવાનની પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી. [૩] દાંતરાઈમાં ફાગણ શુદ્ધ ૫ ના પૂ. આ. મ. શ્રી વિજયવ્રક્ષભણસૂરજીના હાથે શ્રી શીતલનાથ ભગવાનની પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી.

દીક્ષા—[૧-૨] અમદાવાદમાં માગસર શુદ્ધ ૫ ના પૂ. આ. મ. શ્રી વિજયસિદ્ધિ-સૂરીશ્વરજીએ મારવાડના ભાઈશ્રી લક્ષ્મીચંદજી તથા ભાઈશ્રી હરખચંદજીને દીક્ષા આપી. દીક્ષિતનાં નામ અનુક્રમે મુ. લામવિજયજી અને ધર્મવિજયજી રાખીને તેમને અનુક્રમે પૂ. મુ. મ. શ્રી કંચનવિજયજીના તથા પૂ. પં. શ્રી કલ્યાણવિજયજીના શિષ્ય બનાવવામાં આવ્યા. [૩] સુરતમાં માગસર વદિ ૧ ના પૂ. આ. મ. શ્રી વિજયવિજ્ઞાનસૂરિજીએ ભાઈશ્રી સુરવિન્દભાઈને દીક્ષા આપી. તેમનું નામ મુ. ચંદ્રોદયવિજયજી રાખીને તેમને પૂ. ઉ. મ. શ્રી કર્તુરવિજયજીના શિષ્ય બનાવવામાં આવ્યા. [૪] સુરતમાં ફાગણ શુદ્ધ ૫ ના પૂ. મુ. મ. શ્રી મૃગાંકવિજયજીએ ભાઈશ્રી કુલચંદભાઈને દીક્ષા આપી, તેમનું નામ મુ. ભદ્રા ન-વિજયજી રાખી પોતાના શિષ્ય બનાવ્યા. [૫] અમદાવાદમાં ફાગણ સુદિ ૫ ના પૂ. આ. મ. વિજયસિદ્ધિસૂરીશ્વરજીએ પાટણવાળા ભાઈશ્રી મફતલાલને દીક્ષા આપી દીક્ષિતનું નામ મુ. ઋદ્ધિ-પ્રભવિજયજી રાખીને તેમને પૂ. મુ. મ. શ્રી રત્નાકરવિજયજીના શિષ્ય બનાવવામાં આવ્યા. [૬-૭] જોડાદમાં ફાગણ શુદ્ધ ૨ ના પૂ. આ. મ. શ્રી વિજયામૃતપૂરિજીએ બે ભાઈઓને દીક્ષા આપી તેમનાં વિનીતપ્રભવિજયજી અને હીરપ્રભવિજયજી નામ રાખ્યાં. [૮] છુણ-વાડામાં ફાગણ સુદિ ૨ ના પૂ. ઉ. મ. શ્રી છુણાવેજયજીએ નિષાગ્રીનિવાસી ભાઈ રમણ-લાલને દીક્ષા આપી. દીક્ષિતનું નામ મુ. રત્નશીખરવિજયજી રાખીને તેમને પૂ. મુ. મ. શ્રી. સુદર્શનવિજયજીના શિષ્ય બનાવ્યા. [૯] વીસલપુરમાં ફાગણ શુદ્ધ ૨ ના પૂ. પં. રંગ-વિમળજીએ બાવળી (પંજાબ) ના ભાઈશ્રી ધર્મચંદજી ગુપ્તાને દીક્ષા આપી. દીક્ષિતનું નામ મુ. ધીરવિમળજી રાખીને તેમને પૂ. મુ. મ. શ્રી. કનકવિમળજીના શિષ્ય બનાવ્યા. [૧૦] સુરતમાં ફાગણ શુદ્ધ ૧૨ ના ભાઈશ્રી વિનોદભાઈને દીક્ષા આપવામાં આવી. દીક્ષિતનું નામ મુ. બ્રહ્મવિજયજી રાખીને તેમને પૂ. મુ. મ. શ્રી. જીતેન્દ્રવિજયજીના શિષ્ય બનાવવામાં આવ્યા. [૧૧] વડાવલીમાં ફાગણ શુદ્ધ ૫ ના પૂ. આ. શ્રી વિજયમનહરસૂરિજીએ ભાઈશ્રી અબાલાલ ઉગરચંદને દીક્ષા આપી. દીક્ષિતનું નામ મુ. સુમંગલવિજયજી રાખીને તેમને પૂ. મુ. મ. શ્રી. ભદ્રેન્દ્રવિજયજીના શિષ્ય બનાવવામાં આવ્યા. [૧૨] વરકાણામાં માગસર શુદ્ધ ૧ ના પૂ. આ. મ. શ્રી. વિજયવ્રજિનસૂરિજીએ જળસુરવાળા ભાઈશ્રી સુરેન્દ્રભાઈ તથા બીજા એક ભાઈને દીક્ષા આપી દીક્ષિતોનાં નામ અનુક્રમે મુ. જનકવિજયજી તથા જ્યંત-વિજયજી રાખવામાં આવ્યાં.

કાળધર્મ—[૧] સુરતમાં પોસ શુદ્ધ ૭ ને રવિવારના બપોરના ૩૧ વાગે વયોત્ક પૂ. મુ. મ. શ્રી ઋદ્ધિવિજયજી ૮૫ વર્ષની ઉંમરે કાળધર્મ પામ્યા. [૨] મહુવામાં માહ શુદ્ધ ૭ ની રાત્રે પૂ. મુ. મ. શ્રી. દુર્ગભવિજયજી (ખેડાવાળા) તપાસી કાળધર્મ પામ્યા. [૩] વડાદમાં માહ શુદ્ધ ૧૨ ના પૂ. આ. મ. શ્રી. વિજયવ્રક્ષભણસૂરીશ્વરજીના શિષ્ય પૂ. મુ. મ. શ્રી વિવેકવિજયજી કાળધર્મ પામ્યા.

દરેકે વસાવવા યોગ્ય

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશના ચાર વિશેષાંકો

(૧) શ્રી મહાવીર નિર્વાણ વિશેષાંક

ભગવાન મહાવીરસ્વામીના જીવન સંબંધી અનેક લેખોથી સમૃદ્ધ અંક : મૂલ્ય છ આના (ટપાલ ખર્ચનો એક આનો વધુ).

(૨) શ્રી પર્યુષણ પર્વ વિશેષાંક

ભગવાન મહાવીરસ્વામી પછીનાં ૧૦૦૦ વર્ષના જૈન ઇતિહાસને લગતા લેખોથી સમૃદ્ધ અંક : મૂલ્ય એક રૂપિયા.

(૩) દીપોત્સવી અંક

ભગવાન મહાવીરસ્વામી પછીનાં ૧૦૦૦ વર્ષ પછીનાં સાતસો વર્ષના જૈન ઇતિહાસને લગતા લેખોથી સમૃદ્ધ સચિત્ર અંક : મૂલ્ય સવા રૂપિયા.

(૪) ક્રમાંક ૧૦૦ : વિક્રમ-વિશેષાંક

સમ્રાટ વિક્રમાદિત્ય સંબંધી ઐતિહાસિક ભિન્નભિન્ન લેખોથી સમૃદ્ધ ૨૪૦ પાનાંનો દળદાર સચિત્ર અંક : મૂલ્ય દોઢ રૂપિયા.

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશના બે વિશિષ્ટ અંકો

[૧] ક્રમાંક ૪૩-જૈનદર્શનમાં માંસાહાર હોવાના આશ્લેષોના

જવાબરૂપ લેખોથી સમૃદ્ધ અંક : મૂલ્ય ચાર આના.

[૨] ક્રમાંક ૪૫-ક. સ. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના જીવન સંબંધી

અનેક લેખોથી સમૃદ્ધ અંક : મૂલ્ય ત્રણ આના.

કાચી તથા પાકી ફાઇલો

‘શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ’ની ત્રીજી, ચોથા, પાંચમા, સાતમા, આઠમા વર્ષની કાચી તથા પાકી ફાઇલો તૈયાર છે. મૂલ્ય દરેકનું કાચીના બે રૂપિયા, પાકીના અઢી રૂપિયા.

ભગવાન મહાવીરસ્વામીનું ત્રિરંગી ચિત્ર

યુજ્જરાતના સુપ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર શ્રી કનુભાઈ દેસાઈએ દોરેલું સુંદર ચિત્ર. ૧૦"×૧૪"ની સાઈઝ, સોનેરી બોર્ડર. મૂલ્ય ચાર આના (ટપાલ ખર્ચનો દોઢ આનો).

—લેખો—

શ્રી જૈનધર્મ સત્યપ્રકાશક સમિતિ
જેશિંગભાઈની વાડી, ઘીકાંટા, અમદાવાદ.

Vol. 9. No. 8

અવિલ્લ ભારતવર્ષીય જૈન ચેતામ્બર મૂર્તિપૂજક મુનિસમ્મેલન સંસ્થાપિત
શ્રી જૈનધર્મ સત્યપ્રકાશક સમિતિનું માસિક મુલપત્ર

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ

વર્ષ ૧ || વિક્રમ સં. ૨૦૦૦ : વીરનિ. સં. ૨૪૬૦ : ઈ. સ ૧૯૪૪ || ક્રમાંક
અંક ૮ || વૈશાખ વદિ ૮ : સો મ વા ૨૭ : સે ૧૫ || ૧૦૪

વિષય - દર્શન

- ૧ મેઘ કવિ રચિત રાણિગપુર-ચતુર્મુલપ્રાસાદ-સ્તવન : પૂ. મુ. મ. શ્રી જયંતવિજયજી
તથા પં. અંબાલાલ પ્રેમચંદ શાહ : ૩૬૭
- ૨ રાજનગરનાં જિનમંદિરોમાં સચવાયેલાં
ઐતિહાસિક અવશેષો : શ્રી. સારાભાઈ મણિલાલ નવાય : ૩૭૮
- ૩ અલોકમાં કાળદ્રવ્ય : શ્રી. પોપટલાલ મોનજીભાઈ : ૩૮૪
- ૪ ઉપયોગવાદનું સાહિત્ય : પ્રો. હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા : ૩૮૬
- ૫ નૃસિંહસ્તવનકી ટીકામાં પારસી
ભાષાનુશાસનકે ઉદ્ધરણ : ડૉ. બનારસીદાસજી જૈન : ૩૮૮
- ૬ 'ઝૈનર' અને 'ઝમેર' : પ્રો. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા : ૩૯૦
- ૭ ઝંઝરીયા મુનિવર : N. : ૩૯૨
- ૮ 'અનેકાન્ત'ના વિચિત્ર પ્રચારનો પુરાવો : પં. લેચરદાસજીનો પત્ર : ૩૯૬
- ૯ 'વિક્રમ-વિશેષાંક'નો સત્કાર : અભિપ્રાયો : ૩૯૭

સૂચના—આ માસિક દરેક અંગ્રેજી મહિનાની પંદરમી તારીખે પ્રગટ થાય છે તેથી સરનામાના ફેરફારના ખર્ચ ખારમી તારીખે સમિતિના કાર્યાલયે પહોંચાડવા.

લવાજમ—વાર્ષિક—એ રૂપિયા : છુટક ચાલુ અંક—ત્રણ આના

મુદ્રક—મગનભાઈ હોટાભાઈ દેસાઈ. શ્રી વીરવિજય પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ, સલાપોસ કોસરાડ, પો. બો. નં. ૬—ભક્તિમાર્ગ કાર્યાલય—અમદાવાદ. પ્રકાશક—ચીમનલાલ ગોક્ળદાસ શાહ. શ્રી જૈનધર્મ સત્યપ્રકાશક સમિતિ કાર્યાલય, બેશિંગભાઈની વાડી, શીકાંટા રોડ—અમદાવાદ.

મેહ કવિ રચિત

રાણિગપુર-ચતુર્મુખપ્રાસાદ-સ્તવન

સંગ્રાહક-પૂજ્ય મુનિમહારાજ શ્રીજયંતવિજયજી

સંપાદક-શ્રીયુત પં. અખ્યાલાલ પ્રેમચંદ શાહ

ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ તીર્થકલ્પો, તીર્થમાળાઓ, ચૈત્યપરિપાટીઓ અમુક તીર્થોનાં સ્તોત્રો અને સ્તવનોતું જે પ્રકારનું સાહિત્ય જોતોમાં મળે છે તેવું ઇતર સાહિત્યમાં નથી. આ પ્રકારના વર્ણનોનું મૂળ આચારાક્કનિર્યુક્તિ અને નિશ્ચયચૂર્ણિ માં આપેલાં ફટલાક તીર્થોની નોંધ પરથી જણાય છે. સામાન્ય રીતે તીર્થમાળાઓમાં સ્વાનુભૂત વર્ણન હોય છે અને તેથી ઇતિહાસમાં તેનું સ્થાન મહત્ત્વભર્યું છે. વર્ણનો અને તીર્થોની અત્યારની અવશેષ સ્થિતિ જોતાં કાળનું સર્વલક્ષી વિકરાલ ચક્ર પ્રત્યેક સ્થળે ફરી વળેલું જણાય છે. યવનોના આક્રમણથી પણ જૈન સ્થાપલને ઓછું સહન નથી કરવું પડ્યું; એની સામિતી અનેક સ્થળોનાં તૂટયાં-ફૂટયાં અવશેષો આપે છે. અરે! સમૃદ્ધ ચંદ્રાવતી નગરી જેવાં સ્થાનોનો તો આજે પત્તો નથી. છતાં આજે પણ જૈનોનાં ઉતુંગ મંદિરો જૈનોની દાનશીલતા અને વૈભવનો ખ્યાલ આપ્યા વિના રહેતાં નથી. મહાકવિ નાનાલાલે એ વાતને સમર્થન આપતાં ગાયું છે કે—

“સજ્જન્યાં જૈને રસશણુગાર,
લતામંડપ સમ ધર્મગાર.”

જૈન ધનકુખેરોએ આશુ, ગિરનાર અને શત્રુંજય પર ૧૧ અનુપમ ઉન્નત દેવમહાલયોનું સર્જન કર્યું અને ગૂજરાતની શિલ્પસંપત્તિ સમૃદ્ધ બનાવી એ સૌને વિદિત જ છે.

[૨]

એવા જ ધનકુખેર ધરણાશાહે રાણકપુરમાં શિલ્પકળાના ઉત્તમ નમૂના સમાન ત્રૈલોક્ય-દીપકપ્રાસાદ બાંધાવ્યો. જે કે ઉપરાઉપરી દુષ્કાળો અને સંભવતઃ ઔરંગઝેબના આક્રમણથી રાણકપુર ઉજ્જડ બન્યું છે અને ધરણાશાહના વંશજો પણ એ સ્થાન છોડી ચાલ્યા ગયા છે છતાં ધરણાશાહની કીર્તિ ગાતું ઉન્નતશીલ અને પોતાની સમૃદ્ધ શિલ્પકળાની સૌંદર્ય-સુગંધ પ્રસારાવતું ત્રૈલોક્યદીપક મંદિર જાણે કાળ અને આક્રમણ સામે અડગપણે મીટ માંડી બેઠેલું હોય તેમ લાગે છે.

આ મંદિર અરવલ્લીની તળેટીમાં અનેક પ્રકારની વનરાજી વચ્ચે, ઝીણી નકશીથી

સુશોભિત વિમાન સમું દેખાય છે. પચીશથી ત્રીશ પગથિયાં ચડ્યા પછી મંદિરની પ્રથમ ભૂમિકા આવે છે તે તેના પર બે માળ છે. તેમાં ચૌમુખજી વિરાજમાન છે. ૪૮૦૦૦ ચોરસ ફૂટના વિસ્તારમાં ૧૪૪૪ ચાંબલા, ચોવીશ રંગમંડપો, ચારે બાજુએ ૭૨ શિખરખંધી દેરીઓ ચાર ખુણે બખ્ખે દેરીસરે તેના અલગ રંગમંડપ, સભામંડપ અને મુખમંડપોથી અલંકૃત આ દેવપ્રાસાદ ભારતીયકળાનો અનુપમ નમૂનો છે. સર જેમ્સ ફર્ગ્યુસને આ દેવાલયની સુક્તકહે પ્રશંસા કરી છે:—“દેવાલયનું ભોંયતળિયું સપાટીથી બહુ ઊંચું હોવાને લીધે તથા મુખ્ય મુખ્ય ધુમ્મટોની વધારે ઊંચાઈને લીધે એક મહાન જૈન દેવાલયનો અરાબર ખ્યાલ આપે છે. ખરેખર આની શિલ્પવિદ્યાની સુંદર અસર ઉપજાવે તેવું હિંદુ-સ્તાનમાં એક પણ દેવાલય નથી.”

આસઠ વર્ષ કામ કર્યા પછી તેમાં ત્રણ માળ જ રા થયા અને ચોથો માળ થતાં થતાં તે તેમને યમરાજનો કાળઘંટ સાંભળાવા લાગ્યો. સાત માળનું પોતાનું સ્વપ્ન સિદ્ધ ન થઈ શક્યું. તેથી ધરણુશાહે સવેળા જ સં ૧૪૯૬ માં મૂળનાયક શ્રીઋષભદેવ ભગવાનની પ્રતિષ્ઠા એ સમયના યુગપ્રધાન શ્રીસોમસુંદરસૂરિ, જેમની સાથે ચાર સૂરિઓ, નવ ઉપાધ્યાયો અને ૫૦૦ સાધુઓનો વિશાળ પરિવાર હતો, તેમને હાથે કરાવી. તેમના શિષ્ય શ્રીપ્રતિષ્ઠા-સોમે સં. ૧૫૫૪માં રચેલા સોમસૌમાન્ય નામના કાવ્યમાં તેમના ઉદ્કૃષ્ટ જીવનનું વર્ણન આલેખ્યું છે. તેના નવમા સર્ગમાં ધરણુ શેઠના ધરણુવિહારની થોડી હકીકત આપી છે તે જાણવા જેવી છે:—

“સંઘપતિ ધરણુના આગ્રહથી શ્રીસોમસુંદરસૂરિ રાણકપુર નગરમાં વિહાર કરતા પધાર્યા. ત્યાં તેઓ ધરણુશેઠે બનાવેલી વિશાલ પૌષ્પશાળામાં ઊતર્યા. આ પૌષ્પશાળામાં ૮૪ ઉત્તમ પ્રકારના કાષ્ઠનાં સ્તંભો હતા અને વ્યાખ્યાનશાળા, ચોક તેમજ અનેક ચોરડાઓ હતા. એક દિવસે સૂરિએ વ્યાખ્યાનમાં જિનપ્રતિમા અને જિનમંદિર કરાવવાથી થતા પુણ્યફળનું વર્ણન કર્યું. એ ઉપદેશે ધરણુશેઠનાં હૃદયમાં સુંદર અસર નિપજાવી અને કૈલાશ-ગિરિ સમું ઉન્નત મનોહર મંદિર બાંધવાનો નિર્ણય કર્યો. તેમણે ઐષ્ઠ શિલ્પીઓને બોલાવી સિદ્ધપુરના રાજવિહાર જેવું અનુપમ મંદિર બાંધવાને આદેશ કર્યો. શિલ્પીઓએ પ્રથમ ઘડેલા પત્થરોને બંધબેસતી રીતે જડીતે પીઠબંધ બાંધ્યો. તેના પર ત્રણ માળ ચણાવી મધ્યમાં અનેક પ્રકારનાં ઊંચા મંડપો બનાવ્યા. અનેક પ્રકારની પૂતળીઓની સુંદર નકશીથી સુશોભિત થયેલા મંદિરને જોઈ લોકોનાં ચિત્ત આશ્ચર્યમગ્ન બની ગયાં. એ મૂળ મંદિરની ચારે બાજુએ ચાર ઉજ્જવળ બદ્રપ્રાસાદો બનાવ્યા. આમ નંદીશ્વરતીર્થનાં અવતારસમું અને ત્રણે લોકોમાં દેહીખમાન જણાતું હોવાથી તેનું નામ “ત્રેલોકચદીપક” રાખવામાં આવ્યું. પછી તેમાં સૂર્યાબિંબ સમાન તેજસ્વી આદિનાથ ભગવાનનાં ૪ બિંબોની શ્રીસોમસુંદરસૂરિના હાથે પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

“ધરણુશેઠે ગરીબોને ખૂબ દાન દીધું અને પ્રતિષ્ઠા સમયે જ આશ્ચર્ય પમાડનારા મહોત્સવો કર્યા. સદ્ગુણી શ્રીધરણુશેઠે અગાઉ ગુણરાજ ઐષ્ઠીએ કહેલા સંઘમાં પોતાના દેવાલય સાથે યાત્રા કરી હતી. એ મહોત્સવની પછી સોમદેવ વાચકને તેમણે આચાર્યપદ અપાવી તેમના મહોત્સવમાં પુષ્કળ દ્રવ્ય વાપરી સુકૃત પ્રાપ્ત કર્યું.”

સં. ૧૭૪૬માં પં. શ્રીશિવવિજયજીના શિષ્ય કવિ શ્રીશીલવિજયજીએ રચેલી તીર્થ-માલામાં ધરણુશેઠ માટે ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવી હકીકત મળે છે, તેનો સાર એ છે કે—

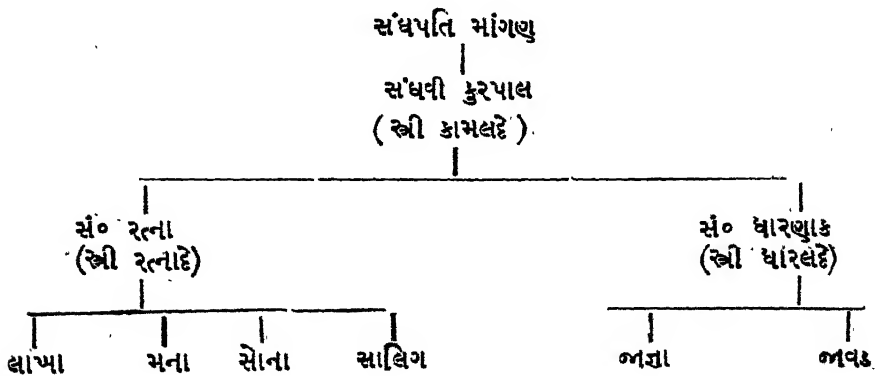
શ્રીધરણુશેઠે બત્રીશવર્ષના ભરયૌવનમાં વિમલાચલ પર આવેલા બત્રીશ સંઘ વચ્ચે સંઘતિલક કરી, ઇંદ્રમાલ લઈ યોથું ઘ્ર્ણયર્થ પ્રત ઉચ્ચર્યું. તેઓ કુંભા રાણાના બધા મંત્રીઓમાં શુદ્ધિનિધાન મંત્રી હતા અને તેમણે યૌવન અને વૈસાને સાર્થક કરી ઉત્તમ કામ કર્યાં.

આ વર્ણનથી જણાય છે કે પંદરમી સદીમાં રાણકપુર ધણું સમૃદ્ધિશાળી નગર હતું, એટલું જ નહિ ત્યાં શ્રાવકોની સંખ્યા પણ સારા પ્રમાણમાં હશે. કહેવાય છે કે ત્યાં એકલા શ્રાવકોનાં જ ત્રણ હજાર જેટલાં ઘરો હતાં. અત્યારે તો મંદિરના કિલ્લા સિવાય નિવાસ યોગ્ય એકે સ્થળ નથી. જ્યાં ત્યાં પડેલાં અવશેષો અને ખડિયેરોથી એ મનોહર નગર વેરાન બન્યું છે.

[૩]

ત્યાંના એક શિલાલેખ પરથી રાણકપુરની ઉત્પત્તિ, રાજવંશો અને ધરણુવિહારની હકીકત જાણવા મળે છે. રાણકપુર નામ તે વખતના રાણા કુંભકર્ણુના નામ પરથી પડ્યું છે. તેમાં શુદ્ધિલવંશી ૪૦ પેઢીના રામજીની નામાવલી આપેલી છે. તેમાં શ્રીજગન્નથદ્રસરિ અને શ્રીદેવેન્દ્રસરિનાં નામો પણ ઉલ્લેખાયાં છે. ધરણુશાહે રાણકપુરના મંદિર ઉપરાંત અજાહરી, પિંડરવાટક, સાલેર આદિ સ્થાનોમાં નવાં મંદિરો બંધાવ્યાં હતાં અને કેટલાકોનાં જીર્ણોદ્ધાર પણ કરાવ્યો હતો.

કહેવાય છે કે ધરણુશાહને કંઈ સંતાન નહોતું, પણ શિલાલેખમાં તેમને બે પુત્રો અને તેમના બાઈને ચાર પુત્રો હતા—એમ જણાવેલું છે. તેમનું વંશવૃક્ષ આ પ્રમાણે છે:—

આ સંઘવી વિશેષ હકીકત “આર્કિઓલોજીકલ સર્વે ઓફ ઇન્ડિયા”ના સન ૧૯૦૭-૮ ના એન્યુઅલ રીપોર્ટના પૃ. ૨૦૫ થી ૨૧૮ માં શ્રીયુત. ડી. આર. ભાંડારકરે એ મંદિરના વિષયમાં એક વિસ્તૃત લેખ લખ્યો છે. તેમાં મંદિરના બંધાવનાર ધરણુશાહની હકીકત આપેલી છે. તેથી તેનો ટૂંક સાર નીચે અપાય છે.

“ધના અને રત્ના પોરવાડ જ્ઞાતિના શિરોહી સ્ટેટના નાંદીયા ગામના વતની હતા. દંતકથા એવી છે કે-એક વખત એક મુસ્લીમ શહેનશાહનો એક પુત્ર પોતાના પિતાથી રિસાઇને રાજપુતાનામાં થઇને જતો હતો. આ બન્ને લાઇઓએ તેને સમજાવીને પોતાના પિતાની રાજધાનીમાં મોકલ્યો. આથી શહેનશાહ બહુ ખુશ થયો અને તેમને કચેરીમાં રાખ્યા. પરંતુ થોડા વખત બાદ ગામના ગપગોળાથી તેમને જોલમાં મોકલ્યા અને તેમને જુદી જુદી જાતના ૮૪ સિક્કાનો દંડ કરીને મુક્ત કર્યા. તેઓ પોતાના મુલકમાં પાછા ફર્યા પરંતુ પોતાનું જૂનું વતન નાંદીયા છોડીને રાણપુરની દક્ષિણે માલગઢ ગામમાં વસ્યા. તેઓએ માદડીમાં એક મંદિર બંધાવ્યું, જે પાછળથી રાણપુરના નામે પ્રખ્યાત થયું કારણકે મંદિરની બધી જગ્યા તેઓએ રાણા કુંભા પાસેથી ખરીદી હતી. જમીન એ શરતે વેચવામાં આવી હતી કે તેમાં રાણા કુંભાનું નામ રહે. એક રાત્રે સ્વપ્નમાં ધનાએ દૈવી રથ જોયો અને તેના નકશા બનાવવા માટે બધા બ્રાહ્મણને કહ્યું. તેમાં મુંડાળાના વતની દેપાનો નકશો પાસ થયો. માદડી ગામ સાદડીથી ૬ માઈલ દક્ષિણે હતું. આ કુટુંબ સાદડીમાંથી ધાણેરાવ ગામમાં વસ્યું. આનો ચૌદમા વંશનો કુટુંબી નાથ મલાજી શાહ હજી ધાણેરાવમાં હયાત છે. મંદિરનો મૂળ નકશો સાત માળનો હતો પરંતુ ચાર માળ જ બંધાયા તેથી હજી સુધી (ત્રિતિયા પૂરી ન થવાથી) તેના કુટુંબીઓ અચ્ચાથી દાઢી કરતા નથી. ચૈત્ર વદી ૧૦ નો રાણપુરમાં મોટો મેળો ભરાય છે તે વખતે નવો જ્વળ ચઢાવવાનો હક્ક તેમનાં કુટુંબીઓને જ હજી છે. આસો સુદ ૧૩ ને દિવસે તેવો જ બીજો મેળો ભરાય છે, પરંતુ જ્વળ બદલાતી નથી, આ કાર્યમાં તેને બીજા જોન શરાફ નામે ગુણરાજે મદદ કરી હતી. તેણે અમહરી, પીંડવાડા અને સાલેરાના મંદિરો બંધાવ્યા અને પુનરુદ્ધાર કરાવ્યો હતો.

“દંત કથા પ્રમાણે ધનાને પુત્રો ન હતા, જ્યારે શિલાલેખમાં ઓછામાં ઓછા બે પુત્ર-જમ્મા અને જવડા-નાં નામ આપ્યાં છે. ફક્ત આ જ ફરક છે.

“ઉપરના બે કાર્યો ઉપરાંત આજી ઉપર “કુમ્ભો શમ” નામનું મંદિર બંધાવ્યું છે, જેનું ખર્ચ લગભગ પૌંડ ૧૦ લાખ થયું છે જેમાં પૌંડ ૮૦ હજાર રાણા કુમ્ભે આપ્યા હતા.

“કર્લાન ટોડ કહે છે કે-આ મંદિર ઝનુની મુસલમાનોથી બચી ગયું છે, પરંતુ સ્થાનિક વાત પ્રમાણે ઔરંગઝેબ એક વાર ત્યાં આવી ગયેલો અને તેના પરિકર તથા તોરણ બાંગી નાખેલાં, જે હજી પણ લોકો બતાવે છે. જે દિવસે બાંગતોડ શરૂ કરી તેજ રાત્રે ઔરંગઝેબ અને તેની બેગમ માંદાં પડ્યાં અને રાત્રે ઋષભદેવ તીર્થંકર બેગમના સ્વપ્નામાં આવ્યા, બેગમે બીજે દિવસે આ કામ બંધ કરવા કહ્યું તેથી તે બંધ રહ્યું. ઔરંગઝેબે તેમાં બીજે દિવસે દીવા કરાવ્યા અને મૂર્તિની પૂજા કરી.

“ભમતીમાં ૧૬મા સૈકાના પૂર્વાર્ધના જોન ભકતોએ બંધાવેલા દેવકુલિકાના શિલાલેખો છે. આમાંનાં ધણાખરા, ભકતો પાટણ, ખંભાત અને બીજા સ્થળના ઓશવાલ હતા.”

[૪]

આ મંદિર બંધાયું તેજ આરસામાં અને તેના પ્રતિષ્ઠાપક શ્રી સોમચંદ્રસરિ કાળધર્મા પામ્યા તેજ વર્ષમાં એટલે સં. ૧૪૬૯ માં શ્રી મેહકવિએ પ્રત્યક્ષ જોયેલું વર્ણન પોતાના

રાણકપુર સ્તવનમાં આલેખ્યું છે. તેથી તેનું ઐતિહાસિક મકરવ છે એટલું જ નહિ પણ બાષાદષ્ટિએ પંદરમી સદીની પ્રચલિત ભાષાના નમૂના તરીકે પણ તેની વિશેષતા ઓછી નથી.

તેમણે લગભગ ૧૨૦ તીર્થોની યાત્રા કરી એમ એમણે પોતાની તીર્થમાલામાં નોંધ્યું છે. અતે તેઓને રાણકપુરમાં જે અપૂર્વ શાંતિ અને અમેય આહ્વાદ ઉપજ્યો તે તેમણે પોતાની કવિત્વભરી વાણીથી કાલજ્યો છે. તેમણે તીર્થમાલામાં આ પ્રમાણે આલેખ્યું છે:-

“ સોઝતિ થિકઉ વિણાયગ લીઉ, કઇલવાડી પોલિધ માંડીઉ;
નાગોરઉ આણિઉ હણમંત, રાણપુરી પોલિધ માંડીઉ.
સોઝતિ સામી અનઇ કલવદ્ધ, પાસ જિણેસર આલઇ બુદ્ધિ,
માય બાપ ઠાકુર તિહા ધણી, પાછા વલીયા રાણપુર લાણી.
નગર રાણપુરિ સાત પ્રાસાદ, એક એક સિઉ માંડઇ વાદ,
ધન દંડ હીસઇ ગિરિ વલઇ, ઇસઉ તીરથ નથી સૂરિજ તલઇ.
પાઉ રોપિઉ પુરસ સાત તેહ તણઉ,
થડા બદ્ધિ દ્રવ્ય લાગઉ ઘણઉ,
આરસાખ તોરણિ પૂતલી, ઘણઉ દ્રવ્ય લાગઉ તિહિ વલી.
ધન જીવીઉ ધરણીગ તમ્હ તણઉ,
વિત વેચિઉ ચઉમુખિ આપણઉ;
વલાશુંગિ રોપીઆ ઘાટ,
પુણ્ય તણી કીધી વહતી વાટ,
પાંચ તીરથ તિહાં પાંચ પ્રાકાર;
પાવા પ્રગટ નઇ વૈભાર,
અંયા મથુરા રાજગિહી,
તે થાનકિ જે હીસઇ સહી. ”

ઉપર્યુક્ત વર્ણનમાં તેમજ આ રાણકપુર સ્તવનમાં કવિએ છાં સાત જિનપ્રાસાદ હોવાનું જણાવ્યું છે. ન્યારે સંભવતઃ અઢારમા સૈકામાં થયેલા પં. મહિમા વિરચિત તીર્થમાલામાં પાંચ જિનપ્રાસાદનો ઉલ્લેખ છે:-

“ રાણપુરિ દેહરાં પાંચિ પ્રભુતણાં,
સહસ ગિચ્યારસિ માંનિ. ”

તે સિવાય સં. ૧૭૫૫માં શ્રીજ્ઞાનવિમલસરિએ રચેલ તીર્થમાલામાં પણ પાંચ જિનપ્રાસાદનો ઉલ્લેખ છે.

“ ચ્યાર પ્રાસાદ બીજા વલીએ એવં મિહીને પંચ. ”

આ ઉપરથી જણાય છે કે લગભગ અઢારમા સૈકામાં ત્યાં સાતમાંથી પાંચ જ મંદિર અથવા હતાં.

પોતાની તીર્થમાલામાં રાણકપુર માટે કરેલા એટલા વર્ણનથી મેહકવિને સંતોષ થયો હિ, તેથી તેમણે એ જ તીર્થમાલાના અનુસંધાનમાં પણ સ્વતંત્રીતે નીચે આપવામાં આવેલું સ્તવન રચ્યું. આ કવિએ બીજું નવસારી સ્તવન પણ રચ્યું છે, જે હજી સુધી પ્રાપ્ત થયું લાગતું નથી. આ ત્રણ કૃતિઓ સિવાય કવિની બીજી કૃતિઓ કે જીવન-ટનાઓની કંઈ હકીકત જાણવા મળતી નથી. આ રાણકપુર સ્તવન ક્યાંધંથી પ્રકાશિત થું હોય એમ જણાતું નથી. તેનાં કેટલાંક અવતરણો પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ મા. ૨ માં મળેલાં છે. તે અવતરણોને આ નકલ સાથે સરખાવતાં પ્રાચીનતાની દૃષ્ટિએ મા નકલમાં તત્કાલીન ભાષા બરાબર જળવાઈ હોય એમ લાગે છે. તેના કેટલાંક પાઠાન્તરો જાણવા માટે મેં સ્તવનની પાઠનોંધમાં આપ્યાં છે. રાણકપુર સંખ્યા જે કંઈ ઐતિહાસિક ગ્રામથી પ્રાપ્ત થાય છે તેને અહીં સંકલિત કરી કમખદ્ધ યોજવા પૂરતો જ પ્રયાસ છે. માસ તો આ સ્તવન જિજ્ઞાસુઓને ઉપયોગી સમજી છેવટે તેના સાર આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. મૂળ સ્તવન આ પ્રમાણે છે:—

[૫]

મૂલ સ્તવન

વીર જિજ્ઞેસર ચલણે લાગી, સરસતિ કન્ડઈ સુમતિ મઈ માગી,
 વૃદ્ધિ હોઈ જિમ આધી. ૧
 હીજી^૧ હરષિ હિવ મઝ ઉલ્લસિઈ, રાણિગપુર દીઠઈ^૨ મઈ વલિઈ,
 અણહિલપુર^૩ અહિનાણિ. ૨
 ગઠ મઠ મંદિર પોલિ^૪ સુચંગે, નિરમલ નીર વહઈ વિચિ^૫ ગંગે,
 પાપ પખાલણ અંગે, ૩
 કૂઆ વાવિ વાડી હટ્ટસાલા, જિણહ લવણ દીસઈ દેવાલા,
 પૂજ રચઈ તર્કિ^૬ ખાલા. ૪
 વરણ^૭ અઢાર લોક સુવિચારી^૮, લક્ષ્મીવંત^૯ વસઈ વિવહારી,
 પુણ્યવંત^{૧૦} નવિ પારો. ૫
 તીહ^{૧૧} સુખ્ય સંઘવી^{૧૨} શ્રીધરણુઉ, દાન^{૧૩} પુણિય જગિ જસ વિસ્તરણુઉ^{૧૪},
 જિણહ લવણ^{૧૫} ઉદ્ધરણુઉ. ૬
 ધન્ય જણણિ કામલદે માયા, પુરુષરતન યે કૂખઈ આવ્યા,
 રતનસિંહ ધરણિદો. ૭

[ઠવણિ]

સાંભલજ્યો ચક્રિમુખ તણિઅ, વાત પાયઉ રોપવિઉ પુરુસ સાત;
 ધરણિહ આવિઉ પ્રાસાદ ઠામિ, યોલિઆ દેવિ સાસણ સામિ. ૮

૧ હિયડઉ હરખઈ મઝ ૨ દીઠઈ મન વસિઈ ૪ અણહલપુર ૪ પોલ ૫ વચિ
 ૬ તિહાં ૭ અઢારઈ ૮ સવિચારી ૯ કાટીધજ ૧૦ સુવિચારી ૧૧ તિહાં સુખિ ૧૨
 'શ્રી' નથી. ૧૩ દાનિ પુણ્ય ૧૪ વિસ્તરણુ ૧૫ લવણિ.

હું તુઠી તુલે સીલક પ્રમાણિ, મંડાવિ દેઉલ મોટધ મંડાણિ;
 મનિ હરખિઉ ધરણિઉ કરઈ કલોલ, સંઘલ દિવરાવઈ તહિ તંબોલ. ૯
 થાપીઅ મુહુરત ગિઉ આવાસિ, તેડાવ્યા સેલાવટ પંચાસ;
 સીધપુર ચઉમુખ કરઈ વખાણ, મંડઉ દેઉલ હિવ તિણિ મંડાણિ. ૧૦
 દેપઉ કહઈ હું સાસત્ર પ્રમાણિ, મંડિસુ દેઉલ મોટધ મંડાણિ;
 ઈણિઈ વચનિઈ હરખિઉ ધરણાસાહ, સેલાવટ પહિરાવ્યા કખાહિ. ૧૧
 ભિડ પૂરઈ સેલાવટ મજૂર, તિહિ જીપઈ પંચાણવા પૂર;
 આલોચઈ ખેટાં તણિય ખેલ, હિવ સત્રુકારક તણિય વેલ. ૧૨
 રુલિયાઈત લખપતિ ઈણિ ધરિ, કાકા હિવ કીજઈ જગડૂ વ(પ)ઈર;
 જગડૂસાહ કહીઈ રાય સધાર, આપણપઈ લોકાં દિઆં અધાર. ૧૩

[ઈવણિ]

પંચાણવઈ કમઠાઉ કીઉ ચઉમુખ પ્રાસાદે,
 વાજઈ ભુંગલ લેરિ તાલ નિતુ નવલઈ નાદે;

પ્રથમજિણેસર આદિનાથ તીથંકર રાઉ, લાવિઈ ભગતિઈ થુણુઈ સામિ મરુદેવી જાઉ. ૧૪
 કેસરનઈ કપૂરચૂર અંગિઈ લાઈજઈ, પૂજિઅ પણુમિઅ, થુણિઅ સામિ મનરંગિ ગાઈજઈ;
 ધૂપ ઉગાહણ અતિવિશેષ મનવંછિત ભોગ, તૂંઈ સામિઅ આદિનાથ રિદ્ધિ વૃદ્ધિ સંયોગ. ૧૫
 ચિહું ખારે છઈ ચ્યારિ ખિંબ શ્રીઆદિજિણેસર,

નિરમલ ધોઅતિ કરીઅ અંગિ પૂજઉ પરમેસર;
 જાઈ વેલ સેવંત્રી સાર મરુઉ કલ્હારો, મૂલ ગભારઈજ કેઈ ખિંબ મનિસુદ્ધિ જીહારો. ૧૬

[વસ્તુ]

સેત્રુજ સામિય સેત્રુજ સામિય પ્રથમ જિણનાહ, સોપારા સિરિ મંડણુઓ,
 વિમલ મંત્રિઅ(સ)ર ખુદિ. થાપીઅ;
 ઇડરગઠિ આરાસણિ કુલ્યપાકિ મહિમા નિવાસિઅ,
 વિંધ્યાચલગિરિ તલહટ્ટીઅ નિતુ નિતુ નવલાનાહ,
 રાણિગપુરિ થિર થાપીઉ ચતુરમુખ પ્રાસાદ. ૧૭

[લલણિ]

પશ્ચિમદિસિઈ જે ખાર અછઈ, તિહિં મંડપ અતિચંગ તુ (ર);
 ખેલા ખેલઈ નિતુ નવા, નિતુ નિતુ ઉછવરંગ તુ (ર). ૧૮
 ઉત્તરદિસિઈ જે ખાર અછઈ, તિહાં બઈસઈ સંઘઘાટ તુ (ર);
 કલિરવ કોલાહર(લ) કરઈએ, ખડ્યા ભોજગ ભાટ તુ (ર). ૧૯

પૂર્વદિસિધં જિ ખાર અછર્ધ, તિહિ સામ્હી ગિરિભીતિ તુ (૨);
 વિંધ્યાચલગિરિ પરખત વડઉએ, ગિરુઆં એહ જિ રીતિ તુ (૨). ૨૦
 તેહુ ઠંભે સહુ વસઈએ, ક્રીજર્ધ જિણુવર સેવ તુ (૨);
 પ્રહ ભઠી પ્રભુ પણુમીએ, આદિ જિણુસર દેવ તુ (૨). ૨૧
 દક્ષિણદિસિધં જિ ખાર અછર્ધ, તેહુ છર્ધ સુવિસાલ તુ (૨);
 તેહ આગલિ હિવ આવિધએ, મનરંજર્ધ પોસાલ તુ (૨). ૨૨
 ભણુઈ ગુણુઈ સિદ્ધાંત સવે, ગિરુઆ ગુણુહ ભંડાર તુ (૨);
 તપાંગચિ શુરુ વંદિઈએ, સોમસુંદરં ગણુધાર તુ (૨). ૨૩
 ચ્યારઈ સુહુરત સાંમટાંએ, લીધાં એકઈ વારિ તુ (૨);
 પહિલઈ દેઉલ મંડિઉંએ, બીજઈ સત્રુકાર તુ (૨). ૨૪
 પોષધસાલા અતિલલિઅ, મંડિઅ દેઉલ પાસિ તુ (૨);
 ચઉથઈ સુહુરત ધરતણુઈએ, મંડાળ્યા આવાસ તુ (૨). ૨૫
 જાઈવેલ અંપાકુલિઅ, સંદસેવંત્રાં માલ તુ (૨);
 પૂજ કરઉ પરમેસરહ, શ્રી ચઉમુખિ ત્રિણિ કાલ [તુ (૨)] ૨૬

[વરતુ]

ચઉમુખ સામીય ચઉમુખ સામીય પૂજ ત્રિણકાલ, આરતી ભિતારીઈ,
 પંડહ ઘંટ ઝલ્લરનિનાદિ, ગીતગાન ગંધવ કરઈ મધુરનાદિ;
 તિહિ, ચિઉ મંડપે ખેલા ખેલઈ રંગભરે, શ્રાવી દિઈ નિતુ રાસ;
 ખરતરવસહી પૂજઈ, સહજિ સલ્લણુઉ પાસ. ૨૭
 ખરતરવસહી અતિ આણુંદો, તિહાં પૂજઉ સિરિપાસ જિણુંદો;
 સામલ વન્ન સ્વપઈ જગ સારો, સકલકલા મહિમા ભંડારો. ૨૮
 સપત દ્રણુમણિ શ્રીધરણુંદો, મુખ મલકઈ જિમ પૂંનિમ અંદો:
 કમઠાસુરભંજણુ ભયહરણુ, સેવક વંછઈ તુમ્હ પય શરણુ. ૨૯
 ચઉમુખ જો(જા)મલિ ચઉહટામાંહિ, દેઉલ કરાળ્યુ આપ મલ્લસાહિ;
 દેવાલઈ નડૂલાઈ વાદે, પિણુ છઈ ખરતરવસહી પાસે. ૩૦
 હિવ આઠ્યા માદડીય વાસે, જિણુવર પૂંજઉ મનિ ઉલ્લાસ;
 તિણિ જિણુ વંછે સવિહુ સુવિહાર, તિહાં સવિહુ માહરઉ જુહારો. ૩૧
 દેવાલઈ અંચલગચિ વલી, જિણુવર પૂજઉ તિહાં મનિ રલી,
 દેવાલઈ સુપાસનઈ ગયાં, હરવઈ આનન તાઠાં થયાં. ૩૨
 સાચર જિણુહ કરાવિઉ ભવણુ, તે જામલિ હિમ ક્રીજર્ધ કવણુ,
 નગર વખાણિ નહી મઝપાડે, સવિહુ યાનકિ ચેત્રપ્રવાડે. ૩૩

[વરુ]

ચઉમુખસામીય ચઉમુખસામીય અચલ શ્રી આદિ દેવાલર્થ સુપાસ જિણુ સંતિનાહ,
સિરિ નેમિ સામિય પ્રાસાદે, ખિહું પાસજિણુ આદિનાથ મદ્દીયમંડણુ,
સાતે થાનકિ પૂજ કરી વીતરાગ મનિ ધ્યાઈ',
રાણિગુપ્ત યાત્રાં ગયાં કાયા નિરમલ થાઈ. ૩૪

[ઠવણ]

એ શ્રીસેત્રુજિ એ ગિરિનાર, રાણિગુપ્ત શ્રીધરણુવિહાર;
વિંધ્યાચલ અધિકર્તે કલ લીજઈ, સકલ જનમ શ્રીચઉમુખિ કીજઈ. ૩૫
ચઉમુખિ સિખરિ ત્રિ ભૂમઈ ખાર, મૂલનાયક જિણુ કરું જુહાર;
ત્રિહું ભૂમિહિં ત્રિભુવન દીપંતઉ, ત્રિભુવનદાયક નામ ધરંતઉ. ૩૬
દંડ કલસ કંચણુમઈ સોહઈ', જોઅંતા ત્રિભુવન મોહઈ;
તેજપુંજિ ઝલહલઈ અપાર, જાણે તિહૂઅણુ લછિ લંડાર. ૩૭
દેવછંદ તિહાં અવધારિ, સાતય જિણુવર જાણે ચ્યારિ;
વિહરમાણુ વીસઈ અવતારી, ચઉવીસ મૂરતિ જિણુવર સારિ. ૩૮
તીહ જિં જિંખ બાવન્ન નિહાલઉ, સયલ જિંખ બહુતરં જિણુલઉ;
ફિરતાં જિંખ નવિ જાણુઉં પાર, તીરથ નંદીસર અવતાર. ૩૯
વિવિધ રૂપ પૂતલી અપાર, કોરણીએ અખુંદ અવતાર;
તોરણુ થંભ પાર નવિ જાણુઉં, એક જીમ કિણિ પરી વખાણુઉં. ૪૦
વસ્તુપાલ જામલિએ કરણુઉં, કુંઅરપાલ કુલિ સંઘવી ધરણુઉં;
ભરતિનામ ચક્કાહિવ લણીઈ, સીલ પ્રમાણિહિં રિદ્ધિ ધરિ ઘણીઈ. ૪૧

[ભાષા]

રાણિગુપ્ત હું આવિઉંએ, રહિયઉં જિણુ માત્ર,
નિતુ નિતુ આવિઈ સંઘ ઘણા, શ્રીચઉમુખિ યાત્ર;
ન્હવણુ પૂજ આરતી, કરી મંગલ ઉતારઈ,
ચ્યારિ મહાધજ દિઈ ભાવિ, તે જે લવ તારીઈ. ૪૨
જંગમ તીરથ જયવંતા એ, જોઅમ સમ ગણુહર,
શ્રી સોમસુંદર સૂરિરાય, વહઉ સંઘ જયક(કોર);
તસ પયપંકજ લમર જિમ, નિત ધરઈ આણુદં,
પ્રાગવંસિ ધરણિહ સાહ, ચિરકાલિઈ નંદઉ. ૪૩
ભક્તિ કરી સાહમ્મી તાણીએ, છં દરિસણુ દાન,
ચિહં દિસિ કીરતિ વિસ્તરીએ, ધન ધરણુ પ્રધાન,

સંવત ચલિદ નવાણુ વર્ષ (૧૪૬૬) એ, ધુરિ કાતી માસે,
મેહઉ કહઈ મઈ તવન કીચઈ, મનરંગ ઉલ્હાસે. ૪૪

॥ ઇતિશ્રી ધરણુવિહાર શ્રી રાણુપુર ચતુર્મુખ
પ્રાસાદ સ્તવન ॥ છ ॥ શ્રી ॥ છ ॥

[૬] સ્તવનનો અનુવાદ

કવિ મંગલાચરણમાં ભગવાન વીરને નમસ્કાર કરી સરસ્વતી પાસે બુદ્ધિવૈભવની યાચના કરે છે. રાણુકપુર જોઈને તેમને અત્યંત ઉલ્લાસ અને સંતોષ થાય છે અને તેનું વર્ણન કરવા માંડે છે.

જેણે રાણુકપુર જોયું ન હોય તેમને જણાવે છે કે તે અણહિલપુર (પાટણ) જેવું છે. તેનાં ગઢ, મંદિર અને પોળો અત્યંત સુંદર છે. વચ્ચે સરિતાનાં નીર વહે છે. ત્યાં કૂવા. વાવ, વાડી, હાટ અને જિનમંદિરો ઘણાં છે. અદારવર્ણુના લોક, લક્ષ્મીવાન વેપારીઓ પુણ્યશાળી માનવીઓ ત્યાં વસે છે. તેમાં યશસ્વી દાનીશ્વર ધરણિંદ નામનો સંઘવી મુખ્ય છે. તે જિનમંદિરોનો ઉદ્ધારક છે. તેની પુણ્યૌત્તમા માતા કામલદે છે, જે રતનસિંહ અને ધરણિંદ નામના બે નરરત્નોને જન્મ આપી ધન્ય ! ધન્ય ! ! ગવાય છે.

ચતુર્મુખપ્રાસાદ જોનો પાયો સાત માથોડાં છે તે સ્થાને જ્યારે ધરણિંદ આવ્યો ત્યારે શાસનદેવીએ તેના સદ્વૃત્તંથી પ્રસાદ કરી મોટા મંડાણે દેવળ બાંધવાની તેને આજ્ઞા કરી. ધરણિંદે હર્ષ-ઉલ્લાસપૂર્વક શ્રીસંઘને ત્યાં જ પાનખીડાં આપ્યાં અને મુદ્દર્ત કરી રહેડાણે ગયો. તેણે તરત જ પચાસ સજોડોને તેડારી સિદ્ધપુરના ચતુર્મુખપ્રાસાદ (રાજવિહાર) ની તેમની આગળ ખૂબ પ્રશંસા કરી જણાવ્યું કે મારે પણ અહીં તેના જેવું જ દેવલ મોટા મંડાણે બાંધાવવું છે. ત્યારે મુખ્ય સત્રધાર દેવાએ શેઠને નિશ્ચિંત બનાવતાં કહ્યું, અમે શાસ્ત્રીય રીતે મોટા મંડાણે તેવું જ દેવલ બાંધી આપીશું. આ વચન સાંભળી ધરણુશાહ હર્ષિત થયો અને સલાટોને કબંધ પહેરાવી ખૂશ કર્યો અને સલાટ તેમજ મજૂરોની જરૂરિયાતોને તેમણે પૂરી કરી.

તે જ સમયે સં. ૧૪૬૫માં દુષ્કાળ પડ્યો; તેમાં લોકોને રાહત આપવા ધરણુશાહના ભત્રીજાએ કહ્યું. કાકા ! આપણા ઘેર લક્ષ્મીની લીલાલહેર છે માટે જગદૂશાહની જેવું કાંઈક કરો. જો કે જગદૂશાહ તો રાગ-મહારાગ્યોનો પણ આધાર બન્યો હતો જ્યારે આપણા પર તો માત્ર લોકોનો જ આધાર છે. આથી તેમણે સત્રશાળા ખુલ્લી મૂકી.

ચતુર્મુખપ્રાસાદ પર પંચાણું કમઠ-તાપસોનાં પૂતળાં મૂકવામાં આવ્યાં. ત્યાં હમેશાં ભુંગલ ભેરી આદિ વાજિત્રો તાલબદ્ધ વાગવા લાગ્યા. મંદિરમાં મૂળનાયક શ્રીશ્વભદ્રેવની સ્થાપના કરવામાં આવી.

ભગવાનને કેસર, કપૂરથી પૂજીને આનંદપૂર્વક તેમની સ્તવનાં કરતાં ધૂપ, નૈવેદ્ય ધરવાં જોઈએ જેથી ભગવાન સંતુષ્ટ થતાં આપણે ત્યાં શ્રદ્ધિ વધવા માંડે.

ચારે દરવાજે ચાર બિંબો છે. તેમને નહવણુ-પૂજન કરી પુષ્પાદિકથી અર્ચવાં જોઈએ. મૂળભારામાં પણ ફેટલાંક બિંબો છે.

જેમ શત્રુજય, સોપારા અને વિમલ મંત્રીશ્વરે આખૂ ઉપર, ઇડરગઢ અને આરાસણ (કુંભારિયા)માં મૂળનાયક શ્રીઆદિનાથ છે તેમ આ વિંધ્યાચલની તળેટીમાં આવેલા રાણકપુરના ચતુર્મુખપ્રાસાદમાં આદિનાથ ભગવાનને સ્થાપનામાં આવ્યા.

પશ્ચિમ દિશાના દ્વારે અત્યંત સુંદર મંડપ છે. ત્યાં હમેશાં નાટક-ઓચ્છવ થયા કરે છે. ઉત્તર દિશાના દ્વારે શ્રીસંઘ અને ભોજક-ભાટ ખેસીને કલરવ-કાલાહલ કર્યા કરે છે. પૂર્વદિશાના દ્વારે સામે જાંચા વિંધ્યાગિરિની ભીંત છે. તે તરફ લોકોનો વાસ છે, તેથી પ્રભાતે જીઠીને તેઓ આદિનાથને પ્રણામ કરીને પૂજા-સેવા કરે છે. દક્ષિણ દિશાનું દ્વાર અત્યંત વિશાળ છે અને તે તરફ પૌષધશાળા છે. ત્યાં ગુણમંડાર ગુરુવરો સિદ્ધાંતોનું અધ્યયન કરે છે. (તે સમયે) ત્યાં તપાગચ્છાધિરાજ શ્રી સોમસુંદરસૂરિ વિરાજે છે.

ધરણાશાહે એક જ મુદ્દર્તમાં એક સામટાં ચાર કામ આદર્યાં. પહેલામાં દેવલની સ્થાપના, બીજામાં સત્રશાળા, ત્રીજામાં દેવલની પાસે સુંદર પૌષધશાળા અને ચોથું પોતાના વાસગૃહનું મુદ્દર્ત કર્યું.

જાઈ, ચંપા, સેવંત્રી આદિથી ચતુર્મુખ પ્રાસાદ સ્થિત પ્રભુની પૂજા કરવી, આરતી બિતારવી અને ઢોલ-ધંટ-ઝાલર વગાડવાં જોઈએ તેથી ગંધર્વો પણ મધુર ગીતો ગાતા-નાચતા નાટક મહોત્સવ કરશે. અને શ્રાવીકાઓ રાસની રમઝટ મચાવશે.

(૨) ખરતરવસહીમાં શ્યામવર્ણના સાત રણવાળા ધરણેન્દ્ર સહિત શ્રીપાર્શ્વનાથ પ્રભુને પૂજવા જોઈએ.

(૩) મદિલ ચૌટામાં મલ્લસાહે નાહૂલાઈના દેરાસર જેવું ચૌમુખ મંદિર કરાવ્યું છે તે પણ ખરતરવસહીની પાસે છે.

(૪) મદદીયવાસમાં જિનમંદિર છે તેનાં પણ દર્શન કરવાં જોઈએ.

(૫) વળી અંચળગચ્છના દેરાસરમાં મૂળનાયક શ્રીસુપાર્શ્વનાથ છે.

(૬) તથા મઝવાડામાં સાગર નામના વણિકે બંધાવેલું મંદિર હોવું જોઈએ.

આ બધી ચૈલ પરિપાટિ જાત્રા કરીને નગરની જેટલી પ્રશંસા કરીએ તેટલી ચોછી જ છે.

૧ ચૌમુખજી આદિનાથ, ૨ સુપાર્શ્વનાથ, ૩ શાંતિનાથ, ૪ નેમિનાથ, ૫-૬ પાર્શ્વનાથ અને, આદિનાથ મદદીયમંડળ-આમ રાણકપુરનાં કુલ સાત જિનમંદિરની યાત્રા કરી નિર્મળ-પવિત્ર થવાય છે.

શત્રુજય અને ગિરનારની જેમ વિંધ્યાચલની તલેટીમાં વસેલા રાણકપુરના ધરણ-વિહારને જોઈને મનુષ્યે જન્મ સફળ કરવો જોઈએ. ચૌમુખ પર ચાર શિખર અને ત્રણ ભૂમિકાનાં મળીને ચાર શિખરોવાળા સ્થાનમાં મૂળનાયકો છે. ત્રણ ભવનને પ્રકાશતા અને ત્રણે ભવનના (જ્ઞાન) દાતા હોવાથી તેનું નામ ત્રિભુવન-વિહાર પડ્યું છે. તેનાં ઝળહળ તેજોમય સુવર્ણનાં દંડ-કલશ જેતાં તો તે ત્રણે ભવનને મોહ પમાડે તેવાં છે.

દેવજીદો, સાત મંદિરના ચાર જિજીવરો, વીસ વિહરમાન અને ચોવીશે જિનનાં

ખાવન મળીને કુલ ૭૨ જિનાલયો ત્યાં છે. એને ફરતાં ચારે બાજુએ જિનમિંષોનો પાર નથી; તેથી કવિ ઉત્પ્રેક્ષા કરે છે કે, જાણે નંદીશ્વરનો અવતાર જ ધરણુવિહારરૂપે થયો ન હોય !

વિવિધ પ્રકારની અપાર પૂતળીઓ અને ઝીણા કાતરકામથી આ મંદિર અશુદ્ધના ખીજ અવતાર સમું લાગે છે, તોરણ અને થાંભલા તો એટલા બધા છે કે તે ગણી શકાય તેમ નથી.

કવિ પ્રશંસાની પરાકાષ્ટાએ પહોંચી કહી દે છે કે આનું વર્ણન મારા જેવા એક જાણે તો ન જ કરી શકે.

વસ્તુપાલ-તેજપાલ અને ભરત ચક્રવર્તીની જેમ કુંઅરપાલના કુલમાં સંધવી શ્રી-ધરણુશાહને ત્યાં ઋદ્ધિની વૃદ્ધિ થતાં તે શીલ પ્રમાણે યશસ્વી બન્યા.

કવિ કહે છે કે હું તો રાણકપુર ક્ષણવાર રહ્યો ત્યાં તો રોજની માફક કેટલાય સંઘો ચૌમુખજીની યાત્રાએ આવ્યા. તેઓ સ્નાન, પૂજા, આરતી ઊતારી ચાર મોટી ધન્યો ચકાવતા અને આ ભવ-પરભવ તરી જતા.

ગૌતમ ગણધર સમા જયવંતા જંગમતીર્થ શ્રીસોમસુંદરસરિરાજની શ્રીમંથ જય જય બોલે છે. અને તેમના પાદપંકજ ભ્રમર સમા પ્રાગ્વાટવંશીય મંત્રીરાજ શ્રીધરણુશાહને લોકો ધન્ય ધન્ય કહે છે. તેઓ આનંદપૂર્વક સાધર્મીઓ માટે સાધર્મીવાત્સલ્ય કરે છે અને પરદર્શની લોકોને દાન આપે છે તેથી તેમની કીર્તિ ચાર દિશામાં વિસ્તાર પામે છે.

આ પ્રકારે સં. ૧૪૯૯ ના કાર્તિક માસમાં મેઘ નામના કવિએ આ સ્તવન સોલ્લાસ-મને કર્યું છે.

કળા અને શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ સર્વાંગસુંદર

ભગવાન મહાવીરસ્વામીનું ત્રિરંગી ચિત્ર

૧૪''૧૦'' સાઈઝ : આર્ટકાર્ડ ઉપર ત્રિરંગી છપાઈ : સોનેરી

બોર્ડર : મૂલ્ય-ચાર આના (ટપાલ ખર્ચનો દોઢ આનો બુદો.)

શ્રી જૈનધર્મ સત્યપ્રકાશક સમિતિ

જેશિંગલાઈની વાડી : વીકાંટા, અમદાવાદ.

રાજનગરનાં જિનમંદિરોમાં સચવાયેલાં

ઐતિહાસિક અવશેષો

લેખક:—શ્રીયુત સારાભાઈ મણિલાલ નવાખ, અમદાવાદ

આ લેખ લખવાનો મારો આશય અમદાવાદના એકેએક જિનમંદિરોમાં આવેલી પાષાણની તથા ધાતુની જિનપ્રતિમાઓ અને દેવદેવીઓની મૂર્તિઓ ઉપર સચવાઈ રહેલા નાના મોટા લેખોનો યથાવકાશે જૈન જનતાને પરિચય આપવાનો છે અને જેમ જેમ મને મારા કાર્યક્ષેત્રમાંથી સમય મળશે અને જિનમંદિરોના વહીવટદારો મને લેખો લેવામાં સગવડ આપતા રહેશે તો મારું કાર્ય આ ક્ષેત્રમાં આગળ ધપાવવાની અને તેમ કરીને અમદાવાદના ઇતિહાસમાં જૈનોએ શું ફાળો આપ્યો છે તેનું કિંચિત્ દિગ્દર્શન કરાવવાની મારી ધારણા છે.

ચાલુ વર્ષના વૈશાખ સુદી ૧ ના દિવસે દોસીવાડાની પોળમાં આવેલા શ્રીસીમધર સ્વામીના દેરાસરના ભૂમિગૃહમાંથી આરસની તૂટેલી જિનપ્રતિમાઓ તથા ધાતુપ્રતિમાઓના લેખો લેવા માટે, દેરાસરના વહીવટદારો પૈકી શ્રીયુત અમૃતલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ, પરમપૂજ્ય મુનિમહારાજ શ્રીદર્શનવિજયજીની સૂચનાથી મને જણાવ્યું અને તે અનુસાર અપોરના એથી ચાર વાગ્યાની અંદર મેં જે જે શિલાલેખોની નકલો બિતારી તેની આ લેખમાં માત્ર તોંધ જ હાલમાં તો આપીશ અને હવે પછીના લેખમાં તેજ દેરાસરની બીંતોમાંનાં જૈન ધાર્મિક પ્રસંગોને લગતાં બીંતિચિત્રોનો પરિચય આપવા પ્રયત્ન કરીશ.

પાષાણની પ્રતિમાઓના લેખો.

- ૧ (1) ॥૧૦॥ સંવત્ ૧૬૪૩ વર્ષે ફાલ્ગુન સિત ૧૧ ગુરૌ શ્રીકુંથુનાથર્ચિયં અહ-
મ્મદાવાદ પ્રાગૂવાટજ્ઞાતીય સાં શ્રીરાજ માર્યયા સં૦ નીમજી સુતયા
- (2) વાઈ સુરુપદેનામ્ન્યા કારિતં શ્રીતપાગચ્છાધિરાજ મદ્દારક શ્રીહીરવિજ-
યસુરિશિષ્ય સકલસૂરિશિરોમણિ શ્રી વિજયસેનસુરિભિઃ પ્રતિષ્ઠિતમ્॥છા॥
આ લેખ સફેદ આરસની પ્રતિમાજીના ટૂકડાઓ પરથી લીધેલો છે.
- ૨ (1) ॥૧૮૯૩ વર્ષે માહા સુદિ ૧૦ બુધવાસરે સા । સાકરચંદ
આ લેખ પણ બીજી એક પ્રતિમાજીના ટૂકડાઓ પરથી લીધેલો છે.
- ૩ (1) ૧૬૪૩ વ્ર૦ ફા૦ સુ૦ ૧૧ ગરુ અહમદાવાદ વા૦ પ્ર૦ પ્ર૦
(2) કા૦ શ્રી શ્રેયાંસર્ચિયં ત૦ શ્રી વિજયસેન પ્રતિષ્ઠીતઃ
- ૪ (1) ॥સંવત્ ૧૭૮૫ મૃગસિર સુદિ ૫ રવૌ
આ બંને પ્રતિમાઓ પણ તૂટેલી જ છે અને સફેદ આરસની છે.
- ૫ (1) ॥ સં૦ ૧૬૪૬ વર્ષે ફાલ્ગુનસિત ૧૧ ગુરૌ અહિમ્મદાવાદ વાસ્તવ્ય પ્રાગ્વા-
ટજ્ઞાતીય પારિ [૦] વચ્છરાજેન કારિતઃ

(2) શ્રી શ્રેયાંસંવિંશં તપાગચ્છાધિરાજ શ્રીહીરવિજયસુરિશિષ્ય સકલસુરિ-
શિરોમણિ શ્રીવિજયસેનસુરિભિ [:] પ્રતિ—

(3) ષ્ટિં

આ લેખ તૂટેલી પ્રતિમાઓ પૈકીની સર્વથી સુંદર કાળા આરસની પ્રતિમાજીના પાછળના ભાગનો છે અને તે પણ ચાર ટૂંકડાઓમાં વહેંચાયેલો છે.

ઉપરોક્ત પાંચે પ્રતિમાઓના ટૂંકડાઓ તથા બીજા પણ પ્રતિમાજીના ટૂંકડાઓ ચાલુ વર્ષના વૈશાખ સુદી ૨ ના રોજ દહેરાસરના વહીવટદારો તરફથી ખંભાતના દરીયામાં પધરાવવા માટે મોકલાવી આપવામાં આવેલ છે.

આ બધી પ્રતિમાઓ સીમંધર સ્વામીના દેરાસરમાં પહેલા આગ લાગી હતી તે વખતે ખંડિત થઈ ગયેલી હતી અને ભોંયરામાં સંધરી રાખવામાં આવેલી હતી.

ઉપરોક્ત પ્રતિમાઓની સાથે બીજી ધાતુપ્રતિમાઓ પણ ભોંયરામાં રાખવામાં આવેલી હતી, તે પ્રતિમાઓ પૈકીની મોટા ભાગની પ્રતિમાઓના લેખો વાંચી શકાય તેવા હોવાથી તે વાંચીને મેં લખી લીધેલા છે, જે નીચે પ્રમાણે છે:—

ભોંયરામાં બહાર કાઢવામાં આવેલી ધાતુપ્રતિમાઓ પૈકીની સૌથી પ્રાચીન પ્રતિમા શ્રીઋષભદેવ ભગવાનની છે, જેનો ફોટો ખાસ લેવા લાયક છે; આ પ્રતિમાની પાછળની ખેડકના ભાગમાં નવમા સૈકાની લિપિમાં કેટલાક અક્ષરો લખેલા છે, જે પૈકી દેવધર્મ્માય અક્ષરો મને બરાબર વંચાયા છે. આવા જ અક્ષરોના લેખવાળી એક નાની પ્રતિમાજી મારા પોતાના સંગ્રહમાં છે; જેના ઉપર સંવત ૯૯૪નો લેખ છે અને તેથી મારી માન્યતા પ્રમાણે આ પ્રતિમાજી પણ નવમા સૈકાનાં છે.

આ પ્રતિમાજીની ઉંચાઈ ૧૦૧/૪ ઈંચ છે તથા મધ્ય ભાગનાં યક્ષ-યક્ષિણી સહિતની પહોળાઈ ૧૦૧/૨ ઈંચ છે, જ્યારે ભગવાનની પલાંડી નીચેની ખેડકમાં આઠ ભલા અહો શિલ્પીએ રજુ કરેલા છે. આ આઠ અહોની રજુઆત પણ આપણને આ પ્રતિમાજી દસમા સૈકા પહેલાનાં હોવાનો પૂરાવો આપે છે.

આ એકલમલ પ્રતિમાજીના બંને ખલા ઉપર દીક્ષા વખતે ઈંદ્રની પ્રાર્થનાથી રહેવા દીધેલી કેશની ત્રણ લટા શિલ્પીએ સુંદર રીતે કાતરેલી છે. આ પ્રતિમાજીને પરિકર નથી, પલાંડીની નીચેનો ભાગ કાટથી ખવાઈ ગયેલો સ્પષ્ટ દેખાય છે. ખવાઈ ગયેલી ગાદીની જરા નીચે બંને બાજુના છેડે શિલ્પીએ એકેક સિંહની આકૃતિ કાતરેલી છે, બંને સિંહોની બાજુમાં જરા છેડે યક્ષા-યક્ષિણીની રજુઆત પણ શિલ્પીએ કરેલી છે, અહીંયાં પણ જમણી બાજુ યક્ષ તરીકે બે હાથવાળો યક્ષરાજ તથા ડાબી બાજુએ બે હાથવાળી અંબિકાદેવીની યક્ષિણી તરીકે રજુઆત કરેલી છે. આ બધું એ પુરવાર કરે છે કે આ પ્રતિમા અગિયારમા સૈકા પહેલાંની તો જરૂર છે જ. યક્ષરાજના બે હાથો પૈકી જમણા હાથમાં રૂળ છે તથા ડાબા હાથમાં રૂપીઆની ચેલી

છે અને યક્ષિણી અંધિકાના જમણા હાથમાં આંખાની લુંખ છે તથા ડાબો હાથ ખોળા ઉપર ઊભા રહેલા બાળક પર છે. બંનેની નીચે આસન કમલનું જ છે.

- ૭ લગભગ દસમા સૈકાની આ એક ત્રિતીર્થી છે. આની પાછળ અથવા કોઇપણ જગ્યાએ લેખ નથી. પરંતુ પ્રતિમાજનું શિલ્પ લગભગ દસમા સૈકાનું છે મધ્યમાં શ્રીપાર્શ્વનાથ પ્રભુના મસ્તકે સાત ફણાવાળી પ્રતિમાજી પદ્માસનસ્થ છે. અને મૂળનાયકની બંને બાજુએ એકેક ઊભી કાયોત્સર્ગસ્થ પ્રતિમાજી છે. પ્રભુની પલાંડીની નીચે બે કમલનાં ફૂલોની આકૃતિઓ શિલ્પીએ રણુ કરેલી છે. બંને બાજુની કાયોત્સર્ગસ્થ જિનપ્રતિમાજીની બાજુમાં એકેક ચામર ધરનાર ઊંભેલા છે, એકની નીચે નવગ્રહો છે, જે આ શિલ્પ દસમા સૈકાનું અથવા અગિયારમા સૈકાનું હોવાનો પૂરાવો છે. આ પ્રતિમાની નીચે પશુ લાંછન નથી અને જમણી બાજુ બે હાથવાળો ચક્ષરાજ તથા ડાબી બાજુ બે હાથવાળાં અંધિકાદેવી છે. મસ્તક પરની સાત ફણાઓના ઉપર ત્રણ છત્ર છે અને છત્રની બંને બાજુએ એકેક ગૌધર્મ હાથમાં ફૂલની માળા લઇને આકાશમાંથી આવતા હોય તેવી રીતે શિલ્પીએ રણુ કરેલા છે, જે સાખીતી આપે છે કે આ પ્રતિમાજી અરિહંત ભગવાનનાં છે. આ પ્રતિમાજીની ઉંચાઈ ૧૦૧/૪ ઈંચ છે અને પહોળાઈ ૭૧/૨ ઈંચ છે.

- ૮ આ પ્રતિમાજીની પાછળ આ પ્રમાણે લેખ છે:—

સંવતુ (ત) ૧૧૨૧ વૈશાખ વદિ ૧૧ સહજી સ્ના(શ્રા)વિકા કારિતા

આ પ્રતિમાજી સહજી નામની શ્રાવિકાએ સંવત ૧૧૨૧ના વૈશાખ વદિ ૧૧ પ્રતિષ્ઠિત કરાવ્યાના માત્ર લેખવાળી છે, તે સિવાય પ્રતિષ્ઠા કરાવનાર આચાર્ય વગેરેનું નામ સુદ્ધાં પણ નથી.

- ૯ સંવત ૧૧૨૬ના લેખવાળી અને પરિકર સહિતની આ મૂર્તિના જુદા જુદા વિભાગો થઇ ગયેલા છે અને પરિકર ઉપરનું જુદું જ છે અને તે પરિકરની પાછળ આ પ્રમાણેનો લેખ છે:—

૧૦ ॥ સંવત્ ૧૧૨૯ શ્રી વ્રહ્માણિગચ્છે સુમતિવર બુદ્ધિતા સચ્ચસો દેવ મુખ્ય કારિતં વિ (વી) રં પંપં (૧૩૫) ॥

આ પ્રતિમાજી મહાવીર સ્વામીજીનાં હોવા છતાં પણ ચક્ષુ ચક્ષુ તરીકે તો જમણી બાજુએ ચક્ષરાજ બે હાથવાળા તથા ડાબીબાજુ બે હાથવાળાં અંધિકાદેવી યક્ષિણી તરીકે શિલ્પીએ રણુ કરેલાં છે, જે ચક્ષુ તથા યક્ષિણી તરીકે ચક્ષરાજ તથા અંધિકાદેવીના વધારે પ્રચારની ખાતરી આપે છે.

ધાતુની ઉપરોક્ત નંબર ૬ થી ૯ વાળી મૂર્તિઓ સિવાયની બીજી પ્રતિમાઓની શિલ્પની દૃષ્ટિએ તથા મૂર્તિવિધાનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ખાસ વિશિષ્ટતા નહિ હોવાથી તેના લેખો જ માત્ર અત્રે આપવાનું યોગ્ય લાગવાથી નીચે સંવતવાર રણુ કર્યા છે.

- ૧૦ સં [૦] ૧૨૨૩

- ૧૧ સંવત્ ૧૩૪૧ વર્ષે જ્યેષ્ઠ વદિ ૧૧ ગુરુ પ્રાગવાટહાતીય શ્રેઃ પાલ્હણેન નિજ પિતૃ શ્રેઃ સીંહલસ્ય શ્રેયોર્થ શ્રીસંભવનાથચિંત્તં કારિતં ॥

- १२ संवत् १३४७ वर्षे प्रा० जैनसिंहभार्या रुदल पुत्र जयंत
- १३ सं [०] १३६८ वर्षे ज्येष्ठवदि ८ सोमे श्रीश्रीमालज्ञातीय श्रे० नागपालभार्या जासल श्रेयर्थ सुतमालाकेन श्रीमहावीरबिंबं श्रीवीरसिंहसूरीणामुपदेशेन
- १४ सं [०] १३७३ फागुणशुदि ८ प्राग्वाट ठ० रतनश्रेयर्थ सुत ठ० वीरमेन श्रीपार्श्व० बिंबं कारित प्र० वृहद्गच्छे श्रीहेमप्रभसूरिशिष्य श्रीपद्मचंद्र-सूरिभिः ॥
- १५ सं० १४०५ वर्षे माघशुदि.....
- १६ सं० १४१७ ज्येष्ठ सु [०] १० श्रीमाली लष(ख)मसी भा० आल्ह पु० सांग-णेन पितृव्य सांबा तत्पुत्र कालाबदा निमित्तं श्रीआदिबि० का० प्र० श्रीसूरिभिः ॥
- १७ सं० १४२१ वर्षे वैशाख(ख) व० ५ शनौ श्रीमा० ज्ञा० पितामह नागदे० सा० नायक निमित्तं सु० भडालीबाभ्यां श्रीसंभवनाथबि० का० प्र० श्रीसूरिभिः
- १८ सं० १४२३ व० फा० सु० ८ सोमे श्रीषंडेरकीयगच्छे श्रीयशोभद्रसूरि सं० ओ० ठ० देवसी भा० धरण पु० धरसीदेन मातृपितृ श्रे० श्रीनेमि० बि० का० प्र० श्रीईश्वरसूरिभिः
- १९ सं० १४४३ वर्षे फा० वदि ३ शुक्रे.....
.....प्रति० चैत्रगच्छे श्रीवीरचंद्रसूरिभिः ॥
- २० ॥ सं० १४४३ वर्षे वै० सुदि ३ सोमे ऊकेसज्ञातीय मं० लाला भा० माणिकि पु० झंडपाकेन पितृमातृश्रेयसे । श्रीमहावीरबिंबं कारितं । श्रीसांडेरगच्छे श्रीय-शोभद्रसूरसंताने प्र० श्रीसुमतिशूरिभिः ॥
- २१ सं० १८५२ वर्षे वैशाख(ख) वदि १ सोमे श्रीमोहज्ञातीय पितृ श्रे० फांकु समातृ बा० नागला श्रेयोऽर्थ श्रे० विरूआकेन श्रीअजितनाथ बिंबं कारापितं । प्रतिष्ठितं श्रीविद्याधरगच्छे श्रीउदयदेवसूरिभिः ॥
- २२ संवत् १४५४ वर्षे माघशुदि ९ शनौ प्राग्वाटज्ञातीय व्यव [०] महणसी(सि)ह भार्या माह्वणदे पुत्र सामलेन श्रीआदिनाथबिंबं पित्रोः श्रेयसे कारितं । साधु पू० श्रीधर्मातलकसूरीणामु०
- २३ सं. १४६७ वर्ष (वै) प्राग्वाट.....
- २४ ॥९०॥ संवत् १४६८ वर्षे श्रीश्रीमालज्ञातीय श्रे० पांपवः सुत चोटा मातृ खूरा आत्मश्रेयसे श्री अजितनाथादि पंचतीर्थी कारिता श्रीतपागच्छेश श्रीदेवसुंदरसूरीणामुपदेशेन प्रतिष्ठितं श्रीसूरिभिः
- २५ सं० १४६९ वर्षे फागुणवदि ९ शुक्र (के) हूबडज्ञातीय ठ० पूना भा० पूजी पु० देवराजशिवराजाभ्यां पित्रोः श्रेयसे श्रीसुमतिनाथबिंबं कारितं प्रतिष्ठितं श्रीसिद्धचतसूरिभिः

- २१ सं० १४७७ वैशाख (ख) शु [०] ३ उपकेशवंश सा० समरासुत सा० धना भार्या धर्मदे पुत्र सा० वाछाविनयपालाभ्यां सा० कामा सुत सा० आसा श्रेयोर्थ श्रीशान्तिनार्थबिंबं कारितं प्र० शीतपा [०] श्रीसोमसुंदरसूरिभिः ॥
- २७ [संवत्] १४८५ वै० शु० ३ प्रा० व्य० दीता भार्या.....देवाकेन भा० हांस कउतिगदेव्यादि युतेन श्रीविमलबिंबं प्र० श्री
- २८ सं० १४८५ वर्षे वै० शु० ३ बुधे श्रीश्रीज्ञातीय श्रे० परबत भा० पुंनादे पुण्या भरमी नाम्न्या श्रीवासुपूज्यबिंबं का० प्रति० श्रीआगम्यक प्र० श्रीम-निशं (सिं) हसूरिभिः ॥
- २९ सं० १४९६ वर्षे वैशाख (ख) सुदि ११ बुधवारे काष्ठासंगीय प (ख) रनहरगोत्रे सा० डीहल.....
- ३० (आ वेभ ओक परिकर पर छे. भयभां प्रतिभाळ नथी.)
सं० १५०३ वर्षे माघ स (सु) दि ५ व (कु) धे आगमगच्छे श्रीमनिसिंह-सूरिभिः श्रीसुपार्श्वनार्थबिंबं कारापितं प्रतिष्ठ (ष्टि) तं । स (शु) भं भवत् (तु) ॥
- ३१ सं० १५१२ वर्षे वैशाख (ख) शु (सु) दि ५ शुके श्रीश्रीमालज्ञा० श्रे० जइता भार्या वाल्हो आत्मश्रेयसे श्रीविमलनार्थबिंबं का० श्रीसुरीणामुपदेशेन प्रतिष्ठितः ॥
- ३२ सं० १५२३ वर्षे वैशाख (ख) वदि १ सोमे श्रीहारीजगच्छे ओशवालज्ञातीय श्रे० जावडभार्या अरघू द्वि० भावलदे त देवदासेन मातृपितृश्रेयोर्थ श्रीमुनिसुव्रतस्वामिबिंबं कारितं प्र० श्रीमहेश्वरसूरिभिः ॥
- ३३ सं० १५२८ वर्षे वैशाख (ख) वदि १० तियो उशवालज्ञातीय सं. समधर भा० रत्नू पु० हांसा थावर भा० नाथी पु० वयजासहजाभ्यां सं० हांसा पुन्यार्थ श्रीचंद्रप्रभबिंबं कारितं । प्र० श्रीसंडेरगच्छे श्रीसालिसूरिभिः ॥
- ३४ संवत् १५३६ व० वै० सु० ६ रवौ आसापल्लीवास्तव्य श्रीश्रीमालीज्ञातीय श्रे० टाहा भार्या सोहो सुत षो (खी) मा भा० अरघू भ्रातृ श्रे [०] गहिगा भा० जीविणि स्त्रे (श्रे) यसे श्रीकुंथुनार्थबिंबं का० प्र० सर्वसु०
- ३५ सं० १५४९ व० माघ सु [०] ५ गुरो श्रीउसवालमहाजनो अदा भा० सांतु सुत गणपति धणपति गणपति गंगादे भा० करमादे सुत जागासहितेन पितृव्य सिवा निमित्तं श्रीकुंथ (थु) नार्थबि० कारि० प्र० श्रीचैत्रगच्छे श्रीलक्ष्मीसागरसूरिपट्टे श्रीवीरचंद सु० चांद्रसमी० बूयसण.
- २६ ॥ संवत् १५६० वर्षे वैशाख सुदि ३ बुधे श्रीओसवालज्ञातीय दो० नगराज भा० नायकदे सु० दो० लष (ख) राजेन भा० कस्तुराई सु० हरदाश (स) पुंजावरजांग प्रमुखकुंडुंबयुतेन श्रीमुनिसुव्रतस्वामिबिंबं कारितं प्रतिष्ठितं श्रीजीरापल्लीय (ग०) श्रीदेवरत्नसूरिभि अहम्मदावाद.

અલોકમાં કાળદ્રવ્ય

લેખક : શ્રીયુત પોપટલાલ મોનજીભાઈ મહેતા, જુનાગઢ

જૈન તત્ત્વજ્ઞાન પ્રમાણે આ જગતનો વિચાર કરતાં આકાશ અને તેમાં રહેલા સ્વતંત્ર શાશ્વત દ્રવ્યોનો પહેલો ખ્યાલ આવે છે. જૈન તત્ત્વજ્ઞાન મુજબ આકાશનો, લોક-આકાશ અને અલોક-આકાશ એમ બે વિભાગ પાડી, એ રીતે તેનો વિચાર કરાયેલો છે.

લોક આકાશ તેને કહે છે કે જેમાં જીવ પુદ્ગલ વગેરે દ્રવ્યો રહેલાં છે અને તે સિવાયનું આકાશ તે અલોક ગણાય છે. આ અલોક આકાશમાં જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ કે કાળ નથી, માત્ર આકાશ છે: તે સિવાય કંઈ નથી.

પરંતુ અહીં સવાલ એ થાય છે કે અલોકમાં કાળ નથી એટલે શું? લોક આકાશમાં “ હમણાં-પછી-આજ-કાલ-હવે-પછી ” વગેરે પદો કાલ સૂચવે છે. અને એવો કાળ શું ખરેખર અલોકમાં નથી? રાત-દિવસ, પ્રભાત, સાંજ, મધરાત્રિ, બપોર ઇત્યાદિ કાલના વિશેષ પર્યાય ખીજા દ્રવ્યોના અભાવે સંભવતા નથી. પરંતુ ઉપર જણાવી ગયા તેવા ભાવનો કાળ વિષેનો સૂક્ષ્મ વિચાર એ અલોક આકાશ વિષે આપણે કહી શકીએ ખરા? આપણે વિચાર કરીએ તો જણાશે કે રાત્રિદિવસ વગેરે વિભાગવાળો કાળ અલોકમાં હોઈ શકે નહિ એ નિશ્ચિત છે. પરંતુ હમણાં-પછી-આજ-કાલ ઇત્યાદિ સૂક્ષ્મ ભાવવાળો કાળ અલોક આકાશમાં સંભવે છે ખરા? એ મુંઝવનારો પ્રશ્ન થઈ પડશે.

ઉપરના પ્રશ્નના નિરાકરણ માટે આપણે જરા “ કાળ ”નું સ્વરૂપ નિહાળવું પડશે. “ કાળ ”તે જૈન તત્ત્વજ્ઞાનમાં છ દ્રવ્યો પૈકી એક દ્રવ્ય તરીકે ગણનામાં લીધું છે ખરું, પરંતુ તેના સ્વરૂપનો વિચાર કરતાં તેને પ્રદેશાત્મક દ્રવ્ય તરીકે સ્વીકાર્યું નથી. કાલનું લક્ષણ પરાવર્તના વર્ણવેલ છે; અર્થાત્ જે પ્રદેશાત્મક દ્રવ્યો છે તેના ફેરફાર બતાવનાર એક વિચારપ્રધાન દ્રવ્ય તરીકે તેને ગણ્યું છે. એટલે કે પ્રદેશાત્મક દ્રવ્યોની ભિન્ન થતી સ્થિતિ સમજવામાં વિચાર રૂપે કાલનો સ્વીકાર અવશ્ય કરવો પડશે. એક ને એક દ્રવ્યની ભિન્ન ભિન્ન સ્થિતિ સ્વીકારીએ અગર એક ક્રિયા કે બનાવ અને ખીજી ક્રિયા કે બનાવનું પૃથક્-પણું કરીએ ત્યારે તે બન્ને સ્થિતિનું અંતર કાળદ્રવ્યથી બતાવી શકાશે. જેમ જુદા જુદા સ્થાનમાં વર્તતા પદાર્થોનું અંતર આકાશ દ્રવ્યથી બતાવી શકાય છે, એટલે જેમ સ્થાનનું અંતર બતાવવા આકાશ દ્રવ્યનો સ્વીકાર કરીએ છીએ તેમ એક ને એક પદાર્થની ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થા વ. બતાવવા કાલ દ્રવ્યનો સ્વીકાર કરીએ છીએ. કાળનો આ રીતે જ સ્વીકાર થાય છે તે વિચારાત્મક ભાવ કે પદાર્થ તરીકે, પણ પ્રદેશાત્મક પદાર્થ તરીકે નહીં. આકાશ દ્રવ્યનો સ્વીકાર પ્રદેશાત્મક પદાર્થ તરીકે અને વિચારાત્મક પદાર્થ હિલચાલ તરીકે કરીએ છીએ. આમ કાલનું લક્ષણ બેતાં કાલને માત્ર વિચારાત્મક ભાવ તરીકે દ્રવ્ય ગણેલ છે. કેમકે બે ક્રિયાનું પૃથક્પણું કે બે અવસ્થાનું અંતર બતાવવામાં કાલ દ્રવ્યનો આશ્રય લઈ

આપણે વિચાર કરી શકીએ છીએ. આ પરથી એ નક્કી થયું કે કાલ વિચારાત્મક દ્રવ્ય છે, અને તેનું મુખ્ય લક્ષણ પરાવર્તના કે ફેરફારો બતાવનાર વિચાર છે. હવે આપણે આટલું સ્પષ્ટ કરી, અલોકમાં વિચારાત્મક કાળદ્રવ્ય સંભવે ખરું કે નહીં-તે વિષે વિચાર કરીએ.

જો કાલદ્રવ્ય સંબંધી અતિઆપક રીતે વિચાર કરીએ તો કાલ અલોકમાં એક અપેક્ષાએ લાગુ કરવાનું મન થઇ આવે. અને તે અપેક્ષા એ કે જો કાલદ્રવ્ય વિચારાત્મક સ્વરૂપે અલોકમાં માનવામાં ન આવે તો શું અલોકમાં બધું સ્થિર, એક જ સ્થિતિમાં, ભૂત, ભવિષ્ય, વર્તમાન એક જ સ્વરૂપમાં બંધાયેલું ગયું છે? આ એક જ માત્ર (Stationery) સ્થિતિ, ત્રણે કોણોનું (ભૂત, વર્તમાન, ભવિષ્યનું) બંધાઇ જતું-તે દૃષ્ટિએ કદાચ આપણે કાલદ્રવ્યનો સ્વીકાર અલોક આકાશમાં કરવા તરફ લલચાઇ જઈએ. પરંતુ આમ કરતાં પૂર્વે કાલનું લક્ષણ અને અલોકની સ્થિતિ એ ઉભયનો સૂક્ષ્મ રીતે વિચાર લંબાવવો પડશે.

આપણે અગાઉ એ જણાવી ચૂક્યા છીએ કે અલોક આકાશમાં બીજા કોઇ દ્રવ્યો નથી. અને અલોક ખાલી આકાશ સિવાય બીજું કંઈ નથી. એટલે આ વિભાગવાળા આકાશની સ્થિતિ જ એક સરખી છે; તેમાં કંઈપણ ગતિ, પરિવર્તન કે પૃથક્કપણું થતું નથી. કેમકે પરિવર્તનશીલ કાર્મ પ્રદેશાત્મક દ્રવ્યો ત્યાં નથી. આ દ્રવ્યો નથી, એટલે એ દ્રવ્યોની ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થાઓ, તેમનું ભુદા ભુદા સ્થાનનું અંતર, બનાવો કે ક્રિયાનું પૃથક્કપણું કે આમાનું કંઈ અલોક આકાશમાં છે નહિ, અને આપણે હમણાં જ કાલનું લક્ષણ નિહાળી ચૂક્યા છીએ કે પ્રદેશાત્મક દ્રવ્યોની ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થાઓ, ભિન્ન ભિન્ન સ્થાનોનું અંતર અને બનાવો કે ક્રિયાનું પૃથક્કપણું બતાવવા માટે આપણા વિચારમાં કાલદ્રવ્યને મુખ્ય કરવું પડે છે. એટલે એ સ્પષ્ટ છે કે જ્યાં આ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકૃતિઓ, ક્રિયાઓ વગેરેનાં ઉત્પાદક દ્રવ્યો નથી, ત્યાં કાલનો વિચારાત્મક રીતે પણ આશ્રય લેવાનો રહેતો જ નથી. કેમકે ત્યાં આ પરિવર્તન, ગતિ કે અવસ્થા નહિ હોઇ કાલનો ઉપયોગ વિચારમાં પણ કરવાનો રહે જ નહિ.

ઉપર પ્રમાણે વિચાર કરતાં આપણે આટલું નક્કી કર્યું કે અલોક આકાશમાં કાલ-દ્રવ્યનો જે વિચારાત્મક ભાવ છે, તેનો સંભવ નથી, આથી તેનો ત્યાં અભાવ માન્યો છે. આપણે ઉપર જણાવી ગયા તે પ્રમાણે અલોકમાં પ્રદેશાત્મક દ્રવ્યોની ગતિ, સ્થાન કે અવસ્થાનો સદંતર અભાવ હોવાથી તે જ ગતિ સ્થિતિ અને અવસ્થાના વિચારમાં જે કાલનો આશ્રય લેવો પડે છે, તે આશ્રય લેવાનો નહિ હોવાથી કાલનો વિચાર જ કરવો પડતો નથી, એ દૃષ્ટિએ-કાલના લક્ષણની દૃષ્ટિએ તેનો અભાવ સ્વીકાર્યો છે, એમ સિદ્ધ છે. એટલે આપણા પ્રશ્નનો જવાબ એ આવે કે કાળદ્રવ્ય જે વિચારાત્મક ભાવ છે, તેનો અલોક આકાશમાં અભાવ સિદ્ધ છે.

ઉપયોગવાદનું સાંહત્ય

(લે. પ્રો. હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા એમ. એ.)

જૈન ધર્મના અભ્યાસીથી એ વાત અજાણી નથી કે જૈન દર્શન સર્વજનું અસ્તિત્વ સ્વીકારે છે. વિશેષમાં એ સર્વજને કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન એ બે ઉપયોગો હોવાનું પણ માને છે. આ બે ઉપયોગો એક સાથે હોય છે કે વારાફરતી હોય છે એ સંબંધમાં મતભેદ જોવાય છે એટલું જ નહિ પણ એ બે ઉપયોગો વસ્તુતઃ ભિન્ન નથી, ઉપયોગ તો એક જ છે, પણ વિશિષ્ટ અપેક્ષાને લઈને એનાં કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન એવાં બે નામ છે અને એથી તો નામ સિવાય ઉપયોગમાં કોઈ ભેદ જોવી વસ્તુ નથી એવો પણ અભિપ્રાય કેટલાક ધરાવે છે. આમ યુગપદ્મઉપયોગવાદ, ક્રમોપયોગવાદ, અને અભેદોપયોગવાદ એમ ત્રણ પ્રકારની વિચારધારા જૈન દાર્શનિક ક્ષેત્રમાં જોવાય છે. એને અંગે જે કૃતિ વગેરે મારા જાણવામાં છે તેની સંક્ષિપ્ત સૂચિ લાપાટીક રજૂ કરવી એ આ લેખનો ઉદ્દેશ છે, અને એ ઉદ્દેશ એ આ યોગપદ્મ-પક્ષ, ક્રમ-પક્ષ અને અભેદ-પક્ષનાં^૧ સમર્થન અને ખાંડન અંગેની તમામ દલીલો રજૂ કરી એ વિષે ઊહાપોહ કરવાના મારા મનોરથને ફલીભૂત કરનારું પ્રાથમિક પગથિયું છે.

પાઠ્ય

ભદ્રબાહુરવામીએ રચેલી આવરસયનિજ્જ્યુતિ (ગા. ૯૭૯)

દિગંબરાચાર્ય કુંદકુંદે રચેલો નિયમસાર (ગાથા ૧૫૯)^૨

સિદ્ધસેન દિવ્યકરકૃત સમ્મતપથરણુ (દ્વિતીય કાંડ, ગાથા ૩-૩૧).

જિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણે રચેલ વિસેસાવરસયભાસ (ગાથા ૩૦૯૦-૩૧૩૫)

” ” ” વિસેસણુવર્ધ (ગાથા ૧૫૪-૨૪૯)

સંસ્કૃત

‘વાચકવર્ધ’ ઉમાસ્વાતિકૃત તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર (૧-૩૧)નું સ્વોપચ્છ લાખ્ય.

દિગંબરાચાર્ય પૂજ્યપાદ દેવનંદિકૃત સર્વાર્થસિદ્ધિ (૧-૯ ની વ્યાખ્યા)^૪

જિનભદ્રગણિકૃત વિસેસાવરસભાસની સ્વોપચ્છ વ્યાખ્યા.

દિગંબરાચાર્ય સમન્તભદ્રકૃત આત્મમીમાંસા (કા. ૧૦૧)^૫

મદલવાદીએ રચેલી સમ્મતપથરણુની ટીકા^૬

૧ અત્યાર સુધી એવી એક પણ-દિગંબર કૃતિ મળી આવી નથી કે જેમાં યોગપદ્મ-પક્ષ સિવાયના કોઈ પણ પક્ષનું સમર્થન હોય.

૨ આ ઉપરાંત જે આગમોમાંથી પાડો વિસેસાવરસયભાસ વગેરેમાં રજૂ કરાયા છે તે પણ અહીં સમજી લેવા.

૩ આમાં કેવળ યોગપદ્મ-પક્ષનો ઉદ્દેશ છે.

૪-૫ આ બંનેમાં ફક્ત યોગપદ્મ-પક્ષનો નિર્દેશ છે, પરંતુ ખીજા બે પક્ષ ચૈક્ય એકેનું ખાંડન નથી.

૬. આ ટીકા હજી સુધી તો કોઈ સ્થળેથી મળી આવી નથી. મદલવાદીએ યોગપદ્મ-પક્ષના સમર્થનરૂપે કોઈ કૃતિ રચી હોય એમ સંભાવના કરાય છે.

‘ગંધહસ્તી’ સિદ્ધસેનગણિકૃત તત્ત્વાર્થટીકા (ભા. ૧, પૃ. ૧૧૦-૧૧૧).

કોટ્યાચાર્યકૃત વિસેસાવસ્સયભાસની ટીકા (પત્ર ૮૭૬-૮૮૩)

ચાકિનીધર્મસુત્ર હરિભદ્રસૂરિકૃત નંદીની વૃત્તિ (પત્ર ૫૨-૫૫)

દિગંબરાચાર્ય અક્ષલકે રચેલી અષ્ટશતી

” અક્ષલકે રચેલ તત્ત્વાર્થરાજવાર્તિક (પૃ. ૨૫૭ અને ૨૬૨)

દિગંબર ઇશુભતિ ઉર્ફે સન્મતિ દ્વારા રચાયેલ સમ્ભવપરણુની ટીકા.

પ્રદ્યુમ્નસૂરિના શિષ્ય અભયદેવસૂરિકૃત સમ્ભવપરણુની ટીકા નામે તત્ત્વબોધ-
વિધાયિની (પૃ. ૫૯૬-૬૨૧)

મલયગિરિસૂરિકૃત નંદીની વૃત્તિ (પત્ર ૧૩૪ અ-૧૩૮ આ)

‘મત્રધારી’ હેમચન્દ્રસૂરિકૃત વિસેસાવસ્સયભાસની ટીકા (પત્ર ૧૧૯૮-૧૨૧૩)

‘ન્યાયાચાર્ય’ યશોવિજયગણિકૃત જ્ઞાનખિન્દુ (પૃ. ૩૩-૪૯).

પાઠ્ય-સંસ્કૃત

‘મહતર’ જિનદાસગણિએ રચેલી નંદીચુણિષુ (પત્ર ૨૧-૨૨)

ગુજરાતી

વિસેસાવસ્સયભાસનું ચુનીલાલ હકમચંદે કરેલું ગુજરાતી ભાષાંતર (ભા. ૨,
પૃ. ૪૨૨-૪૩૨)—ઈ. સ. ૧૯૨૭.

મારી રચેલી આહુતદર્શનદીપિકા (પૃ. ૫૨-૫૮ અને પૃ. ૨૬૪-૨૭૨)—
વિ. સં. ૧૯૮૮.

અ. સુખલાલ સંઘવી અને અ. બેચરદાસ દોશી દ્વારા રચાયેલ સન્મતિખંડરણુ
(પૃ. ૩૪-૪૯)—ઈ. સ. ૧૯૩૨.

હિન્દી

જ્ઞાનખિન્દુનો પરિચય (પૃ. ૫૪-૬૪)—ઈ. સ. ૧૯૪૨.

ઈંગ્લિશ

English translation of Sanmatiprakarana (II, 3-31) by
Prof. A. S. Gopani—ઈ. સ. ૧૯૩૯.

ચેતાંબર સાહિત્યની જે અનેક વિશિષ્ટતાઓ છે તે પૈકી એક તે ઉપયોગને અંગેના
વિવિધ વાદ છે. એને લગતું પાઠ્ય સાહિત્ય એકત્રિત કરી તેની સંસ્કૃત જાણ રચી એનો
સારાંશ ગુજરાતીમાં રજૂ કરાય તો તે આ સાહિત્યની અને દાર્શનિક વિષયના અભ્યાસીઓની
એક ઉત્તમ સેવા બન્યા જેવું ગણાશે. તો આ દિશામાં કાર્પને પહેલ કરવી હોય તો તેને
માટે અવકાશ છે. આશા છે કે શ્રીનેમિવિજ્ઞાન ગ્રંથમાળા જેવીના પ્રકાશક મહાશય આ
તરફ પૂર્ણ લક્ષ્ય આપશે.

૭. આ તેજ આચાર્ય છે કે જેમના મતની આલોચના શાંતરક્ષિત તત્ત્વસંગ્રહમાં
સ્પષ્ટાદ્યપરીક્ષા (કારિકા ૧૨૬૨ ઇત્યાદિ) અને અહિરર્થપરીક્ષા (કારિકા ૧૯૮૦
ઇત્યાદિ)માં કરેલી છે.

૮ આ ટીકા કેાઇ સ્થળે હોય એમ જાણવામાં નથી.

ऋषभस्तवनकी टीकामें पारसी भाषानुशासनके उद्धरण

लेखक—डा. बनारसीदासजो जैन M. A. Ph. D.

सं० १९८४ में मुनि जिनविजयजीने श्रीरत्नप्रभसूत्रिकृत “फारसी भाषामां ऋषभदेवस्तवन ” प्रकाशित किया था^१ । इसमें कुल ११ छंद हैं । पहली दो गाथा, ३-८ दोहा, ९ चतुष्पदी, १० संदिग्ध, ११ इन्द्रवज्रा ।

मुनि जिनविजय को कह स्तवन स्व० श्री कान्तिविजयजी के भंडार में एक पत्र पर पंचपाठी आकर में लिखा हुआ मिला था, अर्थात् पत्र के मध्य में मूल स्तवन, और ऊपर नीचे तथा दोनों पार्श्वों में संस्कृत टीका थी । स्तवन के अन्त में “पं० लावण्यसमुद्रगणि शिष्य उदयसमुद्रगणि लिखितं । छ । छ” और टीका के अन्त में “पं० लावण्यसमुद्रगणि नंजाराप्रामे ” लिखा है । ऐसा प्रतीत होता है कि मूल स्तवन की प्रतिलिपि उदयसमुद्रने की, और उस पर टीका उन के गुरु लावण्यसमुद्रने लिखी । पत्र पर लिपिकाळ नहीं दिया है, इससे मुनिजी उदयसमुद्रका समय निर्धारित नहीं कर सके । हां अक्षरों की आकृति के आधार पर यह विक्रम की सतरहवीं शताब्दी के पीछे का नहीं हो सकता । श्रीयुत मोहनलाल दलीचंद देशाई अपने “जैन साहित्यनो संक्षिप्त इतिहास ” के पारा ९७६ में खरतरगच्छीय उदयसमुद्र का सत्काळ सं० १७२८ लिखते हैं । कदाचित् यह फारसी ऋषभस्तवन इन्हीं का लिपिकृत हो ।

इस स्तवनकी भाषा शुद्ध साहित्यिक फारसी नहीं । टीकाकार के मतानुसार इस में फारसी, अरबी और अपभ्रंश का मिश्रण है ।

पद्य नं० ३ और ९ पर टीका करते हुए टीकाकारने दो पद्य उद्धृत किये हैं । इनके विषयमें मुनि जिनविजय फुटनोट में लिखते हैं—“टिप्पणकारे आ पद्य कोई कोष ग्रंथमांथी अहिं आपेछं छे । आमांना शब्दोनो खयाल बराबर नथी आवतो । पण आ पद्य ऊपरथी ए वात जणाय छे के आगळना वखतमां फारसी अने संस्कृत एम द्विभाषकोष आपणा विद्वानोए बनाव्या हता । ”

अम्बाला शहर के श्वेताम्बर भंडार में विक्रमसिंहरचित “पारसीभाषानुशासन ” को एक प्राचीन प्रति विद्यमान है जिसका परिचय हम “वूलनर कमैमोरेशन वेल्थूम,” लंहौर, १९४०, पृ० ११९-२२, तथा “श्री जैन सत्य प्रकाश,” क्रमांक ८५, पृ० २२-२४ में करा चुके हैं । उपर्युक्त दोनों उद्धरण इसी ग्रन्थ में लिये गये हैं । जैसे—

पद्य ३ की टीका का उद्धरण—

खतमथुर्भक्तिर्यथा—

आलोवोमसु आरदुः खतमथुर्भक्तिः सुराद्गायनं,
नृत्यं स्याद्दस्कुनयश्च हथमु रूडिस्तदा काइदा ।
अन्यायोपि हरामु सोगतिरथो दिव्यादिका जूमला,
संघातस्य स यात निहोरक इति स्याद्विक्रमः व्योध्वनी ॥

पारसी भाषानुशासन की प्रति, पत्र ७ (क), श्लोक २४—

आलोवो मसुआरथुः खतमथुः भक्तिः सुरो गायनं,
नृत्यंस्यादशकुर्तयश्च हकतुः रूडिः सदा काइदा ।
अन्यायोपि हरामु सोगनिरथो दिव्यादिके जूमला
संघातश्च सफातु निहोरक इह स्याद्विक्रयः प्रोक्तनी ॥२४॥

पद्य ९ की टीका का उद्धरण—

दीद इति विलोकितं । तथा च—

आदिष्टं फरमु इति वस्तुलिखितं गुल्फू गृहीतं नतं
रुल्फं दीद विलोकितः परिहृतं हिस्तुं जुडा योजितं ।
दत्तं दाद तिषीद मध्य चटितं जदं यदभ्याहितं
गुफ्त कृतं च कर्तु तदहो भग्नं च इस्किस्तयं ॥

पारसी भाषानुशासनकी प्रति, पत्र ६ (ख), श्लोक १३—

आदिष्टं फरमूद् निविस्तु लिखितं गुफ्तू गृहीतं गतं,
रफ्तू दाद विलोकितं परिहृतं हिस्तं जुदा योजितं ।
दत्तं दाद चखीदमध्य चटितं जडयदभ्याहतं
प्रोक्तं गुफ्तु कृतं च कर्तु तदहो भग्नं च इस्किस्तनुं ॥ १३ ॥

इस स्तवन की टीका के अन्त में “कुरानकार” की दो कारिकायें उद्धृत की हैं ।

जैसे—

तुरा मरा इति सर्वत्र संबन्धे संप्रदाने च ज्ञातव्यं ।

तथा च कुरानकारः—

अज इव्य त्वया दानसंबन्धे संप्रदाययोः ।

रा सर्वत्र प्रयुज्येतान्यत्र वाच्यं सू रूपतः ॥

આનિ માનિ અસ્મદીયં કિં ચિ ક્રિયચ્ચં દિરીદ્દશં ।

ચુત્તી હમચુત્તીન્ તાદક્ વંદિનં હ્યદેવ ચ ॥

ચીજે કિમપિ હ્યાદિ કુરાનોક્તં લક્ષણં

સર્વત્ર વિદ્ધેયં સંપ્રદાયાચ્ચ ।

પારસી ભાષાનુશાસનકી પ્રતિકે અન્તિમ પૃષ્ઠ પર એક પારસી પદ્યકી વ્યાખ્યા લિખી હૈ ।
 उस में भी कुरानकार का उल्लेख है । जैसे—मरा मबं अज्य इत्यन्वयादानं इति कुरान—
 कारवचनात् संप्रदाने चतुर्थ्याः । खातेरा । इन दोनों उल्लेखोंसे अनुमान होता है कि “कुरान”
 शब्द से किसी फारसी व्याकरण का तात्पर्य है, और कुरानकारसे उसका कर्ता अभीष्ट है ।

જૈન વિદ્યા ભવન કૃષ્ણ નગર, લાહોર.

વૈશાખ શુક્લા ૫ સં. ૨૦૦૧

‘જૈહર’ અને ‘ઝમોર’

(લેખક—પ્રો. લોખીલાલ જ. સાંડેસરા, એમ. એ.)

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશના ગયા અંકમાં ‘જુહાર અને જૈહર’ એ નામનો પ્રો. હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયાનો અભ્યાસપૂર્ણ લેખ છપાયો છે. એના ઉત્તરાર્ધમાં ‘જૈહર’ની વ્યુત્પત્તિ વિષે ચર્ચા કરતાં લેખક મહાશયે જણાવ્યું છે કે, “ એ શબ્દ પાંચ ‘જહર’ અને સંસ્કૃત જતુગૃહ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. જતુગૃહ ઉપરથી જહર-જૌહર એમ બની શકે છે, અને તેનો અર્થ ‘લાખનું ધર’ એમ થાય છે. ‘જૂની ગૂજરાતી ભાષા’ (પૃ. ૩૭)માં ‘જૌહર-જતુગૃહ’ એવો ઉલ્લેખ છે તે આ હકીકતનું સમર્થન કરે છે.” (પૃ. ૩૫૫)

પ્રો. કાપડિયાએ સૂચવેલી વ્યુત્પત્તિ મને ચિન્ત્ય જણાય છે. જતુગૃહ ઉપરથી જહર-જૌહર શબ્દ આવી શકે ખરા, પણ અર્થની દૃષ્ટિએ જતુગૃહ=લાક્ષાગૃહને ‘જૈહર’=સામુદાયિક આત્મમહત્તા સાથે કેટલો સંબંધ વાર ? પાંડવોને લાક્ષાગૃહમાં રાખીને આળી મૂકવાનો પ્રયાસ દુર્યોધને કર્યો હતો, એવું કથાનક મહાભારતમાં આવે છે; પરંતુ તે ઉપરથી ‘જૈહર’નો પ્રચલિત પ્રયોગ-ખાસ કરી અર્થની આખતમાં—દૂરાકૃષ્ટ લાગે છે.

‘જૈહર’ તેમજ તેનો જ જોડકો ભાઈ ‘ઝમોર’ (જેની વ્યુત્પત્તિ વિષે પ્રો. કાપડિયાએ ચર્ચા કરી નથી) એ બન્ને શબ્દો સંસ્કૃત યમગૃહ ઉપરથી આવેલા હોય એમ માટે માનવું છે. ‘જૈહર’ શબ્દ રાજપૂત સ્ત્રીઓના વીરત્વપૂર્ણ સામુદાયિક અગ્નિપ્રવેશ માટે વપરાય છે, બ્યારે ‘ઝમોર’ શબ્દ ભાટ લોકોના ત્રાગાને પરિણામે થતા સામુદાયિક અગ્નિપ્રવેશ માટે પ્રયોજાય છે (કુમારપાળના રાજ્યકાળમાં ભાટોએ આવી ત્રણ ઝમોર કરી હતી—પહેલી સિદ્ધપુરમાં, બીજી પાટણથી એક તીરવા દૂર, અને ત્રીજી પાટણના દરવાજા—એવી શ્રુતપરંપરા ‘રાસમાળા’માં નોંધાયેલી છે. જુઓ ‘રાસમાળા’ ભાષાન્તર, ત્રીજી આવૃત્તિ, ભાગ ૧, પૃ. ૨૭૯-૮૦. પૃ. ૨૮૦ ઉપર ‘ઝમોર’ શબ્દ પાંચ વાર વપરાયેલો છે.) મૂળે યમગૃહ શબ્દનો અર્થ ‘મૃત્યુ’ થતો હતો, તેમાંથી અર્થસંક્રાંત થઈ, ‘સામુદાયિક અગ્નિપ્રવેશ’ માટે

એ શબ્દ વપરાતો થયો. અપભ્રંશ અને પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યનાં નીચેનાં અવતરણોથી એ સ્પષ્ટ થશે:

(૧) સમ્મંતિ લોલાંવિડ જુ...રે તુમ્હ નાયગ ચુટડ આજ ।

જં જિણરાયહ દુકડ પહુ, જમહર લહસિહ નીસંદેહુ ॥

—જિનપ્રભાચાર્યકૃત ‘ભવચરિત,’ કડી ૩૩

(કા. ગૂ. સભા ત્રૈમાસિક, પુ. ૧, પૃ. ૧૫૩)

(૨) રાણી મળહ વિમાસુ કિસ્વં ? અમ્હે સવિ જમહર પહસચ્ચુ ।

હિંદુ તળહ માંનોઈ માહ, તેહ તળ લોહો જલ માહિ ॥

—પદ્મનાભકૃત ‘કાન્હડેપ્રમ-ધ,’ ખંડ ૨, કડી ૧૪૬

(૩) ‘ચહ્વાણનું મિલડં રાજ રહું અહો મવાહું આજ ।’

રાણો લોલ હસિડ ઝવરિડ, ‘હમ જાણેજો જમહર કરિડ ॥’

—એ જ, ખંડ ૨, કડી ૧૪૭

(૪) દાદાકાર હુઈ તિણિ લેલા રાણી જમહર પહસહ ।

સચ્કે સાદિ સહુ હરિ લોહહ, જમહર હિણ પરિ દીસહ ।

—એ જ, ખંડ ૪, કડી ૨૩૬

(૫) પંનરસિં ચુલાસી ગઠિ જમહર જાલોહર નિલેસ ।

લોક સવિ અંતેર પુઠિ હો, જમહરિ કરીડ પ્રવેસ ॥

—એ જ, ખંડ ૪, કડી ૨૪૨

ઉપરનાં અવતરણો પૈકી (૧)માં કેવળ ‘મૃત્યુ’નો અર્થ છે, જ્યારે બાકીનાં સર્વ અવતરણોમાં ઝોહરનાં ચોક્કાણુ રાજ કાન્હડેવ તથા તેના ભત્રીજા સાંતલસિંહને અગ્રા-ઉદ્દીન ખિલજ સાથે થયેલા યુદ્ધ દરમ્યાન રાજપૂત સ્ત્રીઓએ કરેલા સામુદાયિક અગ્નિપ્રવેશ-‘ઝોહર’નો જ અર્થ નિઃશંકપણે છે. એ સર્વ સ્થળે જમહરના મૂળ તરીકે ચમગૃહ જ ઉચિત છે.

એટલે ‘ઝોહર’ શબ્દ ચમગૃહ 7 જમહર 7 જવૈંહર 7 જહર 7 જોહર એ રીતે વ્યુત્પન્ન થયેલો હોવો જોઈએ. જૂની ગૂજરાતી અવતરણોમાં જમહર પ્રયોગ છે તે મૂળ શબ્દ જતુગૃહ હોવાની વિરુદ્ધ નથી. બીજું, ‘ઝોહર’ના જ બેડશબ્દ ‘ઝમોર’માં દ્વિતીય શ્રુતિમાં મ આવે છે, તે પણ એમ ખતાવે છે કે મૂળ શબ્દ જતુગૃહ ન હોઈ શકે. કમરણે જતુગૃહમાં મ નથી. ‘ઝમોર’ની વ્યુત્પત્તિ ચમગૃહ 7 જમહર 7 (મહાપ્રાણુ -હ શબ્દના પૂર્વભાગમાં આવતા) *જમર 7 જમોર એ રીતે વ્યુત્પન્ન થઈ શકે. વેકદિષક પ્રયોગ ‘ઝમોર’ ચમગૃહ 7 જમહર 7 (મહાપ્રાણુ હ નો લોપ થતાં) * જમર 7 જમોર એ પ્રમાણે આવેલો જોઈએ.

આમ વાગ્યાપારની દૃષ્ટિએ મૂળ શબ્દ તરીકે ચમગૃહ જ ઉચિત છે. પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યક પ્રયોગો પણ આ વ્યુત્પત્તિને ટેકા આપે છે. જતુગૃહ ઉપરથી વ્યુત્પત્તિ સ્વીકારીએ તો, જમોર શબ્દ અત્યાકૃત જ રહે છે. આથી ઉલટું, ચમગૃહ ઉપરથી શબ્દસિદ્ધિ કરવામાં ઐતિહાસિક ઔચિત્ય તેમજ બીજાકાવ્ય સચવાય છે.

ઝંઝરીયા મુનિવર+

વસંતોત્સવ : મહાત્માનો સમાગમ

ઝટુરાજ વસંત આવે છે અને માનવ હૈયાં હીલોળે ચઢે છે. ઉદ્યાનોમાં વનસ્પતિઓ નવનવાં વસ્ત્ર પહેર્યાં હોય તેમ ખીલી જોડે છે. આત્રમંજરીથી ભરત બનેલી કાચલના ટહુકારાથી જંગલો ગાળ જોડે છે. કામદેવનું જાણે અમોઘ શસ્ત્ર હોય તેમ વસંત ઝટુ પ્રેમી-જનોનાં દિલોને બેચેન બનાવી મૂકે છે. કંટાળા ભરેલી શિશિર ઝટુ જતાં જનતામાં આદ્વાદ અને આનંદનો રસ ઉભરાય છે. આવી જ સુંદર વસંતમાં એકદા પેઢાણુપુરનો રાજવી અંત:પુર સહિત રંગરસ માણુવા ઉદ્યાનમાં સંચર્યો છે. સાથે દેવનો દીધેલ રાજપુત્ર મદન-બ્રહ્મ પોતાની બત્રીસ રાણીઓ સાથે આવ્યો છે. રાજ વિવિધ ક્રીડા કરતો, વાવો તે તળાવોમાં રમતો રાજકુમાર ઉદ્યાનમાં મહાલી રહ્યો છે. એક વાર ઈદ્રિમહોત્સવનો દિવસ આવ્યો અને જાણે આખું પેઢાણુનગર મહોત્સવમાં લાગ લેવા ઉદ્યાનમાં ઉભરાયું. રાજકુમાર મદનબ્રહ્મ પોતાની રાજરાણીઓ સાથે આ ઉત્સવમાં ઘૂમી રહ્યો છે. ત્યાં તેણે એક વટવૃક્ષની નીચે માનવમેદની શાંત ચિત્તે બેસી જોઈ. જોતાં જ એને આશ્ચર્ય થયું. ત્યાં શું છે ? નથી કાલા-હલ, નથી ચપલતા, નથી કુતૂહલ ! એવો તે કાણુ જાદુગર છે જેણે જનતાનાં હૃદયને થંભાવી દીધાં છે. રાણીઓ સાથે રાજકુમાર ત્યાં આવ્યો. ઝાઝ નીચે રૂપરૂપના અંબાર સમા એક યુવાન સાધુમહારાજ ધ્યાન મગ્ન એકા છે. ભક્તિવશ જનતા એ મહાત્માના મધુર વચનામૃતના પાનની આશામાં મૂક લાવે શાંત થઈ બેઠેલ છે.

રાજકુમાર મુનિમહારાજ પાસે આવ્યો અને ભક્તિથી નમસ્કાર કરી ત્યાં બેઠો. થોડી જ વારમાં પોતાનું ધ્યાન પૂર્ણ કરી મુનિમહારાજે ચોતરફ મીઠી નજર ફેરવી. એમની આંખો-માંથી બ્રહ્મચર્યનું અમી ઝરતું હતું. તેમનું સુખ સહસ્રદલ કમળ જેવું બળ્ય હતું. તેમના લલાટ ઉપર સંયમ અને તપનું આજસ ચમકતું હતું. મુનિવરે ગંભીરવાણીથી ફરમાવ્યું—

“ગગનનગરકલ્પ: સંગમો વલ્લભાનાં । જલદપટલતુલ્યં યૌવનં વા ધનં વા ॥

સુજનસુતશરીરાદીનિ વિદ્યુચ્ચલ્લાનિ । ક્ષણિકમિતિ સમસ્તં વિદ્ય સંસારવૃત્તમ્ ॥”

ભાવાર્થ—સ્નેહી જનોનો સંયોગ આકાશનગર જેવો છે. યૌવન અને ધન વાદળના ઘટાટોપ જેવાં છે. સ્વજનોનો મેલાપ, પુત્રપરિવાર અને આ-શરીર વગેરે વિજળીના ચમકારાની જેવાં ક્ષણિક છે. આખો સંસાર આવા ક્ષણિક, અને નાશવંત છે.

અનિત્યાનિ શરીરાણિ વિમલો નૈવ શાશ્વત: ।

નિત્યં સન્નિહિતો મૃત્યુ: કર્તવ્યો ધર્મસંગ્રહ: ॥

આ સુંદર અને મજાસુત દેખાતું શરીર અનિત્ય છે. આ સુખપ્રદ જણાતા વૈભવ અને વિલાસો ક્ષણિક જ છે, મૃત્યુ મોઢું ફાડીને બહુ છે. માટે ધર્મની આરાધના કરવી બે જ ઐયરકર છે. મહાતુલાવો ! જેને શાશ્વત સુખના ભોક્તા થવું છે તેને માટે ધર્મ એ જ કેતમ સાધન છે, અને તેમાં પણ સર્વવિરતિધર્મ એ તો મોક્ષપ્રાપ્તિનું પરમ સાધન છે. ઈયમના સંસારા સુનવરો સત્-ચિદ્-આનંદ પ્રાપ્ત કરી મોક્ષ ભોગવવા ભાગ્યશાળી બને છે.

+ વિ. સં. ૧૭૮૧માં રચાયેલી શ્રી ઝંઝરીયા મુનિવરની ચાર દાળની સજ્જાપના અધ્યાય ૬૬૨ સાથે.

હાજર રહેલી માનવમેદની મંત્રમુગ્ધ બની આ ઉપદેશામૃતનું પાન કરી રહી હતી. ધણીયે બળ્યાતમાઓએ આધિ વ્યાધિ અને ઉપાધિમાંથી બચવા, અને પરમ શાંતિ પ્રાપ્ત કરવા સર્વવિરાત પદ સ્વીકાર્યું.

મુક્તિનો પથ : પરોક્ષ : ઝાંઝરીયા મુનિવર

રાજપુત મદનબ્રહ્મ પણ સાધુમહાત્માની દેશના સાંભળી પ્રતિબોધ પામ્યો. કર્મશત્રુને હરાવવા સંયમનું અભેદ અખતર પહેરવાની તેને તાલાવેલી લાગી. સંસારનું કારમું સ્વરૂપ સમજી, માતાપિતાની અનુમતી મેળવી, કર્મશત્રુ સાથે સંગ્રામ કરવા આ શરવીર રાજપુત્રે સાધુપણું સ્વીકાર્યું. સાધુ જીવનમાં અનેક તપોને આચરતા, મન-વચન-ક્રિયાથી બ્રહ્મચર્યને પાલતા, જ્ઞાનની આરાધના કરતા, આ મુનિવર જૂતલમાં વિચરી રહ્યા છે. ઊગતા સૂર્ય જેવું તેમનું મુખ શોભી રહ્યું છે. જ્યાં જાય ત્યાં માનવમેદની આ મુમુક્ષુ સાધુજનાં દર્શને ઉલટી પડે છે. લાગમૂર્તિ મુનિવર ઉમ્ર વિહાર કરતા, બળ્યપ્રાણીઓને પ્રતિબોધ દેતા, સમિતિ અને ગુપ્તીને પાળતા, જાણે સાક્ષાત્ ધર્મમૂર્તિ હોય એમ વિચરી રહ્યા છે.

એક વાર આ મુનિ મહાત્મા ત્રાંવાવતી નગરીમાં પધાર્યા છે. મધ્યાહ્નનો સમય થયો છે. માથે સૂર્ય તપે છે. નીચે ધરતી ધોમ તપી રહી છે. નીચી દૃષ્ટિ કરી મુનિવર ગૌચરી માટે નગરમાં જાય છે. ત્યાં દૂરથી એક મહેલના ગોખમાં બેઠેલી યુવતીએ મુનિરાજને જોયા. તેના દિલમાં થયું! અહા! શું રૂપ છે! શું વિદ્યાતાએ એની આંખો અને મુખ બનાવ્યાં છે! આ રૂપ, આ કાન્તિ, આ લાવણ્ય શું સાધુ થવા માટે હશે? એ તો મ્હારે યોગ્ય છે. “અરે કાણુ છે? છે કોઈ હાજર?” યુવતીએ અવાજ કર્યો. જવાબમાં એક દાસી હાજર થઈ. યુવતીએ તેને ફરમાવ્યું: “જ જલદી દોડતી જ! આ સામે એક મહાત્મા ચાલ્યા આવે છે તેમને આપણા ઘરમાં ગૌચરી માટે બોલાવી લાવ. જ જલદી જ. નહીં તો એ મુનિવર ચાલ્યા જશે. શું રાજહંસ શી મનોહર ચાલ છે એની! જાણે માનસ સરોવરનાં મીઠાં વારી પીપીને, અરે પ્રેમ મૌકતકનો ચારો ચરીને ચાલ્યો આવતો રાજહંસ અહીં જૂલો પડ્યો હોય તેમ આવે છે. જલદી એને બોલાવી લાવ.”

શેઠાણી શું બોલે છે તે બિચારી દાસી સમજી ન શકી, છતાં શેઠાણીની આજ્ઞા પાળવા તે ઉતાવળે જાય છે અને ખૂબ જ પ્રેમ અને ભક્તિથી મુનિમહારાજને બોલાવી લાવે છે. સમતારસમાં ઝીલતા મુનિવર ધીમે ધીમે મહેલમાં આવ્યા છે. પેલી યુવતી સોલે શૃંગાર સજી હાથમાં મોદક ભરેલો સોનાનો થાળ લઈને ખડી છે; મુનિજીને કહે છે “મુનિવર! આ મોદક બહેરો! અને સાથે સાથે આ જીર્ણ સાધુવેશ છોડી આ રેશમી દુકૂલ સ્વીકારો. આ મહેલ, આ બગીચો, અરે! આ તન, મન ધન આપને ચરણે સમર્પિત છે. આ યુવાનીમાં આ લાગ, આ સંયમ આપને નથી શોભતા. નાથ! હવે આપ અહીં જ રહો!”

આ કણ્ઠકટુ અગ્નિઝરતાં વચનો સાંભળી સમતારસમાં ઝીલતા મુનિવર ચંદનથી પછી શીતલ વાણી ઉચ્ચારે છે. “આર્થ ભગિની! આતું વચન તમને ન શોભે! આપણા કુલનો વિચાર કરવાની જરૂર છે: “તમે કુલવાન છો. હું પણ કુલવાન છું. આપણા કુલને કલંક લાગે એવું કેમ આચરાય? બહેન! તું વિચાર કર! તું થેલી તો નથી થઈ? ચારિત્રનું ખંડન એ આ ભવ અને પરભવમાં દુઃખદાયક છે. ચોરી અને ચારી મનુષ્યને મહાન કલંક દેનારાં અને ધૌરાતિધૌર દુઃખ આપનાર છે. તું તો ચારી બહેન સમાન છો! બ્રહ્મચર્ય રૂપી અમૃત્ય ચિન્તામણિ છોડી વિષયરૂપી વિષ તને કેમ ગમે છે? અરે, અગ્નિમાં બળી મરવું કે એર ખાતું ઉત્તમ છે, પરન્તુ આ વિષયરૂપી હલાહલ પીવું સારું નથી.”

યુવતી બોલી: “મહારાજ, એ બધું હું જાણું છું. આ યુવાની ચાર દિવસની ચાંદની છે. એક વાર મહારી સાથે મોજ મઝાહ અને આનંદ લૂટો, પછી પ્રાર્થાશ્રિત લઈ શુદ્ધ થઈ મુક્તિમાર્ગે આરાધીશું. આજ તો માછલું જળમાં સપડાયું છે. હવે એ છુટી શકે તેમ નથી.

પરંતુ અહ્યર્થનું અમેષ કવચ પહેરીને કામશત્રુને જીતવા નીકળેલા આ મહાત્માને એ યુવતીનાં વચનોની લેશમાત્ર અસર ન થઈ ખૂબ જ દૃઢ બની આત્માને વધુને વધુ સ્થિર કરતા સમતારસમાં રમી રહ્યા છે; શેઠાણી ઉપર દયા વર્ષાવતા કહે છે: “બહેન! આ શિયલનું ખંડન નરકનું દ્વાર છે. આ વિષયસુખ વિષનો ભંડાર છે.” આટલું કહેવા છતાં તે યુવતી માનતી નથી અને મુનિજીની નજીક આવે છે ત્યારે મહાત્માજી ફરી કહે છે: “બહેન! તુ આધી રહીને જ વાત કરજે. શિયલના પ્રતાપની તને ખબર નથી. અરે, એના પ્રતાપે જ આ સૂર્ય અને ચંદ્ર ચાલે છે, પૃથ્વી સ્થિર છે. એના પ્રતાપે તો—

“વહ્નિસ્તસ્ય જલાયતે જલનિધિઃ કુબ્યાયતે તત્ક્ષણમ્ ।

મેઘઃ સ્વરૂપશિલાયતે મૃગપતિઃ સઘઃ કુરંગાયતે ॥

વ્યાલો મ્હાલ્યગુણાયતે વિષરસઃ પ્રિયુષવર્ષાયતે ।

યસ્યાંગેઽશ્વિલ્લોકવલ્લભતમં શીલં સમુન્મીલતિ ॥”

જેનું શરીર શિયલ શોભે છે તેને અગ્નિ પાણીરૂપ થાય છે, સમુદ્ર એક તીક જેવો થાય છે, મેઘ એક નાના પથર જેવડો થાય છે, સિંહરાજ મૃગજેવો થઈ જાય છે, સાપ ફૂલની સાદા બને છે, ઝેર અમૃત બને છે.

આટલું કહી મુનિવરે ચાલવા માંડ્યું. પણ કામાંધ બનેલી એ યુવતીએ કોપના આવેશમાં ચરિત્રનો ચમત્કાર બતાવતાં મુનિરાજના પગમાં પોતાનું ઝાંઝર પહેસાવ્યું, અને તે એકદમ જોરથી ઢોડી મુનિવરને વળગી પડી. મુનિવર જોર કરી તેને ત્યાં જ તરછોડી ચાલી નીકળ્યા. યુવતીએ પોકાર કર્યો: “બચાવો બચાવો” આ સાધુ—આ ઢોંગી સાધુ મહારી આખરે લઈને ચાલ્યો જાય છે. અરે, જુઓ મહારુ ઝાંઝર પ્રજ્વળે એના પગમાં છે. જનતાએ—દોરંગી દુનિયાએ—આ વચનો સત્ય માન્યાં.

સત્ય પ્રગટ્યું: શિયળનો મહિમા.

જનતા મોઢે આવ્યું તેમ બોલી રહી છે. મુનિરાજ સુપ્રસાપ ચાલ્યા જાય છે, અને

“નિદાસ્તુતી શ્રવણે સ્થળીને હરખ શોક નવિ આણે;

તે જગમાં જોશીસર પુરે નિત ચઢતે ગુણકાણે.”

આ વચનોને ચરિતાર્થ કરે છે. આખા નગરમાં મુનિરાજ ઉપર ફિટકાર—નિદાનો વર્ષોંદ ચસી રહ્યો છે. પરંતુ યુવતીના ઘરનો આખો પ્રસંગ તેના મેહેલ-સામેના સાજામહેલ-માંથી ત્યાંના રાજવી જોઈ રહ્યા હતા. એમણે અનમાં મુનિરાજના સંયમની, તેમની ધીરતાની પ્રશંસા કરી. એમનું શુદ્ધ ઉજ્જવલ ચરિત્ર સમગ્રે બરાબર નિહાળ્યું હતું. યુવતીએ ઝાંઝર પહેરાવ્યું, ખોટી રાડપાડી, અને જે જે ઢોંગ આદર્શ હતા તે બધા રાજાએ નજરે જોયા હતા. તેમણે તરત જ રાજદરબાર ભરી યુવતીને બેસાવીને કપડાં આપતાં કહ્યું: “ધિક્કાર છે તને, મુનિવરને કલંક આપતાં તને શરમ ન આવી? તારાથી ક્યાંય નહીં, ક્યાંય નહીં એટલે તે આવું ધોર કલંક આપ્યું. તારા જેવી પાતકી—ફૂટ સ્ત્રી મહારા રાજામાં ન જોઈએ.” મુનિરાજને ઉત્સવપૂર્વકે નગરપ્રવેશ કરાવી શિયલનું આહાત્મ્ય પ્રગટાવ્યું.

ઘોર ઉપશર્ગ: મુક્તિ

સમભાવી મુનિવર ત્યાંથી વિહાર કરતા કંચનપુર નગરમાં આવ્યા. ત્યાં એમનાં જહેન રાજરાણી હતાં. મુનિવર રાજહંસની ચાલે ચાલતા, ધ્યાસમિતિ જોતા નગરમાં આવે છે. ત્યાં તો જહેને-રાજરાણીએ બાઈને જોયા, ઝોળખ્યા: આહા! આ તો મહારા માડીજયા બાઈ! તેનાં ફવાડે ફવાડે બ્રાત્રપ્રેમ ઉભરાયો. પડખામાં જ રહેલા રાજાએ આ જોયું. તેને ધ્યું: રાણીજી કેમ આટલાં પ્રફુલ્લિત થયાં? રાણીજી જ્યાં જોને જોઈ રહ્યાં હતાં ત્યાં રાજાએ જોયું; એક સંયમી, ત્યાગમૂર્તિ મુનિમહાત્મા ચાલ્યા આવતા હતા. રાજાને ક્રોધ વ્યાપ્યો. રાજા બાન ભૂલ્યો. તેની આંખમાં ધખ્યાનું ઝેર ઉભરાયું: ખરે જ, જોને જોતાં જ રાણીજી આટલાં પુલકિત થાય એ કોઈક તેનો ચાર-પ્રીયતમ લાગે છે. એને તો જીવતો જ દાટી દેવો જોઈએ. તરત જ નીચે જઈ રાજાએ સૈનીકોને હુકમ કર્યો: “આ ચાલ્યા જાય છે તે સાધુને તલવારથી ઉડારી દઈ ખાડામાં દાટી દો.”

અસ થઈ ચૂક્યું. યમરાજની કૂર દષ્ટિ મુનિમહાત્મા ઉપર પડી. સૈનીકોએ જઈ મુનિવરને રોક્યા અને ઊંડા ખાડામાં બેસાડ્યા. મુનિમહાત્મા સમજી ગયા: આજે આત્મ-નિરીક્ષણનો, સંયમ અને સમતાની પરીક્ષાનો સમય છે. તરત જ અનશન સ્વીકારી ચોરાશી લાખ જીવાયોનિ સાથે ખમતી, પોતાના કર્મનો ઉદય આવ્યો જાણી તે આત્મનિરીક્ષણમાં મસ્ત બન્યા. મુનિવરે પોતાના ચિત્તને સમજાવ્યું: આજે તારા જ્ઞાન, જ્ઞાન, તપ અને સંયમની પરીક્ષા છે, માટે બરાબર દૃઢ થઈ ઉપસર્ગને સહેજે. તે અન્યાય દુઃખો ધણા ભવોમાં સલાં, આજે આત્મશુદ્ધિ માટે આ બધું સહેજે. આમ શુભ ભાવના ભાવતા મુનિવર કર્મક્ષય કરી કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી મોક્ષે ગયા. સૈનીકોએ તલવારથી ધડ જુદું કર્યું અને મુનિવરનો આત્મા સિદ્ધશિલાએ પહોંચી ગયો. પરંતુ આ મુનિહત્યાથી નગરમાં હાહાકાર થઈ રહ્યો. આ જ સમયે એક સમળી લોહીથી ખરડાયેલ ઝોધો ને મુહપતિ લઈ પોતાનું લક્ષ્ય માની ઊડી ગઈ. રસ્તામાં રાજમહેલ ઉપર જ એ ઝોધો ને મુહપતિ પાડ્યાં. રાણીજીએ તે જોયું, તપાસ્યું. આ ઝોધો ને મુહપતિ સાધુજનાં છે. આજે જ મહારા બાઈ આ નગરમાં આવ્યા છે. તે સાધુ છે. ઝોધો તેમના લોહીથી ખરડાયેલો છે. અસ, રાણીજીએ યોધાર આંસુએ રડવા માંડ્યું. રાજાએ પૂછ્યું, કેમ શું છે? રાણીજીએ કહ્યું, મહારા બાઈ સાધુ થયા છે. તે અહીં આવ્યા છે. આજે આ નગરમાં તેમને કોઈક દુષ્ટે માર્યા છે. તેમના લોહીથી ખરડાયેલ આ ઝોધો ને મુહપતિ અહીં આવ્યાં છે. આ સાંભળતાં જ રાજા સમઝ્યો: હે! શું એ તમારા બાઈ હતા? એ સાધુ થયા હતા? અરેરે! મેં દુષ્ટે જ ધખ્યાવશીકૃત થઈ આ ઘોર પાપ કર્યું છે. ધિક્કાર છે મહારી અજ્ઞાનતાને અને જોહને!

રાજા અને રાણી મુનિવરના દેહ પાસે આવે છે. રાજા ખૂસજ પશ્ચાત્તાપ કરી, આત્મ-નિંદા કરી રહેલ છે. એવું આકરે ફરન અને પશ્ચાત્તાપ કરે છે કે એ પશ્ચાત્તાપની ભટ્ટીમાં તેનાં કર્મ બળીને ભસ્મ થાય છે. અને તેને ત્યાં જ કેવલજ્ઞાન પ્રગટે છે, અને શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે. પશ્ચાત્તાપ એ તો એક પવિત્ર ઝરણું છે જેમાં આત્મા સ્નાન કરી શુદ્ધ થાય છે. રાજાએ અચાર્ય પશ્ચાત્તાપ કરી શુદ્ધિ એળગી આત્મકલ્યાણ સાધ્યું.

ધન્ય છે એ મુનિવરની સમતાને! ધન્ય છે તેમની શિયલવરની દૃઢતાને અને ધન્ય છે એ શુદ્ધ પશ્ચાત્તાપ કરી શુદ્ધ થનાર રાજાને!

[“ हांड़ीओ ” साप्ताहिक : सुरत ता. ११-५-४४ ना अंकमां]

“ श्री जैन सत्य प्रकाश मासिकने आ अंक विक्रम द्विसहस्राब्दि महोत्सव अगे भास अंक तरीके पहार पड्यो छे. ओमां जैन विद्वाने अने अभ्यासीओना मननीय लेखोना सुंदर संग्रह थयो छे. अंक पाठन दीधेदी जहेमत इणी छे ओ अंकने उठाव नेतां २५४ अणार्ध आवे छे. विक्रम विषे डेटलुंके उपयोगी साहित्य २५४ करी. जैन सत्य प्रकाशे छहनी सारी सेवा अजवी छे. ते भाटे ओना तंत्री ओने संयावडा धन्यवादे पात्र छे. ”

[“ जैनमित्र ” साप्ताहिक : सुरत ता. ११-५-४४]

“ हमारे श्वे. जैन भाईयोने अहमदाबादमें ‘ जैनधर्म सत्यप्रकाशक समिति ’ अविगतके इतिहास और पुरातत्त्वको प्रकाशित करनेकी भावनासे स्थापित कर रखी है, और उसकी ओरसे ‘ श्री जैन सत्य प्रकाश ’ नामका एक मासिक पत्र ९ वर्षसे शाह चीमनलालजीके सम्पादकत्वमें प्रकाशित होता है। अभी ही उसका क्रमांक १०० ‘ विक्रम विशेषांक ’ के नामसे प्रगट हुआ है। इस बृहद् विशेषांकमें जैन साहित्यमें सम्राट् विक्रमादित्यके विषयमें जो भी सामग्री उपलब्ध है वह संग्रह की गई है। रायल साइजके २३४ पृष्ठोंमें बहुमूल्य लेखोंसे सुसज्जित यह सचित्र विशेषांक अवश्य एक संग्रहणीय वस्तु है और इस सफलता पर हम सम्पादक महोदयको बधाई देते हैं।

“ इस विशेषांकके पाठसे यह स्पष्टतः प्रमाणित होता है कि इस्वीसनसे पूर्व पढ़ली शताब्दिमें भारतमें विक्रमादित्य नामका एक महान् राजा हुआ था। जिसने शकोंको परास्त करके भारतका उद्धार किया था। अपने अन्तिम जीवनमें वह जैनोंके सम्पर्कमें आया था और सम्भवतः जैनी हो गया था।

“ यह विशेषांक उपयोगी लेखोंसे ओतप्रोत है। पाठकोंको मंगाकर पढ़ना चाहिये ”

—कामताप्रसाद जैन।

पत्रो

[श्री सुर्जितरायण व्यास, तंत्री ‘ विक्रम ’ : उज्जैन, ता. १०-४-४४]

“ जैन सत्य प्रकाशका विक्रम-विशेषांक मिला, इतना भव्य, आकर्षण युक्त, सुंदर, और अध्ययनपूर्ण विक्रम-साहित्य प्रस्तुत करनेके लिए आपके श्रम, और सुखिकी जितनी प्रशंसा की जाये थोड़ी है। आपने अपने दृष्टिकोणसे विभिन्न रूपेण विचार व्यक्त किये हैं। आप यदि एक परिशिष्ट अंक और निकाल कर जैन दृष्टिसे किस निष्कर्ष पर पहुंचा जा सकता है, औद कितने अभिमत विभिन्न आचार्योंके हैं, इस पर प्रकाश डाले, और अपना मत भी सभी मतोंके सामंजस्यके साथ व्यक्त करें तो उत्तम होगा। तथापि आपको ऐसे सुंदर अंकके लिए बधाई।

[भ. भ. श्री गौरीशंकर उद्दिशब्द ओलः : अजमेर, ता. ३-५-४४]

“ श्री जैनसत्य प्रकाश ’ का विक्रम-विशेषांक प्राप्त हुआ। उक्त विशेषांकको मैंने अवलोकन किया। महाराजा विक्रमके संबंध में उक्त विशेषांकमें अच्छा प्रकाश डाला गया है, और लेख सब गवेषणापूर्ण हैं। ”

[पृ. ५. सुभतिविभयण णड्डि : आंध्यापूर, वि. सं. २००० जैन वदि ४]

“ तमारा तरङ्गी भोरणीमां टपाव भारत कमां १०० विक्रम-विशेषांक भयो छे.

દરેકે મંગલમુખી ચોગ્ય

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશના ચાર વિશેષાંક

(૧) શ્રી મહાવીર નિર્વાણ વિશેષાંક

ભગવાન મહાવીરસ્વામીના જીવન સંબંધી અનેક લેખોથી સમૃદ્ધ અંક : મૂલ્ય છ આના (ટપાલ ખર્ચનો એક આનો વધુ).

(૨) શ્રી પર્યુષણ પર્વ વિશેષાંક

ભગવાન મહાવીરસ્વામી પછીના ૧૦૦૦ વર્ષના જૈન ઇતિહાસને લગતા લેખોથી સમૃદ્ધ અંક : મૂલ્ય એક રૂપિયા.

(૩) દીપોત્સવી અંક

ભગવાન મહાવીરસ્વામી પછીના ૧૦૦૦ વર્ષ પછીના સાતસો વર્ષના જૈન ઇતિહાસને લગતા લેખોથી સમૃદ્ધ સચિત્ર અંક : મૂલ્ય સવા રૂપિયા.

(૪) ક્રમાંક ૧૦૦ : વિક્રમ-વિશેષાંક

સમ્રાટ વિક્રમાદિત્ય સંબંધી ઐતિહાસિક લિખિત લેખોથી સમૃદ્ધ ૭૪૦ પાનાનો દગદાર સચિત્ર અંક : મૂલ્ય દોઢ રૂપિયા.

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશના બે વિશિષ્ટ અંકો

[૧] ક્રમાંક ૪૩-જૈનદર્શનમાં માંસાહાર હોવાના આશ્રેપોના જવાબરૂપ લેખોથી સમૃદ્ધ અંક : મૂલ્ય ચાર આના.

[૨] ક્રમાંક ૪૫-ક. સ. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના જીવન સંબંધી અનેક લેખોથી સમૃદ્ધ અંક : મૂલ્ય ત્રણ આના.

કાચી તથા પાકી ફાઇલો

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશની ત્રીજી, ચોથી, પાંચમા, સાતમા, આઠમા વર્ષની કાચી તથા પાકી ફાઇલો તૈયાર છે. મૂલ્ય દરેકનું કાચીના બે રૂપિયા. પાકીના અઢી રૂપિયા.

ભગવાન મહાવીરસ્વામીનું ત્રિરંગી ચિત્ર

ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર શ્રી કનુભાઈ દેસાઈએ દોરેલું સુંદર ચિત્ર. ૧૦"×૧૪"ની સાઈઝ. સોનેરી બોર્ડર. મૂલ્ય ચાર આના (ટપાલ ખર્ચનો દોઢ આનો).

